ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः

(ज्ञानविना मोक्ष हुँदैन)

शरत्कुमार भट्टराई

ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः

(ज्ञानविना मोक्ष हुँदैन)

ग्रन्थको नाम	:	ॠते ज्ञानान्न मुक्तिः
लेखक	:	शरत्कुमार भट्टराई
सर्वाधिकार	:	© लेखकमा सुरक्षित
प्रकाशक	:	श्रीराजर्षिजनकस्मृतिकोष
प्रकाशन मिति	:	वि.सं. २०७५ साल पुत्रदा एकादशी
प्रकाशित सङ्ख्या	:	३००
मूल्य	:	रु. ५००।–
कम्प्युटर सेटिङ्ग	:	श्रीखड्गप्रसाद खनाल
मुद्रक	:	एलायन्स प्रिन्टर्स एण्ड मिडिया हाउस प्रा.लि.
ISBN	:	978-9937-0-5119-4

प्रकाशकको भनाइ

यस कोषले आफ्नो स्रोत र साधनले भ्याएसम्म ज्ञान र भक्ति सम्बन्धी आध्यात्मिक विषयमा र अझ त्यसमा पनि विशेषरूपले अद्वैत वेदान्तका गहन विषयमा लेखिएका ग्रन्थहरू प्रकाशन गर्दै आएको छ। तदनुसार नै यस २०७५ सालमा पनि शरत्कुमार भट्टराईज्यूले लेख्नुभएका ग्रन्थहरूमध्ये 'ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः' नामक अत्यन्त महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ प्रकाशन गर्न पाएकोमा यस कोषलाई अपार खुशी लागेको छ।

यस ग्रन्थमा अद्वैत वेदान्तका परमसिद्धान्तहरू सङ्क्षिप्तरूपमा उल्लेख गरिएका छन्। यसबाट जिज्ञासु मुमुक्षुहरूले सहजैसँग ज्ञान प्राप्त गर्न सक्नुहुनेछ भन्ने विश्वास गर्न सकिन्छ। अतः यो ग्रन्थ सबै जिज्ञासु मुमुक्षुहरूका लागि अत्यन्त सङ्ग्रहणीय र पठनीयसमेत हुनेछ भन्ने यस कोषले ठानेको छ। यस्तो महत्त्वपूर्ण ग्रन्थको प्रकाशन गर्ने अभिभारा यस कोषले लेखकबाट पाएकोमा यो कोष लेखकप्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछ। धन्यवाद। ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु।

२०७५ साल पुत्रदा एकादशी

श्रीराजर्षिजनकस्मृतिकोष

शुभाशंसा

अद्वैत वेदान्तका सिद्धहस्त लेखक एवम् स्वाध्यायपरायण श्रीशरत्कुमार भट्टराईजीले ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः भन्ने आध्यात्मिक दार्शनिक निबन्धसङ्ग्रह प्रकाशित गर्न लाग्नुभएको थाहा पाउँदा अत्यन्त खुसी लागेको छ। यसमा अतिवदनदेखि ये के चात्महनो जनाः भन्ने शीर्षकसम्म जम्मा ४९ निबन्धहरू रहेका छन् । लेखकले केही निबन्धमा भाष्य र टीकाग्रन्थकै आधार बनाएर विभिन्न श्रुतिवचनहरूको नेपाली व्याख्या गर्नुभएको छ भने केही निबन्धमा उहाँका स्वतन्त्र दृष्टिकोणहरूको पनि उठान भएको छ। वेदान्त दर्शनका गूढतम रहस्यहरूलाई यस्तै विचार र संवादको माध्यमले समाजमा अभिव्यक्त गर्न सम्भव छ। वेदान्तका विभिन्न वस्तुमा बहस निम्त्याउन सक्ने उहाँको लेखनीलाई साधुवाद। अझ असी वसन्त पार गरिसकेको उमेरमा पनि वेदान्तको प्रचारप्रसार गरेर नथाक्ने उहाँको युवा जोस, अदम्य आत्मबल र अविचल ज्ञाननिष्ठालाई बारम्बार धन्यवाद। अन्त्यमा यो ग्रन्थ छिट्टै प्रकाशित भई वेदान्तका स्वाध्यायीहरूका लागि उपयोगी बनोस् र शरत्कुमारजीको कलम सत्साहित्यको सिर्जना गरेर कहिल्यै नथाकोस् भनी राष्ट्रदेव भगवान् पशुपतिनाथको चरणमा प्रार्थना गर्दछु।

अध्यक्ष
महेश सन्न्यास आश्रम, देवघाट।
तथा
प्रमुख संरक्षक
श्रीराजर्षिजनकस्मृतिकोष।

श्रीविद्येश्वराय नमः

ईश्वरको अनुग्रह नभईकन वेदको रहस्य निकाल्न सकिँदैन । जसले पनि वेदको रहस्य निकालेको छ त्यसमा ईश्वरानुग्रह मान्नैपर्छ । यसै न्यायले श्रीशरदकुमार भट्टराईज्यूमा पनि अनुग्रह भयो । त्यही ईश्वरको अनुग्रहले उहाँले गम्भीर वेदान्त सिद्धान्तको रहस्य उद्घाटन गर्ने अनेक वेदान्त ग्रन्थहरूमध्ये "ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः" यो ग्रन्थ पनि मुमुक्षुको हातमा आउँदै छ । यसमा उपनिषद्को कहीँ मन्त्रांशलाई शीर्षक बनाएर उहाँले व्याख्या गर्नुभएको छ ।

उपनिषद्को गम्भीर भागलाई पनि रोचक शैलीमा व्याख्या गर्नुभएको छ । म भगवान् सदाशिव पशुपतिनाथसँग प्रार्थना गर्दछु । उहाँबाट उपनिषद् रहस्य ब्रह्मविद्या प्रकट भइरहोस् । उहाँको ज्ञाननिष्ठा दृढ भइरहोस् र जीवनकालमै जीवन्मुक्तिको आनन्द मिलोस् ।

स्वामी मधुसूदनानन्द गिरि
शङ्कराचार्यमठ, देवपत्तन,
पशुपतिनाथप्राङ्गण ।
तथा
प्रमुख सल्लाहाकार
श्रीराजर्षिजनकस्मृतिकोष ।

ॐ

ज्ञानविना मोक्ष हुँदैन

१. **विषय प्रवेश**

सनातन वैदिक सिद्धान्तको सारभूत अद्वैत वेदान्त सिद्धान्तानुसार आफू भनेको यो शरीर होइन, अपितु यो शरीरभित्र रहेर पनि यो शरीरसँग न मिलेको विशुद्ध बोधरूप प्रत्यगात्मा नै आफू[1] हो। वस्तुतः यो भौतिक शरीर आफू नभएर पनि अनादि अविद्याद्वारा आफूरूपले भान भइरहेको छ। वास्तविक धरातलमा बसेर विचार गर्ने हो भने वस्तुतः शरीर अनात्म रहेछ भन्ने कुरा विचारतः सिद्ध हुन्छ। जस्तै आफैँले बनाएर आफू बसिरहेका घरलाई लक्ष्य गरेर यो घर कस्को भन्दा घरदेखि भिन्न आफूलाई सिद्ध गर्दै यो घर मेरो हो भन्दछौँ। त्यसरी नै यो शरीर कस्को भनेर यदि कसैले सोध्यो भने उच्च स्वरले उत्तर दिन्छौँ यो शरीर मेरो हो। यतिमात्र होइन अपितु शरीरका प्रत्येक अवयवहरूलाई छोएर प्रश्न गर्दा सबैलाई मेरो भन्दछौँ। जस्तै मेरो वाणि, मेरो पाणि, मेरो पेट, मेरो पाउ, मेरो नाक, मेरो आँखा, मेरो मन, मेरो बुद्धि, मेरो चित्त, मेरो अहङ्कार मेरो यत्न, मेरो प्रयत्न इत्यादि। जसरी घरलाई

---

१. प्रकाशरूपोऽहमजोऽहमद्वयोऽसकृद्विभातोऽहमतीव निर्मलः।
विशुद्धविज्ञानघनो निरामयः सम्पूर्ण आनन्दमयोऽहमक्रियः॥
सदैव मुक्तोऽहमचिन्त्य शक्तिमानतिन्द्रिय ज्ञानमविक्रियात्मकः।
अनन्तपारोऽहमहर्निशं बुधैर्विभावितोऽहं हृदि वेदवादिभिः॥
– रामगीता ४३।४४

मेरो भन्ने व्यक्ति घरदेखि भिन्न स्वतः सिद्ध[२] छ। त्यसरी नै शरीर एवं शरीरका अवयवहरूलाई मेरो भन्ने व्यक्ति पनि त यो शरीरदेखि भिन्न होला ? किनकि ? लौकिक व्यवहारमा पनि मेरो भनिएको वस्तु कहिल्यै कहीँ पनि म हुँदैन र म कहिल्यै मेरो हुँदैन। उदाहरणको रूपमा भन्नुपर्दा कोही व्यक्ति कसैलाई भेट्न कसैका घरमा जाँदा त्यो घरभित्र बसेर घरमालिक नै म घर म घर म घर भनिरहेको रहेछ भने त्यो शब्द सुन्दा सुन्नेवाला व्यक्तिलाई जस्तो अनौठो लाग्दछ त्यस्तै म स्त्री, म पुरुष, म बालक, म बृद्ध भन्दा मानवभावलाई अनौठो लाग्नुपर्ने हो तर विचारशून्य भएको हुनाले आत्मा र अनात्मरूप शरीरलाई मिथुनीकरण अर्थात् तप्तायसपिण्डवत् एकीकरण गरेर म र मेरो व्यवहार सत्य झैँ प्रतीत भइरहेको छ।

यसको विचारपूर्वक अध्ययन एवं अनुसन्धान नभएको हुँदा झट्ट सुन्दा अनौठो जस्तो लाग्दछ। तर मनोयोगपूर्वक चिन्तन गर्ने हो भने उपर्युक्त व्यवहार अध्यासमूलक रहेछ भन्ने कुरा स्फीतालोक मध्यवर्ती घट झैँ छर्लङ्ग हुन्छ।

२. अध्यास

अर्थाध्यास[३] र ज्ञानाध्यासका भेदले अध्यास दुइप्रकारको छ। अर्थ अर्थात् विषयमा अर्थान्तर अर्थात् विषयान्तरको अध्यास अथवा आरोप

---

२. यदि देहं पृथक् कृत्य चिति विश्राम्य तिष्ठसि।
अधुनैव सुखी शान्तो बन्धमुक्तो भविष्यसि ॥– अष्टावक्रगीता श्लो.स.४
देहात्मज्ञानवज्जानं देहात्मज्ञानबाधकम्।
आत्मन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्नपि मुच्यते ॥ – पञ्चदशी ७।२०

३. द्विविधो ह्यध्यासो ज्ञानविशिष्टोऽर्थोऽर्थविशिष्टं ज्ञानञ्चेति। तत्रार्थस्य तावत् स्मर्यमाणसदृशोऽन्यान्मनाऽवभास्यमानोऽन्योऽर्थोऽध्यास इति । ज्ञानस्य तु स्मृतिसमानोऽन्यस्यान्यात्मनावभासोऽध्यास इति।
– विवरणप्रमेयसङ्ग्रह अध्यास विचार १।१

गर्नु अर्थाध्यास हो भने ज्ञानमा ज्ञानान्तरको आरोप गर्नु ज्ञानाध्यास हो। जस्तै शुक्तिमा रजतको आरोप अर्थाध्यास हो भने शुक्ति ज्ञानमा रजत ज्ञानको आरोप ज्ञानाध्यास हो[४]। अर्थाध्यास जस्मा ६ प्रकारको छ। १. धर्माध्यास, २. धर्मसहित धर्मीको अध्यास, ३. सम्बन्धाध्यास, ४. संबन्धसहित संबन्धीको अध्यास, ५. अन्यतराध्यास र अन्योन्याध्यास।

१. धर्माध्यास = शरीरको धर्म दुब्लो, मोटो, कालो, गोरो आदि र इन्द्रियको धर्म कानो, बहिरो, लङ्गडो आदि केवल धर्मको मात्र आत्मामा आरोप गर्नु धर्माध्यास हो।
२. धर्मसहित धर्मीको अध्यास = कर्तृत्व, भोक्तृत्व, सुखित्व, दुःखित्व आदि धर्मसहित धर्मी अन्तःकरणको आत्मामा आरोप गर्नु धर्मसहित धर्मी अध्यास हो।
३. सम्बन्धाध्यास = आत्माको शरीर आदिका साथ जो आरोप हुन्छ त्यो केवल सम्बन्धमात्रको आरोप हुने हुनाले त्यसलाई सम्बन्धाध्यास भन्दछन्।
४. सम्बन्धसहित सम्बन्धीको अध्यास = आत्मामा अनात्म शरीर आदिको सम्बन्ध र स्वरूप दुइटै अध्यस्त अर्थात् कल्पित हुन्छन्। त्यसैलाई सम्बन्ध सहित सम्बन्धीको अध्यास भन्दछन्।

---

४. युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोर्विषयविपथिणोस्तमः प्रकाशवत् विरुद्धस्वभावयोरितरेतर भावानुपपत्तौ सिद्धायां तद्धर्माणांमपिसुतरामितरेतरभावानुपपत्तिः इत्यतोऽस्मत्प्रत्ययगोचरे विषयिणि चिदात्मने युस्मत्प्रत्ययगोचरस्य विषयस्य तद्धर्माणाञ्चाध्यास तद्विपर्ययेण विषययिणस्तद्धर्माणा विषयेऽध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तं। तथा प्यन्योन्यास्मिन् नन्योन्यास्मात्मन्योन्य धर्मायाउच्चाध्यस्येतरेतराविवेकेना त्यन्तविविक्तयो धर्मधर्मिणोर्मिथ्या ज्ञाननिमित्तः सत्यानृते मिथुनीकृत्य अहमिदं ममेक्षमिति नैसर्गीकोऽचमध्यासः। – ब्र.सू. ११

५. अन्यतराध्यास = सत्य वस्तुको मिथ्या वस्तुमा स्वरूपतः अध्यास हुँदैन किन्तु केवल मिथ्या वस्तुको आत्मामा भने स्वरूपतः अध्यास हुन्छ, त्यसैलाई अन्यतराध्यास भनिन्छ।

६. अन्योन्याध्यास = फलाम र आगो परस्परमा एक भएजस्तै आत्मा र अनात्माको परस्परमा अध्यास हुनु नै अन्योन्याध्यास हो।

उपर्युक्त अध्यासलाई संक्षेपमा सजिलोसँग सम्झन दुईथरी भेद गरे हुन्छ। स्वरूपाध्यास र संसर्गाध्यास। देह आदिमा अहं बुद्धि र इन्द्रिय आदिमा जो ममता बुद्धि हुन्छ त्यसैलाई संसर्गाध्यास वा संबन्धाध्यास भन्दछन्। ज्ञानबाट बाध हुने देह आदि अनात्मवस्तुको आत्मामा हुने अध्यासलाई स्वरूपाध्यास भन्दछन्।

स्वरूपाध्यासमा धर्माध्यास धर्मसहित धर्मीको अध्यास र अन्यतराध्यास पर्दछन् भने संसर्गाध्यासमा संबन्धसहित संबन्धीको अध्यास र अन्योन्याध्यास पर्दछन्। ज्ञान भएपछि बाध हुनसक्ने देह आदि अनात्मवस्तुको आत्मामा स्वरूपतः नै अध्यास हुन्छ। कहिलै बाध नहुने आत्माको अनात्मामा स्वरूपतः अध्यास हुँदैन अपितु संबन्धमात्रको अध्यास हुन्छ अर्थात् संसर्गाध्यासमात्र हुन्छ। जीव र ईश्वरको भेद, कर्तृत्व भोक्तृत्व भाव, जीव र जगत्को प्रतीति, जगत्प्रति सत्यता बुद्धि, यी सबै स्वरूपाध्यासभित्र पर्दछन्।

आत्माको वास्तविक स्वरूप हो – सत्, चित्, आनन्द, अद्वय अनात्माको स्वरूप हो – असत्, जड, दुःख र द्वैतपन। यसरी आत्मा र अनात्माको पृथक्पृथक् स्वरूप हुँदा हुँदै पनि अज्ञानले गर्दा अनात्माको धर्म आत्मामा र आत्माको धर्म अनात्मामा व्यत्यय उल्टो

पाल्टो भएर व्यक्त हुनु नै अध्यास[५] हो । यही नै अनर्थको हेतु हो[६] । यसैको नाम हो चिज्जड् ग्रन्थि । यसैले गर्दा म सत्, चित् आनन्दस्वरूप अद्वय ब्रह्म हुँ भन्ने अनुभव नभएर म दुःखी अल्पज्ञ, अल्पशक्तिमान्, परिच्छिन्न, ईश्वरदेखि भिन्न जीव हुँ भन्ने प्रतीति भइरहेको छ । यही चिज्जड ग्रन्थिलाई भेदन गर्न नै ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः नामक यो ग्रन्थको उदय भएको हो । किन कि ? ज्ञान नभै मोक्ष हुँदैन । यो अद्वैत वेदान्तसिद्धान्तको सारतम राद्धान्त हो । हुन त शाङ्कर वेदान्तको सारसर्वस्व समेटेको "ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः' यो पङ्क्ति वेद एवं उपनिषद् आदि ग्रन्थमा पढ्न पाइएको छैन तापनि पहिले भएर अहिले लुप्त भएका वेदशाखा आदि ग्रन्थमा अवश्यमेव थियो भन्ने वर्तमानकालिक अनुसन्धाताहरूको अठोट छ, हुनु पर्छ र हो पनि ।

३. ग्रन्थगाथा

यस ग्रन्थमा जम्मा ४९ वटा लेख छन् । ती लेख यसप्रकारका छन् – १. अतिवदन, अथात आदेशो नेति नेति, ३.अद्वैत वेदान्तको अभिव्यक्ति शिल्प, ४.अनुशयी जीव, ५.आत्मसृष्टमिदं विश्वम्, ६.अज्ञानमेवास्य हि मूलकारणम्, ७.आत्माराम, ८.आत्मारामोऽप्यरीरमत्, ९.आन्तरयात्रा, १०.इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते, उद्धरेदात्मनात्मानम्, १२.ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानम्, १३.क्लिश्यन्त्यन्तरितो जनाः, १४.कश्चिद्धीरः

---

५. एवं विधे ज्ञानमये सुखात्मके कथं भवो दुःखमयः प्रतीयते ।
अज्ञानतोऽधयासवशात् प्रकाशते ज्ञाने विलीयेत विरोधतः क्षणात्
– रामगीता श्लो.३६
चिद्विम्बसाक्षात्मधीयां प्रसङ्गतः स्त्वेकत्रवासादनलाक्तलोहवत् ।
अन्योन्यमध्यासवशात्प्रतीयते जडाजडत्वं च चिदात्मतेजसोः ॥ – रामगीता ४१

६. अस्यानर्थहेतोत्रहाणाथ आत्मैकत्त्व विद्यापुतिपत्तये सर्ववेवद्यन्र्तआरभ्यन्ते ।

प्रत्यगात्मानमैक्षत्, १५.गुणा गुणेषु वर्तन्ते, १६.चिदवसानो भोगः, १७.तावद्भयम्, १८. न विद्मो न विजानिमः, १९. न हि ज्ञानेन सदृशम्, २०.निषेध्यं सर्वमेवैतत्, २१. नोदतिष्ठत्तदा विराट्, २२. परं दृष्ट्वा निवर्तते, २३. पुरुषः प्रकृतेः परः, २४.प्रकृतिं विद्धि मे पराम्, २५.प्रतियोगिविनिर्मुक्त ब्रह्मसाक्षात्कार, २६.प्रतिबोधविदितम्, २७.प्राणायाम, सोऽहम् र विपस्सना, २८.प्रायश्चित्तं विमर्शनम्, २९.बन्धनको मुख्य कारण, ३०. ब्रह्मविदाप्नोति परम्, ३१. ब्रह्म मां परमं प्रापुः, ३२.ब्रह्मज्ञानीको स्थान, ३३. ब्रह्माभ्यास, ३४. भावो हि भवकारणम्, ३५. मर्त्येनाप्नोति मामृतम्, ३६.मम योनिर्महद्ब्रह्म, ३७.मृत्योर्माऽमृतंगमय, ३८.मोक्षको अभ्यर्हिततम द्वार, ३९. यतयः पश्यन्ति क्षीण दोषाः, ४०. सद्गुरु र ब्रह्मज्ञान, ४१. सर्वं विस्मरणादृते, ४२.सात्त्विकं तत्र वेदान्तम्, ४३.साधक, उपासक र ब्रह्मवेत्ता, ४४.सोऽहम्, ४५.हृदिस्थोऽप्यतिदूरस्थः, ४६.ज्ञाते तत्त्वे कः संसारः, ४७.ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते, ४८. ज्ञानी र पण्डितमा फरक र ४९. ये के चात्महनो जनाः ।

यसरी यस कृतिमा स्रष्टाले सजाइएका शीर्षकहरू मननपूर्वक पढ्दा नै प्रतीत हुन्छ कि यो पाण्डित्यपूर्ण पठनीय पुस्तक हो । जसरी वेदव्यासले उपनिषद्का महत्त्वपूर्ण वाक्यहरूको अर्थ ब्रह्मसूत्रको माध्यमबाट व्यक्त गर्नुभयो । पुनः ती औपनिषद सिद्धान्तले ओतप्रोत भएका सूत्रहरूको व्याख्या भगवत्पाद शङ्कराचार्यबाट संपन्न भयो, ठीक त्यसरी नै यो ग्रन्थमा पनि अद्वैत वेदान्तसंस्कारसहकृत साहित्यकार श्रीशरत्कुमार भट्टराईज्यूले शास्त्रीय सूत्रात्मक वचनलाई शीर्षक बनाएर शाङ्कर वेदान्तको सिद्धान्त अनुसार औपनिषद विषयलाई विषदीकरण गर्ने काम गर्नुभएको छ ।

औपनिषद सिद्धान्त अनुसार सुख दुईप्रकारको छ सातिशयसुख र निरतिशयसुख। भौतिक सुख सबै सातिशयसुख हुन्। यसरी यो भन्दा त्यो राम्रो, त्योभन्दा यो राम्रो। त्यो भन्दा यो ठूलो, योभन्दा त्यो ठूलो। एकभन्दा अर्को राम्रो देखिने, सुनिने सुख बाह्य सुख हो। सातिशय हो निरतिशय होइन। सापेक्ष हो निरपेक्ष होइन। व्याप्य हो व्यापक होइन। स्वल्प हो भूमा होइन। यो सुख सुखाभासमात्र हो सुख होइन।

निरतिशय सुख नै शास्वत सुख हो। प्राणिमात्रको स्वभाव दुःखबाट सदाका लागि निवृत्त हुनु र सुख प्रति प्रवृत्त हुनु देखिन्छ। त्यो आत्यन्तिक दुःख निवृत्तिपूर्वक सुख प्राप्ति त मोक्षावस्थामा मात्र सम्भव छ। मुच्लृ-मोक्षणे (तु.उ.) धातुबाट क्तिन् प्रत्यय भएर निष्पन्न मुक्ति शब्दको अर्थ र मोक्ष - अवसाने (चु.उ.से) धातुबाट 'घञ्' प्रत्यय भएर निर्मित मोक्ष शब्दको अर्थ स्थूल रूपमा एउटै जस्तो अनुभूत भए तापनि सूक्ष्मरूपमा केही फरक छ। मुक्ति शब्द सालोक्य, सामिप्य र सारूप्य मुक्ति प्रति पनि साहानुभूति राख्छ भने मोक्ष शब्द चाहिँ कैवल्य मोक्ष पक्षपाति हो भन्ने कुरा धात्वर्थबाट नै प्रमाणित हुन्छ। त्यो मुक्ति वा मोक्ष ब्रह्म साक्षात्कार अर्थात् आफ्नो विर्सेको वास्तविक स्वरूपलाई जान्नु हो। अद्वैत शाङ्कर वेदान्तमा वर्णित वा प्रतिपादित मोक्ष कुनै साधनद्वारा साध्य होइन, साध्य वस्तु परिच्छिन्न हुन्छ मोक्ष परिच्छिन्न हुँदैन। अव प्रश्न हुन्छ मोक्ष साध्य नभएपछि, मोक्ष साधक यावत् प्रमाणग्रन्थहरूको के प्रयोजन ? यसको उत्तरमा अत्यन्त गम्भीरताका साथ तथ्यपूर्ण प्रमाणद्वारा प्रमाणित गर्दै ग्रन्थकारले यस कृतिमा स्पष्ट प्रतिपादन गर्नुभएको छ। अन्तःकरणस्थ अनुद्भूत या अनुद्बुद्ध अद्वैत वासनालाई

उद्‌बोधन गराउँदै आविद्यिक आवरण भङ्ग गर्नु नै यावत् शास्त्रको प्रयोजन हो[७]। ब्रह्म प्राप्त गर्नु होइन। किनकि ? ब्रह्म त सदा प्राप्तै छ। यत् साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म अर्थात् ब्रह्म वा आत्मा अर्थात् आफू त सदा अपरोक्षस्वरूप नै छ। यसरी भाष्य, भामती, विवरण, प्रकरण आदि यावत् शास्त्रप्रमाणद्वारा प्रमाणित यो औपनिषद बोधप्रतिपादक ग्रन्थ मनन एवं निधिध्यासनपूर्वक पढ्ने हो भने ९५ प्रतिशत वेदान्तवेद्य विषय बोध हुन्छ भन्दा अतिशयोक्ति हुँदैन। किन कि ग्रन्थकार भट्टराईज्यूले आफ्नो योग्यता एवं क्षमताले भ्याएसम्म अनुसन्धानमूलक शैलिले सम्पादन गरेर तयार पार्नुभएको छ। यस ग्रन्थभित्र विद्यमान ४९ लेख मध्ये अद्वैतवेदान्तको अभिव्यक्ति शिल्प, बन्धनको मुख्य कारण, ज्ञानी र पण्डितमा फरक र मोक्षको अभ्यर्हित तमद्वार यी ४ शीर्षक बाहेक सबै शीर्षक वेद, उपनिषद् र पुराणका प्रसिद्ध पङ्क्तिबाट चयन गर्नुले पनि स्रष्टाको शास्त्रप्रति कति प्रगाढ श्रद्धा रहेछ भन्ने कुरा छर्लङ्ग हुन्छ।

४. स्रष्टाको श्रम

यस पठनीय शास्त्रका स्रष्टा समन्ययवादी साहित्यकार कविवर शरत्कुमार भट्टराईज्यूको शास्त्रप्रति केवल श्रद्धामात्र होइन शास्त्राध्ययन सम्बन्धी श्रम पनि सशक्तरूपमा सर्वत्र सलवलाएको पाइन्छ।

भट्टराईजीको वैचारिक, बौद्धिक एवं दार्शनिक प्रयासभित्र सत्रौँ शताब्दीदेखि प्रायः शून्यतामा सुतिरहेका शास्त्रार्थ परम्परालाई

---

७. चित्तस्य शुद्धये कर्म नतु वस्तूपलब्धये।
वस्तु सिद्धिविचारेण न किञ्चित् कर्मकोटिभिः॥ वि.यु.(ट)

पुनर्जागरण गर्ने शोच, जाँगर र उत्साह पाइन्छ। नभन्दै शास्त्राथृको शैली अपनाएर सिद्धान्त स्थापित नगर्नाले नै आज सनातनधर्ममाथि राजनीतिमूलक स्वार्थी विकृति हामी भएको हो। हाम्रो धर्म, संस्कृति दर्शन भनेको जति विचार गऱ्यो त्यति मौलाउने प्रकृतिको छ भने सनातन धर्म वाहेक अरूसँग संस्कृति दर्शन भने जति विचार गऱ्यो त्यति ओइलाउने, विलाउने र हराउने खालको छ। त्यसकारण भट्टराईजी आफ्नो विचारले यथार्थ धरातल नभेट्टाउन्जेलसम्म स्वकीय वैचारिक यात्रालाई विश्राम दिनुहुन्न। यस विषयलाई प्रमाणित गर्न पढौँ उहाँकै शब्दावली – वेदान्तचिन्तन गर्ने क्रममा एकदिन मैले विद्वान् वेदान्ती महात्मासँग बसेर चिन्तन गर्ने शुभ अवसर पाएँ। वेदान्त चर्चाको क्रममा उहाँले प्रतियोगी विनाको ब्रह्मचिन्तन गर्न असम्भव हुनेरहेछ भन्नुभयो। यस सन्दर्भमा उहाँलाई वाक्परीक्षाका समयमा यो प्रश्न सोधिएको प्रसङ्ग पनि उहाँले सुनाउनुभयो। किनभने अविद्याको निषेध वा निवृत्तिनै मोक्ष हो र अविद्यानै संसार हो भन्ने प्रसङ्ग पनि उहाँले उठाउनुभयो। न्याय दर्शन अनुसार कुनै पनि वस्तुको निषेध गर्नु भनेको अभाव हुनु हो र जुन वस्तुको अभाव हुन्छ वा निषेध हुन्छ त्यो प्रतियोगी हुन्छ। अर्थात् प्रतियोगीका रूपमा स्थानापन्न हुन्छ। अथवा अभावको प्रतियोगीलाई मिथ्या पनि भनिन्छ। निषेध गर्दा र मिथ्यात्वको निश्चय गर्दा पनि प्रतियोगित्वेन मात्रै गर्न सकिन्छ। अन्यथा गर्न सकिँदैन भन्ने नै न्याय दर्शनको सिद्धान्त देखिन्छ।

उक्त न्यायको सिद्धान्तलाई अगाडि सार्दै महात्मा अद्वैत ब्रह्मको सिद्धि गर्न गाह्रो पर्नेरहेछ भन्नुभयो। किनभने अविद्या वा अज्ञानरूपी आवरणको निषेध नगरी वा अभाव नभई ब्रह्मज्ञान वा ब्रह्मसाक्षात्कार

नहुने तर अभाव हुने वित्तिकै निषेधित अविद्या वा अज्ञानका स्थानमा प्रतियोगी खडा भएपछि एकातर्फ ब्रह्म र अर्कातर्फ प्रतियोगी भएपछि द्वैत भइहाल्छ। अतः निषेध गर्दा प्रतियोगी खडा हुने र नगर्दा अद्वैत सिद्धि नहुने हुन्छ।

यसको समाधान गर्न निषेधबाट उत्पन्न अभावलाई मीमांसकहरूका मत अनुसार अधिष्ठान मानेपछि अधिष्ठानस्वरूप ब्रह्ममा नै अभावको पर्यवसान हुन्छ। त्यसपछि अद्वय ब्रह्म सिद्ध हुन्छ भन्दै महात्माले मलाई आफ्नू बिचार सुनाउनु भयो। महात्माले सुनाउनु भएको प्रतियोगीविनिर्मुक्त ब्रह्म अर्थात् माया, मायाको कार्य र अविद्यालेश समेत निवृत्त भएको ब्रह्मसाक्षात्का र गर्ने विषय मलाई अत्यन्त महत्त्वपूर्ण लाग्यो। किन्तु अभाव ब्रह्मरूप अधिष्ठान हुन्छ भनने पूर्वमीमांसाको सिद्धान्त भने मलाई पत्यार लागेन।

त्यस विषयमा मैले आफ्नो क्षमता अनुसार अनुसन्धान गरेँ। सर्वप्रथम "अविद्यास्त मयोमोक्षः" को खोज गर्ने क्रममा अद्वैत सिद्धिको गौडब्रह्मानन्दी अर्थात् लघुचन्द्रिका टीकाको सुरुमा नै वार्तिकको भनेर उद्धृत गरेको अनुष्टुप् छन्दका श्लोकका दुई पाउ र त्यसैपछि अर्को दुई पाउयुक्त अनुष्टुप् छन्दको आधा श्लोक पनि मैले पढेँ परन्तु त्यसबाट पनि मेरो जिज्ञासा शान्त भएन। जिज्ञासा शान्तगर्न मैले "बृहदारण्यकोपनिषद् भाष्यवार्तिक" मूल ग्रन्थ नै पल्टाएर खोजेँ तर वार्तिकमा पूरै श्लोकत के एक पाउ पनि पाइन। त्यसपछि पनि मैले आफ्नू खोजीलाई अक्षुण्ण नै राखेँ।

उक्त श्लोकको नालीवेली खोज्ने क्रममा मैले विभिन्न आचार्यहरूका प्रकरण र विवरण ग्रन्थहरू पल्टाउदै जाँदा मण्डन मिश्रद्वारा प्रणीत "ब्रह्मसिद्धिः" ग्रन्थमा पाएँ। यस्ता जाँगरिला

एवं परिश्रमी व्यक्तिद्वारा सिर्जित कृतिमा पूर्वपक्ष र उत्तर पक्षात्मक शास्त्रीय शैलीलाई प्रसस्त मात्रामा अपनाइएको छ। जसले गर्दा लेखक अद्वैत वेदान्तको प्रतिपाद्य दुर्बोध विषयलाई सुगम बनाउन सफल हुनुभएको छ।

५. उपसंहार

अद्वैत वेदान्तद्वारा परिमार्जित साहित्यिक, धार्मिक प्रतिभाका धनी, धर्म र दर्शनको मौलिकता, विविधता व्यापकता र समन्वयात्मक धारको ध्रुवीकरण गरी समस्त मानव समूहलाई नै प्रवचन, प्रकाशन एवं सत्सङ्गको माध्यमबाट समय सापेक्ष सुसूचित गराउन इच्छुक कवि एवं वरिष्ठ साहित्यकार अद्वैतवेदान्तका द्रष्टा एवं श्रष्टा शरत्कुमार भट्टराईज्यूको यो कृति सामान्य वेदान्त विषयका विविदिषुहरूका लागि मात्र नभएर वर्तमान समयका विद्वान् एवं अनुसन्धाताहरूका लागि पठनीय साथै अनुसन्धेय पनि छ भन्ने मेरो ठम्याइ छ।

अन्त्यमा उपर्युक्त विशेषताद्वारा विशिष्ट विद्वान् कविज्यूलाई अरू पनि यस प्रकारका अद्वैत वेदान्तपरक दार्शनिक कृतिहरूको रचना गरी अद्वैत वेदान्तको रक्षा गर्ने शक्ति उमाधव अनाथनाथ पशुपतिनाथद्वारा प्राप्त होस् भन्ने शुभकामना व्यक्त गर्दै यो लेखनीलाई विश्राम दिन्छु। अस्तु परिपूर्णम्।

प्रा. भवानीप्रसाद खतिवडा
वेदान्तविभागाध्यक्ष
वाल्मीकि विद्यापीठ, काठमाडौँ

भूमिका

कुनै पनि ग्रन्थको नालीबेली खोल्ने र यसको सृजना गर्दा लेखकले कुन धरातलमा रहेर गर्नुपऱ्यो भन्ने आदि लेखकका अनुभव र अनुभूति दर्शाउन लेखिने इतिवृत्त नै भूमिका हो। तदनुरूप नै प्रकृत प्रकाशोन्मुख ग्रन्थको सङ्क्षिप्त भूमिका म लेख्न लागेको छु।

प्रकृत 'ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः' निबन्धग्रन्थ नै सायद यस लेखकको अन्तिम मौलिक वेदान्तपरक निबन्धग्रन्थ हुनसक्तछ। यसका साथै प्रकाशोन्मुख अनुदित ग्रन्थ 'अष्टावक्रगीता', 'अवधूतगीता' र सारग्रन्थ 'सङ्क्षेपशारीरकम्' पनि अन्तिम हुनसक्तछन् । किनभने उमेर र स्वास्थ्यका कारणले पनि योभन्दा बढी गद्यग्रन्थ र अन्य ग्रन्थहरूको प्रणयन गर्न कृश कायले अनुमति दिन नसक्ने सम्भावना देखिन थालेको छ। किन्तु अद्वैत वेदान्तपरक वैराग्ययुक्त काव्य कविताको लेखन र प्रकाशन भने अनवरत चलिरहने छ।

यसभन्दा पहिले प्रकाशन गरिएका मौलिक निबन्धग्रन्थहरू 'ब्रह्मसाक्षात्कार २०६५', 'परमसत्य २०६९' 'ब्रह्मविद्या २०७०', परावविद्या २०७१' र 'औपनिषद पुरुष २०७२' उपनिषत्सार २०६७, ब्रह्मसूत्रसार २०६७, अध्यास र चतुःसूत्री २०६८, वेदान्तपरि भाषासार २०६८, अध्यास २०६९, अद्वैतसिद्धिः (१) २०६९, अद्वैतसिद्धिः (२) २०७० समेतका भूमिकाहरूमा लेखकले लेख्नुपर्ने शास्त्रीय र आफ्नू अनुभवसमेत लेखिसकेकाले अब यस ग्रन्थको भूमिकामा लेख्नुपर्ने आवश्यकता मैले देखिन। त्यसै कारणले नै ती प्रकाशित ग्रन्थहरूमा प्रकाशित भूमिकाहरूका साथै अद्वैत वेदान्त सम्बन्धी ग्रन्थहरूका भूमिहरू पनि यस ग्रन्थका अन्त्यमा भूमिका खण्डमा दिइएका छन्। तिनैबाट मेरो सीमित ज्ञानको इयत्ता

पाठकहरूले अवगत गर्नुहुने नै छ।

यस ग्रन्थको नामकरण अप्राप्त श्रुतिशाखाको मन्त्रांश 'ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः' बाट गरिएको छ। यो अत्यन्त महत्त्वपूर्ण वैदिक वाक्य हो। जसको तात्पर्यमूलक अर्थ ब्रह्मज्ञानविना मुक्ति हुँदैन भन्ने नै हो।

यस ग्रन्थमा अकारादि क्रमबाट राखिएका 'अतिवदन' देखि लिएर 'ये के चात्महनो जनाः' सम्म श्रुतिस्मृतिका संस्कृत वाक्यांशका शीर्षकहरूबाट प्रायः समलङ्कृत अत्यन्त महत्त्वपूर्ण ४९ ओटा अनुसन्धानमूलक अद्वैत दर्शनपरक गूढरहस्यलाई समुद्घाटन गर्ने निबन्धहरू समाविष्ट छन्।

अरू ग्रन्थहरूमा जस्तै यस ग्रन्थमा पनि विनाप्रमाण भर्सक लेख्ने धृष्टता गरिएको छैन। यस ग्रन्थमा समाविष्ट निबन्धका शीर्षकहरू पनि ग्रन्थको शीर्षक जस्तै प्रायशः अप्रचलित तर सान्दर्भिक ग्रन्थहरूका महत्त्वपूर्ण वाक्यांशहरूमध्येबाट नै चयन गरेर राखिएका छन्। उदाहरणका लागि 'अतिवदन, अनुशयी, आत्मारामोऽप्यरीरमत्, आन्तरयात्रा, इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते, ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानम्, चिदवसानो भोगः, नविद्मो न विजानिमः, निषेध्यं सर्वमेवैतत्, पुरुषः प्रकृतेः परः, प्रतियोगिविनिर्मुक्त ब्रह्मसाक्षात्कार, मृत्योर्माऽमृतङ्गमय, सर्वं विस्मरणादृते, सात्त्विकं तत्र वेदान्तम् र ये के चात्महनो जनाः' आदि छन्।

अद्वैत वेदान्तका विद्वान्, गुरु, व्याख्याता, महात्मा, सन्न्यासी, जिज्ञासु, मुमुक्षु, अध्येता समेत सबैले अति जान्नै पर्ने अत्यन्त जिज्ञास्य विषयहरू तर सबैका लागि अस्पष्ट र सन्दिग्ध अद्वैत वेदान्तका गूढरहस्यपूर्ण विषयहरू मेरा पूर्वप्रकाशित ग्रन्थहरूमा जस्तै यस ग्रन्थमा पनि अझ बढी प्रमाणहरू प्रस्तुत गर्दै

सशक्तरूपमा आफ्नो विचारसमेत उल्लेख गरेको छु । जस्मा कुन वेदशाखाका लागि गुरुबाट श्रवण गर्नुपर्ने वैदिक महावाक्य कुन हो ? ब्रह्मसाक्षात्कार के हो र कसरी ? स्वाध्याय भनेको के हो ? अद्वैत वेदान्तका विद्यार्थीले स्वाध्यायका समयमा पालना गर्नुपर्ने धर्म के हो ? आदि महत्त्वपूर्ण ज्ञातव्य विषयहरूमा मैले कलम चलाएको छु । यसलाई पाठकहरूले आद्योपान्त पढेर सकारात्मक भावना राखिदिनु भएमा म कृतकृत्य हुनेछु ।

यस ग्रन्थमा प्रकाशनार्थ आशीर्वादात्मक मन्तव्य प्रदान गर्नुहुने महेशसन्न्यासआश्रमका पीठाधीश तथा यस कोषका प्रमुख संरक्षक श्री १००८ स्वामी रमणानन्द गिरिज्यूलाई कोषका तर्फबाट र लेखक स्वयंका तर्फबाट पनि हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । यस ग्रन्थको पाण्डुलिपिलाई गहन अध्ययन गरी सारगर्भित तथा तात्पर्यमूलक मन्तव्य प्रदान गर्नुहुने प्रा. भवानीप्रसाद खतिवडाज्यूलाई हार्दिक धन्यवाद अर्पण गर्दछु । अत्यन्त मनोयोगका साथ यस ग्रन्थको पूर्वापर अध्ययन गरी सम्पादनका साथै अनुक्रमणिका समेत तयार गर्ने महत्त्वपूर्ण काममा सहयोग गर्नुहुने कोषप्रबन्धसमितिका उपाध्यक्ष सहप्राध्यापक ध्रुवप्रसाद भट्टराईज्यूलाई पनि हार्दिक धन्यवाद दिन्छु । त्यसै गरेर कोषप्रबन्धसमितिका सदस्य तथा विद्वान् उपप्राध्यापक नेत्रप्रसाद अधिकारीज्यूका साथै मिहिनेतपूर्वक यस ग्रन्थको कम्प्युटर उत्टङ्कण गरी प्रकाशनयोग्य बनाइदिनुहुने यस कोषका सहायक कर्मचारी श्रीखड्गप्रसाद खनाललाई पनि धन्यवाद दिन्छु । ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु ।

पुत्रदा एकादशी, २०७५ साल

विनीत–

शरत्कुमार भट्टराई

विषयसूची

भूमिका खण्ड

ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः

(ज्ञान नभई मोक्ष हुँदैन)

अतिवदन

अतिवदनको कुरो छान्दोग्योपनिषद्को सातौँ अध्यायको प्रथम खण्डदेखि छब्बीसौँ अध्यायसम्म सनत्कुमारले नारदमुनिलाई भूमासम्बन्धी ब्रह्मोपदेश गर्नुभएको सन्दर्भमा आएको हो। यसलाई बुझ्नका लागि यसको पृष्ठभूमि समेत बुझ्नु आवश्यक छ। कुनै समयमा भगवान् ब्रह्माजीका मानसपुत्र नारदमुनिले ब्रह्माजीका सबैभन्दा पहिले जन्मिएका मानसपुत्र सनत्कुमारका समक्ष ब्रह्मज्ञानका लागि गएर उपसत्तिपूर्वक आफ्नू जिज्ञासा निवेदन गरे – हे भगवन् ! मलाई ब्रह्मोपदेश गर्नुहोस् भनेर नारदले निवेदन गरेपछि सनत्कुमारले तिमीले के जानेका छौ ? अर्थात् के पढेका छौ ? भन भनेर सोधेको आख्यायिकाबाट देखिन्छ।

त्यसपछि नारदले आफूले पढेका र जानेका ऋग्वेददेखि लिएर सर्पदेवजनविद्यासमेतका अपराविद्याको लामो फेहरिस्त सनत्कुमार समक्ष प्रस्तुत गर्दै आफू केवल नामवेत्ता अर्थात् शब्दवेत्ता वा कर्मवेत्ता मात्र भएको र आत्मवेत्ता नभएकाले शोक गर्ने भएको यथार्थ स्थिति बताए। त्यसपछि नम्र निवेदन गर्दै नारदले[1] हे भगवन् ! आत्मवेत्ता ज्ञानी पुरुषले शोक अर्थात् मानसिक ताप वा अकृतार्थबुद्धि भएका मनुष्यलाई पार लगाउँछ भन्ने कुरा मैले सुनेको छु। अतः हे ब्रह्मन् ! अनात्मज्ञ भएकाले म शोक गर्दछु अर्थात् अकृतार्थ बुद्धि हुनाले सधैँ म सन्तप्त छु। आत्मज्ञानरूपी नौकाद्वारा

---

१. सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नात्मविच्छ्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारयत्विति।
– छान्दोग्योपनिषद् ७।१।३

मलाई शोकसागरबाट पार गराउनु होस् मलाई कृतार्थबुद्धि अर्थात् अभय ब्रह्मको ज्ञान दिएर भयदेखि मुक्त गराइदिनुहोस् भनेर श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरु सनत्कुमारसँग निवेदन गरे ।

त्यसपछि सनत्कुमारले नामको महत्त्व दर्साउँदै त्यसै नामलाई ब्रह्मभावले उपासना गर भन्दै स्थूल नामदेखि लिएर सूक्ष्म प्राणसम्म ब्रह्मप्राप्तिका बहिरङ्ग साधनहरूको उपदेश नारदलाई गरेको उपनिषद्बाट देखिन्छ ।

त्यसपछि नारदको जिज्ञासा शान्त भएको हुँदा प्राणपछि के ? भनेर उनले जिज्ञासा देखाएनन् । किन्तु ब्रह्मज्ञानी सनत्कुमारलाई भने यसबाट चित्त बुझेन, किनभने यसरी उपर्युक्त विकाररूप मिथ्या ब्रह्मको ज्ञानबाट सन्तुष्ट भएका अकृतार्थ तथा आफूलाई परमार्थ सत्यातिवादी मान्ने भएका ती योग्य शिष्यको मिथ्या धारणा भङ्ग गर्दै जसले सत्य ब्रह्मको ज्ञान गरेको छ, त्यसैले अतिवदन गर्दछ किन्तु परमार्थतः प्राणवेत्ता अतिवादी होइन भन्ने ब्रह्मज्ञ सनत्कुमारले सोच्नु भयो । किनभने जसले भूमासंज्ञक सर्वातीत परमार्थसत्य[२] तत्त्वलाई जान्दछ त्यही अतिवादी हो ।

अतिवदन वा अतिवादी भन्नाले प्रकृत प्रसङ्गमा ब्रह्मज्ञानीलाई भनिएको हो । डीङ मार्ने बकबके, वाचाल वा भ्रूटो बोल्नेलाई होइन । अतिवदन वा अतिवाद उपनिषद्मा ब्रह्मज्ञानवाचक हो भने अतिप्रश्न चाहिँ आफूलाई ज्ञान नभईकन गरिने सम्प्रदाय विपरीत प्रश्न वा वकवाद हो ।

---

२. तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । स्याद्वाचा-रम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् । इत्यादिश्रुतयः, अत्र मृत्तिका तु घटापेक्षया सत्या किन्तु ब्रह्म तु सर्वापेक्षयापि सत्यम् ।

– छान्दोग्योपनिषद् ७।१६।३

सनत्कुमारले [३]यदि तिमी सत्यकाद्वारा अतिवदन गर्न चाहन्छौ भने सत्यको जिज्ञासा गर्नुपर्दछ भनेर सम्भ्काएपछि नारदले सत्यको जिज्ञासा सनत्कुमारसँग गरेका थिए । त्यसपछि विज्ञानको जिज्ञासा नारदले गरेका छन् । किनभने जुन समयमा सत्यलाई विशेषरूपले पुरुष जान्दछ त्यसपछि पुरुष सत्य बोल्दछ, सत्य नजानीकन सत्य बोल्दैन । किन्तु विशेषरूपले सत्यलाई जान्ने पुरुष नै सत्य बोल्दछ भन्ने बुझेपछि नारदले विज्ञानलाई विशेषरूपले जान्न इच्छा गरेपछि जुन समयमा मनुष्य बुझ्दछ, अनि विशेषरूपले बुझ्दछ । मनन नगरीकन कसैले पनि जान्दैन र मनन गरेपछि जान्दछ भन्ने बुझेपछि मति अर्थात् मनन वा तर्कको जिज्ञासा नारदले गर्दै श्रद्धाका साथ बुझ्ने इच्छा गरे ।

जुन समयमा मनुष्य श्रद्धा गर्दछ त्यसै समयमा मनन गर्दछ । श्रद्धा नभईकन मनन कदापि गर्दैन । जसले श्रद्धा गर्दछ, त्यसैले मनन गर्दछ भन्ने बुझेका नारदले श्रद्धा जान्ने इच्छा गरे । निष्ठा नभई श्रद्धा हुँदैन । जुन समयमा मान्छे कृति अर्थात् इन्द्रिय संयम र चित्तलाई एकाग्र बनाउँदछ त्यसपछि निष्ठादेखि विपरीत क्रमले विज्ञानसम्म सबै ब्रह्मज्ञानका परम्परया गौणसाधन हुने कुरा नारदले सनत्कुमारबाट बुझेपछि उनले निरतिशय सुख बुझ्ने इच्छा गरे । किनभने निरतिशय सुख प्राप्त गर्ने भएमा नै मनुष्य इन्द्रिय संयम गर्दछ अन्यथा गर्दैन भन्ने संझिएर नारदले निरतिशय सुख के हो ? भनेर सनत्कुमारसँग सोधे ।

यसरी विज्ञानदेखि निरतिशय सुखसम्म नारदले जिज्ञासापूर्वक

---

३. एष तु वा अतिवदति यः सत्येनाति वदति सोऽहं भगव सत्येनातिवदानीति सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सत्यं भगवो विजिज्ञास इति ।

– छान्दोग्योपनिषद् ७।१६।३

सनत्कुमारसँग सोधेर बुझिसकेपछि नारदजी भूमा अर्थात् निरतिशय ब्रह्मको उपदेश श्रवण गर्न योग्य साधनचतुष्टयसम्पन्न उत्तम अधिकारी ठानेर ब्रह्मज्ञानी सनत्कुमारले भूमाको उपदेश उनलाई गर्न थालेको अति पावन प्रसङ्ग उपर्युक्त पृष्ठभूमि तयार गरेर ब्रह्मज्ञानी गुरु सनत्कुमारको माध्यमबाट उपनिषद्ले सुरु गरेको छ ।

तीव्र वैराग्य र चार ओटा साधनसम्पन्न भएको मुमुक्षु मनुष्यले भूमाको नै जिज्ञासा गर्नुपर्दछ । नारदमुनि पनि साधनचतुष्टययुक्त विरक्तशिरोमणि मुमुक्षु भएकाले ज्ञानी गुरु सनत्कुमारसँग भूमाको नै जिज्ञासा गरे । किनभने [४]अवश्य पनि भूमा निरतिशय सुख वा आनन्द हो । त्यस अतिरिक्त अरू मायिक वस्तुहरू सातिशय वा न्यूनाधिक भएकाले अल्प हुन् । त्रिपुटीयुक्त र मिथ्या हुन् । अल्पमा निरतिशय सुख हुँदैन । किनकि अल्प अतिशय तृष्णाको हेतु हो, तृष्णा दुःखको बीज हो । संसारमा दुःखका बीजभूत ज्वरादि सुखरूप होइनन् । अल्पमा दुःखैदुःख हुन्छ र भूमामा सुखैसुख हुन्छ । किनभने भूमामा दुःखका बीजभूत तृष्णादि रहन सक्तैनन् । भूमा प्रकाशस्वरूप भएकाले तमोमय मायिक तृष्णादि दुःख पनि भूमामा रहन सम्भव नै छैन । यो बुझेपछि नारदमुनिले भूमाको जिज्ञासा गरे ।

उपर्युक्त अनुसार नारदको जिज्ञासा आएपछि भूमाको लक्षण सहित सनत्कुमार उपदेश गर्नुहुन्छ । [५]जहाँ अरू केही देख्तैन, अरू

---

४. यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति । भूमानं भगवो विजिज्ञास इति । – छान्दोग्योपनिषद् ७।२३।१

५. यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यम् । स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नीति ।
– छान्दोग्योपनिषद् ७।२४।१

केही सुन्दैन र अरू केही जान्दैन त्यो भूमा हो । किन्तु जहाँ अरू केही देख्तछ, अरू केही सुन्दछ र अरू केही जान्दछ त्यो अल्प हो । जुन भूमा हो त्यो नै अमृत हो र जुन अल्प हो त्यो मर्त्य हो । यसरी लक्षण सहित भूमाको स्वरूपको उपदेश सुनेपछि भूमा केमा प्रतिष्ठित छ ? भनेर नारदको प्रश्न आएपछि आफ्नै महिमामा भूमा प्रतिष्ठित छ र छैन पनि भनेर सनत्कुमारबाट उत्तर आयो ।

यदि भूमा आफ्नै महिमामा प्रतिष्ठित छ भने भूमालाई अप्रतिष्ठित किन भनिएको हो ? भन्ने जिज्ञासा आयो, त्यसपछि त्यसको उत्तर दिने क्रममा सनत्कुमार भन्नुहुन्छ – यस लोकमा गाई, [६]अश्व आदिलाई महिमा भनिन्छ र हाती, सुवर्ण, दास, भार्या, क्षेत्र र घरलाई पनि महिमा भनिन्छ किन्तु त्यो पारमार्थिक सत्य होइन । किनभने अन्य पदार्थहरू अन्यमा प्रतिष्ठित हुन्छन् । किन्तु भूमा कहीँ पनि प्रतिष्ठित छैन भनेर किन भनिएको हो त ? भन्ने नारदको पूरक प्रश्न आएपछि भूमा तल, माथि, पछाडि, अगाडि, दायाँ, बायाँ, सबैतिर भएकाले भूमा अन्यत्र कहीँ पनि प्रतिष्ठित छैन भनेर श्रुतिमा आएको हो भन्ने सनत्कुमारको उत्तर आएको थियो ।

माथिका पङ्क्तिहरूमा सबैतिर भूमा नै भूमा भएको पारमार्थिक सत्यको तथ्य आएकोमा यसलाई अविवेकी पुरुषले अहङ्कारद्वारा देहादि सङ्घातको पनि आदेश गर्न सक्ने आशङ्का भएकाले त्यसको

---

६. गोअश्वमिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दासभार्यं क्षेत्राण्यायतनानीति नाहमेवं ब्रवीमि ब्रवीमीति होवाचान्यो ह्यन्यस्मिप्रतिष्ठित इति ।

– छान्दोग्योपनिषद् ७।२४।२

७. स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ।

– छान्दोग्योपनिषद् ७।२४।२

प्रतिवाद गर्दै श्रुति [७]आत्मरूपले भूमाको उपदेश गर्दै भन्दछ – आत्मा नै सबै तर्क देख्ने भएको, यसै प्रकार मनन गर्ने भएको र विशेषरूपले आत्मालाई जान्ने भएको मुमुक्षु आत्मरति, आत्मक्रीड, आत्ममिथुन र आत्मानन्द हुन्छ। ऊ स्वराट् हो। सम्पूर्ण लोकमा उसको यथेच्छ गति हुन्छ।

उपर्युक्त अनुसारको ब्रह्मज्ञानीले मात्रै अतिवदन गर्नसक्तछ र अतिवादी पनि ब्रह्मज्ञानी नै हुन सक्तछ। संसारी अज्ञानीले अतिवदन गर्नसक्तैन र अतिवादी पनि हुन सक्तैन। ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु।

अथात आदेशो नेति नेति

सृष्टिप्रपञ्चको प्रारम्भ विधिक्रमबाट हुन्छ भने संहार चाहिँ निषेधक्रमबाट हुन्छ। सृष्टिसञ्चालन गर्न परमात्मा सत्तात्मक शक्ति तथा चित्शक्तिको साथ सम्पूर्ण चर, अचर, सूक्ष्म, स्थूल, जड र चेतन सबैमा प्रवेश गर्नुलाई अन्वय भनिन्छ भने महाप्रलयको समयमा सम्पूर्ण सृष्टि प्रपञ्चको नाश भएर परमात्मा एक अद्वितीयरूपमा रहनुलाई व्यतिरेक भनिन्छ । त्यस अवस्थामा परमात्मा मायिक वस्तुबाट अलग हुन्छन् अर्थात् माया र मायाका विकारको अत्यन्ताभाव हुने भएकाले व्यतिरेक भनेको हो। अद्वैत वेदान्तले विधि वा अन्वयलाई अध्यारोप र निषेध वा व्यतिरेकलाई अपवाद भनेको छ।

वेदका पाँच विभाग मन्त्र, नामधेय, विधि, निषेध र अर्थवाद समेत प्रसिद्ध छन्। यिनै पाँच विभागबाट वैदिक, लौकिक, मान्त्रिक, व्यावहारिक, धार्मिक, सामाजिक र पारलौकिक आदि सबै विधिव्यवहारहरू चलेका छन्। जुनसुकै काल, युग, समय, धर्म, संस्कृति, देश, जाति, वर्णका भाषा, शैली, धर्म, संस्कार, बौद्धिक, शैक्षिक, आर्थिक र सामाजिक उन्नति समेत सोझै वा प्रकारान्तरले वा जस्ताको तस्तै नै विकृतरूपमा वा घटी र बढी रूपमा उपर्युक्त पाँच तत्त्वमा नै आधारित भएका पाइन्छन् ।

वेदमा वर्णित उपर्युक्त पाँच तत्त्व सबैका बारेमा यहाँ चर्चा गर्नु सम्भव नभएकाले निषेधका बारेमा नै सीमित भएर केही चर्चा गर्नु नै यस निबन्धको विषय हो । यसरी निषेधको चर्चा गर्दा विधिको पनि प्रसङ्ग अनुसार उल्लेख गर्नु आवश्यक हुन जान्छ । किनभने जसरी प्रकाशको चर्चा गर्दा अन्धकारको र अन्धकारको चर्चा गर्दा प्रकाशको चर्चा गर्नु अति आवश्यक हुन्छ।

विधि वा विधेय सकारात्मक रूपमा छ, हो, थियो, हुने छ आदि अस्तित्वबोधक विभक्ति वा शब्दहरूबाट अभिव्यक्त हुन्छ भने निषेध अनस्तित्वबोधक विभक्ति वा शब्दहरूबाट व्यक्त हुन्छ । शास्त्रीय भाषामा यस प्रक्रियालाई अन्वय र व्यतिरेक पनि भनिन्छ । जुन वस्तुको अस्तित्व वा सत्ता विधि वा सकारात्मक अर्थात् अन्वयबाट जान्न सकिँदैन त्यसलाई निषेध वा नकारात्मक अर्थात् व्यतिरेकबाट जान्ने प्रयास गर्नुपर्दछ ।

उपर्युक्त केही पङ्क्तिहरू नेति नेतिको चर्चा गर्ने क्रममा भूमिका स्वरूप आएका हुन् । अब चर्चा गरौँ निषेधात्मक प्रक्रियाबाट ब्रह्मज्ञान हुन सक्तछ वा सक्तैन ? भन्ने सम्बन्धमा । हुन सक्तैन भने [१]ब्रह्मज्ञान नगरीकन मनुष्यले मोक्ष प्राप्त गर्न सक्तैन भनेर श्रुतिले भन्नु नपर्ने हो । यदि श्रुति अनुसार मोक्ष हुन्छ भन्ने हो भने श्रुतिले जुन [२]ब्रह्मलाई मनले जान्न सकिँदैन, कानले सुन्न सकिँदैन, वाणीले भन्न सकिँदैन आदि इत्यादि भन्नु पर्ने थिएन । त्यतिमात्रै होइन [३]ब्रह्मलाई जान्न नसकेर जहाँबाट मन र वचन पनि फर्कन्छन् भनेर श्रुतिले स्पष्टसँग भन्नु आवश्यक पनि थिएन । किनभने मायाका विकार श्रोत्र, चक्षु, मन, वचन आदि ज्ञानेन्द्रिय, वागादि कर्मेन्द्रिय आदि बाह्यकरण र मन आदि अन्तःकरणदेखि ब्रह्म धेरै टाढा छ । यसै कुरालाई स्पष्ट गर्न श्रुति भन्दछ – [४]त्यस ब्रह्मसम्म चक्षु, वाणी

---

१. तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ।
– शुक्ल यजुर्वेद ३२।१८

२. यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । – तैत्तिरीयोपनिषद् २।९

३. यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतं तमेव ब्रह्म त्वं विद्धिः । –केनोपनिषद् १।५

४. न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति न मनो न विद्मो न विजानिमो यथैत-दनुशिष्यादन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि । – केनोपनिषद् १।३

र मन पनि जाँदैनन् । अतः गुरुले शिष्यलाई त्यस ब्रह्मको उपदेश गर्दा ब्रह्मलाई हामी जान्दैनौँ, ब्रह्म हाम्रो बुद्धिको पहुँच भन्दा पर छ भन्नु पर्दछ भनेका छन् । किनभने एकातर्फ मायाका कार्य चक्षुरादि इन्द्रियहरूले ब्रह्मलाई घटपटादि विषयहरू सरह प्रत्यक्ष गर्न सक्तैनन् भने अर्कोतर्फ त्यो ब्रह्म अनिर्वचनीया माया भन्दा पनि पर छ । अतः विषयतया ब्रह्मज्ञान गर्न सकिँदैन पनि भनेर गुरुका मुखद्वारा श्रुतिले भनेको छ ।

यस प्रकार केही श्रुतिहरूले मन आदि करणहरूबाट ब्रह्मसाक्षात्कार गर्न सकिँदैन भनेका छन् भने केही श्रुतिहरूले [५]मनद्वारा नै ब्रह्मको साक्षात्कार गर्नुपर्दछ पनि भनेका छन् । श्रुतिहरूका परस्पर विपरीत अर्थ लाग्ने मन्त्रहरू आएको सन्दर्भमा अत्यन्त गहिरिएर विश्लेषण गर्नु आवश्यक छ ।

वस्तुतः ब्रह्म मायाका मिथ्या कार्यहरू वा विकारहरूबाट जान्न सकिँदैन । किनभने ब्रह्म ती भन्दा पर छ तर ब्रह्मज्ञान नभईकन मुमुक्षुले मोक्ष प्राप्त गर्न सक्तैन भन्ने श्रुतिवचन माथि उल्लेख गरिसकिएको छ । अतः मोक्षका लागि बीचको बाटो निकाल्नु पर्ने कुरा निर्विवाद छ । अन्वय विधिभन्दा व्यतिरेक विधिबाटै उपाय निकाल्न केही सहज हुने भएकाले यसै विधिलाई यहाँ लिइएको छ ।

सर्वप्रथम श्रुतिमा आएको प्रमाणबाट प्रवेश गरेर तदनुकूल आएका शास्त्रीय मतहरू पनि यस लेखमा क्रमशः प्रस्तुत गर्न प्रयास गरिने छ । यस सम्बन्धमा मायाका कार्य र मायालाई समेत निषेध गरेर नै ब्रह्मसाक्षात्कार गर्न सकिन्छ । यसैका लागि 'नेति नेति' यो ब्रह्मको आदेश अर्थात् वेदको आदेश हो । अतः यसले कार्य र कारण दुवैको सोझै निषेध गर्नेछ भनेर श्रुतिले नै भनेको छ । पहिलो

---

५. मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किञ्चन । – बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।१९

[६]'न इति'ले मायाको कार्य र दोस्रो 'न इति'ले मायालाई समेत वेदले निषेध गरेको छ ।

उक्त मन्त्रको अर्थ स्पष्ट पार्दै आचार्य श्रीशङ्कर आफ्नू भाष्यमा लेख्नुहुन्छ [७]'न' पदबाट 'न इति न इति' यस आदेशको इति शब्दद्वारा व्याप्तव्य नकारद्वयसँग सम्बन्ध राख्ने भएका समस्त विषयहरूका प्रकारहरूको निर्देश गरियो । योभन्दा उत्कृष्ट अर्को कुनै निर्देश छैन । यसै कारण यही नै ब्रह्मको निर्देश हो ।

यसरी दुइटा नद्वारा अविद्याको सृष्टि प्रपञ्च उपलक्ष्यित कार्य र त्यसको कारण अविद्या अर्थात् अज्ञानको वा मायाको समेत निःशेषरूपमा निषेध भइसकेपछि बाँकी जुन रहन्छ त्यही ब्रह्म हो ।

विधि अर्थात् अन्वय वा सृष्टिप्रपञ्च नभईकन निषेध वा व्यतिरेक हुन सम्भव छैन । परमात्माले पनि सर्वप्रथम सृष्टि प्रपञ्चको विस्तार गरिसकेपछि [८]विसृष्टिका रूपमा प्रवेश गरेर अर्थात् आफ्नू चैतन्य प्रदान गरेर परमात्मा बाहिर देखापर्दछन् अर्थात् जड र चेतनरूप भूतभौतिक रूपमा परमात्मा स्वयं आफै प्रपञ्चका रूपमा विवर्तित हुन्छन् । त्यसरी अस्तित्वका रूपमा विशाल ब्रह्माण्डको सृष्टि गरेपछि कालान्तरमा त्यसैको महाप्रलयद्वारा परमात्मा निषेध गर्दछन् । यस प्रक्रियालाई अध्यारोप र अपवाद पनि भनिन्छ ।

श्रुतिमा वर्णित सृष्टिक्रम अर्थात् अन्वयविधा र प्रलयक्रम, निषेध वा व्यतिरेकविधाबाट नै पनि भागवतले व्याख्या गरेको छ ।

---

६. अथात आदेशो नेति नेति । – बृहदारण्यकोपनिषद् २।३।६

७. 'इति न इति न' इत्येतस्मात् इति इति व्याप्तव्य प्रकारा नकारद्वय विषया निर्दिश्यन्ते । अन्यत्परं निर्देशनं नास्ति, तस्मादयमेव निर्देशो ब्रह्मणः ।
– बृहदारण्यकोपनिषद् २।३।६, शाङ्करभाष्य ।

८. तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । – तैत्तिरीयोपनिषद् २।६।१

जस्तै – [९]जसरी दनदनाएर बलिरहेको आगोबाट अनन्त झिल्काहरू र जाज्वल्यमान सूर्यबाट असङ्ख्य किरणहरू बारम्बार निस्किरहन्छन् र अन्त्यमा आफ्नै उपादान कारण आगोमा गएर झिल्काहरू र सूर्यमा गएर किरणहरू लीन हुन्छन्, त्यसरी नै सम्पूर्ण भूतभौतिक सृष्टिको अभिन्न निमित्त र उपादन कारण भएका परमात्माबाट नै बुद्धि, मन, इन्द्रियहरू र शरीर समेत बारम्बार प्रकट हुन्छन् । यो भयो सृष्टिक्रम ।

उक्त प्रकारले परब्रह्मले आफैँबाट सारा दृश्य प्रपञ्च सृष्टि गर्दछ र पछि गएर त्यसलाई आफैँमा लय पनि गर्दछ । यसैलाई निषेध भनिन्छ । यसै निषेध विधालाई भागवतले यसरी वर्णन गरेको छ – [१०]त्यो अधिष्ठान स्वरूप परमात्मा देवता पनि होइन, असुर पनि होइन, मनुष्य पनि होइन, पशु पनि होइन, स्त्री पनि होइन, पुरुष पनि होइन र नपुंसक पनि होइन । त्यो परमात्मा कुनै साधारण वा असाधारण प्राणी पनि होइन । त्यो परमात्मा गुण पनि होइन, कर्म पनि होइन, कारण र कार्य पनि होइन । ती सबैको व्यतिरेक अर्थात् निषेध भएपछि जुन वस्तु शेष रहन्छ त्यही परमसत्तास्वरूप परमात्मा ब्रह्म हो ।

वेदमा आएको 'नेति नेति' लाई रामगीताले पनि यसरी व्याख्या गरेको छ – [११]नेतिप्रमाणद्वारा मायाको सम्पूर्ण कार्य प्रपञ्च र कारण माया समेतलाई मुमुक्षुले समाप्त गरोस् र आफ्नो शुद्ध अन्तःकरणले ब्रह्मानन्दरूपी अमृतको पान गरोस् । जसरी तिर्खाएको मान्छेले नरिवल

---

९. यथार्चिषोऽग्नेः सवितुर्गभस्तयो निर्यान्ति संयान्त्यसकृत् स्वरोचिषः ।
तथा यतोऽयं गुणसम्प्रवाहो बुद्धिर्मनः खानि शरीरसर्गाः ॥ – भागवत ८।३।२३

१०. स वै न देवासुरमर्त्यतिर्यङ् न स्त्री न षण्ढो न पुमान् न जन्तुः ।
नायं गुणः कर्म न सन्न चासन् निषेधशेषो जयतादशेषः ॥ – भागवत ८।३।२४

११. नेतिप्रमाणेन निराकृताखिलो हृदा समास्वादितचिद्घनामृतः ।
त्यजेदशेषं जगदात्तसद्रसं पीत्वा यथाम्भः प्रजहाति तत्फलम् ॥ – रामगीता ३४

भित्रको पानी पिएर बाहिरको खोक्रो बोक्रोलाई फ्याँकिदिन्छ त्यसरी नै मुमुक्षु पुरुषले पनि सद्ब्रह्मरूप रसलाई ग्रहण गरेर बोक्रो मिथ्या असार संसारलाई त्यागी देओस् ।

ब्रह्मसाक्षात्कार गर्ने प्रक्रियालाई रामगीताले उपर्युक्त प्रकारले अत्यन्त सरस, सरल र सहज तरिकाले व्याख्या गरेको छ । किन्तु ब्रह्मज्ञान गर्नु त्यति सरल भने छैन । अद्वैतसिद्धि ग्रन्थमा आचार्य मधुसूदन सरस्वतीले यसै निधेषप्रक्रियाबाट मिथ्या द्वैत प्रपञ्चको मिथ्यात्व सिद्ध गरेर परम सत्य एक मात्र अद्वैत ब्रह्मको सिद्धि गर्न अद्वैतवेदान्तका [१२]पूर्वाचार्यहरूले प्रतिपादन गरेका मतहरूलाई परिष्कारपूर्वक उद्धृत गर्नुभएको छ । ती सबै मत निषेध विधिमा आधारित छन् ।

[१३]नेति नेति श्रुतिवाक्यद्वारा निषेध्य वस्तु अज्ञान र त्यसको कार्यसमेत ब्रह्मज्ञानबाट निषेध भएपछि निषेध्य वस्तु अर्थात् मुमुक्षुका अन्तःकरणमा रहेका संस्कार, वासना र सञ्चित कर्म समेत निषेध

---

१२. क) मिथ्या शब्दोऽनिर्वचनीयता वचन । – पञ्चपादिका

ख) प्रतिप्रन्नोपाधावभावप्रतियोगित्वं वा मिथ्यात्वम्

– पञ्चपादिकाविवरण

प्रतिपान्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं वा मिथ्यात्वम् ।

– अद्वैतसिद्धिः

ग) अज्ञानस्य स्वकार्येण वर्तमानेन प्रविलीनेन वा सह ज्ञानेन निवृत्तिर्बाधः ।

– विवरण

ज्ञाननिवर्त्यत्वं वा मिथ्यात्वम् । – अद्वैतसिद्धिः

घ) स्वाश्रयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं वा मिथ्यात्वम् । – तत्त्वप्रदीपिका

ङ) सद्विविक्तत्वं वा मिथ्यात्वम् । – आनन्दबोधाचार्यः ।

१३. प्रमातृत्वादिना यावत्किञ्चिदत्र विवक्षितम् ।

तदभावश्च तत्सर्वं नेतीति प्रतिषिध्यते ।। – बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिक

हुन्छन् । प्रमातृत्व, भोक्तृत्व र कर्तृत्वरूप मनुष्यका बन्धनको पनि निषेध हुन्छ। त्यसबाट नै मायाको प्रपञ्च फैलिएको हुन्छ। त्यही नै त्रिपुटी अर्थात् ज्ञेय, ज्ञान र ज्ञाता हो। यसलाई पनि निषेध गर्नु पर्दछ, त्यो पनि मायाको कार्य हो । श्रवण, मनन, निदिध्यासन आदि गर्ने प्रमाता हो र मुक्त हुनुपर्ने पनि प्रमाताले नै हो। भोक्तृत्व, कर्तृत्व आदि स्थूल अज्ञान ब्रह्मको परोक्ष ज्ञानबाट नाश भए पनि प्रमातृत्वरूप सूक्ष्म अज्ञान वा अविद्यालेश भने निवृत्त हुँदैन । जबसम्म त्यसको नाश हुँदैन तबसम्म कैवल्य मोक्ष हुन सम्भव छैन । अतः प्रमातृत्व पनि अज्ञान वा अविद्याको नै कार्य भएकाले त्यसको निषेध पहिलो नेतिले हुन्छ र दोस्रो नेतिले सूक्ष्म अज्ञान अर्थात् अविद्यालेशको पनि निषेध हुन्छ । अन्यथा मुमुक्षु मनुष्यको कैवल्य मुक्ति हुन सक्तैन । नेह नानास्ति किञ्चन (बृ.उ.४।४।१९) श्रुतिले भनेको प्रमातृत्व उपलक्षित अविद्यालेश त्यही हो। जबसम्म त्यसको नाश हुँदैन तबसम्म जन्ममरणको कुचक्रमा जीवले घुमिरहनु पर्दछ। यही कुराको सङ्केत – 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति । (बृ.उ.४।४।१९) भनेर श्रुतिले गरेको छ । यसको व्याख्या गर्दै तत्त्वप्रदीपिकाकारले [१४]अविद्यालेश समाप्त नभएसम्म जन्ममरणको चक्र अनन्तकालसम्म पनि चलिरहन्छ भनेका छन् ।

अविद्या वा अज्ञानको निषेध गरेपछि त्यसको प्रतियोगी उत्पन्न हुन्छ। निषेध भनेको अभाव हो। [१५]कुनै वस्तुको अभाव भएपछि

१४. अविद्यालेशानुवृत्या देहानुवृत्तिः ।
अविद्यालेशशब्देन मोहाकारान्तरोक्तितः ।
ज्ञानस्य प्रतिबन्धाच्च प्रबलारब्धकर्मभिः ॥
आकारस्यैव लेशशब्दार्थत्वात् । – तत्त्वप्रदीपिका ४।१०

१५. यस्य अभावः स प्रतियोगी। – न्यायशास्त्र

त्यसको स्थानमा प्रतियोगी खडा हुन्छ भन्ने न्यायशास्त्रको सिद्धान्त छ। किन्तु अद्वैत वेदान्तको त्यो सिद्धान्त होइन। त्यसो भन्ने हो भने अद्वैतसिद्धि अर्थात् ब्रह्मसाक्षात्कार कहिल्यै पनि हुनै सक्तैन। यस सम्बन्धमा केही चर्चा गर्नुपर्ने देखिन्छ।

कौषीतकीब्राह्मणोपनिषद्ले प्रतिज्ञावाक्यमा नै [१६]प्रतियोगि-विनिर्मुक्त शुद्ध ब्रह्मको मात्रै ज्ञान गर्ने भनेको छ जुन अद्वैतसिद्धान्त अनुसारको प्रतिज्ञा हो। श्रुतिले नै 'न इति न इति' भनेर माया वा अविद्या र त्यसको कार्य मिथ्या प्रपञ्च र अविद्याको लेश समेत निषेध गरिसकेपछि कसरी अविद्याको अभावमा प्रतियोगी पैदा हुन सक्तछ ? किनभने ब्रह्मसाक्षात्कार भएपछि ब्रह्मबाहेक अरू सबै मायिक मिथ्या प्रपञ्चको कारण सहित नाश भइसकेको छ। यदि अभावका स्थानमा प्रतियोगी खडा हुन्छ भन्ने हो भने अविद्याको नाश गरेर ब्रह्मज्ञान हुने बित्तिकै ज्ञानीका अविद्याजन्य समस्त वस्तु भस्मसात् भइहाल्छन्। यस्तो अवस्थामा प्रतियोगी उत्पन्न हुनै सक्तैन। ब्रह्मज्ञानपछि प्रागभाव, प्रध्वंसाभाव, अन्योऽन्याभाव र अत्यन्ताभाव समेतको नाश हुन्छ। ती पनि अज्ञानका कार्यहरू हुन्। अज्ञानको नाश भएपछि तिनको अस्तित्व नै रहँदैन भने त्यस अभावको पनि अभाव प्रतियोगी उत्पन्न हुने सम्भावना नै कसरी रहन्छ र ? अतः रहँदैन।

उपर्युक्त कुरालाई सुरेश्वराचार्यले आफ्नो वार्तिकमा यसरी व्यक्त गरेका छन् – श्रुतिले न इति न इति भनेर अविद्या र अविद्याको कार्य समेत अर्थात् मायिक प्रमातृत्व आदि समेत सम्पूर्ण जड दृश्यपदार्थको [१७]निषेध गरिसकेपछि द्रष्टा चैतन्य मात्र

---

१६. प्रतियोगिविनिर्मुक्तब्रह्ममात्रं विचिन्तये। – कौषीतकिब्राह्मणोपनिषद् १।१

१७. निषेध्यं सर्वमेवैतदनिषेध्यात्मवस्तुगम्।
अतो नाभावनिष्ठाःस्यादभावस्यापि निह्नवत्॥ – बृहदारण्यकोपनिषद्वार्तिक

बाँकी रहन्छ। त्यसपछि मायिक वस्तु र त्यसका अभावको समेत कहीँ पनि अस्तित्व शेष रहँदैन। जब अभावको नै निष्ठा रहँदैन भने त्यसको पनि अभावरूप प्रतियोगी रहने कुरै भएन। त्यो जन्मनै सक्तैन र त्यो प्रतियोगी शून्यवत् हुन्छ।

[१८]मुमुक्षु मनुष्य नै प्रमाता हो। मुक्त हुन अर्थात् शुद्ध ब्रह्म हुन चाहने प्रमाता नै हो। प्रमातृत्वभाव पाप्मादि दोषयुक्त हो। जबसम्म पाप्मादि दोष अर्थात् संस्कार, वासना र सञ्चितकर्म रहन्छन् तबसम्म मुमुक्षुको मुक्ति हुन सक्तैन। किन्तु त्यसै अवस्थामा वा प्रमातृत्वभाव अवशिष्ट मनुष्यले नै मुक्त हुने इच्छाले ब्रह्मज्ञान गर्ने प्रयत्न गर्दछ। त्यही प्रमाता नै ब्रह्मज्ञान गरेपछि ब्रह्म हुने हो, अर्को कुनै व्यक्ति होइन भनेर आचार्य सुन्दर पाण्ड्याले भनेका छन्। अतः ब्रह्मज्ञानपछि प्रमातृत्वभाव समाप्त भएर प्रमाता ब्रह्म नै हुन्छ।

मुमुक्षु मनुष्यले ब्रह्मज्ञान गर्न सुरु गर्दा प्रथम अवस्थामा विधिक्रम वा अन्वयक्रमबाट अघि बढ्नु पर्दछ। श्रवण, मनन, निदिध्यासन, ब्रह्माभ्यास आदि ब्रह्मज्ञानका साधनहरूलाई विधिच्छायाका रूपमा स्वीकार गरेर नै ब्रह्मज्ञान गर्न सकिन्छ। ब्रह्मज्ञान नभएसम्म मुमुक्षु मनुष्यले अन्वयविधाबाट सबैतर्फ ब्रह्मै ब्रह्म देखेर सर्वात्मभावमा पुग्नु पर्दछ। यसैलाई वेदान्तले अध्यारोप भनेको हो। अध्यारोप नगरीकन अर्थात् विधिक्रम वा अन्वयविधाबाट स्वीकार नगरीकन अपवाद वा निषेध वा व्यतिरेक हुन सक्तैन।

ब्रह्मज्ञान गर्न निवृत्तिमार्गमा प्रवृत्त भएको मुमुक्षु मनुष्यले गुरुबाट आफ्नू शाखाको वैदिक महावाक्य श्रवण गरेर ब्रह्मको परोक्ष ज्ञान गर्दछ। किन्तु त्यो शाब्दिक पारोक्ष ज्ञान मात्र हो। वेदको

---

१८. अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राक्प्रमातृत्वमात्मनः।
अन्विष्टः स्यात्प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः॥ – ब्रह्मसूत्र १।१।४ शाङ्करभाष्य

महावाक्य सुनेर जतिसुकै पटक घोके पनि, मनन, निदिध्यासन र ब्रह्माभ्यास गरे पनि यदि श्रवण गरेको वेदको तिमी नै ब्रह्म हौ भन्ने शब्दमा मात्रै सीमित भएर त्यसभित्र अनुस्यूत प्रातिपदिकार्थको ज्ञान उसलाई भएको छैन भने त्यसको शब्दज्ञानरूपी श्रम निरर्थक हुन्छ भनेर [१९]भागवतले भनेको छ। त्यसको सबैले बुझ्ने उदाहरण दिँदै भागवतले थारी गाई पाल्ने मनुष्यले दूध दुहुन नपाएको तर सह्यार सुसार गर्ने श्रम गरे जस्तै हुन्छ अर्थात् श्रमको फल श्रम नै प्राप्त हुन्छ।

ब्रह्मज्ञान गर्न थाल्दा सुरुमा नै सबैतर्फ आत्मतत्त्वको दर्शन हुन सक्तैन। बिस्तारै ब्रह्मज्ञानका बाह्य र आन्तरसाधनहरूद्वारा मुमुक्षुको अन्तःकरण अत्यन्त निर्मल, स्वच्छ र सूक्ष्म भएपछि उसलाई [२०]आत्मसाक्षात्कार हुन्छ। [२१]सर्वप्रथम मुमुक्षुले अन्वयपद्धतिबाट आत्मज्ञान गर्नुपर्दछ। अन्वयपद्धति भनेको सम्पूर्ण सृष्टिप्रपञ्चमा सत्ताका रूपमा र चित्ताका रूपमा उपादानकारणरूपले आत्मा अर्थात् ब्रह्मको अनुवृत्ति हुनु हो। उदाहरणका रूपमा सबै प्रकारका गहनाहरूमा सुनको नै अनुवृत्ति भएजस्तै हो। व्यतिरेक पद्धति भनेको वैदिक वाक्य 'न इति न इति'ले माया र मायाका कार्यको समेत निषेध गरेर आत्मतत्त्व मात्रै शेष रहनु हो।

व्यावहारिक अवस्थामा पनि यस अन्वयपद्धतिलाई बुझ्नु पर्दछ। जस्तै प्रत्येक मनुष्यका लागि जाग्रत्, स्वप्न र सुषुप्तिका

---

१९. शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात् परे यदि।
श्रमस्तस्य श्रमफलो ह्यधेनुमिव रक्षतः॥ – भागवत ११।११।१८

२०. अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि। – बृहदारण्यकोपनिषद् ४।२।४

२१. एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनाऽऽत्मना।
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यत्स्यात्सर्वत्र सर्वदा॥ – भागवत २।९।३५

अवस्थामा आत्मा अन्वय अर्थात् अनुवृत्त भएर रहन्छ । तर ती तीन अवस्थाहरू भने एक अर्कामा व्यतिरेक अर्थात् अभाव हुन्छन् । जस्तै जाग्रत्मा स्वप्न र सुषुप्तिको अभाव, स्वप्नमा जाग्रत् र सुषुप्तिको अभाव र सुषुप्ति अवस्थामा जाग्रत् र स्वप्नको व्यतिरेक हुन्छ ।

अद्वैत वेदान्तमा [२२]जान्दछु भन्नु नजान्नु र जान्दिन भन्नु जान्नु हुन्छ । यो कस्तो प्रहेलिका हो ? नजानेर पनि जानेको हुने र जानेको चाहिँ नजानेको हुने । यो उल्टो भनाइ जस्तो लागे पनि वस्तुतः यो उल्टो भनाइ नभएर सही भनाइ हो । विधिबाट ब्रह्म जानिँदैन तर निषेधबाट जानिन्छ भन्ने नै श्रुतिको वचन हो । यो धारणा प्राचीन युनानमा पनि थियो, जहाँ म जान्दिन भन्नु अर्थात् I know nothing भन्नु जानेको हुन्थ्यो र जानेको भन्नु नजानेको हुन्थ्यो ।

ब्रह्मज्ञान गर्न साधनचतुष्टयसम्पन्न भएर आफ्नै वेदशाखाका श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरु समक्ष उपस्थित भएर मुमुक्षुले उपसत्तिपूर्वक ब्रह्मजिज्ञासा गरेपछि गुरुले जिज्ञासु शिष्यलाई ब्रह्मोपदेश गर्दछन् । त्यसैलाई श्रवण भनिन्छ । श्रवणमा मुख्यरूपमा आफ्नो वेदशाखाको महावाक्य पर्दछ । महावाक्यको श्रवण विधिपूर्वक गर्नु पर्दछ । श्रवण गरेर मात्र ब्रह्मज्ञान हुँदैन । श्रवणपछि मनन, निदिध्यासन र ब्रह्माभ्यास गर्नु पर्दछ । दीर्घकालसम्म शास्त्रहरूको अध्ययनपूर्वक अभ्यास गरेपछि मुमुक्षुलाई ब्रह्मको पारोक्ष ज्ञान हुन्छ ।

पारोक्ष ज्ञानद्वारा पूर्णरूपमा ब्रह्मज्ञान हुँदैन । मुमुक्षुले गुरुहरूबाट सुनेको र विभिन्न शास्त्रहरूको अध्ययन गरेर ज्ञान गरेको

---

२२. यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।
अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥ – केनोपनिषद् २।३

शब्दज्ञान समेतको मोहमा नपरेर त्यसको तात्पर्य मात्रै लिनुपर्दछ। उदाहरणका लागि मुख्यरूपमा साक्षात् मुक्तिको साधन भएको गुरुबाट विधिपूर्वक श्रवण गरेको आफ्ना वेदको प्रादिपदिकार्थको ज्ञान हुनु नै ब्रह्मज्ञान हो। महावाक्यमा आएका विशेष्य, विशेषण, विभक्ति आदिलाई प्रातिपदिकार्थको ज्ञान भएपछि बिर्सिदिनुपर्छ अर्थात् तिनको 'न इति न इति' द्वारा निषेध गर्नु पर्दछ, अन्यथा ब्रह्मसाक्षात्कार हुँदैन।

महावाक्यको प्रातिपदिकार्थको तात्पर्य ग्रहण गरेर अन्तर्मुखी भएर ब्रह्मचिन्तनको गहिराइमा प्रविष्ट भएको बुद्धिमान् ज्ञानीले आफ्नै स्वरूपमा निरन्तर अवस्थित रहनुपर्दछ। त्यसपछि उसले गुरुबाट श्रवण गर्न र धेरै शास्त्रहरूको अध्ययन गर्नु पनि आवश्यक हुँदैन। ती सबैको 'न इति न इति' भन्दै निषेध गर्नु पर्दछ। किनकि शब्दज्ञान पनि मायाको विकार नै हो। त्यसको निषेध गरेपछि शेष रहने नै ब्रह्म हो। शब्द बोक्रो र आवरण हो। त्यसभित्रको रसात्मक गुदी मात्रै ब्रह्म हो। बाहिरी बोक्रारूपी आवरणको निषेध गरेपछि मात्रै ब्रह्मज्ञान हुन्छ।

उपर्युक्त अवस्थामा पुगेको ज्ञानी पुरुषले गर्नुपर्ने आचरणको उल्लेख गर्दै श्रुति भन्दछ – [२३]बुद्धिमान् पुरुषलाई ब्रह्मज्ञान भइसकेपछि उसले निरन्तर स्वस्वरूपमा अवस्थित रहनु पर्दछ। ज्ञान भइसकेपछि धेरै शास्त्रहरू पढ्नु, मनन र निदिध्यासन समेत गर्नु हुँदैन। त्यस्तो गर्नु भनेको व्यर्थको वाणी र शरीरको श्रममात्रै

---

२३. तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः।
नानुध्यायाद् बहूञ्छब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत्॥
– बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।२१

हो । अतः ती सबैको निषेध वा त्याग गर्नु पर्दछ ।

यसै श्रुतिवाक्यको व्याख्या र समर्थन गर्दै अष्टावक्रगीता पनि भन्दछ – ज्ञानीले साधनावस्थामा गुरुबाट [२४]श्रवण गरेका, पढेका र प्रवचन गरेर अरूलाई सुनाएका सबै शाब्दिक ज्ञान र गरुलाई बिर्सनै समेत पर्दछ र तिनीहरूको पूर्ण निषेध गर्नै पर्दछ, अन्यथा ज्ञानी स्वस्वरूपमा अवस्थित रहन सक्तैन ।

यसरी वेदको परम आदेश 'नेति नेति' अनुसार माया, अविद्या र त्यसका सम्पूर्ण कार्यरूप प्रपञ्चको समेत निषेध गरेपछि मात्रै स्वस्वरूप ब्रह्मको साक्षात्कार हुन्छ, अन्यथा सम्भव हुँदैन । ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु ।

---

२४. आचक्ष्व शृणु वा तात नाना शास्त्राण्यनेकशः ।
तथापि न तव स्वास्थ्यं सर्वविस्मरणादृते ॥ – अष्टावक्रगीता १६।१
हरो यद्युपदेष्टा ते हरिः कमलजोऽपि वा ।
तथापि न तव स्वास्थ्यं सर्वविस्मरणादृते ॥ – अष्टावक्रगीता १६।११

अद्वैत वेदान्तको अभिव्यक्ति शिल्प

प्रत्येक भाषाको अभिव्यक्ति शैली आफ्नै खालको हुन्छ। त्यसमा देश, संस्कार, संस्कृति, धर्म र परिवेशले समेत प्रभाव पारेको हुन्छ। अझै त्यसमा पनि विभिन्न विधा, पन्थ, सम्प्रदाय र दर्शनहरूका अभिव्यक्तिका शैलीहरू फरक फरक हुन्छन्। साहित्यले प्रायः गरेर कुनै पनि विषयको अभिव्यक्ति गर्नुपर्‍यो भने भरसक सोझै अभिधावृत्तिबाट नगरेर घुमाउरो पाराले विभिन्न अलङ्कार ध्वनिहरूको समेत प्रयोग गरेर व्यञ्जना, लक्षणा आदि वृत्तिहरूबाट कान्तासम्मितवाक्यका रूपमा लच्छेदार भाषामा मीठो सुनिने गरी अभिव्यक्ति गरिएको हुन्छ। साहित्य वा काव्यको प्रणयनमा विभिन्न उद्देश्य वा प्रयोजन काव्यशास्त्रमा निर्धारण गरिएको छ। जसमध्ये कान्तासम्मित पनि एउटा हो, अर्थात् काव्यको अभिव्यक्तिशैली कान्ताको जस्तो श्रुतिमधुर, सरस र सुपाच्य हुनुपर्छ भनिन्छ।

काव्यका लक्षणहरूमा निर्दोष, लक्षणवती, सरीति, गुणभूषण, सालङ्कार हुनुका साथै रसहरू र अनेक वृत्तिहरू हुनुपर्दछ। यी लक्षण भएको काव्यलाई नै काव्य भनिन्छ भनेर [१]काव्यशास्त्रले निर्धारण गरेको पाइन्छ। काव्यसाहित्यले सोझै कसैलाई नभने पनि घुमाउरो पाराले व्यञ्जना र लक्षणावृत्तिद्वारा मनुष्यहरूलाई उपदेश गर्दछ वा सतर्क गराएको हुन्छ।

---

१. निर्दोषा लक्षणवती सरीतिर्गुणभूषणा।
सालङ्कारारसाऽनेकवृत्तिर्वाक्काव्यनामभाक्॥ – चन्द्रालोक

पुराण र भक्तिशास्त्रहरूको पनि उद्देश्य पाठक, भक्त र समष्टिमा मनुष्यलाई सन्मार्ग देखाउनु नै हो । तर पनि पुराणहरूले यदाकदा अभिधावृत्तिद्वारा सोझै पनि भन्दछन् । एउटा उदाहरण भागवतको माहात्म्यबाट लिन सकिन्छ । [२]जुन कुनै दुष्ट मनुष्यले आफ्नू सम्पूर्ण आयुभरिमा एकाग्र चित्त गरेर श्रीमद्भागवतामृतको थोरै भए पनि रसास्वादन गरेको छैन भने त्यस मनुष्यले ता आफ्नू सारा जन्म चाण्डाल र गधाको सरह व्यर्थ हुन्छ । त्यस्तो मनुष्यले आफ्नी मातालाई प्रसवपीडा दिनका लागि जन्म लिएको मात्रै ठहर्दछ । त्यतिमात्रै होइन जसले शुकशास्त्रलाई अलिकति पनि पढेन र त्यसको श्रवण गरेन भने त्यो पापात्मा जिउँदो मुर्दा हो र पृथ्वीको भार पनि हो, त्यस्तालाई धिक्कार छ भनेर स्वर्गका देवताहरूका मुख्य इन्द्रले पनि भनेका छन् ।

यसरी माहात्म्यले ज्ञानका साधनका रूपमा भक्तिप्रधान श्रीमद्भागवतमा भक्तिलाई सुरुदेखि अन्त्यसम्म सरसतापूर्वक वर्णन गरिएको छ । यसमा अत्यन्त सरस शैलीमा वर्णन गरिएको भगवद्भक्तिलाई भागवतले सशक्त सम्प्रेषण गरेर बुझाउनलाई माथि उल्लेख भएजस्ता कटु शब्दहरू पनि प्रकारान्तरले भिन्नभिन्न शब्दावली र शैलीमा भनेको छ । उदाहरणका लागि म्रियमाण राजा परीक्षित्लाई ब्रह्मोपदेश गर्ने सन्दर्भमा उपान्तमा राजा परीक्षित्लाई अन्तःकरणसम्म बिझ्ने गरी श्रीशुकदेव स्वामीले

---

२. आजन्ममात्रमपि येन शठेन किञ्चिच्चित्तं विधाय शुकशास्त्रकथा न पीता ।
चाण्डालवच्च खरवद्बत तेन नीतं मिथ्या स्वजन्म जननीजनी दुःखभाजा ॥
जीवञ्छवोनिगदितः स तु पापकर्मा येन श्रुतं शुककथावचनं न किञ्चित् ।
धिक् तं नरं पशुसमं भुवि भाररूपमेवं वदन्ति दिवि देवसमाजमुख्याः ॥
– श्रीमद्भागवतमाहात्म्य ३।४२,४३

भन्नुभयो – [३]हे राजन् ! म मर्छु भन्ने पशुको जस्तो अविवेकी बुद्धि छोड । तिमी आत्मा हौ, जन्मदैनौ र मर्दैनौ पनि । देहमात्रै मर्ने र जन्मने हो । नित्य र अनित्यको विवेक गर्न नसक्ने पशुको जस्तो अविवेकवती बुद्धि छोड भनेर श्रुतिकटु शब्दहरू प्रयोग गरेर अन्तिम उपदेश दिएपछि अन्ततोगत्वा उनी मुक्त भएका थिए ।

श्रीशुकदेव स्वामी जस्ता जीवन्मुक्त ब्रह्मज्ञानीले पनि मुमुक्षु राजा परीक्षित्का कल्याणका लागि कटु वाक्य बोल्नुभएको थियो । यी सबै शास्त्रहरूमा समय र परिस्थिति हेरेर प्रयोग गरिने सम्प्रेषणको शैली हो । सोझै मुमुक्षुलाई अभिधावृत्तिको शैलीबाट उपदेश गर्न वा भन्न सकिने कुराको अर्को उदाहरण पनि भागवतबाट नै दिनु सान्दर्भिक ठान्दछु । ज्ञानी जडभरत अहङ्कारयुक्त अज्ञानी तर मुमुक्षु राजा रहूगणलाई उपदेश गर्ने सन्दर्भमा उनलाई सम्बोधन गर्दै भन्नुहुन्छ – [४]हे राजन् ! तिमी अज्ञानी भएर पनि पण्डितजस्तो भएर तर्कवितर्कयुक्त कुरा गर्दछौ । यस कारण तिमी ज्ञानी होइनौ । तत्त्वज्ञानी पुरुष प्रमाणविनाका यस्ता सतही मिथ्या कल्पित कुराहरूलाई सत्य मान्दैनन् । अतः तिमी यस्ता स्वबुद्धिकल्पित कुराहरू तत्त्वज्ञानीका समक्ष नगर ।

श्रीमद्भगवद्गीतामा अर्जुनले भगवान्लाई सम्बोधन गर्दै धर्मशास्त्रादिको उल्लेख गर्दै बढी उदारवादी भएर बरु भिक्षा मागेर खाने तर राज्य प्राप्त गर्न युद्ध गरेर नृशंस हत्या नगर्ने भन्दै धनुषवाण फ्याँकेर विद्वत्तापूर्ण पूर्वपक्षीका रूपमा बोलेपछि भगवान् श्रीकृष्णले

---

३. त्वं तु राजन् मरिष्येति पशुबुद्धिर्मिमां जहि ।
न जातः प्रागभूतोऽद्य देहवत्वं न नङ्क्ष्यसि ॥ – भागवत १२।५।२

४. अकोविदः कोविदवादवादान् वदस्यथो नातिविदां वरिष्ठः ।
न सूरयो हि व्यवहारमेनं तत्त्वावमर्शेन सहामनन्ति ॥ – भागवत ५।११।१

अर्जुनलाई सम्बोधन गर्दै व्यङ्गोक्तिरूपमा बोलेको वचन अत्यन्त ज्ञातव्य छ। बस्तुतः गीताज्ञानको उपदेश यसै श्लोकबाट प्रारम्भ हुन्छ। जुन यसप्रकार छ – [५]तिमी शोक गर्न अयोग्य पितामह भीष्म, आचार्य द्रोण, मामा र बन्धु आदिलाई लिएर शोक गर्छौ, यो अत्यन्त अनुपयुक्त हो। किनभने तिमी बुद्धिमान् पण्डितका जस्ता कुरा गर्छौ। कुनै पनि बुद्धिमान् ज्ञानी पण्डितले कुनै पनि मरेको र बाँचिरहेको व्यक्तिका उपर शोक गर्दैन भनेर अर्जुनलाई भगवान्‌ले भन्नुभएको छ। किनभने नित्य वस्तु आत्मा हो। यो कहिल्यै जन्मदैन र मर्दैन पनि। त्यही ज्ञानका लागि अर्जुनमा अनिवार्य प्रथम साधनकै अभाव भएकाले त्यस प्रकारको शोक र मोहको उदय उनका अन्तःकरणमा भएको देखिन्छ। अर्जुनलाई गीतामा अज्ञानी संसारीका मनुष्यका प्रतीकका रूपमा र श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ ज्ञानी गुरूका रूपमा भगवान् श्रीकृष्णलाई प्रस्तुत गरिएको छ। यसै कारण भगवान्‌ले सुरुमा नै अर्जुनको मोहाच्छन्न अन्तःकरणलाई स्वच्छ गर्नका लागि व्याजोक्तिका शैलीमा 'नानुशोचन्ति पण्डिताः' भन्नुभएको हो।

उपनिषद् र भाष्यमा समेत अज्ञानी मनुष्यलाई लक्ष्यित गर्दै विभिन्न प्रसङ्गमा विभिन्न शैलीमा उपदेश गरेको पाइन्छ। उपनिषदादि वैदिक शास्त्रहरूले भने धेरैजसो विधिमुखले र कतैकतै निषेधमुखले पनि अज्ञानी मनुष्यहरूलाई उपदेश गरेको देखिन्छ। जस्तै [६]ब्रह्मज्ञान नगर्ने अज्ञानी मनुष्यहरू आत्मघाती हुन्। त्यस्ता

---

५. अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादाँश्च भाषसे।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ – गीता २।११

६. असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽवृताः।
ताँस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥ – ईशावास्योपनिषद् ३

अज्ञानी मनुष्यहरू मरेपछि आत्मअदर्शनरूप अज्ञानद्वारा आच्छादित असुर्यानामको लोकमा जान्छन् ।

आफूलाई अत्यन्त विचक्षण विद्वान् ठान्ने शुष्क तर्कवादी, अहं, कुण्ठा र आत्मरतिबाट ग्रस्त शब्दाडम्बरी दार्शनिकहरूलाई लक्षित गर्दै अर्को श्रुति भन्दछ – [७]आत्मज्ञान स्वकल्पित आफ्ना बुद्धिका ऊहापोहमात्रले अर्थात् शुष्क तर्कबाट प्राप्त हुन सक्तैन । यस मन्त्रको भाष्य गर्दै आचार्य श्रीशङ्कर भन्नुहुन्छ – [८]तार्किक अर्थात् तर्कशास्त्रीहरू आगम अर्थात् वेद र आत्मविद्याबाट अनभिज्ञ हुन्छन् । उनीहरू वेद र उपनिषद् जस्ता आत्मज्ञान गराउने विद्यात्मक शास्त्रहरू गुरुमुखी भएर पढ्दैनन् । किन्तु यसका प्रतिकूल आफ्नू मायिक मिथ्या बुद्धिद्वारा कल्पना गरेर अतर्क्य आत्मालाई शुष्क तर्कबाट जान्न चाहन्छन् जुन सम्भव छैन । किनभने आत्मज्ञान तर्कद्वारा प्राप्त हुन सक्तैन । श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ ज्ञानी आचार्यका उपदेशबाट मात्रै प्राप्त हुन सक्तछ ।

यसै शैलीलाई अझै सशक्तरूपमा प्रस्तुत गर्दै अगाडि आचार्य श्रीशङ्कर लेख्नुहुन्छ – [९]कुतर्कको कारण जुन तार्किकहरूको अन्तःकरण दूषित भएको छ, जसको बुद्धि वेदार्थविषयक सम्प्रदायबाट टाढा छ, त्यस्ता ब्राह्मणादिहरू वर्णाधम हुन् र केवल दयाका पात्र हुन् ।

---

७. नैषा तर्केण मतिरापनेया । – कठोपनिषद् १।२।९

८. तार्किको ह्यनागमज्ञः स्वबुद्धिपरिकल्पितं यत्किञ्चिदेव कथयति ।
– कठोपनिषद् १।२।९, शाङ्करभाष्य

९. ते तु कुतर्कदूषितान्तःकरणा ब्राह्मणादिवर्णापसदा अनुकम्पनीया आगमार्थ विच्छिन्नसम्प्रदायबुद्धयः ।

[10]अहो ! जसका सिंग र पुच्छर छैनन् यस्ता तार्किक वृषभहरू अनुमानमा कुशल हुन्छन् । किन्तु त्यस्ता तार्किकहरूले आत्मा नै जानेका हुँदैनन् भनेपछि, त्यस्ता मूढपुरुषहरूले कसरी आत्माको भेद र अभेदलाई जान्न सकून् ? यसैलाई प्रकारान्तरले केही पृथक् शब्दावलीमा [11]श्रीसुरेश्वराचार्य, [12]पद्मपादाचार्य, पञ्चपादिका विवरणकार आदि ब्रह्मज्ञानी आचार्यहरूले पनि अहंमन्य तार्किकहरूलाई ब्रह्मज्ञानतर्फ प्रवृत्त हुने प्रेरणा दिएको पाइन्छ । अद्वैत वेदान्तले ब्रह्मोपदेश गर्ने विभिन्न शैलीमध्ये यो पनि एउटा शैली हो । ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु ।

---

१०. अहो अनुमानकौशलं दर्शितमपुच्छशृङ्गैस्तार्किकबलीवर्दैः, यो ह्यात्मानमेव न जानाति स कथं मूढस्तद्‌गतं भेदमभेदं वा जानीयात् ।

– शाङ्करभाष्य, बृहदारण्यकोपनिषद् २।१।१०

११. अनादृत्य श्रुतिं मोहादतो बौद्धास्तमस्विनः ।
आपेदिरे निरात्मत्वमनुमानैक चक्षुषः । – नैष्कर्म्यसिद्धिः ३।३४

१२. तेन तत्स्वरूपप्रतिष्ठायै तर्कं सहायीकरोति ।
अत एव प्रमाणानामनुग्राहकस्तर्क इति तर्कविदः, अथ कोऽयं तर्को नाम युक्तिः ।

– पञ्चपादिका वर्णक १, पृ.२८१

अनुशयी जीव

स्वर्गादि लोकमा पुण्यको फल सुखको भोग भोगेर वा नरक आदिमा पापको फल दुःख भोगेर बाँकी रहेको सञ्चित कर्म साथमा लिएर पुनः जन्म लिएर कर्मको भोग गर्न आएको जीव नै अनुशयी जीव हो भनेर आद्य जगद्गुरु श्रीशङ्कराचार्यले लेख्नुभएको छ। यसको व्युत्पत्ति गर्दै [1]बारम्बार दण्डवत् प्रणाम गर्दै चरणमा पसारिन पुग्ने अनुशयी अर्थात् लीनोपाधि भएको जीव हो भनेर श्रीधर स्वामीले लेख्नुभएको छ। यसको विवरण अगाडि प्रस्तुत गरिनेछ।

अनुशयी शब्द अनु+शी +अच् र णिनि भएर बन्दछ। जीवको विशेषणका रूपमा आएको उक्त शब्द पछाडि णिनि प्रत्यय भएर अनुशयिन् वा अनशयी बन्दछ। यसका अर्थहरू अनुरक्त, भक्त, श्रद्धालु, पश्चात्ताप वा पछुतो गर्ने, घिनलाग्दो, गोडामा परेर ढोग्ने आदि हुन्छन्। यी भए सामान्य अर्थहरू। किन्तु अद्वैत वेदान्तमा भने यसको अर्थ दुष्कर्मको परिणाम अथवा फल जुन जीवका साथ संयुक्त रहन्छ र जसले पुनर्जन्मद्वारा अस्थायी मुक्तिको उपयोग गराएर फेरि जीवलाई शरीरमा प्रविष्ट गराउँछ भनेर वामन शिवराम आप्टेले संस्कृतहिन्दी कोशमा लेखेका छन्।

उपनिषद् र पुराणहरूमा समेत अनुशयी जीवका बारेमा प्रशस्त चर्चा भएको पाइन्छ। मृत्युपछि जीव ब्रह्मज्ञानी भए सद्योमुक्ति वा देवयान मार्गबाट अर्चिरादि हुँदै क्रममुक्तिमा प्राप्त हुन्छ भने अज्ञानी कर्मी भए आफ्नू कर्मको फल स्वर्गादि लोकहरूको सुख भोगेर

---

१. अनु अनु दण्डवत् प्रणामैश्चरण मूले शेते इति तथा जीवः।

– भागवत १०।८७।५० श्रीधरिटीका

नरकादिको दुःख, कष्ट र यातना भोगेर फेरि आफ्नू सञ्चितकर्मबाट पुनः उद्भूत प्रारब्ध कर्म अनुरूप विभिन्न योनिहरूमा जन्म लिन्छ। आफ्नू तत्तत् निर्धारित प्रारब्ध भोग गर्न लोकाग्नि वा द्युलोकाग्नि, पर्जन्याग्नि, पृथिव्याग्नि, पुरुषाग्नि र योषाग्नि आदि पाँच ओटा अग्निहरूमा होमिँदै आफ्नू प्रारब्धबाट प्राप्त दुःख वा सुखको भोग गर्न अनुशयी जीव विभिन्न योनिहरूमा पुग्छ।

त्यसरी पञ्चाग्निमा होमिँदै आएका अनुशयी जीवहरूको कर्मानुरूप गतिको वर्णन उपनिषद्ले स्पष्ट रूपमा गरेको छ। ती [२]अनुशयी जीवहरूमध्ये जुनजुन राम्रो आचरण भएका छन् ती सबै तुरुन्तै उत्तम योनिहरूमा प्राप्त हुन्छन्। त्यस्ता शुभ आचरण भएका अनुशयी जीवहरूले ब्राह्मणयोनि, क्षत्रिययोनि अथवा वैश्ययोनि प्राप्त गर्दछन्। किन्तु त्यसका विपरीत ती जुन जुन [३]अशुभ आचरण भएका अनुशयी जीवहरू छन् ती सबै तत्कालै अशुभयोनिमा प्राप्त हुन्छन्। त्यस्ता अशुभयोनिहरू कुकुरको योनि, सुँगुरको योनि अथवा चाण्डालका योनिहरू हुन्।

यस मन्त्रको भाष्य गर्दै आचार्य श्रीशङ्करले यसलाई अझै स्पष्ट पार्दै भन्नुभएको छ – ती [४]अनुशयी जीवहरूमा जुन जुन यस लोकमा रमणीय अर्थात् शुभ चरण अर्थात् शील स्वभाव भएका हुन्छन् त्यस्ता शुद्ध आचरण भएका अनुशयी जीवहरू रमणीयचरणद्वारा उपलक्षित

---

२. तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन्ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा। – छान्दोग्योपनिषद् ५।१०।७

३. अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरञ्श्वयोनिं वा सुकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वा। – छान्दोग्योपनिषद् ५।१०।७

४. तत्र तेष्वनुशयिनां य इह लोके रमणीयां शोभनं चरणं शीलं येषान्ते रमणीयचरणा रमणीयचरणेनोपलक्षिता .... ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्वयोनिं वा स्वकर्मानुरूपेण। – छान्दोग्योपनिषद् ५।१०।७ शाङ्करभाष्य।

शुभ अनुशय अर्थात् पुण्य गर्ने अनुशयी जीवहरू हुन् तिनीहरूलाई रमणीयचरण भनिन्छ ।

जुन मनुष्यहरू क्रूरता, असत्य र कपटले रहित छन्, तिनीहरूमा शुभानुशयको सत्ता देखिन सक्तछ । चन्द्रमण्डल अर्थात् स्वर्गको भोग गरेर ती बाँकी रहेको त्यस पुण्य अनुशय अर्थात् कर्मद्वारा शीघ्र नै क्रूरता आदिले रहित योनिहरूमा जन्मन पुग्दछन् । त्यस्ता शुभयोनि भनेका ब्रह्मणयोनि, क्षत्रिययोनि अथवा वैश्ययोनिहरू हुन् ।

उपर्युक्त [५]रमणीयचरणका विपरीत जुन कपूयचरणद्वारा उपलक्षित कर्म भएका अर्थात् अशुभ योनि युक्त हुन्छन् त्यस्ता अनुशयी जीवहरू तुरुन्त नै आफ्ना कर्मअनुसार कपूय अर्थात् धर्मसम्बन्धले रहित निन्दनीय योनिमा जन्म लिन पुग्दछन् । त्यस्ता कपूयचरण भएका अनुशयी जीवहरू आ-आफ्ना कर्महरूका अनुसार कुकुरका योनिमा, सुँगुरका योनिमा वा चाण्डालका योनिमा जन्म लिन पुग्दछन् ।

शुभ आचरण गर्ने द्विजातिहरू आफ्नू आश्रम र वर्ण धर्म अनुरूप इष्टादि सकाम कर्म गर्छन् भने घटीयन्त्रका सरह धूमादिमार्गद्वारा बारम्बार आउने जाने गरिरहन्छन् । किन्तु यदि तिनीहरू ब्रह्मज्ञान प्राप्त गर्दछन् भने देहपातपछि अर्चिरादि देवयान मार्गबाट ब्रह्मलोकतर्फ जान्छन् । [६]द्विजाति भएर पनि जो इष्टादि कर्म पनि गर्दैन र ज्ञान मार्गतर्फ प्रवृत्त पनि हुँदैन भने त्यस्ता मनुष्यहरू मृत्युउप्रान्त धूममार्ग अथवा देवयान मार्गमध्ये कुनै पनि मार्गबाट जाँदैनन् । त्यस्ता क्षुद्र

---

५. अथ पुनर्ये तद्विपरीताः .... स्वकर्मानुरूपेणैव ।

– छान्दोग्योपनिषद् शाङ्करभाष्य

६. अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयंस्थानं तेनासौ लोको न सम्पूर्यते ।

– छान्दोग्योपनिषद् ५।१०।८

जीवहरू बारम्बार जन्मने र मर्ने गर्दछन् । 'जन्म र मर' यही तिनीहरूको स्थान हो भन्ने उपनिषद्को उद्घोष छ ।

त्यस्ता आश्रम र वर्ण अनुरूप कर्म पनि नगर्ने र ब्रह्मज्ञान पनि नगर्ने जीवको कतै पनि गति हुँदैन । त्यस्ता जीव बारम्बार यहीँ नै तुरुन्तै जन्मने र मर्ने गर्दछन् । तिनको गति कतै पनि नहुने भएकाले त्यस्तालाई लोकव्यवहारमा केही नजान्ने र नपढेको अज्ञानीले पनि अगति पऱ्यो भन्ने गरेको देखिन्छ । अगति भनेको कतै पनि गति नभएकाले परलोक भरिँदैन भन्ने उपनिषद्को मत देखिन्छ ।

उपर्युक्त अनुसार दुवै मार्गहरू अवरुद्ध भएका जीवहरू यसै लोकमा [७]डाँछ, मच्छर, ससाना कीटपतङ्ग आदि भएर तुरुन्तै जन्मदै मर्दै गर्दछन् । त्यस्ता क्षुद्रप्राणीहरूलाई कर्म गरेर दक्षिण मार्ग वा ब्रह्मज्ञान गरेर उत्तरमार्गबाट क्रममुक्तिमा जान सक्ने अवकाश नै प्राप्त हुन सक्तैन । अतः यस्तो गति नहुने तेस्रो स्थानलाई घृणा गर्न उपनिषद्ले उक्त उपदेश गरेको देखिन्छ ।

स्थूलशरीरको पात भएपछि ब्रह्मज्ञानी अर्चिरादि देवयान अर्थात् उत्तरमार्गबाट ब्रह्मलोक जान्छन्, उतैबाट मुक्त हुन्छन् र फेरि फर्कंदैनन् । कर्मीहरू भने शुभाशुभ कर्म गरे अनुसार कर्मको फल भोग्न धूममार्ग अर्थात् दक्षिणमार्गबाट स्वर्गादिलोकहरूमा जान्छन् र त्यहाँको भोग भोगिसकेर फेरि जन्ममरणको दुश्चक्रमा फर्कन्छन् । यी दुवै मार्गबाट जान गति नभएका गतिहीन क्षुद्र प्राणीहरूको सम्बन्धमा भने माथिका पङ्क्तिहरूमा सङ्क्षिप्त चर्चा गरिसकियो । यो लेखको विषय 'अनुशयी जीव' भएकाले अब त्यसैतर्फ चर्चा गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ ।

वस्तुतः 'अनुशयी जीव' भनेको स्वर्ग र नरकमा गएर आफ्नू कर्म भोगेर सञ्चित कर्मबाटै उद्भूत प्रारब्ध कर्म अनुसार आफ्नू

७. एतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीटाः पतङ्गा यदिदं दन्दशुकम् । – बृ.उ.६।२।१६

सञ्चित कर्म साथमा लिएर पञ्चाग्निहरूमा होमिँदै फेरि जन्म लिन मर्त्यलोकमा फर्कने जीव हो। अनुशयी भन्नाले [९]कर्म गरेर स्वर्ग र नरक गएर त्यहाँबाट फर्कने धूममार्गी जीवहरू नै हुन् भन्ने देखिन्छ।

अनुशयी जीवका सम्बन्धमा श्रुतिका अतिरिक्त पुराणहरूमा पनि यसको चर्चा प्रशस्त पाइन्छ। महाप्रलयको दुई परार्धको समयमा त्योभन्दा अघि ब्रह्मज्ञान गरेर मुक्त हुन नसकेका जीवहरू सञ्चित कर्मरूप अज्ञानात्मक कारण शरीरमा मायाको गर्भमा बस्ने प्रलयकालीन जीवलाई अनुशयी जीव पनि भनिएको छ। अनुशयी जीवका बारेमा श्रीधर स्वामीको व्याख्या एक ठाउँमा यस्तो पनि छ– 'एवमनुशायिनां समस्तपुरुषार्थसिद्धये सृष्टिस्थितिप्रलयादि प्रापणीयम्' अर्थात् परमात्माले मुक्त हुन नसकेका जीवहरूलाई मोक्षरूपी पुरुषार्थ गरेर मुक्त हुने अवसर दिन सृष्टि आदि गरेको हो भन्दै उहाँले अगाडि सृष्टिको तात्पर्य नै अनुशयी अर्थात् जीवको मुक्तिको साधनका लागि भोगायतन स्थूल शरीर र त्यसमा सहयोगी इन्द्रियादिकरणहरू भएको देखाउनु भएको छ।

[१०]मोक्षमार्गमा लागेको अनुशयी ज्ञानी उपासक भएर कैवल्य प्राप्त गर्न सक्तछ। मुक्त अनुशयी ब्रह्म नै हुन्छ। त्यस्तो जीवले कार्यकारणरूप भएकी अविद्यालाई पार गर्दछ। ऊ ब्रह्म थियो र ब्रह्म नै बन्दछ।

---

८. तेषां न पुनरावृत्तिः। – बृहदारण्यकोपनिषद् ६।२।२५

९. ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति।
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥ – भगवद्गीता ९।२१

१०. उपासकस्य च कैवल्यरूपो भवतीत्याह यं सम्पद्येति। यं सम्पद्य प्राप्यानुशयी अन्वनु दण्डवत्प्रणामैश्चरणमूले शेते इति तथा स जीवोऽजां कार्यकारणरूपामविद्यां त्यजति। – भागवत १०।८७।५० श्रीधर

अनुशयी जीव नै सृष्टिको मूल कारक अर्थात् हेतुका रूपमा भागवत पुराणले आफ्नू लक्षणमा वर्णन गरेको छ। हेतु भनेको बद्ध जीवमा जन्मजन्मान्तरदेखि सञ्चित भएर रहेको कर्मवासना नै हो। त्यसलाई पुराणका [११]दशलक्षण मध्ये एउटा लक्षण ऊति भनेर मानेको छ र त्यसलाई [१२]कामवासना भनिएको छ। त्यसै कर्मवासना वा कर्माशयका कारण जीव बारम्बार जन्मने र मर्ने गरिरहन्छ। जबसम्म कैवल्य प्राप्त हुँदैन तबसम्म जीवको यो क्रम समाप्त हुँदैन। जीव अनुशयी जीव जो मायाका गर्भमा वा मायाको उपाधिले बेरिएर घुमिरहन्छ त्यसैका मुक्तिका लागि परमात्माले बारम्बार यो विशाल सृष्टिको रचना गरिरहनुहुन्छ। सृष्टि गर्नुमा [१३]परमात्माको यस बाहेक अरू केही स्वार्थ वा उद्देश्य छैन। आत्माराम, आत्मकाम, आप्तकाम, निष्काम र पूर्णकाम परमात्माको जीवको कल्याण गर्नु बाहेक अरू स्वार्थ र उद्देश्य हुनै सक्तैन।

यसै विषयलाई भागवतले स्पष्ट गर्दै धेरै पटक व्याख्या गरेको छ। [१४]पुराणका लक्षणमा 'हेतु' नामद्वारा जसको व्यवहार हुन्छ त्यो जीव नै हो। किन हेतु भनिएको हो भने वास्तविकरूपमा सम्पूर्ण

---

११. अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः।
मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः।
दशमस्य विशुद्ध्यर्थं नवानामिह लक्षणम्।
वर्णयन्ति महात्मानः श्रुतेनार्थेन चाञ्जसा॥ – भागवत २।१०।१,२

१२. स्थितिर्वैकुण्ठविजयः पोषणं तदनुग्रह।
मन्वन्तराणि सद्धर्म ऊतयः कर्मवासना॥ – भागवत २।१०।४

१३. आत्मारामस्य काः स्पृहा। – भागवत

१४. हेतुर्जीवोऽस्य सर्गादेरविद्याकर्मकारकः।
यं चानुशयिनं प्राहुरव्याकृतमुतापरे॥ – भागवत १२।७।१८

सर्ग र विसर्ग अर्थात् सृष्टिचक्रको आदि हेतु जीव नै हो। अविद्या वा अज्ञानका कारण जीव यस प्रपञ्चको विविध कर्मकलापमा फसेको हुन्छ। जसले उसलाई [१५]चैतन्यप्रधानका दृष्टिले देख्तछन् उनीहरूले त्यस जीवलाई अनुशयी अर्थात् प्रकृतिमा शयन गर्ने भएका भन्दछन्। जसले उपाधिका दृष्टिले भन्दछन् तिनीहरूले त्यस अनुशयी जीवलाई अव्याकृत अर्थात् प्रकृतिरूप भन्दछन्।

पाञ्चालदेशका क्षत्रियजातिमा जन्मिएका प्रवहणसँग ब्रह्मज्ञानी ऋषि आरुणिले पाँचोटा प्रश्नहरू सोधेका थिए। तिनै प्रश्नहरू मध्ये द्वितीय प्रश्नको उत्तर दिने क्रममा जीवको पुनरावर्तन प्रक्रिया देखाउँदै अनुशयी जीवको प्रसङ्ग पनि उपनिषद्मा आएको छ। तृतीय प्रश्नको उत्तरका क्रममा धूमयानमार्गबाट परलोक जुन जीव जान्छ त्यही जीव नै परलोकको भोग समाप्त भएपछि फेरि उसै गरी पृथ्वीमा जन्म लिन फर्कन्छ। फर्कंदा द्युलोकरूप अग्निदेखि लिएर योषारूप अग्निसम्म पञ्चाग्निमा होमिँदै आफ्नू कर्म अनुसारको योनिमा जन्मन्छ र आफ्नू प्रारब्ध कर्म भोग्दछ। यसै सन्दर्भमा द्वितीय प्रश्नको उत्तरमा अनुशयी जीवको कर्मानुरूपको गतिको वर्णन उपनिषद्मा आएको छ। यस लेखको विषय नै अनुशयी जीव भएकाले त्यसको विशेष चर्चा माथिका पङ्क्तिहरूमा गरिसकियो।

---

१५. (क) चैतन्यप्राधान्येनानुशयिनमुपाधिप्राधान्यविवक्षयाऽव्याकृतम् ॥
– श्रीधरः

(ख) जीवसमुदायसुखदुःखप्राप्तये तं हेतुं कृत्वा जगतः सृष्ट्यादिकमस्तीति भावः। यमनुशयिनं मायिकोपाधिमनुशयानं मायिक शरीरवरमेवैके प्राहुः। – वंशीधरः

(ग) अस्य सर्गादिर्जीवः कारणं स चाविद्यया कर्मकर्ता जीवार्थमेव भगवता विश्वस्य कृतत्वाज्जीवो निमित्तमिति भावः। – चक्रवर्तिकारः

चतुर्थ प्रश्नको उत्तरमा अशास्त्रीय प्रवृत्ति भएका जीवको तेस्रो गति अर्थात् 'जायस्व म्रियस्व' को पनि उपनिषद्ले उल्लेख गरेको छ जुन उल्लेख गरिसकियो ।

उपर्युक्त अनुसार प्रश्नहरूको उत्तरपछि पाँच पातकीहरू र पञ्चाग्निविद्याको महत्त्व उपनिषद्ले दर्साउँदै पञ्चम अध्यायको दशम खण्डको समाप्ति गर्दछ । [१६]पञ्चपातकीमा सुनचोर, मद्यपान गर्ने, गुरुस्त्री गमन गर्ने र ब्राह्मणको हत्या गर्ने चारै पतित वा पातकीमा पर्दछ । पाँचौँ पातकी ती चारथरी पातकीहरूसँग व्यवहार गर्ने हो भनेर उपनिषद्ले भनेको छ । यही कुरा [१७]मनुले पनि भन्नुभएको छ ।

उपर्युक्त [१८]पञ्चाग्निविद्यालाई जसले जान्दछ त्यस्तो मनुष्यले ती पञ्चपातकीहरूसँग आचरण अर्थात् व्यवहार गरे पनि त्यस्तो पञ्चाग्निविद्याविद्लाई पाप लाग्दैन । ऊ शुद्ध नै रहन्छ । किनभने त्यस पञ्चाग्निविद्याद्वारा त्यो पवित्र हुन्छ । उसलाई पुण्यलोक प्राप्ति हुन्छ । त्यो पुण्यको भागी हुन्छ । जसले उपनिषद्मा आएको पञ्चाग्नि विद्या जान्दछ अर्थात् पाँच प्रश्नद्वारा सोधिएको पञ्चाग्निविद्या जान्दछ ।

अनुशयी भनेर प्रलयको समयमा सञ्चितकर्मको पोको बनेर अविद्या वा मायाका गर्भमा लुकेर रहेको अज्ञान वा

---

१६. स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिबंश्च गुरोस्तल्पमावसन्ब्रह्महा चैते पतन्ति चत्वारः पञ्चमश्चाचरंस्तैरिति ॥ – छान्दोग्योपनिषद् ५।१०।९

१७. ब्रह्महा च सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः ।
एते सर्वे पृथग्ज्ञेया महापातकिनो नराः ॥ – मनुस्मृतिः ९।२३५

१८. अथ ह य एतानेवं पञ्चाग्नीन्वेद न सह तैरप्याचरन्पाप्मना लिप्यते शुद्धः पूतः पुण्यलोको भवति य एवं वेद य एवं वेद । – छान्दोग्योपनिषद् ५।१०।१०

अर्को आगामी जन्मको कारण वा बीजका रूपमा रहेको प्रलकालीन जीवोपालक्षित जीवलाई पनि भनिन्छ । अर्कोतर्फ धूमादि दक्षिण मार्गबाट स्वर्गादि लोकमा पुगेर देवताको [१९]अन्न अर्थात् उपयोगको साधन बनेर वा सुखदुःखादि भोग गरेर त्यहाँको भोग समाप्त भएपछि अवशिष्ट सञ्चितकर्मबाट उद्भूत प्रारब्ध कर्मको भोग गर्न तदनुरूपको योनिमा आफ्नो कर्मको पोकोलाई साथैमा च्यापेर द्यु आदि पञ्चाग्निहरूमा हवन हुँदैन पुनः मर्त्यलोकमा आमाको गर्भबाट जन्म लिन आएको अनुशयी जीवलाई सम्झनु पर्दछ ।

सारांशमा वैदिक विधिअनुसार स्वर्गादिको कामना गरेर स्वर्गादि लोकमा गएर भोग समाप्त भएपछि पुनः मर्त्यलोकमा नै फर्कने जीव र वेदले निषेध गरेको कर्म गरेर नरक गएको जीव नरकको यातना भोगिसकेर फेरि फर्केको जीव पनि अनुशयीको परिभाषाभित्र पर्दछन् । देवयान वा अर्चिरादि मार्गबाट क्रममुक्तिमा ब्रह्मलोक गएका ब्रह्मज्ञानीहरू उतैबाट मुक्त हुने भएकाले तिनीहरू पुनः फर्किएर आउँदैनन् । अतः तिनीहरू अनुशयी जीवमा पर्दैनन् । अत्यन्त ठूलाठूला नृशंस र जघन्यपाप गरेर मरेका पापीहरू यसै लोकमा 'जायस्व म्रियस्व' अर्थात् तुरुन्त जन्मदै तुरुन्त मर्दै गर्ने भएका डाँस, मच्छर, पुतली, क्षुद्रप्राणी कीरा आदि स्वर्ग नरक आदिमा जाने र आउने नभएकाले तिनको गति हुँदैन । अतः ती पनि अनुशयीमा नपर्ने भएकाले अनुशयी जीव नै परलोकमा भोग भोग्न जाने र फेरि फर्कने देखिन्छ ।

---

१९. मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति । – छान्दोग्योपनिषद् ५।१०।४

अनुशयी जीव पञ्चाग्निमा होमिँदै आउँदा क्रमैले [20]अभ्र हुन्छ, मेघ हुन्छ, मेघ भएर वर्सिन्छ । त्यसपछि त्यो जीव यस लोकमा धान, जौ औषधि, वनस्पति, तिल, माष आदि भएर उम्रन्छ । यस प्रकार यो निष्क्रमण निश्चय नै अत्यन्त कष्टप्रद हुन्छ । त्यस अन्नलाई जसजसले खान्छन् र तिनले वीर्य सेचन गर्दछन्, तद्रूप नै जीवका रूपमा उत्पन्न हुन्छन् भनेर उपनिषद् भन्दछ ।

यस प्रकारको कष्टप्रद अनुशयी जीवको बारम्बार अवरोहलाई निवृत्तिमार्गको पथिक बनेर ब्रह्मजिज्ञासा गरेर मोक्ष प्राप्त गर्ने तीव्र आकाङ्क्षा राखेर मुमुक्षु बनेका हामीहरू पनि त्यही कष्टप्रद पञ्चाग्मिा होमिँदै दुर्निष्प्रपतर धान, जौ आदि अन्न भएर पिताले खाएर वीर्य बनेपछि आमाका गर्भमा पुगेर दश महिनाको दुःखद गर्भवास सकेर आएका हौँ भन्ने जान्नु अत्यन्त आवश्यक छ । यस्तो अमूल्य नरयोनि पाएको वेलामा पनि ब्रह्मज्ञान गरेर मुक्त हुन सकिएन भने फेरि अनुशयी जीव र त्यसभन्दा पनि तल्लो 'जायस्व म्रयस्व' भित्र परियो भने योभन्दा ठूलो दुर्भाग्य केही हुने छैन । यसैलाई उपनिषद्को भाषामा [21]आत्महा वा आत्महत्या भनिएको हो । त्यस्तो जीवले असुर्यानाम गरेको लोकमा जानुपर्दछ । त्यसबाट ऊ कहिल्यै बाहिर निस्कन सक्तैन ।

मानव भएर जन्मेपछि मोक्षमार्गमा प्रवृत्त हुन अरू साधनहरूको

---

२०. अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह ब्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्तेऽतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरं यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति । – छान्दोग्योपनिषद् ५।१०।६

२१. असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः ।
ताँस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥ – ईशावास्योपनिषद् ३

अतिरिक्त यी तीन कुरा अति आवश्यक छन् । [२२]सर्वप्रथम मनुष्यत्व अर्थात् मनुष्य हुनु पर्दछ । मनुष्य भएमा नै ब्रह्मज्ञान गर्न सकिन्छ । मनुष्यबाहेकका अरू योनिमा त्यो सम्भव छैन । दोस्रो कुरा मुमुक्षत्व अर्थात् मुमुक्षा हुनु आवश्यक छ । मानिस भएर पनि मुमुक्षा भएन भने ब्रह्मजिज्ञासातर्फ प्रवृत्ति नै हुँदैन । तेस्रो हो महापुरुषसँगको संश्रय अर्थात् महापुरुष वा श्रोत्रियब्रह्मनिष्ठ गुरुको ब्रह्मोपदेश । यी तीनै कुरा एकै ठाउँमा प्राप्त हुनु अत्यन्त दुर्लभ छ, जुन कुरा ईश्वरको अनुग्रहविना सम्भव छैन । अतः निवृत्तिमार्गमा अघि बढ्न सर्वप्रथम आत्मकृपा चाहिँन्छ, आत्मकृपापछि गुरुकृपा चाहिन्छ, त्यसपछि शास्त्रकृपा चाहिन्छ । यी तीनै थरीको कृपा भएर पनि ईश्वरकृपा भएन भने मोक्ष सम्भव छैन ।

उपर्युक्त तथ्यलाई सङ्ग्रह गर्दै आचार्य श्रीशङ्करले भन्नुभएको पावन प्रसङ्गको यस क्रममा उल्लेख गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ । वस्तुतः जन्मजन्मान्तरको पुण्यले [२३]दुर्लभ मनुष्य जन्म पाउन सकिन्छ । मनुष्यको योनिमा पनि पुरुष भएर जन्मनु दुर्लभ छ । त्यसपछि श्रुतिसिद्धान्तद्वारा प्रतिपादित ज्ञान प्राप्त हुनु अत्यन्त मुस्किल छ । ज्ञानप्राप्तिको सम्पूर्ण साधन प्राप्त भएर पनि जुन मूढ बुद्धि भएको मनुष्य ब्रह्मसाक्षात्कार गर्ने प्रयत्न गर्दैन त्यो आत्मघाती हो । त्यो भाग्यले ठगेको मानिस मिथ्या र असत् संसारतर्फ आकृष्ट भएर आफ्नू अमूल्य मनुष्य जीवनलाई

---

२२. दुर्लभं त्रयमेवैतद्देवानुग्रहहेतुकम् ।
मनुष्यत्वं मुमुक्षुत्वं महापुरुषसंश्रयः ॥ – वेदान्तसन्दर्भ

२३. लब्ध्वा कथञ्चिन्नरजन्मदुर्लभं तथापि पुंस्त्वं श्रुतिपारदर्शनम् ।
यः स्वात्ममुक्तौ न यतेत मूढधीः स ह्यात्महा स्वं विनिहन्त्यसद्ग्रहात् ॥
– विवेकचूडामणि ४

त्यसै समाप्त पार्दछ । त्यसै कारण त्यस्ता मनुष्यलाई शङ्करले आत्मघातीको संज्ञा दिनुभएको हो ।

ब्रह्मनिष्ठाको महत्त्व देखाउँदै उपर्युक्त प्रसङ्गलाई अझै व्याख्या गर्दै आचार्य फेरि भन्नुहुन्छ – [२४]अनुशयी जीवले सर्वप्रथमतः मनुष्यको योनि पाउनु नै मुस्किल छ, त्यसमा पनि पुरुष भएर जन्मन पाउनु अझै दुर्लभ छ । पुरुष भएर जन्मे पनि शुद्ध त्रिशुक्लयुक्त उपाध्याय ब्राह्मणको वंशमा जन्मन पाउनु झन् दुर्लभ छ । ब्राह्मण भएर पनि सनातन वैदिक धर्मावलम्बी हुनु अति दुर्लभ छ । वैदिक धर्मावलम्बी मात्र भएर पुग्दैन । अद्वैत वेदान्तको विद्वान् हुनु चाहिँ त झनै मुस्किल छ । यी पूर्वोक्त सबै कुराहरू सुलभ भएर पनि आत्मा र अनात्माको अर्थात् नित्य र अनित्य वस्तुको वस्तुतः विवेक गर्न सक्नु अत्यन्त नै दुर्लभ छ । त्यतिमात्रै होइन स्वस्वरूपानुभूति, ब्रह्मात्मभावमा संस्थिति र मुक्ति चाहिँ प्राप्त हुनु भनेको अति, अति अति नै दुर्लभ छ । किनभने मोक्ष प्राप्त गर्न अर्थात् उपाधिविनिर्मुक्त शुद्ध ब्रह्मात्मस्थितिमा प्राप्त हुन चाहिँ सयौँ, सयौँ, सयौँ कोटि जन्महरूमा गरिएका पुण्यपुञ्ज उदय नभईकन सम्भव नै छैन । अतः मुक्त हुनुपर्ने अनुशयी जीवले नै हो, मुक्तले होइन । ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु ।

२४. जन्तूनां नरजन्म दुर्लभमतः पुंस्त्वं ततो विप्रता
तस्माद्वैदिकधर्ममार्गपरता विद्वत्त्वमस्मात्परम् ।
आत्मानात्मविवेचनं स्वनुभवो ब्रह्मात्मनासंस्थिति
मुक्तिर्नो शतकोटिजन्मसु कृतैः पुण्यैर्विना लभ्यते ॥
– विवेकचूडामणि २

आत्मसृष्टमिदं विश्वम्

एक दिनको कुरा हो, भगवान् श्रीकृष्ण आफ्नी जेठी पत्नी रुक्मिणीजीको महलमा पलङमा बस्नुभयो । रुक्मिणी रत्नजडित पङ्खा हम्केर पतिको सेवा गरिरहेकी थिइन् । रुक्मिणीका मनमा उत्पन्न भएको घमन्ड अन्तर्यामी भगवान्‌लाई थाहा भयो । किनभने त्यो [१]परमात्मा सबै जीवात्माका मनमा भित्र रहन्छ, त्यस परमात्मालाई मनले जान्दैन । त्यस परमात्माको मन नै शरीर हो र परमात्मा मनका भित्र नै बसेर मनलाई नियमन गर्दछ, तर मन परमात्मालाई जान्दैन । तिनै परमात्मा प्रत्येक प्राणीका आत्मा अन्तर्यामी अमृत हुनुहुन्छ भनेर श्रुतिले भनेको छ। त्यसै गरेर अर्को [२]श्रुतिले पनि जसलाई मनद्वारा मनन गर्न सकिँदैन, तर जसको शक्ति पाएर जसका कारणले मनलाई मनन गर्ने भनिन्छ, त्यस्तो अन्तर्यामी परमात्मालाई तिमी जान भनेको छ। अतः अन्तर्यामी भगवान् श्रीकृष्णले रुक्मिणीका मनमा रहेको घमन्डलाई समाप्त गर्न ठट्यौलो पारामा तिमीलाई मन पराउने राजा शिशुपालसँग अझै इच्छा छ भने बिहा गर भन्नुभयो ।

भगवान्‌ले उपर्युक्त कुरा भन्नुमा अत्यन्त गूढ वेदान्तरहस्य लुकेको छ । उहाँले [३]आफू शत्रुसँग डराएर समुद्रका बीच टापुमा लुक्न आएको, अकिञ्चनजनको प्रिय र आफैँ अकिञ्चन, धनीबाट

---

१. यो मनसि तिष्ठन् मनसोऽन्तरो यं मनो न वेद यस्य मनः शरीरं यो मनोऽन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ – बृहदारण्यकोपनिषद् ३।७।२०

२. यन्मनसा न मनुते येनाऽहुर्मनो मतम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि । – केनोपनिषद् १।५

३. उदासीना वयं नूनं न स्त्र्यपत्यार्थकामुकाः ।
आत्मलब्ध्वाऽऽस्महे पूर्णा गेहयोर्ज्योतिरक्रियाः ॥ – भागवत १०।६०।२०

उपेक्षित राजसत्ता नहुनाले निरीह, सबैसँग उदासीन, स्त्री, सन्तान र धनसमेतको कामना नगर्ने आफ्नै देह र गेहमा समेत अहं र ममता नराख्ने, दीपशिखा जस्तो सबैको साक्षीमात्रै भएर हेरिरहने, अक्रिय, आत्माराम, पूर्णकाम र कृतकृत्य भएको हुँदा तिमीलाई राजोचित सौख्य दिन मैले नसकेको हुँ भन्ने कुरा व्यक्त गर्नुभयो ।

स्नेह र प्रेम प्रकट गर्न पनि गृहस्थ दम्पतीले आपसमा हासपरिहास गर्नु राम्रो मानिन्छ । त्यसले आपसी सौहार्द र समझदारीलाई झन् प्रगाढ बनाउन सहयोग गर्दछ । किन्तु पतिव्रता पत्नीलाई अर्को पुरुषसँग बिहा गर भन्दा हासपरिहास र ठट्टा नै गरेको भए पनि त्यसले प्रतिकूल प्रभाव पार्दछ । त्यस्तै भयो पनि । पतिको मुखबाट त्यस्तो अप्रिय वचन सुनेपछि हावा लागेर लडेको थाम लडेझैँ मूर्च्छा परेर [४]रुक्मिणीजी बेहोस् भइन् ।

भगवान् श्रीकृष्ण अवतारी पुरुष तथा लीला मानव हुनुहुन्छ । उहाँ व्यवहारविद् तथा सर्वज्ञ पुरुष पनि भएकाले जेठी धर्मपत्नी रुक्मिणीमा म पतिप्रति कति समर्पित भावना, अहैतुकी प्रेम, अनपायिनी भक्ति र सर्वात्मना मलाई नै एकमात्र परम आलम्बन तथा आधार मान्दछिन् भनेर नै परीक्षा गर्न जानी जानी अनजान जस्तो भएर पुत्रपौत्रादियुक्ता, प्रौढा प्राणप्रियालाई त्यस्तो अत्यन्त कटु तथा सामान्यतया भन्नै नहुने वचन हासपरिहासको बहाना बनाएर भगवान् श्रीकृष्णले भन्नुभएको देखिन्छ । किनभने आफ्ना सहृद्, स्वार्थरहित मित्र, पत्नी, पति, पुत्रपौत्रादिलाई सुधार्ने, सम्झाउने, अर्ती दिने, व्यङ्ग्य गर्ने र यदाकदा कटुवचन नै प्रयोग गर्दा पनि ती रिसाएनन्, पर भएनन्, अन्यथाभाव

---

४. तस्याः सुदुःखभयशोकविनष्टबुद्धेर्हस्ताच्छ्लथद्वलयतो व्यजनं पपात ।
देहश्च विक्लवधियः सहसैव मुह्यन् रम्भेव वायुविहता प्रविकीर्य केशान् ॥
– भागवत १०।६०।२४

मनमा नराखेर विकाररहित अविचलरूपमा रहँदै झन् नगिच हुन्छन् भने तिनलाई विनास्वार्थका आफ्ना सुहृद् ठान्नुपर्दछ । अन्यथा स्वार्थी भनेर जान्नुपर्दछ। यसै तथ्यको परीक्षाका लागि नै भगवान्ले रुक्मिणीलाई त्यस्ता कुरा भन्नुभएको देखिन्छ।

आखिरी पति र पत्नीका बीचको क्षणिक ठट्टा, हासपरिहास र भनाभन केही क्षणमा शान्त हुन्छ र यसबाट प्रेमसम्बन्ध अझै सुदृढ हुनपुग्दछ । पति र पत्नीको झगडा र खसीको लडाइँ क्षणिक हुन्छ भन्ने उखान ठिकै देखिन्छ । त्यस्तै भयो पनि 'वदतां श्रेष्ठ, बोल्नमा दक्ष भगवान् श्रीकृष्णले रुक्मिणीजीलाई सम्बोधन गर्दै भन्नुभयो – [५]घरका कामधन्दामा रातदिन व्यस्त रहने गृहस्थीका लागि यही एउटै मात्र परम लाभ मान्नुपर्दछ, जहाँ ऊ आफ्नी प्रिया पत्नीसँग हासपरिहास गर्दै आफ्ना दिनहरू सुखपूर्वक व्यतीत गर्दछ।

प्राणीमात्रको अन्तःकरणमा बसेर अन्तःकरणमा रहेका सबै कुरा जान्ने साक्षीस्वरूप भगवान्ले आफ्ना अत्यन्त माधुर्ययुक्त वचनले रुक्मिणीजीलाई सम्झाउनु भएपछि पतिले उनलाई त्याग्नुहुन्छ कि भन्ने भय, आशङ्का र सन्ताप समेत सबै समाप्त भए। त्यसपछि रुक्मिणीजीले नारीसुलभ केही लाज मान्दै प्रेमपूर्ण मधुर हेराइका साथ भगवान् श्रीकृष्णको मुखारविन्दलाई हेर्दै अद्वैत वेदान्तका परम सिद्धान्तले आप्लावित वाणीद्वारा भन्न थाल्नुभयो।

भगवान् श्रीकृष्णले १२ औँ श्लोकदेखि १६ औँ श्लोकसम्म भगवान् वेदव्यासले सम्पूर्ण औपनिषद सिद्धान्तको सारलाई ब्रह्मसूत्रमा सूत्रित गरेझैँ गरेर भन्नुभएको वेदान्तको गूढ रहस्यलाई

---

५. अयं हि परमो लाभो गृहेषु गृहमेधिनाम् ।
यन्नर्मैर्नीयते यामः प्रियया भीरु भामिनी ॥ – भागवत १०।६०।३१

भाष्यकार श्रीशङ्कराचार्यले भाष्यद्वारा सूत्रको व्याख्या गरेझैँ रुक्मिणीले भगवान्‌को भनाइलाई व्याख्या गर्नुभएको देखिन्छ । परमात्माको तत्त्वलाई अज्ञानीहरूले जान्न सक्तैनन्, त्यसैले उनीहरूका लागि यो अस्पष्ट मार्ग हो भन्दै भगवान्‌ले दुष्ट राजासँग डराएर समुद्रको बीचमा रहेको द्वारकामा लुक्न जानु भनेको बहिर्मुखी विषयलोलुप इन्द्रियहरूले थाहा पाउन नसक्ने चैतन्यस्वरूप साक्षी भएर प्रत्येक प्राणीका अन्तःकरणमा परमात्मा बस्नुहुन्छ भनेर रुक्मिणीजीले व्याख्या गर्नुभयो ।

श्रीकृष्णले भन्नुभएको अकिञ्चन शब्दको अर्थ गर्दै रुक्मिणीजीले परमात्मामा माया र मायाका कार्यहरू समेत नरहने र आफू ज्योतिःस्वरूप मात्रै रहने भएकाले अकिञ्चन भनिएको हो । सर्वकर्म, फल, कामना र एषणा समेत त्यागेर विरक्त बनेका मुमुक्षुहरूले मात्रै परमात्मा ब्रह्म श्रवण, मनन, निदिध्यासन आदिद्वारा प्राप्तव्य र आत्मरूपेण प्रिय भएकाले अकिञ्चन जनका प्रिय भन्नुभएको अर्थ गर्नुभयो ।

परिहासका सन्दर्भमा भगवान्‌बाट व्यक्त प्रत्येक भनाइको उत्तर रुक्मिणीजीले अत्यन्त परिष्कृत, परिमार्जित र सन्तुलित वैदान्तिक भाषामा मर्यादापूर्वक व्यक्त गर्नुभएको देखिन्छ । भगवान्‌बाट व्यक्त 'तिमीलाई मन पराउने राजपुत्र शिशुपालसँग बिहा गर्छ्यौ भने गर' भन्ने वाक्यबाट मर्माहत भएकी रुक्मिणीले त्यसका सम्बन्धमा अत्यन्त मार्मिक तथा सयुक्तिक भाव व्यक्त गर्नुभएको छ ।

हे [६]अच्युत ! गधा जस्ता भएर घरव्यवहारको भारी बोकेर हिड्ने, गोरुका सरह गृहकार्यमा नै जोतिएर दुःख पाइरहने, कुकुरका समान

---

६. तस्याः स्युरच्युत नृपा भवतोपदिष्टाः स्त्रीणां गृहेषु खरगोश्वबिडालभृत्याः ।
यत्कर्णमूलमरिकर्षण नोपयायाद् युष्मत्कथा मृडविरिञ्चसभासु गीता ॥
– भागवत १०।६०।४४

तिरस्कार सहने, बिरालाका समान कृपण र हिंस्रक एवं क्रीतदासका समान स्त्रीको सेवा गर्ने शिशुपाल जस्ता राजा ता हे शत्रुमर्दन भगवन् ! तिनै अभागिनी स्त्रीका पति हुन सक्तछन् जसका कानमा भगवान् शङ्कर, ब्रह्मा आदि देवाधिदेवका सभाहरूमा सधैँ गाइने हजुरको लीलाकथा प्रवेश गरेको छैन ।

त्यतिमात्रै होइन हे भगवन् ! [७]मनुष्यको शरीर जीवित भएर पनि मुर्दा हो । बाहिर छाला, दारी, रौँ, नङ र कपालले यो शरीर ढाकिएको छ । किन्तु यस शरीरका भित्रपट्टि भने मासु, हाड, रगत, कीरा, दिसा, पिसाब, कफ, पित्त र वायु आदिसमेत भरिभराउ छन् । यस्तो जीवन्मृत शरीरलाई त्यस्ता मूढबुद्धि भएका स्त्रीहरूले मात्रै आफ्नो प्रियतम पति सम्झेर सेवा गर्दछे जुन स्त्रीलाई हजुरका चरणकमलका मकरन्दको वासना अर्थात् सुगन्ध सुँघ्ने मौका प्राप्त भएको छैन ।

यसरी भगवान् श्रीकृष्णले व्यक्त गर्नुभएका रहस्यमय वेदान्तपरक भनाइलाई रुक्मिणीजीले ३४ श्लोकदेखि लिएर ४६ श्लोकसम्म शब्दशः र अक्षररूपमा प्रकाश पार्नुभएको पति र पत्नीका वीचमा भएका विप्रलम्भ र सम्भोगशृङ्गाररसमा आधारित सामान्य संवाद जस्तो देखिने यो 'श्रीकृष्ण रुक्मिणी संवाद' अत्यन्त पठनीय अद्वैत वेदान्तमा आधारित परमपावन प्रसङ्ग हो ।

श्रीमद्भागवतमहापुराण सुरुको 'जन्माद्यस्य यतः' देखि लिएर अन्तिम 'कस्मै येन' सम्म नै अद्वैत सिद्धान्तबाट आप्लावित देखिन्छ । यस भागवतलाई भगवान् वेदव्यासले गर्नुभएको ब्रह्मसूत्रको भाष्य पनि भनिन्छ। परिस्थिति र वातावरण विचार गरेर जस्तासुकै पात्रका माध्यमबाट

---

७. त्वक्श्मश्रुरोमनखकेशपिनद्धमन्तर्मांसास्थिरक्तकृमिविट्कफपित्तवातम् ।
जीवच्छवं भजति कान्तमतिर्विमूढा या ते पदाब्जमकरन्दमजिघ्रती स्त्री ॥
— भागवत १०।६०।४५

पनि व्यासले सुरुदेखि अन्त्यसम्म अद्वैत वेदान्तपरक ब्रह्मज्ञानको प्रवाह प्रवाहित गर्नुभएको छ। उदाहरणका लागि साक्षात् परमात्मा श्रीनारायण, नारद, सनत्कुमार, जडभरत, प्रह्लाद, ऋषभदेव, कपिल, धर्मराज, भगवान् श्रीकृष्ण, उद्धव, दत्तात्रेय, नवयोगेश्वर आदि साक्षात् ज्ञानमूर्ति ज्ञानीहरूका माध्यमबाट मात्रै भागवतमा अद्वैतवेदान्तपरक ब्रह्मज्ञानको उपदेश नगराएर व्यासले नृशंस दैत्य, दानव, नाग, पशु, पक्षी, वेश्या, कदर्य आदि समेतबाट वेदान्त बोलाउनु भएको छ। यही भागवतको विशेषता हो।

भगवान् श्रीकृष्ण व्यावहारिक दृष्टिले सगुणसाकार मानिस जस्तै पाञ्चभौतिक देहधारी देखिनुहुन्छ तापनि पारमार्थिक रूपमा [८]पुरुषोत्तम, [९]उत्तम पुरुष र चिन्मय [१०]ब्रह्म नै हुनुहुन्छ।

तिनै अचिन्त्य शक्ति भएका भगवान्‌ले मायाको सहयोग लिएर जगत्प्रपञ्चको सृष्टि गर्नुहुन्छ। त्यसका लागि सर्वप्रथम [११]परमात्माले ईक्षण अर्थात् म धेरै होऊँ, अनेक प्रकारबाट उत्पन्न होऊँ भनेर इच्छा गर्नुभयो । त्यसपछि क्रमिकरूपमा तेज, जल, पृथ्वी आदि पञ्चमहाभूतको सृष्टि भयो भनेर एउटा श्रुतिले भनेको छ भने अर्को [१२]श्रुतिले पनि परमात्माले म धेरै होऊँ भन्ने कामना गरे, त्यसपछि

---

८. यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ – गीता १५।१८

९. उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ – गीता १५।१७

१०. मत्कामा रमणं जारमस्वरूपविदोऽबला।
ब्रह्म मां परमं प्रापुः सङ्गाच्छत सहस्रशः ॥ – भागवत ११।१२।१३

११. तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत। – छान्दोग्योपनिषद् ६।२।३

१२. सोऽकामयत बहुःस्यां प्रजायेय । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत। यदिदं किञ्च तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्।
– तैत्तिरीयोपनिषद् २।६।१

तपस्या गरे, त्यसपछि यो सम्पूर्ण सृष्टिको परमात्माले सृष्टि गरे । त्यसपछि आफूले सृष्टि गरेको त्यस सृजनामा आफैँ सत् र चित्‌रूपमा प्रवेश गरे भनेको छ ।

उपर्युक्त श्रुतिमा आएको सृष्टिको वर्णनलाई अरू शास्त्रहरूले पनि तदनुरूप नै बताएको देखिन्छ । जस्तै हे भगवन् ! हजुरले नै [१३]आफ्नू शक्तिद्वारा यस जगत्‌को रचना गर्नुभयो र हजुर आफैँ नै आफ्नू काल, माया आदि शक्तिहरूका साथ स्वसृष्ट प्रपञ्चमा प्रवेश गर्नुभयो । यस प्रपञ्चमा जति पनि वस्तुहरू देखिन्छन् र सुनिन्छन् हजुर तिनकै रूपमा प्रतीत हुनुहुन्छ । यसैलाई अद्वैत वेदान्तमा सारा जगत्प्रपञ्च परमात्माको विवर्त वा विवर्तित रूप हो भनिएको छ । वस्तुतः प्रपञ्चमा पनि ब्रह्म बाहेक अरू वस्तु छँदैछैन भनेर बुझ्दा नै उपर्युक्त हुन्छ ।

[१४]परमात्मा रूप रूपको प्रतिरूप हुनुभयो, अर्थात् रूप रूपका प्रति उसैका समान अन्य रूप भएको हुनु भयो भन्दै श्रुतिले अगाडि त्यसरी धेरै रूप परमात्माले कसरी लिनुभयो भन्ने जिज्ञासामा परमात्मा माया वा प्रज्ञाद्वारा अथवा नामरूप उपाधिजनित मिथ्या अभिमानद्वारा पुरुरूप किं वा अनेकरूपमा परिवर्तित वा विवर्तित हुनुहुन्छ भनेको छ । वस्तुतः पारमार्थिकरूपमा परमात्मा अनेक रूपमा नभएर प्रज्ञानघन, शुद्ध एक अद्वितीय नै हुनुहुन्छ । सृष्टिचक्र चलाउन मात्रै आफ्नो अनादि मायाको उपाधि लिएर भगवान् त्यस्तो अनेकरूपमा व्यावहारिक दशामा देखा पर्नुभएको हो ।

---

१३. आत्मसृष्टमिदं विश्वमन्वाविश्य स्वशक्तिभिः ।
ईयते बहुधा ब्रह्मन् श्रुतप्रत्यक्षगोचरम् ॥ – भागवत १०।४८।१९

१४. रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते ।
– बृहदारण्यकोपनिषद् २।५।१९

उपर्युक्त श्रुति अनुसार भगवान् श्रीकृष्ण परब्रह्म परमात्मा भएको निश्चित हुन्छ । किनभने परमार्थतः उहाँ निराकार रूपमा प्रतिजीव अनुरूप प्रतिजीवका बुद्धिरूपी गुहामा प्रत्यक् चैतन्य साक्षीका रूपमा रहनु हुन्छ भने व्यवहारतः सगुण साकार रूप लिए र प्रति मनुष्यको भावना र साधना अनुरूप सबैका साथमा धेरै रूपमा रहनुहुन्छ भन्ने तथ्य भागवतबाट थाहा हुन्छ । भगवान् श्रीकृष्णका सोह्रहजार एक सय आठ पत्नीहरू थिए । [१५]प्रत्येक पत्नी भगवान् श्रीकृष्ण मेरा महलबाट कहिल्यै बाहिर जानुहुन्न सधैँ मसँग नै बसिरहनु हुन्छ भन्ने ठान्दथे । त्यतिमात्रै होइन भगवान् श्रीकृष्णकी ममात्रै प्यारी पत्नी हुँ भनेर प्रत्येक पत्नीले ठान्दथे । भगवान् श्रीकृष्णको पारमार्थिक स्वरूप अर्थात् परमात्मतत्त्वको ज्ञान नहुनाले उनीहरूले आत्मरतिमा परेर त्यस्तो सम्झन पुगेको देखिन्छ ।

भगवान् श्रीकृष्ण एकै समयमा एउटै शरीरले सोह्रहजार राजकुमारीहरूसँग विवाह गर्नुभयो भन्ने सुनेर देवर्षि नारदजी एक दिन भगवान्‌को लीला, दिनचर्या र गृहचर्या हेर्न अति सबेरै बिहानै अमरावतीभन्दा पनि सुन्दर द्वारकामा पुग्नुभयो । सर्वप्रथम ऐश्वर्यपूर्ण भव्य रुक्मिणीजीका महलमा नारदजी जानुभयो । त्यहाँ भगवान्‌ले नारदजीको स्वागत, सत्कार र पूजा गर्नुभयो । त्यसपछि उहाँ क्रमशः सबै पत्नीहरूका महलमा जानुभयो । जहाँ जाँदा पनि पत्नीका साथ प्रत्येक पत्नीका महलमा नित्य, नैमित्तिक, काम्य र अन्य विभिन्न गृहस्थोचित कर्महरू गरेर भगवान्‌ले सद्‌गृहस्थले आफ्नो घरमा बसेर गर्नुपर्ने वेदविहित कर्महरू सम्पादन गरेर आफ्ना दिनहरू बिताएको भगवान्‌को योगमाया जनित वैभव

---

१५. गृहादनपगं वीक्ष्य राजपुत्र्योऽच्युतं स्थितम् ।
प्रेष्ठं न्यमंसत स्वं स्वं न तत्तत्त्वविदः स्त्रियः ॥ – भागवत १०।६१।२

देखेर नारदजी [१६]आश्चर्यचकित हुनुभयो । अन्त्यमा भगवान्‌को अलौकिक तथा मायिक मानुषी लीला र [१७]ऐश्वर्यको प्रशंसा र स्तुति गर्दै भगवान् श्रीकृष्णको उपदेश समेत प्राप्त गरेर नारदजी आफ्नो आश्रममा जानुभएको वर्णन भागवतमा पाइन्छ। यस्तो छ जगन्मय, जगत्स्रष्टा परमात्माको लीला।

ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु।

---

१६. चित्रं वतैतदेकेन वपुषा युगपत् पृथक्।
गृहेषु द्व्यष्टसाहस्रं स्त्रिय एक उदावहत्॥
इत्युत्सुको द्वारवतीं देवर्षिर्द्रष्टुमागमत्।
पुष्पितोपवनारामद्विजातिकुलनादितम्॥
– भागवत १०।६९।२,३

१७. विदाम योगमायास्ते दुर्दशा अपि मायिनाम्।
योगेश्वरात्मन् निर्भाता भवत्पादनिषेवया॥
श्रीभगवानुवाच –
ब्रह्मन् धर्मस्य वक्ताहं कर्ता तदनुमोदिता।
तच्छिक्षयँल्लोकमिममास्थितः पुत्र मा खिदः॥
– भागवत १०।६९।३८,४०

अज्ञानमेवास्य हि मूलकारणम्

अज्ञान शब्द ज्ञानका अगाडि न लागेर बन्दछ । ज्ञान न हुनु नै अज्ञान हो । ज्ञान हुन विषय चाहिन्छ । विना आलम्बन ज्ञानको स्फुरण हुँदैन । व्यावहारिकरूपमा ज्ञान विषयालम्बित हुन्छ भने पारमार्थिक रूपमा सबै विषयहरूको आलम्बन वा आधार ज्ञान नै हो । किनभने ज्ञान भनेको ब्रह्म हो । श्रुतिले ज्ञान नै ब्रह्मको स्वरूप हो भनेको छ। अन्ततः ज्ञान नै ब्रह्म हो भन्ने ठहर्दछ ।

ज्ञानलाई आवृत गरेर तर ज्ञानात्मक ब्रह्मकै आडमा अज्ञान वा अविद्याद्वारा नै यो समष्टि विशाल पिण्डात्मक स्थूल प्रपञ्च व्यष्टि पिण्डात्मक पाञ्चभौतिक स्थूल देह र लिङ्गात्मक सूक्ष्म देहको पनि सृष्टि हुन्छ । यस भावात्मक अविद्या वा अज्ञानका अभावमा परमात्माले सृष्टि, स्थिति र प्रलय गर्न सक्तैन । अविद्या परमात्माको सृष्टिचक्र सञ्चालन गर्ने करण हो, साधन हो र सहयोगी पनि हो । अरू दर्शनले अविद्या र अज्ञानलाई अभावरूप मान्दछन् भने अद्वैत दर्शनले यसलाई भावरूप मान्दछ जसको अभावमा सृष्टि आदि ईश्वरीय कार्य हुन सम्भव नै छैन ।

वस्तुतः संसाररूपी अपार दुर्लङ्घ्य दुःखद संसारचक्रमा ल्याएर अनवरत घुमाइरहने मूल जरो वा कारण [१]अज्ञान नै हो । जबसम्म मनुष्यले आफ्नो अन्तःकरणमा अनन्त जन्मदेखि जम्मा भएर थुप्रिएको अज्ञान अर्थात् तद्जन्य सञ्चित कर्मको समूल अविद्यालेशसम्म

---

१. अज्ञानमेवास्य हि मूलकारणं तद्धानमेवात्र विधौ विधीयते ।
विद्यैव तन्नाशविधौ पटीयसी न कर्म तज्जं सविरोधमीरितम् ॥
– रामगीता ९

ज्ञानद्वारा नाश गर्न सक्तैन तबसम्म यस दुश्चक्रमा उसले घुमिरहनु नै पर्दछ। त्यसैका लागि श्रुतिले पराविद्या उपनिषदादि शास्त्रको विधान गरेको हो। जसरी प्रकाशले घना अन्धकारको पनि नाश गर्न सक्तछ त्यसरी नै मुमुक्षु मनुष्यले ब्रह्मज्ञान गरेपछि उसका अन्तःकरणमा खातै खात भएर अज्ञानरूपी सञ्चित कर्महरूको थुप्रै थुप्रिएको भए पनि एकै पटक नाश हुन्छ।

त्यस्ता सकाम कर्मजन्य अज्ञानात्मक सञ्चित कर्मको नाश कुनै पनि वैदिक, तान्त्रिक र मिश्रकर्महरूबाट हुन सक्तैन। किनभने कर्म पनि अज्ञानजन्य नै हो। अविद्यात्मक अज्ञानबाट कामना अर्थात् अथाह एषणाहरूको जन्म हुन्छ। अदम्य कामनाबाट शुभाशुभकर्मजन्य अर्थात् शुभ कर्मबाट स्वर्गादिगमनात्मक धर्म र अशुभकर्मबाट नरकगमनादि अधर्म पैदा हुन्छन्। ती सबै कर्मीका अन्तःकरणमा वासनाका रूपमा सञ्चित हुन्छन्। अतः कर्मद्वारा अज्ञाननाश हुनसक्तैन। किनभने अज्ञान कर्मजन्य मायिक विकार नै हो। त्यसबाट सहजात भएकाले कर्म र तज्जन्य सञ्चित कर्मको नाश हुँदैन।

जुन मुमुक्षुका सम्पूर्ण कामना र एषणाहरू शान्त भएका छन्, अहं र मम शून्य छन्, कर्म, विकर्म र अकर्म भन्दा माथि उठेका छन्, संस्कार, वासना र सञ्चित कर्महरू समेत ब्रह्मज्ञानद्वारा नष्ट भइसकेका छन् त्यस्ता ज्ञानीलाई ब्रह्मविद्हरूले पण्डित भनेका छन्। जुन [२]मुमुक्षुको बुद्धिको वृत्ति अत्यन्त निर्मल, अत्यन्त स्वच्छ र अत्यन्त सूक्ष्म भएर ब्रह्मसदृश ब्रह्माकार भएको छ त्यस्ता मुक्त पुरुषलाई पण्डित भनिन्छ। ब्रह्मज्ञानी नै पण्डित हो। उपलक्षणका रूपमा ब्रह्माकार बुद्धिलाई पण्डा भनेर शास्त्रले भनेको छ।

---

२. यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः॥ – गीता ४।१९

अद्वैत वेदान्तमा वैदिक महावाक्यको अत्यन्त महत्त्व छ। मुमुक्षुले आफ्नो वेदशाखामा आएको वैदिक महावाक्यको विधिपूर्वक श्रवण गर्नु पर्दछ अन्यथा ब्रह्मसाक्षात्कार हुन सक्तैन। किनभने महावाक्यको श्रवण नै मुक्तिको साक्षात्कारण हो । अरू साधनहरू बहिरङ्ग र अन्तरङ्ग हुन् । तीबाट मात्रै महावाक्यगत प्रातिपदिकार्थको ज्ञान हुन्छ । त्यो ज्ञान नै ब्रह्मज्ञान वा ब्रह्मसाक्षात्कार हो । 'तत्त्वमसि' महावाक्यमा आएको 'त्वम्' पदवाच्य मुमुक्षु जीव हो। यो महावाक्य शुक्ल यजुर्वेदशाखाध्यायीका लागि आफ्ना गुरुबाट श्रवण गर्ने नभएर सामवेदशाखाध्यायी मुमुक्षुका लागि भएकाले यसको विशेष विश्लेषण गरिएन । किन्तु शुक्लयजुर्वेदी मुमुक्षुका लागि आफ्नै शाखामा आएको त्वंपदवाच्य महावाक्यको विश्लेषण गरिने छ।

श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरु याज्ञवल्क्यले मुमुक्षु तथा ब्रह्मज्ञानका लागि उत्तम अधिकारी राजा जनकलाई सम्बोधन गर्दै [३]'हे जनक' तिमी नै अभय ब्रह्म हौ' भनेर महावक्यको उपदेश गर्नु भएको देखिन्छ। जनक भनेको त्वं पदार्थ हो । त्वं शब्दद्वारा व्यक्तिलाई उद्देश्य गरेर उपदेश गरिन्छ। 'तत्त्वमसि' सामवेदीय महावाक्यमा पनि त्वं पदवाच्य उपदिष्ट व्यक्ति श्वेतकेतु हुन् । ब्रह्मज्ञान गरेर मुक्त हुने पुरुष पनि त्वंपदवाच्य मुमुक्षु नै हुन् । [४]त्वंपदवाच्य प्रत्यक् चेतनमा नै आफ्नो अज्ञानद्वारा जगत्, ईश्वरत्व र जीवत्व कल्पना हुन्छ। अझै यसलाई विश्लेषण गर्दाखेरि जीव र जगत्को भेद, जीव र ईश्वरको भेद, जीवको परस्पर भेद, जगत्को परस्पर भेद र जगत् एवं ईश्वरको भेदसमेत पाँच थरी

---

३. अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि। – बृहदारण्यकोपनिषद् ४।२।४

४. स्वाज्ञानकल्पितजगत्परमेश्वरत्वजीवत्वभेदकुलषीकृतभूमभावा।
स्वाभाविकस्वमहिमस्थितिरस्तमोहा, प्रत्यक्चितिर्विजयते भुवनैकयोनिः ॥
– सङ्क्षेपशारीरकम् १।२

भेदहरूको कल्पना हुन्छ । जसका कारणले गर्दा प्रत्यक्चेतन अर्थात् त्वंपदवाच्य जीवको भूमभाव किंवा ब्रह्मभाव तिरोहित हुन्छ। त्यसपछि त्यो आफूलाई कर्ता र भोक्ता सम्झेर दुःखी हुन्छ।

यस प्रसङ्गमा अज्ञानद्वारा कलुषित त्वंपदवाच्य प्रत्येक्चेतन हो भने त्यसै त्वंपदको लक्ष्यार्थ भने शुद्ध निष्कल ब्रह्म हो । ब्रह्मभावको कलुषीकरणको तात्पर्य ब्रह्ममा परिच्छिन्नत्वको अध्यारोपमात्र हो तर स्वरूप हानिमा भने होइन भनेर बुझ्नुपर्छ। पारमार्थिक दृष्टिबाट प्रत्यक् चेतनको [५]आफ्नू स्वाभाविक अर्थात् नित्य सिद्ध महिमा किंवा पूर्णानन्दस्वरूपमा स्थित भएको तथ्य उपनिषद्ले उद्घाटित गरेको छ । जुन कुरा नारद र सनत्कुमारका बीचमा भएको प्रश्न र उत्तरका रूपमा आएको छ । नारदले सनत्कुमारसँग भूमा कसमा प्रतिष्ठित छ भनेर सोधेपछि भूमा आफ्नै महिमामा अर्थात् विभूतिमा प्रतिष्ठित छ भनेर सनत्कुमारले उत्तर दिएका छन् । अझ यसलाई स्पष्ट पार्दै यदि भूमा ब्रह्मको प्रतिष्ठा कहाँ छ भनेर जान्न खोजेका हौ भने अर्थात् पारमार्थिक रूपमा नै सोधेका हौ भने भूमा ब्रह्म आफ्ना महिमामा पनि प्रतिष्ठित छैन भन्दछन् । यसको अर्थ वा तात्पर्य केहो भने भूमा अप्रतिष्ठित हो अर्थात् कहीं र कसैमा पनि आश्रित होइन भन्ने कुरा श्रीशङ्कराचार्यले आफ्नू भाष्यद्वारा अझै स्पष्ट पार्नुभएको छ।

आध्यासिक विभ्रमद्वारा वा अज्ञानावृत अचेतन अधिष्ठान रज्जुमा जसरी सर्पभाव देखापर्दछ, त्यस क्षणमा पनि वास्तविक रज्जुभाव भने निवृत्त हुँदैन त्यसरी नै जीवभावको कल्पनाका क्षणमा अर्थात् सांसारिक अवस्थामा पनि ब्रह्मभाव निवृत्त हुँदैन । किनभने

५. यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यम् । स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नीति । – छान्दोग्योपनिषद् ७।२४।१

अद्वैत वेदान्तमा सृष्टि अतत्त्वतः अन्यथाभाव ब्रह्मको अर्थात् [६]विवर्त भनेर स्वीकार गरिएको छ । सत्, चित् र आनन्दस्वरूप ब्रह्माधिष्ठानभन्दा विपरीत वस्तु, जड र दुःखस्वरूप हुनाले संसारलाई विवर्त भनिएको हो ।

अज्ञानकै कारण नभएको मिथ्या प्रपञ्च पनि सत्य जस्तो देखिन्छ । अज्ञानको कारणले नै भएको डोरीलाई आवृत भएर नभएको सर्प देखा पर्दछ । अज्ञान वा अविद्याका आवरण र विक्षेप गरेर दुईथरी शक्तिहरू छन् । जसरी भएको डोरीलाई अविद्याको आवरण शक्तिद्वारा छोपेर त्यसैमाथि विक्षेप शक्तिद्वारा नभएको सर्प देखाइदिन्छ, त्यसरी नै अनादि अविद्याले भएको ब्रह्मसत्तालाई आवृत गरेर ब्रह्मस्वरूप भन्दा विपरीत असत्, जड र दुःखस्वरूप मिथ्या प्रपञ्च देखाइदिन्छ ।

[७]संसारको सृष्टिको मूलकारण अज्ञानात्मक अनादि अविद्या नै हो, जसका दुई भेद छन् । एउटा अनिर्वाच्या अनादि भावरूपा मूला अविद्या हो भने अर्को पूर्वपूर्व विभ्रम संस्काररूप प्रत्येक प्राणीका अन्तःकरणमा रहेको अज्ञान हो । जुन अज्ञानले प्राणीहरूलाई विभिन्न योनिहरूमा जन्ममरणको दुश्चक्रमा घुमाइरहन्छ । ती दुवैथरीको सहयोग लिएर कारण ब्रह्मले यस चराचरात्मक प्रपञ्चको आफ्नो सङ्कल्पबाट सिर्जना गर्दछ जुन सृष्टिलाई [८]अद्वैतवेदान्तमा विवर्त भनिन्छ ।

---

६. अधिष्ठानविपरीतरूपेण वर्तते इति विवर्तः ।
अतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा विवर्त इत्युदीरितः ॥ – पञ्चदशी

७. अनिर्वाच्याऽविद्याद्वितयसचिवस्य प्रभवतः ।
विवर्ता यस्यैते वियदनिलतेजोऽबवनयः ॥
– भामती, ब्रह्मसूत्र शाङ्करभाष्यटीका १

८. अद्वैतवादस्तु विवर्तवादः । – सङ्क्षेपशारीरकम्

जबसम्म ब्रह्मज्ञान हुँदैन तबसम्म मनुष्यको अन्तःकरणावच्छिन्न अज्ञान नाश हुँदैन । जतिसुकै तीर्थ, व्रत, दान, धर्म, यज्ञयागादि, पूजाआजा, भगवद्भक्ति, उपासना र आराधना गरे पनि मनुष्यका जन्मजन्मान्तरदेखि उसका अन्तःकरणमा बसेको स्थूल अज्ञान नाश भए पनि अविद्या लेशनामक सूक्ष्म वासनात्मक अज्ञान भने नाश हुँदैन । किनभने भगवान्को जतिसुकै पूजा अर्चना गरेर आराधना गरे पनि [९]भगवान्ले कसैलाई पनि पुण्य दिनु हुन्न र कसैको पनि पाप र अज्ञानलाई नाश गर्नुहुन्न । प्रत्येक प्राणीको आफैँले आर्जन गरेको अज्ञानबाट उसको ज्ञान छोपिएको हुन्छ । त्यसै कारण अविवेकी प्राणी अज्ञानद्वारा मोहाच्छन्न भएर संसारमा अनन्तकालदेखि घुमिरहेको हुन्छ ।

उपर्युक्त पूर्वपक्षस्वरूप गीतामा आएको उक्तिलाई विचार गरेर गीताले अज्ञान नाश गर्ने उपाय यसरी बताएको छ – [१०]प्राणीका अन्तःकरणमा अनन्तजन्मदेखि टाँसिएर बसेको अज्ञानले ज्ञानलाई ढाकिदिएको हुन्छ । आत्मतत्त्वको यथार्थ ज्ञान भएपछि अन्तःकरणमा रहेको मोहकारी अज्ञान नष्ट हुन्छ । त्यसपछि बुद्धिको वृत्ति अत्यन्त निर्मल, अत्यन्त स्वच्छ र अत्यन्त सूक्ष्म हुन्छ । अनि मुमुक्षुको अन्तःकरणमा ब्रह्म सूर्यजस्तै झल्झलाकार भएर साक्षात्कार हुन्छ । जबसम्म ज्ञानद्वारा अज्ञानको समूल नाश हुँदैन तबसम्म अर्चिः आदि देवयान मार्गबाट ब्रह्मलोक पुगेपछि पनि झट्टै निरतिशय कैवल्य मुक्ति प्राप्त हुँदैन । कामनापूर्वक

---

९. नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ – गीता ५।१५

१०. ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ – गीता ५।१६

सकाम यज्ञादि कर्म गरेर स्वर्गादिलोक प्राप्त भए जस्तो कैवल्य मुक्ति प्राप्त हुन सक्तैन । किनभने [११]स्वर्गादिलोकहरू कर्मजन्य हुन् भने मोक्ष कर्मजन्य होइन भनेर उपनिषद्‌ले भनेको छ । अतः मोक्ष कर्मको शेष नभएर शेषी हो अर्थात् सिद्ध वस्तु हो । [१२]कर्मद्वारा होइन परन्तु अकर्मक ज्ञानद्वारा नै कैवल्यनामक आफ्नै शुद्धस्वरूप मुमुक्षुले अनुभूत गर्न सक्तछ जसलाई मोक्ष वा कैवल्य मुक्ति पनि भनिएको छ । वस्तुतः जीव कर्म गरेर मुक्त हुँदैन बरू उल्टै बाँधिन्छ । ऊ आत्मज्ञानद्वारा मात्रै मुक्त हुन्छ । यसै हुनाले पारदर्शी आत्मज्ञानीहरू कर्म गर्दैनन् भनेर महाभारतले भनेको छ ।

अज्ञानसंज्ञक अन्तःकरणमा रहेको अन्धकारात्मक संस्कार, वासना र सञ्चितकर्म समेतलाई ब्रह्मज्ञानले मात्रै नाश गर्न सक्तछ । ब्रह्मज्ञानविना कर्म, भक्ति, प्रायश्चित्त आदि कुनै पनि साधनहरूले अज्ञानलाई नाश गर्न सक्तैनन् । अज्ञानको समूल नाश नगरीकन मुमुक्षुको मुक्ति हुन सक्तैन । त्यसै कारण श्रुतिले [१३]ब्रह्मज्ञान नभईकन मुक्ति हुन सक्तैन भनेर उद्‌घोष गरेको हो ।

यसै कुरालाई अरू परवर्ती श्रुतिअनुसार अग्रसर भएका शास्त्रहरूले पनि [१४]ज्ञानजस्तो पवित्र वस्तु यस मर्त्यलोकमा अर्को उपलब्ध छैन भनेका छन् । जब ज्ञान स्वयं जीव र ब्रह्म वा आत्मा

---

११. परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन ॥
– मुण्डकोपनिषद् १।२।१२

१२. ज्ञानादेव तु कैवल्यं प्राप्यते येन मुच्यते ।
कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते ।
तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥ – महाभारत शान्तिपर्व २४२।७

१३. ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः । – श्रुतिः

१४. न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ – गीता ४।३८

र परमात्माको ऐक्य सम्यग्रूपले सिद्ध हुन्छ अथवा संस्कारयुक्त भएर योग्य बन्दछ तब समय पूरा भएपछि आफ्नै स्वरूपमा अर्थात् जीवात्मा नै परमात्मा वा ब्रह्मभावले परिणत हुन्छ वा जीव ब्रह्म बन्दछ ।

अज्ञान घोर तम कालरात्रि हो भने ज्ञान परम तेजोमय प्रकाशपुञ्ज हो । अज्ञान मायाको तमोगुणात्मक निवीड अन्धकार हो भने ज्ञान धकधकाउँदो कालानल हो, ब्रह्मको स्वरूप हो र ब्रह्म नै हो । शुद्ध ब्रह्मको जाज्वल्य स्वप्रकाश स्वरूपका अगाडि अनादि भावरूपा अनिर्वचनीया तमोरूपा [१५]माया अगाडि पर्न नसकेर परै भाग्दछे ।

अत्यन्त बाक्लो चुक घोप्ट्याएजस्तो अमावस्याको अत्यन्त कृष्णरात्रि पनि ब्रह्मबाट प्राप्त सूर्यको प्रकाशबाट कपुर उडेझैँ विलीन भएर सूर्यकै प्रखर प्रकाशमा गएर एकाकार भएर मिल्दछ भने प्रकाशको पनि प्रकाश महाप्रकाश परब्रह्मको अगाडि तमोगुणात्मक अज्ञान टिक्न सक्तैन । त्यो मायिक अज्ञान स्वप्रकाशब्रह्ममा बिलाएर स्वप्रकाश ब्रह्म नै बन्दछ । धकधकाउँदो ब्रह्मरूपी ज्ञान अग्निमा परेर अज्ञान समाप्त हुन्छ ।

कुनै पनि भौतिक पिण्ड वा वस्तुमा आफ्नै प्रकाश र दाहक शक्ति हुँदैन । यी दुवैथरी शक्ति सबै सूर्यादि मायिक पिण्ड र विकारहरूसमेतले सबैको परमकारण स्वप्रकाश परब्रह्मबाटै प्रत्यायोजितरूपमा प्राप्त गरेका हुन्छन् । यसै कुरालाई श्रुतिले यसरी भनेको छ – [१६]त्यस आत्मस्वरूप ब्रह्ममा सारा संसारलाई

---

१५. माया परैत्यभिमुखे च विलज्जमाना । – भागवत २।७।४७

१६. न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥
– मुण्डकोपनिषद् २।२।१०

प्रकाशित गर्ने भएका भगवान् सूर्यको प्रकाश पनि पुग्न सक्तैन । किनभने ती सूर्य नै ब्रह्मको प्रकाश पाएर नै त्यस प्रकाशद्वारा अरू अनात्म पदार्थहरूलाई प्रकाशित गर्दछन् । सूर्यमा स्वतः प्रकाशित गर्ने सामर्थ्य नै छैन ।

उपर्युक्त मन्त्रको भाष्य गर्दै आचार्य श्रीशङ्कर लेख्नुहुन्छ – त्यसै गरेर चन्द्रमा, तारा र बिजुलीसमेत पनि आफैँ प्रकाशित हुन सक्तैनन् भने हाम्रै अगाडि साक्षात् देखिने अग्निमा चाहिँ आफ्नै प्रकाश कसरी हुन सक्ला ? अतः ब्रह्मको प्रकाश पाएर नै सबै प्रकाशित हुन्छन् । यो सम्पूर्ण चराचर प्रपञ्च ब्रह्मको प्रकाशद्वारा नै प्रकाशमान छ ।

यसबाट के स्पष्ट थाहा हुन्छ भने कुनै ब्रह्माण्डीय स्थूलदेखि सूक्ष्म पिण्ड र पदार्थहरू समेतमा पनि आफ्नू प्रकाश, उष्णता र सत्ता छैन । सबै परमात्मा परब्रह्मबाट नै प्राप्त हुन्छन् र अन्त्यमा गएर त्यसैमा लीन पनि हुन्छन् । यसै कारण परमात्मा कालको पनि काल महाकाल हो । परब्रह्म अग्निको पनि अग्नि महाग्नि हो । त्यतिमात्रै होइन ब्रह्म दाह्नाले विकराल रूप भएको प्रलयकालको भयावह अग्निसमान हो । यस्तो ज्ञानस्वरूप परब्रह्मले सम्पूर्ण क्षेत्र र क्षेत्रज्ञलाई स्वाहा पार्दछ भने मायाको विकार अज्ञानलाई स्वाहा पारेर भस्मसात् गर्न नसक्ने कुरै भएन ।

[१७]गीताको यसभन्दा पहिलेको श्लोकमा ज्ञानरूपी नौकाद्वारा पापबाट पार हुने कुरा आएको छ । तर ज्ञानले पाप नाशै हुन्छ भनेर शब्दतः नआएको हुँदा भगवान् श्रीकृष्णले स्पष्ट गर्दै भन्नुभएको हो । अग्निरूपी ब्रह्मज्ञानले अज्ञान अर्थात् अज्ञानजन्य अन्तःकरणमा

---

१७. यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ – गीता ४।३७

ठसाठस र भरिभराउ भएर अनन्त जन्मजन्मान्तरदेखि रहेका संस्कार, वासना तथा सञ्चित कर्महरूलाई समेत भस्मसात् गरेर त्यसरी नै डढाइदिन्छ जसरी राम्रोसँग खड्ग्रङ्ग सुकेको दाउरालाई अग्निले एकैचोटि भस्म गरेर डढाइदिन्छ ।

ब्रह्मसाक्षात्कार अर्थात् ब्रह्मज्ञानको फल बताउँदै श्रुतिहरूले विभिन्न शैलीले उपदेश गरेका छन् । [१८]एउटा श्रुतिले भनेको छ– त्यस कार्य र कारणरूप ब्रह्मको साक्षात्कार गरिसकेपछि मुमुक्षु मनुष्यको हृदयग्रन्थि अर्थात् बुद्धिमा जन्मजन्मान्तर, युगयुगान्तर र कल्पकल्पान्तरदेखि जम्मा भएर रहेको अविद्यावासनामय काम नाश हुन्छ । त्यसै गरेर मुमुक्षु पुरुषका ज्ञेयपदार्थविषयक सम्पूर्ण सन्देह र संशयहरू जुन मरणपर्यन्त गङ्गाप्रवाहवत् अविच्छिन्नरूपले प्रवृत्त हुन्छन् ती सबै एकैपटक विच्छिन्न हुन्छन् ।

माथि उल्लेख भएअनुसार जुन मुमुक्षुका सन्देह, संशय आदि नष्ट भएर अज्ञान वा अविद्या समेतको निवृत्ति भइसकेका छन् त्यस्ता ज्ञानी पुरुषका ब्रह्मसाक्षात्कार हुनुभन्दा पूर्व जन्मान्तरमा गरिएका तर फलोन्मुख नभएर सञ्चितरूपमा अन्तःकरणमा रहेका ती सबैको ब्रह्मज्ञान भएपछि एकैपटक नाश हुन्छ । किन्तु वर्तमान जन्मलाई प्रारम्भ गर्ने प्रारब्ध कर्मको भने ब्रह्मज्ञानले नाश गर्दैन । किनभने प्रारब्ध कर्मले मुमुक्षु पुरुषको आयुसमेत निर्धारण गरेको हुँदा त्यस आयुको अवधि नटुङ्गियुन्जेल ब्रह्मज्ञान भए पनि नाश हुँदैन ।

यसरी सर्वज्ञ असंसारी परावर अर्थात् कारणरूपले पर र कार्यरूपले अपर वा विदित यस दृश्यात्मक व्याकृत मायाको

---

१८. भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ – मुण्डकोपनिषद् २।२।८

जडप्रपञ्चभन्दा अन्य र [१९]अविदित अर्थात् अव्याकृत जडरूपा अविद्याभन्दा पर रहेको त्यस ब्रह्मको साक्षात्कार गरेर मुमुक्षुलाई 'अहं ब्रह्मास्मि' भन्ने अपरोक्षाऽनुभूति भएपछि संसारको कारणभूत अज्ञानको समूलोच्छेदन हुन्छ। [२०]त्यसपछि ब्रह्मज्ञानी तुरुन्तै मुक्त हुन्छ भनेर उपनिषद्मन्त्रले भनेको छ र त्यसको व्याख्या श्रीशङ्कराचार्यले पनि गर्नुभएको छ।

जुन समयमा मुमुक्षु पुरुषका हृदय अर्थात् अन्तःकरणमा रहेका अविद्याजन्य सम्पूर्ण कामना, एषणाहरू अर्थात् उपनिषद्मा आएका [२१]पुत्रैषणा, वित्तैषणा र लोकैषणारूप ऐहिक र पारलौकिक एषणाहरूसमेत समूल नष्ट हुन्छन्, त्यसपछि मरणधर्मा भए पनि ऊ अमृत भइहाल्दछ अर्थात् जीवित अवस्थामा नै ब्रह्म भइहाल्दछ भनेर [२२]बृहदारण्यकोपनिषद् र [२३]कठोपनिषद्मा पनि उल्लेख भएको छ।

अनात्मविषयक कामना नै अविद्यारूप मृत्यु हो । अतः मृत्युको वियोग भएपछि ब्रह्मज्ञानी जीवित रहँदारहँदै नै अमृत

---

१९. तद्विदितादथो अविदितादधि। – केनोपनिषद् १।३

२०. तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षेऽथ सम्पत्स्येति।

२१. एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थाय ... तस्माद्ब्राह्मणाः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येनतिष्ठासेत्।
– बृ.उ.३।५।१

२२. यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदिश्रिताः। अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते। न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति।
– बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।७ र ६

२३. (क) यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावद्ध्यनुशासनम्॥ – कठोपनिषद् २।३।१५
(ख) यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते॥ – बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।७

हुन्छ। उसले यस मृत्युलोकमा नै सशरीर ब्रह्मभावरूप मोक्ष प्राप्त गर्दछ। यसै कारण मुक्त हुनका लागि देशान्तरमा जानुपर्दैन। ऊ जस्ताको तस्तै रहेर आफ्नू कारण पुरुषमा पूर्णतया लीन हुन्छ। ऊ केवल नाममात्र नै जीवित रहेको हुन्छ भन्ने आचार्य श्रीशङ्करको भाष्यबाट थाहा हुन्छ।

अविद्या, काम, कर्म र फलरूपी दुश्चक्रमा परेर संसारमा अनन्त पटक अनुशयी जीव घुमिरहन्छ। [२४]पूर्वपूर्व जन्महरूमा गरिएका शुभ र अशुभ कर्महरू नै मनुष्यका यस संसारमा आउने मुख्य कारण बन्दछन्। शरीरधारी रागी, संसारी मनुष्य धर्म र पाप वा शुभ र अशुभ काम्यकर्महरू गरी नै रहन्छ। शुभ धर्मको फल सुख र अशुभ तथा पापको फल दुःखको भोग गर्नका निमित्त नै जीवले मनुष्यको शरीर लिन्छ। फेरि शुभ र अशुभ कर्म मनुष्यले गर्दछ र फेरि त्यसको फल सुख र दुःखको भोग गर्न अनुशयी जीवले पाञ्चभौतिक शरीर ग्रहण गर्दछ। जबसम्म उत्तम मनुष्यको योनि पाएर साधनचतुष्टयसम्पन्न भएर ब्रह्मज्ञान गर्दैन तबसम्म यो क्रम अनन्त जन्म जन्मान्तरसम्म चलिरहन्छ। मूला अविद्या समष्टिरूपमा ब्रह्माण्डको सृष्टिमा र व्यष्टिरूपमा जीवको सृष्टिमा उसको अन्तःकरण रहेको अज्ञान नै मूल कारण हो। ब्रह्मज्ञानका लागि मूला अविद्या सहयोगी भए पनि प्रत्येक अनुशयी जीवका अन्तःकरणमा रहेको अज्ञान भने

---

२४. अर्थादनात्मविषयाः कामा अविद्यालक्षणा मृत्यव इत्येतदुक्तं भवति, अतो मृत्युवियोगे विद्वान् जीवन्नेव अमृतो भवति। अत्र अस्मिन्नेव शरीरे वर्तमानो ब्रह्म समश्नुते, ब्रह्मभावं मोक्षं प्रतिपद्यत इत्यर्थः। अतो मोक्षो न देशान्तरगमनाद्यपेक्षते। तस्माद् विदुषो नोत्क्रामन्ति प्राणाः, यथावस्थिता एव स्वकारणे पुरुषे समवलीयन्ते, नाममात्रं हि अवशिष्यते, इत्युक्तम्।

– बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।७, शाङ्करभाष्य

जीवको बन्धन हो। यसै अज्ञानले जीवलाई घुमाइरहन्छ। यस दुरन्त अज्ञानलाई ब्रह्मज्ञानद्वारा भस्मसात् गरेपछि मनुष्य सधैँका लागि मुक्त हुन्छ। [२५]त्यसै ब्रह्मको ज्ञान गरेर नै मुमुक्षुले मृत्युलाई विजय गरेर मोक्ष प्राप्त गर्दछ। [२६]अज्ञानजन्य दुश्चक्रलाई नष्ट गरेर निरतिशय मोक्ष प्राप्त गर्ने यसबाहेक अर्को बाटो नै छैन। ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु।

---

२५. क्रिया शरीरोद्भवहेतुरादृता प्रियाप्रियौ तौ भवतः सुरागिणः।
धर्मेतरौ तत्र पुनः शरीरकं पुनः क्रिया चक्रवदीर्यते भवः॥ – रामगीता ८

२६. तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय।
– श्वेताश्वतरोपनिषद् ६।१५।३, शुक्लयजुर्वेदः ३१।१८

आत्माराम

आत्माराम शब्दले जीव, ब्रह्म, सुगा, आत्मज्ञानी, आफैँसँग रमाउने अन्तर्मुखी स्थितप्रज्ञ र जीवन्मुक्त पुरुषलाई समेत जनाउँछ। वस्तुतः आत्माराम भन्नाले आत्मक्रीड, ब्रह्मविद्, ब्रह्मविद्वरिष्ठ, ब्रह्मवित्तम र ब्रह्मविद्वरियान्लाई समेत जनाउँछ। यस लेखमा आत्माराम र मायाराम दुई शब्दहरूले दिने अर्थ र पार्थक्य समेत भरसक शास्त्रीय प्रमाण र उदाहरणहरू समेत दिएर चर्चा गरिने छ।

आत्माराम आत्मक्रीड परम ब्रह्मज्ञानी जीवन्मुक्त महात्माहरूको दर्शन सामान्य मनुष्यले पाउन मुस्किल पर्दछ। कुनै संसारीले सौभाग्यवश दर्शन पाइहाले तापनि अत्यन्त अवधूत भेषमा परिभ्रमण गर्ने त्यस्ता महात्माहरूलाई उसले चिन्न सक्तैन। किनभने सामान्य संसारी व्यक्तिमा महात्मालाई चिन्न सक्ने योग्यता नै हुँदैन। उदाहरणका लागि राजा परीक्षित्लाई मुक्त गराउन गङ्गाद्वारतर्फ जान लागेका आत्माराम ब्रह्मज्ञानी जीवन्मुक्त श्रीशुकदेव मुनिलाई पनि अज्ञानीहरूले बेइजत गर्न छोडेनन् भने अरूलाई के छोड्लान्? [१]एक दिन पृथ्वीमा स्वेच्छाले विचरण गर्दै कसैको पनि अपेक्षा नराख्ने व्यासनन्दन भगवान् श्रीशुकदेवमुनि राजा परीक्षित् बसेको स्थान गङ्गाजीका तटमा प्रकट हुनु भयो। उहाँ वर्ण अथवा आश्रमका बाहिरी चिह्नहरूबाट रहित तथा आत्मानुभूतिबाट सन्तुष्ट हुनुहुन्थ्यो। उहाँलाई अवधूतवेषका बालक र स्त्रीहरूले देखेर गिल्ला गर्दै घेरिराखेका थिए। किन्तु उहाँ आफैँभित्र रमाइरहने आत्माराम महात्मा भएकाले त्यसबाट उहाँ पूर्ण उदासीन हुनुहुन्थ्यो।

१. तत्राभवद्भगवान् व्यासपुत्रो यदृच्छया गामटमानोऽनपेक्षः।
अलक्ष्यलिङ्गो निजलाभतुष्टो वृतश्च बालैरवधूतवेषः॥
– श्रीमद्भागवत १।१९।२५

वर्तमान समयमा पनि आत्माराम ब्रह्मज्ञानी महापुरुषहरूको उपस्थिति यस पृथिवीमा हुन सक्तछ तर ज्ञानी भाग्यमानीले मात्रै चिन्न सक्ने हुँदा नभएको जस्तो भ्रम हुने गर्दछ। शास्त्रहरूमा आत्माराम ज्ञानीहरूको चर्चा पाइन्छ। उहाँहरूमध्येका श्रीशुकदेवमुनिको चर्चा माथि गरियो। उहाँलाई प्रतिनिधि पात्रका रूपमा नै लिएर यहाँ अरू चर्चा गर्नु सान्दर्भिक ठान्दछु।

भागवतमा श्रीशुकदेवलाई [२]आत्मारामको रूपमा प्रथमस्कन्धमा नै अघि सारिएको छ। अन्तःकरणमा अनादि जन्मदेखि जम्मा भएर रहेका सबै सञ्चित कर्म, संस्कारलेश समेत र काम, क्रोध, अहङ्कार आदि दोषहरू पनि समाप्त भएका आत्माराम ब्रह्मज्ञानीहरू पनि भगवान्‌को अहैतुकी भक्ति गर्दछन्। भगवान्‌को मधुर गुण नै यस्तो अनौठोको छ जसले आत्माराम जीवन्मुक्त ब्रह्मज्ञानी महापुरुषहरूलाई पनि आफूतर्फ तान्दछ।

उपर्युक्त कुरालाई श्रीशुकदेव स्वामीले स्वीकार गर्दै भन्नु पनि भयो – [३]हे राजर्षे ! मेरो निर्गुणरूप ब्रह्ममा पूर्ण निष्ठा छ तापनि भगवान् श्रीकृष्णका मधुर लीलाहरूद्वारा आप्लावित आख्यानले मेरो हृदयलाई बलात् आफूतर्फ तानेको हुँदा नै मैले यस श्रीमद्‌भागवतको अध्ययन गरेको हुँ।

[४]अकाम, निष्काम, आप्तकाम, आत्मकाम भनेर पर्यायवाची शब्दहरूद्वारा आत्माराम ब्रह्मज्ञानीको वर्णन श्रुतिले गरेको छ।

---

२. आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे।
कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थम्भूतगुणो हरिः॥ – श्रीमद्‌भागवत १।७।१०

३. परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्य उत्तमश्लोकलीलया।
गृहीतचेता राजर्षे आख्यानं यदधीतवान्॥ – श्रीमद्‌भागवात २।१।९

४. योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामः। – बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।६

आत्माराम अकाम अर्थात् पुत्रैषणा, वित्तैषणा र लोकैषणा आदि सबै एषणा र कामनासमेतबाट माथि उठिसकेका हुन्छन् । यसपछि आत्माराम स्वतः निष्काम हुन्छन् । आत्मकामसमेत आत्माराम त्यति बेला नै भइसकेका हुन्छन् जुन बेला उनले ब्रह्मसाक्षात्कार गरेर आफैँ ब्रह्म बनिसकेका हुन्छन् । किनभने [५]ब्रह्मज्ञानी ब्रह्म नै हुने उद्घोष श्रुतिले नै गरेको छ । मुमुक्षु क्रमशः अकाम, निष्काम, आप्तकाम र आत्मकाम हुँदै गएपछि अन्त्यमा आत्माराम बन्दछ ।

आत्माराम त्रिगुणातीत अवस्थामा पुगेका हुन्छन् । उनका [६]भेद र अभेद समाप्त हुन्छन् । उनमा भेदबुद्धि रहँदैन । पुण्य र पाप पनि समाप्त हुन्छन् । अन्तःकरणमा रहेको सञ्चित कर्म र वासना समाप्त भएका उनका शुभाशुभ कर्मजन्य पुण्य र पाप दुवै निर्बीज भइसकेर ध्वस्त हुन्छन् । सन्देहवृत्ति पनि ध्वस्त हुन्छ । संशय रहुञ्जेल मुमुक्षु ब्रह्मज्ञानी हुनै सक्तैन । शब्दातीत तथा त्रिगुणातीत ब्रह्मभावमा पुगेर ब्रह्म नै बनिसकेको आत्माराम महात्मालाई वैदिक विधि र निषेधले पनि छुँदैन । किनभने उनी विधि र निषेधको सङ्कुचित सीमादेखि माथि उठेर विभु अर्थात् ब्रह्म नै बनिसकेका हुँदा लौकिक, वैदिक र मायिक विधिनिषेधले उनलाई छुनै सक्तैन । यसै हुनाले नै [७]आत्माराम ब्रह्मज्ञानीलाई विषयरूपी मृगतृष्णाले घुमाउन सक्तैन भनिएको हो ।

---

५. ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति । – मुण्डकोपनिषद् ३।२।९

६. भेदाभेदौ सपदि गलितौ पुण्यपापे विशीर्णे
मायामोहौ क्षयमुपगतौ नष्टसन्देहवृत्तिः ।
शब्दातीतं त्रिगुणरहितं प्राप्य तत्त्वावबोधं
निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेधः ॥
– शुभाष्टकम् १

७. न हि स्वात्मारामं विषयमृगतृष्णा भ्रमयति । – शिवमहिम्नः स्तोत्रम्

अवतारी र आधिकारिक पुरुषहरू सबै नै त्रिगुणातीत आत्मारामको अवस्थामा अवस्थित हुन्छन् । भगवान् श्रीकृष्णले गीतामा कण्ठतः आफूलाई ब्रह्म नभने पनि मायातीत र गुणातीत परमात्मभावमा अर्थात् [८]ब्रह्मभावमा रहेर अर्जुनलाई ब्रह्मज्ञानको उपदेश गीतामा गर्नुभएको छ । श्रीमद्भागवतमा भने भगवान् श्रीकृष्णले आफू [९]ब्रह्म भएको रहस्य आफैँले उद्धवलाई बताउनु भएको छ ।

भागवतमा नै धेरै ठाउँमा भगवान् श्रीकृष्णलाई [१०]आत्माराम भनिएको छ । जस्तै – भगवान् श्रीकृष्ण आफू आफैँमा सधैँ रमण गर्नुहुन्थ्यो । योगेश्वर रमण गर्न आफू अतिरिक्त अरू कुनै बाहिरी मायिक अतद्वस्तुको आवश्यकता पर्दैन, किनभने उहाँ आत्माराम र आत्मक्रीड परमात्मा हुनुहुन्थ्यो । तर पनि लीलापुरुष भएकाले गोपीहरूका साथ अलौकिक क्रीडा गर्नुभयो । त्यसै गरेर भगवान् श्रीकृष्णका [११]रानीहरूले पनि श्रीकृष्णलाई आत्माराम भनेका छन् ।

यसरी विश्लेषण गर्दा श्रीकृष्ण आत्माराम भएको र म ब्रह्म हुँ भनेर आफैँले भन्नुभएको हुँदा भगवान्, ब्रह्म र आत्माराम उनै सत्,

---

८. अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।
परम्भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥
नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ – श्रीमद्भगवद्गीता ७।२४,२५

९. मत्कामा रमणं जारमस्वरूपविदोऽबलाः ।
ब्रह्म मां परमं प्रापुः सङ्गाच्छतसहस्रशः ॥ – भागवत ११।१२।१३

१०. इति विक्लवितं तासां श्रुत्वा योगेश्वरेश्वरः ।
प्रहस्य सदयं गोपीरात्मारामोऽप्यरीरमत् ॥ – भागवत १०।२९।४३

११. आत्मारामस्य तस्येमा वयं वै गृहदासिकाः ।
सर्वसङ्गनिवृत्त्याद्धा तपसा च बभूविम ॥ – श्रीमद्भागवत १०।८३।३९

चित् आनन्दस्वरूप परमात्मा नै भएको देखिन्छ। पारमार्थिक रूपमा माया र मायाको कार्य समेत अतद् वस्तु हटिसकेपछि शेष रहने त एउटै संविद् अर्थात् चितिशक्ति मात्रै हो। भगवान्, आत्माराम र ब्रह्ममा पनि एकमात्र [१२]संविद् नै अनुस्यूत भएर [१३]प्रातिपदिकार्थका रूपमा उपाधि हटिसकेपछि रहन्छ। अतः सारा मायिक उपाधि र विशेषणहरू ज्ञानाग्निमा परेर भस्म भइसकेपछि प्रत्येक जीव ब्रह्म नै हो, अर्को [१४]बाटो अर्थात् गन्तव्य कुनै छैन भनेर श्रुतिले नै भनेको छ। आत्माराम नै स्थितप्रज्ञ र आधिकारिक पुरुष पनि हुन्। गुरु दक्षिणामूर्ति पनि उनै हुन्।

यसरी अत्यन्त सङ्क्षिप्तरूपमा ब्रह्मभूत आत्मारामको परिचयसम्म दिने काम भयो। अब आत्माराम ब्रह्मज्ञानीभन्दा एकदम विपरीत प्रकृति भएको अत्यन्त संसारी, रजोगुणी, अहङ्कारी मनुष्यको नाम मैले आत्मारामका विपरीत मायाराम राखेको छु। जो यस मायिक [१५]दृश्य प्रपञ्चलाई नै परमसत्य सम्झेर यसैमा रमाइरहन्छ। जो यो जड, दृश्य र परिच्छिन्न मिथ्या संसार नै अन्तिम प्राप्य वस्तु मानेर विविध एषणाहरू, कामनाहरू र अदम्य इच्छा अन्तःकरणमा थुपारेर आँखामा मायाको कालो पट्टी कसेर आफ्नू

---

१२. मासाब्दयुगकल्पेषु गतागम्येष्वनेकधा।
नोदेति नास्तमेत्येका संविदेषा स्वयम्प्रभा॥ – पञ्चदशी, तत्त्वविवेकप्रकरण ७

१३. संसर्गासङ्गिसम्यग्धीहेतुता या गिरामियम्।
उक्ताखण्डार्थता यद्वा तत्प्रातिपदिकार्थता॥ – प्रत्यक्तत्त्वप्रदीपिका १।१९

१४. वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसःपरस्तात्।
तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय॥
– श्रीमद्वाजसनेयिमाध्यन्दिनी शुक्लयजुर्वेदसंहिता ३१।१८

१५. प्रपञ्चः सत्यः, दृश्यत्वात्, जडत्वात्, परिच्छिन्नत्वात्, शुक्तिरूप्यवत्।
– न्यायमृत

मोक्षको सम्झना सपनामा पनि नगरेर यस संसारमा नै हिरिक्क र [१६]मदमत्त भएर कोलमा घुम्ने गोरु जस्तै भएर अहोरात्र अनवरत घुमिरहेको छ । असीमित कामनाले अज्ञानीलाई घुमाइरहन्छ र कहिल्यै पनि आफ्ना बारेमा सोच्नै नपाई त्यस्ताको इहलीला समाप्त हुन्छ ।

अत्यन्त विषयासक्त आसुर स्वभाव भएका मायाको संसारमा रमाउने मायारामहरू मृत्युपर्यन्त रहने अपरिमेय चिन्ताले आक्रान्त हुन्छन् । तिनीहरू सधैँ विषयमा तल्लीन हुने र खानु, पिउनु र मोज गर्नु नै मनुष्यको परम पुरुषार्थ भन्ने ठान्दछन् । त्यतिमात्रै होइन त्यस्ता संसारी मायारामहरू मनमा अदम्य आकाङ्क्षा बोकेर आज मैले यति धन प्राप्त गरेँ, अरू मैले इच्छा गरे अनुसारको धन प्राप्त गर्ने छु । अहिले यति मात्रै मसँग धन छ, पछि थपिँदै गएर म सबैभन्दा धनी बन्ने छु भन्ने कामना गर्दछ र ऊ धनी बन्न जस्तोसुकै कुकृत्य गर्न तयार हुन्छ । अन्त्यमा त्यसै कामनाले उठ्नै नसक्ने गरेर उसलाई पतन गराउँछ ।

संसारी मान्छे अभिचार आदिद्वारा शत्रुलाई समाप्त गर्नमा लाग्दछ । अहङ्कारका पराकाष्ठामा पुगेर सबैभन्दा माथि र ठुलो ठान्दछ । आफूलाई बलवान् गन्दै सबैलाई तिरस्कार र अपमान समेत गर्ने गर्दछ । अत्यन्त मत्त र घमन्डी भएर त्यस्ता अज्ञानीहरूले आफूलाई विद्वान्, बुद्धिमान् र सर्वज्ञ भएको घोषणा गर्दै विद्वान्, ज्ञानी, महात्माहरू समेतको मानमर्दन र तिरस्कार गर्ने गर्दछन् ।

---

१६. आदित्यस्य गतागतैरहरहः सङ्क्षीयते जीवितम् ।
व्यापारैर्बहुकार्यभारगुरुभिः कालोऽपि न ज्ञायते ।
दृष्ट्वा जन्मजराविपत्तिमरणं त्रासश्च नोत्पद्यते ।
पीत्वा मोहमयीं प्रमादमदिरामुन्मत्तभूतं जगत् ।। – वैराग्यशतक ४३

उपर्युक्त अज्ञानी संसारी मायारामहरूतर्फ सङ्केत गर्दै [१७]कर्ममा आसक्त मान्छे प्रकृतिका सत्त्व, रज र तमोगुणबाट स्वतः सम्पादन हुने कर्महरूलाई पनि अहङ्कारद्वारा मोहित भएर मैले गरेको हुँ, म तिनको कर्ता हुँ भनेर ठान्दछन् भनेर गीताले भनेको छ।

संसारी अज्ञानी मायारामको प्रवृत्ति, अहङ्कार र मूढाग्रहको विपरीत [१८]गुणविभाग तत्त्वज्ञ बुझेका आत्माराम भने चक्षु, श्रोत्र आदि गुणबाट निर्मित इन्द्रियहरू आ-आफ्ना विषयहरू रूप, शब्द आदि गुणहरूमा कार्यरत रहन्छन् भन्ने जान्दछन् । यसरी गुण र कर्मको विभाग र कार्य समेत बुझेका आत्माराम आफू कर्ता होइन र कर्म पनि मबाट भएको होइन म केवल द्रष्टा हुँ र साक्षी हुँ भन्ने जानेर उनी कर्ममा आसक्त हुँदैनन् । अहं र ममबाट माथि उठेर सम्पादित कर्मजन्य कर्म फल उनलाई प्राप्त हुँदैन । यसो भएपछि त्यो उनका लागि बन्धन हुँदैन भनेर गीतामा भगवान् श्रीकृष्णले अर्जुनलाई भन्नुभएको छ।

संसारी मायारामहरू ब्रह्मका बारेमा श्रवण गर्ने, चिन्तन, मनन गर्ने र निदिध्यासन गर्ने कुरा सपनामा पनि सोच्तैनन् भने गर्नुको कुरो ता परै छोडौँ, उनीहरू आफ्नै बारेमा, आफ्नै अन्तःकरणमा विराजमान प्रत्यगात्मा, परमात्मा, अन्तर्यामी, ईश्वर, साक्षीका बारेमा पनि सोच्ने र एकक्षण आँखा चिम्लिएर भित्रतर्फ फर्किएर द्रष्टालाई हेर्ने परिश्रम गर्दैनन् । उनीहरू सदासर्वदा बाहिरको मायिक प्रपञ्च र मिथ्या दृश्यलाई हेरेर रमाइरहेका हुन्छन् ।

---

१७. प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ – श्रीमद्भगवद्गीता ३।२७

१८. तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।
गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥ – श्रीमद्भगवद्गीता ३।२८

संसारी मायारामहरूमा पनि कोही कतै विरलै रूपमा प्रारब्ध र असल संस्कारबाट प्रेरित भएर आफ्ना बारेमा सोच्ने गर्दछन् । जन्ममृत्युको त्रासबाट अभय प्राप्त गर्न गुरुका खोजीमा लाग्दछन् । त्यस्तो प्रयत्न गर्ने मोक्षाकाङ्क्षी [१९]मनुष्य हजारौँमा एकजना हुन सक्तछ। त्यसमध्येमा पनि कुनै एक जनाले मात्रै म ब्रह्मलाई तात्त्विक रूपमा जान्न सक्तछ अर्थात् साक्षात्कार गर्न सक्तछ भनेर भगवान् श्रीकृष्णले भन्नुभएको छ।

मृत्युका भयदेखि डराएर अभय ब्रह्मको ज्ञान गर्न ब्रह्मज्ञानी गुरुको खोजीमा अहङ्कारको पाल्कीमा आरूढ भएर जडभरतजस्ता आत्माराम ब्रह्मज्ञानीलाई नै बेठीबेगारको रूपमा निर्दयतापूर्वक पाल्की बोकाएर हप्की र दप्की गर्दै हिँड्ने संसारी दम्भी राजा रहूगण जस्ता मायारामहरू पनि संसारमा पाइन्छन् । त्यतिमात्रै होइन सधैँ मायामयी पुरञ्जनीका वशमा रहेर र [२०]जन्ममृत्युको दुश्चक्रमा परेर संसारमा अनवरत घुमिरहने पुरञ्जन जस्ता स्त्रैण र जवानीमा आफ्नू वर्ण र आश्रमको धर्म, कर्तव्य, सदाचार समेत सारा छोडेर अधपतन हुँदै दुराचार, भ्रष्टाचार, परस्त्रीगमन आदि कुकृत्य गरेर थाकेपछि अन्त्यमा [२१]वृद्ध भएपछि मृत्युको भयबाट त्रस्त बन्दै भगवान्को

---

१९. मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥ – श्रीमद्भगवद्गीता ७।३

२०. पुनरपि जननं पुनरपि मरणं पुनरपि जननी जठरे शयनम् ।
इह संसारे बहुदुस्तारे कृपयापारे पाहि मुरारे ॥ – चर्पटपञ्जरिकास्तोत्रम् ८

२१. अङ्गं गलितं पलितं मुण्डं दशनविहीनं जातं तुण्डम् ।
वृद्धो याति गृहीत्वा दण्डं तदपि नमुञ्चत्याशापिण्डम् ॥
– चर्पटपञ्जरिकास्तोत्रम् ६

वयसि गते कः कामविकारः शुष्के नीरे कः कासारः ।
नष्टे द्रव्ये कः परिवारो ज्ञाते तत्त्वे कः संसारः ॥ – चर्पटपञ्जरिकास्तोत्रम् १०

शरणमा जाने अजामिल जस्ता स्त्रैण मायारामहरू पनि यस संसारमा सर्वत्र प्रशस्त पाइन्छन् ।

अज्ञानी मायाराम सम्पत्ति, सत्ता र सुखको मृगतृष्णामा परेर एक दिन परिवार, समाज र आफैँबाट पनि एक्लै भएर वृद्धावस्थामा पश्चात्ताप गर्दै विक्षिप्त भएर मृत्युलाई वरण गर्न पुग्दछ । त्यस्तो अज्ञानी नराधम मान्छे यमयातना भोगेर [२२]अशुभ योनि अर्थात् कुकुर, सुँगुर वा चाण्डाल योनिमा जन्मन पुग्दछ भनेर श्रुतिले भनेको छ ।

आत्माराम ब्रह्मज्ञानीलाई भगवान्ले चारथरी भक्तहरू मध्येमा [२३]ज्ञानी भक्त तत्त्वज्ञ भएकाले म उसलाई अत्यन्त मन पराउँछु, त्यस ज्ञानीको म अत्यन्त प्रिय छु र म पनि उसलाई अत्यन्त प्रेम गर्दछु भन्नुभएको छ । अझै ज्ञानी भक्तको विशेषता र महत्त्व दर्साउँदै सबै यी चारैथरी भक्तहरू श्रेष्ठ हुन् र उदार हुन् । यसरी विचार गर्दा मेरो कुनै पनि भक्त मेरो लागि अप्रिय हुनै सक्तैन भन्नु हुँदैन परन्तु [२४]ज्ञानी भक्त चाहिँ मेरो आत्मा हो, मेरो स्वरूप हो र ऊ मदेखि भिन्न होइन पनि भन्नुभएको छ । किनभने ज्ञानी योगारूढ अवस्था पुग्न लागिरहेको छ र मलाई नै अन्तिम तथा सर्वोत्तम अनुभूयमानस्वरूप भन्ने सर्वात्मना निश्चय गरेर ऊ म नै बन्न अर्थात् शुद्ध, निष्कल ब्रह्म हुन प्रयत्नशील छ । अतः उसमा र ममा कत्ति पनि फरक नभएकाले म उसलाई अत्यन्त मन पराउँछु भन्ने आफ्नू निश्चय पनि भगवान्ले देखाउनु भएको छ ।

---

२२. अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरञ्श्वयोनिं वा शूकर योनिं वा चाण्डालयोनिं वा । – छान्दोयोग्योपनिषद् ५।१०।७

२३. तेषां ज्ञानी नित्य युक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥ – गीता ७।१७

२४. उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ – गीता ७।१८

अत्यन्त क्षुद्र प्राणी भुसुनादेखि लिएर माथि ब्रह्माजीसम्म पनि सबै प्राणी परमात्माका स्वरूप हुन्, बिम्ब र प्रतिबिम्ब हुन् । केवल मायिक उपाधिका कारणले नै भिन्नता देखिएको हो । [२५]परमात्मा नै आफ्नो मायाद्वारा प्रत्येक प्राणीका अन्तःकरणमा अन्तर्यामी पुरुषका रूपले र बाहिर काल अर्थात् क्षणदेखि लिएर परार्धसम्म कालरूपले पनि रहनुहुन्छ ।

अखिल ब्रह्माण्डका सम्पूर्ण प्राणीका अन्तःकरणमा परमात्मा प्रतिबिम्बरूपले रहनुहुन्छ । अझै यसलाई स्पष्ट गर्ने हो भने शुद्ध ब्रह्मको [२६]भास अर्थात् चैतन्य प्रकाश पाएर मायाको उपाधिद्वारा परिच्छिन्न भएर बिम्बरूप ईश्वर वा साक्षी खडा हुन्छन् । त्यसपछि अन्तःकरणावच्छि साक्षीको बिम्ब वा मायिक बुद्धिको अविद्यारूपी उपाधिमा प्रतिस्फलित भएर प्रतिबिम्बरूपी जीवात्मा वा चिदाभास बन्दछ । त्यसद्वारा सञ्चालित भोगायत पाञ्चभौतिक शरीरद्वारा नै प्राणी प्रारब्ध कर्मद्वारा प्राप्त सुखदुःखादिको भोग र अनुभव गर्दछ ।

उपर्युक्त भनाइलाई व्यवहारिकरूपमा बुझ्न बिम्ब स्थानीय सूर्य र असङ्ख्य तालतलाउ, घडा, गाग्रा आदि उपधिहरूद्वारा परिच्छिन्न जलमा प्रतिबिम्बित प्रतिबिम्बलाई लिन सकिन्छ । [२७]परब्रह्म परमात्मा मायाद्वारा सिर्जित अनन्त अन्तःकरणहरूमा बिम्ब र प्रतिबिम्वका रूपमा अनन्त र अनेक भएको जस्तो देखिनुहुन्छ । यसरी परमात्मा

---

२५. अन्तः पुरुषरूपेण कालरूपेण यो बहिः ।
समन्वेत्येष सत्त्वानां भगवानात्ममायया ॥ – भागवत ३।२६।१८

२६. न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥
– मुण्डकोपनिषद् २।५।१०

२७. इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते । – बृहदारण्यकोपनिषद् २।५।१९

रूपका प्रतिरूप अर्थात् जत्रो र जस्तो उपाधि छ त्यसैरूपमा परिणत हुनुभयो । परमात्माको त्यो रूप प्रतिख्यापन अर्थात् प्रकट गर्नका लागि हो भनेर श्रुतिले भनेको छ ।

यसरी विचार गर्दा सम्पूर्ण प्राणीसमुदाय द्वैतवादीको भाषामा अंश हो र परमात्मा [२९]अंशी हो । किन्तु परमात्मा ईश्वर वा साक्षी अंशी हो । अतः [३०]म परमात्माका सामु कोही पनि नजिक र टाढाको छैन । म कसैको टाढा र नगिच छैन । सबैको साझा हुँ र मेरा शत्रु र मित्र पनि कोही छैनन्, जसले मेरो भजन गर्दछ ऊ मेरो प्रिय हुन्छ । म पनि उसको प्रिय हुन्छु भनेर भगवान्ले स्पष्टरूपमा भन्नुभएको छ ।

वस्तुतः पारमार्थिक रूपमा सबै प्राणीहरू परमात्माकै स्वरूप हुन्, प्रतिबिम्ब हुन् । भगवान्ले कसैलाई पनि पक्षपात गर्नुहुन्न । [३१]सर्वव्यापक परमात्मा अत्यन्त खुसी भएर कसैको पापलाई ग्रहण गर्नुहुन्न र कसैलाई पुण्य पनि ह्वात्त प्रदान गर्नुहुन्न । अनन्त जन्मदेखि अन्तःकरणमा सञ्चित अज्ञानद्वारा विवेक र ज्ञान ढाकिएको हुँदा संसारी प्राणीहरू मोहमा परेर शुभाशुभकर्म र तज्जन्य कर्मफल भोगेर संसारमा सुख र दुःख भोगेर घुमिरहन्छन् ।

जीव त्यसमा पनि सचेत मनुष्य आफ्नै कारणले नरक, स्वर्ग र मुक्तिको भाजन बन्दछ । अज्ञानवश जीवनको सुरुमा कुमार्गगामी

---

२८. रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय ।
– बृहदारण्यकोपनिषद् २।५।१०

२९. ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः । – गीता १५।७

३०. समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥ – गीता ९।२९

३१. नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।
अज्ञानेनाऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ – गीता ५।१५

बनेको मनुष्यले पछि साधु पुरुषको सेवा, सङ्गत र उपदेश पाएमा अन्त्यमा उसको उद्धार हुने देखिन्छ। उदाहरणका लागि दासीपुत्र नारद, दासीपति अजामिल, नृशंस हत्यारा डाकु रत्नाकर समेतका पौराणिक उदाहरणहरूबाट शिक्षा लिन सकिन्छ। सायद यतैतर्फ होला इङ्गित गर्दै गीतामा भगवान्‌ले भन्नुभएको छ – [३२]कुनै मनुष्य अत्यन्त नृशंस दुराचारी भए तापनि अनन्य रूपले परमात्माको भजनपूर्वक ज्ञानमार्गमा संलग्न हुन्छ भने त्यसलाई साधु वा ज्ञानी भनेर स्वीकार गर्नुपर्दछ। त्यसलाई अन्यथाभावले लिनु हुँदैन।

भगवद्भक्ति र ज्ञानद्वारा परिष्कृत भएको मनुष्य मायाराम भए पनि अन्त्यमा आत्माराम भएर मुक्त हुन सक्तछ। ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु।

---

३२. अपि चेत्सुदुराचारो भजते माममनन्यभाक्।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः॥ – गीता ९।३०

आत्मारामोऽप्यरीरमत्

आत्माराम भनेको आत्मक्रीडा हो। [१]भगवान् श्रीकृष्ण सनकादि योगीहरूका र शिवादि योगेश्वरका पनि ईश्वर हुनुहुन्छ। तर भगवान् श्रीकृष्णले गोपीहरूको व्यथा र व्याकुलतायुक्त वाणी सुनेपछि उहाँको हृदय दयाद्वारा आर्द्र भयो। यद्यपि उहाँ आफूसँग आफैँ रमण गरिरहनु हुन्छ, उहाँलाई आफू अतिरिक्त अरू कुनै पनि बाह्य वस्तुको अपेक्षा रहँदैन तैपनि भगवान्ले हाँसेर गोपीहरूसँग क्रीडा प्रारम्भ गर्नुभयो। यो भनाइ श्रीमद्भागवतमा श्रीशुकदेव स्वामीको हो।

यो प्रसङ्ग भगवान् श्रीकृष्णबाट क्रीडा गरिएको रास नामक क्रीडाको उपक्रममा व्यक्त आत्माराम शब्द परम विरक्तशिरोमणि श्रीशुकदेव स्वामीको हो। तर यस लेखमा भने शीर्षकमा आएका दुईटा शब्दहरू 'आत्माराम र अरीरमत्' को सङ्क्षिप्त चर्चा गर्ने प्रयास गरिने छ।

सर्वप्रथम आत्माराम शब्दको शास्त्रीय विवेचनापछि अरीरमत् शब्दको विवेचना गरिने छ। यसका सामान्य अर्थहरू सुगा, जीव, आनन्दी मान्छे, आफैँमा सन्तुष्ट, आफ्नै आत्मासँग खेल्ने र रमाउने पुरुष, ज्ञानी आदि हुन्छन्। तर अद्वैत वेदान्तमा भने परमात्मा, ब्रह्म आदि हुन्छन्।

जुन मुमुक्षुहरू सम्पूर्ण सांसारिक कामनाहरू [२]पुत्रैषणा, वित्तैषणा, लोकैषणा आदिको त्याग गरेर सन्न्यासी हुन्छन् तिनीहरू पूर्ववर्ती मुमुक्षु

---

१. इति विक्लवितं तासां श्रुत्वा योगेश्वरेश्वरः।
प्रहस्य सदयं गोपीरात्मारामोऽप्यरीमत्॥ – भागवत १०।२९।४२

२. तमेतं वेदानुवचेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा अनाशकेननैतमेव विदित्वा मुनिर्भवति। एतमेव प्रव्रजिनो लोकमिच्छन्तः प्रवजन्ति। एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते इति ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायार्थ भिक्षाचर्यं चरन्ति। – बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।२१

विद्वान्हरू जस्तै सन्तान, वित्त, कीर्ति समेत संसारी वस्तुको कामना गर्दैनन् । उनीहरू ब्रह्म प्राप्ति गर्न चाहन्छन् । उनीहरू सबै एषणा र कामनाबाट माथि भिक्षाचर्या गर्दछन् भनेर श्रुतिले भनेको छ ।

उपर्युक्त कामना नगरेर ब्रह्मज्ञान गर्न संसारी सम्पूर्ण प्रपञ्चबाट विरक्त ब्रह्मज्ञानी [३]अकाम हुन्छन्, निष्काम हुन्छन् र आत्मकाम हुन्छन् । आत्माराम भनेको अन्तर्मुखी भएर आफ्नै भित्र साक्षीतर्फ अर्थात् अधिष्ठानतर्फ फर्केर आफैँ विशुद्ध परमतत्त्व हुनु हो । द्वैत प्रपञ्च समाप्त भएर अद्वैत हुनु हो । आत्माराम शब्दले विशुद्ध ब्रह्मलाई बुझाउँछ । जुन ज्ञानी ब्रह्मसाक्षात्कार गरेर ब्रह्म नै भएको छ त्यो नै आत्माराम हो ।

[४]ब्रह्मज्ञानी मुक्त मुनिहरूलाई पनि उपलक्षणभिधेया आत्माराम भनिन्छ । [५]भगवान् श्रीकृष्ण पनि [६]ब्रह्म नै भएकाले उहाँलाई आत्माराम भनिएको हो । [७]जीवन्मुक्त ब्रह्मज्ञानीहरू पनि आत्माराम नै हुन् ।

शीर्षकमा आएका आत्माराम शब्द र अरीरमत् शब्दहरूमध्ये आत्माराम शब्दको यसरी अति सङ्क्षिप्त विवेचना गरियो । अब दोस्रो शब्द अरीरमत्को सङ्क्षिप्त विवेचना गरिन्छ । अरीरमत् भनेको भगवान् श्रीकृष्णले क्रीडा सुरु गर्नुभयो भनिएको हो । जुन आत्माराम परमात्माले आफैँसँग क्रीडा गर्नुहुन्छ भनेपछि ब्रह्मभूत भगवान्ले मायाका विकारभूत गोपीहरूका साथ कसरी खेल्नु भयो ?

---

३. अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम अकामः ... ।
– बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।६

४. आत्मारामश्च मुनयो निर्ग्रन्थाः । – भागवत १।७।१०

५. आत्मारामस्य तस्येमा वयं वै गृहदासिकाः । – भागवत १०।८३।३९

६. ब्रह्म मां परमं प्रापुः सङ्गाच्छतसहस्रशः । – भागवत ११।१२।१३

७. तं सप्रपञ्चमाधिरूढसमाधियोगः स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः ॥
– भागवत ३।२८।३८

किनभने सद्ब्रह्म बाहेक अरू कोही छँदैछैन [८]श्रुतिले नै भनेको छ। [९]भगवान् श्रीनारायणले पनि सोही कुरा भन्नु भएको छ।

ब्रह्म बाहेक अरू मायिक सत्, असत् र प्रकृति अर्थात् प्रधान समेतको अस्तित्व छैन र स्वप्रकाश ब्रह्मका सृष्टि सहायिका तमस्वरूपा माया पनि जाज्वल्यमान प्रकाशपुञ्ज भगवान् श्रीसूर्यका सामु अन्धकार पर्न नसकेर परै भागे जस्तै भगवान् श्रीसूर्यका पनि [१०] प्रकाशदाता परम प्रकाश स्वरूप परब्रह्मका सामु पर्न नसकेर [११]माया परपरै भाग्दछिन्।

यस्तो परब्रह्म परमात्माले कोसँग खेल्ने ? यो भनाइ केवल उपासक भक्तहरूका लागि आलम्बनका लागि कल्पना गरिएको हो। वस्तुतः [१२]संवित्स्वरूप परमात्माबाहेक सृष्टि प्रपञ्चमा अरू केही पनि छैन।

उसोभए श्रीमद्भागवत महापुराणले 'आत्मारामोऽप्यरीरमत्' किनभनेको हो त ? भनेर जिज्ञासुमा शङ्का उठ्नु स्वाभाविकै देखिन्छ। किनभने ब्रह्म बाहेक अरू केही पनि छँदै छैन भनेपछि भगवान्ले कोसँग खेल्ने ? अतः यस अत्यन्त महत्त्वपूर्ण प्रश्नलाई अद्वैतवेदान्तको सिद्धान्त अनुसार विवेचना गर्नु सान्दर्भिक ठहर्दछ।

सर्वप्रथम भागवतभित्र विचरण गरेर त्यसपछि अद्वैत वेदान्तका केही ग्रन्थहरूबाट पनि सहयोग लिनु उपयुक्त हुनेछ। रासक्रीडा

---

८. सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्। – छान्दोग्योपनिषद् ६।२।१

९. अहमेवासमेवाग्रे नान्यद् यत् सदसत्परम्। – भागवत २।९।३२

१०. न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं ... तस्य भासा सर्वमिदं विभाति।
– मुण्डकोपनिषद् २।२।१०

११. माया परैत्यभिमुखे च विलज्जमाना। – भागवत २।७।४७

१२. नोदेति नास्तमित्येका संविदेषा स्वयम्प्रभा। – पञ्चदशी, तत्त्वाववेक प्रा.७

भनेको ब्रह्मस्वरूप भगवान् श्रीकृष्णको आत्मक्रीडा हो । बाहिरी कुनै स्थूल देहधारी गोपीहरूसँगको क्रीडा होइन । अकाम, आप्तकाम सर्वेश्वर आत्माराम तथा आप्तकाम भगवान्ले आफ्नै अन्तःकरणका अनन्त वृत्तिहरूसँग गर्नुभएको रमण हो । यो कुराको सङ्केत श्रीशुकदेव स्वामीले [१३]मन आदि अन्तःकरण र बहिष्करण समेत नभएको ब्रह्मस्वरूप भगवान् [१४]श्रीकृष्णले रासक्रीडाका निमित्त मायाको सहयोग लिएर मायिक मनको सृजना वा निर्माण रासक्रीडा सुरु हुनुभन्दा पहिले गर्नुभयो ।

[१५]मनका वृत्तिहरू विभिन्न प्रकारले उत्पन्न हुन्छन् । वृत्तिहरू जडात्मिका अविद्या वा मायाका विकार भएकाले जड नै हुन्छन् । तिनको सञ्चालन क्षेत्रज्ञ चेतन आत्माको संसर्गाध्यासद्वारा चेतना पाएर हुन्छ र तिनले चेतन जस्ता भएर काम गर्दछन् । वृत्तिहरू चेतन आत्माको चेतना पाएर असङ्ख्य भएर बढ्दछन् र काम गर्दछन् । आत्माको शक्ति पाएर आत्माको इच्छा अनुसार चेतनजस्तो भएर काम गर्दछन् र आत्माले चेतना नदिँदा निष्क्रिय वा शून्य नै हुन्छन् ।

पारमार्थिकरूपमा रास भनेको रसस्वरूप ब्रह्म हो, रस नै रास हो । खेल, नृत्य, मानवीय क्रीडा केही पनि होइन । रस नै ब्रह्म हो । [१६]रस भनेको ब्रह्म हो । त्यसै रसस्वरूप ब्रह्मको साक्षात्कार गरेर मुमुक्षु

---

१३. अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनः । – बृहदारण्यकोपनिषद् ३।८।८

१४. भगवानपि ता रात्रीः शरदोत्फुल्लमल्लिकाः ।
वीक्ष्य रन्तुं मनश्चक्रे योगमायामुपाश्रितः ॥ – भागवत १०।२९।१

१५. द्रव्यस्वभावाशयकर्मकालैरेकादशामी मनसो विकाराः ।
सहस्रशः शतशः कोटिशश्च क्षेत्रज्ञतो न मिथो न स्वतः स्युः ॥
– भागवत ५।११।११

१६. रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति । – तैत्तिरीयोपनिषद् २।१

आनन्दित हुन्छ । अर्थात् रसस्वरूप ब्रह्म नै हो भनेर श्रुतिले भनेको छ । अतः 'रस एव रासः' रस नै रास हो अथवा रसको समूह नै रास हो भनिन्छ । किन्तु रसस्वरूप ब्रह्म नै रास हो ।

निर्गुण, निराकार निष्क्रिय तथा निर्विशेष ब्रह्मले कसरी क्रीडा गर्दछ ? र विनाशरीर, विनाइन्द्रिय र विनाक्रिया कसरी एवं कुन माध्यमबाट यस दृश्य र अदृश्य चर र अचर प्रपञ्चको सिर्जना तथा सञ्चालन गर्दछ ? यस सम्बन्धमा बुँदागतरूपमा क्रमशः श्रुति, स्मृति र शास्त्रीय प्रमाणका आधारमा विवेचना गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

सर्वप्रथम प्रकृत प्रसङ्गमा सुरुमा नै आएको 'मनश्चक्रे योगमायामुपाश्रितः'ले सङ्केत गरे अनुसार परमात्माका मन आदि अन्तःकरण, बहिष्करण र कुनै प्रकारको मायिक शरीर आदि न हुने प्रस्ट छ । किन्तु शास्त्रहरूमा जसरी [१७]लोकमा राजा र उनका मन्त्रीहरूले विना फलको इच्छा लीला वा क्रीडा आदि गरेको देखिन्छ त्यसै गरेर ब्रह्मले विचित्रको विशाल चराचर जगत्‌को सृजना, सञ्चालन र संहार आदि गर्नु पनि लीला वा क्रीडामात्र हो भनिएको छ ।

महाप्रलयपछि महासृष्टि सुरु गर्न परमात्मा परब्रह्मले अद्वैतबाट द्वैत र विशुद्ध, एक, अद्वितीय [१८]सद्‌ब्रह्मले धेरै हुने इच्छा गरेर नामरूपात्मक प्रपञ्चको सृष्टि गरे । प्रपञ्चको सृष्टि गरेर सत्ता र चित्ताका रूपमा परमात्मा आफ्नो सृष्टिरूप अखिल चराचर प्रपञ्चमा प्रविष्ट भएर सर्वत्र ओतप्रोत भए भनेर श्रुतिले भनेको छ ।

आफ्नू सत् र चित्स्वरूप र शक्ति सहित परब्रह्म चराचरको

---

१७. लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् । – ब्रह्मसूत्र २।१।११।३३

१८. सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय । तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ॥
– तैत्तिरीयोपनिषद् २।६।१

सृष्टिमा प्रवेश गरेर [१९]माया अर्थात् अनिर्वाच्या अविद्या अज्ञान समेत दुईथरीको [२०]सहयोग लिएर परब्रह्म परमात्मा चराचरसृष्टिका रूपमा विवर्तित हुन्छ । दुईथरी अविद्या र अज्ञान भन्नाले अनादि मूला अविद्या र प्रत्येक प्राणीका अन्तःकरणमा जन्मजन्मान्तर, युगयुगान्तर र कल्पकल्पान्तरदेखि विद्यमान अज्ञान भएको भामतीकार आचार्य श्रीवाचस्पतिले भन्नुभएको छ ।

[२१]विवर्त भनेको मायिक तत्त्व विना नै सृष्टि प्रपञ्चका रूपमा परमात्मा देखा पर्नु हो । अर्थात् उपादान कारणको विषम अर्थात् विपरीत सत्ताका रूपमा विवर्तित हुनुलाई विवर्त भनिन्छ । [२२]अद्वैत वेदान्तको वाद नै विवर्तवाद हो ।

परमात्मा परब्रह्मले सृष्टि प्रपञ्चमा आफैँ विवर्तित भएर सञ्चालन गर्ने श्रुति र प्रकरण ग्रन्थहरूबाट प्रस्ट हुन्छ । अद्वय परमात्माको खेल र क्रीडा आफैँसँग हुन्छ । किनभने प्रपञ्चमा ब्रह्मबाहेक अरू द्वैत केही छँदै छैन भने चेतन ब्रह्मले कोसँग खेल्ने ?

उपर्युक्त परिप्रेक्ष्यमा आत्माराम भगवान् श्रीकृष्ण ब्रह्म नै भएकाले उहाँले अरूसँग खेल्ने कुरै भएन । किनभने चर र अचर समेत सबै ब्रह्मरूप हो । सबै दृश्य प्रपञ्च ब्रह्म भएकाले ब्रह्मस्वरूप श्रीकृष्ण आफ्नै प्रतिरूप गोपी नामक आफ्नै वृत्तिसँग क्रीडा गर्नुहुन्छ ।

---

१९. अनिर्वाच्याऽविद्याद्वितयसचिवस्य प्रभवतो ।
विवर्ता यस्यैते वियदनिलतेजोऽबवनयः ।
यतश्चाभूद्विश्वं चरमचरमुच्चावचमिदम् ॥ – ब्रह्मसूत्र, भामती १

२०. अतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा विवर्त उत्युदीरितः । – पञ्चदशी

२१. विवर्तो नाम उपादानविषमसत्ताककार्यापत्तिः । – वेदान्तपरिभाषा

२२. वेदान्तवादस्तु विवर्तवादः । – सङ्क्षेपशारीरकम् । २।६३

[२३]माकुराले जसरी आफ्नै भित्रबाट तन्तु निकालेर जालोको निर्माण गर्दछ, त्यसमा नै रमाएर खेल्दछ र पछि त्यसलाई आफैँ भित्र लय गर्दछ, त्यसै गरेर परब्रह्म पनि आफैँ सृष्टिका रूपमा विवर्तित हुन्छ, त्यसैमा क्रीडा गर्दछ र अन्त्यमा त्यसलाई आफैँमा लय गर्दछ। रासक्रीडा पनि त्यस्तै ब्रह्मस्वरूप भगवान् श्रीकृष्णको आफैँसँग आफ्नू क्रीडा भएको हो। यसमा ननु न च को कुनै अवकाश छैन भनेर बुझ्नु पर्दछ।

उपर्युक्त तथ्यको रहस्य रासपञ्चाध्यायीका सन्दर्भमा ब्रह्मज्ञानी श्रीशुकदेव स्वामीबाट अभिव्यक्त पङ्क्तिहरूबाट थाहा हुन्छ। स्वामीज्यू राजा परीक्षित्‌लाई सम्बोधन गर्दै भन्नुहुन्छ – हे राजन्! [२४]जसरी अबोध शिशु निर्विकार भावले ऐनामा प्रतिबिम्बित आफ्नै प्रतिबिम्बसँग सारा संसार, आफ्ना पिता र साथीसमेत बिर्सिएर क्रीडा गरेर मस्त हुन्छ त्यसै गरेर नै सगुण साकार परमात्मा परब्रह्म भगवान् श्रीकृष्ण पनि नानाथरीका भावभङ्गीका साथ आफ्नै अन्तःकरणका गोपीरूपा असङ्ख्य वृत्तिहरूलाई आफ्नै चेतना प्रदान गरेर उनीहरूसँग नाना प्रकारका नृत्यका साथ क्रीडा गर्नुहुन्छ अर्थात् खेल्नुहुन्छ।

त्यतिमात्रै होइन परमात्मा परब्रह्म भगवान् श्रीकृष्ण आफ्ना अन्तःकरणका वृत्तिहरूलाई सत्ता र चेतना प्रदान गरेर जड वृत्तिलाई

---

२३. यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति।
यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात्सम्भवन्तीह विश्वम्॥
– मुण्डकोपनिषद् १।१।७

२४. एवं परिष्वङ्गकराभिमर्शस्निग्धेक्षणोद्दामविलासहासैः।
रेमे रमेशो व्रजसुन्दरीभिर्यथार्भकः स्वप्रतिबिम्बविभ्रमः॥
– भागवत १०।३३।१७

नचाउनु हुन्छ अनि उनीहरूसँग क्रीडा पनि गर्नुहुन्छ मात्रै होइन यो सारा जड प्रपञ्चलाई पनि आफ्नू सत्ता र चेतना दिएर संसारमा आ-आफ्ना काममा प्रवृत्त पनि गराउनु हुन्छ।

यसै कुरालाई प्रस्ट पार्दै श्रीशुकदेव मुनि भन्नुहुन्छ– [२५]गोपी र तिनका पतिका साथै सम्पूर्ण शरीरधारीहरूका अन्तःकरणमा आत्मरूपले परमात्मा विराजमान हुनुहुन्छ। आत्मरूपले मात्रै होइन उहाँ अन्तःकरणका अहर्निश साक्षी पनि भएर बस्नुहुन्छ। उहाँ आत्माका पनि आत्मा परमात्मा परब्रह्म हुन्छ। उहाँ नै आफ्नो दिव्य चिन्मय श्रीविग्रह प्रत्यक्ष प्रकट गरेर आफ्नै वृत्तिसँग चिन्मय क्रीडा गर्नुहुन्छ।

आत्माराम ब्रह्मस्वरूप भगवान् श्रीकृष्णले गोपीरूपा आफ्नै अन्तःकरणका अनन्त वृत्तिहरूसँग गरेको अलौकिक, चिन्मय, दिव्य आन्तर क्रीडाको उपसंहार गर्दै श्रीशुकदेव स्वामी यसको वाचन र श्रवणबाट प्राप्त हुने फल बताउनुहुन्छ। उहाँले [२६]जुन धीर पुरुषले श्रद्धापूर्वक यो ब्रह्मको क्रीडालाई पढ्दछ र अरूलाई सुनाउँछ त्यस अलौकिक चिन्मयलाई भगवद् भक्तिद्वारा उसको [२७]हृद्रोगका रूपमा रहेको चित्तलाई विक्षिप्त गर्ने काम अर्थात् सांसारिक कामना र एषणा समेत शान्त हुन्छन् भन्नुभएको छ।

'आत्मारोऽप्यरीरमत्' को सङ्क्षिप्त चर्चा गर्ने सन्दर्भमा रासभित्र र बाहिर पनि विचरण गर्दै केही उल्लेख गरियो। यस अलौकिक

---

२५. गोपीनां तत्पतीनाञ्च सर्वेषामेव देहिनाम्।
योऽन्तश्चरति सोऽध्यक्षः क्रीडनेनेह देहभाक्॥ – भागवत १०।३३।३६

२६. विक्रीडितं व्रजवधूभिरिदञ्च विष्णोः श्रद्धान्वितोऽनुशृणुयादथ वर्णयेद् यः।
भक्तिं परां भगवतीं प्रतिलभ्य कामं हृद्रोगमाश्वपहिनोत्यचिरेण धीरः॥
– भागवत १०।३३।४०

२७. स्वान्तहृन्मानसं मनः। – अमरकोष

तथा मायातीत ब्रह्मक्रीडालाई कतिपय विद्वान् र कथावाचकहरू संसारी चलचित्रमा प्रदर्शन गरिने नृत्य र खेलका रूपमा वर्णन गरेर श्रोताहरूलाई भुल्याउँछन् । यस चिन्मय क्रीडालाई बुझ्ने योग्यता र क्षमता नभएका कथावाचकहरूले यसलाई अत्यन्त सतही ग्राम्य कथाका रूपमा स्वमनोगत यौनसाहित्यका दृष्टिले व्याख्या गरेको सुनिन्छ ।

यस ब्रह्मक्रीडाको फल श्रुतिमा आएको 'कामं हृद्रोगं' शब्दलाई मुटुरोग भन्ने अर्थ गर्दै जसले यो सुन्दछ उसलाई मुटुको रोग हुँदैन भनेको पनि सुनिन्छ । वस्तुतः हृद्रोगं शब्द कामंको विशेषण भएर आएको देखिन्छ । जसको अर्थ चित्तलाई विक्षिप्त गराउने विक्षेप दोष भन्ने हुन्छ । यहाँ आएको हृद् शब्दले मन वा चित्तलाई लिएको हो भन्ने बुझ्नुपर्दछ ।

उपर्युक्त अन्तिम श्लोकमा आएको धीर शब्दले ब्रह्मज्ञानमा लागेको मुमुक्षुलाई बुझाउँछ । बहिर्मुखी चित्तको वृत्ति नभएर अन्तर्मुखी चित्तको वृत्ति भएको र यस रासक्रीडा नामक ब्रह्मको चिन्मय तथा मायातीत क्रीडालाई बुझ्ने र अनुभव गर्ने मनुष्य मात्रै धीर हुन्छ भन्ने [२८]श्रुतिको उद्घोष पाइन्छ । विकारका हेतु आफ्ना अगाडि भएर पनि जसको चित्त त्यसतर्फ आकृष्ट हुँदैन र चित्तका वृत्तिहरू विषयतर्फ जाँदैनन् र चित्तमा विक्षेपदोष उत्पन्न पनि गर्दैनन् । त्यस्ता पुरुषलाई नै धीर भनेर महाकवि [२९]कालिदासले भन्नुभएको छ ।

रासक्रीडा सर्वांशरूपमा परमात्मा ब्रह्मस्वरूप भगवान् श्रीकृष्णको आत्मक्रीडा वा आन्तरक्रीडा हो । यो कुरा रासका

---

२८. पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयम्भूस्तमात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मन् ।
कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ –कठोपनिषद् २।१।१

२९. विकार हेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः ।
– कुमारसम्भवम् १।५९

पाँच अध्यायमा आएका शब्दावलीहरूबाट ज्ञात हुन्छ । [३०]उपक्रमोपसंहारादि तात्पर्यलिङ्गग्राहक ६ थरी प्रमाणहरूबाट यो रासक्रीडा ब्रह्मको आन्तरक्रीडा हो भन्ने प्रमाणित हुन्छ । यस प्रक्रियाबाट सर्वप्रथम रासपञ्चाध्यायीका पाँच अध्यायहरूमा आएका श्रीकृष्णका ब्रह्मवाचक शब्दको उल्लेख गरियो । समग्रमा श्रीमद्भागवतमा भागवतको अन्तिम तात्पर्य ब्रह्मद्रवद्वारा आप्लावित भागवतको श्रवण गराएर मुमुर्षु मुमुक्षुलाई ब्रह्मसाक्षात्कार गराउनु नै हो भन्ने देखिन्छ ।

भगवान् ब्रह्मवाचक (भा.१०।२९।१) शब्दबाट उपक्रम अर्थात् सुरु भएको रासपञ्चाध्यायी ब्रह्मवाचक विष्णु (भा.१०।३३।४०) शब्दमा गएर उपसंहृत हुन्छ । बीचका अध्यायहरूमा ब्रह्मवाचक परमेश्वर (भा.१०।२९।३३) ब्रह्म (भा.२९।१२) आदि पुरुष (भा.१०।२९।३१) अखिलदेहिनामन्तरात्मदृक् (भा.१०।३१।४) सत्यकामः (भा.१०।३३।२६) ईश्वराणाम् (भा.१०।३३।३०) आदि ब्रह्मवाचक शब्दहरूले पनि भगवान् श्रीकृष्ण ब्रह्म भएको उपक्रम र उपसंहार समेतबाट देखिन्छ ।

उपक्रमोपहसंहार समेतका तात्पर्य लिङ्गग्राहक ६ थरी प्रमाणहरूको कसीमा घोटेर समग्र श्रीमद्भागवतलाई हेर्ने हो भने पनि भगवान् श्रीकृष्ण परब्रह्म नै भएको थाहा हुन्छ । किनभने भागवतको माहात्म्यको मङ्गलाचरणदेखि भागवतको अन्तिम अध्यायसम्म नै निर्गुण तथा निर्विशेष ब्रह्मको चर्चा भएको पाइन्छ । माहात्म्यको प्रथम अध्यायको [३१]प्रथम श्लोकमा नै ब्रह्मका स्वरूपलक्षण र

---

३०. उपक्रमोपसंहारवभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ।। – बृहत्संहिता

३१. सच्चिदानन्दरूपाय विश्वोत्पत्यादिहेतवे । – भागवत माहात्म्य १।१

तटस्थलक्षणबाट सुरु गरिएको छ जुन लक्षणहरू श्रुतिमा आएका ब्रह्मका [३२]स्वरूपलक्षण र [३३]तटस्थलक्षणमा आधारित छन् । उपर्युक्त ब्रह्मका लक्षणहरू ब्रह्मसूत्रको [३४]प्रथम सूत्रमा आएको प्रतिज्ञावाक्यको सूचनका रूपमा माहात्म्यमा आएको देखिन्छन् । त्यसैलाई व्याख्या गर्दै श्रीमद्भागवतमहापुराणको मङ्गलाचरण श्लोक ब्रह्मको लक्षण बताउनका लागि ब्रह्मसूत्रको [३५]दोस्रो सूत्रबाट [३६]सुरु गरेर ब्रह्मसूत्रको तेस्रो [३७]सूत्रमा वर्णित ब्रह्मको प्रमाणको पनि त्यसै श्लोकको [३८]दोस्रो पङ्क्तिद्वारा स्मरण गरिएको छ । त्यसपछि ब्रह्मसूत्रको उपोद्घात भाष्यमा उल्लिखित [३९]अध्यायको तेस्रो पङ्क्तिमा र चौथो पङ्क्तिमा [४०]चौथो सूत्रमा आएको समन्वयात्मक अर्थलाई द्योतन गर्ने [४१]श्रुतिमा वर्णित सत्यको पनि सत्य [४२]परमसत्य परंब्रह्मको ध्यानमूलक स्तुति गरिएको छ ।

शोकमग्न र अकृतार्थ अवस्थामा आफ्नो आश्रममा बसिरहनु भएका भगवान् वेदव्यासलाई प्रश्न गर्ने सन्दर्भमा परमसत्स्वरूप ब्रह्मको

---

३२. सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । – तैत्तिरीयोपनिषद् २।१।१

३३. यतो वा इमानि भूताति जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति, तद्विजिज्ञासस्व, तद्ब्रह्म । – तैत्तिरीयोपनिषद् ३।१।१

३४. अथातो ब्रह्मजिज्ञासा । – ब्रह्मसूत्र १।१।१।१

३५. जन्माद्यस्ययतः । – ब्रह्मसूत्र १।१।१।२

३६. जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट् । – भागवत १।१।१

३७. शास्त्रयोनित्वात् । – ब्रह्मसूत्र १।१।१।३

३८. तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत्सूरयः । – भागवत १।१।१

३९. तेजोवारिमृदां यथा मिनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषा । – भागवत १।१।१

४०. तत्तु समन्वयात् । – ब्रह्मसूत्र १।१।१।४

४१. य एवं वेदाथात आदेशो नेति नेति ... नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति । – बृहदारण्यकोपनिषद् २।३।६

४२. धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि ।। – भागवत १।१।१।

जिज्ञासा गर्दै उहाँद्वारा रचित ब्रह्मसूत्रको प्रथमसूत्र उपलक्षित परंब्रह्मबोधक [४३]ब्रह्मसूत्रको स्मरण गराउँदै देवर्षि नारदले अकृतार्थताको कारण र त्यसको निराकरण गर्ने उपाय पनि भगवान् वेदव्यासलाई भन्नुभएको प्रसङ्ग प्रथम स्कन्धको सुरुमा देखिन्छ। अकृतार्थताबाट शोकसन्तप्त भगवान् व्यासलाई उपदेश गर्ने क्रममा [४४]जसद्वारा जगत्को उत्पत्ति, स्थिति र प्रलय हुन्छन् त्यस्ता [४५]परम कारणस्वरूप शुद्ध ब्रह्मका कार्यस्वरूप सगुण तथा साकार मधुर भक्तिरसद्वारा आप्लावित ब्रह्मज्ञानको साक्षात् साधन भएका अहैतुकी ध्येय ब्रह्म भगवान् श्रीकृष्णको मधुरतम लीला र क्रीडाले परिपूर्ण भएको ग्रन्थको रचना गर्नुहोस्। त्यसैबाट ज्ञानीहरूको जिज्ञासा पूर्ण हुनेछ र दुःखीको दुःख शान्त हुनेछ आदि सल्लाह नारदजीले दिनुभयो।

त्यसपछि व्यासजीले ब्रह्मज्ञानका परम तथा साक्षात् साधन भएका वेद र उपनिषद्को सार ग्रहण गरेर आफैँले रचना गरेको बुझ्न अत्यन्त मुस्किल पर्ने दुरूह ब्रह्मसूत्रको पद्यात्मक भाष्यका रूपमा मोक्षको साधनभूत १८ हजार सरस श्लोकहरू भएको श्रीमद्भागवत महापुराणको रचना गर्नुभयो। त्यसलाई विरक्तिशिरोमणि निर्गुणब्रह्ममा स्थित परम ज्ञानी आफ्नै पुत्र श्रीशुकदेव मुनिलाई पढाउनुभयो।

---

४३. जिज्ञासितमधीतञ्च यत्तद्ब्रह्म सनातनम्।
अथापि शोचस्यात्मानमकृतार्थ इव प्रभो॥ – भागवत १।५।४

४४. इदं हि विश्वं भगवानिवेतरो यतो जगत्स्थाननिरोधसम्भवाः।
तद्धि स्वयं वेद भवांस्तथापि वै प्रादेशमात्रं भवतः प्रदर्शितम्॥
– श्रीमद्भागवतमहापुराण १।५।२०

४५. त्वमप्यदभ्रश्रुत विश्रुतं विभोः समाप्यते येन विदां बुभुत्सितम्।
आख्याहि दुःखैर्मुहुरर्दितात्मनां सङ्क्लेशनिर्वाणमुशन्ति नान्यथा॥
– भागवत १।५।४०

द्वितीय स्कन्धदेखि आफ्नू [४६]परिचयपूर्वक ऋषिबालकद्वारा शपित, म्रियमाण तथा अत्यन्त विरक्त राजा परीक्षित्‌लाई ब्रह्मोपदेश गरेर मुक्त गराउन ध्येय ब्रह्म भगवान् श्रीकृष्णको मधुर लीला भएको सरस भागवत महापुराण श्रीशुकदेव स्वामीले सुनाउन थाल्नुभयो । जुन मनुष्यले अभय ब्रह्मको साक्षात्कार गर्न इच्छा गर्दछ [४७]त्यस्ताले सर्वात्मा तथा शक्तिमान् सगुण ध्येय ब्रह्म भगवान् श्रीकृष्णका लीला, क्रीडा र महिमा आदिको श्रवण, कीर्तन र स्मरण गर्नुपर्दछ भन्ने उपक्रमपूर्वक परमपुरुष परमात्माका श्रुतिको पुरुषसूक्तमा वर्णित स्थूल र सूक्ष्म स्वरूपको धारणा तथा ध्यान गर्न राजालाई श्रीशुकदेवमुनिले उपदेश गर्नुभयो ।

क्रममुक्ति र सद्योमुक्तिको उपदेश गर्दै स्वामीजी ब्रह्मसाक्षात्कारको महत्त्व बताउनु हुन्छ । उहाँ [४८]परमात्मा परब्रह्मको वास्तविक स्वरूप यसरी व्याख्या गर्दै भन्नुहुन्छ – परमात्मा एक रस, शान्त, अभय र केवल हुनुहुन्छ । शुद्ध परब्रह्ममा मायाको मल र मायिक विकार तथा विषमताहरू पनि छैनन् । परब्रह्म सत् र असत् दुवैदेखि पर छन् । कुनै पनि वैदिक र लौकिक शब्दहरू परमात्मासम्म पुग्न सक्तैनन् । थरीथरीका साधनहरूद्वारा सम्पादन हुने कर्महरूको फल पनि परमात्मासम्म पुग्न सक्तैन । अरू त के कुरा परब्रह्मकी माया पनि ब्रह्मका सामु जान नसकेर लाज मान्दै परै भाग्दछे ।

---

४६. परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्य उत्तमश्लोकलीलया ।
गृहीतचेता राजर्षे आख्यानं यदधीतवान् ॥ – भागवत २।१।९

४७. तस्माद्भारत सर्वात्मा भगवानीश्वरो हरिः ।
श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छताभयम् ॥ – भागवत २।१।५

४८. शश्वत्प्रशान्तमभयं प्रतिबोध मात्रं शुद्धं समं सदसतः परमात्मतत्त्वम् ।
शब्दो न यत्र पुरुकारकवान् क्रियार्थो माया परैत्यभिमुखे च विलज्जमाना ॥
– भागवत २।७।४७

द्वितीय स्कन्धमा नै स्वयं भगवान् श्रीनारायणबाट ब्रह्माजीलाई उपदिष्ट ब्रह्मोपदेश आएको छ । जुन [४९]चतुःश्लोकी भागवतका नामबाट प्रसिद्ध छ । जसमा महासृष्टिभन्दा पूर्व केवल एक अद्वितीय सत् मात्रै भएको र सत्, असत् र माया समेत नभएको भनिएको उक्त चतुःश्लोकी भागवत [५०]श्रुतिवाक्यमा आधारित देखिन्छ ।

तृतीयस्कन्धमा भक्ति र ज्ञान सम्बन्धी धेरै उपदेश पाइन्छन्, जसमध्ये भगवान् श्रीकपिलद्वारा आफ्नी माता देवहुतिलाई गरिएको सबीज भक्तियोगगर्भित ब्रह्मोपदेश महत्त्वपूर्ण छ । जसमा [५१]दिव्य चतुर्भुजी नारायणको स्वरूपको धारणापूर्वकको सगुण ध्यान गर्नु र आफ्नो हृदय कमलमा भगवान्को स्वरूप ध्यानद्वारा स्थिर भइसकेपछि चित्तको विक्षेपदोष समूल नष्ट हुनु, त्यसपछि [५२]ध्येय सगुण ब्रह्मको ध्यानबाट बिस्तारै चित्तलाई हटाएर निर्गुण ज्ञेयब्रह्मको श्रवण, मनन, निदिध्यासन, ब्रह्माभ्यास आदिमा लगाउनु र अन्त्यमा आत्यन्तिक परम मोक्ष अर्थात् ब्रह्मसाक्षात्कारतर्फ लाग्नु भन्ने ब्रह्मोपदेश समेत छन् । अन्त्यमा ब्रह्मसाक्षात्कार गरेका [५३]जीवन्मुक्त पुरुषको लक्षण, जीवनचर्या, व्यवहार र पहिचान समेतको उपदेश गरिएको छ ।

---

४९. अहमेवासमेवाग्रे नान्यद् यत्सदसत् परम् । – भागवत २।९।३२

५०. सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । – छान्दोग्योपनिषद् ६।२।१

५१. सञ्चिन्तयेद् भगवतश्चरणारविन्दं वज्राङ्कुशध्वजसरोरुहलाञ्छनाढयम् ।
उत्तुङ्गरक्तविलसन्नखचक्रवालज्योत्स्नाभिराहतमहद्धृदयान्धकारम् ॥
– भागवत ३।२८।२१

५२. एवं हरौ भगवति प्रतिलब्धभावो भक्त्या द्रवद्धृदय उत्पुलुकः प्रमोदात् ।
औत्कण्ठ्यबास्पकलया मुहुरर्द्यमानस्तच्चापि चित्तबडिशं शनकैर्वियुङ्क्ते ॥
– भागवत ३।२८।३४

५३. देहोऽपि दैववशगः खलु कर्म यावत् स्वारम्भकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः ।
तं सप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः ॥
– भागवत ३।२८।३८

चतुर्थस्कन्धमा पनि भगवद्भक्ति र ज्ञानको प्रशस्त ऊहापोह र ब्रह्मोपदेश पाइन्छ। राजा पृथुले ब्रह्मज्ञानी सनत्कुमारहरूको स्वागत गर्दै [५४]हजुरहरूसँग कुशलताको प्रश्न गर्नु उचित हुँदैन। किनभने हजुरहरू आत्माराम अर्थात् अन्तर्मुखी भएर सधैँ नै आत्मामा रमण गर्नुहुन्छ। हजुरहरूमा मायिक कुशल र अकुशल भन्ने यस प्रकारको बुद्धिवृत्ति नै हुँदैन भन्नुभएको छ।

पृथु महाराजलाई ज्ञानोपदेश गर्दै सनत्कुमार भन्नुहुन्छ – [५५]परब्रह्ममा सुदृढ प्रीति भएपछि ज्ञानको उपदेश प्राप्त गर्न मुमुक्षु [५६]पुरुष श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुका शरणमा जानुपर्छ। यसपछि ज्ञान र वैराग्यको प्रबल वेगका कारण आफ्ना अन्तःकरणमा रहेको वासना शून्य हुन्छ। पञ्चक्लेश अविद्या, अस्मिता, राग, द्वेष र अभिनिवेश समेतले युक्त अहङ्कारात्मक आफ्नू लिङ्ग शरीर त्यसरी नै भस्म हुन्छ जसरी दाउराबाट उत्पन्न भएको अग्निले आफू उत्पन्न भएको दाउरालाई भस्म गरेर शान्त हुन्छ। तीव्र वैराग्य जागृत गराउने पुरञ्जनोपाख्यान पनि यसैभित्र पर्दछ।

पञ्चमस्कन्धमा अत्यन्त ज्ञानोत्पादक राजा [५७]ऋषभदेवले

५४. भवत्सु कुशलप्रश्न आत्मारामेषु नेष्यते।
कुशलाकुशला यत्र न सन्ति मतिवृत्तयः ॥ – भागवत ४।२२।१४

५५. यदा रतिर्ब्रह्मणि नैष्ठिकी पुमानाचार्यवान् ज्ञानविरागरंहसा।
दहत्यवीर्यं हृदयं जीवकोशं पञ्चात्मकं योनिमिवोत्थितोऽग्निः ॥
– भागवत ४।२२।२६

५६. तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्।
– मुण्डकोपनिषद् १।२।१२

५७. गुरुर्न स स्यात्स्वजनो न स स्यात्पिता न स स्याज्जननी न सा स्यात्।
दैवं न तत्स्यान्न पतिश्च स स्यान्न मोचयेद् यः समुपेतमृत्युम् ॥
– भागवत ५।५।१८

आफ्ना छोराहरूलाई गरेको अन्तिम ब्रह्मोपदेश, परम ब्रह्मज्ञानी जडभरतले राजा रहूगणलाई गरेको [५८]ब्रह्मोपदेश र ज्ञानोत्पादक तीव्र विरक्तिमूलक भवाटवी वर्णन समाविष्ट छन् । अन्त्यमा राजालाई सम्बोधन गर्दै श्रीशुकदेव स्वामी भन्नुहुन्छ – [५९]मैले तपाईंलाई पृथ्वी, पृथ्वीका अन्तर्गत रहेका द्वीप, वर्ष, नदी, पर्वत, आकाश, समुद्र, पाताल, दिशा, नरक, ज्योतिर्गण र लोकहरूको वर्णन गरिसकेँ। यही भगवान्‌को अति अद्‌भुत स्थूलरूप हो र जुन समस्त जीव समुदायको आश्रय हो ।

ब्रह्मज्ञानको साधन भएको भगवद्‌भक्तिको महत्त्व दर्साउने अजामिलोपाख्यान छैटौँ स्कन्धको सुरुमा नै आएको छ। वृत्रासुर, चित्रकेतु जस्ता ज्वलन्त ज्ञानोत्पादक प्रसङ्गपछि भक्तशिरोमणि भक्तराज प्रह्लादको आख्यान सप्तमस्कन्धमा आएको छ। ब्रह्मज्ञानमा यसको विशेष महत्त्व छ। अष्टमस्कन्धमा सगुण परमात्माको वर्णनको सन्दर्भमा सृष्टि र प्रलयलाई अत्यन्त रोचक शैलीमा देखाउँदै श्रुतिले [६०]निषेधमुखले [६१]निर्विशेष ब्रह्मको निरूपण गरेको छ । बलिको इन्द्रपद भगवान् श्रीवामनद्वारा अपहृत भएर वरुण पाशबाट बाँधिनु परेपछि उनको सत्ता, ऐश्वर्य, सम्पदा र शक्ति समेत समाप्त हुन गयो।

---

५८. क्षेत्रज्ञ एता मनसो विभूतिर्जीवस्य मायारचितस्य नित्याः ।
आविर्हिताः क्वाऽपि तिरोहिताश्च शुद्धो विचष्टे ह्यविशुद्धकर्तुः ॥
– भागवत ५।११।१२

५९. भूद्वीपवर्षसरिदद्रिनभसमुद्रपातालदिङ्नरकभागणलोकसंस्था ।
गीता मया तव नृपाद्‌भूतमीश्वरस्य स्थूलं वपुः सकलजीवनिकायधाम ॥
– भागवत ५।२६।४०

६०. अथात आदेशो नेति नेति । – बृहदारण्यकोपनिषद् २।३।६

६१. स वै न देवासुरमर्त्यतिर्यङ् न स्त्री षण्डो न पुमान् न जन्तुः ।
नायं गुणः कर्म न सन्न चासन् निषेधशेषो जयतादशेषः ॥ – भागवत ८।३।२४

त्यसपछिमात्रै उनमा तीव्र वैराग्य आयो। घोर सङ्कष्ट परेपछि आफ्ना पितामह प्रह्लादजीको स्मरण गर्दै प्रह्लादजीबाट व्यक्त ज्ञानप्रद उक्ति भगवान्लाई निवेदन गरे। जुन यसप्रकार छ – [६२]यस मायिक मिथ्या पाञ्चभौतिक स्थूल देहको, सम्पत्तिमाथि आँखा लगाएर बसेका स्वजनरूपी दस्युहरूको, संसृतिकी मूल कारण भएकी जायाको र आयुभक्षक जड घरको पनि नित्य सनातन ब्रह्मात्मक आत्मासित कुनै सम्बन्ध छैन भन्ने बलिको अभिव्यक्तिबाट के थाहा हुन्छ भने– प्रायः गरेर मनुष्यलाई वैराग्य उत्पन्न हुने भनेको सत्ता, सम्पत्ति, सम्बन्धी, जवानी र रोगले आक्रान्त भएपछि नै हो। राजा बलि पनि त्यसको अपवाद हुन सकेनन्।

नवमस्कन्धमा भगवान्का अनन्य भक्त राजा [६३]अम्बरीषको कथा आएको छ। जसमा भक्त र भक्तिको प्रसङ्गबाट अघि बढेको यस स्कन्धमा सगुण तथा साकार ब्रह्म भगवान् [६४]श्रीरामको आख्यान अत्यन्त प्रभावोत्पादकरूपमा आएको छ। यसैमा राजा [६५]ययातिको वैराग्य र त्यसपछि ब्रह्मचिन्तन गर्दै मोक्षमार्गमा प्रवेश गरेको प्रेरणाप्रद प्रसङ्ग पनि आएको छ।

---

६२. किमात्मनानेन जहाति योऽन्ततः किं रिक्थहारैः स्वजनाख्यदस्युभिः।
कि जायया संसृतिहेतुभूतया मर्त्यस्यगैहैः किमिहाऽयुषो व्ययः॥
– भागवत ८।२२।९

६३. अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र इव द्विज।
साधुभिर्ग्रस्तहृदयो भक्तैर्भक्तजनप्रियः॥ – भागवत ९।४।६३

६४. नेदं यशो रघुपतेः सुरयाच्ञयाऽऽत्तलीलातनोरधिकसाम्यविमुक्तधाम्नः।
रक्षोवधो जलधिबन्धनमस्त्रपूगैः किं तस्य शत्रुहनने कपयः सहायाः॥
– भागवत ९।११।२०

६५. स तत्र निर्मुक्तसमस्तसङ्ग आत्मानुभूत्या विधूतत्रिलिङ्गः।
परेऽमले ब्रह्मणि वासुदेवे लेभे गतिं भागवतीं प्रतीतः॥ – भागवत ९।१९।२५

श्रीमद्भागवत महापुराणको दशमस्कन्ध सगुण तथा साकार परब्रह्म श्रीकृष्णको जन्म, बाललीला, अलौकिक क्रीडा र अद्भूत कार्यहरूबाट सुरु हुन्छ। [६६]भगवान् श्रीकृष्ण समस्त शरीरधारीहरूका अन्तःकरणमा अन्तर्यामीरूपले रहेर अमृतत्व प्रदान गर्नुहुन्छ र बाहिर कालरूपले रहनुहुन्छ। मायिक मनुष्यको रूपमा प्रतीत हुनु र क्रीडा गर्नु उहाँको केवल लीलामात्रै हो। हे मुने ! उनै माया मनुष्य भगवान् श्रीकृष्णको ऐश्वर्य र माधुर्यले परिपूर्ण लीलाहरूको वर्णन गर्नुहोस् अर्थात् मलाई श्रवण गराउनुहोस् भनेर दशमस्कन्धको प्रथम अध्यायमा नै म्रियमाण राजा परीक्षित्ले श्रीशुकदेवमुनिसँग निवेदन गर्नुभयो। त्यसपछि भगवान् श्रीकृष्णको चिन्मय क्रीडा र लीलाको वर्णन सुरु हुन्छ।

भगवान् श्रीकृष्णको मधुर लीला, अलौकिक तथा अद्भुत मानवातीत कर्मबाट यो स्कन्ध आप्लावित देखिन्छ। उहाँका लीला र कार्यहरूको सूची तयार गर्ने यस छोटो लेखको उद्देश्य र सामर्थ्य समेत छैन। अतः यसको शीर्षक आत्मारामोऽप्यरीरमत्को परिधिभित्र रहेर संस्मरणमात्र गर्नु नै उपयुक्त हुने देखिन्छ। यो स्कन्धको पूर्वार्ध मधुरलीलाहरू र उत्तरार्ध अद्भुत कर्महरूबाट परिपूर्ण छन्। लीला वा क्रीडाहरूको परमोत्कर्ष रासक्रीडामा आत्मा र वृत्तिहरूको अन्तरक्रीडाका रूपमा उद्भूत भएको छ। यसको सङ्क्षिप्त चर्चा माथि नै भइसकेको छ। यसको पुनः चर्चा तर्फ नलागेर भक्ति र ज्ञानको सङ्गमस्वरूप एकादश स्कन्धतर्फ लेखनी अग्रसर हुन्छ।

---

६६. वीर्याणि तस्याखिलदेहभाजामन्तर्बहिः पूरुषकालरूपैः।
प्रयच्छतो मृत्युमुतामृतञ्च मायामनुष्यस्य वदस्व विद्वन्॥
– भागवत १०।१।७

देवर्षि नारदको मुखबाट भक्ति र ज्ञानका प्रतिमूर्ति नवयोगेश्वरहरूले राजा निमिलाई गरेको [६७]उपदेशको प्रसङ्गसमेतबाट एकादशस्कन्ध प्रारम्भ हुन्छ । त्यसपछि भगवान् श्रीकृष्णले आफ्ना भक्त ज्ञानी उद्धवलाई उपदेश गर्ने क्रममा सर्वप्रथम राजा यदुलाई परम ब्रह्मज्ञानी अवधूतशिरोमणि दत्तात्रेयले वर्णन गर्नुभएको आफ्ना चौबीस गुरुहरू र [६८]ब्रह्मज्ञानका लागि नै मनुष्ययोनि प्राप्त भएको भन्ने पावन प्रसङ्गबाट अघि बढ्दछ । [६९]ब्रह्मसाक्षात्कारार्थ औपनिषद ज्ञानको उपदेश गर्दै भगवान् आफू नै [७०]ब्रह्म भएको गूढ रहस्य उद्धवलाई खोल्नुहुन्छ ।

द्वादशस्कन्धमा मुमुर्षु मुमुक्षु राजा परीक्षित्‌लाई श्रीशुकदेव स्वामी अन्तिम उपदेश [७१]तिमी नै ब्रह्म हौ भनेर गर्नुहुन्छ । जुन उपदेश औपनिषद ज्ञान अभय ब्रह्म तिमी नै हौ भन्ने श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरु याज्ञवल्क्यले राजा जनकलाई गरेको ब्रह्मोपदेशमा

---

६७. भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र चैष त्रिक एककालः ।
प्रपद्यमानस्य यथाश्नतः स्युस्तुष्टिः पुष्टिः क्षुदपायोऽनुघासम् ॥ – भागवत ११।२।४२

६८. यः प्राप्य मानुषं लोकं मुक्तिद्वारमपावृतम् ।
गृहेषु खगवत् सक्तस्तमारूढच्च्युतं विदुः ॥ – भागवत ११।७।७४

६९. सुपर्णावेतौ सदृशौ सखायौ यदृच्छयैतौ कृतनीडौ च वृक्षे ।
एकस्तयोः खादति पिप्पलान्नमन्यो निरन्नोऽपि बलेन भूयः ॥ – भागवत ११।११।६

७०. मत्कामा रमणं जारमस्वरूपविदोऽबलाः ।
ब्रह्म मां परमं प्रापुः सङ्गाच्छतसहस्रशः ॥ – भागवतत ११।१२।१३

७१. (क) अहं ब्रह्मास्मि । – बृहदारण्यकोपनिषद् १।४।१०
(ख) न च पुनरावर्तते । – छान्दोग्योपनिषद् ८।१५।१
(ग) तेषां न पुनरावृत्तिः । – बृहदारण्यकोपनिषद् ६।२।१५
(घ) भगवंस्तक्षकादिभ्यो मृत्युभ्यो न बिभेम्यहम् ।
प्रविष्टो ब्रह्मनिर्वाणमभयं दर्शितं त्वया ॥ – भागवत १२।६।५
(ङ) अनावृत्तिशब्दादनावृत्तिशब्दात् । – ब्रह्मसूत्र ४।४।७।२२

आधारित छ। त्यसपछि राजा परीक्षित् ब्रह्मोपदेश गर्नुहुने गुरुप्रति अत्यन्त कृतज्ञ हुँदै आफू ब्रह्म भएको अनुभूति गुरुलाई यसरी व्यक्त गर्दछन् – भगवन् ! हजुरले मलाई अभयपद अर्थात् ब्रह्म र जीवात्माको एकताको साक्षात्कार गराइदिनुभयो। अब म परम शान्तिस्वरूप ब्रह्म भएको छु। अब मलाई तक्षक आदि कसैको पनि भय छैन। अर्थात् तक्षकादि निमित्तबाट हुने मृत्युको भय छैन। म अभयस्वरूप ब्रह्म भएको छु। राजा परीक्षित्को यो अनुभव श्रुतिमा आएको अनुभावात्मक महावाक्य अनुरूप देखिन्छ।

श्रीमद्भागवतमहापुराणमा सुरुको माहात्म्य र प्रथमस्कन्धको प्रथम अध्यायको मङ्गलाचरणदेखि अन्तिम द्वादशस्कन्धसम्म ब्रह्मद्रवको प्रवाह र ब्रह्मको चिन्मय क्रीडाको भास पाइन्छ। यसलाई व्यासले रचना गर्नुभएको ब्रह्मसूत्रको पद्यात्मकभाष्य पनि भनिन्छ। किनभने ब्रह्मको जिज्ञासाबोधक ब्रह्मसूत्रको प्रथम सूत्र 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' को भाष्य महात्म्यको सुरुमा र भागवतको प्रथम अध्यायको सुरुदेखि ब्रह्मसूत्रको दोस्रो सूत्र 'जन्माद्यस्य यतः' हुँदै अन्तिम सूत्र ब्रह्मसाक्षात्कार भएपछि जीवात्मा ब्रह्म नै भइहाल्दछ फेरि फर्केर यस संसारमा आउँदैन भन्ने श्रुत्यर्थक ब्रह्मसूत्रको अन्तिम सूत्रसम्मको पद्यमय सरस भागवती भाष्य भागवतको १२।६५ मा गएर समाप्त हुन्छ।

कार्य ब्रह्म अर्थात् माया मनुष्य भगवान् श्रीकृष्णको [७२]वाङ्मयी

---

७२. (क) तेनेयं वाङ्मयी मूर्तिः प्रत्यक्षा वर्तते हरेः। – भागवतमाहात्म्य ३।६२
(ख) वेदोपनिषदां साराज्जाता भागवती कथा। – भागवतमाहात्म्य २।६७
(ग) सर्ववेदान्तसारं यद् ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणम्।
वस्त्वद्वितीयं तन्निष्ठं कैवल्यैकप्रयोजनम्॥ – भागवत १२।१३।१२
(घ) सर्ववेदान्तसारं हि श्रीमद्भागवतमिष्यते।
तद्रसामृततृप्तस्य नान्यत्र स्याद्रतिः क्वचित्॥ – भागवत १२।१३।१५

मूर्ति भागवत भएकाले भागवती कथा वेद र उपनिषद्को सार हो भनेर भागवतको माहात्म्यमा भनिएको छ । भागवतमा पनि भागवतलाई समस्त उपनिषद्हरूको सार हो भनिएको छ । त्यतिमात्रै होइन सबै उपनिषद्हरूको तात्पर्य ब्रह्म र आत्माको एकत्वरूप अद्वितीय सद्वस्तुको प्राप्ति, सिद्धि वा ब्रह्मसाक्षात्कार गर्नु हो । त्यही एकमात्र भागवतको प्रतिपाद्य विषय हो । भगवान् वेदव्यासबाट श्रीमद्भागवत महापुरणको रचनाको प्रयोजन नै एकमात्र कैवल्य मोक्ष प्राप्त गर्नु नै हो । यसको अधिकारी साधनचतुष्टययुक्त तीव्र विरक्त मनुष्य मात्रै हो । संसारी मनुष्य भने कदापि होइन ।

साक्षात् आत्माराम परब्रह्मस्वरूप भगवान् श्रीकृष्णका विविध अलौकिक क्रीडाहरूले ओतप्रोत, आप्लुत र परिप्लुत यो भागवत परमात्माको वाङ्मयी रसस्वरूपा मूर्ति हो । सबै श्रुतिहरूको शिरोभागको सार हो र निचोड पनि हो । जुन जिज्ञासु, मुमुक्षु तथा रसिक मनुष्यले यस ब्रह्मरस वा ब्रह्मद्रवलाई पान गर्दछ त्यस्तो मनुष्यले त्यसपछि कुनै शास्त्र, पुराण र कथाहरू पढ्नुपर्दैन । किनभने तिनीहरूबाट यस प्रकारको ब्रह्मरस प्राप्त गर्न सक्तैन । किन कि वेद र उपनिषद्हरूमा जमेर बसेको र लुकेर बसेको ब्रह्म श्रीमद्भागवत महापुराणमा भने पग्लिएर ब्रह्मरस बनेको छ र [७३]रसिकहरूका शुद्ध अन्तःकरणमा कर्णपुटका माध्यमबाट प्रविष्ट हुन योग्य भएको छ । यसको सङ्केत भागवतको प्रारम्भमा नै भएको देखिन्छ ।

यस भागवत महापुराणका विविध पक्षमा विभिन्न शैलीमा मैले आफ्नू अध्ययन, क्षमता र ज्ञान अनुसार कलम चलाउने प्रयास

---

७३. निगमकल्पतरोर्गलितं फलं शुकमुखादमृतद्रवसंयुतम् ।
पिबत भागवतं रसमालयं मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः ॥ – भागवत १।१।३

गरेको छु। जति पटक यसमा अवगाहन गरेर यसमा निहित शब्द र अर्थसमेतको विश्लेषण र विवेचना गरेर यसको तात्पर्यलाई आत्मसात् गर्दछु म यसभित्र त्यतिनै नयाँ नयाँ आभास र परमसत्यको दर्शन पाउँछु। त्यतिमात्र होइन त्यसबाट मेरो अन्तःकरणमा अलौकिक तथा चिन्मय भावनाको स्फुरण र सञ्चार हुन्छ।

त्यही नै [७४]रमणीय र चिन्मय वस्तु हो जसको प्रत्येक झल्कोमा, प्रत्येक क्षणमा नवीनताको बोध हुन्छ। जसमा रमणीयताको आभा चम्चमाइरहेको हुन्छ। यसै परमसत्यको रमणीयताको परिष्कृत तथा नूतन वर्णन भागवतमा पनि यस प्रकारको पाइन्छ – ब्रह्मस्वरूप तथा चिन्मय रसरूप भगवान् श्रीकृष्णका गुणगानमा मुमुक्षु रसिकको वाणी, श्रवणमा कान र चित्तसमेत भगवान्को दिव्यस्वरूप चिन्तनमा नै अहोरात्र लागिरहन्छन्। यसो गर्नु उनीहरूको स्वभाव नै भइसकेको हुन्छ। त्यस्ता मुमुक्षु ज्ञानी भक्त रसिकहरू ब्रह्मरूप भगवान्को रसमयी लीलाकथा सुनेर, अनुभूति गरेर चिन्मय स्वरूपको स्मरण गरेर क्षण प्रतिक्षण नित्यनूतन अनुभव गरिरहन्छन्।

'आत्मारामोऽप्यरीरमत्' बाट सुरु भएको यो आलेख परमात्माको समस्त सृष्टि प्रपञ्च नै क्रीडाभूमि भएको भन्ने निष्कर्षबाट उपान्ततर्फ अग्रसर छ। यो अनन्त ब्रह्माण्ड परमात्माको क्रीडाभूमि मात्रै होइन परमात्माकै विवर्त हो। मायाको तत्त्वविना नै परमात्माको सत्तात्मक अधिष्ठानमा नै परमात्मा परब्रह्म प्रपञ्चका रूपमा विविध आकार र स्वरूपमा विवर्तित हुन्छ। अध्यासमा मायिक तत्त्व रज्जुमा

---

७४. (क) क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः। – शिशुपालवधम् ४।१७

(ख) सतामयं सारभृतं निसर्गो यदर्थवाणीश्रुतिचेतसामपि।
प्रतिक्षणं नव्यवदच्युतस्य यत् स्त्रिया विटानामिव साधुवार्ता॥
– भागवत १०।१३।२

अज्ञानजन्य सर्पको, सिपीमा रजतको र तातेको बालुवामा जलको अवभास हुन्छ। किन्तु विवर्तमा भने ब्रह्म नै आफ्नै सत्तामा आफैँ अनेकौँ रूपमा देखा पर्दछ वा विवर्तित हुन्छ भन्ने श्रुतिमत देखिन्छ।

[७५]परमात्मा परब्रह्म आफ्नै सत्तामा प्रतिष्ठित छ । आफू आफैँमा प्रतिष्ठित छ। अर्को शब्दमा भन्ने हो भने ऊ अप्रतिष्ठित छ। अथवा कहीं पनि प्रतिष्ठित छैन अर्थात् कहीं कसैमा आश्रित छैन भन्ने श्रुतिको भनाइ देखिन्छ। किनभने [७६]मायाको आधारमा वा अधिष्ठानमा परमात्मा नानारूपमा प्रतीत हुन्छ भन्ने श्रुतिवाक्यले पनि ब्रह्म आफ्नै महिमा वा अधिष्ठानमा विवर्तित हुन्छ अर्थात् आफूसँग खेल्दछ वा क्रीडा गर्दछ भन्ने स्पष्ट हुन आउँछ।

माया पनि ब्रह्मकै सत्ता वा आश्रय प्राप्त गरेर सत्तावती भएकी छ। अन्यथा मायाको अस्तित्व तीनै कालमा हुँदैन। किनभने सम्पूर्ण मायाका विकार पञ्चमहाभूत लगायत प्रपञ्च र माया, अविद्या वा अज्ञानको समेत आफ्नै कुनै सत्ता हुँदैन । यसै सम्बन्धमा सङ्क्षेपशारीरककार आचार्य [७७]सर्वज्ञात्ममुनिले अविद्याले ब्रह्मकै आश्रय लिएर शुद्ध ब्रह्मलाई नै विषय बनाउँछे भन्नुभएको छ।

माया, अविद्या र अज्ञान एउटै हुन् । यिनलाई काम र अवस्था अनुसार विभिन्न संज्ञा दिइएको हो। [७८]जीवात्माले आफ्नै अज्ञानबाट

---

७५. स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति, स्वे महिम्नि वा न महिम्नीति।

– छान्दोग्योपनिषद् ७।२४।१

७६. इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते। – बृहदारण्यकोपनिषद् २।५।१९

७७. आश्रयत्वविषयत्वभागिनीनिर्विभागचितिरेव केवला।

– सङ्क्षेपशारीरकम् १।३१९

७८. स्वाज्ञानकल्पितजगत्परमेश्वरत्वजीवत्वभेदकलुषीकृतभूमभावा।
स्वाभाविकस्वमहिमस्थितिरस्तमोहा प्रत्यक्चितिर्विजयते भुवनैकयोनिः॥

– सङ्क्षेपशारीरकम् ।१।२

जगत्, परमेश्वर र जीवको भेद खडा गरेको छ । यसै जीवको अज्ञानात्मक कल्पनाले गर्दा शुद्ध ब्रह्मभाव कलुषित भएको छ । वस्तुतः शुद्ध ब्रह्म आफ्नै स्वाभाविक महिमामा सदा प्रतिष्ठित भएको विचार आचार्य मुनिको पनि श्रुतिअनुकूल नै आएको छ ।

ब्रह्मकै प्रतिबिम्ब भए पनि जीवात्मा मलिनसत्त्वविशिष्ट हो । अज्ञान उपाधि भएको जीवले आफ्नो संसार आफैँ निर्माण गर्दछ । रजोगुणी भएकाले रजोगुण विशिष्ट अज्ञान वा बुद्धिद्वारा जीव [७९]जन्मदेखि मोक्षसम्म र जाग्रत्‌देखि सुषुप्तिसम्म आफ्नो संसार आफैँ निर्माण गर्दछ अनि आफैँले सिर्जना गरेको त्यसै अज्ञानमूलक संसारमा क्रीडा गरेर बस्तछ। रजोगुणको काम नै निर्माण गर्नु, सृजना गर्नु र व्यर्थको कल्पना गर्नु हो । यो अज्ञानजन्य हो र अविद्याको विकार हो। यो द्वैत हो। [८०]यसको मूल कारण अज्ञान नै हो।

परमात्मा भने विशुद्ध सत्त्वविशिष्ट अर्थात् मायातीत शुद्ध स्वप्रकाशस्वरूप हुनुहुन्छ । उहाँमा अज्ञान वा मायिक तत्त्वको किञ्चित् लेशसम्म पनि रहँदैन । जहाँ अज्ञानादि दोषहरू छैनन् त्यहाँ द्वैत रहँदैन। परमात्मा एक अद्वितीय हुनुहुन्छ। अविद्याको [८१]अवस्थामा नै द्वैत जस्तो हुन्छ । त्यही अवस्थामा एकले अर्कालाई सुँघ्दछ, अन्यले अन्यलाई देख्तछ, अन्यले अन्यलाई सुन्दछ, अन्यले अन्यको मनन गर्दछ र अन्यले अन्यलाई जान्दछ।

---

७९. जाग्रदादि विमोक्षान्ता सृष्टिर्जीवेन कल्पिता। – पञ्चदशी

८०. अज्ञानमेवास्य हि मूलकारणम्। – रामगीता ९

८१. यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरं शृणोति तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरं विजानाति यत्र वा अस्य सर्वात्मात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं विजानीयात्। येनेदं सर्वं विजानाति कं केन विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति।
– बृहदारण्यकोपनिषद् २।४।१४

यसरी द्वैत अर्थात् अज्ञानको अवस्थामा एकसँग अर्कोले सबै व्यवहार गर्दछ तर [८२]जहाँ जुन परमात्मामा द्वैत छैन, अज्ञान छैन, अविद्या छैन र आत्मामात्रै अद्वितीयरूपमा विद्यमान छ भने कसले कोसँग लीला गर्ने, क्रीडा र द्वैत व्यवहार गर्ने ? त्यस परमात्मालाई कुन साधनद्वारा जानेर व्यवहार गर्ने ? जब आत्माराम अद्वितीय आत्मामात्रै छ भने उनले कोसँग क्रीडा र लीला गर्ने ? अतः यो केवल वाचारम्मण मात्रै हो, क्रीडा आदि केही पनि होइन । आत्मा भूमा हो । भूमा अद्वितीय शुद्ध ब्रह्म हो । द्वैत मायिक अल्पत्रिपुटी अर्थात् द्रष्टा, दृश्य र दर्शन हो । भूमा अमृत हो, ब्रह्म हो र अद्वैत तत्त्व हो । अल्प त्रिपुटी हो, मर्त्य हो, मायिक विकार हो र मिथ्या हो ।

उपर्युक्त अनुसार आत्मा, परमात्मा र निष्कल ब्रह्ममा द्वैतत्व किञ्चित् मात्रामा नहुने ठहर्छ । यस प्रकारको अद्वय आत्माराम परमात्माले क्रीडा कोसँग कसरी गर्न सम्भव छ ? जहाँ द्रष्टा, दृश्य र दर्शनको मायिक त्रिपुटी नै शून्य छ । दृश्य र दर्शन पनि पारमार्थिक अवस्थामा द्रष्टा आत्मामा नै लय हुन्छन् ।

माथिका सुरुका पङ्क्तिहरूमा 'आत्मारामोऽप्यरीरमत्' को व्याख्या आत्माका आफ्नै अन्तःकरणका असङ्ख्य वृत्तिहरूसँग परमात्माको आन्तरक्रीडा हो भन्ने तात्पर्यतः थाहा हुन्छ । किन्तु मायातीत परमात्मा, शुद्ध ब्रह्ममा मायाको लेशसम्म पनि नरहने भएकाले परमात्माको मायिक वृत्तिहरूसँग क्रीडा हुन सम्भव पनि देखिँदैन भने मायाका विकार पञ्चतत्त्वबाट निर्मित मिथ्या स्थूल शरीरधारी मायाका पुतली गोपीहरूसँग आत्माको चिन्मयक्रीडा

---

८२. यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमाथ यत्रान्यतृत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यम् । – छान्दोग्योपनिषद् ७।१४।१

नभएर परमात्माको आफ्नै शुद्धस्वरूप भित्र आनन्दको उद्रेक हो भनेर यस रासक्रीडालाई मान्नुपर्दछ । किनभने सच्चित् परमात्माको स्वरूप आनन्द पनि हो । त्यसैबाट परमात्मा आनन्दित रहन्छ । परमात्मालाई आनन्दित हुन बाहिरी मायिक विकारको आवश्यकता पर्दैन ।

त्यसै कारण श्रुतिले 'रसो वै सः, रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति' (तै.उ.२।१) अर्थात् परमात्मा नै रस हो । त्यसै रसस्वरूप परमात्मा परब्रह्मको साक्षात्कार गरेर नै मुमुक्षु पनि आनन्दस्वरूप ब्रह्म हुन्छ भनेर श्रुतिले भनेको हो । अरूलाई आनन्दस्वरूप बनाउने परमात्मालाई आफू आनन्दित हुन मायिक वस्तुको आवश्यकता पर्दैन । अतः तात्पर्यका रूपमा 'आत्मारामोऽप्यरीरमत्' भन्नाले चिन्मय परमात्माको स्वक्रीडा हो भन्ने नै ठहर्छ । ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु ।

आन्तरयात्रा

सरकारी सेवाको उपान्ततिर मलाई सधैँ नै एउटै कुराको प्रायजसो चिन्तन भइरहन्थ्यो सेवाबाट निवृत्त भएपछिको शेष जीवन कतातर्फ उन्मुख गराउने होला भनेर । मैले विभिन्न विकल्पहरू शोचेँ । अन्ततः अरू सबै विकल्पहरूलाई पर पन्साएर संस्कृत अध्ययन गर्दा परम श्रद्धेय विद्वान् पद्मप्रसाद भट्टराईज्यूको प्रसाद स्वरूप अध्ययन गर्ने अनुपम अवसर प्राप्त गरेको अद्वैत वेदान्तलाई नै पुनः श्रवण, मनन, चिन्तन, निदिध्यासन र ब्रह्माभ्याससमेत गर्दै त्यसको गहन अभ्यासद्वारा जीवनमा यथार्थरूपमा उतार्ने प्रयास गर्ने नै मैले अन्ततः निश्चय गरेँ । त्यसैको प्रथम परिणति हो साधनका रूपमा अद्वैत सिद्धान्तपरक श्रीराजर्षिजनकस्मृतिकोष २०५५ को स्थापना । वस्तुतः यसको थालनी वा बीजारोपण २०५४ असोज २१ मा भयो र दर्ता आदि कानुनी प्रावधान पूरा गर्दागर्दै एक वर्ष बित्यो । शिशुको जन्म भएपछि मात्रै उसको जन्मपत्रिका बनेर वर्षको गणना भएजस्तै यसको स्थापना २०५५ साल मङ्सिर १४ गतेका दिन भएको हो तापनि सरकारी दर्ता प्रमाणको आधारमा र शिशुको जन्मपत्रिकाका आधारमा समेत वर्ष गणना भए जस्तै कोषको पनि वर्ष गणना भएको हो ।

वास्तवमा यस मायिक तथा मिथ्या संसारमा [१]जीव अविद्या वा अज्ञानद्वारा शरीरमा अहंबुद्धि अर्थात् आत्मबुद्धि राखेर थरीथरीका कामना र एषणाहरू मनमा लिएर तिनका परिपूर्तिका लागि विहित,

---

१. जनो वै लोक एतस्मिन्नविद्याकामकर्मभिः ।
उच्चावचासु गतिषु न वेद स्वां गतिं भ्रमन् ॥ – भागवत १०।२८।१३

निषेधित, मिश्रित र काम्य कर्महरू गरिरहन्छ। ती [२]कर्महरूद्वारा प्राप्त कर्मफलको परिणतिस्वरूप देवता, मनुष्य, नारकी, अर्थात् पशुपक्षी आदि चौरासी लाख योनिमा जन्मने र मर्ने गरिरहन्छ। त्यस अज्ञानग्रस्त संसारी मनुष्यले आफ्नू असली ब्रह्मस्वरूपको कहिल्यै ज्ञान गर्न सक्तैन। अतः जुन मनुष्यले उपर्युक्त अनुसारको विहित काम्य कर्महरू गर्दैन र निषिद्ध कर्मलाई सर्वथा त्याग गरेर नित्य र नैमित्तिक कर्महरूको विधिपूर्वक अनुष्ठान गर्दछ त्यस्तो मनुष्यले आफ्नो स्वरूपलाई प्राप्त गर्दछ। स्वस्वरूपका प्रतिबन्धक सम्पूर्ण काम्यकर्मादिको नाश भएका कारण त्यस्तो निष्कर्मा मनुष्यलाई स्वस्वरूपस्थितिरूप मोक्ष तुरुन्तै प्राप्त हुने कुरा [३]आचार्य र शास्त्रहरू समेतले बताएका छन्।

अब उपर्युक्त शास्त्रीय मार्गदर्शनपछि आन्तरयात्राको दुश्चिन्तनीय अकल्पनीय, अचिन्तनीय र दुस्तर यात्राको मेरो अध्ययनबाट बुझेका र बुझ्न खोजेका केही शब्दहरूलाई यहाँ लिपिबद्ध गर्ने प्रयास गर्न लागेको छु। यस सन्दर्भमा आन्तर र यात्रा दुवै शब्दहरूको छोटो चिनारी गर्ने प्रयास गरिने छ।

गति आदि अर्थ भएको अम् धातुबाट [४]अरन् प्रत्यय र तुट् आगम भएर अम्+त्+अरन् भएपछि म्को न् अर्थात् अनुस्वारको परसवर्ण भएर [५]अन्तर् शब्द निष्पन्न हुन्छ। यो स्वरादि पाठमा पठित भएकाले अव्यय हो। यसैबाट 'अन्तर् भवः' यस्तो विग्रहमा अण्

---

२. शुभैराप्नोति देवत्वं निषिद्धैर्नारकीं गतिम्।
उभाभ्यां पुण्यपापाभ्यां मानुष्यं लभतेऽवशः ॥ – नैष्कर्म्यसिद्धिः ४१

३. अकुर्वतः क्रियाः काम्या निषिद्धास्त्यजतस्तथा।
नित्यं नैमित्तिकं कर्म विधिवच्चानुतिष्ठतः ॥ – नैष्कर्म्यसिद्धिः ९

४. अमेस्तुट् च। – उणादिषु पञ्चमःपादः

५. नश्चापदान्तस्य झलि। – पाणिनिसूत्र ८।३।२४

प्रत्यय भएर अन्तर्+अ भएपछि [६]आदिवृद्धि हुन्छ र आन्तर शब्द बन्दछ। त्यसपछि विभक्तिमा रुत्व र त्यसको विसर्ग भएपछि आन्तरः विशेषणात्मक शब्द निष्पन्न हुन्छ। यसको अर्थ भित्री भन्ने हुन्छ। अन्तर शब्दमा ठक्+इक् भएर अर्को आन्तरिक शब्द पनि बन्दछ। यसको अर्थ पनि भित्री वा भित्रको भन्ने नै हुन्छ। विशेष्यार्थक [७]यात्रा शब्द प्राप्यर्थक या धातुबाट त्रन् प्रत्यय र टाप् भएर बन्दछ जसका पाउनु, जानु, हिड्नु आदि अर्थ हुन्छन्।

आन्तरयात्रा बाह्ययात्राको विपरीत यात्रा हो। छात्रावस्थामा गुरुको अनुग्रहबाट अगम्य अद्वैत वेदान्तको अनुपम कक्षामा प्रविष्ट हुने शुभ अवसर पाएको मेरो चञ्चल र बहिर्मुखी प्रवृत्तिका कारण गुरुबाट केवल वेदान्त वाक्यहरूको श्रवण गर्ने र जसोतसो परीक्षामा उत्तीर्ण हुने टालटुले औपचारिक काममात्र मबाट भएको रहेछ भन्ने ज्ञान मलाई जीवनको उत्तरार्धमा पुगेपछि भयो। गुरुबाट वेदान्त श्रवण गरेपछि तुरुन्तै मनन वा चिन्तन, निदिध्यासन र ब्रह्माभ्यास गरेपछि मात्रै विद्या फलवती र ब्रह्मज्ञान हुने कुरा मलाई ज्ञानै भएन। त्यसै कारण म भवाटवीरूपी मायिक संसारमा पुरञ्जन जस्तो बहिर्मुखी भएर तीन दशक भन्दा बढी समयसम्म हराएँ। त्यसपछि मलाई प्रत्यभिज्ञा भयो। छात्रजीवनको अपूरो तथा विशृङ्खलित अध्ययनको शृङ्खला जोड्न मैले तीव्रताका साथ अरू सबै संसारी र गार्हस्थ ग्राम्य चर्चाबाट यथाशक्य माथि उठेर तल्लीन हुने प्रयास गरेँ र यस उमेरमा पनि गरिरहेकै छु।

दुई दशकको कडा परिश्रमपूर्वकको वेदान्तको अध्ययन, चिन्तन, मनन, ब्रह्माभ्यास, तदनुरूपको लेखन र ग्रन्थ प्रकाशन

६. तद्धितेष्वचामादेः। – पाणिनिसूत्र ७।२।११७
७. यात्रा व्रज्याभिनिर्याणं प्रस्थानं गमनं गमः। – अमरकोषः २।८।९५

समेतबाट म भित्र केही आत्मिक शान्तिका मसृण किरणहरूको प्रकाशन भएको भान मलाई हुन थालेको छ । किन्तु ममा निदिध्यासनको कमी भएकाले अभीप्सित परिणति मैले प्राप्त गर्न नसकेको तथ्य पनि स्वीकार गर्दछु । यस कुराको चर्चा प्रसङ्ग अनुसार पछि आउने पङ्क्तिहरूमा उल्लेख गर्नेछु ।

वयबाट वृद्ध भए पनि ब्रह्मज्ञानमा अत्यन्त बाल्यावस्थामा रहेको मेरो कमजोर धरातलीय स्थितिबाट माथि उठ्न शरीरले थेग्नै नसक्ने गरी परिश्रम गरेबाट गत केही समयदेखि मेरो स्थूल शरीर, कर्मेन्द्रिय र ज्ञानेन्द्रियहरूसमेत शिथिल हुँदै गएको मैले महसुस गर्न थालेँ । फलतः वेदान्तका गुरुहरूबाट यदाकदा हुने अध्यापन, प्रवचन र वेदान्तको चर्चामा सम्मिलित हुन म असमर्थ भएँ । तथापि घरमा नै बसेर गुरुबाट श्रवण र अध्ययन गरेका वेदान्तवाक्य र उपनिषदादि ब्रह्मपरक शास्त्रहरूको अध्ययन, अभ्यास र ग्रन्थ लेखनको सत्कार्य भने मेरो अशक्त अवस्थामा पनि चली नै रह्यो ।

शरीरले बिस्तारै आफ्नू अशक्तता प्रकट गर्दागर्दै पनि अध्ययन र लेखनमा हठतापूर्वक लागेपछि परम आराध्य आद्यजगद्गुरुद्वारा प्रणीत चर्पटपञ्जरिकाका केही कालजयी महती वाणीहरूलाई मैले सम्झेँ । तदनुसार मेरा [८]अङ्गप्रत्यङ्गहरू गलित हुँदै गएका छन् । कालो कपाल ढकमक्क सेतै भएको छ । मुखका दाँतहरू झरेर प्रायः सकिन लागेका छन् । शरीर लट्ठीविना एक डेग पनि चल्न सक्तैन । लेख लेख्ने दाहिने हातको बूढी औलाको हाड बाहिर

---

८. अङ्गं गलितं पलितं मुण्डं दशनविहीनं जातं तुण्डम् ।
वृद्धो याति गृहीत्वा दण्डं तदपि न मुञ्चत्याशापिण्डम् ॥
भज गोविन्दं भज गोविन्दं गोविन्दं भज मूढमते ।
– चर्पटपञ्जरिकास्तोत्रम् ६

निस्कन लागेको छ र हात सुन्निएको छ । सेकताप र औषधोपचार गरेपछि केही सञ्चो भएपछि म फेरि लेख्न प्रवृत्त भएँ र पराविद्या पूर्ण भयो । प्रकाशित भएर जिज्ञासु पाठक समक्ष पुग्यो पनि । सबैतिरबाट स्थूल शरीर र इन्द्रियहरू असमर्थ भए पनि मेरो मन असमर्थ थिएन । यसै कारण वेदान्तको अध्ययन र लेखन गर्न अतृप्त मनले मलाई अनवरत प्रेरित गरिरह्यो । फलतः पुनः अर्को ग्रन्थ 'औपनिषदः पुरुष' नामक ग्रन्थको लेखन, उत्टङ्कण र सम्पादन समेत थालियो ।

किन्तु यसै बीचमा आएर महत्त्वपूर्ण ज्ञानेन्द्रिय मध्येको चक्षुरिन्द्रियले पनि मलाई साथ दिन गाह्रो मान्यो । दुवै आँखाबाट अश्रुपात हुने, दुख्ने र देख्न पनि मुस्किल हुन थालेपछि अन्त्यमा नेत्रचिकित्सकलाई परीक्षण गराउन पुगेँ । केही वर्षदेखि हात, दाँत र आँत समेत गलित र व्यथित भएर कष्ट भोगिरहेको मेरो जीर्णशीर्ण शरीरले अब आएर आँखाको ज्योतिलाई पनि बिदा गर्ने भयो भन्ने सम्झेर नेत्रचिकित्सककहाँ पुग्दा उनले दुवै आँखामा मोतीबिन्दु Cataract भएकाले शल्यक्रिया गरेर फ्याँक्ने सल्लाह मलाई दिए । सो गर्ने मिति विभिन्न कारणले सरिरह्यो । यसै बीचमा मैले सोचेँ र आफैँसँग प्रश्न गरेँ – यस उमेरमा आइपुगेर स्वतः समय पुगेर गलित भएका इन्द्रियहरू, त्यसमा पनि चक्षुरिन्द्रियको शल्यक्रिया गरेर मैले के प्राप्त गर्ने ? के फेरि बहिर्मुखी भएर यस गन्धर्वनगर सरहको मायिक मिथ्या संसारको पुनः परिभ्रमण गरेर बाँकी अमूल्य जीवन पनि समाप्त गर्ने ? कि अन्तर्मुखी भएर आन्तर यात्रा गर्दै आत्माराम, आत्मकाम, आप्तकाम, अकाम र निष्काम हुन प्रयास गर्ने र सो सकेमा नै अभय र अद्वैत भावमा पुग्न साधनत्वेन सहज हुन्छ ।

उपर्युक्त अनुसारको चिन्तन यदाकदा ममा हुने गर्दथ्यो । किन्तु चर्मचक्षुले मैले जति चिन्तन गरे पनि बाहिरतर्फ लगेर बहिर्मुख बनाइ

हाल्दथ्यो । वस्तुतः परमात्मा र प्रारब्धको खेल नै हो मनुष्यलाई बहिर्मुखी बनाएर संसारमा घुमाइरहने । किनभने [९]परमात्माले जीवात्मा अर्थात् मनुष्यका इन्द्रियहरूलाई बाहिरतर्फ फर्काएर शक्तिविहीन बनाइदिनुभएको छ । यसै कारण मनुष्य बाहिरी मायिक विषयहरूलाई मात्र देख्तछ तर भित्र रहेको परमात्मालाई भने साधारणतया देख्न सक्तैन । कुनै विरलै विरक्त धीर मुमुक्षु मनुष्यले आत्मसाक्षात्कार गर्ने इच्छाले आफ्ना इन्द्रियहरूलाई अन्तरात्मा तर्फ भित्र फर्काएर ब्रह्मचिन्तन गरेमा आत्मसाक्षात्कार गर्न सक्तछ भनेर उपनिषद्ले भनेको छ ।

उपर्युक्त श्रुतिवाक्य समेतबाट दुर्गम तथा अचिन्तनीय आन्तरयात्राको चिन्तन गर्नेतर्फ मेरो अपरिपक्व जिज्ञासा उत्पन्न भयो । किन्तु सधैँ बाहिरी प्रपञ्चतिर प्रवृत्त र उन्मुख मेरा बाहिरी र भित्री इन्द्रियहरू समेत सधैँ बाहिरतिर दौडिरहन्थे । किनभने प्रायशः म वेदान्तसम्बन्धी ग्रन्थहरू अध्ययन र तत्पश्चात् ग्रन्थ लेखन गरिरहने भएकाले भित्रतर्फ फर्किएर चिन्तन गर्ने फुर्सत नै भएन । अनजान, अपरिचित, नीरव एवं सुनसान आन्तरसंसारको यात्रा गर्ने त परै जाओस् त्यसतर्फ चिन्तन गर्नेसम्म पनि ममा हिम्मत र आँट थिएन, तर जिज्ञासा भने थियो । यस्तै विचारबाट उद्वेलित भइरहेको समयमा मेरो आँखाको शल्यक्रिया भयो । आँखामा पट्टी बाँधेर बस्नु परेको अचक्षुष्कको अवस्थामा म आराम गरेर बसेँ । अध्ययन र लेखन समेत गर्न असमर्थ भएर आराम गरेको समयलाई आन्तरयात्रा गर्न नसके पनि त्यसतर्फ चिन्तन गर्ने अवसरका रूपमा

---

९. पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मन् ।
कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥
– कठोपनिषद् २।१।१

सदुपयोग गर्ने असफल प्रयास मैले गरेँ ।

आन्तरयात्रा गर्ने उत्तम अधिकारी हुनका लागि सर्वप्रथम युगयुगान्तर, कल्पकल्पान्तर र जन्मजन्मान्तरदेखि थरीथरीका काम्य, निषेधित आदि कामनामूलक कर्महरू गरेर अन्तःकरणमा जम्मा भएर रहेका दूषित संस्कार र वासनाहरू समेत अर्थात् सञ्चित कर्मरूपी मलदोषलाई निष्काम तथा भगवद् अर्पित सात्त्विक कर्म गरेर प्रक्षालन गर्ने प्रयास गर्नुपर्दछ । यद्यपि [१०]ब्रह्मज्ञानविना अन्तःकरणमा रहेका कर्महरूको समूल नाश हुन सम्भव छैन तापनि उपलक्षणविधया शास्त्रले यस्तो भनेको देखिन्छ । त्यतिमात्रै होइन अन्तःकरण अर्थात् मन मलदोषरहित भएपछि ब्रह्मज्ञान हुने कुरा अरू [११]शास्त्रहरूमा पनि आएको छ । यसबाट ब्रह्मज्ञानको प्रथम साधन मलदोष रहितको मन नै रहेछ भन्ने थाहा हुन्छ । यसबाट मनलाई मुमुक्षुको जिज्ञासापूर्वक ब्रह्मज्ञान गर्न भित्र प्रवेश गर्ने प्रथम द्वार हो भन्न सकिन्छ ।

मलदोष प्रक्षालन भएपछि आन्तर यात्रा गर्न उत्सुक मुमुक्षुको मन शुद्ध र सत्त्वगुण सम्पन्न हुन्छ । त्यस्तो मनलाई विक्षेप नामक अर्को दोषले चञ्चल र अस्थिर बनाएर ब्रह्मसाक्षात्कार गर्ने तर्फ अर्थात् अधिष्ठानांशतर्फ मुमुक्षुलाई अघि बढ्न नदिएर भ्रमांश अर्थात् मायिक प्रपञ्चतर्फ अग्रसर गराउँदछ । यस अन्तराय अर्थात् विघ्नलाई पर पन्साएर अघि बढ्न मुमुक्षुले भगवान्को अनन्या तथा

---

१०. यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ – गीता ४।३७

११. यावन्न हि मनः शुद्धं तावज्ज्ञानं कथं भवेत् ।
शुद्धे मनसि वै ज्ञानं कथं वा न भवेद् ध्रुवम् ॥
– त्रिपुरारहस्य ज्ञानखण्डः १६।४९

विशुद्धा भक्ति वा उपासना गर्नुपर्दछ। ब्रह्मज्ञानका लागि [12]भक्तिलाई शास्त्रहरूले ज्ञानको साक्षात् साधन पनि भनेका छन् । अर्थवादका रूपमा नै भनिएको भए तापनि भक्तिशास्त्रहरूद्वारा कल्पित द्वैत अद्वैतभन्दा पनि सुन्दर हो पनि भनिएको छ।

उपर्युक्त अनुसार साधनचतुष्टय सम्पन्न मुमुक्षुले आफ्ना अन्तःकरणमा रहेका मलदोष र विक्षेपदोषलाई समाप्त गरिसकेपछि आवरण दोषात्मिका अविद्या अर्थात् अन्तःकरणावच्छिन्न अज्ञानको घना कालो पर्दालाई भस्मसात् गरेर ब्रह्मसाक्षात्कार गर्नका लागि नै साक्षात् साधनका रूपमा आन्तरयात्रामा प्रवेश गर्ने प्रयास वा चिन्तनलाई अत्यन्त एकाग्रता वा मनोयोगपूर्वक गर्नुपर्दछ।

अन्तर्यात्रा गर्नु भनेको बहिर्मुख भएका सारा ज्ञानेन्द्रियहरूलाई समेत आ-आफ्ना विषयहरूबाट भित्र दहराकाशतर्फ फर्काएर [13]अष्टाङ्गयोगको प्रक्रिया अनुसार भित्रतर्फ मनलाई धारणामा पुऱ्याएर सावलम्बन ध्यानमा पुऱ्याउनु पर्दछ । अब यसपछि योगसूत्रमा वर्णित अष्टाङ्गयोगमध्येको ध्यान गर्ने प्रक्रिया मुमुक्षुले बुझिसकेको ठानेर अन्तरयात्राका क्रममा पुग्नु पर्ने परम गन्तव्य श्रुतिमा वर्णित दहराकाशको र त्यसपछि आन्तरयात्राका क्रममा आधारका रूपमा आन्तरयात्रीले आत्मसात् गर्नुपर्ने सावलम्बन र निरावलम्बन साधनहरूको पनि चर्चा गरिने छ।

दहराकाश भनेको दहर स्यानो आकाश अवकाशरूप खाली स्थान भनेर बुझ्नु पर्दछ । यसप्रकारको दहराकाशको वर्णन गर्दै

---

१२. भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते। भक्त्यर्थं कल्पितं द्वैतेमद्वैतादपि सुन्दरम् ॥

– वेदान्तसन्दर्भ

१३. यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि ।

– योगसूत्र २।२९

श्रुतिले यस [१४]ब्रह्मपुर अर्थात् शरीरमा जुन अल्प हृदयकमलरूप घर छ, त्यसमा अल्प अन्तराकाश छ, त्यस आकाशमा जुन परमात्मा छ, त्यसैलाई खोज्नु पर्दछ र त्यसैको विशेष ज्ञान गर्नुपर्दछ भनेको छ। शरीरका भित्र रहेको हृदयरूपी कमलका भित्रको अन्तराकाशमा विराजमान अन्तराकाश नामक परमात्मा परब्रह्मको जिज्ञासापूर्वक ज्ञान गर्नुपर्दछ भनेर श्रुतिले सोझै देखाएर निर्देश गरेको हुँदा मुमुक्षु उत्तम अधिकारीले ब्रह्मसाक्षात्कार गर्न जिज्ञासापूर्वक अन्तर्मुखी भएर हृदयपुण्डरीक अर्थात् दहराकाशतर्फ आफ्नो चिन्तनलाई केन्द्रित गर्नुपर्छ।

यात्रा गरिने दहराकाश कत्रो र कस्तो छ भन्ने सम्बन्धमा जिज्ञासा उत्पन्न हुन सक्तछ। किनभने आफ्नू गन्तव्यको इयत्ता, परिमाण र दूरी आदिको जानकारी नपाईकन कुनै पनि प्राणी त्यस तर्फ अग्रसर हुँदैन। यस जिज्ञासालाई शान्त गर्दै श्रुति भन्दछ – [१५]जत्रो परिमाण र इयत्ताको यो दृश्यमान् भूताकाश छ त्यति नै परिमाण र इयत्ताको हृदयभित्रको यो दहराकाश छ। जसरी भूताकाशमा द्युलोक, पृथिवीलोक आदि सबै लोकहरू समेत समाहित छन् तर दहराकाश भूताकाश जस्तो ठूलो नभएर अत्यन्त सानो भएकाले ती सबै भूताकाशका सरह कसरी दहराकाशमा रहन सक्तछन् ? भन्ने आशङ्काको समाधान गर्दै फेरि श्रुति भन्दछ – [१६]द्युलोक, पृथिवीलोक, अग्नि, वायु, सूर्य, चन्द्रमा, विद्युत् र नक्षत्र समेत

१४. अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्। – छान्दोग्योपनिषद् ८।१।१

१५. यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदयाकाशः। – छान्दोग्योपनिषद् ८।१।३

१६. उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राणि यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन्समाहितम्।
– छान्दोग्योपनिषद् ८।१।३

आत्माका जे जति पनि सृजना यस लोकमा छन् र छैनन् पनि, ती सबै नै सम्यक् प्रकारले यसै दहराकाशमा अवस्थित छन् ।

परमात्मा परब्रह्म [१७]बृहत् छ र सम्पूर्णको आधारात्मक अस्तित्व वा सत्ता समेत भएकाले शास्त्रहरूले पनि सोही कुरा भनेका हुन् र परमात्मा [१८]आकाशभन्दा पनि ठूलो हो भनेका हुँदा दहर ब्रह्म मायिक भूताकाश जस्तो कसरी हुन सक्तछ ? भन्ने सहज जिज्ञासा पुनः आउन सक्ने देखिन्छ। किन्तु वेदान्तमा यो सारा सृष्टिचक्र, अखिल अनन्त ब्रह्माण्ड र समस्त चराचर भूतभौतिक प्रपञ्चसमेत ब्रह्मको विवर्तितरूप भएकाले परमात्मा ब्रह्म [१९]सानोभन्दा सानो वस्तुमा र ठूलोभन्दा ठूलो वस्तुमा समेत सर्वत्र टन्न भरिएर बसेको हुन्छ। उस चैतन्यको अस्तित्व र सत्ता पाएर नै सम्पूर्ण मिथ्या वस्तुहरू पनि सत्तावान् जस्ता भएर देखिएका हुन् भनेर शास्त्रले भनेको छ।

जीवात्मा यस मायिक मिथ्या शरीरमा बस्ने भएकाले त्यसलाई [२०]शारीरकम् भनिएको हो । यसको अर्थ शरीराभिमानी चेतन जीव भन्ने हुन्छ । अद्वैत वेदान्तमा सर्वनाम शब्दबाट जानिने जीवलाई 'त्वम्' नाम दिइएको छ। जसलाई त्वम्पदार्थवाच्य जीव वा चैतन्य भनिन्छ। यसैलाई केही आचार्यहरूले 'शरीरे भवः शारीरो जीवः, तं शारीरं कायति ब्रह्मरूपं गायति' भनेर पनि गरेका छन् । किन्तु

---

१७. बृहत्वाद् बृंहणत्वाच्च तद्रूपं ब्रह्मसंज्ञितम् । – विष्णुपुराण १।१२।५५
बृहत्वाद् बृंहणत्वाच्च तस्माद् ब्रह्मेति शब्दितः । – हरिवंशपुराण

१८. ज्यायानाकाशात् । – शतपथब्राह्मण १०।६।३।२

१९. अणोरणीयान्महतोमहीयान् । – कठोपनिषद् १।२।२०
अणुरेष आत्मा – मुण्डकोपनिषद् ३।१।९
स वा एष महानज आत्मा । – बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।२२

२०. शरीरमेव शरीरकम् तत्र निवासी शारीरको जीवात्मा त्वम्पदाभिधेयस्य तत्पदाभिधेयपरमात्मरूपतामीमांसा या सा। – ब्रह्मसूत्र भामतीटीका १।१।१।१

श्रुतिले भने शरीरलाई शरीरकं (कुत्सितं शरीरम्) र त्यसमा निवास गर्ने चेतन जीवात्मालाई 'शारीरकः' नभनेर शरीरलाई ब्रह्मपुर अर्थात् ब्रह्मनिवास गर्ने पुर र त्यसमा विराजित दहराकाशसंज्ञक तत्पदवाच्य चैतन्यलाई परमात्मा परब्रह्म भनेको छ। प्रकृत लेखमा 'त्वं' पदवाच्य चेतन जीवको र तत्पदवाच्य चेतन परमात्मा परब्रह्मको ऐक्य गराउने अर्थात् ब्रह्मसाक्षात्कार गराउने साधनका रूपमा नै आन्तर यात्राको विवेचना गरिएको हो।

श्रुतिले मिथ्या शरीरलाई पनि ब्रह्मपुर भनेर शरीरको अत्यन्त महत्त्व ख्यापन गर्न खोजेको छ। किनभने मुमुक्षु मनुष्यले यसै शरीरका माध्यमबाट नै जीव र ब्रह्मको ऐक्यरूप ब्रह्मसाक्षात्कार गर्न सक्ने भएकाले पनि ब्रह्मपुर भनिएको हो भनेर श्रीशङ्कराचार्यले आफ्नू भाष्यमा लेख्नुभएको छ। किनभने ब्रह्मशब्दको मुख्य अर्थ परब्रह्म नै हुन्छ। यस परब्रह्मलाई पुरुष वा पुरुषोत्तम भनिन्छ। [२१]सबै प्राणीहरूका हृदयरूपी पुरीमा शयन गर्ने वा बस्ने भएकाले स्थानविशेषका कारण पुरुषको संज्ञा पनि श्रुतिले परब्रह्मलाई दिएको देखिन्छ।

ब्रह्मसाक्षात्कार गर्न अग्रसर भएको आन्तरयात्री ज्ञानी मुमुक्षु साधकलाई ब्रह्मपुरको दहराकाश अर्थात् स्वल्प खाली स्थानमा ब्रह्मको चिन्तन आन्तरयात्रीले कसरी र कुन माध्यमबाट गर्ने भन्ने जिज्ञासा उत्पन्न हुनु स्वाभाविकै देखिन्छ। [२२]मुमुक्षुले उपासनाका प्रक्रियाबाट इन्द्रियहरूको संयम र निग्रह गरेर एकाग्र चित्त भएर आफ्नै शरीर अर्थात् ब्रह्मपुरका भित्र रहेको सूक्ष्मकमलाकार स्थानमा जुन

२१. स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयः। – बृहदारण्यकोपनिषद् २।५।१८

२२. एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पञ्चधा संविवेश।
प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां यस्मिन्विशुद्धे विभात्येष आत्मा॥
– मुण्डकोपनिषद् ३।१।९

दहराकाश छ त्यसमा सूक्ष्म रूपले रहेको परमात्मा परब्रह्मको चिन्तन गर्नुपर्छ। त्यहाँ सूक्ष्मरूपले रहेको त्यो अणुरूप ब्रह्म विशुद्ध विज्ञान अर्थात् अत्यन्त सूक्ष्म बुद्धिद्वारा मात्र जान्न योग्य छ भनेर श्रुतिले भनेको छ।

मनुष्यका शरीरमा हुने ७२ करोड नाडीहरू हृदयबाट फैलिएका [२३]एक सय एक नाडीहरू छन्। ती नाडीहरू मध्ये हिता र पुरीतत नामक रौँजस्ता अत्यन्त सूक्ष्म नाडीहरू दहराकाशमा पुगेका हुन्छन्। तिनै सूक्ष्म नाडीहरू भित्रबाट प्रविष्ट भएर मुमुक्षु आन्तरयात्रीले आफ्नू अत्यन्त निर्मल, अत्यन्त स्वच्छ र अत्यन्त सूक्ष्म बुद्धिका वृत्तिद्वारा दहराकाश ब्रह्मको मनन र निदिध्यासन गर्नुपर्दछ भन्ने श्रुतिको वचन पाइन्छ।

उपर्युक्त श्रुतिको निर्देशन अनुरूप पुराणादि शास्त्रहरूले पनि हृदयस्थ सगुण परमात्माको आलम्बनका रूपमा ध्यान र चिन्तन गर्ने विषयलाई अत्यन्त मर्मस्पर्शीरूपमा प्रस्तुत गरेको पाइन्छ। श्रुतिमा आएको सूत्रात्मक सङ्केतलाई पुराणहरूले साधारणीकरण गर्दै रोचक शैलीमा विभिन्न कोणबाट सहज अनुभूतिगम्य हुने गरी प्रस्तुत गरेको देखिन्छ। यस सम्बन्धमा कुनैकुनै मुमुक्षु उपासक आफ्ना शरीरको भित्र [२४]हृदयाकाश दहराकाशमा विराजमान भगवान्को चिन्तन र ध्यान गर्नलाई प्रादेशमात्र अर्थात् एक कुरेत परिमाण भएको चिन्मय भगवत्स्वरूपको कल्पना गरेर धारणा गर्दछन्। उपर्युक्त दिव्य स्वरूपधारी भगवान्ले आफ्ना चार हातमा शङ्ख, चक्र, गदा र पद्म लिएको पनि मुमुक्षु उपासक कल्पना

---

२३. शतं चैका हृदयस्य नाड्यः। – छान्दोग्योपनिषद् ८।६।६

२४. केचित्स्वदेहान्तर्हृदयवकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तम्।
चर्तुभुजं कञ्जरथाङ्गशङ्खगदाधरं धारणया स्मरन्ति॥ – भागवत २।२।८

गर्दछन् । भगवान्का त्यसै अलौकिक सगुण स्वरूपको चिन्तन गर्दै त्यसैमा तल्लीन र तदाकार हुन्छन् ।

उपर्युक्त चिन्मय भगवत्स्वरूपको ध्यान गर्ने प्रसङ्गमा सर्वप्रथम भगवान्का दिव्यातिदिव्य चरणकमलको ध्यान पर्दछ । भगवान्को ध्यान गरिने [२५]चरणकमल वज्र, अङ्कुश, ध्वजा र कमलका मङ्गलमय चिह्नहरूबाट समलङ्कृत भएको पनि कल्पना गरेर चिन्तन गर्नुपर्दछ । त्यतिमात्रै होइन भगवान्का पाउका माथि उठेका राताराता अत्यन्त सुन्दर औँलाका शोभायमान नखचन्द्रमण्डलका चन्द्रिकाद्वारा ध्यानस्थ मुमुक्षु ज्ञानी उपासकका अन्तःकरणमा रहेको अज्ञानरूपी अन्धकार अर्थात् अविद्या र लेश समेत पखालिन्छन् ।

मुमुक्षु उपासकले उपर्युक्त अनुसारको चिन्मय भगवत्स्वरूपको ध्यान गर्दा अत्यन्त मनोयोगपूर्वक दीर्घकालसम्म मनलाई विक्षेपरहित गराएर भगवान्का पाउदेखि शिरसम्म र फेरि शिरदेखि पाउसम्म अनुलोम र विलोमक्रम अनुसार गर्नुपर्ने शास्त्रीय विधान छ ।

अन्तरयात्रामा प्रवृत्त ज्ञानी मुमुक्षुले मोक्षका साधनहरू मध्ये [२६]भक्ति नै सबैभन्दा उत्तम साधन हो भनेर जान्नु आवश्यक छ । भक्तिलाई उपासना पनि भनिन्छ । [२७]उपासकले उपासना गरिने उपास्यको शास्त्रोक्त विधिअनुसार बुद्धिवृत्तिको विषय बनाएर

---

२५. सञ्चिन्तयेद् भगवतश्चरणारविन्दं वज्राङ्कुशध्वजसरोरुहलाञ्छनाढयम् ।
उत्तुङ्गरक्तविलसन्नखचक्रवालज्योत्स्नाभिराहतमहद्धृदयान्धकारम् ॥
– भागवत ३।२८।२१

२६. मोक्षकारणसामग्र्यां भक्तिरेव गरीयसी । – वेदान्तसन्दर्भ

२७. उपासनं नाम यथा शास्त्रमुपास्यस्य अर्थस्य विषयीकरणेन सममीप्यमुपगम्य तैलधारावत् समानप्रत्ययप्रवाहेण दीर्घकालं यद् आसनं तद् उपासनं आचक्षते । – श्रीशङ्कराचार्यः

उपास्यका समीपमा रहेर तैलधाराझैँ निरन्तर दीर्घकालसम्म सजातीय वृत्तिको प्रवाहरूपले स्थित रहनु नै उपासना हो ।

ब्रह्मपुरमा रहेको दहरपुण्डरीकभित्रको दहराकाशमा आन्तरयात्री मुमुक्षु उपासकले उपर्युक्त अनुसार सृष्टि र संहारक्रम अर्थात् पाउदेखि शिरसम्म र शिरदेखि पाउसम्म दिव्य भगवत्स्वरूपको चिन्तन र ध्यान गरेर आफ्नू मन वा चित्तका वृत्तिहरूलाई स्थिर गरेपछि उसको भगवान्मा प्रेम हुन्छ । उपासकको हृदय भक्तिले द्रवित हुन्छ । आनन्दातिरेकका कारण उसका शरीरमा रोमाञ्च हुन थाल्दछ । उत्कण्ठाजनित प्रेमाश्रुका धारामा ऊ बारम्बार स्नान गर्दछ ।

उपर्युक्त अनुसार सबीज अर्थात् ध्येयस्वरूप आलम्बनद्वारा भगवत्स्वरूपमा मन स्थिर भएर चित्तको विक्षेप शान्त भएपछि भने चित्तलाई बिस्तारै त्यस ध्येय वस्तु भगवत्स्वरूपबाट हटाउनुपर्दछ । चित्तलाई सधैँ नै भगवत्स्वरूपमा नै अभ्यस्त गराइरहने हो भने आन्तरयात्रीको चित्तले त्यस त्रिपुटी अर्थात् ध्यान, ध्याता र ध्येयभन्दा माथि प्रवेश गर्न सक्तैन । किनभने [२८]त्रिपुटी भूमा होइन, अल्प हो द्वैत हो र मायाको कार्य हो, आवरण हो । अज्ञानको अवस्था हो । अतः आलम्बनयुक्त ध्यानलाई त्यागेर अर्थात् ध्येयको ब्रह्मचिन्तनलाई छोडेर मुमुक्षुले आलम्बनरहित ज्ञेय भूमा परब्रह्मको चिन्तनमा लाग्नु पर्दछ ।

आलम्बनरहित ज्ञेय ब्रह्मको चिन्तनमा प्रवेश गर्न आलम्बनसहितको ध्येय ब्रह्मको चिन्तन जस्तो सहज र सरल छैन । त्यसकारण यसलाई लौकिक उदाहरणबाट पनि बुझ्ने प्रयास गर्नु उपयुक्त हुन्छ । तेल आदि वर्तन सकिएपछि दीपशिखा जुन प्रकारले

---

२८. यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यः ।
– छान्दोग्योपनिषद् ७।२३।१

आफ्नू साक्षात् कारणरूप तैजस्तत्त्वमा गएर लीन हुन्छ त्यसै गरेर मायिक आश्रय अज्ञान, शब्दस्पर्शादि विषय र सुखादि रागरहित भएर मन शान्त भएर ब्रह्माकार हुन्छ। त्यस अवस्थामा प्राप्त भएको जीवले ध्यान, ध्याता र ध्येय आदि द्वैतात्मक विभाजनबाट निर्मुक्त एक अखण्ड, अद्वितीय परमात्मा परब्रह्ममात्रै सर्वत्र अनुगत देख्तछ।

[२९]श्रवण, मनन र निदिध्यासन समेतबाट अन्तःकरण वा चित्तको वृत्ति शुद्ध भएको आन्तर यात्री मुमुक्षुका अविद्या र तज्जनित सम्पूर्ण क्लेश, कल्मष समेत सञ्चित कर्म वासना सहित नाश हुन्छ। सुखदुःखादि सम्पूर्ण हट्तछन् । आवरण भङ्ग भएर आन्तरयात्री अविद्यारहित स्वस्वरूप ब्रह्मभावमा प्राप्त हुन्छ । त्यसभन्दा अघि अज्ञानावस्थामा ऊ सुखदुःखादिका भोक्ताका रूपमा आफूलाई देख्तथ्यो भने अब त्यसलाई साक्षीभावले अविद्याकृत अहङ्कारमा नै देख्न थाल्दछ।

मुमुक्षु आन्तरयात्रीले यस असार संसार सागरमा डुबेको आफूलाई आत्मज्ञानद्वारा उद्धार गर्नुपर्दछ। कसैले कसैलाई पनि मुक्त गराउन सक्तैन, आफैँले आफ्नू शुद्ध स्वरूपलाई शास्त्र र गुरुका उपदेशबाट जानेर स्वस्वरूपमा अवस्थित हुने सत्प्रयास गर्नुपर्दछ। मोक्षको बाटो समात्नु पर्दछ। अधःपतन हुने मार्गको अवलम्बन गर्नु हुँदैन। किनभने [३०]आफू नै आफ्नू उद्धारक बन्धु हो र आफू नै आफ्नू पतन गराउने शत्रु पनि हो भनेर गीताले भनेको छ।

---

२९. सोऽप्येतया चरमया मनसो निवृत्त्या
तस्मिन्महिम्न्यवसितः सुखदुःखबाह्ये।
हेतुत्वमप्यसति कर्तरि दुःखयोर्यत्
स्वात्मन् विधत्त उपलब्ध परात्मकाष्ठः ॥ – भागवत ३।२८।३६

३०. उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत्।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ – गीता ६।५

उपर्युक्त अनुसार एउटै प्रमाता मुमुक्षुमा दुईथरी आत्माहरू कसरी रहन सक्तछन् ? भन्ने प्रश्न सहजै उठ्न सक्तछ। अतः [३१]मुमुक्षु प्रमाताले मुक्त हुने इच्छाले जिज्ञासापूर्वक अनुसन्धान र अन्वेषण गर्दै जुन शुद्ध आत्माको ज्ञान गर्नुछ त्यस शुद्ध आत्माको ज्ञान हुनुभन्दा पहिले त्यही आत्मा प्रमाता मुमुक्षु बन्दछ। श्रवण, मनन, निदिध्यासन आदि गरेर प्रमाताले आफ्नू शुद्ध स्वरूपको ज्ञान गरेर अहं ब्रह्मास्मिको भावमा पुगेपछि त्यही संसारी प्रमाता मुमुक्षु [३२]पापशून्य जरारहित, मृत्युरहित, शोकरहित, अशनयारहित, पिपासाशून्य, सत्यकाम र सत्यसङ्कल्पस्वरूप परमात्मा परब्रह्म नै बन्दछ। ब्रह्मज्ञान हुनुभन्दा पहिले त्यही आत्मा पाप्मादि आफ्ना शुभाशुभकर्मद्वारा सिर्जित अज्ञानको उपाधि भिरेर अशुद्ध संसारी प्रमाता भएको थियो भने त्यही प्रमाता मुक्त बन्ने इच्छाले ब्रह्मज्ञान गरेपछि पाप्मादि दोषहरू समाप्त भएर शुद्ध तथा निष्कल ब्रह्म नै बन्दछ। मुक्त हुनुभन्दा पहिले कर्तृत्व, भोक्तृत्व र प्रमातृत्व आदि मायिक उपाधि भएको प्रमाता आत्मा र ब्रह्मज्ञान भएपछि प्रमातृत्व आदि सारा दोष समाप्त भएर त्यसै शुद्ध आत्मालाई लिएर उपलक्षणविधेया आत्मा दुइटा भनिएको हो, वस्तुत आत्मा एउटै हो।

मोक्षकामी मुमुक्षु मनुष्यले बुद्धिका बहिर्मुखी अधोगामी वृत्तिहरूलाई अन्तर्मुखी तुल्याएर आफ्नै शरीरभित्रको हृत्पुण्डरीकको दहराकाशमा पुऱ्याएर अन्तर्यामी उपाधिरहित आफ्नै शुद्ध स्वरूपको

---

३१. अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात् प्राक् प्रमातृत्वमात्मनः।
अन्विष्ट स्यात् प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः॥
– ब्रह्मसूत्र १।१।१।४ (सुन्दरपाण्ड्य)

३२. य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः। – छान्दोग्योपनिषद् ८।४।१

चिन्तन गर्नुपर्दछ । यसैका लागि आन्तरयात्रीले भित्रको यात्रा गर्नु आवश्यक छ । अन्यथा ऊ बहिर्मुखी संसारी भएर अज्ञानको यस अन्धकारपूर्ण संसारमा अनन्तकालसम्म घुमिरहन्छ ।

यो सम्पूर्ण मायिक संसार आन्तरमनको सृष्टि हो । आन्तरयात्री अन्ततः अभय ब्रह्म हो । अन्तर्यात्रा अविद्या र अविद्यालेश समेत समाप्त पारेर ब्रह्मात्मभावमा पुऱ्याउने आभ्यन्तर साधन हो । यो यात्रा मुमुक्षुलाई ऊर्ध्वगामी हंस र परमहंस बनाउने महान् प्रस्थान वा अभिनिष्क्रमण हो ।

अन्धकारबाट उज्यालोतर्फ, मृत्युबाट अमृततर्फ, अज्ञानबाट ज्ञानतर्फ, अशाश्वतबाट शाश्वततर्फ, भयबाट अभयतर्फ, लोकबाट अलोकतर्फ, जनसङ्कुलबाट नीरवतातर्फ, अशान्तिबाट शान्तितर्फ, ससीमबाट असीमतर्फ मायाबाट मायातीत कैवल्यतर्फ, सावयव अवस्थाबाट निरवयव स्थितितर्फ, अशून्यबाट ब्रह्मात्मक सत्त्वमय पूर्ण परमानन्द कैवल्यभावतर्फ, भयबाट अभयतर्फ, अब्रह्मबाट ब्रह्मतर्फ, अल्पबाट भूमातर्फ लैजाने आन्तरयात्रा चिन्मय अलौकिक परमार्थतर्फको अचिन्तनीय र अकथनीय मौन यात्रा वा प्रतिक्रमण हो ।

आन्तरयात्रा शरीरधारी मुमुक्षुले नै गर्न सक्तछ । अज्ञानीले यो बुझ्नसम्म त सक्तैन भने यात्रा गर्ने कुरै भएन । यो अकल्पनीय यात्रा अचेतन जडका लागि र शुद्ध चेतनका लागि पनि होइन, निष्पट्ट अज्ञानी र परम ज्ञानीका लागि पनि होइन । यो यात्रा साधनचतुष्टयसम्पन्न साहसी मोक्षमार्गी मुमुक्षुका लागि मात्रै हो ।

यो यात्रा क्षणिक, मिथ्या तथा अशाश्वतबाट सनातन, सत्य, शाश्वत, अक्षय, आनन्दघन, शुद्धब्रह्मतर्फको दिव्य यात्रा हो । यो यात्रा द्वैतबाट अद्वैत, स्थूलबाट सूक्ष्म, कलरवबाट नीरव र द्वैतबाट

अद्वैत बन्ने शाश्वत तथा अभय यात्रा हो ।

आन्तरयात्रा संसारी गुरु, शास्त्र, उपदेश, प्रवचन, श्रवण आदि विधिविधान, यमनियम, वाचाबन्धन, मायिक इतिकृत्य, कर्मकाण्ड, ऊहापोह, तर्कवितर्क, कुतर्क, पाण्डित्य, अहं, मम, ठूलो, सानो, ज्ञानी, अज्ञानी, पण्डित, धनी, गरीब, मूर्ख आदि सबै प्रकारका मायिक विभेदहरूलाई भस्मसात् गरेर द्वैतबाट अद्वैत र भेदबाट अभेदमा पुऱ्याउने महान् यात्रा हो । ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु ।

इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते

ब्रह्मवेत्ताको अर्चिः आदि मार्गबाट ब्रह्मलोक जाने गतिलाई क्रम मुक्ति पनि भनिन्छ। किनभने अर्चिः अभिमानी देवताबाट अहः अभिमानी देवता हुँदै [१]ब्रह्मवेत्ता ब्रह्मलोक पुगेर त्यहाँबाटै क्रमैले ब्रह्माजी मुक्त हुँदा सँगै मुक्त हुने भएकाले नै ब्रह्मवेत्ताको मुक्तिलाई क्रममुक्ति भनिएको हुन सक्तछ। किन्तु अद्वैत वेदान्तमा भने क्रममुक्ति नभनेर ब्रह्मविद्को गति भनिएको छ।

वस्तुतः ब्रह्मविद्को गतिको उल्लेख गर्ने उपनिषद्को प्रकृत विषयको मन्त्रले कण्ठतः स्पष्टरूपमा ब्रह्मविद्को गति नभनेको भए तापनि भगवान् श्रीशङ्कराचार्यले उक्त उपनिषद् मन्त्रको व्याख्या गर्ने क्रममा सुरुमा नै "अथेदानीं यथोक्तब्रह्मविदो गतिरुच्यते" (छा.उ.४।१५।५) अब ब्रह्मवेत्ताको गति भनिन्छ भन्नुभएको हुँदा यो क्रममुक्ति नभएर ब्रह्मविद्को मुक्ति भन्ने थाहा हुन्छ। कुनै अमानव पुरुष ब्रह्मलोकबाट विद्युत्लोकमा आएर त्यहाँबाट सत्यलोकमा रहेका ब्रह्माजी समक्ष पुऱ्याउँछन् भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ। अर्थात् ब्रह्मविद् आफैँ नगएर सुरुको अर्चिः अभिमानी देवतादेखि लिएर विद्युत् अभिमानी देवतासम्म पनि प्रत्येक देवताले बोकेर लैजाने र त्यहाँबाट पनि अमानव पुरुषले बोकेर ब्रह्मलोक पुऱ्याउने हुँदा जान्छ भन्ने क्रियापदको उल्लेख नभएर पुऱ्याउँछ भन्ने क्रियापदको उल्लेख भएको पाइन्छ। पुऱ्याउने देवतालाई नै आतिवाहिक भनिन्छ। यस सम्बन्धमा 'ब्रह्मविद्या २०७०' मा 'आतिवाहिक' भन्ने लेखमा उल्लेख गरिसकिएको हुँदा यस लेखमा अरू विस्तृत चर्चा गर्नेतिर लागिएन। इच्छुक जिज्ञासुले उक्त ग्रन्थबाट नै अवगत गर्न सक्नुहुन्छ।

---

१. ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे।
परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्॥ – कूर्मपुराण १।१२,२६९

[२]श्रुतिले ब्रह्मविद्को गतिको वर्णन गर्ने क्रममा देहपातपछि ब्रह्मज्ञानीका शवको दाहादि कर्म गरे पनि नगरे पनि ब्रह्मज्ञानीलाई क्रमशः अर्चिः अभिमानी देवता, दिवसका अभिमानी देवता, शुक्लपक्षका अभिमानी देवता, उत्तरायणका ६ महिनाका अभिमानी देवता, त्यहाँबाट संवत्सरका अभिमानी देवता, अनि आदित्यका अभिमानी देवता, तत्पश्चात् चन्द्रमाका अभिमानी देवता र त्यहाँबाट विद्युत्का अभिमानी देवतासम्म उपर्युक्त देवताहरूले क्रमशः पुऱ्याउँछन् । विद्युत्बाट अमानव पुरुषले ब्रह्मज्ञानीलाई ब्रह्मलोक पुऱ्याउँछन् भनेको छ। यो देवपथ र ब्रह्मपथ हो। यसरी जाने भएका मुक्त जीवात्माहरू यस मानवमण्डलमा फेरि फर्कँदैनन् भनेर छान्दोग्य उपनिषद्ले भनेको छ।

उपर्युक्त ब्रह्मवेत्ताको गतिको व्याख्या गर्दै आचार्य शङ्कर आफ्नू भाष्यमा भन्नुहुन्छ – अर्चिः आदि मार्गबाट ब्रह्मलोक जाने ब्रह्मज्ञानीको मृत्यु भइसकेपछि ऋत्विक्हरूले शवको दाह गर्ने काम गरे पनि नगरे पनि उपर्युक्त अनुसार ब्रह्मवेत्तालाई ब्रह्मलोक पुऱ्याउँछन्। [३]शवदाह गरेमा ज्ञानमा वृद्धि पनि हुँदैन र घट्तैन भनेर अर्को श्रुतिले भनेको छ।

ब्रह्मज्ञानीको शवदाह नगर्दा र गर्दामा कुनै फरक नपर्ने भए पनि अज्ञानी कर्मीको भने गर्नुपर्ने हुन्छ। उक्त कुरा ब्रह्मज्ञानको महत्त्व

---

२. अथ यदु चैवास्मिञ्छव्य कुर्वन्ति यदि च नार्चिषमेवाभिसम्भन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षड्डुदङ्ङेति मासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं सवत्सरादित्यमादिदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते नावर्तन्ते। – छान्दोग्योपनिषद् ४।१५।५

३. न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्। – बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।६

देखाउन नै श्रुतिले भनेको देखिन्छ । अर्चिः आदिका अभिमानी देवताहरूले क्रमशः विद्युत्मा पुऱ्याएपछि त्यहाँबाट चाहिँ अमानव पुरुषले ब्रह्मलोक पुऱ्याउने उपर्युक्त उपनिषद्ले भनेको छ ।

[४]ब्रह्मज्ञानीका प्राणहरूले उत्क्रमण गर्दैनन् ब्रह्मज्ञानी ब्रह्म भएर नै ब्रह्म हुन्छन् भनेर एउटा उपनिषद्ले भनेको छ भने अर्को उपनिषद्ले पनि [५]ब्रह्मज्ञानीका प्राणहरूले उत्क्रमण गर्दैनन् यहीँ नै लीन हुन्छन्, ब्रह्मज्ञानी ब्रह्म भएर ब्रह्म हुन्छन् भनेको छ ।

ब्रह्मज्ञानीलाई ब्रह्मलोक पुऱ्याइने मार्गलाई देवमार्ग भनिन्छ । ब्रह्मवेत्तालाई ब्रह्मलोक पुऱ्याउने अधिकार प्राप्त देवताहरूद्वारा उपलक्षित हुनाका कारण यस मार्गलाई देवमार्ग र ब्रह्मलोकसम्म ब्रह्मज्ञानीलाई पुऱ्याउन उपयोग गरिने मार्ग भएकाले देवमार्ग वा ब्रह्ममार्ग भनिएको हो ।

यसरी ब्रह्मलोकमा कैवल्य मुक्तिका लागि पुगेका ब्रह्मज्ञानीहरू मनुको यस सृष्टिरूप आवर्त अर्थात् घडीको सुइ घुमेझैँ जन्ममरणका प्रवाहमा अनवरत घुमिरहने वा आवर्तन भइरहने संसारमा फेरि फर्कँदैनन् । बारम्बार घुमिरहने भएको हुँदा यस संसारलाई आवर्त भनिएको हो । अतः मुक्त पुरुषहरू सधैँका लागि ब्रह्मलोकबाट कैवल्यमुक्तिमा प्राप्त हुन्छन् र फेरि जन्ममरणको दुश्चक्रमा फर्कँदैनन् भन्ने अत्यन्त दुरूह विषयलाई उपनिषद्को शाङ्करभाष्यले स्पष्ट पार्ने प्रयास गरेको छ । यस अत्यन्त कठिन मोक्षलाई निम्न पङ्क्तिहरूद्वारा अझै स्पष्ट गर्ने प्रयास भाष्यले गरेको तथ्य पनि देखाइने छ ।

---

४. न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ।

– बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।६

५. न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्म सन् ब्रह्माप्येति ।

– नृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषद् ५

यसपछि शीर्षकमा आएको 'इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' मा नै परिसीमित भएर चर्चा गरिने छ। सर्वप्रथम प्रकृत विषय उल्लेख भएको मन्त्रको अर्थ र शाङ्करभाष्यमा आएको विशेष व्याख्याको उल्लेख गरेपछि शीर्षकमा आएको वाक्यांशको चर्चा (छा.उ.५।१०।१,२), मन्त्रको अर्थ र शाङ्करभाष्यको व्याख्यालाई समेत प्रकाश पारिने छ । त्यसपछि तत्सम्बन्धमा विभिन्न आचार्यहरूबाट लेखिएका टीकाहरूको अर्थ पनि उल्लेख गर्न प्रयास गरिने छ।

[६]जसले पञ्चाग्निविद्या जानेका छन् र जसले वनमा बसेर श्रद्धा तथा तप गरेर उपासना गरेका छन् तिनीहरूको देहपातपछि तिनीहरूलाई लिएर अर्चिरादिका अभिमानी देवताहरूले माथिका पङ्क्तिमा उल्लेख भए अनुसार ब्रह्मलोक पुऱ्याउँछन् ।

अर्चिरादिमार्गद्वारा ब्रह्मलोकतर्फ प्रस्थित भएका गृहस्थ अधिकारीले द्युलोकादि अग्निहरूबाट क्रमशः आएर उत्पन्न भएका हामीहरू अग्निस्वरूप अर्थात् अग्निमय हौँ भनेर जान्ने गृहस्थमात्रै अर्चिरादि देवपथबाट ब्रह्मलोक पुगेर कैवल्य मोक्षमा प्राप्त हुन्छन् । गृहस्थीहरूमध्ये जसले आफ्नो वेदशाखाको महावाक्य श्रवण गरेर पञ्चाग्निविद्याको समेत ज्ञान गरेका छन् उनीहरू मात्रै देवमार्गबाट ब्रह्मलोक जान्छन् । किन्तु जुन गृहस्थहरू केवल इष्टापूर्त एवं दत्त कर्महरूमा नै संलग्न हुन्छन् ती मरणोपरान्त चन्द्रलोक जाने कुरा श्रुतिले नै बताएको छ।

६. तद्य इत्थं विदुः । ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्मन्त्य- र्चिसोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङ्ङेति मासांस्तान् । मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पन्था इति ।

– छान्दोग्योपनिषद् ५।१०।१,२

पुराण र स्मृतिहरू समेतमा ऊर्ध्वरेता ब्रह्मचारीका लागि सूर्यसम्बन्धी उत्तरमार्ग प्रसिद्ध छन् । त्यसै कारण तिनीहरू अरण्यवासीहरूकै गतिमा जान्छन् । किन्तु उपकुर्वाण ब्रह्मचारी भने अध्ययन सकेर गृहस्थाश्रममा प्रवेश गर्ने भएकाले ती पनि गृहस्थ हुन् । अतः माथि उल्लेख भए अनुसार नै गृहस्थको गति जस्तै तिनीहरूको गति पनि हुन्छ ।

अग्निहोत्रादि सकाम वैदिक कर्म गर्ने अज्ञानी तथा एषणा र कामना भएका गृहस्थहरू धर्माधर्मजन्य दोषबाट चित्त अशुद्ध भएका कारण अशुद्ध हुन्छन् । त्यसैकारण उनीहरूको उत्तरमार्गबाट गमन हुन सक्तैन । किन्तु वानप्रस्थादि आश्रमीहरूले भने हिंसा, अनृत, माया, अब्रह्मचर्य आदिको त्याग गरेका कारण चित्तशुद्ध हुन्छ र उनीहरू उत्तरमार्गबाट जान्छन् ।

कतिपय [७]पौराणिक विद्वान्हरूको भनाइ अनुसार जुन मन्दमति पुरुषले सन्तानको इच्छा गरे तिनीहरू श्मशान गए । किन्तु जुन बुद्धिमान् हरूले सन्तानको इच्छा गरेनन् ती अमरत्व वा अमृतत्वमा प्राप्त भए ।

उपर्युक्त पौराणिक वचनमा आएको अमृतत्वको अर्थ पञ्चमहाभूतहरूको प्रलय पर्यन्त भन्ने हुन्छ, आत्यन्तिक मोक्ष होइन । यसै कुरालाई फेरि अगाडी भनेका छन् – [८]पञ्चमहाभूतहरूको प्रलयपर्यन्त रहनुलाई अमृतत्व नै भनिन्छ । किन्तु जुन आत्यन्तिक अमृतत्व हो त्यसको अपेक्षाले कर्मीहरू अर्थात् [९]दक्षिणमार्गीहरू ब्रह्मलोक अर्चिरादि मार्गबाट जाँदैनन् । श्रुतिले पनि आत्मज्ञान नभएकाले त्यहाँ जाँदैनन् भनेको छ ।

---

७. ये प्रजामीषिरेऽधीरास्ते श्मशानानि भेजिरे ।
ये प्रजां नेषिरे धीरास्तेऽमृतत्वं हि भेजिरे ॥ – पुराण

८. आभूत संप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते । – वेदान्तसन्दर्भ

९. न तत्र दक्षिणा यान्ति, स एनमविदितो न भुनक्ति । – श्रुतिः

मुक्त पुरुष फेरि फर्केर यस जगत्मा आउँदैन र यस मानव आवर्तमा फेरि फर्कँदैन इत्यादि श्रुति वचन आएको भए पनि श्रुतिमा ‘ इमं मानवमावर्तं’ भन्ने वाक्य आएको हुनाले तिनीहरूको सर्वथा यहाँ पुनरावृत्ति हुँदैन भन्न मिल्ने देखिँदैन। उक्त मन्त्रमा ‘इमम्’ भन्ने शब्द आएको र त्यसको अर्थ ‘इह’ भन्ने हुन्छ। यस विशेषणको सार्थकताका लागि त्यसको अन्यत्र आवृत्ति मान्नुपर्दछ भन्ने नै आचार्यहरूको भनाइ देखिन्छ।

उपर्युक्त शाङ्करभाष्यमा ‘इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते’ भन्ने उपनिषद्वाक्यको अर्थ गर्दै गोरखपुरबाट प्रकाशित छान्दोग्योपनिषद्को हिन्दी टीकामा यस्तो लेखिएको छ – अर्चिरादिमार्गद्वारा ब्रह्मलोक जाने ब्रह्मवेत्ताको यस लोकमा आवृत्ति हुँदैन, किन्तु ब्रह्मलोकमा नै यस्ता कैयौँ लोकहरू छन् जुन लोकहरूमा आफ्ना तपका प्रभावले जान्छन्। महर्लोक, जनलोक, तपलोक र सत्यलोक समेत गरेर चार ओटै लोकहरू ब्रह्मलोकका अन्तर्गत आउँछन्। यी मध्ये ज्ञानी एउटा लोकमा जान्छन् र फेरि त्यहाँबाट ज्ञानद्वारा उत्तरोत्तर लोकमा क्रमशः चढ्दै गएर अन्त्यमा सत्यलोकमा पुगेर मुक्त हुन्छन्। यही लोकान्तरगमन नै ज्ञानीको अन्यत्र आवृत्ति हो।

शाङ्करभाष्यमा आएको इमम् शब्दको व्याख्याको समर्थन गर्दै जुन कल्पमा ब्रह्मज्ञानी ब्रह्मलोक पुग्दछन् त्यसै कल्पमा पुनरावर्तन नभएर कल्पान्तरमा पुनरावर्तन हुन्छ भन्ने आफ्नो मत टिप्पणीकार र [१०]टीकाकारहरूले व्यक्त गरेका छन्।

---

१०. (क) न तु यस्मिन्कल्पे ब्रह्मलोकप्राप्तिः, तदेककल्पाभिधायकं येनार्थात्कल्पान्तरे पुनरावृत्तिःस्यात्। – नरेन्द्रपुरि

(ख) यस्मिन्कल्पे ब्रह्मलोकप्राप्तिस्तस्मात्कल्पान्तरमन्यत्रेत्युक्तम्। – आनन्दगिरि

अर्चिरादि मार्गबाट ब्रह्मलोक कैवल्य मुक्तिका लागि उपर्युक्त श्रुतिमा उल्लेख भएका आश्रमीहरूमात्रै जान्छन् र अविद्याको लेश समाप्त भएपछि ब्रह्मविद् त्यहींबाट कैवल्यमुक्तिमा जान्छन् भन्ने अद्वैतवेदान्तको सिद्धान्त हो । किन्तु श्रुतिमा आएको 'इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' भन्ने वाक्यांशलाई लिएर आचार्य श्रीशङ्कराचार्यले आफ्नू भाष्यमा 'इमम्' को अर्थ 'इह' भएको हुँदा विशेषणको सार्थकताका लागि अन्यत्र आवृत्तिको कल्पना गर्नुपर्दछ भन्नुभएकाले केही अद्वैत वेदान्तका आचार्यहरूले आ-आफ्ना मत र टीकाटिप्पणीहरूसमेत प्रस्तुत गरेको देखिन्छ ।

गीतामा भगवान् श्रीकृष्णले अर्जुनलाई उपदेश गर्दै [११]ब्रह्मलोकदेखि लिएर सबै लोकहरू पुनरावर्तनले युक्त छन् । किन्तु ब्रह्मज्ञान भएपछि भने फर्कनु पर्दैन भन्नुभएको देखिन्छ । त्यसको भाष्यमा पनि श्रीशङ्कराचार्यको मत उपनिषद्मा आएको जस्तै देखिन्छ । गीताको उक्त श्लोकको शाङ्करभाष्यको समेत अर्थ र त्यसको तात्पर्यसमेत अद्वैत वेदान्तको सिद्धान्त अनुकूल हुने गरी आनन्द गिरि, नीलकण्ठ चतुर्धरी, श्रीधर, अभिनवगुप्त, भाष्योत्कर्षदीपिकाकार र मधुसूदन सरस्वतीसमेतले टीका, व्याख्या र टिप्पणी लेखेका छन् ।

यी सबै थरी टीकाहरूको उल्लेख गर्नु अति विस्तृत हुने भएकाले आचार्य मधुसूदन सरस्वतीको टीकाको सारांशमात्र यहाँ उल्लेख गरिन्छ । जुन यस प्रकार छ – अर्चिरादि मार्गबाट ब्रह्मलोक पुगेका सम्यग्दर्शी ब्रह्मज्ञानीहरूको पुनरावृत्ति हुँदैन तर ब्रह्मज्ञानबाट विमुख असम्यग्दर्शीहरूको भने पुनरावृत्ति हुन्छ भन्ने यसको तात्पर्य हो । जुन सगुण ब्रह्मका उपासकहरू ब्रह्मलोक पुग्दछन् तिनीहरूमात्रै ब्रह्मलोकमा नै ब्रह्मज्ञान गरेर ब्रह्माजीसँगै

---

११. आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ – गीता ८।१६

मुक्त हुन्छन् तर पञ्चाग्निविद्याको ज्ञान नभएर पनि ब्रह्मलोक गएका असम्यग्दर्शीहरूको भने अवश्य पनि पुनरावृत्ति हुन्छ।

उपर्युक्त 'ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च पुनरावर्तते' 'इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' भन्ने मन्त्रमा 'इह, इमम्' इत्यादि विशेषणहरू आएका कारण अन्यत्र पुनरावृत्तिको कल्पना गरिएको प्रतीत हुन्छ भनेर मधुसूदन सरस्वतीज्यूले आफ्नू टीकामा उल्लेख गर्नुभएको छ।

उपर्युक्त 'इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' भन्ने उपनिषद्वाक्यको भाष्यमा श्रीशङ्कराचार्यले यो देवमार्ग भनेको ब्रह्मविद्लाई ब्रह्मलोक पुऱ्याउनका लागि अधिकार प्राप्त देवताहरूबाट लगिने मार्ग हो। यस मार्गद्वारा मोक्षका लागि ब्रह्मज्ञानीहरूलाई ब्रह्मलोक पुऱ्याइन्छ। उनीहरू फेरि यस जन्ममरणको प्रवाहरूप मानव आवर्तममा फर्कँदैनन् भनेर लेख्नुभएको छ। यसको अर्को मन्त्र (छा.उ.५।१०।२) को व्याख्या गर्ने क्रममा भने 'इमम्' 'इह' यस विशेषणको सार्थकताका लागि तिनीहरूको अन्यत्र आवृत्ति मान्नुपर्ने आफ्नू विचार आचार्यले व्यक्त गर्नुभएको हुँदा अन्यत्र आवृत्तिको कल्पना केवल विशेषणहरूको सार्थकताका लागि स्वरूपमा मात्र शब्दहरूको व्याख्या गरेको तर सारमा अर्थात् तात्पर्यतः भने नगरेको देखिन्छ। यस कुराको उपपत्ति मोक्ष सम्बन्धी अरू मन्त्रहरूमा आचार्यद्वारा गरिएको भाष्यार्थबाट प्रमाणित हुन्छ। जुन निम्न पङ्क्तिहरूमा उल्लेख गरिएको छ।

[१२]मानव पुरुषद्वारा ब्रह्मलोकमा पुऱ्याइएका ब्रह्मज्ञानीहरू अनेकौँ

१२. पुरुषो मानस एत्य ब्रह्मलोकान् गमयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति तेषां न पुनरावृत्तिः। – बृहदारण्यकोपनिषद् ६।२।१५
ते तेन पुरुषेण गमिताः सन्तस्तेषु ब्रह्मलोके पराः प्रकृष्टाः सन्तः स्वयं परावतः प्रकृष्टाः समाः संवत्सराननेकान् वसन्ति। ब्रह्मणोऽनेकान् कल्पान् वसन्तीत्यर्थः तेषां ब्रह्मलोकं गतानां नास्ति पुनरावृत्तिरस्मिन् संसारे न पुनरागमनमिहेति शाखान्तरपाठात्। – बृहदारण्यकोपनिषद् ६।२।१५ शाङ्करभाष्य

कल्पहरूसम्म बस्तछन् । ब्रह्मलोकमा गएका ब्रह्मज्ञ पुरुषहरूको पुनरावृत्ति हुँदैन । यसको अर्थ यस संसारमा पुनरागमन हुँदैन ।

उपनिषद्मा बताइए अनुसारका सबै कार्यहरू गर्ने ब्रह्मज्ञानी पुरुष देहपात भएपछि ब्रह्मलोक जान्छ । [१३]त्यहाँबाट फेरि शरीर ग्रहण गर्न फर्कंदैन । किनभने पुनरावृत्ति प्राप्तिको प्रतिषेध गरिएको छ । अर्चिरादि मार्गद्वारा कार्यब्रह्मका लोकमा पुगेका ब्रह्मज्ञानी जबसम्म ब्रह्मलोकको स्थिति रहन्छ त्यति बेलासम्म ब्रह्मलोकमा रहन्छन् । ब्रह्मलोकको नाश हुनुपूर्व त्यहाँबाट फर्कंदैनन् भनेर आचार्य श्रीशङ्करले आफ्नो भाष्यमा धेरै ठाउँमा लेख्नुभएको छ ।

ब्रह्मज्ञानीका मुक्तिका सम्बन्धमा उपर्युक्त उपनिषद्वचन र भाष्यमा आएका अर्थको टिप्पणी र समीक्षा गर्दै केही टिप्पणीकारहरूले यसप्रकार पनि आफ्नो मत व्यक्त गरेका छन् । जस्तै – ब्रह्मलोकको नाश भएपछि ब्रह्मज्ञानी फर्किंदैनन् र उनी ब्रह्म नै भइहाल्दछन् । किनभने ब्रह्मलोकको नाश महाप्रलयका अवस्थामा मात्रै हुन्छ र त्यसपछि कुनै पनि लोकहरू रहँदैनन् । अतः फर्कने स्थान नै रहँदैन । ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु ।

---

१३. यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते ।
– छान्दोग्योपनिषद् ८।१५।१

अर्चिरादिना मार्गेण कार्यब्रह्मलोकमभिसम्पद्य यावद्ब्रह्मलोकस्थितिस्तावत्तत्रैव तिष्ठति प्राक्ततो नावर्तत इत्यर्थः । द्विरभ्यास उपनिषद्विद्यापरिसमाप्त्यर्थः । – शाङ्करभाष्य, छान्दोग्योपनिषद् ८।१५।१

उद्धरेदात्मनात्मानम्

परमात्मा नै प्रतिबिम्बरूपले प्राणीका अन्तःकरणमा प्रवेश गरेर जीवभावले प्रकट हुन्छन् । त्यस [1]सत् नामक तेज, जल र अन्नको योनिभूत परमात्माले म जीवात्मरूपले यिनमा अनुप्रवेश गरी नाम र रूपको अभिव्यक्ति गरौँ भनी जीव भएर प्रकट भए भन्ने श्रुतिको भनाइ प्रष्ट देखिन्छ । त्यसै गरेर अर्को श्रुतिले [2]यसको रचना गरेर परमात्मा त्यसैमा पसे भनेको छ । अतः परमात्मा आफैँ जीव भएर प्राणीका शरीरमा प्रवेश गरेको कुरा श्रुतिले स्पष्ट नै भनेको हुँदा ब्रह्म नै जीव भएको देखिन्छ ।

जीवात्मा नै परमात्मा भएकाले जीवात्माले आफूलाई हीनभावना राख्नु हुँदैन । आफ्नै विगतका अनेकौँ जन्मका अविद्या, काम, कर्म र त्यसको फल भोग्दै [3]संसारसागरमा चुर्लुम्म डुबेको जीवले आफूले आफूलाई आफ्नो ब्रह्मस्वरूप जानेर आफ्नो उद्धार गर्नुपर्दछ । तर आफूले आफ्नो अधःपतन गराउनु हुँदैन । किनभने जीवात्मा आफू नै आफ्नो शत्रु हो र आफ्नो मित्र आफैँ हो भनेर गीताले उद्घोष गरेको छ ।

जीवात्मा मायाको उपाधि ग्रहण गरेर आफूलाई परमात्माभन्दा भिन्न ठान्दछ । द्वैत बुद्धि लिएर जीव अखण्ड परमात्मालाई खण्डित

---

१. सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति । – छान्दोग्योपनिषद् ६।३।२

२. तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । – तैत्तिरीयोपनिषद् २।६।१

३. उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनोबन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ।। – श्रीमद्भगवद्गीता ६।५

गराएर परमात्मा अंशी र आफू परमात्माको अंश भएको भ्रम पालेर हिँड्दछ। त्यति मात्रै होइन ऊ परम द्वैती भएर अद्वैतस्वरूप परमात्मालाई उपास्य र आफू उपासक भएको ठान्दछ। ऊ आफ्नै स्वरूप आत्माको खोजी गर्दै बहिर्मुखी भएर यत्रतत्र सुधबुधविना आजीवन दौडिरहन्छ।

त्यतिमात्रै होइन अत्यन्त अज्ञानी, प्रत्यक्षवादी तथा भौतिकवादी जगत्लाई सत्य र मिथ्या शरीरलाई आत्मा भनेर त्यसमा पशुवत् रमाइरहेको हुन्छ। यसै कुरालाई लिएर ब्रह्माजी परमात्माको स्तुति गर्दै भन्नुहुन्छ – हे भगवन् ! हजुर नै सबैको [४]आत्मा भएर पनि अज्ञानी मनुष्य हजुरलाई पराइ ठान्दछ । त्यतिमात्रै होइन पाञ्चभौतिक, नाशवान् शरीर आदिलाई आफ्नू आत्मा सम्झन्छ। किन्तु आफ्नै स्वरूपभूत हजुरलाई भने पराई ठानेर अज्ञानी जीव बाहिर खोज्दछ। यो भन्दा अज्ञानको पराकाष्ठा र आश्चर्य केही हुन सक्तैन।

आफ्नू स्वरूपभूत परमात्मालाई द्वैतज्ञानबाट प्राप्त गर्न कहिल्यै पनि सकिँदैन। केवल आत्मज्ञानबाट मात्रै परमात्माको साक्षात्कार गर्न सकिन्छ। किनभने त्यस अत्यन्त [५]मुस्किलले साक्षात्कार गर्न सकिने, गूढ स्थानमा अनुप्रविष्ट भएर रहेको, बुद्धिवृत्तिमा प्रतिबिम्बित भएको र अत्यन्त गहन स्थानमा रहेको पुरातन देवलाई अध्यात्म योगको प्राप्तिद्वारा जानेर बुद्धिमान् धीर पुरुष हर्ष र शोक दुवैको त्याग गर्दछ।

संसारमा प्राणीमात्रले आफ्नै आत्मालाई सबैभन्दा बढी प्रेम गर्दछन् । पत्नी, पुत्र, धन, स्वजन आदिलाई प्रेम गर्ने आफ्नै लागि

---

४. त्वामात्मानं परं मत्वा परमात्मानमेव च।
आत्मा पुनर्बहिर्मृग्य अहोऽज्ञजनताज्ञता ॥ – भागवत १०।१४।२७

५. तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्।
अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥
– कठोपनिषद् १।२।१२

हो । तर उनीहरूका लागि सर्वथा होइन । यसै कारणले ब्रह्मादेखि लिएर क्षुद्र प्राणी भुसुनासम्मको प्रेम आफ्नै सुरक्षार्थ हो, साध्य आत्मा हो र पुत्र, पत्नी, धन, घर, बन्धु केवल साधन हुन् । शरीरलाई आत्मा सम्झने नास्तिकले पनि आस्तिकले आत्मालाई जसरी सबैभन्दा बढी प्रेम गर्छ त्यसै गरी प्रेम गर्छ । किनभने शरीर जतिसुकै जीर्णशीर्ण भए तापनि सबैले बाँच्ने इच्छा गरिरहने भएकाले सबै प्राणीले आफ्नै आत्मालाई सबैभन्दा बढी प्रेम गर्दछन् भन्ने प्रमाणित हुन्छ । आफ्ना लागि नै प्राणीमात्रले सम्पूर्ण चराचर जगत्लाई पनि प्रेम गर्दछन् भन्ने औपनिषद वाक्य ब्रह्माजीका मुखबाट [६]श्रीमद्भागवतमा पनि व्यक्त भएको छ । वस्तुतः आत्मा नै सबै प्राणीको प्रिय भएको यसबाट स्पष्ट हुन्छ । अतः यस सन्दर्भमा यहाँ उपनिषद्लाई पनि उद्धरण गर्नु प्रासङ्गिक देखिन्छ । प्रियतम आत्माका लागि नै अरू वस्तु प्रिय भएको औपनिषद परम ज्ञान मैत्रेयीलाई आत्माको उपदेश गर्ने क्रममा श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरु याज्ञवल्क्यको मुखबाट उपनिषद्ले व्यक्त गरेको छ । [७]हे मैत्रेयि ! यो निश्चय हो कि पतिका लागि पति प्रिय हुँदैन । आफ्नै प्रयोजनका लागि पति प्रिय हुन्छ । त्यसै गरेर आफ्नै प्रयोजनका लागि पतिलाई पत्नी प्रिया हुन्छे, आफ्नै लागि पुत्र प्रिय हुन्छ, धन प्रिय हुन्छ, देवता प्रिय हुन्छन्, प्राणीहरू प्रिय हुन्छन् र अन्त्यमा आफ्नै प्रियतम आत्माका लागि नै सबै प्रिय

---

६. सर्वेषामपि भूतानां नृप स्वात्मैव वल्लभः ।
इतरेऽपत्यवित्ताद्यास्तद्वल्लभतयैव हि ॥ – भागवत १०।१४।५०

७. स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति । ... न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम् ।
– बृहदारण्यकोपनिषद् २।४।५

हुन्छन् भन्दै याज्ञवल्क्यले मैत्रेयीलाई सम्बोधन गर्दै यो आत्मा नै दर्शन गर्न योग्य, श्रवण गर्न योग्य, मनन गर्न योग्य र ध्यान गर्न योग्य छ। अतः हे मैत्रेयि ! यसै आत्माको दर्शन, श्रवण, मनन र विज्ञानबाट ब्रह्मसाक्षात्कार हुन्छ भन्नुभएको छ।

अनन्त जन्ममा विभिन्न योनिहरूमा जन्म लिँदै मर्दै गरेर अत्यन्त मुस्किलले प्राप्त यो अमूल्य मनुष्य योनि खुला मुक्तिको मूल द्वार हो। यस्तो अमूल्य नरजीवन पाएर पनि कुनै अभागी मनुष्यले [८]दत्तात्रेयका चौबीस गुरुहरू मध्येका पोथी र वचेरामा अत्यन्त आसक्त हुँदा व्याधाद्वारा मारिएको परेवा जस्तो घरमा आसक्त भएर बस्ने मनुष्य अभागी हो। किनभने मनुष्य ब्रह्मज्ञान गरेर सधैँका लागि मुक्त हुन सक्तछ, अरूबाट सम्भव छैन। अतः मनुष्यको चोला पाएर पनि उसको मुक्ति हुन सक्तैन भने त्यस्तालाई आरूढच्युत अर्थात् मुक्तिको द्वारसम्म पुगेर फेरि संसारको जन्म र मरणको दुश्चक्रममा पतन भएको भनेर बुझ्नु पर्दछ।

वास्तवमा यो [९]मानव शरीर अति सुदुर्लभ भएर पनि सजिलै प्राप्त भएजस्तो लाग्दछ। यस असार संसाररूपी दुस्तर सागरबाट पार हुनका लागि यो मनुष्य शरीर एउटा अत्यन्त सुदृढ नौका हो। श्रोत्रिय ब्रह्मज्ञानी गुरु यस नौकालाई सञ्चालन गरेर अर्थात् खियाएर संसार सागरबाट पार लगाउने माझी हुनुहुन्छ। त्यस नौकालाई पार लगाउन अनुकूल वायु चलाएर मुक्त गराउने भगवन् श्रीकृष्ण आफैँ

---

८. यः प्राप्य मानुषं लोकं मुक्तिद्वारमपावृतम्।
गृहेषु खगवत् सक्तस्तमारूढच्युतं विदुः॥ – भागवत ११।७।७४

९. नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारम्।
मयानुकूलेन नभस्वतेरितं पुमान् भवाब्धिं न तरेत्स आत्महा।
– भागवत ११।२०।१७

हुनुहुन्छ । उपर्युक्त प्रकारका अनुकूल सुविधाहरू प्राप्त भएको समयमा पनि अनन्त जन्मका पुण्यपुञ्जका परिपाकद्वारा पाएको अमूल्य मनुष्यजीवनको सदुपयोग गरेर यस असार संसारबाट मनुष्य पार हुँदैन अथवा मुक्त हुँदैन भने त्यस्तो मनुष्य आफैँले आफ्नो हत्या गर्ने आत्मघाती तुल्य हो भनेर भगवान् श्रीकृष्णले उद्धवलाई उपदेश गर्नुभएको छ । त्यस्ता [१०]आत्मघाती मनुष्यहरू आत्माको अदर्शनरूप अज्ञानद्वारा आच्छादित असुरसम्बन्धी लोकमा मरेपछि जान्छन् भनेर श्रुतिले नै भनेको छ ।

मनुष्यले प्रायः गरेर आत्मदर्शन गर्न सक्तैन । किनभने [११]परमात्माले मनुष्यका इन्द्रियहरूलाई बाहिरतर्फ फर्काएर सृष्टिको प्रथम प्रभातमा नै कुण्ठित वा हनन गरिदिनुभएको छ । यसै कारण मान्छे बहिर्मुखी भएर बाहिरी दृश्य अर्थात् अनित्य मिथ्या संसारलाई मात्रै देख्तछ । किन्तु द्रष्टा आफ्नै स्वरूप अन्तरात्मालाई भने देख्तैन । कुनै धीर पुरुषले मात्रै मुक्तिको इच्छा गरेर आफ्ना बहिर्मुखी इन्द्रियहरूलाई अन्तर्मुखी बनाएर अत्यन्त धैर्यका साथ आत्मचिन्तन गरेर प्रत्यगात्मा अर्थात् ब्रह्मसाक्षात्कार गर्न सक्तछ ।

सामान्य संसारी मान्छेले आत्मसाक्षात्कार गर्न सक्तैन । यसका लागि ऐहिक र पारलौकिक सबै भोगको कामना अर्थात् पुत्रैषणा, वित्तैषणा र लोकैषणासमेत चटक्कै छोडेर साधन चतुष्टयसम्पन्न

---

१०. असूर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः ।
 तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥

— ईशावास्योपनिषद् ३

११. पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मन् ।
 कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मनमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥

— कठोपनिषद् २।१।१

मुमुक्षु भएर ब्रह्मज्ञानका लागि [१२]श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ ज्ञानी गुरु समक्ष गएर गुरूपसत्ति पूर्वक ब्रह्मजिज्ञासा गर्नुपर्छ । गुरुबाट विधिपूर्वक आफ्नू वेदशाखाको महावाक्य श्रवण गरेपछि अत्यन्त निष्ठा र श्रद्धापूर्वक मनन, निदिध्यासन र ब्रह्माभ्यास गर्नुपर्दछ । किन्तु त्यसपछि पनि जन्मजन्मान्तरको अथवा [१३]सय्यौँ कोटि जन्मको पुण्य पुञ्जको परिपाक नभईकन आत्मसाक्षात्कार वा मुक्ति हुन सक्तैन भनेर आचार्य श्रीशङ्करले भन्नुभएको छ ।

अन्त्यमा [१४]सम्पूर्ण भूतप्राणीका अन्तःकरणमा अन्तर्यामी प्रत्यगात्मा वा साक्षीका रूपमा बसेको त्यो आत्मालाई अज्ञानी मनुष्यहरूले साक्षात्कार गर्न सक्तैनन् । तिनै मनुष्यहरूले मात्रै आत्मसाक्षात्कार गर्न सक्तछन् जुन सूक्ष्मदर्शी र तीव्र बुद्धियुक्त छन् । [१५]योगमायाद्वारा आवृत भएको म सबैका लागि प्रकाशित हुन्न । संसारी मूढ अर्थात् मोहग्रस्त मनुष्यले जन्मरहित तथा अविनाशी मलाई जान्न सक्तैन । जसको अन्तःकरण निर्मल, शुद्ध र सूक्ष्म छ त्यसैले मलाई जान्दछ भनेर भगवान्ले गीतामा भन्नुभएको छ । ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु ।

---

१२. परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन ।
तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ।
– मुण्डकोपनिषद् १।२।१२

१३. मुक्तिर्नो शतकोटिजन्मसु कृतैः पुण्यैर्विना लभ्यते । – विवेकचूडामणि २

१४. एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ – कठोपनिषद् १।३।१२

१५. नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥ – श्रीमद्भगवद्गीता ७।२५

ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानम्

'ॐ' अक्षर अव्यय शब्द हो । यो शब्द "अव रक्षणगति-कान्तिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्य-वाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिषु" धातुदेखि "अवतेष्टिलोपश्च" भन्ने उणादिसूत्रले 'मन्' प्रत्यय र यसको 'टि' को अर्थात् 'अन्' लोप भई 'अव्' को 'व्' का ठाउँमा "ऊठ्" आदेश भएर 'अ+ऊ+ म्' भएपछि गुण भएर निष्पन्न हुन्छ। सामान्यरूपमा यस पावन शब्दको प्रयोग सनातन वैदिक धर्मावलम्बीहरूले आफ्नू वेदको पाठ गर्दा सुरुमा र अन्त्यमा समेत गर्ने चलन छ। त्यतिमात्रै होइन सनातनी वैदिक, वैष्णव, तान्त्रिक, मान्त्रिक आदिका साथै धामी, झाँक्री, अवैदिक बौद्ध, चार्वाक र जैन धर्मावलम्बीहरूले पनि ॐकारलाई आफ्नो धर्मको अभिन्न अङ्ग मानेका छन् । यसैकारण पनि यी सबै धर्म र सम्प्रदायहरूलाई पनि हिन्दूधर्मले आफ्नो परिवार भित्रको मानेको छ। यतिमात्रै होइन संसारभरिका सबै धर्महरूले कुनैले सोझै र कुनैले प्रकारान्तरले ॐकारलाई प्रार्थना, स्तुति, पूजा, स्तोत्रपाठ र उपासनाका क्रममा वैदिक धर्मावलम्बीहरूले जस्तै प्रारम्भ र अन्त्यमा उच्चारण गरेको पाइन्छ । उदाहरणका लागि क्रिश्चियनहरूले चर्चमा बाइबल पढ्नु अघि र पछि आमीन भन्ने र त्यसै गरेर मुसलमानहरूले मस्जिद, दरगाहा आदि प्रार्थना स्थलहरूमा कुरान पढ्दा सुरुमा र अन्त्यमा पनि ओमिन भन्ने गर्दछन् । यी पनि ॐकै प्रकारान्तरको उच्चारण हो ।

ॐकारलाई प्रणव पनि भनिन्छ। प्रणवको उपदेश गर्दै भगवान्

शिवले पार्वतीलाई भन्नुभएको छ – [१]हे पार्वति ! अकारमा ब्रह्मा, उकारमा विष्णु, मकारमा रुद्र, नादमा ईश्वर र बिन्दुमा सदाशिव समेत पञ्चमहाप्रेतहरू प्रणवमा रहेका छन् । यो भयो तन्त्रशास्त्रले गरेको ॐकाररूपी प्रणवको व्याख्या ।

ओङ्कारलाई वेदमाता पनि भनिन्छ । सृष्टिको प्रथम प्रभातमा ओङ्कारमात्रै एक अद्वितीय अक्षर थियो जसलाई प्रणव भनिन्छ । त्यो [२]प्रणव ब्रह्मवाचक हो । त्यो नै [३]सत् हो । त्यसैबाट सम्पूर्ण सृष्टि प्रपञ्चको विस्तार भयो ।

वेदमाता ओङ्कारलाई नै लिएर सुरुमा परमात्माले एउटा वेदको सिर्जना गर्नुभयो । कालान्तरमा एउटै वेदलाई चार वेदका रूपमा भगवान् वेदव्यासबाट विभाजन गरियो । सबै वेदहरू ॐकारमय हुन् । सबै वेदहरू ब्रह्ममय हुन् । सबै वेद र वेदमन्त्रहरू ॐकारबाटै सुरु भएर ॐकारमा नै पर्यवसित हुन्छन् । ॐकाररूपी ब्रह्मबाटै सम्पूर्ण सृष्टि प्रपञ्च सुरु हुन्छ र ॐकाररूपी ब्रह्ममा नै गएर सम्पूर्ण सृष्टिप्रपञ्च समेटिन्छ ।

ॐकारको वर्णन सबै वेदहरूमा पाइन्छ । वेद अन्तर्गतका ब्राह्मण, आरण्यक र उपनिषद्हरूमा ॐकारको विशद वर्णन भएको देखिन्छ । यस लेखमा सबैको उल्लेख गर्न सम्भव नहुँदा

---

१. अथातः सम्प्रवक्ष्यामि निर्णयं प्रणवस्य च ।
कालापपञ्च (क) संयुक्तस्तत्क्रमं शृणु पार्वति ॥
अकारश्च उकारश्च मकारश्च तृतीयकः ।
नादश्चतुर्थो गदितः पञ्चमो बिन्दुरीरितः ॥
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः ।
एते पञ्च महाप्रेताः प्रणवे च समन्विताः ॥ – शक्तिसङ्गमतन्त्र

२. तस्य वाचकः प्रणवः । – पातञ्जलयोगदर्शन १।२७

३. सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयकम् । – छान्दोग्योपनिषद् ६।२।१

वेदको प्रतिनिधिका रूपमा माण्डूक्योपनिषद् र अरू शास्त्रहरूका प्रतिनिधिका रूपमा श्रीमद्भगवद्गीताबाट केही उद्धरण दिने प्रयास गरिने छ ।

अथर्ववेद अन्तर्गतको ब्राह्मण भागमा रहेको माण्डूक्योपनिषद् आकारका दृष्टिकोणले १२ ओटा मन्त्रहरू रहेको सानो उपनिषद् मध्येको उपनिषद् हो । यसमा सुरुदेखि अन्त्यसम्म ॐकारको वर्णन गरिएको छ । [४]ॐ सबै कुरा हो । यो जे जति भूत, भविष्यत् र वर्तमान हो त्यसैको व्याख्या हो । अतः यो सबै ॐकार नै हो । यो बाहेकका त्रिकालातीत अरू जे जति वस्तुहरू छन् ती पनि ओङ्कार नै हुन् भन्दै प्रथम मन्त्रबाट ॐकारको व्याख्या सुरु भएको छ ।

दोस्रो मन्त्रमा यो सबै ब्रह्म नै हो भन्दै यो आत्मा नै ब्रह्म भएको उद्घोष गरिएको छ । अथर्व वेदाध्यायीका लागि यस मन्त्रमा पठित 'अयमात्मा ब्रह्म' भन्ने वाक्यलाई मुमुक्षुले मोक्षका लागि गुरुबाट श्रवण गर्नुपर्ने महावाक्य हो भनिएको छ । यसैकारण यसको विशेष महत्त्व देखिन्छ । यसमा वर्णित आत्मालाई चारपादयुक्त पनि भनिएको छ । तेस्रो मन्त्रले आत्माका चार पादहरूमध्ये जीवको बुद्धिको जाग्रत् अवस्थालाई प्रथम पाद मानेर वर्णन गरेको छ भने चारौँ मन्त्रले स्वप्नलाई बुद्धिको अवस्थाका दोस्रो पाद भनेको छ । जीवका बुद्धिको तेस्रो अवस्था आत्माको तेस्रो पाद हो भन्दै चारौँ पाद चाहिँ आत्माको तुरीय अवस्थालाई भनेको छ ।

त्यो तुरीय [५]न अन्तप्रज्ञ हो, न बहिष्प्रज्ञ हो, न उभयत प्रज्ञ अर्थात् न

४. भूतंभवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव ।
यच्चान्यत्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एव ॥ – माण्डूक्योपनिषद् १

५. नान्तः प्रज्ञं न बहिष्प्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् । अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः ।
– माण्डूक्योपनिषद् ७

अन्तःप्रज्ञ र बहिष्प्रज्ञ हो, न प्रज्ञानघन हो, न प्रज्ञ हो र न अप्रज्ञ हो। किन्तु अदृष्ट, अव्यवहार्य, अग्राह्य, अचिन्त्य, अव्यपदेश्य, एकात्म्यप्रत्ययसार प्रपञ्चको उपशम, शान्त, शिव र अद्वैतरूप हो। त्यो नै आत्मा हो। त्यो नै साक्षात् जान्न योग्य हो भनेर विवेकीहरू भन्दछन्।

त्यस आत्मालाई अक्षरका दृष्टिबाट ओङ्कार भनिएको छ। मात्राहरू आत्माका पाद र पादहरूलाई मात्रा भनिएको छ। जाग्रत्, स्वप्न र सुषुप्ति अवस्थालाई क्रमैले अकार, उकार र मकारमा विभाजन गरेर तीनै अवस्थाको अभिमानी वैश्वानर, तैजस र प्राज्ञ हुन् भनिएको छ।

उपनिषद्ले अन्तिम मन्त्रमा [६]मात्रारहित तुरीय अवस्थालाई आत्मा नै हो भनेको छ। त्यो अव्यवहार्य, प्रपञ्चोपशम, शिव र अद्वैत हो। यसरी उपनिषद्ले ओङ्कारलाई आत्मा नै हो भन्दै जसले ॐकारलाई उपर्युक्त अनुसार जान्दछ त्यो स्वतः आफ्नै आत्मामा नै प्रवेश गर्दछ पनि भनेको छ।

अर्को छान्दोग्य उपनिषद्ले पनि यो [७]सम्पूर्ण प्रपञ्च चराचर जगत् ॐ नै हो, ॐकार बाहेक अरू केही होइन भनेको छ भने अर्को बृहदारण्यकोपनिषद्ले ॐकारवाचक अक्षरमा अर्थात् ब्रह्ममा नै सम्पूर्ण ओतप्रोत छ भन्दै त्यो केवल अक्षर नभएर ॐकार ब्रह्म नै हो भन्दै जुन [८]अक्षरको अनुशासनमा सूर्य र चन्द्रमा रहन्छन् यिनीहरूलाई अक्षरवाचक ब्रह्मले नै धारण गरेको छ भनेको छ। ब्रह्मबाहेक अरू कुनै अचेतन वस्तुले पनि सूर्यचन्द्र सहितको

---

६. अ मात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत एवमोङ्कार आत्मैव संविशत्यात्मनात्मानं य एवं वेद। – माण्डूक्योपनिषद् १२

७. ओङ्कार एवेदं सर्वम्। – छान्दोग्योपनिषद् २।२३।३

८. एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौविधृतौ तिष्ठतः।
– बृहदारण्यकोपनिषद् ३।८।९

प्रपञ्चलाई धारण गर्न सक्तैन । अन्तर्यामित्वेन सम्पूर्ण प्रपञ्चको भित्र र बाहिर ओतप्रोत भएर सञ्चालन गर्न सक्ने भएबाट अक्षरसंज्ञक ॐकारकवाचक ब्रह्म नै भएको निक्र्यौल हुन्छ ।

पुराणहरूमा ॐकारको वर्णन सर्वत्र पाइन्छ । निवृत्तिमार्गमा अग्रसर निवृत्तिपरायण [९]मुमुक्षुले आफ्ना इन्द्रियहरूलाई दर्शनादि सङ्कल्परूप मनमा लीन गर्ने, वैकारिक मनलाई परावाणीमा लय गर्ने, परावाणीलाई वर्णसमुदायमा मिलाउने, वर्णसमुदायलाई अ, उ र म् यी तीन थरी स्वरका रूपमा रहने ॐकारमा लय गर्ने, त्यस ॐकारलाई बिन्दुमा लीन गर्ने, बिन्दुलाई नादमा मिलाउने, नादलाई सूत्रात्मरूप प्राणमा लीन गर्ने र अन्त्यमा प्राणलाई ब्रह्ममा लय गर्ने भनेर भागवतले अद्वैत वेदान्तको कैवल्य अर्थात् सद्योमुक्तिको वर्णनको क्रममा ॐकारका माध्यमबाट हुन सक्ने भनेर गरेको छ ।

उपनिषद्ले ॐकारस्वरूप अक्षर ब्रह्ममा मनोनिवेश गर्ने क्रमको उपदेश गरेको छ । [१०]जुन दीप्तिमान् अणुभन्दा पनि अणु छ, जसमा सम्पूर्ण लोकहरू र तिनका निवासीहरू समेत स्थित छन् त्यही अक्षर ब्रह्म हो । त्यो ब्रह्म नै प्राण हो, त्यही ब्रह्म नै वाक् र मन पनि हो भन्दै उपनिषद्ले त्यसै अक्षर ॐकार ब्रह्मलाई सत्य र अमृत हो भनेको छ । अतः हे सोम्य मुमुक्षु ! त्यसै ॐकारब्रह्मलाई मनोनिवेशद्वारा वेधन गर्नुपर्दछ, अतः तिमी त्यसलाई वेधन गर पनि उपनिषद्ले भनेको छ ।

उपर्युक्त अनुसार मोक्षकामी मुमुक्षुलाई उपनिषद्ले ब्रह्मवेधनको

---

९. इन्द्रियाणि मनस्यूर्मौ वाचि वैकारिकं मनः ।
वाचं वर्णसमाम्नाये तमोङ्कारे स्वरे न्यसेत् ।
ओङ्कारं बिन्दौ नादे तं तं तु प्राणे महत्यमुम् ॥ – भागवत ७।१५।५३

१०. यदर्चिमद्यदणुभ्योऽणु च यस्मिँल्लोका निहिता लोकिनश्च । तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनः । तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वेद्धव्यं सोम्य विद्धि ॥
– मुण्डकोपनिषद् २।२।२

उपदेश गरेपछि मुमुक्षुलाई जिज्ञासा जागृत् हुनु स्वाभाविकै हुन्छ र उसले गुरुसँग आफ्नू जिज्ञासा त्यस मन, वचन आदि कुनै पनि करणहरू र साधनहरू समेतबाट जान्न नसकिने त्यस ब्रह्मलाई कसरी वेधन गर्ने भनेर व्यक्त गर्दछ। त्यस ब्रह्मवेधनका उपाय र विधि समेत बताउँदै उपनिषद् भन्दछ – [११]हे सोम्य ! उपनिषद्बाट मात्रै जानिने महान् अस्त्ररूप धनुष लिएर त्यस धनुषमा उपासनाद्वारा तीक्ष्ण पारिएको अर्थात् निरन्तर ध्यान गर्नाले तीखो भएको वा स्वच्छ भएको वाण चढाऊ । त्यस वाणलाई तानेर भावानुगत चित्तद्वारा अर्थात् इन्द्रियहरू सहित अन्तःकरणलाई तिनका विषयबाट हटाएर त्यस अक्षररूप लक्ष्यलाई नै वेधन गर ।

उपर्युक्त रूपकका रूपमा आएको अक्षरब्रह्मको वेधन प्रक्रियालाई बुझ्न सरलरूपमा मुमुक्षुलाई उपदेश गर्दै अगाडि उपनिषद् भन्दछ– [१२]धनुष भनेको प्रणव हो, सोपाधिक तर शुद्ध पारिएको आत्मा वाण हो र उपाधिरहित शुद्ध तथा निष्कल ब्रह्म त्यस सोपाधिक आत्मरूप वाणको लक्ष्य हो भनिन्छ। तदुपरान्त त्यस ब्रह्मलाई अप्रमत्त अर्थात् बाह्यविषयहरूको उपलब्धि गर्ने तृष्णारूपी प्रमादले रहित भएर एकाग्रचित्तद्वारा ब्रह्मरूप आफ्नू लक्ष्य निर्धारण गर्नुपर्दछ। त्यसपछि अक्षर ब्रह्मद्वारा ब्रह्मात्मैक्यरूप लक्ष्य प्राप्त हुन्छ।

अरू सबै परमात्मबोधक नामहरू भन्दा [१३]ॐ, तत् र सत् यी

---

११. धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं ह्युपासानिशितं सन्धयीत ।
आयम्य तद्भावगतेन चेतसा लक्ष्यं तदेवाक्षरं सोम्य विद्धि ॥
– मुण्डकोपनिषद् २।२।३

१२. प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।
अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ – मुण्डकोपनिषद् २।२।४

१३. ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ – श्रीमद्भगवद्गीता १७।२३

तीन शब्दहरू मुख्यरूपमा श्रुतिले निर्देश गरेको छ। यी तीन पवित्र नामहरूबाट सृष्टिको आदिमा नै ब्राह्मण, वेद र यज्ञको रचना गरिएको थियो भनेर भगवान् श्रीकृष्णले भन्नुभएको छ। त्यतिमात्रै होइन [१४]ॐ यो एकाक्षर ब्रह्मको उच्चारण गर्दै ॐकारवाच्य म परब्रह्मको स्मरण गर्दै जो आफ्नू पाञ्चभौतिक देहको त्याग गरेर यस संसारबाट जान्छ त्यस्तो मुमुक्षुले परम गतिरूप मोक्ष लाभ प्राप्त गर्दछ पनि उहाँले भन्नुभएको छ।

[१५]हे सत्यकाम! यही नै पर र अपर ब्रह्म समेत दुवै हो भनेर उपक्रम गरेर फेरि यस ब्रह्मलाई अ, उ र म् तीनमात्रा भएको ॐ यसै अक्षरद्वारा परम पुरुषको ध्यान गर भनेर श्रुतिले पनि निर्देश गरेको हुँदा तदनुरूप नै भगवान् श्रीकृष्णले गीतामा अर्जुनलाई उपदेश गर्नुभएको देखिन्छ।

अन्त्यमा श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुले आफ्ना जिज्ञासु शिष्यहरूलाई उपदेश गर्दै भन्नुभयो – हे सोम्य! [१६]जुन अक्षर पुरुषमा द्युलोक, पृथिवी, अन्तरिक्ष र प्राणहरू अर्थात् अरू समस्त इन्द्रियहरूसहित जसमा मन पनि समर्पित छ त्यसै एक अर्थात् अद्वितीय आत्मालाई नै जान। यसरी आत्मालाई आफ्नो र समस्त प्राणीमात्रको प्रत्यक्स्वरूपले जानेर अपरविद्यारूप अरू वाणीलाई र त्यसबाट प्रकाशित हुने अर्थात् जानिने समस्त कर्महरूलाई तिनका साधनसहित छोड। त्यसलाई सबै प्रकारले त्याग गरिदेऊ। किनभने यो अमृतको सेतु हो। अर्थात्

---

१४. ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन्।
यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम्॥ – श्रीमद्भगवद्गीता ८।१३

१५. एतद्वै सत्यकाम परञ्चापरञ्च ॐकारः, य पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परम्पुरुषमभिध्यायीत। – श्रुतिः

१६. यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः।
तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः॥
– मुण्डकोपनिषद् २।२।५

यो आत्मज्ञान संसार महासागरलाई पार गर्ने साधन हुनाका कारण अमृत वा अमरत्व वा मोक्षका प्राप्तिका लागि नदीबाट तरेर पारि जाने सेतु समान हो ।

उपर्युक्त मन्त्रमा भनिएको ॐ काररूपबाट ब्रह्मचिन्तन विधिका बारेमा गुरुले शिष्यलाई दिएको उपदेशको वर्णन अगाडि उपनिषद् यसरी गर्दछ – जसरी रथका चक्रका नाभिमा [१७]अराहरू अर्थात् सोइलाहरू लागेका हुन्छन्, त्यसै गरी सम्पूर्ण नाडीहरू जुन हृदयमा एकत्रित हुन्छन् त्यस्तो हृदयका भित्र बौद्धप्रतीतिको साक्षीभूत त्यस आत्मालाई 'ॐ' यस प्रकार अर्थात् ॐकारलाई आलम्बन बनाएर आत्माको ध्यान अर्थात् चिन्तन गर भन्दै अन्त्यमा अज्ञानदेखि पारिपट्टि जान तिमी सफल होऊ र तिम्रो कल्याण होओस् भनेर गुरुले शिष्यहरूलाई आशीर्वाद दिएको पवित्र प्रसङ्गको पनि उपनिषद् उल्लेख गर्दछ ।

उपर्युक्त अनुसार ॐकारवाचक शुद्ध परब्रह्मको साक्षात्कार हुनु नै स्वस्वरूपको लाभ गर्नु हो । [१८]अन्धकारभन्दा पर त्यस आदित्यस्वरूप महान् परम पुरुषलाई म जान्दछु । त्यसै परमात्मालाई जानेर नै मृत्युलाई मनुष्यले पार गर्न सक्तछ । मोक्षका लागि अर्को बाटो अर्थात् अर्को साधन छैन भनेर उपनिषद्‌ले भनेको छ ।

ॐकारवाच्य ब्रह्ममा अत्यन्त निष्ठा हुनु भनेको [१९]अहोरात्र ब्रह्मकै

---

१७. अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः ।
ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात् ॥
– मुण्डकोपनिषद् २।२।६

१८. वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।
तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥
– शुक्लयजुर्वेदः ३१।१८, श्वेताश्वतरोपनिषद् ३।८, ६।१५

१९. तच्चिन्तनं तत्कथनं तत्परस्परबोधनम् ।
एतदेकपरत्वञ्च ब्रह्माभ्यासं विदुर्बुधाः ॥ – लघुवाक्यवृत्तिः १७

चिन्तन गर्नु, ब्रह्मकै बारेमा बोल्नु र त्यसकै बारेमा ब्रह्माभ्यासीहरूसँग छलफल गर्नु पनि हो । त्यसका लागि अधिक शास्त्रहरूको अभ्यास गर्नु चाहिँ ब्रह्मचिन्तनको बाधक हो भन्दै श्रुति अगाडि भन्दछ– [२०]धीर अर्थात् बुद्धिमान् मुमुक्षुले जिज्ञासा गरेअनुसार श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुबाट विधिपूर्वक उपदिष्ट त्यसै ॐकारसंज्ञक ब्रह्मको साक्षात्कार गर्नका लागि तदनुरूप प्रज्ञा उत्पन्न गरोस् । त्यसका लागि साधनहरूका रूपमा वर्णित सन्न्यास, शम, दम, उपरति, तितिक्षा र समाधिको मुमुक्षु पालन गरोस् । माथिका पङ्क्तिहरूमा वर्णित आत्माको 'ॐ' यस प्रकार ध्यान गरोस्, अरू वाणीहरू अर्थात् अरू धेरै शास्त्राध्ययन गर्न र धेरै गुरुसङ्ग्रह गर्न पनि छोडिदेओस् । किनभने धेरै गुरुहरूबाट उपदेश सुन्नु र धेरै शास्त्रहरूको अनुध्यान वा अध्ययन गर्नु भनेको वाणीको विग्लापन गर्नु हो अर्थात् विशेषरूपबाट वाणीलाई दुःख दिनुमात्रै हो । ब्रह्मज्ञानको चरम अवस्थामा पुगिसकेको ब्रह्मज्ञानीले सघन ब्रह्मचिन्तन अर्थात् [२१]म नै ब्रह्म हुँ र ब्रह्म नै म हो देखि बाहेक अरू चिन्तन नगर्नु भन्ने श्रुतिको निर्देश भएको देखिन्छ ।

ब्राह्मणले गुरुबाट विधिपूर्वक आफ्नू शाखाको वेद अङ्गहरू सहित अर्थ समेत बुझेर पढेपछि अन्त्यमा मुमुक्षा भएको साधनचतुष्टयसम्पन्न मुमुक्षुले मोक्षका लागि ब्रह्मसाक्षात्कार गर्ने मुक्तिको साक्षात् साधन भएको आफ्नै वेदशाखाको उपनिषद्मा पठित महावाक्य विधिपूर्वक श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुबाट श्रवण गर्नुपर्दछ । तदुपरान्त केवल ब्रह्मचिन्तन गर्नुपर्छ । त्यसबाहेक पहिले जस्तो धेरै

---

२०. तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।
नानुध्यायाद् बहूञ्छब्दान् वाचो विग्लापनं हि तदिति ॥
– बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।२१

२१. अहं ब्रह्म परं धाम ब्रह्माहं परमं पदम् ।
एवं समीक्षन्नात्मानमात्मन्याध्याय निष्कले ॥ – भागवत १२।५।११

गुरुहरूको उपदेश र धेरै शास्त्रहरूको पनि अनुध्यान गर्नु हुँदैन । [२२]धेरै श्रवण गर्दा बुद्धिमा विक्षेप उत्पन्न हुन्छ । विक्षिप्त बुद्धिबाट ब्रह्मचिन्तन र ब्रह्मसाक्षात्कार समेत हुन सक्तैन भनेर भगवान् श्रीकृष्णले अर्जुनलाई भन्नुभएको छ ।

वस्तुतः [२३]सुनेका र जानेका सबै प्रकारका शास्त्रहरू, प्रवचन गरेका र बोलेका सबै विषयहरूको अहंभाव फ्याँकेर तिमी जबसम्म खाली हुँदैनौ र तिम्रो अन्तःकरणलाई अत्यन्त निर्मल, अत्यन्त स्वच्छ र अत्यन्त सूक्ष्म पार्दैनौ तबसम्म ब्रह्मसाक्षात्कार तिमीलाई हुँदैन भनेर ब्रह्मज्ञानी अष्टावक्र गुरुले राजा जनकलाई उपदेश गरेकाबाट पनि यो थाहा हुन्छ ।

त्यतिमात्रै होइन [२४]भगवान् श्रीनारायणले नै अथवा भगवान् श्रीशङ्करले वा भगवान् ब्रह्माले नै ब्रह्मोपदेश गरेको भए तापनि जबसम्म ती सबै उपदेश तिमी पूर्ण रूपमा बिर्सिदैनौ तबसम्म तिमीलाई स्वस्वरूपानुभव अर्थात् ब्रह्मसाक्षात्कार हुन सक्तैन भनेर पनि जनकलाई अष्टावक्रले भन्नुभएको छ ।

अन्त्यमा ब्रह्मज्ञानमा लागेका मुमुक्षुले जीवनभरि गुरुहरूबाट श्रवण गरेका र शास्त्रहरू पढेर जानेका सबै कुराहरू छोडेर अर्थात् बिर्सिएर केवल ॐकारवाच्य ब्रह्मको चिन्तनद्वारा अनुभूति अर्थात् ब्रह्मसाक्षात्कार गर्नु नै मनुष्य योनि प्राप्त गरेको सार्थकता हो । ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु ।

---

२२. श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ – गीता २।५३

२३. आचक्ष्व शृणु वा तात नानाशास्त्राण्यनेकशः ।
तथापि न तव स्वास्थ्यं सर्वविस्मरणादृते ॥ – अष्टावक्रगीता १६।१

२४. हरो यद्यप्युपदेष्टा ते हरिः कमलजोऽपि वा ।
तथापि न तव स्वास्थ्यं सर्वविस्मरणादृते ॥ – अष्टावक्रगीता १६।११

क्लिश्यत्यन्तरितो जनः

यो दृश्यमान् मायिक मिथ्या संसार क्षणिक, आध्यासिक र भ्रमात्मक हो । यस संसारमा विभिन्न योनिमा पैदा भएका ब्रह्मादेखि भुसुनासम्मका प्राणीहरूलाई ऐकान्तिक र निरतिशय सुख र आनन्द प्राप्त हुन सम्भव छैन । यसमा तरतमभाव भए पनि शतप्रतिशत सुखै सुख र दुःखै दुःख कसैलाई पनि प्राप्त हुनसक्तैन । किन्तु प्रारब्धकर्मद्वारा नै निर्धारित हुने सुख र दुःखको चक्र तलमाथि भएर बारम्बार [१]घुमिरहन्छ । महाकवि कालिदासले यसै तथ्यलाई अत्यन्त सुन्दररूपमा आफ्नू काव्य मेघदूतमा वर्णन गर्नुभएको छ ।

यस मायिक मिथ्या संसारलाई नै सत्य र आफ्नू भौतिक देहलाई नै आत्मा ठानेर खाऊ, पिऊ र मोज गर, मरेपछि त्यो खरानी भएको आत्मरूपी देह फर्केर फेरि आउँदैन भन्ने [२]चार्वाकीय सिद्धान्त बोकेका आधुनिक अज्ञानी मनुष्यहरू कसैको कुरा सुन्दैनन्, पढ्नु पर्ने शाश्वत शास्त्र पढ्दैनन् र यसै मिथ्या संसारलाई परम सत्य ठान्दछन् । त्यस्ता नास्तिक मनुष्यहरू आफूलाई सर्वज्ञ ठान्दछन् र आनन्द मानेर दिन बिताउँछन् । उनीहरूलाई यो दृश्यमान् असत्य जगत् नै सत्य र परम आनन्ददायी बन्दछ । उनीहरू मोक्षलाई परम पुरुषार्थ मान्दैनन्, आत्मा, परमात्मा र परलोक पनि मान्दैनन्, उनीहरू धर्मलाई अफिम ठान्दछन्, मोक्षको साधन

---

१. कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा ।
नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥ – उत्तरमेघदूतकाव्यम् २।४६

२. यावत् जीवेत् सुखं जीवेद् ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत् ।
भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥ – चार्वाकदर्शन

मान्दैनन्, केवल अर्थ र काम अर्थात् यौनक्रीडालाई पशुवत् महत्त्व दिन्छन् र यसबाट प्राप्त मिथ्या सुखलाई सत्य ठान्दछन् । यसैलाई परम पुरुषार्थ ठानेर अन्धो भएर अत्यन्त आनन्दसँग अँध्यारोमा जीवन व्यतीत गर्दछन् ।

अर्कोतर्फ ब्रह्मज्ञानी मनुष्य यस मिथ्या संसारलाई अनित्य ठानेर संसार र संसारी मनुष्यलाई दृश्यवत् हेरेर साक्षीभावमा बस्तछन् । हिले पानीमा फुलेको तर हिलेपानीभन्दा माथि बस्ने कमलजस्तो बनेर यस मिथ्या संसारलाई हेरेर आनन्दसँग उनी बसिरहन्छन् ।

यसका अतिरिक्त जुन मान्छे सारै अज्ञानी पनि छैन सारै ज्ञानी पनि होइन केवल किञ्चित्ज्ञ मात्रै हो त्यस्तो मनुष्य संसारमा दुःखी हुन्छ भनेर उत्तरगर्भित प्रश्न ज्ञानी साधु [३]विदुरले परम ज्ञानी गुरु मैत्रेयलाई सोध्नु भएको थियो ।

यस श्लोकको टीका गर्दै श्रीधरस्वामीले लेख्नुभएको अर्थलाई उद्धृत गर्नु अत्यन्त सान्दर्भिक देख्तछु । एकातर्फ मूढतम मनुष्य भनेको मिथ्या देहादि सांसारिक वस्तुमा रमाएर बस्ने प्राणी हो भने अर्कातिर्फ यस मायिक मिथ्या जागतिक वस्तुबाट माथि उठेर ब्रह्मसाक्षात्कार गरेको मुक्त पुरुष हो । यी दुवै संशयादि क्लेशले शून्य भएकाले सुखी हुन् । किनभने अज्ञानी मनुष्य नित्य र अनित्य वस्तुको विवेकै नभएर क्लेशादि आविद्यिक वस्तुशून्य हो । किन्तु ब्रह्मज्ञानी भने माया र मायाका कार्यसाथै आफ्ना अन्तःकरणमा रहेका संस्कार, वासना र समस्त सञ्चित कर्म भस्मीभूत गरेर साक्षीभावमा पुगेको जीवन्मुक्त पुरुष हो । किञ्चित्ज्ञ चाहिँ बीचको मनुष्य हो तर ब्रह्मज्ञानतर्फ

---

३. यश्च मूढतमो लोके यश्च बुद्धेः परङ्गतः ।
तावुभौ सुखमेधेते क्लिश्यत्यन्तरितो जनः ॥ – भागवत ३।७।१७

लागेको हुँदा मायिक प्रपञ्चलाई सत्य ठान्दैन तर स्वानन्द र संवेदनाको अभाव भएकाले यस मिथ्या प्रपञ्चलाई चटक्कै त्याग गर्न पनि सक्तैन। यसै कारण सधैँ दुःखी भएर बस्तछ।

यस दृश्यात्मक मिथ्या प्रपञ्चलाई असत्य नै माने पनि ब्रह्मज्ञानी मुक्त पुरुषको व्यवहार भने चलिरहन्छ । किनभने यसलाई अद्वैत वेदान्तको भाषामा [४]'बाधितानुवृत्तिरेव अवशिष्ट' भनिन्छ। वस्तुतः ब्रह्मज्ञानद्वारा प्रपञ्च बाधित भइसकेको भए पनि त्यसको लेश भने ज्ञानीमा अवशेष रहन्छ नै । त्यसैबाट उसमा संसारको प्रतीति भइरहन्छ । त्यस अवस्थामा पुगेका ज्ञानीले संसारलाई मिथ्या ठानेर प्रारब्धद्वारा प्राप्त देहलाई धानेर साक्षी जस्तो भएर यस दृश्यात्मक संसारलाई हेरेर बस्तछन् भने अज्ञानी मनुष्य चाहिँ यस मिथ्या संसारलाई नै परम सत्य ठानेर यसैमा हिरिक्क भएर बस्तछ।

जीवन्मुक्त ब्रह्मज्ञानी कस्ता हुन्छन् र उनको दिनचर्या कस्तो हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा एउटा उदाहरण दिनु अत्यन्त सान्दर्भिक हुने देख्तछु । त्यस्ता [५]ब्रह्मात्मभावमा पुगिसकेका जीवन्मुक्त ज्ञानीलाई यस मिथ्या जगत्‌को कुनै प्रतीति रहँदैन । उनी ब्रह्म नै भइसकेकाले उनी ब्रह्मरूप आनन्दमा नै सधैँ मस्त रहन्छन् । उनी आफ्ना शरीरमा लगाएका वस्तुहरू आफ्ना शरीरमा भएको

---

४. बाधितानुवृत्तिर्बाधितस्य मिथ्यात्वेन ज्ञातस्यानुवृत्तिः प्रतीतिः । यथा द्विचन्द्रज्ञानं बाधितमपि नेत्रदोषादनुवर्तते मात्रं तथा प्रपञ्चस्य प्रतीतिमात्रमेवावशिष्टमित्यर्थः। – दीपिका, भागवत ३।७।१७

५. देहञ्च तन्न चरमः स्थितमुत्थितं वा सिद्धो विपश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपम्।
दैवादुपेतमथ दैववशादपेतं वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः ॥
– भागवत ३।२८।३७

अथवा नभएको पनि थाहा पाउँदैनन् । त्यति मात्रै होइन आफूले खाएको र नखाएको पनि थाहा पाउँदैनन् र कहीँ गएको र आएको पनि पटक्कै थाहा पाउँदैनन् । प्रारब्ध कर्मद्वारा प्राप्त आयु भएसम्म बाँच्नका लागि प्रारब्धले जे जस्तो जुराउँछ मीठो र नमीठो भेद नगरीकन स्वतः उपलब्ध खाद्य पदार्थ खान्छन् र परितृप्त भएर बस्तछन् । वस्तुतः जीवन्मुक्त ज्ञानी पुरुष मादकपदार्थ खाएर सुधबुध हराएको मदमत्त मनुष्यको जस्तो व्यवहार हुन्छ भनेर भागवतकारले भागवतमा सर्वगम्य उदाहरण दिनुभएको छ ।

[६]ब्रह्म नै भइसकेका त्यस्ता जीवन्मुक्त आत्मस्वरूप पुरुष प्रारब्धकर्मबाट प्राप्त मिथ्या पाञ्चभौतिक शरीरलाई धानेर बाँचिरहन्छन् । जीवन्मुक्त ब्रह्मज्ञानी आफ्नै घरमा आफ्ना परिजनका साथ बस्तछन् तापनि सबैसँग तटस्थ भएर साक्षी बनेर बस्तछन् । किनभने उनमा आफ्नै देह अर्थात् मिथ्या आत्माको पनि सुधबुध हुँदैन । अज्ञानजन्य अहं, मम, संस्कार, वासना र सञ्चितकर्म समेत ब्रह्मज्ञानरूपी अग्निद्वारा भस्मसात् भइसकेका हुँदा उनी कसैलाई पनि चिन्दैनन् । त्यस्ता मुक्त पुरुष सपनाको प्रपञ्च जस्तै मिथ्या ठान्दछन्, आफ्ना स्त्रीपुत्रादिलाई पनि स्वीकार गर्दैनन् र देहमा अहंभाव तथा पुत्रकलत्रादिमा ममभाव पनि राख्तैनन् ।

यस निबन्धमा ज्ञानी, अज्ञानी र मुमुक्षुको प्रसङ्गको चर्चा भइरहेको छ । अर्को शब्दमा यसलाई अज्ञ, ज्ञ र किञ्चित् ज्ञको चर्चा भन्नु सान्दर्भिक हुन्छ । अज्ञका बारेमा धेरै चर्चा गर्नु आवश्यक छैन र ज्ञानीको भने प्रशस्त चर्चा गरिसकिएको छ । गुरु र शास्त्र नै

---

६. देहोऽपि दैववशगः खलु कर्म यावत् स्वारम्भकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः ।
तं सप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवस्तुः ॥
– भागवत ३।२८।३८

आवश्यक पर्ने किञ्चित् ज्ञ अर्थात् मुमुक्षुलाई नै हो । किनभने केही पनि नजान्ने र नपढेका कारण नै अज्ञ भनिएको हो । सबै जानेर माथि पुगिसकेका हुँदा जान्न बाँकी नरहेको र अरू जान्नु पर्ने आवश्यक नभएकाले नै ज्ञानीलाई जीवन्मुक्त भनिएको हो । जान्नु पर्ने किञ्चित् ज्ञ मुमुक्षु नै हो र दुःखी मान्छे पनि उही हो ।

अब यसपछि जिज्ञासा उत्पन्न हुन्छ ज्ञानीलाई कसरी चिन्ने ? भन्ने सम्बन्धमा वि.सं. २०७२ सालमा प्रकाशित भएको औपनिषद पुरुष नामक ग्रन्थमा “मौन व्याख्यान” भन्ने निबन्ध प्रकाशित भइसकेको छ । त्यसैबाट जिज्ञासु पाठकले अवगत गर्नुहुने छ । ज्ञानी पुरुष चिन्न अत्यन्त गाह्रो पर्दछ । [७]ज्ञानीले आफूलाई ज्ञानी हुँ भनेर हिँड्दैनन्, चेला बनाउँदैनन्, प्रवचन गर्दैनन्, आश्रम खोलेर बस्तैनन् र मुक्त गराइदिन्छु भन्दै पनि हिँड्दैनन् । भरसक मौन रहन्छन् ।

आफ्नू वेदशाखाको ज्ञान नभएका तर अरूका वेदशाखाको महावाक्य ‘तत्त्वमसि’ नै सबैको महावाक्य हो भन्दै उपदेश गर्दै हिँड्ने र मुक्त गराइदिन्छु भन्ने महात्मा, सन्न्यासी, गुरु, पण्डित र प्रवचनकर्ताहरूलाई के भन्ने ज्ञानी वा अज्ञानी ? त्यस्तालाई श्रुति अनुसार ज्ञानी भन्न मिल्दैन । किनभने श्रुतिले स्पष्टै भनेको छ– मन, वचन र कुनै पनि करणहरूबाट जान्न नसकिने अविद्या र अविद्याको कार्यदेखि अत्यन्त पर आत्मा वा ब्रह्मलाई जो जान्दछु भन्दछ त्यो अज्ञानी हो । किन्तु जुन महात्मा, संन्यासी, गुरु आदिले

---

७. यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।
अविज्ञातं विजनतां विज्ञातमविजानताम् ॥ – केनोपनिषद् २।३
Socrates had said that he was wisher than his contemporaties because he alone knew that he knew nothing . – Bertrand Russell.

ब्रह्म जान्दिन, जानिन्न र म ज्ञानी होइन भन्दछ त्यो ज्ञानी हो । जान्दछु, मुक्त गराउँछु र म सबैभन्दा ज्ञानी विद्वान् हुँ भन्दछ भने त्यो महा अज्ञानी हो ।

यसरी विचार गर्दा प्रायः संसारमा आफैँलाई म ज्ञानी हुँ भन्दै हिँड्ने अल्पज्ञ अद्वैत वेदान्तका अहङ्कारी महात्मा, सन्त, सन्न्यासी, गुरु र प्रवचनकर्ता घोर अज्ञानी भएको कुरा स्वयं श्रुतिले कण्ठतः सोझै भनेको छ। यसै कुरालाई ज्ञानी जडभरतले भागवतमा राजा रहूगणलाई सम्बोधन गर्दै भनेका छन् – [८]अज्ञानी भएर पनि अल्पज्ञ पण्डितले जस्तै सतही तर्क, वितर्क वा कुतर्क तिमी गरिरहेका छौ । त्यसै कारण तिमी श्रेष्ठ ज्ञानीका कोटिमा पर्दैनौ । किनभने तत्त्ववेत्ता ब्रह्मज्ञानीहरूले यस्ता तत्त्वज्ञान अर्थात् ब्रह्मज्ञान विनाको तर्कवितर्कलाई मन पराउँदैनन् । अतः तिमी ज्ञानीहरूका सभामा बोल्न योग्य छैनौ ।

यसै श्लोकको गुह्य अर्थ प्रकाशन गर्दै आफ्नू भावार्थबोधिनी टीकामा [९]श्रीधर स्वामीले लेख्नुभएको छ – तिमी रहूगण वेदान्तको कत्ति पनि ज्ञान नभएर पनि वेदान्तका विद्वान् ब्रह्मज्ञानी जस्ता हुन

---

८. अकोविदः कोविदवादवादान् वदस्यथो नातिविदां वरिष्ठः ।
न सूरयो हि व्यवहारमेनं तत्त्वावमर्शेन सहामनन्ति ॥ – भागवत ५।११।१
अल्पज्ञ हौ तैपनि विज्ञजस्तै गर्छौ तिमी तर्कहरू प्रशस्तै ।
जहाँ कुनै तात्त्विक अर्थ हुन्न ब्रह्मज्ञ यस्मा रुचि नै दिँदैन ॥
– श्रीकृष्णाय वयन्नुम

९. अकोविदः अविद्वान् अपि त्वं कोविदानां वादा उद्ग्रहणिकाः तत् तुल्यान् वादान् एव वदसि। अथो अतः अत्यन्तं विदुषां मध्ये श्रेष्ठः न भवसि। कुतः, हि यस्मात् यं स्वामिभृत्यादिलौकिकव्यवहारं त्वं सत्यं आत्थ एनं सूरयः तत्त्वविचारेण सह न वदन्ति किन्तु अविचारसुन्दरं कथयन्ति। अतः न सत्यः, श्रीधरस्वामी – भागवत ५।११।१

खोज्दछौ तर तिमी टपर्टुय्याँ पण्डितले गरेजस्तै विना श्रुतिप्रमाणका सतही कुरा गर्दछौ । त्यसै कारण तिमी श्रेष्ठ विद्वान्मा गनिँदैनौ । किनभने स्वामी र सेवक, दास्य र दास, उपास्य र उपासक आदिको भेद गर्ने द्वैत बुद्धि भएको र त्यसै मिथ्यालाई सत्य ठान्ने तिमीजस्ता अज्ञानी द्वैतवादीलाई ब्रह्मज्ञानीहरू ज्ञानी ठान्दैनन् । यस्ता तर्क वितर्कद्वारा सत्य ब्रह्मको ज्ञान हुँदैन, यसलाई केवल अज्ञानीले मात्रै सत्य ठान्दछ तर ज्ञानीले ठान्दैन । ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु ।

कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत्

धीर शब्द धी+रा+क बाट निष्पन्न हुन्छ । यसका सामान्य अर्थहरू वीर, बहादुर, साहसी, हिम्मतदार, बलियो, धैर्य भएको, पक्का विचार वा सिद्धान्तको, नम्र, गम्भीर, समझदार, बुद्धिमान् आदि हुन्छन् । किन्तु आ-आफ्ना दर्शन, सिद्धान्त, मत र प्रसङ्ग अनुसार यसका अनेक अर्थहरू हुने गर्दछन् ।

अमरसिंहले आफ्नू ग्रन्थ अमरकोषमा धीर शब्दको सार्थक वाक्य प्रयोग गर्दै आफ्नू ग्रन्थलाई अघि बढाएका छन् । दयाका खानी भएका हे [१]धीर पुरुषहरू हो ! ज्ञान र सिन्धु भएका भगवान्को सेवा गर्नुहोस् । त्यस्ता अविनाशी परमात्माले इहलोक र परलोक समेत तपाईंहरूलाई प्रदान गर्नुहुने छ । अद्वैत वेदान्तमा धीरशब्दको अर्थ मुमुक्षु भन्ने हुन्छ । मुमुक्षु त्यही हो जुन पुरुष अत्यन्त धीर भएर लौकिक कामना, एषणा, मायिक सुख र महत्त्वाकाङ्क्षा समेतलाई त्याग्नुका साथै सम्पूर्ण जागतिक वस्तुलाई अनित्य ठानेर नित्य वस्तु ब्रह्मको साक्षात्कार गर्न समर्थ हुन्छ ।

[२]धीर पुरुष त्यही नै हो जो षड्भावविकारयुक्त देहको विनाश हुँदा कत्ति पनि चिन्ता गर्दैन र मोहित पनि हुँदैन । किनभने जसरी मनुष्यले बाल्यावस्था, युवावस्था र वृद्धावस्थाहरू क्रमशः स्वतः प्राप्त गर्दछ, यसबाट ऊ मोहित हुँदैन, त्यसै गरेर देहान्तर प्राप्तिमा पनि धीर पुरुष शोक, चिन्ता र मोहग्रस्त हुँदैन । यो स्वाभाविक प्रक्रिया हो भन्ने

---

१. यस्य ज्ञानदयासिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः ।
सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रीये चामृताय च ॥ – अमरकोष १।१

२. देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिधीरस्तत्र न मुह्यति ॥ – गीता २।१३

जानेर शरीरका ती सबै अवस्थाहरूको साक्षी भएर ऊ अविचल हेरिर हन्छ। त्यस्तो [३]विकारको कारण भएको सांसारिक प्रपञ्चलाई देखेर, अनुभव गरेर र तिनबाट घेरिएर पनि जसको चित्त डगमगाउँदैन, विकारमा प्राप्त हुँदैन र कत्ति पनि त्यसको प्रभाव अन्तःकरणमा पर्दैन त्यस्ता ब्रह्मभूत महात्मालाई महाकवि कालिदासले धीर पुरुष भन्नुभएको छ।

धीर पुरुष स्थितप्रज्ञ हो। जसरी स्थितप्रज्ञ [४]सुख, दुःख, कामना, एषणा, राग, द्वेष, भय र क्रोध आदि दोषहरूबाट माथि उठ्तछ त्यसै गरेर धीर पुरुष नीतिज्ञहरूले निन्दा गरे पनि दुःखी हुँदैन र स्तुति नै गरे पनि फुर्किंदैन । त्यतिमात्रै होइन, आफ्नू सम्पत्ति यथावत् रहोस् वा नाश भएर जाओस् वास्ता गर्दैन । मानिसको सबैभन्दा ठूलो शत्रु मृत्यु हो । त्यस्तो भयस्वरूप मृत्यु आज आइलागोस् वा युगौँयुगपछि आइलागोस् त्यसको पनि पर्वाह गर्दैनन् अर्थात् त्यसबाट कत्ति पनि भयभीत हुँदैनन् । जे जस्तो भए पनि त्यस्ता धीर दृढ पुरुषहरू आफ्नू कर्तव्यपथ र सनातन कृत्यबाट कहिल्यै पनि बिचलित हुँदैनन् भन्ने [५]भर्तृहरिको वचन छ।

यही भनाइ श्रीमद्भगवद्गीतामा पनि प्रकारान्तरले आएको छ। अर्जुनलाई उपदेश गर्दै भगवान्ले भन्नुभएको छ – हे अर्जुन ! जुन

---

३. विकारहेतौ सति विक्रियन्ते येषां न चेतांसि त एव धीराः ।
– कुमारसम्भव १।५९

४. दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ – गीता २।५६

५. निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु लक्ष्मीः स्थिरा भवतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।
अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥
– नीतिशतक ८४

[६]पुरुषका निम्ति सुख र दुःख दुवै थरी समान प्रतीत हुन्छन्, जुन पुरुष निर्विकार साक्षीभावमा अवस्थित छ, जसले माटाको डल्लो र सुन समेत सबै माटाका विकार वा [७]वाचारम्भणमात्र हुन् भनेर ठानेको छ र जसले प्रिय र अप्रिय समेतलाई एउटै सम्झेको छ त्यस्तो साक्षीस्वरूपमा पुगेको अर्थात् त्रिगुणातीत अवस्थामा पुगेको पुरुषलाई धीर भन्नुपर्दछ। त्यस्तो महापुरुषलाई निन्दा र स्तुतिले पटक्कै छुँदैन। उसको दृष्टिमा दुवै समान ठहर्दछन्। अतः धीर पुरुष त्यही हो जसलाई मायिक विकारहरूले विकृत गराउन सक्तैन।

धीर पुरुष भनेको त्यही पुरुष हो जसले आफ्नू कर्तव्य युद्ध मैदानदेखि लिएर ब्रह्मसाक्षात्कारसम्म दृढ भएर पूरा गर्दछ। धीर पुरुषहरू कर्ममार्गमा लागुन् वा भक्तिमार्गमा लागुन् वा ज्ञानमार्गमा लागुन् आफ्नू लक्ष्य प्राप्त गरेरै विश्राम लिन्छन्। कर्मको फल सुखदुःखमय संसारको प्राप्ति हो र भक्तिबाट पनि द्वैतबुद्धिको निवृत्ति नभएर संसारमा घुमिरहनु पर्नेरहेछ भन्ने ज्ञान भएर दुवै मार्गबाट विरक्त भएर तिनलाई त्यागेर ज्ञानमार्गमा लाग्दछ। त्यही हो अन्ततोगत्त्वा धीर पुरुष।

उत्तम अधिकारीमात्रै धीर पुरुष हुन सक्तछ। ऊ सुरुमा सकाम कर्म गरेर त्यसबाट माथि उठेर निष्काम भगवद् अर्पित कर्म गरेर चित्तको मलदोषलाई समाप्त गर्न सफल हुन्छ। मलदोष समाप्त भएपछि चित्तको विक्षेपदोष समाप्त गर्न अहैतुकी भगवद् भक्तिमा ऊ प्रविष्ट हुन्छ। त्यसपछि चित्तको आवरणदोष समाप्त गर्न

---

६. समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चन।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः॥ – गीता १४।२४

७. वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्॥
– छान्दोग्योपनिषद् ६।१।४

ऊ ज्ञानमार्गमा लाग्दछ र अन्त्यमा ब्रह्मसाक्षात्कार गर्न दृढ रहने पुरुष नै धीर हो । किन्तु यसको विपरीत जुन मनुष्य सकाम कर्म गर्दछ, त्यसको फल चाहन्छ भने त्यो संसारी मनुष्य हो । त्यस्तो मनुष्य सकाम कर्मको नै अधिकारी हो । तर त्यस्तो संसारी मानिस विस्तारै कर्मबाट विरक्त त हुन्छ तर भगवान्‌को भक्ति गरेको छैन भने त्यस्ताले ज्ञानमार्गमा प्रवेश गर्न सक्तैन । अतः त्यस्ता मनुष्यले भगवान्‌को भक्तितर्फ नै प्रविष्ट हुनुपर्दछ । सो कुरा भगवान् श्रीकृष्णले [८]भागवतमा भन्नुभएको छ ।

धीर पुरुष नै सबै क्षेत्रमा सफल हुन्छ । धीर पुरुष नै मोक्षमार्गको पथिक बन्न सक्तछ । प्रायशः अज्ञानी संसारी मनुष्यले ब्रह्मज्ञान गर्न सक्तैन । किनभने ऊ बाहिरी संसारतर्फ मात्रै हेर्दछ । भित्र अन्तःकरणतर्फ हेर्न सक्तैन । आफ्नै अन्तःकरणमा उसले गरेका राम्रा नराम्रा, शुभाशुभकर्म र पुण्यपापको साक्षी भएर बसेको प्रत्यगात्मा अर्थात् कूटस्थ परमात्मालाई हेर्दैन । अज्ञानी मनुष्य खाली संसारतिर मात्रै हेर्दछ । किनभने [९]परमात्माले उसका इन्द्रियहरूलाई बहिर्मुख गरेर राखिदिएका छन् । त्यसै कारण अज्ञानी जीव बाहिरतर्फ रहेका मायिक विषयहरूलाई मात्रै देख्तछ । आफैँभित्र रहेको अन्तर्यामी अन्तरात्मालाई भने देख्तैन, दृश्यलाई देख्तछ तर आफ्नै स्वरूप द्रष्टालाई भने देख्तैन । किन्तु जुन धीर मनुष्यले मोक्ष प्राप्त

---

८. निर्विण्णानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु ।
तेष्वनिर्विण्णचित्तानां कर्मयोगस्तु कामिनाम् ॥
यदृच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् ।
न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ॥ – भागवत ११।२०।७,८

९. पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् ।
कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मनमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ – कठोपनिषद् २।१।१

गर्ने इच्छाले साधनचतुष्टयसम्पन्न भएर श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुसँग आफ्नै वेदशाखाको महावाक्य विधिपूर्वक श्रवण गरेर आफ्ना बहिर्मुखी इन्द्रियहरूलाई नियन्त्रण गरेर अन्तर्मुखी बनाएको छ त्यस्ता मोक्षकामी धीर अर्थात् स्थितप्रज्ञले प्रत्यगात्मा ब्रह्मलाई देख्न सक्तछ, साक्षात्कार गर्न सक्तछ। तर बहिर्मुखी संसारीले भने साक्षात्कार गर्न सक्तैन भनेर उपनिषद्ले कण्ठतः सोझै भनेको छ।

यस निबन्धको विषय नै धीर हो । धीरका अर्थहरू विधा, सिद्धान्त र प्रसङ्ग अनुसार धेरै थरी हुने कुरा माथि सुरुमा नै उल्लेख गरिसकियो। यस निबन्धमा भने अद्वैत वेदान्तको सिद्धान्त अनुसार चर्चा गरिएको छ। अद्वैत वेदान्तमा धीरको लक्षण बुझ्नु आवश्यक छ । किनभने प्रतिज्ञा गरेर मात्रै कुनै पनि वस्तुको सिद्धि हुँदैन । त्यसका लागि लक्षण र प्रमाण पनि चाहिन्छ।

धीर पुरुष भनेको स्थितप्रज्ञ हो । स्थित प्रज्ञका वैदिक कर्मद्वारा उद्भूत हुने पुण्य र पाप समाप्त भइसकेका हुन्छन् । सञ्चित कर्म, वासना र संस्कार समेत समाप्त भएका हुन्छन्। ऊ जन्ममृत्युरूपी संसृतिबाट पनि पार भइसकेको हुन्छ। मृत्युपछि गरिने [१०]और्ध्वदैहिक धार्मिक क्रियाकर्मको पनि उसलाई अपेक्षा रहँदैन। किनभने त्यस कर्मबाट न ता स्थितप्रज्ञका प्रज्ञामा वृद्धि हुन्छ न ता नगर्दा प्रज्ञामा ह्रास आउँछ। जसलाई आफ्ना परिवार र यो मायिक प्रपञ्चसमेत सपना जस्तो मिथ्या लाग्दछ। त्यस्तो स्थितप्रज्ञ जीवन्मुक्त पुरुष नै धीर हो।

---

१०. अथ यदु चैवास्मिञ्छव्यं कुर्वन्ति। – छान्दोग्योपनिषद् ४।१५।५
तथा न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्। – बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।२३

[११]विषयहरूमा रसबुद्धि भए पनि र इन्द्रियहरूले बलपूर्वक त्यतातिर ताने तापनि ब्रह्मज्ञानीले ती सम्पूर्ण इन्द्रियहरूको तिरस्कार गर्दछ । यसरी कर्मेन्द्रियहरू, ज्ञानेन्द्रियहरू र मनसमेतलाई आफ्नू वशमा राखेर आत्मचिन्तन गर्न समर्थ मुमुक्षु ज्ञानमार्गी नै धीर पुरुष हो भनेर शास्त्रहरूले भनेका छन् ।

जुन ज्ञानी धीर पुरुषलाई ब्रह्मसाक्षात्कार भएपछि अर्थात् जीवन्मुक्त भएपछि यस मायिक शरीरको कुनै आवश्यकता रहँदैन, अहं समाप्त भइसकेको हुँदा शरीरमा रहेको ममता पनि स्वतः समाप्त हुन्छ । त्यस्तो ब्रह्मज्ञानी पुरुष, जसले आफ्ना संसारी सम्बन्धीहरूबाट पनि अविज्ञात रहेर प्रारब्धकर्मजन्य आफ्नू शरीरलाई प्रारब्ध पुगेपछि त्याग गर्दछ त्यही धीर हो भनेर [१२]श्रीमद्भागवतले पनि भनेको छ ।

त्यस्तो जीवन्मुक्त ब्रह्मज्ञानी धीर पुरुषका सांसारिक सानो, ठूलो, वर्ण, जाति आदि [१३]भेद र अभेद समाप्त हुन्छन् । वैदिक विधि र निषेधकर्मजन्य पुण्य र पापहरू ध्वंस हुन्छन् । मायिक सांसारिक मिथ्या माया, मोह र ममता आदि पनि नष्ट हुन्छन् । सन्देह, संशय, शङ्का आदि रजोगुणाबाट उत्पन्न भएका वृत्यात्मक धारणा पनि समाप्त हुन्छन् । धीर पुरुषलाई शब्दातीत र त्रिगुणातीत परमतत्त्वको साक्षात्कार भइसकेपछि त्रिगुणात्मक तथा मायिक शब्दजन्य वैदिक विधि र निषेधले पनि छुन सक्तैन । अतः धीरपुरुष मायिक अहं, मम र तत्जन्य सांसारिक मोहबाट पनि माथि उठिसकेको हुन्छ । धीरपुरुषको सामान्य परिचय यहि हो ।

---

११. धीरत्वमक्षिप्राबल्येऽप्यानन्दास्वादवाञ्छया ।
तिरस्कृत्याखिलाक्षाणि तच्चिन्तायां प्रवर्तनम् ॥ – देवीगीता ५।७

१२. गतस्वार्थमिमं देहं विरक्तो मुक्तबन्धनः ।
अविज्ञात रतिर्जह्यात् स वै धीर उदाहृतः ॥ – भागवत १।१३।२५

१३. भेदाभेदौ सपदि गलितौ पुण्यपापे विशीर्णे
मायामोहौ क्षयमुपगतौ नष्ट सन्देहवृत्तिः ।
शब्दातीतं त्रिगुणरहितं प्राप्य तत्त्वावबोधं
निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेधः ॥ – शुभाष्टकम् १

गुणा गुणेषु वर्तन्ते

गुण शब्द गुण+अच् भएर बन्दछ । यसका सामान्य अर्थहरू असल, विशेषता, भलाइ, श्रेष्ठपन, प्रसिद्धि, लाभ, उपयोग, प्रभाव, असल परिणाम, डोरी, ताँदो, बाजाको डोरी, धागोका अतिरिक्त प्रकृतिका रूप, रस, गन्ध, स्पर्श र शब्द यी पाँच विषयहरू पनि पर्दछन् । गुणका अर्थहरू शास्त्रीय र व्यावहारिक रूपमा धेरै हुन्छन् । साहित्यमा श्लेष, प्रसाद आदि समेत गरेर २४ गुणहरू मानिन्छन् । काव्यप्रकाशमा गुणलाई रसको धर्म मानिएको छ । राजाका सन्धि, विग्रह आदि षड्गुण मानिएका छन् । व्याकरणमा आद्गुणको महत्त्व छ । किन्तु यस लेखमा माथि उल्लेख भएका विभिन्न गुणहरू र अरू दर्शन, ज्योतिष र अन्य विधामा वर्णित गुणहरूको चर्चा नगरेर केवल प्रकृतिका सत्त्व, रज र तम तीन गुणहरू र तिनको अद्वैत वेदान्तसम्मत विषयको मात्र चर्चा गरिने छ ।

सत्त्व, रज र तम गुणहरूको समष्टिरूप नै प्रकृति वा माया हो । यी गुणहरूको साम्य अवस्थामा परमात्माको सृष्टिकार्य हुन सक्तैन । विषम अवस्थामा मात्र सृष्टिकार्य हुन्छ । यो सारा जगत्प्रपञ्च, अखिल विश्व ब्रह्माण्ड, चर, अचर, स्थावर, जङ्गम, सम्पूर्ण भूत र भौतिक सृष्टि त्रिगुणात्मक हो । यो प्रकृतिको विकार हो, मायाको विकार हो । प्रकृतिका सम्पूर्ण गुणहरू परमाणुदेखि लिएर विशाल ब्रह्माण्डसम्म पाइन्छन्, मात्रामा घटी र बढी मात्रै हो ।

यसै प्रकृतिलाई साङ्ख्य र योग दर्शनमा प्रधान भनिन्छ । ती दुवै दर्शनमा जड तथा त्रिगुणात्मक प्रधानलाई जगत्प्रपञ्चको सृष्टिको उपादान वा समवायी कारण मानिन्छ । किन्तु अद्वैत वेदान्तले भने जड प्रधानबाट सृष्टि हुन सम्भव नहुने भएकाले परमात्मा परब्रह्मलाई

सृष्टिको अभिन्न निमित्तोपादान कारण मानेको छ। अद्वैत वेदान्तले सृष्टिका लागि प्रकृति वा प्रधानलाई नलिएर नामान्तर अर्थात् माया वा अविद्याकार्यलाई लिएको छ। त्यसको नामकरण [१]अनिर्वचनीया, अनादि, अविद्या र अन्तःकरणावच्छिन्न अज्ञान भनेर वेदान्तले गरेको छ। तिनै दुईथरीको सहयोग लिएर परमात्मा यस सम्पूर्ण भूत भौतिक चराचर जगत्को सृष्टि गर्दछ अथवा अद्वैत वेदान्तको शब्दावलीमा भन्ने हो भने ब्रह्म आफैँ सृष्टिप्रपञ्चका रूपमा विवर्तित हुन्छ।

त्रिगुणात्मक प्रकृति, प्रधान, माया वा अज्ञान जुनसुकै विषयको चर्चा गर्नुपर्दा पनि अरू ग्रन्थहरूका साथै श्रीमद्‌भगवद्‌गीताभित्र पसेर परिशीलन गर्नुपर्ने हुन्छ । अन्यथा गुणचर्चा अधुरो नै र हन्छ । प्रकृतिबाट उत्पन्न सत्त्व, रज र तम समेतका गुणहरूले मनुष्यलाई बन्धनमा पार्दछन् । यी मध्ये सत्त्व गुण उत्तम हो । यो निर्मल, प्रकाशयुक्त र उपद्रवरहित भए तापनि यसप्रति आसक्ति भएमा मुमुक्षु बन्धनमा पर्न सक्तछ। रजोगुण रागात्मक भएकाले यसले विषयप्रति आसक्ति, तृष्णा र कामना बढाउँछ । त्यसले कर्ममा मनुष्यलाई प्रवृत्त गराएर फलोन्मुखी बनाउँछ र संसारतर्फ हिरिक्क गराउँदै बन्धनमा पार्ने काम गर्छ । तेस्रो गुण तमोगुण हो । यो सबैभन्दा खराब हो । यो अज्ञानबाट जन्मन्छ। यसले मनुष्यलाई मोहित गरेर र प्रमाद, आलस्य र निद्रामा पारेर बन्धनमा पार्ने काम गर्दछ।

यी गुणहरूको सारांशमा कार्य भन्ने हो भने सत्त्वगुणले विषयका सुखतर्फ आकृष्ट गर्दछ भने रजोगुणले मनुष्यलाई लौकिक, वैदिक र अन्य कर्महरूतिर प्रवृत्त गराउँदछ । निकृष्ट तमोगुणले चाहिँ

---

१. अनिर्वाच्याऽविद्याद्वितयसचिवस्यप्रभवतो
विवर्ता यस्यैते वियदनिलतेजोऽबवनयः ॥ – ब्रह्मसूत्र, भामतीटीका १

मनुष्यको विवेकज्ञानलाई छोपेर प्रमाद, आलस्य आदिमा पारेर पथभ्रष्ट बनाउँदछ ।

गुणहरूकै कारण मनुष्य बद्ध र मुक्त अवस्थामा रहन्छ। सत्त्वगुणी मानिस मुक्तिको मार्गतर्फ अग्रसर हुन्छ, रजोगुणी मान्छे संसारी भएर संसारमा घुमिरहन्छ भने तमोगुणी नरकतिर जान्छ। जुन सुख अर्थात् ब्रह्मज्ञान सुरुमा विष जस्तो कटु हुन्छ, त्यसको अभ्यास र साधना गर्न कठिन हुन्छ तर साधनाको चरमावस्थामा पुगेपछि त्यसबाट मोक्षरूपी अमृत प्राप्त हुन्छ, त्यसलाई सात्त्विक गुणको परिणाम भनिन्छ । अर्कोतिर रजोगुणलाई सुरुमा मीठो अमृत जस्तो ठानेर मानिसले रमाइलो मानेर ग्रहण गर्दछ, रजोगुणी भएर विषयको रङ्गरौसमा आफूलाई चुर्लुम्म डढुबाउँछ र स्वर्गकै सुख त्यस सुखलाई ठान्दछ, किन्तु त्यसबाट अन्त्यमा नरकगामी भएर अत्यन्त ठूलो दुःख पाउन सक्ने र त्यस्तो सुख अन्त्यमा विष जस्तो भएर मान्छेको नाश वा पतन गर्ने भएकाले त्यसलाई रजोगुणी सुख भनिन्छ।

सत्त्व, रज र तमोगुणी सुख मध्ये तमो गुणी सुखले भने सुरुदेखि अन्त्यसम्म मान्छेको बुद्धि मोहित बनाएर भ्रष्ट गराउँछ। तमोगुणले मान्छेलाई अकर्मण्य, अल्छी, सुतुवा, प्रमादी र पङ्गु बनाएर नाश नै गर्दछ। अतः पृथ्वी, स्वर्ग र नरकमा, मनुष्य, देवता, नरकगामी र तीन लोक चौध भुवनका साथै ब्रह्मादेखि लिएर भुसुनासम्म पनि सत्त्व, रज र तमोगुणले रहित छैनन् र हुन पनि सक्तैनन्, केवल मात्राको तलमाथि मात्रै हुन सक्तछ । त्यतिमात्रै होइन सानो परमाणुदेखि विशाल ब्रह्माण्डसम्म पनि प्रकृतिको यसै तमोगुणबाट व्याप्त छन् अर्थात् प्रकृतिको तमोगुणबाटै यिनको निर्माण भएको छ । अतः [२]सम्पूर्ण सृष्टि प्रपञ्च प्रकृतिका गुण सत्त्व, रजस् र तमस्‌बाट बनेकाले

२. न तदस्ति पृथिव्यां वा दिविदेवेषु वा पुनः ।
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥ – गीता १८।४०

यीभन्दा अलग चर र अचर कुनै पनि रहन सक्ने देखिँदैन, जसरी माटोबाट बनेका माटाका भाँडाहरू माटोबाट पृथक् रहन सक्तैनन् ।

यस निखिल प्रपञ्चमा सबै प्रकारका कर्महरू [३]प्रकृतिका विकारभूत गुणहरूद्वारा क्रियमाण हुन्छन् । प्रकृतिबाट सिर्जित नानाथरीका कर्महरूमा मबाट यी सबै कर्महरू भएका हुन् भनेर अहङ्कारद्वारा मोहित भएर आफूमा नै कर्तृत्वभाव आरोप गरेर अज्ञानी मनुष्य आफू कर्ता भएको ठान्दछ । किन्तु गुण र कर्मको विभाग अर्थात् तिनको उपादान कारण र तीबाट सम्पादन हुने कार्यहरू समेत यथार्थरूपमा छर्लङ्ग बुझ्ेको ज्ञानी मान्छेले भने कर्तृत्वभावको अहङ्कार राखेर यी अमुक कामहरू मैले गरेको भन्दैन । ऊ चक्षुरादि गुणमय इन्द्रियहरू आ-आफ्ना विषय भएका रूप आदि गुणहरूमा कार्यरत रहन्छन् भन्ने स्पष्ट रूपमा जानेर आफू कुनै कर्मको पनि कर्ता हुँ भन्ने ठान्दैन । यस्ता निरासक्त तत्त्वज्ञानी मनुष्य कर्ममा आसक्त हुँदैन र त्यसबाट प्राप्त हुन सक्ने कर्मफल पनि प्राप्त गर्दैन । अनि त्यस्तो ज्ञानी संसारको जन्ममरणको दुश्चक्ररूपी बन्धनमा पनि पर्दैन ।

परमात्मा परब्रह्मले पनि सृष्टिकार्य गर्न प्रकृति अर्थात् मायाको सहयोग लिनै पर्दछ । प्रकृति वा माया भनेको नै सत्त्व, रजस् र तमस्को समष्टि अवस्था हो । जड गुणहरूकै सहयोग लिएर परमात्माले सृष्टि गर्दछ, पालना गर्दछ र अन्त्यमा प्रकृति र त्यसका गुणहरू समेतलाई आफैँमा लय गराएर महासृष्टिको महासंवरण

---

३. प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥
तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।
गुणा गुणेषु वर्तन्ते इति मत्त्वा न सज्जते ॥ – गीता ३।२७,२८

वा महाप्रलय पनि गर्दछ । परमात्माको निराकार सगुण स्वरूप र साकार सगुण स्वरूप समेत गुणहरूकै खेल हुन् । गुणहरूलाई सम र विषम गराएर परमात्मा यिनैसँग खेलिरहन्छन् ।

[४]परमात्मा त्रिगुणात्मिका मायाका अनन्त उपाधिहरू स्वीकार गरेर धेरै थरी रूपहरू लिएर रूपरूपको प्रतिरूप हुन्छ भनेर श्रुति भन्दछ । ब्रह्मलाई श्रुतिमा औपनिषद पुरुष भनिएको छ । श्रुतिहरू पनि निराकार, निर्गुण, शुद्ध ब्रह्मलाई जान्न र वर्णन गर्न नसकेर [५]जहाँबाट मन सहित वाणी फर्केर आउँछ त्यस्तो ब्रह्मानन्दलाई जान्ने मुमुक्षु पुरुष कहिल्यै पनि डराउँदैन भन्दछन् । त्यतिमात्रै होइन श्रुतिहरू जसलाई मनद्वारा मनन गर्न सकिँदैन त्यस मनले ब्रह्मलाई विषयका रूपमा ग्रहण गर्न सक्तैन भन्दछन् त्यो मायिक मनको गति मायातीत शुद्ध ब्रह्मसम्म पुग्न सक्तैन । किनभने ब्रह्मको सत्ता पाएर नै जड मायिक मन पनि आध्यासिकरूपले चेतन जस्तो मात्र भएको छ । मनले ब्रह्मलाई जान्न सम्भव छैन तर त्यस मनलाई ब्रह्मले जान्दछ । अतः त्यसैलाई तिमी ब्रह्म भनेर जान भनेर श्रुतिले ब्रह्मतर्फ मुमुक्षुलाई इसारा मात्रै गरेको देखिन्छ तर सोझै उपदेश गर्न चाहिँ सकेको देखिँदैन ।

ब्रह्मलाई अर्को श्रुतिले पनि [६]वाणी र मनको विषय नभएको भन्दै विधिमुखबाट नभएर केवल निषेधमुखले [७]मायाको कार्य र

---

४. रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते ॥
– बृहदारण्यकोपनिषद् २।५।१९

५. यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् नबिभेति कदाचन, इति ॥ – तैत्तिरीयोपनिषद् २।४।१

६. अवाङ्मनसगोचरः । – श्रुतिः

७. अथात आदेशो नेति नेति । – बृहदारण्यकोपनिषद् २।३।६

मायालाई समेत निषेध गरेपछि जुन शुद्ध चैतन्य मात्र बाँकी रहन्छ, त्यो नै ब्रह्म हो भनेर आदेशका रूपमा नै उपदेश गरेको छ। श्रुतिको अनुवाद गर्दै र [८]निषेध गर्दै जाँदा जुन वस्तु अन्त्यमा बाँकी रहन्छ, त्यही ब्रह्म हो भनेर पुराणहरूले पनि भनेका छन्।

यसरी श्रुतिहरू गुणरहित निर्गुण ब्रह्मको वर्णन गर्न सक्तैनन्। यसै विषयलाई लिएर श्रीमद्भागवतमा राजा परीक्षित्को प्रश्नका रूपमा यसरी उठाइएको छ – [९]हे ब्रह्मन्! परब्रह्म कार्य र कारणदेखि सर्वथा पर छ। सत्त्व, रज र तमो गुण ब्रह्ममा छैनन्। माथि उल्लेख गरिए अनुसार मन, वाणी आदि मायिक करणहरूले ब्रह्मलाई निर्देश गर्न सक्तैनन्। किन्तु सबै श्रुतिहरूका विषय गुण नै हुन्। गुणविना श्रुतिहरू वर्णन गर्न सक्तैनन्। यस्तो अवस्थामा श्रुतिहरू निर्गुण ब्रह्मको प्रतिपादन कसरी गर्दछन्?

उक्त प्रश्नको उत्तरस्वरूप श्रीशुकदेव स्वामी भन्नुहुन्छ – परमात्मा सर्वशक्तिमान् र गुणहरूका निधान समेत हुनुहुन्छ। श्रुतिहरू स्पष्टतः सगुण ब्रह्मकै वर्णन गर्दछन्, किन्तु तिनका वर्णनको तात्पर्य भने निर्गुण ब्रह्मको नै प्रतिपादन गर्नु हुन्छ। श्रुतिहरू सगुण निराकार वा सगुण साकार ब्रह्मको नै वर्णन गर्दछन्। निर्गुणको भने गुणगान गर्न सक्तैनन्। भगवान्को वर्णन, स्तुति आदि गर्न पनि नाम र रूपको आवश्यकता पर्दछ, जुन मायिक हुन्। अतः [१०]जुन नामहरू गुणसम्बन्धी अर्थात् गुणका कारण प्रवृत्त भएका छन्, महात्मा ऋषिमुनिहरूले गाएका छन् तिनको मात्रै चर्चा हुन

---

८. निषेधशेषो जयतादशेषः। – भागवत ८।३।२४

९. ब्रह्मन् ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः।
कथं चरन्ति श्रुतयः साक्षात् सदसतः परे॥ – भागवत १०।८७।१

१०. यानि नामानि गौणानि विख्यातानि महात्मनः।
ऋषिभिः परिगीतानि। – महाभारत, विष्णुसहस्रनाम १३

सक्तछ, निर्गुणको हुन सक्तैन भनेर महाभारतले पनि भनेको छ।

स्वप्रकाश परब्रह्मका सामु पर्न नसकेर [११]अविद्यात्मिका त्रिगुणात्मिका माया परै भाग्दछे। अवतारी पुरुषहरू र ब्रह्मज्ञानी महात्माहरूलाई पनि प्रकृति वा मायाका गुणहरूले छुन पनि सक्तैनन्। यी गुणहरूले विषयासक्त संसारी अज्ञलाई मात्रै छुन सक्तछन्, किन्तु ज्ञानीलाई भने छुन सक्तैनन्। [१२]त्रिगुणात्मक विषयमा हिरिक्क भएर आसक्त भएको मनले जीवलाई संसारको जन्म र मृत्युको भुमरीमा लगेर डुबाइदिन्छ। किन्तु त्यही मनले त्रिगुणात्मक संसारमा हिरिक्क नभएर विषयहीन भएमा मनुष्यलाई शाश्वत शान्तिमय मोक्ष पदमा प्राप्त गराउँदछ।

उपर्युक्त विषयको उदाहरण दिँदै भागवत भन्दछ– जसरी घिउ वा तेलले लपक्क भिजेको बत्तीलाई सल्काउने भएको दीपकबाट केवल भयङ्कर धुँवाको मुस्लो नै निस्किरहन्छ। किन्तु जब दियोमा घिउ वा तेलरूपी वर्तन समाप्त हुन्छ, तब त्यो बत्तीको ज्वाला आफ्नू उपादानकारण अग्नितत्त्वमा गएर लीन हुन्छ। त्यसै गरेर त्रिगुणात्मक विषयमा आसक्त मन भएको मान्छे यसै दुःखमय संसारमा बारम्बार घुमिरहन्छ, तर त्यसबाट माथि उठेर निवृत्ति मार्गमा मन लगाउने मान्छे मुमुक्षु भएर [१३]ब्रह्मज्ञान गर्दछ। ब्रह्मज्ञानीका प्राणहरूले उत्क्रमण गर्दैनन् र उनी ब्रह्म थिए र फेरि पनि ब्रह्म नै बन्दछन्।

गुणानुरक्त मानिसले सधैँ दुःख पाइरहन्छ। उसका कामना

---

११. माया परैत्यभिमुखे च विलज्जमाना। – भागवत २।७।४७

१२. गुणानुरक्तं व्यसनाय जन्तोः क्षेमायनैर्गुण्यमथो मनःस्यात्।
यथा प्रदीपो घृतवर्तिमश्नन् शिखाः सधूमा भजति ह्यन्यदा स्वम्॥
पदं तथा गुणकर्मानुबद्धं वृत्तीर्मनः श्रयतेऽन्यत्र तत्त्वम्॥ – भागवत ५।११।८

१३. न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति। – बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।६

र एषणाहरूले त्यस्तो विषयासक्त मनुष्यलाई विभिन्न प्रकारका मायिक विषयहरूमा घुमाइरहन्छन् । विषयासक्त मनुष्यका शत्रुहरू भने विषयासक्त उसकै मन र इन्द्रियहरू हुन् । विषयमा चुर्लुम्म डुबेको कुसङ्गति मनले उसका इन्द्रियहरूलाई इन्द्रियका तत् तत् विषयहरूतर्फ लगेर फसाउँछ र विषयी मनुष्यलाई घोर दुःख दिन्छ । जस्तै भक्तराज प्रह्लादको अनुभवात्मक अभिव्यक्तिलाई उदाहरणका रूपमा यहाँ लिन सकिन्छ । विषयासक्त मनुष्यको मुक्तिका लागि भगवान् श्रीनृसिंहसँग असुरश्रेष्ठ प्रह्लाद आफ्नै उदाहरण दिँदै भन्दछन् – हे अच्युत भगवन् ! [१४]यो कहिल्यै पनि नअघाउने सदासर्वदा अतृप्त मेरो जिभ्रो मलाई स्वादिष्ट रसका तर्फ तानेर लैजान्छ। मेरो शिश्न राम्रा राम्रा सुन्दरी स्त्रीहरूका तर्फ मलाई बलै गरेर तान्दछ। मेरो छालाले मलाई सुकोमल वस्तुहरूको स्पर्श गर्नेतर्फ लोभ्याउँछ । मेरो कहिल्यै पनि नभरिने सुरसाको मुख जस्तो पेटले सुस्वादु भोजनका तर्फ सधैँभरि डोऱ्याउँछ । मेरा यी चञ्चल आँखाहरू सौन्दर्यतिर तानिन्छन् । त्यतिमात्रै होइन अरू कर्मेन्द्रियहरूले पनि आ-आफ्ना विषयहरूतिर मलाई घिच्याउँदछन्। हे भगवन्! मेरो ता त्यस्तो दयनीय दशा वा दुरवस्था भइरहेको छ, जस्तै कुनै एउटा विलासी पुरुषका धेरै स्वास्नीहरू उसलाई आ-आफ्ना शयनकक्षमा लैजानका लागि चारैतिरबाट तानिरहेका हुन्छन् ।

प्रकृतिका सत्त्व, रज र तमोगुणबाट यो सारा दृश्य र अदृश्य जगत्प्रपञ्चको निर्माण भएको छ। प्रत्येक प्राणीका स्थूल शरीरदेखि

---

१४. जिह्वैकतोऽच्युत विकर्षति मावितृप्ता शिश्नोऽन्यतस्त्वगुदरं श्रवणं कुतश्चित् ।
घ्राणोऽन्यतश्चपलदृक् क्व च कर्मशक्तिर्बह्व्यः सपत्न्य इव गेहपतिं लुनन्ति ॥
– भागवत ७।९।४०

लिएर सूक्ष्म शरीरभित्रको सूक्ष्म अणु प्रमाणको मन र बुद्धिसम्म पनि गुणहरूबाटै निर्माण भएका छन् । यस्तो गुणमय संसारमा गुणहरूबाट निर्मित भएको शरीर लिएर जन्मिएको प्राणीले गुणहरूबाट अलग भएर बस्छु भन्नु माटोबाट बनेको मृन्मय घैँटोले माटोबाट अलग भएर बस्छु भन्नु जस्तै हो ।

यस्तो गुणमय संसारमा जन्मेको प्राणी कुनै पनि गुणबाट जोगिएर बस्न सक्तैन । मनुष्य पनि प्राणी नै भएकाले गुणहरूबाट जोगिने कुरै भएन । केवल बिस्तारै सत्त्व गुण बढाउँदै लगेर रजोगुणलाई घटाउन र त्यसबाट उत्पन्न हुने दोषबाट जोगिन सक्तछ । [१५]रजोगुणबाट उत्पन्न काम नै पापाचरणको परम हेतु हो । यो विशाल इच्छा र एषणाको खानी भएको काम जति कमाए पनि र जति विषयको भोग गरे पनि कहिल्यै तृप्त हुँदैन । रजोगुणी कामासक्त मनुष्य जस्तोसुकै निषिद्ध र गर्ह्य आचरण गर्न पनि पछि पर्दैन । त्यसै कारण यो महापापी हो । अतः [१६]रजोगुणबाट उत्पन्न काम, क्रोध र लोभ आत्मनाशक तीन प्रकारका नरकद्वारहरू हुन् । अतः आत्मकल्याण चाहने मनुष्यले यिनको त्याग गर्नुपर्दछ । यिनको त्याग गरेपछि मनुष्यले शास्त्रोक्त आचरण गर्दै अन्त्यमा मोक्ष प्राप्त गर्दछ भन्ने उपदेश भगवान्ले गीतामा अर्जुनलाई गर्नुभएको छ ।

मुमुक्षु मनुष्यले [१७]बुद्धिबाट उत्पन्न यी सत्त्व, रज र तम तीन

---

१५. काम एष क्रोध एष रजोगुण समुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ – गीता ३।३७

१६. त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥
एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।
आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ – गीता १६।२१,२२

१७. सत्त्वं रजस्तम इति गुणा बुद्धेर्न चात्मनः ।
सत्त्वेनान्यतमो हन्यात् सत्त्वं सत्त्वेन चैव हि ॥ – भागवत ११।१३।१

गुणहरू आत्माका होइनन् । केवल अध्यासका कारण आत्माका हुन् जस्ता देखिन्छन् । अतः मोक्षकामी मनुष्यले सत्त्वगुणलाई बिस्तारै बढाउँदै लगेर नरकका ढोका भएका रजोगुण र तमोगुणलाई विजय गर्नुपर्दछ । त्यसपछि सत्त्वगुणलाई पनि उसकै शान्तवृत्तिकाद्वारा उसैका सत्य, दया आदि वृत्तिलाई पनि शान्त गर्नुपर्दछ भनेर भगवान्‌ले भन्नुभएको छ । सत्त्वगुण पनि मायाकै गुण भएका कारण त्यसबाट पनि माथि उठ्नै पर्दछ ।

वास्तवमा जन्मदैदेखिका विरक्त शिरोमणि परमऋषि सनकादिहरू पनि चित्तमा गुणबाट उत्पन्न विषयहरू पसेका विषयहरूमा चित्त पसेर दुःख पाएका हुँदा त्यसबाट कसरी बचेर [१८]मोक्ष प्राप्त गर्न सकिन्छ ? भनेर पिता ब्रह्माजीलाई सोध्न सत्यलोक गएका थिए भने अरू सामान्य संसारी विषयासक्त मनुष्यको के कस्तो अवस्था होला ? सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ।

सनकादि ऋषिहरूले सोधेको उपर्युक्त जटिल प्रश्नको उत्तर भगवान्‌ले हंसको अवतार लिएर दिनुभएको थियो। चित्तले गुणात्मक विषयहरूको चिन्तन गर्दागर्दै चित्त विषयहरूमा पस्तछ र विषयहरू पनि चित्तमा पसेर छुट्याउनै नसकिने गरेर एकाकार हुन्छन् । यी विषयहरू बुद्धिका हुन्, आत्माका होइनन् । आत्मा ता साक्षीका रूपमा तटस्थै बसेर गुणहरू र बुद्धिको खेल हेरेर बसिरहन्छन् ।

अन्त्यमा सनकादि मुनिहरूलाई उपदेश गर्दै भगवान् भन्नुहुन्छ– [१९]बारम्बार विषयहरूको चिन्तन गर्दा बुद्धिवृत्तिकाद्वारा उत्पन्न हुने

---

१८. गुणेष्वाविशते चेतो गुणाश्चेतसि च प्रभो ।
कथामन्योऽन्यसन्त्यागो मुमुक्षेरतितितीर्षोः ॥ (रतितीर्षया)
– भागवत ११।१३।१७

१९. यर्हि संसृतिबन्धोऽयमात्मनो गुणवृत्तिदः ।
मयि तुर्ये स्थितो जह्यात् त्यागस्तद् गुणचेतसाम् ॥ – भागवत ११।१३।२८

यो बन्धन नै आध्यासिक सम्बन्धले आत्माको पनि भएको जस्तो हुन्छ। अतः जाग्रत्, स्वप्न र सुषुप्ति तीनै अवस्थाहरूभन्दा विलक्षण तर सबै अवस्थाहरूमा अनुगत मुमुक्षुले तुरीय तत्त्वमा स्थित भएर यस बुद्धिका बन्धनलाई परित्याग गरिदेओस् । त्यसपछि गुणमय विषयहरू र चित्त दुवैको एकैपटक परित्याग भइहाल्दछ । यसरी मुमुक्षु गुणहरूका दुश्चक्रबाट माथि उठेर त्रिगुणातीत बनेर मोक्ष लाभ गर्दछ। त्यसपछि मुमुक्षु ज्ञानी जीवन्मुक्त बन्दछ। त्यस अवस्थामा पुगेको [२०]मुक्त पुरुषका भेद र अभेद दुवै समाप्त हुन्छन्। पुण्य र पाप नाश हुन्छन् । माया र मोह समाप्त हुन्छन् । सन्देह र शंसयात्मक मनको वृत्ति सधैँका लागि निवृत्त हुन्छन्। शब्दातीत तथा त्रिगुणरहित तत्त्व अर्थात् ब्रह्मको ज्ञान भइसकेको अथवा ब्रह्म नै भइसकेको जीवन्मुक्त पुरुषलाई त्रिगुणात्मक वैदिक विधि र निषेधले छुन सक्तैनन् । त्रिगुणातीत ब्रह्म नै भएको मुक्त पुरुषलाई मायिक तीन गुणले छुन सक्ने कुरै भएन।

सबै प्रकारका [२१]कर्म र क्रियाकलापहरू प्रकृति, अविद्या वा मायाका विकारभूत सत्त्व, रज र तम गुणहरूद्वारा क्रियमाण अर्थात् सम्पादित हुन्छन्। त्यसरी गरिने कर्महरूमा मैले गरेको हुँ र म त्यसको कर्ता हुँ भनेर अहङ्कार लिएर अज्ञानका कारण कर्ताको भावना राख्तछ। त्यस्तो मनुष्य अज्ञानी हो, संसारी हो र भाग्यबाट ठगिएको

२०. भेदाभेदौ सपदि गलितौ पुण्यपापे विशीर्णे
मायामोहौ क्षयमुपगतौ नष्टसन्देहवृत्तिः ।
शब्दातीतं त्रिगुणरहितं प्राप्य तत्त्वावबोधं
निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेधः ॥ – शुभाष्टकम् १

२१. प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥
गुणा गुणेषु वर्तन्ते इति मत्वा न सज्जते ॥ – गीता ३।२७,२८

अत्यन्त निरीह प्राणी हो । त्यस्ताको कहिल्यै उद्धार हुँदैन ।

उक्त कुरा अर्जुनलाई उपदेश गर्दै भगवान् श्रीकृष्ण अगाडि फेरि भन्नुहुन्छ – त्रिगुणात्मिका प्रकृतिका अर्थात् मायाका विकार वा कार्यहरू जुन पञ्च महाभूतहरू, मन, बुद्धि, अहङ्कार, पाँच ज्ञानेन्द्रियहरू, पाँच कर्मेन्द्रियहरू, शब्दादि पाँच विषयहरू समेत तेइस तत्त्वहरूको समूहलाई गुणविभाग भनिन्छ । किन्तु गुणातीत आत्मा यी सबैभन्दा माथि निर्लेप साक्षीका रूपमा रहन्छ र म पनि त्यही निर्लेप शुद्ध, बुद्ध हुँ भन्ने परमतत्त्व बुझ्केको ज्ञानीले गुणका विकार गुणमय सम्पूर्ण इन्द्रियहरू आ-आफ्ना विषय रूपादि मायिक गुणहरूमा कार्यरत रहन्छन् भन्ने जब जान्दछ तब ऊ यिनमा आसक्त पटक्कै रहँदैन ।

यसरी गुणको विभाग र कर्मको विभाग स्पष्ट बुझ्केको ज्ञानी मनुष्यले आफू कुनै कामको पनि कर्ता होइन भन्ने जान्दछ र अहंभाव राख्तैन । कर्ममा आसक्त नभएपछि उसबाट सम्पादित पुण्यापुण्य कर्महरूबाट प्राप्त हुने शुभाशुभ फल पनि ज्ञानीले प्राप्त गर्दैन र ऊ कर्मबन्धनमा पनि सर्वथा पर्दैन भन्ने भगवदुक्ति देखिन्छ ।

उपर्युक्त अनुसार जसमा [२२]अहङ्कारभाव अर्थात् म कर्मको कर्ता हुँ भन्ने भावना रहँदैन र जसको बुद्धि कर्ममा लिप्त हुँदैन अर्थात् मैले नराम्रो काम गरेँ यसको फल मैले नरक जानु पर्दछ भन्ने इत्यादि सम्झेर ज्ञानीको बुद्धि कर्मको परिणाम अर्थात् कर्मफलमा लिप्त हुँदैन वा अनुशोच गर्दैन र पश्चात्ताप गर्दैन भने उसले जतिसुकै हत्या गरे पनि र जति ठूलो पाप गरे पनि पाप लाग्दैन । किनभने उसमा मैले गरेको भन्ने अहङ्कारयुक्त कर्तृत्वको भाव रहँदैन भनेर

---

२२. यस्य नाहङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥ – गीता १८।१७

गीतामा भगवान्‌ले भन्नुभएको छ।

उपर्युक्त तीन सत्त्व, रजस् र तमो गुणका न्यूनाधिकका कारण मनुष्यमा तीनै थरी स्थिति उत्पन्न हुन्छन् । [२३]सत्त्वगुणबाट साधनचतुष्टय मध्येको प्रथम साधन नित्य र अनित्य वस्तुको विवेक गर्ने प्रज्ञा वा ज्ञान उत्पन्न हुन्छ। रजोगुणद्वारा कामना, एषणा, लोभ आदि पैदा हुन्छन्। तमोगुणबाट भने प्रमाद, आलस्य, मोह र अज्ञान आदि उत्पन्न हुन्छन्।

उपर्युक्त अनुसार सात्त्विक गुण सम्पन्न मनुष्यहरू भक्ति र ज्ञानमार्गमा प्रवृत्त हुन्छन् र क्रमशः माथि [२४]ऊर्ध्वगतिमा उक्लँदै गएर अन्त्यमा उनीहरूले मोक्षपद प्राप्त गर्दछन् । रजो गुणी मनुष्यहरू विभिन्न शुभाशुभ कर्महरू गरेर प्राप्त [२५]मिश्रित फलद्वारा मध्यलोक प्राप्त गरेर बीचको मनुष्ययोनिमा पैदा हुन्छन्। तेस्रो अत्यन्त अन्धकार युक्त तमोगुण प्राप्त मनुष्यहरू निन्दनीय कर्ममा प्रवृत्त भएर निन्दनीय कामहरू गर्दछन् । तमोगुणी मानिसहरू निद्रालु, प्रमादी, अल्छी हुन्छन् । त्यस्ता मान्छेहरू मरेपछि अधोगतिमा गएर कीट, पुतली, डाँस, मच्छर आदि चरप्राणी हुन्छन्। अथवा अचर गहुँ, धान आदिमा

---

२३. सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च॥ – गीता १४।१७

२४. ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः।
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः॥ – गीता १४।१८

२५. शुभैराप्नोति देवत्वं निषिद्धैर्नारकीं गतिम्।
उभाभ्यां पुण्यपापाभ्यां मानुष्यं लभतेऽवशः॥ – नैष्कर्म्यसिद्धिः १।४१

२६. (क) अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानम्। – छान्दोग्योपनिषद् ५।१०।८
(ख) एतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीटा पतङ्गा यदिदं दन्दशुकम्।
– बृहदारण्यकोपनिषद् ६।२।१६

गएर जन्मन्छन् । त्यसलाई उपनिषद्ले [२६]तेस्रो गति भनेको छ । त्यस्ता जीवहरू बारम्बार जन्मँदै फेरि मर्दै गर्दछन् । तिनले देवयान र पितृयानसमेतको ऊर्ध्व गति कहिल्यै प्राप्त गर्न सक्तैनन् । तिनको कहिल्यै पनि मोक्ष हुँदैन भन्ने उपनिषद्को उपदेशलाई गीतामा पनि भगवान्ले अर्जुनलाई प्रकारान्तरले भन्नुभएको छ ।

वस्तुतः पृथिवी, स्वर्ग, पातालमा र देवताहरूमा समेत त्यस्तो कुनै प्राणीका साथै जड र चेतन वस्तु समेत छैनन्, जुन प्रकृतिका उपर्युक्त, प्रकृतिका विकारभूत यी सत्त्व, रज र तमोगुणबाट अलग्ग भएर बस्न सकोस् । किनभने सूक्ष्म ज्ञानेन्द्रिय, कर्मेन्द्रिय, अन्तःकरणचतुष्टय, पञ्चप्राण, पञ्चतन्मात्रा र पञ्चमहाभूत लगायत सम्पूर्ण तत्त्वहरू त्रिगुणात्मक हुन् । अति क्षुद्र प्राणीदेखि लिएर ब्रह्माजीसम्मका स्थूल र सूक्ष्म शरीरहरू पनि त्रिगुणात्मक हुन् । सारांशमा भन्ने हो भने चेतन आत्मा बाहेक अरू सबै त्रिगुणात्मक मायिक हुन् । मुक्तिका अवस्थामा [२७]चेतन शुद्ध आत्मा बाहेक मिथ्या अरू त्रिगुणात्मक मायिक प्रपञ्चको बाध वा निषेध हुन्छ । यही नै वेदान्तको परम सिद्धान्त हो ।

आध्यात्मिक सम्बन्धबाट सञ्चालित जस्तो देखिए पनि चेतनतत्त्व बाहेक अरू सूक्ष्म र स्थूल सबै जड पदार्थहरू मायाका तीन गुणहरूबाट सञ्चालित हुन् । उदाहरणका रूपमा समशीतोष्ण गुण भएको पानीलाई लिन सकिन्छ । पानीलाई सूर्यको वा अग्निको तीव्र तापमा उम्लने बिन्दुमा पुऱ्याइएमा बाफ बनेर ऊर्ध्वगामी हुन्छ र आफ्नै उपादान कारणमा गएर लीन हुन्छ । यस्तो पानीलाई जम्ने बिन्दुसम्म पुऱ्याएर चिसो पारिएमा त्यो बरफ, असिना, हिउँ आदिमा

---

२७. निषेध्यं सर्वमेवैतदनिषेध्यात्मवस्तुगम् । – बृहदारण्यकोपनिषद्वार्तिक

परिणत भएर विना हलचल र जड भएर बस्तछ ।

पानी समशीतोष्ण अवस्थामा बहनु उसको रजोगुणको अवस्था हो । बरफ आदि भएर जम्नु तमोगुणको अवस्था हो र बाफ भएर ऊर्ध्वर्गगामी हुनु सत्त्व गुणको अवस्था हो । मनुष्यलाई पानीका तीन अवस्थासँग तुलना गर्न सकिन्छ । पानीको समशीतोष्ण अवस्था भनेको रजोगुणी मनुष्यको अवस्था जस्तो हो । जसरी पानी तातेर बाफ बनेर उड्न सक्ने गुण हुन्छ, त्यसै गरेर मानिसमा पनि भक्ति र ज्ञान गरेर ऊर्ध्वगामी भएर मुक्त हुन सक्तछ । मनुष्यको त्यस्तो अवस्थालाई सत्वगुणी अवस्था भनिन्छ । अर्कोतर्फ जसरी पानी आफ्नो धर्मलाई त्यागेर अत्यन्त चिसो अवस्थामा पुगेर जमेर बरफ, हिउँ आदिमा परिणत भएर निश्चेष्ट बनेर बस्तछ । त्यसै गरेर अज्ञानी, संसारी मनुष्य पनि आफ्नू वास्तविक आत्मस्वरूपलाई बिर्सिएर कुकर्म आदि गरेर यसै मिथ्या संसारमा बरफ जस्तो भएर बाँचिरहन्छ । त्यो अवस्थालाई तमोगुणी अवस्था भनिन्छ ।

सारांशमा मनुष्यको अत्यन्त उत्तम योनि पाएको यस अवस्थामा ऊर्ध्वगामी मुक्तिको मार्गमा अग्रसर भएर खुलिरहेको मुक्तिको परमपदमा प्रवेश गर्ने सत्प्रयास गर्नु आवश्यक छ । अन्यथा [२८]माथि चढ्ने अवसर पाएको योगीले साधनाबाट भ्रष्ट भएर पतन भएजस्तै मनुष्यको पनि पतन हुन्छ । मनुष्य र पशुपक्षीमा कुनै भेद हुदैन । अतः मायाका तीन गुणहरू सत्त्व, रज र तमबाट माथि उठेर मुक्तिका पथमा अग्रसर हुनु नै मनुष्ययोनिको प्राप्तिलाई सार्थक बनाउनु हो । ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु ।

---

२८. यः प्राप्य मानुषं लोकं मुक्तिद्वारमपावृतम् ।
गृहेषु खगवत् सक्तस्तमारूढच्युतं विदुः ।। – भागवत ११।७।७४

चिदवसानो भोगः

वैदिक परम्परामा ६ ओटा आस्तिक दर्शनहरूको गणना गरिन्छ। जसमा वैशेषिक, न्याय, साङ्ख्य, योग, पूर्वमीमांसा र उत्तरमीमांसा अर्थात् अद्वैत वेदान्त समेत पर्दछन् । यी ६ ओटा दर्शनहरूमध्ये वैशेषिक र न्याय एक समूहमा, दोस्रो समूहमा साङ्ख्य र योग तथा तेस्रो समूहमा पूर्वमीमांसा र उत्तरमीमांसा पर्दछन् । समूहमा पर्नुको कारण प्रत्येक दर्शनमा निहित तिनको सिद्धान्त र अन्तिम उद्देश्य स्थूल रूपमा आधारित हुनु हो। प्रथम समूहमा पर्ने दर्शनहरूको सिद्धान्त परमाणु उपादान कारण र उद्देश्य भुक्ति तथा द्वैत मुक्ति हो । द्वितीय समूहमा पर्ने दर्शनहरूको सिद्धान्त प्रधान उपादानकारण र उद्देश्य कैवल्य मुक्ति हो । किन्तु तृतीय समूहमा पर्ने दर्शनहरूका सिद्धान्त र उद्देश्य दुवै फरक छन् । एकको कारण अदृष्ट र उद्देश्य स्वर्ग हो। दोस्रोको ब्रह्मकारण र उद्देश्य निरतिशय मोक्ष हो। उपर्युक्त दर्शनहरूमध्ये अद्वैत वेदान्त बाहेक अरू द्वैतवादी दर्शन हुन् । अरू दर्शनहरूका बारेमा धेरै चर्चा नगरेर शीर्षकको विषयमा नै सीमित हुने प्रयास गर्नु सान्दर्भिक हुनेछ।

यस निबन्धको विषय र सन्दर्भ साङ्ख्य दर्शनको चेतन पर्यन्त भोग भन्ने सूत्रलाई लिइएको छ। यस लेखमा सर्वप्रथम साङ्ख्य दर्शनको उक्त भनाइको व्याख्या गर्दै यसैलाई पूर्वपक्षमा राखेर अद्वैत वेदान्त दर्शनको स्थापित सिद्धान्त अनुसार समन्वय र तात्पर्यग्रहणपूर्वक यसलाई पूर्णता दिने प्रयास गरिने छ।

वस्तुतः सुखदुःख आदिको अनुभूति नै भोग हो। यसको अवसान चेतनमा पुगेर हुन्छ। भोग जड बुद्धिसम्म पुगेर सीमित हुँदैन। त्यसको

प्राप्ति चेतनसम्म नै हुन्छ । जड जगत्‌को रचना चेतन जीवात्माका भोगका लागि नै हो । संसारमा सुख दुःख आदिको अनुभवरूप भोग जीवात्मासम्म पुगेर समाप्त हुन्छ । सांसारिक अनुभवले चेतनको अस्तित्वलाई प्रमाणित गर्दछ । यस अनुभवले चेतनमा कुनै प्रकारको विकार आउँदैन । चेतन पुरुष सबैबाट तटस्थ भएर साक्षीका रूपमा रहन्छ ।

साङ्ख्य दर्शनमा एक अकर्ता, असङ्ग तथा तटस्थ चेतन पुरुष मानिन्छ जुन पुरुषलाई चेतन र प्रकृतिलाई अचेतन जड मानिन्छ । त्यसै जडतत्त्वका मुख्य चौबीस विभाग छन् । चेतनतत्त्व पुरुष र जडतत्त्व प्रकृति वा प्रधानका सम्बन्धबाट जीव र ईश्वर बन्दछन् । जड प्रधानको सम्पर्करहित शुद्ध चेतनतत्त्वलाई नै साङ्ख्य दर्शनले परमात्मतत्त्व मानेको छ ।

साङ्ख्यले चेतनरहित चौबीस जडतत्त्व र चेतन पुरुषतत्त्व समेत गरेर जम्मा [१]पच्चीस तत्त्व मानेको देखिन्छ । जसमा मूल प्रकृति अविकृत अर्थात् कसैबाट उत्पन्न नभएको तर प्रकृतिबाट उत्पन्न भएको महत्तत्त्व, त्यसबाट उत्पन्न भएको अहङ्कार र अहङ्कारबाट उत्पन्न भएका पञ्च सूक्ष्म तन्मात्रा सात चाहिँ विकृति र प्रकृति हुन् । अर्थात् कसैबाट उत्पन्न भएका र अरूलाई उत्पन्न गराउने भएकाले यी आठ तत्त्वलाई प्रकृति र विकृति समेत भनिएको हो ।

यसपछि उत्पन्न भएका पाँच स्थूल भूत र एघार इन्द्रियहरू अर्थात् पाँच ज्ञानेन्द्रिय, पाँच कर्मेन्द्रिय र मन समेत विकृतिमात्रै हुन् । यसरी जडतत्त्व चौबीस र चेतनतत्त्व एक समेत साङ्ख्य दर्शनमा

---

१. मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तः ।
षोडकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ – साङ्ख्यकारिका ३

पच्चीस तत्त्व मानिन्छ। किन्तु चेतनपुरुष भने प्रकृति र विकृति दुवै होइन। किनभने पुरुष कसैबाट उत्पन्न नभएको र पुरुषबाट कसैको उत्पत्ति पनि हुँदैन।

उपादानकारणभूत जडप्रकृतिबाट हुने जगत्सृष्टिको वर्णन गर्दै साङ्ख्यदर्शन अगाडि भन्दछ – [२]सत्त्व, रजस र तमस्को साम्य अवस्था नै प्रकृति हो। मूल प्रकृतिबाट महत्तत्त्व, महत्तत्त्वबाट त्रिगुणात्मक अहङ्कार, त्यसबाट सूक्ष्म तन्मात्रहरू, ती तन्मात्राहरूबाट पाँच ज्ञानेन्द्रिय, पाँच कर्मेन्द्रिय र मन समेत एघार इन्द्रियहरू र पाँच स्थूल महाभूतहरूको सृष्टि हुन्छ। यसै प्रकारले फैलिँदै गएर अनन्त विशाल सृष्टि सुरु हुन्छ।

साङ्ख्यले [३]एक चेतन वा पुरुष जीव नमानेर धेरै चेतन पुरुष वा जीव मान्दछ। यही नै चेतन आत्मा हो। त्यसले आत्मा एक नभएर अनेक र अनन्त छन् भन्दछ। धेरै मान्नुको कारण प्रत्येक जीवको जन्म, भोग, आयु, मृत्यु आदिमा भेद हुनु नै हो। एउटा जन्मन्छ, अर्को मर्दछ, एउटा सुखी हुन्छ र अर्को दुःखी हुन्छ। सबैको जन्म, मृत्यु, सुख र दुःखादिको प्राप्ति एकै पटक हुन सक्तैन। आफ्नू कर्म अनुसारको प्रारब्ध सबै जीवात्माको पृथक् पृथक् हुन्छ र तदनुसार जन्म, मृत्यु र सुखादि प्रत्येक जीवले प्राप्त गर्ने हुँदा पनि जीवात्माको बहुत्वको कल्पना साङ्ख्यले गरेको देखिन्छ।

यसरी बहुजीवको सिद्धान्त भएको साङ्ख्यले सुखदुःखादिको

---

२. सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान्, महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात्पञ्च तन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं तन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानि पुरुष इति पञ्चविंशतिर्गणः। – साङ्ख्यसूत्र १।२५

३. जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वम्। – साङ्ख्यसूत्र १।१४४

अनुभूति र [४]भोग पनि त्यसै चित्तत्त्व जीवले अर्थात् आत्माले गर्दछ भन्दछ। भोगको अन्तिम अवसान चित्मा गएर हुन्छ, बुद्धि आदि करणमा सीमित हुँदैन।

[५]पुरुष अर्थात् जीव कार्य र कारणरूपमा परिणत भएको अविद्यारूप प्रकृतिमा स्थित भएर प्रकृतिजन्य सुखदुःखात्मक गुणहरूको भोग गर्दछ भनेर गीताले पनि प्रकारान्तरले साङ्ख्यको बहुजीववाद र चेतनले नै सुखदुःखादि भोग गर्दछ भन्ने सिद्धान्तलाई समर्थन गरेको देखिन्छ।

उपर्युक्त अनुसार साङ्ख्यदर्शनका केही प्रमुख सिद्धान्त छोटकरीमा यहाँ उल्लेख गरियो । जसमा सृष्टि र जीवात्मा पर्दछन्। यसपछि अब यसलाई अद्वैत वेदान्तको परिप्रेक्ष्यमा केही विवेचना गर्ने प्रयास गरिने छ। कुनै पनि दर्शनको सृष्टि र प्रलयको सिद्धान्त सर्वप्रथम बुझेपछि मात्रै अन्य सिद्धान्त बुझ्न सम्भव हुन्छ । यसैकारण साङ्ख्यदर्शनको सृष्टिसिद्धान्तको सुरुमा नै उल्लेख गरियो।

[६]पृथिवीमा उद्भव हुने बीजाङ्कुरदेखि लिएर विशाल तथा अनन्त ब्रह्माण्डको सृजनामा कुनै चेतन कर्ताको हात हुन्छ। यो सृष्टि कार्य कर्तृजन्य भएको हुँदा घटको सिर्जनामा वा निर्माणमा चेतन कुमालेको हात भए जस्तै यो विशाल ब्रह्माण्डको सृष्टिमा चेतन आत्माको हात देखिन्छ।

साङ्ख्य दर्शनले जड तथा अचेतन प्रकृति अर्थात् प्रधानबाट सम्पूर्ण प्रपञ्चको सृष्टि हुन्छ भनेको छ। यो सिद्धान्त प्रत्यक्ष,

४. चिदवसानो भोगः। – साङ्ख्यसूत्र १।६९

५. पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान्। – गीता १३।२१

६. क्षित्यङ्कुरादिकं कर्तृजन्यं कार्यत्वात् घटवत्। – न्यायसिद्धान्तः

अनुमान, शब्द आदि कुनै प्रमाणबाट पनि प्रमाणित हुन सक्तैन। सबभन्दा ठूलो कुरा यो जड प्रधान सृष्टिसिद्धान्त श्रुतिसम्मत नभएर श्रुतिको विरुद्ध देखिन्छ। किनभने [७]सृष्टिपूर्व यो जगत् अव्याकृत वा अनभिव्यक्त थियो। सत् स्थूलसृष्टि, असत् सूक्ष्मसृष्टि, प्रधान समेत केही थिएनन्। केवल एकमात्र अद्वितीय सत् थियो भनेर श्रुतिले भनेको हुँदा सृष्टिपूर्व एकमात्र अद्वितीय चेतन आत्मतत्त्व ब्रह्ममात्रै थियो र अचेतन प्रकृति वा प्रधान कोही पनि थिएनन्।

यसरी एकातर्फ चेतन ब्रह्मबाहेक प्रधान आदि केही नभएको भनेको छ र अर्कोतर्फ परमात्माले [८]निरीक्षणपूर्वक म धेरै होऊँ भन्ने सङ्कल्प गरेर सृष्टि गरे भनेको छ। जगत् प्रपञ्चको [९]सृष्टि गरेपछि त्यस प्रपञ्चका भित्र चेतन ब्रह्म चेतनाका रूपमा र सत्ताका रूपमा समेत प्रवेश गरे भनेर पनि श्रुतिले भनेको छ। यस सृष्टि प्रपञ्चको उपादान कारण ब्रह्म नै भएको कुरा धेरैपटक धेरै भङ्गी र शैलीबाट विभिन्न प्रसङ्गमा श्रुतिले भनेको छ।

यिनै श्रुतिहरूमा आएका मन्त्रहरूको व्याख्या र सङ्ग्रह गरेर भगवान् व्यासले ब्रह्मसूत्रमा [१०]ईक्षत्यधिकरणको रचना गरेर विभिन्न श्रुतिमन्त्रहरूको सङ्ग्रहपूर्वक साङ्ख्यको जडकारणवाद सृष्टिको खण्डन गर्दै श्रुतिसम्मत चेतनकारणवादसृष्टिसिद्धान्तलाई अगाडि ल्याउनुभएको छ। अतः साङ्ख्यको अचेतन जडकारणवाद खण्डित र अप्रमाणित हुन्छ। श्रुतिसम्मत ब्रह्म चेतनकारणवादको सिद्धान्त स्थापित हुन्छ।

उक्त अधिकरण अन्तर्गत 'ईक्षतेनाशब्दम्' आदि ६ ओटा सूत्रहरू

---

७. सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्। – छान्दोग्योपनिषद् ६।६।१

८. तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत। – छान्दोग्योपनिषद् ६।६।३

९. तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्। – तैत्तीरीयोपनिषद् २।६।१

छन् । उक्त सूत्रको सङ्क्षिप्तमा जड प्रधान जगत्को कारण हुन सक्तैन, जड प्रधानबाट सृष्टिको काम हुन सक्तैन र ईक्षण वा हेर्न नसक्ने भएकाले प्रधानबाट सृष्टि हुन सक्तैन भन्ने नै श्रुतिको तात्पर्य देखिन्छ।

[११]जसबाट सबै यी भूतप्राणीहरू उत्पन्न हुन्छन्, उत्पन्न भएर बाँच्तछन् र अन्त्यमा उसै उपादानकारणमा नै मिल्दछन्, त्यो ब्रह्म हो। [१२]जसरी अग्निका साना साना झिल्काहरू निस्कन्छन्, त्यसै गरेर यस आत्माबाट समस्त प्राण, समस्त लोक, समस्त देवगण र समस्त भूतहरू विविधरूपबाट उत्पन्न हुन्छन् । [१३]त्यसै आत्माबाट आकाश उत्पन्न भयो। [१४]उसले ईक्षण गऱ्यो। उसले तेज सिर्जना गऱ्यो।

यसरी श्रुतिले चेतन आत्माबाट जगत्को सृष्टि हुने भनेको हुँदा श्रुतिविरुद्ध अचेतन प्रधानबाट सृष्टिकार्य नहुने देखिन्छ। यसैलाई पादटिप्पणी १० मा उल्लेख गरिसकिएको छ । जडकारणवादी साङ्ख्यस्मृतिहरू श्रुतिविरुद्ध भएकाले स्वतः अमान्य हुन्। अतः जडकारणवादको वैदिक परम्परामा स्थान नभएको हुँदा यो सिद्धान्त स्थापित हुन नसक्ने देखिन्छ।

स्वतः प्रामाण्य वैदिक सिद्धान्त प्रतिकूल आएको बहुजीववाद पनि कुनै प्रमाणबाट पनि मान्य हुन सक्तैन। किनभने वेदले एक चेतन परमात्मा र परमात्माको प्रतिबिम्बरूप जीवात्मालाई मानेको छ । मायाका विविध उपाधिहरूबाट परिच्छिन्न भएर एकै चेतनका पनि धेरै प्रतिबिम्बभूत जीवात्माहरू देखा पर्दछन्। यस दुरूह वैदिक सिद्धान्तलाई लौकिक अर्थात् प्रत्यक्ष प्रमाण वा उदाहरणबाट पनि बुझ्नु पर्ने हुन्छ।

१०. ईक्षत्यधिकरण। – ब्रह्मसूत्र १।१।५।५

११. यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद् ब्रह्म। – तैत्तिरीयोपनिषद् ३।१।१

१२. यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवंमेवात्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति। – बृहदारण्यकोपनिषद् २।१।२०

१३. तस्माद् वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः । – तैत्तिरीयोपनिषद् २।१

१४. तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति। तत्तेजोऽसृजत। – छान्दोग्योपनिषद् ६।२।३

जस्तै आकाशमा प्रकाशमान एक सूर्यको प्रतिबिम्ब पृथ्वीका जलयुक्त विभिन्न साना ठूला घडा, जलाशय, पोखरी आदि उपाधिहरूमा परेर वा ती उपाधिहरूबाट परिच्छिन्न भएर एक सूर्य पनि धेरै रूपमा देखा पर्दछन्। त्यसै गरेर एक मात्र चेतन ब्रह्म पनि अनन्त योनिहरूमा उत्पन्न जीवका अन्तःकरणमा प्रतिबिम्बित वा अन्तःकरणरूपी उपाधिले परिच्छिन्न भएर नाना चेतन आत्माका रूपमा देखा पर्दछ।

जसरी घट आदि उपाधिहरू हटेपछि भने सूर्यको प्रतिबिम्ब नानारूपमा देखा पर्दैन र बिम्बरूप एउटै सूर्यमात्रै रहन्छ त्यसरी नै प्रत्येक जीवको अज्ञानद्वारा सिर्जित अन्तःकरण ज्ञानद्वारा नाश भएपछि एकमात्र उपाधिरहित चेतन आत्मा अवशिष्ट भएपछि साङ्ख्यको नाना थरी जीवको कल्पना पनि अप्रमाणित भएर जान्छ।

उपर्युक्त एक जीववादी सिद्धान्तलाई श्रुतिले विभिन्न उदाहरणहरू दिएर विभिन्न प्रसङ्गमा विभिन्न शैली र माध्यमबाट वर्णन गरेको देखिन्छ। यस प्रसङ्गमा श्रुतिका धेरैथरी मन्त्रहरू प्रस्तुत गर्न अवकाश नभएकाले केही मात्र प्रस्तुत गरिन्छ। उदाहरणका रूपमा यहाँ एउटा श्रुतिका मन्त्रको अर्थ प्रस्तुत गरिन्छ। जस्तै – समस्त प्राणीहरूको अन्तःकरणमा [१५]एक देव रहन्छन्। उनी सर्वव्यापक सबै भूतहरूका अन्तरात्मा, कर्मको अधिष्ठाता, सबै प्राणीहरूमा बसेका, सबैका साक्षी र सबै प्राणीहरूलाई चेतनत्व प्रदान गर्ने एउटै मात्र शुद्ध निर्गुण चेतन परमात्मा छन्।

अर्को श्रुतिले [१६]मायाका विविध उपाधिहरूद्वारा अनेक रूप लिएजस्तो देखिन्छ भन्दै त्यो परमात्मा [१७]रूपरूपका प्रतिरूप अर्थात्

---

१५. एको देवः सर्व भूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च॥
– श्वेताश्वतरोपनिषद् ६।११

१६. इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते। – बृहदारण्यकोपनिषद् २।५।१९

१७. रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव। – बृहदारण्यकोपनिषद् २।५।१९

मायाका विविध उपाधिमा प्रतिबिम्बित भएर नाना चेतन आत्मा जस्तो भएर देखा पर्दछ भनेको छ। किन्तु मायाका मिथ्या उपाधिहरू हटेपछि अर्थात् नानात्व हटेपछि एक तथा अद्वितीय परमात्मा चेतन ब्रह्ममात्रै रहने वैदिक सिद्धान्त देखिन्छ । अतः साङ्ख्यको अनेक जीववाद सिद्धान्त स्वतः खण्डित हुन्छ।

अब साङ्ख्यको अर्को चिदात्मा नै भोक्ता हो भन्ने अवैदिक सिद्धान्त माथि पनि केही चर्चा गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ । किनभने यसैलाई यस निबन्धको शीर्षक बनाइएको छ। जुन विषयको उत्थापन साङ्ख्यको सूत्र उद्धृत गर्दै माथि पादटिप्पणी ४ मा गरिसकियो । अब त्यस सिद्धान्तलाई अद्वैतवेदान्तको कसीमा राखेर विवेचना गर्नु नै यस निबन्धको उद्देश्य हो।

चिदात्मा भोक्ता हुन सक्तैन। चिदात्मा अकर्ता र अभोक्ता हो। यो चिदात्मा कतै पनि संलग्न हुँदैन। 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' श्रुतिले भनेको छ। चिदात्माले भोग गर्ने भनेको चिदात्माको आभास पाएर खडा भएको चिदाभास अर्थात् जीवात्माले हो, शुद्ध आत्माले होइन।

भोक्ता आत्मा बुझ्नलाई अद्वैत वेदान्तको अध्यासनामक सिद्धान्त बुझ्नु पर्दछ । अरू दर्शनहरूमा यो सिद्धान्त नभएकाले शुद्ध चित् आत्मालाई नै भोक्ता भन्ने गल्ती गर्दछन्। वस्तुतः आध्यासिक प्रक्रियाबाट चिदात्मा पनि भोक्ता जस्तो देखिन्छ वा चिदात्मामा भोक्तृत्वको आरोप हुन्छ। जस्तै सेतो फटिकमा रातो जपाकुसुमको छाया परेर शुद्ध सेतो फटिकमणि पनि रातो जस्तो देखिन्छ। सर्प नभएको डोरीमा सर्पको आभास हुनु, शुक्तिमा चाँदीको र मरुभूमिमा जलको आभास हुनु भ्रम हो। त्यस्तै आध्यासिक भ्रमबाट नै शुद्ध चिदात्मामा भोक्तृत्व आरोपित हुन्छ। यसलाई 'अतस्मिन् तद्बुद्धिः' अर्थात् जहाँ जुन वस्तु छैन त्यसैमा नभएका वस्तुको भ्रमात्मक बुद्धि हुनु नै भ्रम हो र अध्यास हो।

अध्यास हुनका लागि अज्ञानको प्रमुख भूमिका रहन्छ। त्यसै

अध्यास वा अज्ञानद्वारा निर्लेप, निष्क्रिय, निःसङ्ग शुद्ध आत्मामा पनि कर्तृत्व, भोक्तृत्व आदि मिथ्या वस्तुको अध्यारोपण हुन्छ। चित् र अचित् परस्पर दुई विपरीत धर्म भएका जड र चेतनको गाँठो वा ग्रन्थि नै अहं वा चिदाभास नै जीवात्मा हो। आध्यासिक प्रक्रिया अनुसार एकातिर जड मायिक बुद्धिका धर्महरू अर्थात् भोक्तृत्व, कर्तृत्व आदि बुद्धिको आत्मासँग भएको तादात्म्याध्यासद्वारा आत्माले ग्रहण गरेको जस्तो देखापर्छ भने अर्कातिर आत्माको बुद्धिसँग भएको संसर्गाध्यासले गर्दा जड तथा मायिक बुद्धिदेखि स्थूल शरीरसम्म चेतनत्वको सञ्चार हुन्छ र चेतनत्वको भान हुन्छ।

यसै आध्यासिक सम्बन्धले गर्दा जडबुद्धिको धर्म ग्रहण गरेर 'अहं अन्धः' म अन्धो हुँ, 'अहं काणः' म कानो हुँ, 'अहं कृश' म दुब्लो हुँ, 'अहं स्थूलः' म मोटो हुँ, 'अहं शरीरम्' म शरीर हुँ, 'अहं जानामि' म जान्दछु आदि व्यवहार हुन्छ। जड बुद्धिको धर्म चेतन आत्मामा र चेतन आत्माको धर्म जडबुद्धिमा आरोप वा परस्पर व्यत्यय अर्थात् साटापाट भएर व्यवहार हुन्छ। यसै परस्पर साटपाट भएर बुद्धिको मिथ्या धर्म भोक्तृत्व ग्रहण गरेर चिदात्माले म भोक्ता हुँ भनेको हो। अर्को शब्दमा निष्कल, अभोक्ता, निर्लेप चिदात्मामा अज्ञानवश भोक्ताको आरोप भएको हो। ज्ञानीले यो कुरा बुझ्दछ, अज्ञानीले बुझ्दैन।

अद्वैत वेदान्तका दृष्टिले यस निबन्धमा उल्लेख गरिएका साङ्ख्य दर्शनका जड प्रधान उपादानकारणवाद, बहुजीवात्मवाद र चिदात्मामा भोक्तृत्व समेत तीनओटै मुख्य सिद्धान्तहरू अपसिद्धान्त वा सिद्धान्ताभास मात्र भएको ठहर्छ। वैदिक सिद्धान्त विपरीत मिथ्या बुद्धिकल्पित सिद्धान्त भएकाले यी अस्वीकार्य देखिन्छन्। ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु।

तावद्भयम्

यस लेखको प्रारम्भ भागवतमा ब्रह्माजीले गर्नुभएको भगवान्को स्पृहणीय स्तुतिबाट म गर्दैछु । [1]जबसम्म मनुष्यले हजुरका अभयप्रद चरणारविन्दको शरणग्रहण गर्दैन तबसम्म उसलाई धन, घर र उसका स्वजनहरूका कारण प्राप्त हुने भय, शोक, लालसा, दीनता र लोभहरूले समेत अत्यन्त दुःख दिन्छन् । त्यस दुःखको मूल कारण आध्यासिकरूपमा मनुष्यमा विद्यमान म र ममरूप दुराग्रह नै हो ।

उपर्युक्त श्लोक यस लेखको प्रारम्भमा नै प्रस्तुत गरेर यस लेखकले भगवान्को स्तुत्यात्मक मङ्गलाचरणको प्रस्तुतिबाट एकातर्फ भगवान्को स्तवन गर्न खोजेको छ भने अर्कोतर्फ यस श्लोकमा आएका मुख्य शब्दहरू [2]मम, [3]भय र [4]अभयसमेतलाई लिएर तिनको विश्लेषण गर्दै अभय ब्रह्मको चर्चा गर्ने प्रयास गर्ने छ।

प्रत्येक जीव [5]अध्यासबाट सिर्जित 'अहम्' र 'मम' रूपी साङ्लोद्वारा अर्थात् प्रपञ्चात्मक आफ्नै [6]सृष्टिद्वारा संसारमा बाँधिएको छ। त्यसैलाई अध्यासात्मक व्यवहार मानिन्छ। अहंद्वारा मम जन्मन्छ र ममबाट संसार जन्मन्छ। जीवलाई संसारमा अनन्त

---

१. तावद्भयं द्रविणगेहसुहृन्निमित्तं शोकः स्पृहा परिभवो विपुलश्च लोभः ।
तावन्ममेत्यसदवग्रह आर्तिमूलं यावन्न तेऽङ्घ्रिमभयं प्रवृणीत लोकः ॥
– भागवत ३।५।६

२. अहमिदं ममेदमिति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः । – अध्यासभाष्य, ब्रह्मसूत्र

३. द्वितीयाद् वै भयं भवति । – श्रुतिः

४. अभयं हि वै ब्रह्म । – शतपथब्राह्मण १४।७।२।३१

५. कोऽयमध्यासो नामेति उच्यते स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः ।
– अध्यासभाष्य, ब्रह्मसूत्र

६. जाग्रदादि विमोक्षान्ताः सृष्टिर्जीवेन कल्पिताः । – पञ्चदशी

जन्मसम्म घुमाइराख्ने अहं र त्यसबाट सिर्जित मम अर्थात् म र मेरो नै हुन् । अहं नै सबै अनर्थको जड हो । यो अहं अध्यासबाट सिर्जित हुन्छ । अध्यास भनेको जुन वस्तुमा त्यो वस्तु छैन, त्यसैमा त्यो वस्तुको भ्रम हुनु हो अर्थात् बुद्धिमा चढ्नु हो । उदाहरणको लागि नभएको सर्प डोरीमा देखिनु र भएको डोरी अज्ञानद्वारा ढाकिनु नै अध्यास हो अर्थात् भ्रमात्मक बुद्धि हो र भ्रमात्मक प्रतीति हुनु हो । त्यसैलाई संस्कृतमा 'अतस्मिन्तद्‌बुद्धिः' भनिन्छ ।

शुद्ध ब्रह्म नै संसारको अभिन्न निमित्त र उपादानकारण हो । त्यसै ब्रह्मको बिम्बभूत सृष्टि कार्यब्रह्म अर्थात् ईश्वर हो । यस जगत्‌प्रपञ्चको सृष्टि, स्थिति र प्रलय समेत सम्पूर्ण सञ्चालन ईश्वरबाट हुन्छ । ब्रह्मा, विष्णु र शिव त्रिदेव पनि कार्यब्रह्मकै विभिन्न रूप हुन् । यिनै त्रिदेवबाट नै जगत्‌को सञ्चालन हुन्छ । यिनैलाई निमित्त बनाएर परब्रह्मले अनन्त ब्रह्माण्डलाई सञ्चालन गर्दछ । किन्तु परमात्मा कतै पनि देखा पर्दैन । त्रिदेवदेखि भुसुनासम्मलाई आफ्नू चेतना र सत्ता प्रदान गरेर परमात्माले यस चर, अचर, चेतन, जड, सूक्ष्म र स्थूल प्रपञ्चको सञ्चालन गरेको छ ।

ब्रह्मले यस दृश्यात्मक तथा अदृश्यात्मक प्रपञ्चको सर्वप्रथम सृष्टि गरेर त्यसको सञ्चालनका लागि परब्रह्म आफैँ [७]त्यसभित्र प्रविष्ट भएको प्रसङ्ग उपनिषद्‌मा आएको छ । त्यो परमात्मा नै ईश्वर हो र ईश्वर नै जीवका अन्तःकरणमा साक्षी भएर बसेको प्रत्यगात्मा हो । त्यसै साक्षीको प्रतिबिम्ब नै जीवात्मा हो । त्यसै जीवात्माको मुक्तिका लागि नै यस संसारको सृष्टि परमात्माले गरेको हो भनेर शास्त्रले भनेको छ । अन्यथा अविद्याको गर्भमा बसेको अज्ञानाच्छन्न जीवको कहिल्यै मुक्ति हुन सक्तैन ।

---

७. तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । – तैत्तिरीयोपनिषद् २।६।१

यो दृश्यात्मक संसार मायाको विकार हो । यो आध्यासिक प्रपञ्च हो। यसको पारमार्थिक दृष्टिले कुनै अस्तित्व छैन। यो डोरीमा देखापरेको सर्प जस्तै हो । मिथ्या हो। यसको व्यवहारकालमा मात्रै अस्तित्व रहन्छ। सपनाको संसार जस्तै यो संसार पनि क्षणिक, मिथ्या र असत्य हो। जसरी सपनाबाट ब्युँझेपछि यो संसार कपुर उडेजस्तो भएर उड्छ र अस्तित्वविहीन हुन्छ त्यसै गरेर यो आध्यासिक प्रपञ्चरूप संसार पनि ब्रह्मज्ञान भएपछि कपुर जस्तै फुस्स उडेर हराउँछ।

[८]ब्रह्मज्ञानतर्फ नलागेर कामना र एषणा अन्तःकरणमा पालेर हिँड्ने अज्ञानी मनुष्यलाई त्यसै अज्ञानात्मक अविद्याले गर्दा आफ्नू ब्रह्मस्वरूपको विस्मृति हुन जान्छ। त्यसपछि ऊ आफूलाई ब्राह्मण हुँ, दुब्लो हुँ आदि भन्न थाल्दछ। यस अज्ञानजन्य देहरूपी मिथ्या आत्मा र स्त्री, पुत्र, घर, धनसम्पत्ति आदि गौण आत्मामा तन्मय भएर उसले आफू मुख्य आत्मा भएको नै बिर्सन्छ। यसरी मिथ्या मायिक वस्तुमा नै तन्मय भएपछि त्यसै अभिनिवेशका कारण उसलाई मायिक विकार बुढ्याइँ, रोग, मृत्यु आदिको भयले दुःख दिन थाल्दछ। यसको निवारणका लागि ज्ञानी गुरुको उपदेश प्राप्त गरेर परमात्माको भक्ति गर्दै ब्रह्मचिन्तनमा लाग्नु पर्दछ, यो भन्दा अर्को कुनै पनि उपायले मृत्युको भयबाट जोगिन सकिँदैन।

[९]अन्धकारभन्दा पर रहेका यी महान् परम पुरुषलाई अर्थात् आदित्य स्वरूप परमात्मालाई म जान्दछु। यिनै अभयस्वरूप परब्रह्म

---

८. भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यादीशादपेतस्य विपर्ययोऽस्मृतिः ।
तन्माययातो बुध आभजेत्तं भक्त्यैकयेशं गुरुदेवतात्मा ॥ – भागवत ११।२।३७

९. वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।
तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥
– शुक्लयजुर्वेदः ३८।१८, श्वेश्वतरोपनिषद् ६।१५।३

परमात्मालाई जानेर अर्थात् साक्षात्कार गरेर नै मनुष्यले भय अर्थात् मृत्युलाई जित्न सक्तछ। योभन्दा अर्को कुनै उपाय वा मुक्त हुने मार्ग छैन भनेर वैदिककालका मन्त्रद्रष्टा ऋषिले आफ्नू अनुभव बताएको परम प्रसङ्ग श्रुतिमा आएको छ।

उपर्युक्त श्रुतिवाक्यको तात्पर्यलाई समेट्तै प्रकारान्तर शैलीमा श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ सद्गुरु श्रीशुकदेव मुनिलाई ब्रह्मसाक्षात्कारपछि राजा परीक्षित्ले आफ्नू अनुभूति निवेदन गरेका थिए । त्यस अनुभूतिलाई यहाँ प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ। जस्तै – भगवन्[१०] ! हजुरले मलाई अभय ब्रह्मको अर्थात् आत्मा र परमात्माको एकता गराइदिनुभयो । अब म परम आनन्दस्वरूप अद्वय शुद्ध ब्रह्म भएको छु। यसै कारण मलाई तक्षक आदि कुनै पनि प्रकारका मृत्युहरूको भय छैन। किनभने अभय ब्रह्मको साक्षात्कार गरेर म अभय ब्रह्म नै भएको छु । किनभने शुक्लयजुर्वेदीय शाखाका मुमुक्षु मनुष्यले श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुबाट श्रवण गरिने महावाक्यको श्रवण गरेर नै त्यसपछि राजा परीक्षित्ले अभय ब्रह्मको साक्षात्कार गरेको उनको भनाइबाट ज्ञात हुन्छ। किनकि शुक्लयजुर्वेदीय महावाक्यले [१०(क)] अभय ब्रह्मको उपदेश गरेको छ।

भय नहुनु नै अभय हो । भयका अर्थहरू डर, आतङ्क, विभीषिका, आशङ्का आदि हुन्छन् । वस्तुतः यस मायिक संसारमा सबै वस्तुहरू भयद्वारा आक्रान्त छन् । किनभने [११]भोगमा रोगको भय

---

१०. भगवंस्तक्षकादिभ्यो मृत्युभ्यो न बिभेम्यहम् ।
प्रविष्टो ब्रह्म निर्वाणमभयं दर्शितं त्वया ॥ – भागवत १२।६।५
(क) अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि । – बृहदारण्यकोपनिषद् ४।२४

११. भोगे रोगभयं कुले च्युतिभयं वित्ते नृपालाद्भयम्,
माने दैन्यभयं बले रिपुभयं रूपे जराया भयम् ।
शास्त्रे वादिभयं गुणे खलभयं काये कृतान्ताद् भयम्,
सर्वं वस्तु भयान्वितं भुवि नृणां वैराग्यमेवाऽभयम् ॥ – वैराग्यशतक ३३

हुन्छ । कुलीनतामा पतन हुने भय हुन्छ । धनसम्पत्तिमा सरकारको भय हुन्छ। मानमा दीनताको भय हुन्छ। बलियालाई ऊभन्दा बलिया शत्रुहरूको भय हुन्छ । रूपमा बुढ्याइँको भय हुन्छ । शास्त्रार्थमा वादीको भय हुन्छ। सद्गुणमा दुर्गुणी दुष्टको भय हुन्छ। पाञ्चभौतिक शरीरमा कालको भय हुन्छ। यसरी सूक्ष्म अवलोकन गर्दा संसारमा मायाका विकारात्मक सम्पूर्ण चर, अचर, स्थूल र सूक्ष्म सृजनाहरू भयले आक्रान्त छन् । यसका विपरीत तीव्र वैराग्यपूर्वक ब्रह्मज्ञान गर्नु नै भयबाट सुरक्षित हुने एकमात्र उपाय हो भनेर ज्ञानी भर्तृहरिले भन्नुभएको छ।

संसारका सबै प्राणीहरूलाई मात्रै भय नभएर दिव्य देहधारी दिक्पालादि देवताहरूलाई पनि परमात्माको भय हुन्छ। यसै परम सत्यात्मक परमात्मस्वरूप भयको महिमा गाउँदै उपनिषद् भन्दछ– परमात्माका [१२]भयले नै अग्नि तातो भएर बल्दछ । परमात्माका भयले नै सूर्य दिनरात घुमिरहन्छन् । परमात्माको भयले नै इन्द्र, वायु, मृत्युका देवता काल वा यमराज आदि दिक्पालहरूले आफ्आफ्नो काम यथासमय तलमाथि नपारीकन नियमित रूपमा गर्दछन् । यदि भय नहुने हो भने परमात्माको यो विशाल तथा अनन्त सृष्टिचक्र नै चल्न सक्तैन।

भयका अगाडिपट्टि नञ् समासजन्य अकार जोडिएर अभय शब्द बन्दछ। अभय भनेको भयरहित, सुरक्षित र भयमुक्त हुनु हो। भयको नितान्त अभाव, सुरक्षा आदि यसका अर्थहरू हुन्छन् । यसरी भयबाट नै भयको अभावको उद्भव हुन्छ । भय नभए अभयको आवश्यकता नै पर्दैन । किनभने भय भएर नै अभय

१२. भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।
भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ – कठोपनिषद् २।३।३

ब्रह्मको शरणमा आर्त मनुष्य जान्छ, अन्यथा शरणमा, चिन्तनमा र साक्षात्कारमा ऊ तल्लीन हुने नै थिएन । मृत्यु नभएको भए स्वार्थी मनुष्य अमृत हुने इच्छा गर्ने नै थिएन । घनघोर अन्धकार नभएको भए प्रकाशको चाहना हुने नै थिएन । त्यसै कारण भगवान् श्रीकृष्णले गीतामा भय र अभय दुवै मबाट नै उत्पन्न भएका हुन् । (गीता १०।४) भन्नुभएको छ ।

यस लेखको प्रारम्भ ब्रह्माजीको स्तुतिमा आएका क्रमशः भय, द्रविण, गेह, सुहृद्, शोक, स्पृहा, परिभव, लोभ, मम, अभय आदि शब्दहरूको विश्लेषणबाट सुरु गरिएको थियो । अन्तिममा पनि ब्रह्माजीका स्तुतिबाटै समापन गर्नु सान्दर्भिक ठान्दछु । ब्रह्माजीको यस स्तुतिपद्यमा पनि भयको गहिरो भावना देखिन्छ । ब्रह्माजी पनि कालको भयबाट मुक्त छैनन् । [१३]दुईपरार्ध वर्षको ब्रह्माजीको आयु हुन्छ भनेर शास्त्रमा आएको छ । त्यति लामु आयु भएका ब्रह्माजीका लागि अपर्याप्त भएको महसुस हुन्छ, मृत्युसँग डराउँछन् र सधैँ भयभीत भइरहन्छन् ।

ब्रह्माजीको आयु दुईपरार्ध वर्ष हुने कुरा यसरी बुझ्नु आवश्यक छ । मनुष्यको एक वर्ष देवताको एक दिन हुन्छ । त्यही गणना अनुसार देवताको दुई हजार युग अर्थात् मनुष्यको चार अरब बत्तीस करोड वर्ष व्यतीत हुँदा ब्रह्माजीको एक दिन हुन्छ र दिन बराबर रात पनि हुन्छ । ब्रह्माजीको एक दिन र एक रातको समय मनुष्यको एक कल्प हुन्छ । यस प्रकारको समयको गणना गर्दा ब्रह्माजीको आयु दुई परार्ध हुने भनिएको हो ।

---

१३. सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः ।
 रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्राविदो जनाः ॥ – गीता ८।१७

त्यस्ता परम आयु भएका ब्रह्माजीलाई पनि मृत्युको भय हुन्छ भने अरू अल्पजीवी प्राणीहरूको के कुरा गर्ने ? भय नै मृत्यु हो । दुःख नै मृत्यु हो, मृत्यु नै भय हो । [१४]जन्मने दुःख भय हो, वृद्धावस्था भय हो र अन्तिम सत्य मृत्यु सबभन्दा ठूलो भय हो । संसारको दुःख पनि भय हो । ती भयहरूबाट माथि उठेर अभय हुन ब्रह्मज्ञान गर्नु परम आवश्यक छ ।

मृत्युदेखि भयभीत भएका ब्रह्माजी भगवान्‌को स्तुति गर्दै भन्दछन् – [१५]हुन ता म सत्यलोकको अधिष्ठाता हुँ, जुन सत्य लोक दुई परार्ध पर्यन्त रहन्छ । यो लोक सबैको वन्दनीय हो । तैपनि म हजुरको कालरूप भयबाट भयभीत भइरहन्छु । त्यसबाट जोगिन र हजुरलाई प्राप्त गर्नका लागि मैले धेरै लामो समयसम्म तपस्या गरेँ । अधियज्ञस्वरूप हजुरलाई म नमस्कार गर्दछु ।

प्राणीलाई सबैभन्दा ठूलो भय मृत्युबाट हुन्छ । जुन उपदेशक [१६]गुरुले आफ्ना शिष्यलाई मृत्युको भयबाट अभय प्रदान गर्न सक्तैन, त्यो सद्‌गुरु होइन र त्यो नाममात्रको गुरु हो । अतः त्यस्तो अभय ब्रह्मको उपदेश गरेर भयबाट त्राण दिन शिष्यलाई जुन गुरुले सक्तैन त्यो गुरु नै हुन सक्तैन । त्यस्तो स्वजन पनि स्वजन होइन

---

१४. जन्मदुःखं जरादुःखं मृत्युदुःखं पुनः पुनः ।
संसारसागरो दुःखं तस्माज्जाग्रत जाग्रत ॥ – श्रीशङ्कराचार्यः

१५. यस्माद् बिभेम्यहमपि द्विपरार्धधिष्ण्य–
मध्यासितः सकललोकनमस्कृतं यत् ।
तेपे तपो बहुसवोऽवरुरुत्समान –
स्तस्मै नमो भगवतेऽधिमखाय तुभ्यम् ॥ – भागवत ३।९।१८

१६. गुरुर्न स स्यात्स्वजनो न स स्यात् पिता न स स्याज्जननी न सा स्यात् ।
दैवं न तत्स्यान्न पतिश्च स स्यान्न मोचयेद्यः समुपेतमृत्युम् ॥
– भागवत ५।५।१५

जसले मृत्युको भयबाट जोगाउन सक्तैन । त्यस्तै पिता पनि पिता होइनन्, माता पनि माता होइनन्, देवता पनि देवता होइनन् र पति पनि पति होइनन् जसले मृत्युरूपी भयङ्कर भयबाट अभय प्रदान गर्न सक्तैनन् ।

यसै कुरालाई उपनिषद्ले यसरी स्पष्ट भनेको छ । वस्तुतः [१७]पत्नीका लागि पतिले प्रेम गर्दैनन् परन्तु आफ्नै लागि प्रेम गर्दछन् । त्यस्तै पत्नीले पनि पतिका लागि प्रेम गर्दिनन् आफ्नै लागि प्रेम गर्दछिन् । त्यतिमात्रै होइन गुरु, स्वजन, पिता, माता, छोरा, घर, सम्पत्ति आदि सबैका लागि मान्छेले प्रेम गर्दैन, परन्तु आफ्नै लागि प्रेम गर्दछ ।

उपर्युक्त औपनिषद वचनको तात्पर्य हो सबै प्राणीले आत्मसुरक्षाका लागि नै सबैको चाहना गर्दछ र सबैको माया गर्दछ। यी सबै मुमुक्षुका लागि आत्मज्ञानका साधन भएमा मृत्युबाट त्राण दिनका लागि नै साधन हुन सक्तछन् अन्यथा साधन हुन सक्तैनन् भने प्रिय हुन पनि सक्तैनन् भन्ने उपनिषद्को भनाइ देखिन्छ। अतः सबै वस्तुको मुख्य तात्पर्य ब्रह्मज्ञानको साधनतया नै महत्त्व देखाइएको देखिन्छ।

मृत्यु नै सबैभन्दा महान् भय हो। मृत्युको भयलाई योगदर्शनले अभिनिवेश भनेको छ। त्यस अभिनिवेशको सर्जक अनुशयी जीव नै हो। जब अनुशयी जीव आफ्नू उद्भूत प्रारब्धकर्मको भोग गर्न द्यु, पर्जन्य, पृथिवी, पुरुष र योषा अग्निहरूमा होमिदै जन्म लिन

---

१७. स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति। न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति ॥ – बृहदारण्यकोपनिषद् २।४।५

मर्त्यलोकमा आउँछ तब उसले जाति अर्थात् योनि, आयु र भोग समेत तीन कुरा साथमा लिएर आउँछ। त्यसरी प्रारब्ध अनुकूल भएमा र अनन्त जन्मको पुण्यपञ्जको उदय भएमा मात्रै त्यस अनुशयी जीवले मनुष्य योनिमा जन्म पाउँन सक्तछ। त्यसपछि मुक्तिको बाटो खुल्न सक्तछ, अन्यथा सम्भव हुँदैन।

पञ्चाग्निहरूबाट झुल्सिँदै र झानिदै प्रारब्ध कर्मको भोग गर्न मर्त्यलोकमा अनुशयी जीव आएपछि सर्वप्रथम त उसले [१८]मनुष्यको योनिमा जन्म लिन पाउन नै मुस्किल छ। पाइहाले पनि पुरुष भएर जन्म लिन पाउनु मुस्किल छ। पुरुष भएर जन्मन पाए पनि त्रिशुक्लयुक्त ब्राह्मण भएर जन्म पाउन कठिन छ। ब्राह्मण भएरै जन्मिए पनि वेदपाठी र वैदिक सनातन धर्मावलम्बी भएर जन्मन पाउनु मुस्किल छ। त्यसमा पनि अद्वैत वेदान्तको अध्ययन गरेको विद्वान् हुन सक्नु महामुस्किल छ। अध्ययन गरे पनि आत्मा र अनात्माको विवेक भएको साधनचतुष्टयसम्पन्न मनुष्य हुन मुस्किल छ। त्यसमा पनि आफ्नू वेदशाखाको महावाक्य श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुबाट विधिपूर्वक श्रवण गरेर ब्रह्मानुभूति हुन अत्यन्त मुस्किल छ। परब्रह्मको अनुभव छैन भने अर्थात् ब्रह्मज्ञान भएको छैन भने मुक्ति पाउन अत्यन्त मुस्किल हुन्छ। त्यति सबै भएर पनि कैवल्य मुक्ति प्राप्त गर्न करोडौँ जन्महरूमा गरिएको शुभात्मक पुण्यकर्मबाट मात्रै सम्भव भएको मत आचार्य श्रीशङ्करको देखिन्छ।

चिद्जडरूप ग्रन्थि नै अहं हो। स्थूल शरीरदेखि बुद्धिसम्मका

---

१८. जन्तूनां नरजन्म दुर्लभमतः पुंस्त्वं ततो विप्रता,
तस्माद् वैदिकधर्ममार्गपरता विद्वत्त्वतस्मात्परम्।
आत्मानात्मविवेचनं स्वनुभवो ब्रह्मात्मनासंस्थितिः,
मुक्तिर्नो शतकोटिजन्मसु कृतैः पुण्यैर्विना लभ्यते॥ – विवेकचूडामणि २

तत्त्वहरू जड मायाका विकारहरू हुन् । जड बुद्धि अत्यन्त सूक्ष्म र सत्त्वगुणी हुन्छ । ऐना जस्तो पारदर्शी सत्त्वगुणी बुद्धिमा परब्रह्म परमात्माको प्रतिबिम्ब परेपछि जड र चेतन मिलेर अर्थात् गाँठो परेपछि जीवभाव खडा हुन्छ । अर्को शैलीमा भन्दाखेरि ब्रह्मको बिम्ब मायाको सात्त्विक अंशमा परेपछि ईश्वर उत्पन्न हुन्छ । त्यसैलाई प्रत्येक जीवका अन्तःकरणमा बस्ने साक्षी भनिन्छ । साक्षीको प्रतिबिम्ब परेपछि जीव वा चिदाभास खडा हुन्छ। त्यसैलाई जीवात्मा भनिन्छ।

उपर्युक्त अनुसार बनेको जड र चैतन्यरूप जीव नै प्रारब्ध कर्मको भोग गर्न आएको अनुशयी जीव हो । अनात्मतत्त्व जड बुद्धि र आत्मतत्त्व चेतनको परस्पराध्यास अर्थात् चेतनको बुद्धिका साथ संसर्गाध्यास र जडबुद्धिको आत्मासँग स्वरूपाध्यास भएर दुवैका बीचमा अन्योऽन्याध्यास अर्थात् तादात्म्याध्यास भएर चेतन र जडको संयुक्तरूप नै अहं नामक जीवात्मा वा चिदाभास हो ।

उपर्युक्त चित् र जडको ग्रन्थि नै जीव हो भन्ने बुझेपछि त्यो अहं हो, मम हो र त्यो नै जड बुद्धिका कर्तृत्व, भोक्तृत्व आदि धर्महरू लिएर कर्ता, भोक्ता आदि बनेर संसारमा घुमिरहने जीवात्मा हो । अध्यासद्वारा पहिले अहं अर्थात् म पैदा हुन्छ। मबाट अनि मिथ्या शरीरमा मम भन्ने भाव पैदा हुन्छ। त्यसै शरीरलाई मनुष्यले आत्मा सम्झन्छ । त्यसमा सक्ति र [१९]अभिष्वङ्ग पैदा हुन्छन् । मनुष्यले मिथ्या शरीरलाई आत्मा सम्झेर अज्ञानवश यसका लागि नै अनेक थरी कुकर्महरू गर्दछ। शरीरलाई आत्मा ठानेर म ब्राह्मण, म मोटो, म दुब्लो आदि भन्ने सम्झन थाल्दछ। त्यस मिथ्या शरीरपछि मम

१९. असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु। – गीता १३।९

अर्थात् मेरो भन्ने सक्ति र अभिष्वङ्ग स्त्री, पुत्र, घर सम्पत्ति आदिमा फैलन पुग्दछ। यसै गरेर यो अज्ञानमूलक मेरो भन्ने भाव फैलिँदै गएर यसले नै अज्ञानी मनुष्यलाई दुःखका भुमरीमा चुर्लुम्म डुबाउँछ।

सक्ति भनेको सामान्य प्रेम हो भने अभिष्वङ्ग भनेको स्त्रीपुत्रादिलाई दुःख पर्दा आफैँलाई दुःख परेको र मृत्यु भयो भने आफैँ मरेको सम्झनु अत्यन्त आसक्ति नै हो । यसैलाई वेदान्तको भाषामा गौणआत्मा भनिन्छ । यसैले मान्छेलाई संसारमा चुर्लुम्म डुबाइराख्तछ। यसैबाट जन्म र मृत्युको दुरन्त शृङ्खला सुरु हुन्छ। यसैबाट संस्कार, वासना र सञ्चितकर्मको उदय हुन्छ र मनुष्यका अन्तःकरणमा अहंरूपी [२०]ग्रन्थिको सृजना हुन्छ। ती संस्कार, वासना र सञ्चित कर्मबाट निर्मित अहङ्कारात्मक ग्रन्थिले मनुष्यलाई पतन गराउँछ । त्यस परावर अर्थात् कार्यकारणरूप ब्रह्मको साक्षात्कार गरेपछि जीवात्माको हृदयग्रन्थि छिन्नभिन्न हुन्छ । सम्पूर्ण कर्महरू नष्ट हुन्छन् र उसको वासनात्मक सञ्चित कर्म क्षीण हुन्छ भनेर उपनिषद्ले भनेको छ।

उपर्युक्त अनुसार सञ्चितकर्मकै कारण जीव विभिन्न योनिहरूमा जन्मिँदै र मर्दै गर्दछ। अहं र ममको जालोमा जेलिएको जीव प्रारब्ध कर्मबाट मनुष्य भएर जन्मन पायो र ब्रह्मज्ञान गर्ने अनुपम सौभाग्य पनि पायो भने त्यस्तो भाग्यमानी मनुष्यले मुक्ति प्राप्त गर्न सक्तछ। ब्रह्मज्ञानका लागि सर्वप्रथम मनुष्यले भगवत् अर्पित निष्काम कर्म गरेर चित्तको मलदोष पखाल्नु पर्दछ। त्यसपछि उसले भगवान्को अनन्य भक्ति गरेर चित्तको विक्षेपदोष समाप्त गर्नुपर्दछ। त्यसपछि

---

२०. भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ – मुण्डकोपनिषद् २।२।८

चित्तमा रहेको आवरणात्मक अज्ञानलाई हटाउन अभय ब्रह्मको ज्ञान गर्नुपर्दछ ।

भय भनेको द्वैत हो, अज्ञान हो र संसार नै यही हो । जबसम्म अज्ञान रहन्छ तबसम्म द्वैत रहन्छ र भय रहन्छ । त्यस द्वैतात्मक भयलाई समाप्त गर्न अभय ब्रह्मको साक्षात्कार गर्नुपर्दछ । त्यसै [२१]अभय ब्रह्मको ज्ञान गरेर मात्रै मनुष्यले मृत्युरूपी भयलाई जित्न सक्तछ, मृत्युका दुरन्त भयबाट पार पाउन सक्तछ । यसदेखि बाहेक भयबाट मुक्त हुने अर्को कुनै बाटो छैन भनेर उपनिषद्‌ले उद्‌घोष गरेको छ । अतः यसै भयबाट नै यस लेखको प्रारम्भ भएको थियो, जसमा ब्रह्माजीको भगवद्‌भक्त्यात्मक स्तुति– 'तावद्‌भयं द्रविणगेहसुहृन्निमित्तम्' भन्ने श्लोकको उल्लेख गरिएको थियो । यसबाट अभय ब्रह्मको ज्ञान गर्ने प्रेरणा मनुष्यले प्राप्त गर्न सक्तछ ।

अन्त्यमा जुन मनुष्यले यो अमूल्य मनुष्यको जन्म पाएर ब्रह्मज्ञान गर्दछ र मुक्त हुन्छ भने ऊ आफूमात्रै मुक्त नभएर आफ्नो [२२]कुललाई नै पवित्र गराउँदछ र जन्मदिने आमालाई कृतार्थ गराउँदछ । अनि जन्मिएको जन्मभूमि नै पुण्यवति हुन्छिन् भनेर शास्त्रहरूले भनेका छन् । ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु ।

---

२१. तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ।

– श्वेताश्वतरोपनिषद् ६।१५।३

२२. कुलं पवित्रं जननी कृतार्था वसुन्धरा पुण्यवती च येन ।
अपारसंवित् सुखसागरेऽस्मिन् लीनं परब्रह्मणि यस्य चेतः ॥

– वेदान्तसन्दर्भ

न विद्मो न विजानिमः

मनुष्यलाई तीनथरी तापहरूले सधैँ दुःख दिइरहन्छन् । सामान्य, सरल, अशिक्षित, गरीब मनुष्यदेखि लिएर असामान्य चतुर, बाठाटाठा, शिक्षित, विद्वान्, पण्डित, शक्तिसत्ता सम्पन्न धनी मनुष्यहरूलाई पनि यी आधिदैविक, आध्यात्मिक र आधिभौतिक तापत्रयले अत्यन्त दुःख दिने गर्दछन् । यसैका शान्तिका लागि नै श्रुति, स्मृति र पुराणादि शास्त्रहरूले विभिन्न उपदेश, विधिविधान र उपाय समेतको विधान गरेका छन् ।

प्रायः गरेर प्राणीमात्रलाई मुख्यरूपमा आधिदैविक ताप, आध्यात्मिक ताप र आधिभौतिक तापले दुःख दिने गर्दछ । ती तापहरू सबैका लागि हुन् । जबसम्म प्राणी सास फेरेर यस दुःखद संसारमा यी तापहरू भोगेर बाचिरहन्छ तबसम्म घटी बढी जुनसुकै रूपमा भए पनि भोग्नै पर्दछ र सहनै पर्दछ । यो दैवी अकाट्य र अपरिवर्तनीय विधान हो ।

प्राणीहरूमध्ये मनुष्यमात्रै यस्तो सचेत प्राणी हो जसले नियतिका यी अकाट्य तापात्मक विधानलाई अनुभूति गर्न सक्तछ । किन्तु यिनको पारमार्थिक स्वरूपलाई बुझेर यिनको निवारण वा शान्ति र स्वस्ति गर्ने शास्त्रीय विधिविधान भने थोरै संवेदनशील, सुसंस्कृत, सभ्य तथा सनातन संस्कार र परम्परा भएका बौद्धिक मनुष्यहरूले मात्रै सम्पादन गर्न सक्तछन् ।

वस्तुतः यो अत्यन्त उदात्त, शाश्वत र सुसभ्य परम्परा सनातन वैदिक संस्कारयुक्त आध्यात्मिक परम्परामा सृष्टिको प्रथम प्रभातदेखि नै चलेर आएको र वर्तमान समयसम्म पनि अक्षुण्ण छ । जसको

विधान [१]परमात्माको निश्वासभूत वेदको प्राकट्यसँगै प्रकट भएको देखिन्छ। किनभने वेदको सुरुमा र अन्त्यमा पनि शान्तिपाठ अनिवार्य अङ्गका रूपमा आएको पाइन्छ।

उपर्युक्त अनुसार अपौरुषेय वेदको प्राकट्यपछि परमात्माले सृष्टिका प्रथम आधिकारिक पुरुष परमात्माका प्रतीकरूप [२]सृष्टिकर्ता ब्रह्मालाई सर्वप्रथम वेदको ज्ञान सरस्वती मार्फत प्रदान गरेको देखिन्छ। त्यसपछि वेदको ज्ञान गरेर ब्रह्माजीले पूर्वसृष्टिमा [३]सूर्यचन्द्रमा आदि अखिल ब्रह्माण्डमा जे जस्तो थियो त्यस्तै चराचर सृष्टिको कल्पना गरे वा रचना गरे भनेर श्रुतिले नै भनेको छ।

सृष्टि प्रपञ्चको मूलमा त्रिगुणात्मक अविद्यारूप अहङ्कारबाट सत्त्व, रज र तमोगुणापन्न पञ्चतन्मात्राको सृष्टि भयो र तिनै सूक्ष्मतन्मात्राबाट पञ्चीकृत स्थूल भूतभौतिक चर र अचर निखिल प्रपञ्चको विस्तार धाताले गरे। सृष्टिप्रपञ्चको विस्तारका साथै सृष्टिप्रपञ्चमा उत्पन्न जीवात्मा आफ्नै कर्मफलका अनुसार विभिन्न योनिमा देखा परे। तिनका साथै आधिदैविक, आधिभौतिक र आध्यात्मिक ताप वा दुःखहरू पनि साथसाथै उत्पन्न भए।

त्रिताप शान्तिका लागि प्रत्येक वेदशाखाका संहिता, ब्राह्मण, आरण्यक र उपनिषद्हरूमा पनि आफ्नाआफ्ना सम्प्रदाय अनुसार विभिन्न वैदिक मन्त्रहरू शान्तिपाठका रूपमा प्रारम्भमा र समाप्तिमा पनि दिएको पाइन्छ। उदाहरणका लागि

---

१. अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद् यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसः।
— बृहदारण्यकोपनिषद् २।४।१०

२. प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती वितन्वताजस्य सतीं स्मृतिं हृदि।
स्वलक्षणा प्रादुरभूत् किलास्यतः॥ — भागवत २।४।२२

३. सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत्। — ऋग्वेदः

शुक्लयजुर्वेदमा र तदन्तर्गतका ब्राह्मण, आरण्यक र उपनिषद्हरूमा समेत एक अद्वय ब्रह्मबाट यो विशाल सृष्टि प्रपञ्चको उद्भव हुने र अन्त्यमा त्यसैमा लीन हुने अद्वैत वेदान्तको मूलसिद्धान्तका बीज मन्त्रका रूपमा शान्ति पाठ [४]'पूर्णमदः' दिएको पाइन्छ। त्यसै गरेर [५]ऋग्वेद, [६]सामवेद र [७]अथर्व वेदमा पनि भिन्नाभिन्नै वैदिक मन्त्रहरू शान्तिपाठका रूपमा सुरु र अन्त्यमा दिइएको पाइन्छ।

उपर्युक्त मन्त्रहरू जीवात्मामा व्याप्त त्रितापका शान्तिका लागि विधान गरेको हुनसक्तछ। किन्तु त्रिगुणात्मक सृष्टिसञ्जालमा चर, अचर, स्थूल, सूक्ष्म, व्यक्त र अव्यक्त सबैतिर स्वर्गदेखि पातालसम्म फैलिएको त्रितापमय उपताप वा अशान्तिलाई शान्त गर्न वेदले व्यापक शान्ति पाठको विधान गरेको देखिन्छ। जसमा [८]द्यौ, अन्तरिक्ष, पृथ्वी, आप, औषधी, वनस्पति, विश्वेदेवा, शब्दब्रह्म तथा सम्पूर्ण पर्यावरण, वातावरण र निखिल ब्रह्माण्ड मेरा लागि शान्तिमय हुन्। स्वयं शान्ति नै शान्ति होओस्। त्यही सर्वशान्ति ममा प्राप्त होओस्। ॐ शान्तिः ॐ शान्तिः ॐ शान्तिः।

---

४. ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते। पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते॥
ॐ शान्तिः ॐ शान्तिः ॐ शान्तिः

५. ॐ वाङ्मे मनसिप्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीम एधि॥
ॐ शान्तिः ॐ शान्तिः ॐ शान्तिः

६. ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमयी बलमिन्द्रियाणि॥
ॐ शान्तिः ॐ शान्तिः ॐ शान्तिः

७. ॐ स्वस्तिन इन्द्रो बृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ...॥
ॐ शान्तिः ॐ शान्तिः ॐ शान्तिः

८. द्यौः शान्तिरन्तरिक्षं शान्तिः पृथिवी शान्तिः शान्तिराप शान्तिरोषधयः शान्तिः। वनस्पतयः शान्तिः शान्तिर्विश्वेदेवाः शान्तिर्ब्रह्मशान्तिः सर्वंशान्तिः शान्तिरेव शान्तिः सामाशान्तिरेधि। – शुक्लयजुर्वेदः ३६।१७

यी तापहरूले सधैँ नै सताउँछन्, दुःख दिन्छन् र यदाकदा जीवनलीलालाई पनि समाप्त गरिदिन्छन् । प्रायः गरेर यी तापहरूले अत्यन्त अज्ञानी र अत्यन्त ज्ञानीहरूलाई दुःख दिन सक्तैनन् । किनभने अज्ञानीलाई यी तीनथरी तापहरूको ज्ञानै हुँदैन । अज्ञानीले जे जस्तो आइपरे पनि आफ्नू प्रारब्ध भन्ने सम्झन्छ । अत्यन्त ज्ञानी यी तापहरूदेखि माथि उठेर साक्षीका रूपमा हेरेर बसिरहन्छ । किन्तु किञ्चित् ज्ञ, देहाभिमानी, अहङ्कारी तर आफैँलाई सबैभन्दा बढी ज्ञानी सम्झेर ऊ महामना, अनूचानमानी र अत्यन्त स्तब्ध भएर बाँचेको हुन्छ । त्यस्ता अहङ्कारी, अभिमानी, आफैँलाई बहुज्ञ ठान्ने तथाकथित ज्ञानीलाई उपर्युक्त तीनथरी तापका साथै ज्ञानीसँग हुने शास्त्रार्थमा पराजय हुन्छ कि भन्ने चारौँ तापले पनि सधैँ सताइरहेको हुन्छ ।

यस्तो अल्पज्ञ [९]अविद्याग्रस्त मनुष्य आफैँलाई ठूलो बुद्धिमान् र पण्डित भएको ठान्दछ । श्रुति आदि सत् शास्त्रहरूको राम्रो अध्ययन नगरेर सतही बनेर असत् शास्त्रहरूको भरमा गुरु भएर कुतर्क गर्दै हिँड्दछ र अज्ञानी अनुयायीहरू जम्मा गरेर आफैँलाई श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरु भनेर घोषणा गर्न लगाउँदछ । ऊ पनि अन्धो अज्ञानीलाई गुरु मान्दछ र आफू पनि त्यस्तै अन्धो गुरु बन्दछ । जसरी एउटा अन्धो अर्को अन्धाका पछि लागेर हिँड्दा अन्त्यमा अन्धकारपूर्ण खाल्डोमा दुवै अन्धाहरू जाकिन्छन् त्यसै गरेर त्यस्तो अल्पज्ञ अन्धो अज्ञानी गुरु पनि आफ्ना अन्धा अनुयायीहरूका साथ नाना थरीका दुःख कष्ट भोग्दै संसारमा घुमिरहन्छ र अन्ततोगत्वा

---

९. अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितंमन्यमानाः ।
दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥
– कठोपनिषद् १।२।५

पतनका गर्तमा अनुयायीका साथ जाकिन्छ भनेर श्रुतिले भनेको छ ।

यस [१०]संसारमा दुई प्रकारका मनुष्यहरू अत्यन्त सुखी हुन्छन्, त्यस्ता मनुष्यहरूमा कि त अत्यन्त मूढ अर्थात् अज्ञानग्रस्त मनुष्य हुन्छन् कि त अत्यन्त ब्रह्मज्ञानी जीवन्मुक्त पुरुषहरू हुन्छन् । किन्तु बीचका किञ्चित्ज्ञ मान्छेहरू भने अत्यन्त कष्ट भोगेर बाँच्तछन् भनेर उत्तरगर्भित प्रश्न ज्ञानी विदुरले ब्रह्मज्ञानी मैत्रेयलाई सोधेका थिए ।

जुन विद्वान्ले जुन क्षणमा आफू केही पनि जान्दिन भनेर जान्दछ त्यसै क्षणदेखि नै उसको अन्तःकरणको ज्ञानको ढोका खुल्दछ । यसैलाई परम ज्ञानोदयको क्षण भनिएको छ । परम ज्ञानीले आफूलाई ज्ञानी मान्दैन, अज्ञानीले त ज्ञान र अज्ञानको भेदै जान्दैन । केही जानेका अल्पज्ञानी व्यक्तिले नै आफूलाई परम ज्ञानी ठान्दछ । जुन अशोभनीय हो ।

अद्वैत वेदान्तको परम्परामा त झन् यसको ठूलो महत्त्व छ । किनभने स्वाध्यायको वैदिक अर्थ तथा आफ्नू वेदशाखाको गुरुबाट आफैँले श्रवण गर्नुपर्ने वैदिक महावाक्यका ज्ञानै नगरीकन अरूको महावाक्य घोकेर सोझा अनुयायीहरूलाई मुक्त गराइदिन्छु भन्ने र आफू सबैभन्दा ठूलो ब्रह्मज्ञानी र जीवन्मुक्त भएको घोषणा गर्दै हिँड्ने नाना उपाधि र विशेषणधारी विद्वान् गुरुहरूलाई ब्रह्मज्ञानी भन्न मिल्दैन भनेर श्रुतिले भनेको छ ।

त्यस्ता ब्रह्म जान्दछु भन्ने विद्वान् वा गुरुलाई श्रुतिले [११]अज्ञानी भनेको छ । किनभने जसले मन, वचन र कर्म आदि समेतले

---

१०. यश्च मूढतमो लोके यश्च बुद्धेः परङ्गतः ।
तावुभौ सुखमेधेते क्लिश्यन्त्यरितो जनः ॥ – भागवत ३।७।१७

११. यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।
अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥ – केनोपनिषद् २।३

ब्रह्मलाई जान्न नसकिने मिथ्या मायिक घटपट आदि जस्तो गरेर विषयका रूपमा जान्दछु भन्दछ भने त्यसले ब्रह्म जानेको हुँदैन, त्यो अज्ञानी हो । किन्तु जुन विद्वान्‌ले मैले ब्रह्म विषयतया बाह्य करण र अन्तःकरण समेतबाट जान्न सकेको छैन र त्यसरी जानिदैन पनि भनेर जानेको छ ऊ नै ज्ञानी हो । त्यस्तै आफूलाई अज्ञानी ठान्ने पुरुष नै ब्रह्मज्ञानको उत्तम अधिकारी हो र ज्ञानी पनि हो ।

उक्त वैदिक ज्ञानको विश्वजनीन उदात्त परम्परा प्राचीन यूनानमा पनि पाइन्छ । यूनानी दर्शन परम्पराका प्रथम पुरुष थेलिज (Theles) (इ.पू. ६२४–५४६) को परम्पराका आठौँ तत्त्ववेत्ता ज्ञानी पुरुष सोक्रेटस् ((Socrets) इ.पू. ४७०–३९९) एक अद्वितीय ब्रह्मज्ञानी भएको उनकै अभिव्यक्तिबाट थाहा हुन्छ । उनले भनेका थिए कि [१२]उनी आफ्ना समकालीन तत्त्ववेत्ता ज्ञानीहरूमा सबैभन्दा ज्ञानी थिए । किनभने उनी एक्लो आफैँमात्र त्यो परम तत्त्व जान्दथे, त्यो थियो, उनी केही पनि जान्दैनथे ।

विद्वान् ज्ञानीहरूले सोक्रेटस्‌को उपर्युक्त अनुभूतिलाई ज्ञानको उद्रेकका रूपमा मानेका छन् । जुन मनुष्यले आधिकारिक गुरुबाट वैदिक महावाक्यको श्रवण, गरेपछि मनन, निदिध्यासन र लामु समयसम्म ब्रह्माभ्यास गर्दछ, ब्रह्म मायिक करणादि साधनहरूबाट जान्न सकिँदैन, स्वतः अनुभूयमान स्वस्वरूप म नै हुँ भन्ने अनुभूति गर्दछ र आफैँमा मौन भएर शान्त बन्दछ ऊ नै ज्ञानी हो । किनभने [१३]अनुभवमा पुगेर ब्रह्मविद्याको अवसान हुन्छ भनेर शास्त्रले भनेको छ ।

---

१२. Socrates had said that he was wiser than his contemporaris because he alone knew that he knew nothing. (History of westorn philosophy - Bentrand Russell).

१३. अनुभवावसाना हि ब्रह्मविद्या । – वेदान्तसन्दर्भ

वैदिक मन्त्रद्रष्टा केही ऋषिहरूले उपर्युक्त विचारलाई फरक शैलीबाट केही सरलरूपमा पनि यसरी व्यक्त गरेका छन् – [१४]म आफू ब्रह्मलाई राम्रोसँग जान्दछु भन्न पनि सक्तिन र ब्रह्मलाई जान्दिन पनि भन्न सक्तिन । यसको तात्पर्य ब्रह्मलाई जान्न सकिँदैन र जान्न सकिन्छ पनि भन्ने हुन्छ । अतः जुन मुमुक्षु ज्ञानीहरूमध्ये जसले ब्रह्मलाई न ता म जान्दिन र न ता जान्दछु नै भन्दछ त्यसले नै ब्रह्म जान्दछ, त्यही मुमुक्षु नै ब्रह्मविद् हो भन्ने श्रुतिको उद्घोष छ ।

उपर्युक्त औपनिषद वचन पनि पादटिप्पणी ११ मा माथि आएको प्रहेलिका मन्त्र जस्तै भान हुन्छ । किन्तु नबुझिने प्रहेलिका भने होइन । किनभने कुनै पनि ब्रह्मज्ञानी जीवन्मुक्तले आफ्नै स्वरूप ब्रह्मलाई जान्दिन भन्न मिल्दैन, किनकि उनी ब्रह्म नै भइसकेका छन्, तर जान्दछु भनुन् भने चक्षु, वाणी आदि इन्द्रियहरूबाट अभिव्यक्त गर्न उनी सक्तैनन् । [१५]ब्रह्म अव्यक्त, अविषय, मायिक कार्य र मायादेखि पर भएको पारमार्थिक सत्य उपनिषद् आफैँले व्यक्त गरेको छ । जुन हामीहरूले पूर्वपुरुषहरूबाट सुनेका हौँ र जसले हामीहरूका प्रति त्यस पारमार्थिक सत्यको व्याख्या गरेका थिए भन्ने कुरा पनि उपनिषद्ले भनेको छ ।

ब्रह्मज्ञानको सर्वाधिक विसंवादी भ्रम अन्तःकरणमा पालेर हिँडेका विद्वान्हरूमा अदम्य अहङ्कार, अभिमान र अहंमन्यताको पराकाष्ठा देखिन्छ ।

---

१४. नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ।
यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥ – केनोपनिषद् २।२

१५. न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनो न विद्मो न विजानिमो यथैतदनुशिष्यादन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि । इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद्व्याचचक्षिरे । – केनोपनिषद् १।३

सांसारिक उपाधि, एषणा, कामना, मान, सम्मान आदि रहित भएपछि नै मनुष्य ब्रह्मज्ञानको अधिकारी बन्दछ भनेर उपदेश गर्दै हिँड्ने विद्वान् गुरुहरूमा नै उपाधिको मोह, अदम्य एषणा, कामनाका साथै मान सम्मानको अत्युत्कट लालसा पनि देखिन्छ। अझ स्पष्टै भन्नुपर्दा यतिसम्म उहाँहरूमा मायिक सम्मानको चाहना देखिन्छ जसमा उदाहरणको लागि नामको अगाडि विशेषण वा उपाधिका रूपमा लेखिने श्रीशब्दलाई लिन सकिन्छ, जसको पारमार्थिक दशामा कुनै महत्त्व छैन । तापनि व्यावहारिक दशामा त्यसलाई लेख्ने र बोल्ने गरिन्छ।

श्रीलाई शुभसूचक लक्ष्मीका प्रतीकका रूपमा, शोभाका रूपमा, ऐश्वर्यका रूपमा र सम्मानका रूपमा साक्षात् भगवान् श्रीविष्णुका नामका अगाडि पनि जोड्ने गरिन्छ। किन्तु भगवान्का लागि भने केवल एउटा श्री नै पर्याप्त छ। यसको प्रतिकूल विद्वान् ब्रह्मज्ञानी गुरुहरूले भने एउटा श्रीले पर्याप्त नभएर क्रमशः १०८, १००८ हुँदै अनन्त श्रीको उपाधि नामको अगाडि जोड्ने होड चलेको देखिन्छ। जति ठूलो ज्ञानी उति धेरै श्रीको लालसा देखिन्छ। यसै मिथ्या उपाधिलाई आफ्नू ब्रह्मज्ञानको प्रतीक वा मापक ठानिन्छ। यो भन्दा ठूलो विडम्बना केलाई मान्ने ?

भगवान्का सहस्र नामहरू मध्येमा [१६]अमानी, मानद र मान्य आदि पनि आएका छन् । भगवान् कसैसँग मान खोज्नु हुन्न, सबैलाई मान गर्नुहुन्छ र यसै कारण उहाँ सबैको मान्य, आदरणीय र आराधनीय हुनुहुन्छ।

उपर्युक्त सर्वस्वीकार्य सत्यलाई विद्वान् ब्रह्मोपदेशक गुरुहरूले बुझेदेखि सबैको कल्याण हुने थियो, तर दुर्भाग्य उहाँहरूको आचरण

---

१६. अमानी मानदो मान्यो लोकस्वामी त्रिलोकधृक्। – विष्णुसहस्रनाम ९३

र व्यवहार समेत यसको प्रतिकूल देखिन्छ । गीताले [१७]अमानित्व, अदम्भित्व, अहन्ता र ममतारहित आदिलाई ब्रह्मज्ञान वा ज्ञानको साधन भनेको छ । तिनै साधनलाई पर पन्छाएर कुनै पनि मान्छे विद्वान् र ब्रह्मज्ञानी हुन सक्तैन ।

ज्ञानी नम्र, अहङ्काररहित, अभिमानशून्य, अरूको मान गर्ने तर आफू अमानी हुन्छ । आफ्नू ज्ञानको प्रदर्शन गर्दैन । जनसमूहबाट टाढै बस्न रुचाउँछ । आफू अपरिचित र अज्ञानी जस्तो भएर एकान्तमा ब्रह्मचिन्तन गरेर बस्न मन पराउँछ । कम बोल्दछ । प्रवचन गर्दैन । चेलाचेली बनाउँदै र आश्रमको निर्माण पनि गर्दैन । आफूलाई केही पनि नजान्ने अज्ञानी भन्न मन पराउँछ । किन्तु यसका विपरीत जसले भित्र ज्ञानशून्य भएर पनि आफूलाई ज्ञानी, वक्ता, मान्य र सर्वज्ञ ठान्दछ, त्यस्तालाई श्रुतिले [१८]महमना, अनूचानमानी र स्तब्धको संज्ञा दिएको छ, जुन अत्यन्त मननीय छ ।

कहिलेकाहीँ आफूलाई सर्वज्ञ र आधिकारिक पुरुष सम्झने र अरूसँग छलफल गरेर आफ्नू सीमित ज्ञानको क्षितिजलाई विस्तृत तथा अद्यावधिक गर्न असमर्थ पुरातनपन्थी विद्वान्हरू अध्ययनविना कुतर्क गर्दै अपसिद्धान्त बोल्ने गर्दछन् । कुनै जिज्ञासुले उत्तरको अपेक्षा गरेर प्रश्न सोधेमा पनि सही उत्तर दिँदैनन् वा दिन सक्षम हुँदैनन् । किन्तु जे जस्तो सीमित ज्ञान छ त्यसैमा टाँसिएर बसिरहन्छन् । त्यस्तै विद्वान्लाई सम्बोधन गर्दै ब्रह्मज्ञानी ब्राह्मण जडभरत भन्दछन्– [१९]तिमी अज्ञानी तथा अल्पज्ञ भएर पनि आफूलाई सर्वज्ञ सम्झने पण्डितका समान सतही ज्ञानका भरमा तर्क, वितर्क र कुतर्क गर्दछौ । तिम्रो गणना श्रेष्ठ

---

१७. अमानित्वमदम्भित्वं – एतज्ज्ञानमितिप्रोक्तम् । – गीता १३।७,११

१८. महामना अनूचानमानी स्तब्धः । – छान्दोग्योपनिषद् ६।१।२

१९. अकोविदः कोविदवादवादान् वदस्यथो नातिविदां वरिष्ठः ।
न सूरयो हि व्यवहारमेनं तत्त्वावमर्शेन सहामनन्ति ॥ – भागवत ५।११।१

ज्ञानीहरूमा हुन सक्तैन । किनभने ज्ञानीहरू औपनिषद पारमार्थिक तत्त्व ज्ञान बाहेक तर्क र कुतर्कका भरमा गरिने शास्त्रार्थलाई ब्रह्मवेत्ताको मान्यता दिँदैनन् ।

अहङ्कारी तथा अभिमानी मनुष्यले साधनचतुष्टयसम्पन्न नभईकन एषणा र कामना राखेर षडङ्ग तथा अर्थ सहित [२०]चारै वेदको अध्ययनका साथै धर्मशास्त्र पढे पनि निरर्थक हुन्छ । किनभने उसको अन्तःकरणरूपी भाँडो अत्यन्त मलिन तथा अशुद्ध भएकाले त्यस्ताले मोक्षशास्त्र उपनिषद् नै पढे पनि ब्रह्मज्ञान हुँदैन । जड, अचेतन डाडुलाई अमृतका कुण्डमा डुबाए पनि अमृत पान गर्न नसके जस्तै घमन्डी तथा अभिमानी मनुष्यको अन्तःकरणका अशुद्धिका कारण उसले आत्मज्ञान वा ब्रह्मज्ञान गर्न सक्तैन । आफूलाई चिन्दैन बरू यसको प्रतिकूल उल्टो उसमा अहङ्कारको वृद्धि नै हुन्छ ।

उपर्युक्त उदाहरणबाट [२१]अयुक्त, अयोग्य तथा ब्रह्मज्ञान गर्ने पात्रता नभएको मनुष्यले पराविद्यारूपी अमृत शास्त्र पढे पनि त्यसका चित्तको अशुद्धिका कारण त्यो अमृत विषका रूपमा अर्थात् अहङ्कार, घमन्ड र अभिमान बढाउने विष नै बन्दछ । किन्तु सत्पात्र मुमुक्षुले विषरूपी संसारी अपराविद्या नै पढे पनि उसको चित्त अत्यन्त निर्मल र स्वच्छ भएकाले अमृतका रूपमा र मोक्षको साधनका रूपमा परिवर्तन हुन्छ । यही अयुक्त र युक्त पात्रका बीचको पार्थक्य हो, किनभने उदाहरणका लागि रजोगुणी दैत्य राहुले अमृत पान गर्दा उसलाई विष भयो । उसको मृत्यु भयो भने योग्य सत्पात्र सत्त्वगुणी भगवान् श्रीशिवले हलाहल विषपान

---

२०. पठन्ति चतुरो वेदान् धर्मशास्त्राण्यनेकशः ।
आत्मानं नैव जानन्ति दर्वी पाकरसं यथा ॥ – चाणक्यनीतिदर्पण १५।१२

२१. अयुक्तं स्वामिनो युक्तं युक्तं नीचस्य दूषणम् ।
अमृतं राहवे मृत्युर्विषं शङ्करभूषणम् ॥ – चाणक्यनीतिदर्पण १५।७

गरेर पनि उहाँ मृत्युञ्जय हुनु भयो र उहाँका गलामा त्यो भयङ्कर विष पनि अलङ्कार वा भूषण भयो ।

अयोग्य मनुष्यलाई वेदान्त पढाउने [२२]गुरु भगवान् श्रीशिव, श्रीविष्णु र श्रीब्रह्मा नै भए पनि काम लाग्दैन । जबसम्म उसले आफ्नू अहंलाई बिर्सिएर अर्थात् मनलाई पखालेर शुद्ध गर्दैन तबसम्म अहङ्कारीलाई ज्ञान हुँदैन । बरू यसको प्रतिकूल सर्पले दूध पान गरेर विषको अभिवृद्धि गरेजस्तै अहङ्कारी मनुष्यले सत् शास्त्र ब्रह्मविद्या पढ्यो भने यसबाट उल्टै उसको अहङ्कार, स्तब्धता र अभिमानमा नै वृद्धि हुन्छ ।

यसरी विचार र विवेचना गर्दा जुन उत्तम अधिकारीले वेदान्त [२३]शास्त्र पढे पनि, धुरन्धर ज्ञानी भए पनि र जीवन्मुक्त नै भए पनि उसले म ब्रह्मज्ञानी हुँ, वेदान्तको ठूलो ज्ञाता हुँ, मेधावी वक्ता हुँ र धेरै शास्त्रहरू पनि पढेको छु भन्ने स्मय, गर्व, बहुमन्य र विद्वत्ताको घमन्डरूपी विषलाई आफ्नू अन्तःकरणबाट फ्याँक्तैन, पखाल्दैन तबसम्म उसलाई शान्ति प्राप्त हुदैन । अतः विद्वान् गुरुहरूले जबसम्म आफ्नो घमन्ड, एषणा, असूया, मात्सर्य, घमन्डीपन आदि दुर्गुणहरूलाई त्याग गर्दैनन् तबसम्म मोक्षमार्गका पथिक र मोक्षशास्त्रका उपदेष्टा उनीहरू बन्न सक्तैनन् ।

अन्त्यमा उनीहरूले 'अविज्ञातं विजानतां विज्ञातं अविजानताम्' रूपी औपनिषद सिद्धान्तलाई अथवा ज्ञानलाई आत्मसात् गरेर विनीत तथा दीनभावमा 'न विद्मो न विजानिमः' को परम अवस्थामा पुग्नु नै पर्दछ । अन्यथा मुक्तिका लागि अर्को कुनै पनि बाटो छैन भनेर श्रुतिले भनेको छ । ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु ।

२२. हरो यदुपदेष्टा ते हरिः कमलजोऽपि वा ।
तथाऽपि न तव स्वास्थ्यं सर्वविस्मरणादृते ॥ – अष्टावक्रगीता १६।११

२३. आचक्ष्व शृणु वा तात नानाशास्त्राण्यनेकशः ।
तथापि न तव स्वास्थ्यं सर्वविस्मरणादृते ॥ – अष्टावक्रगीता १६।१

न हि ज्ञानेन सदृशम्

ब्रह्मज्ञान नभईकन मलनिर्मोचन हुन सक्तैन । मल भनेको अज्ञान हो । यस संसारको कारण नै अज्ञान हो । जीवलाई अज्ञानले नै यस संसृतिको दुश्चक्रमा घुमाइरहन्छ । जबसम्म अज्ञानको नाश हुँदैन तबसम्म यो झन्झट छुट्‌तैन । एकातर्फ संसार छुट्‌तैन भने अर्कोतर्फ अज्ञानको अर्थात् जन्मजन्मान्तर, युगयुगान्तर र कल्पकल्पान्तरदेखि अन्तःकरणमा थुप्रिएर रहेको वासना अर्थात् संस्कारको कामकरण्डको राशि समाप्त नभईकन ब्रह्मज्ञान पनि हुँदैन । यस अज्ञानले जीवात्माको दोहोरो क्षति गरेको छ । यस अज्ञानरूपी मलको लेशसहित नाश नभएसम्म जीव यस दोहोरो भयबाट छुट्‌न सक्तैन । अतः मुक्तिका लागि अज्ञानात्मक मललाई समाप्त गर्नु अति आवश्यक छ । अज्ञान भनेको अविद्या हो । यसैलाई मल पनि भनिन्छ । यसैलाई अद्वैतवेदान्तले अन्तःकरणमा रहने मलदोष भनेको हो । यसैलाई पखालेर अन्तःकरण शुद्ध पार्न शास्त्रले निष्काम कर्म अर्थात् गरिएको कर्मको फललाई भगवद् अर्पण गर्ने भनेको हो । यसबाट चित्त शुद्ध हुन्छ । जस्तै –

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वाऽनुसृतस्वभावात् ।
करोति यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेतत् ॥

– भागवत ११।२।३६

अर्थात् मानिसले शरीरले, वचनले, मनले, इन्द्रियहरूले, बुद्धिले, आत्माले अर्थात् अहङ्कारयुक्त आध्यासिक चित्तले र विनाविधिविधान गरिएका लौकिक कर्महरूबाट प्राप्त हुने सबै कर्मफलहरू नारायणलाई समर्पण गरोस् । यसो भएमा अन्तःकरणमा

कर्मफलको वासना जम्मा भएर बस्न पाउँदैन र अन्तःकरण बिस्तारै शुद्ध हुँदै जान्छ । यसै कुरालाई भगवान् श्रीकृष्णले गीतामा पनि भन्नुभएको छ। जस्तै –

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ – गीता ९।२७

अर्थात् जुन काम गर्छौ, जे खान्छौ, जुन हवन गर्दछौ, ती श्रौत वा स्मार्त जुनसुकै हुन् मलाई नै अर्पण गर । त्यतिमात्रै नभएर तिमी ब्राह्मण वा अरूलाई जे जति धनसम्पत्ति दिन्छौ त्यो पनि मलाई नै अर्पण गरेको सम्झेर 'नारायणाय' भनेर दान गर। तिमीले गर्ने तपस्या र त्यसबाट प्राप्त हुने फल पनि मलाई नै समर्पण गर ।

अज्ञान ३ थरी मलबाट सिर्जित हुन्छ भन्ने कुरा तन्त्रपरक शिवसूत्रमा आएको छ । ती हुन् – १. आणव, २. मायिय र ३. कार्म । अद्वैतवेदान्तमा पनि अज्ञानबाट नै विश्वब्रह्माण्डको सृष्टि हुन्छ भनिएको छ। यही कुरा रामगीतामा भगवान् श्रीरामले जिज्ञासु भाइ लक्ष्मणलाई उपदेश गर्नुभएको छ। जस्तै –

अज्ञानमेवास्य हि मूलकारणं तद्धानमेवात्र विधौ विधीयते ।
विद्यैव तन्नाशविधौ पटीयसी न कर्म तज्जं सविरोधमीरितम् ॥
– रामगीता ९

यस विश्वब्रह्माण्डको मूल कारण अज्ञान हो । अज्ञानको नाश गर्न उपनिषद् मात्रै समर्थ छ। कर्मबाट अज्ञानको नाश हुन सक्तैन । किनभने अज्ञान र अज्ञानबाट उद्‌भव कर्ममा विरोध छैन । यी दुवै सजातीय हुन्। अन्धकारले अन्धकारको नाश गर्न सक्तैन। अज्ञानरूपी अन्धकार नाश गर्न ब्रह्मज्ञानरूपी प्रकाशको आवश्यकता पर्दछ।

अज्ञानविना द्वैतप्रपञ्चको अस्तित्व सिद्ध हुन सक्तैन। यसको उपादानकारण नै अज्ञान वा अविद्या हो । अज्ञान, काम, कर्म र

यसको फल संसार हो । यस अज्ञान वा अविद्यालाई मूलाविद्या र तूलाविद्या भनेर दुईथरी अविद्याको कुरा श्रीसुरेश्वराचार्यले गर्नुभएको छ। मूला अविद्या भन्नाले मूल प्रकृति र तूला अविद्या भन्नाले क्षणिक प्रातिभासिक वा भ्रम भनेर व्यष्टि अज्ञानलाई भन्नुभएको छ । किन्तु श्रीवाचस्पति मिश्रले भने मूलाविद्यालाई अनादि भावरूपा अविद्या र अर्को अविद्यालाई तूला अविद्या नभनेर पूर्वपूर्वविभ्रमसंस्कार अर्थात् अन्तःकरणावच्छिन्न अज्ञान भन्नु भएको छ। यो कुरा उहाँले भामती टीकाको मङ्गलाचरणश्लोकमा उल्लेख गर्नुभएको छ। जस्तै –

अनिर्वाच्याविद्याद्वितयसचिवस्य प्रभवतो
विवर्ता यस्यैते वियदनिलतेजोऽबवनयः ।
यतश्चाभूद्विश्वं चरमचरमुच्चावचमिदं
नमामस्तद्ब्रह्मापरिमितसुखज्ञानममृतम् ॥

– भामती १

अर्थात् सत्, असत् र सदसत्देखि भिन्न अनिर्वाच्या अनादि अविद्या र अन्तःकरणमा धेरै जन्मदेखि जम्मा भएर रहेको अज्ञान समेत दुईओटा सहायकहरूका सहायताले नै यो सम्पूर्ण अचर र चर प्रपञ्चको ब्रह्मद्वारा सृष्टि हुन्छ।

यसरी पूर्वोक्त क्रमले बाहिरी जड सृष्टि र चेतन जीवको सृष्टि अज्ञानबाट नै भएको देखिन्छ । अतः जीवको जन्म, मृत्यु आदिको कारण भएको अन्तःकरणावच्छिन्न अज्ञानको समूल नाश गर्नुपर्दछ। अज्ञानको नाश व्यष्टिरूपमा नै गर्न सकिन्छ, समष्टिमा गर्न सकिने देखिँदैन । यसका लागि ब्रह्मज्ञानको आवश्यकता पर्दछ। वृत्त्यात्मक ज्ञानबाट मोक्ष हुन सक्तैन। अज्ञानको नाश गर्ने सन्दर्भमा भगवान् श्रीकपिलदेवले आफ्नी आमालाई उपदेश गर्ने

क्रममा भन्नुभएको छ । जस्तै–

अनिमित्ता भागवती भक्तिःसिद्धेर्गरीयसी ।

जरयत्याशु या कोशं निगीर्णमनलो यथा ॥ –भागवत ३।२५।३३

अर्थात् भगवान्‌का प्रति जुन स्वाभाविकी प्रवृत्ति हो त्यो नै भगवान्‌को अहैतुकी भक्ति हो । यो मुक्तिभन्दा माथिको कुरा हो । किनभने जसरी जठरानलले प्राणीले खाएको अन्नलाई पचाइदिन्छ त्यसै गरेर अहैतुकी प्रेमाभक्तिले सञ्चितकर्मको भण्डारलाई अर्थात् लिङ्गशरीरलाई भस्म गरिदिन्छ ।

यसरी सिद्धा वा प्रेमाभक्तिले नै अन्तःकरणमा रहेको कामकरण्डलाई समाप्त गरिदिन्छ भनिएको केवल भक्तिको महत्ता दर्साउने अर्थवादमात्र हो । वस्तुतः भक्ति ज्ञानको साधनमात्र हो । भक्ति पनि कर्म नै हो । कर्मद्वारा अज्ञान नाश नहुने कुरा माथि 'अज्ञानमेवास्य हि मूलकारणम्' मा विश्लेषण गरिसकिएको छ । 'भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते' भनेर शास्त्रले पनि भनेका छन् । अतः मलनिर्मोचनका लागि ब्रह्मज्ञानमात्रै समर्थ छ ।

जलमा स्नान गर्दा शरीरको बाहिरी मल सफा हुन्छ । जलले बाहिरको मैलो धुन्छ । किन्तु अन्तःकरणमा जमेको मयल धुन पानीले सक्तैन । शुद्ध ब्रह्मस्वरूप ज्ञानले मात्रै अन्तःकरणलाई धुन सक्तछ ।

वस्तुतः अन्तःकरणमा जमेको मल संसार जन्माउने मल हो । त्यसलाई समाप्त गर्न ज्ञानगङ्गामा स्नान गर्नु पर्दछ, अरू कुनै उपाय छैन । यही कुरा शब्दान्तरबाट गीतामाहात्म्यले पनि भनेको छ । जस्तै –

मलनिर्मोचनं पुंसां जलस्नानं दिने दिने ।

सकृद्गीताम्भसि स्नानं संसारमलनाशनम् ।

गीता गङ्गोदकं पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥

– गीतामाहात्म्य २।३,५

यहाँ 'गीताम्भसि र गीता गङ्गोदकम्' भनेको ब्रह्मज्ञान नै हो । किनभने गीताको उपदेश ब्रह्मज्ञानकै लागि भगवान् श्रीकृष्णबाट भएको थियो । ज्ञान शुद्ध परमात्मरूप हो । भनिएको पनि छ – 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' । अन्तःकरण शुद्ध गर्न ज्ञानले मात्रै सक्तछ ।

अब प्रश्न आउँछ अन्तःकरण शुद्ध गरेर के हुन्छ ? र यसको अन्तिम उद्देश्य के हो ? यसको उत्तरमा कर्मी भन्छ – ज्ञान 'स्वर्ग कामो यजेत' का लागि हो । वेदले भनेको विधिपूर्वक यज्ञ गर्न पनि ज्ञान चाहिन्छ । स्वरको राम्रो ज्ञान नभएको आचार्यले वेदको मन्त्र उच्चारण गरेर अग्निमा हवन गरेमा स्वर्ग जानुको साटो यज्ञ गर्ने यजमान नरक जान्छ । अतः सकाम कर्म गर्न पनि ज्ञान चाहिन्छ ।

मन्त्रो हीनःस्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह ।
स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥
– पाणिनीय शिक्षा

ज्ञान किन आवश्यक छ भनेर कसैले उपासकलाई सोध्यो भने उसको उत्तर आउन सक्तछ – भक्ति कसरी गर्ने भनेर जान्नका लागि । हो, सबै कुरा गर्न ज्ञान चाहिन्छ । ज्ञानविना कुनै काम हुन सक्तैन । वृत्त्यात्मक ज्ञान सबैमा हुन्छ । ब्रह्मादेखि भुसुनासम्म सबैमा धेरै र थोरै ज्ञान हुन्छ । सप्तशती चण्डीमा भनिएको पनि छ –

ज्ञानमस्ति समस्तस्य जन्तोर्विषयगोचरे ।
विषयश्च महाभाग याति चैव पृथक्पृथक् ॥
– सप्तशती १।४७–४८

कर्म गर्नका लागि ज्ञान हुनु भनेको सकाम कर्म गर्नका लागि नभएर निष्काम कर्म गर्नका लागि हो । सकाम कर्मले अन्तःकरणमा कामना, वासना र संसृतिको कारण अर्थात् बीज भएको मलको सिर्जना गर्दछ। अनन्त जन्मदेखि डङ्गुर लागेर जम्मा भएका वासनामा

अर्को नयाँ वासना थपिन्छ । उसलाई आगामी अनन्तजन्मका लागि 'पुनरपि जननं पुनरपि मरणम्' को दुश्चक्रमा घुमाउने साधन बन्दछ । अतः निष्काम कर्म अर्थात् कर्मको फल भगवद् अर्पण गरिने कर्म हो । यसबाट अन्तःकरणमा अरू कर्म थपिन पाउँदैन । अतः कर्मको परम उद्देश्य अन्तःकरण मलिन बनाउने नभएर मलिन अन्तःकरण सफा गर्नका लागि नै हो ।

भक्ति कसरी गर्ने भनेर जान्नका लागि पनि ज्ञान आवश्यक छ । किन्तु भक्तिका लागि ज्ञान नभएर ज्ञानका लागि भक्ति हो । निष्काम र अहैतुकी भक्ति ज्ञानका साधन हुन् । यी मनका मल र विक्षेप शमन गर्ने साधन हुन् भने साध्य ज्ञान हो । यस साधनले वृत्तिस्वरूप ज्ञानलाई जन्माएर स्वरूपभूत ज्ञानमा पुग्न सहयोग गर्दछ । यसबाट आवरणका रूपमा अन्तःकरणमा रहेको अविद्यारूपी आवरणलाई लेश समेत डढाएर समाप्त गरिदिन्छ । गीतामा भगवान् श्रीकृष्णले भन्नुभएको छ । जस्तै –

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ – गीता ४।३७

अर्थात् जसरी सुकेका दाउराको थुप्रोलाई दन्किएको दनदनाउँदो आगोले भस्म गरेर समाप्त गर्दछ त्यसै गरेर बुद्धिको चरम वृत्तिमा आरूढ स्वरूपभूत ज्ञानले अन्तःकरणमा डङ्गुर लागेर थुप्रिएको अनन्त जन्मको मल, वासना, सञ्चितकर्मसमेत प्रारब्ध कर्मलाई छोडेर सबै भस्म गरिदिन्छ ।

मलनिर्मोचनका सम्बन्धमा श्रुतिले पनि भनेको छ –

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥ – मुण्डक उ. २।२।८

अर्थात् त्यस ज्ञानस्वरूप परावर ब्रह्मको ज्ञान भएपछि हृदयग्रन्थि

अर्थात् सञ्चितकर्मको पोको समाप्त हुन्छ। संशयहरू समाप्त हुन्छन् र कर्म गर्ने वासना पनि समाप्त हुन्छ।

ब्रह्मज्ञान भएपछि ब्रह्मज्ञानीले गरेका कर्मबाट उत्पन्न भएका पाप र पुण्य कसरी नाश हुन्छन् ? भन्ने सम्बन्धमा ब्रह्मसूत्र भन्दछ – 'तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्' (ब्र.सू. ४।१।९।१३) अर्थात् ब्रह्मको साक्षात्कार किं वा ब्रह्मज्ञान भएपछि उत्तर र पूर्व पापहरूको अश्लेष अर्थात् नाश हुन्छ।

यसमा उत्तर भन्नाले ब्रह्मज्ञान भइसकेपछि शरीरादिबाट हुने पुण्य र पापलाई भनिएको हो भने पूर्व भन्नाले ब्रह्मज्ञान हुनुभन्दा पहिले जन्मजन्मान्तरदेखि मनभित्र सञ्चित भएर रहेका पुण्य र पापलाई भनिएको हो । पहिलेका सञ्चित कर्महरूको नाश र पछि आर्जित हुने कर्महरूको अश्लेष हुन्छ अर्थात् तिनले छुन पनि सक्तैनन् भनेको हो । जन्ममरणमा घुमाउने भएकाले श्रुतिले पुण्यलाई पनि पाप नै भनेको हो।

यसै कुरालाई अझ स्पष्ट पार्दै श्रुतिले भनेको छ– 'यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेव विदि पापं कर्म न श्लिष्यते' (छा.उ.४।१४।३) यसको अर्थ– जसरी कमलका पातमा पानी टाँसिदैन, त्यसै गरेर ब्रह्मसाक्षात्कार भएपछि ब्रह्मज्ञानीमा आगामी पापकर्म टाँसिदैन। अझै यसै कुरालाई स्पष्ट गर्दै अर्को मन्त्रले भनेको छ– 'तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते' (छा.उ.५।२४।३) अर्थात् जसरी मुजको बीचमा रहेको तृणको टुप्पोलाई आगोमा हालेपछि बल्दछ त्यसैगरेर ब्रह्मज्ञानीका सम्पूर्ण पापहरू समाप्त हुन्छन् ।

यसरी विचार गर्दा अन्तःकरणमा जमेर बसेको मललाई ज्ञान बाहेक अरू साधनले समाप्त गर्न सक्तैन । यसै तथ्यलाई

इङ्गीत गर्दै वेदका अरू वाक्यहरूले पनि भनेका छन् – 'ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः' अर्थात् ज्ञानविना मुक्ति हुँदैन। 'ज्ञानादेव तु कैवल्यम्' अर्थात् ज्ञानबाट नै मुक्ति हुन्छ। 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय।' (श्वे.उ.३।८) अर्थात् ब्रह्मज्ञान गरेर मृत्युलाई पार गर्न सकिन्छ, यसका लागि अर्को कुनै बाटो छैन।

मलनिर्मोचनबाट नै मुक्ति हुन्छ, अर्थात् ब्रह्मज्ञानबाट नै अनन्त जन्मदेखिको बन्धनरूपी कामकरण्डलाई समाप्त गरेर मुमुक्षु सधैँका लागि मुक्त हुन सक्तछ। यही कुरा परम ज्ञानी महात्मा अष्टावक्रले मुमुक्षु राजा जनकलाई भन्नुभएको छ। जस्तै –

यदि देहं पृथक्कृत्य चिति विश्राम्य तिष्ठसि।
अधुनैव सुखी शान्तो बन्धमुक्तो भविष्यसि॥

– अष्टवक्रगीता १।४

अर्थात् हे राजन्! यदि यस पाञ्चभौतिक शरीरलाई आफूदेखि पृथक् गरेर चित्स्वरूपमा अवस्थित हुन सक्तछौ भने तिमी अहिले नै मुक्त हुन्छौ। ब्रह्मज्ञान गरेर अन्तःकरणका मलदोष र आवरणदोष भङ्ग अर्थात् समाप्त भएपछि जीव तुरुन्तै नै शिव भइहाल्दछ। अर्थात् मुक्त भइहाल्दछ। यही कुरा श्रुतिले पनि भनेको छ – 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्य इति' (छा.उ.६।१४।२) अर्थात् जसले ब्रह्मज्ञान गर्दछ त्यसलाई मुक्त हुन त्यति मात्रै ढिलो हुन्छ जबसम्म उसको देह छुट्टैन। देह छुटेपछि भने ऊ ब्रह्म नै भइहाल्दछ। 'ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति' ब्रह्मज्ञानी ब्रह्म नै भइहाल्दछ। ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु।

निषेध्यं सर्वमेवैतत्

वेदमा वर्णित मन्त्र, नामधेय, विधि, निषेध र अर्थवाद समेत पाँच अवयव मध्ये विधि र निषेधबाट नै यो प्रपञ्च चलेको छ। विधि भनेको वेदको विधिवाक्य हो। यसैलाई लिएर पूर्वमीमांसा दर्शन प्रवृत्त भएको छ। वेदका एक लाख मन्त्रहरूमध्ये असी हजार मन्त्रहरू विधिपरक वा कर्मपरक छन्। मन्त्रहरूको पूर्वापर समन्वय गर्न, व्याख्या, सङ्गति र अर्थ गर्ने समेत ६ ओटा आस्तिक दर्शनहरूमध्ये पूर्वमीमांसा दर्शन सबैभन्दा विशालतम दर्शन हो। बाहिरी आकारको दृष्टिले अरू पाँचोटा दर्शन जत्रै यो एउटै दर्शन छ। यस दर्शनको मूल ग्रन्थ पूर्वमीमांसानामक सूत्रग्रन्थ हो जसमा बाह्र अध्याय, साठी पाद र २७३१ सूत्रहरू छन्। यस दर्शनको जिज्ञास्य विषय धर्म हो र प्राप्तव्य स्वर्ग हो।

मीमांसाशास्त्र वा दर्शन पूर्व र उत्तर दुईथरी छन्। माथिका पङ्क्तिहरूमा वर्णित पूर्वमीमांसा कर्म र विधिपरक दर्शन हो र यसले उत्तरमीमांसालाई पूर्वमीमांसामा आएको विधि अर्थात् कर्मको शेष भनेको छ। यसका पुष्टिका लागि वेद कर्मको [१]बोधक हो र जुन वेदवाक्य कर्मबोधक हुँदैन त्यो वेदवाक्य अर्थहीन हुनुका साथै अनित्य पनि हो भनेको छ।

उत्तरमीमांसामा आएका सिद्ध अर्थबोधक अर्थात् ब्रह्मबोधक वेदवाक्यद्वारा मनुष्यलाई प्रवृत्ति र निवृत्तिरूप कुनै पनि [२]फलको

---

१. आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां तस्मादनित्यमुच्यते।
– पूर्वमीमांसासूत्र १।२।१

२. तथा फलाभावात्। – पूर्वमीमांसासूत्र १।२।३

प्राप्ति हुँदैन भन्दै पूर्वमीमांसाले ब्रह्मबोधक वेदमन्त्रहरू अप्रमाण हुन् पनि भनेको छ। त्यतिमात्रै होइन [३]ब्रह्मबोधक वेदमन्त्र अर्थरहित भएकाले पनि अप्रमाण हुन् भनेको छ। त्यसका साथै [४]अप्राप्तको निषेध गर्नाले पनि ब्रह्मबोधक वेदमन्त्रहरू अप्रामाणिक हुन् भनेर पनि पूर्वमीमांसाले भनेको छ।

व्यावहारिकरूपमा पूर्वमीमांसा दर्शन सबैका लागि ग्राह्य र आवश्यक दर्शन हो। प्रवृत्तिमार्गपरक यो दर्शन प्रारम्भिक अवस्थामा सबै मनुष्यका लागि आवश्यक छ। किनभने पछि गएर निवृत्तिमार्गमा लागे पनि सुरुमा सकामबाट निष्काम कर्म हुँदै अहैतुकी भक्तिद्वारा समेत परिष्कृत र सम्पूर्ण मलदोष र विक्षेपदोष समेतबाट निर्मुक्त हुँदै मनुष्य साधनचतुष्टयसम्पन्न भएपछि मात्रै मोक्षको कामना गर्दछ। [५]त्यसपछि ब्रह्मज्ञान गर्ने [६]जिज्ञासा हुन्छ। अनि [७]जिज्ञासु मुमुक्षु श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुसमक्ष गएर उपसत्तिपूर्वक आफ्नै वेदशाखाको महावाक्यको श्रवण गर्दछ। जुन महावाक्य निवृत्तिपरक उत्तरमीमांसाबोधक वेदमन्त्र आदि उपनिषद् शास्त्रहरूमा मात्रै निहित छन्। प्रवृत्तिपरक पूर्वमीमांसाका कर्मबोधक वेदमन्त्रहरूमा भने निहित छैनन्।

---

३. अन्यानर्थक्यात्। – पूर्वमीमांसासूत्र १।२।४

४. अभागिप्रतिषेधाच्च। – पूर्वमीमांसासूत्र १।२।५

५. अथातो ब्रह्मजिज्ञासा। – ब्रह्मसूत्र १।१।१।१

६. यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते। येन जातानि जीवन्ति।
यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति। विजिज्ञासस्व। तद् ब्रह्म, इति।
– तैत्तिरीयोपनिषद् ३।१।१

७. परीक्षा लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतःकृतेन।
तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेमाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्॥
– कठोपनिषद् १।२।१२

अतः पूर्वमीमांसाले निवृत्तिपरक ब्रह्मबोधक वैदिक मन्त्रहरूलाई अप्रमाण र अनित्य समेत भनेको छ।

पूर्वमीमांसा दर्शन यसको नाम अनुकूल नै उत्तरमीमांसाको पूर्वपक्ष हो। पूर्वपक्ष वा वादीले उपर्युक्त अनुसार आफ्नू सिद्धान्त स्थापित गर्न सूत्रसमेत प्रणयन गरेको छ। त्यसपछि त्यसको उत्तर औपनिषद मन्त्रहरूमा आधारित भएर तदनुरूपका सूत्रहरूको प्रणयन गरेर प्रमाणसहित पूर्वपक्षको सशक्त खण्डन गर्दै आफ्नू सिद्धान्तपक्ष उत्तरमीमांसासूत्र अर्थात् ब्रह्मसूत्रमा स्थापित गरिएको छ। पूर्वमीमांसा दर्शन कलेवरको दृष्टिले बाह्र अध्याय, साठी पाद र २७३१ सूत्रमा विस्तारित छ भने उत्तरमीमांसा वा ब्रह्मसूत्र भने कलेवरको दृष्टिले सूक्ष्म तथा सारगर्भित चार अध्याय, १६ पाद, १९५ अधिकरण र ५५५ सूत्रहरूमा निबद्ध छ।

पूर्वमीमांसासूत्रहरूको रचना भगवान् वेदव्यासका प्रमुख शिष्य जैमिनिले गुरुको निर्देशन अनुसार नै गर्नुभएको हो भने उत्तरमीमांसाका सूत्रहरूको रचना भने स्वयं वेदव्यासबाटै भएको हो। शिष्य जैमिनिले वेदका विधिपरक अर्थात् प्रवृत्तिपरक मन्त्रहरूको अर्थ खोलेर मनुष्यहरूलाई सनातन तथा शाश्वत वैदिक धर्ममा प्रवृत्त गराएर तिनको इहलोक र परलोक सपार्ने उद्देश्यले रचना गर्नुभएको हो। गुरु वेदव्यासले भने मनुष्यहरूलाई निवृत्तिमार्गतर्फ प्रवृत्त गराएर शाश्वत मोक्ष गराउने उद्देश्यले वेदका शिरोभाग मानिएका मन्त्रहरूको अर्थ र तात्पर्यसमेत खोलेर ब्रह्मसूत्रको प्रणयन गर्नुभएको देखिन्छ।

पूर्वमीमांसाले कर्मद्वारा इहलोक र परलोकमा सुखको कल्पना गरेको भए तापनि कर्मबाट शाश्वत सुख अर्थात् मुक्ति प्राप्त हुन सक्तैन। कर्मको फल स्वर्ग हो र त्यहाँको भोग समाप्त भएपछि शेष

सञ्चितकर्म भोग्न फेरि चौरासी लाख योनिमा आउनु नै पर्दछ । कर्मबाट जन्ममरणको दुरन्त दुश्चक्रको अन्त्य कहिल्यै हुन सक्तैन । अतः त्यस दुश्चक्रबाट मुक्त गराएर मनुष्यलाई शाश्वत शान्ति प्रदान गर्न नै उत्तरमीमांसाको प्रादुर्भाव भएको देखिन्छ ।

वैदिक कर्म नै भए पनि कर्मबाट मनुष्य बन्धनमा पर्दछ । किनभने कर्म अविद्या अर्थात् अज्ञानको अवस्थामा नै गरिन्छ । शरीरका कारण धर्म र अधर्म हुन् भने तिनका कारण शुभ र अशुभ कर्महरू हुन् । फेरि तिनका कारण राग र द्वेषहरू हुन् भने कर्म चाहिँ शोभनाध्यास र अशोभनाध्यास बुद्धिबाट हुन्छ । तिनको पनि कारण द्वैत प्रपञ्च हो भने द्वैत प्रपञ्चको कारण अज्ञान हो ।

यसरी अविद्या वा अज्ञानबाट कामना, एषणा आदिको जन्म हुन्छ । कामनाबाट नानाथरीका सकाम कर्महरू मनुष्यले गर्दछ । त्यसैको विधान पूर्वमीमांसाले गरेको छ । कर्मले पाप र पुण्यरूपी फल वा अपूर्व सिर्जना गर्दछ । [८]शुभकर्मबाट जीवात्माले देवादि योनि प्राप्त गर्दछ । अशुभकर्मबाट नारकीय योनि प्राप्त गर्दछ भने कर्म र अशुभकर्मको मिश्रणबाट मनुष्य योनि प्राप्त गर्दछ भन्ने शास्त्रीय वचन पाइन्छ ।

दर्शनको भाषामा पूर्वमीमांसालाई उत्तरमीमांसा अर्थात् अद्वैतवेदान्तको पूर्वपक्षका रूपमा स्वीकार गरिएको छ । पूर्वपक्षले उठाएको सप्रमाण र सयुक्तिक कर्मपरक मतलाई उत्तरपक्ष अर्थात् सिद्धान्त पक्षले श्रुतिप्रमाण अनुसार खण्डन गरेर आफ्नो मतलाई मण्डन गरेको छ । पूर्वपक्ष जति सशक्त हुन्छ त्यो भन्दा सशक्त

---

८. शुभैराप्नोति देवत्वं निषिद्धैर्नारकीं गतिम् ।
उभाभ्यां पुण्यपापाभ्यां मानुष्यं लभतेऽवशात् ॥ – नैष्कर्म्यसिद्धिः १।४१

उत्तरपक्ष हुन्छ। यही कुरा अद्वैत वेदान्तमा लागु हुन्छ। उदाहरणका लागि व्यासराजतीर्थद्वारा प्रणीत न्यायामृत ग्रन्थ अत्यन्त विद्वत्तापूर्ण र सशक्त भएकाले त्यसको खण्डन गरेर आफ्नू सिद्धान्त स्थापित गर्न मधुसूदन सरस्वतीद्वारा प्रणीत 'अद्वैतसिद्धिः' ग्रन्थ अद्वैतवेदान्तमा अत्यन्त विद्वत्तापूर्ण प्रौढ ग्रन्थ मानिन्छ।

अद्वैत वेदान्त दर्शनको भाषामा भन्ने हो भने पूर्वमीमांसाले [९]कर्म गराएर मनुष्यका अन्तःकरणमा संस्कार र वासनाको अध्यारोप गरेर मनुष्यलाई बन्धनमा पार्दछ भने उत्तरमीमांसाले मनुष्यलाई त्यसको अपवाद अर्थात् निषेध गर्दै ब्रह्मज्ञान गराएर मुक्त गराउँछ। जसले मुक्त गराउँछ त्यसलाई विद्या भनिन्छ भन्ने उक्ति महाभारतको छ।

[१०]अध्यारोप भनेको वेदान्तको भाषामा सत्य वस्तुमा मिथ्या वस्तुको आरोप गर्नु हो। उदाहरणका लागि सर्प नभएको रज्जुमा सर्पत्व धर्मको आरोप गर्नु हो भनेर आचार्य श्रीशङ्करले लेख्नु भएको छ। अध्यारोप भनेको मिथ्या वा भ्रान्तिपूर्ण ज्ञान हो। उपर्युक्त उदाहरण हो भने समष्टि उदाहर्यमा चाहिँ शुद्ध निष्कल ब्रह्ममा अविद्याद्वारा अध्यारोपित वा विवर्तित मिथ्या प्रपञ्चलाई शास्त्रहरूले लिएका छन्। व्यष्टिमा जीवात्माका अन्तःकरणमा अज्ञानद्वारा अध्यारोपित प्रमातृत्व, कर्तृत्व र भोक्तृत्व आदि मिथ्या मायिक त्रिपुटीयुक्त प्रपञ्चलाई लिएका छन्।

---

९. कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते।
तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः॥ – महाभारत शान्तिपर्व २४२।७

१०. वस्तुन्यवस्त्वारोपो यः सोऽध्यारोप इतीर्यते।
असर्पभूते रज्ज्वादौ सर्पत्वारोपणं यथा॥
– सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारसङ्ग्रह २९७

[११]परमात्मामा आरोपित मिथ्या प्रपञ्चको अपवाद प्रलयका समयमा परब्रह्म परमात्मा आफैँले गरेर केवल शुद्ध, स्वप्रकाश, सत्, चित् र आनन्दका रूपमा रहनुहुन्छ। जीवात्मा चाहिँ आफैँले नाना थरीका कर्म, अकर्म र विकर्मका द्वारा अध्यारोपित संस्कार र वासनाद्वारा आफ्ना अन्तःकरणमा जम्मा गरेको बन्धनरूप अध्यारोपलाई ब्रह्मज्ञानद्वारा अपवाद अर्थात् भस्म गरेर निष्कलङ्क भएर बस्तछ। तदनन्तर जीवात्मा पहिले पनि ब्रह्म नै थियो र फेरि ब्रह्म नै भइहाल्दछ।

अध्यारोप भनेको सत्मा असत् वस्तुको कल्पना गर्नु हो। व्यावहारिक दशामा सत् जस्तो रज्जुमा अज्ञानजन्य सर्पत्व बुद्धि हुनु अध्यारोप हो भने आत्मामा भने मिथ्या देहको अध्यास वा अध्यारोप हुनु हो। रज्जुमा भएको सर्पत्वबुद्धिको अपवाद वा निषेध वा निवृत्ति भएर सर्प मात्र रहनु हो। जसरी सर्पबुद्धि आप्तवाक्य वा उज्यालोबाट अपवादित वा निवृत्त हुन्छ त्यसरी नै आत्मामा भएको मिथ्या देहात्मबुद्धि ब्रह्मज्ञानबाट अपवादित हुन्छ र आत्मामात्र बाँकी रहन्छ। त्यसै गरेर ब्रह्ममा अध्यारोपित मिथ्या जगत् चाहिँ प्रलयका अवस्थामा अपवादित वा निषेधित हुन्छ र ब्रह्ममात्र बाँकी रहन्छ। यसै अध्यारोप र अपवादबाट निष्प्रपञ्च ब्रह्ममा प्रपञ्च देखापर्दछ र अन्त्यमा प्रपञ्चको अपवाद वा निवृत्ति

---

११. अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते। असर्पभूतायां रज्जौ सर्पारोपवद्वस्तुन्यवस्त्वारोपो अध्यारोपः। वस्तु सच्चिदानन्दानन्ताद्वयं ब्रह्म। अज्ञानादिसकलजडसमूहोऽवस्तु। अपवादो नाम रज्जुविवर्तस्य सर्पस्य रज्जुमात्रत्ववद्वस्तुविवर्तस्यावस्तुनोऽज्ञानादेः प्रपञ्चस्य वस्तुमात्रत्वम्। तदुक्तम् – 'सतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा विकार इत्युदीरितः। अतत्त्वोऽन्यथाप्रथा विवर्त इत्युदाहृतः ॥ – वेदान्तसारः

वा निषेध भएर शुद्ध ब्रह्म मात्रै रहन्छ । यसै कुरालाई विभिन्न शास्त्र र शास्त्रकारहरूले विभिन्न शैलीले वर्णन गरेका छन् ।

अज्ञानग्रस्त जीवले नै अध्यारोपद्वारा कल्पना गरेको जगत्, परमेश्वरत्व र जीवत्वका भेदद्वारा ब्रह्मभाव कलुषित भएर जीव संसृतिको दुश्चक्रमा फसेको छ। किन्तु त्यो ब्रह्म भने निर्लेपरूपमा आफ्नै स्वरूपमा अवस्थित छ । जीव पनि आफैँबाट सिर्जित र निष्कल स्वस्वरूपमा अज्ञानद्वारा अध्यारोपित भेददृष्टिको अपवाद वा निषेध गरेपछि ब्रह्मात्मभावमा जीवित अवस्थामा नै पुगिहाल्दछ ।

जीवले आफ्नै अज्ञानद्वारा आरोपित वा सिर्जित द्वैतावस्था व्यवस्थित रूपमा त्यसको अपाकरण गर्नुपर्दछ । त्यसका लागि ब्रह्मज्ञानरूपी प्रकाशबाट मात्रै अज्ञानरूप अन्धकार हट्ने गुरूपदेश प्राप्त गरेपछि त्यसका लागि उनै गुरुबाट नै मुमुक्षु पुरुषले आफ्नो वेदको महावाक्यको श्रवण गर्नुपर्दछ। त्यसपछि निष्ठापूर्वक अनवरतरूपमा मनन र निदिध्यासन गरेपछि अज्ञानजन्य द्वैत बुद्धि र त्यसको कारण अज्ञानको पनि समूल नाश हुन्छ । त्यसपछि अध्यारोपद्वारा सिर्जित द्वैत प्रपञ्च र त्यसको कारण समेत निषिद्ध हुन्छ र मुमुक्षु मुक्त हुन्छ ।

यसै कुरालाई श्रुतिले [१२]'न इति न इति' भनेर आदेशात्मकरूपले अन्तिम उपायका रूपमा जीवलाई मार्गनिर्देशन गरेको छ। पहिलो 'न इति'ले मायाको अथवा अज्ञानको कार्य र दोस्रो 'न इति'ले माया अर्थात् अज्ञानको समेत निषेध गर्दछ । यसैको विस्तार र व्याख्या विभिन्न शास्त्र र आचार्यहरूले गरेका छन् । यसैलाई

१२. अथात आदेशो नेति नेति । – बृहदारण्यकोपनिषद् २।३।६

[13]'न इति न इति' प्रमाणद्वारा अज्ञानको सम्पूर्ण प्रपञ्च र अज्ञान समेतलाई निषेध गरेर मुमुक्षुका अन्तःकरणमा ब्रह्मानन्दरूप अमृत अर्थात् मोक्ष प्राप्त हुन्छ भनेर रामगीताले भनेको छ ।

अज्ञानरूप आवरणमा वा अधिष्ठानमा देखा परेको मिथ्या प्रपञ्च ब्रह्मज्ञानद्वारा भूत, भविष्य र वर्तमान तीनै कालमा निषिद्ध हुन्छ । भूतकालमा सम्पादित काम्य र निषिद्ध आदि कर्महरूको फल वर्तमान जीवनमा जीवले भोगिरहेको हुन्छ । किनकि अवशिष्ट सञ्चित एवं वर्तमान जीवनमा गरिरहिएका कर्महरूको फल समेत भावी जीवनमा भोग्नै पर्ने हुन्छ । ती सबै कर्मफलको नास ब्रह्मज्ञानदेखि बाहेक अरू कुनै साधन र उपायहरूबाट हुन सक्तैन केवल ब्रह्मज्ञानबाट मात्रै हुन्छ भनेर [14]श्रुति र [15]स्मृतिले समेत भनेका छन् ।

श्रुतिको उपर्युक्त निषेधात्मक आदेशलाई आधार बनाएर अज्ञानको त्रैकालिक निषेध गर्ने सन्दर्भमा वार्तिककार आचार्य सुरेश्वरले आफ्ना ग्रन्थहरूमा विस्तृत चर्चा गर्नुभएको छ । जस्तै [16]'तत्त्वमसि, अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि' जस्ता महावाक्यहरूद्वारा

---

१३. नेतिप्रमाणेन निराकृताखिलो हृदा समास्वादितचिद्घनामृतः । – रामगीता ३४

१४. ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः – श्रुतिः । अयन्तु ब्रह्मविदात्मविद्याग्निना सर्वाणि कर्माणि भस्मीकरोति 'यथैधांसि समिद्धोऽग्निः' इत्यादिस्मृतेः । शरीरारम्भकयोस्तु उपभोगेनैव क्षयः । – बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।२२ शा.भा.

१५. ज्ञानादेव तु कैवल्यं प्राप्यते येन मुच्यते ।
कर्मणाबध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते ।
तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥ – महाभारत शान्तिपर्व २४२।७
ज्ञानाग्नि सर्व कर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ – गीता ४।३७

१६. तत्त्वमस्यादि वाक्योत्थ सम्यग्धी जन्ममात्रतः ।
अविद्या सह कार्येण नासीदस्ति भविष्यति ॥
– बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिक १।१।८३ पृ.४७

निष्पन्न प्रमारूप अखण्डाकार चरमवृत्तिको जन्ममात्रबाट कार्यसहित अविद्या अर्थात् अज्ञानको भूत, भविष्य र वर्तमान तीनै कालमा निषेध हुन्छ । अर्थात् कार्यसहित अविद्याको त्रैकालिक लेशसहित अभाव हुन्छ ।

उपर्युक्त अनुसार [१७]ब्रह्मज्ञानद्वारा अज्ञान र अज्ञानका सम्पूर्ण कार्य अर्थात् विकारहरूको त्रैकालिक निषेध भएर आत्मसाक्षात्कार भएपछि निषेध्य अर्थात् अज्ञानको विकारभूत द्वैतप्रपञ्चका हेतुहरू दृश्यत्व, जडत्व र परिच्छिन्नत्वरूप हेतुहरूको निषेध भएपछि निषेध्यका साथै निषेधको पनि निषेध हुने भनेर वार्तिकमा भनिएको छ । श्रुतिको 'नेति नेति' आदेश अनुरूप अज्ञान वा अविद्या र त्यसका कार्यहरू संस्कार, वासना र सञ्चितकर्महरूको समेत निवृत्ति वा निषेध भएपछि मुमुक्षु मुक्त हुन्छ भन्ने वेदान्तको भनाइ भए पनि कैवल्य मुक्ति भने हुन सक्तैन । किनभने अर्चिरादि मार्गबाट ब्रह्मलोक पुगेर कालान्तरमा मुक्त भए पनि अविद्याको लेश रहेसम्म त्यसले बाधा दिन्छ । प्रमातृत्वभाव रहेसम्म अज्ञानको समूल नाश भएको हुँदैन । प्रमातृत्वभाव नै अविद्यालेश हो । त्यसै कारण अर्चिरादि मार्गबाट ब्रह्मविद्‌ले ब्रह्मलोक जानुपरेको हो । ब्रह्मज्ञानद्वारा लेश सहित अज्ञानको समूल नाश भएमा ज्ञानी मुमुक्षुले यहीँ कैवल्य प्राप्त गर्दछ । अविद्यालेशको पूर्ण निवृत्ति नभएसम्म प्रमातालाई त्यसले कर्म गराउँछ । त्यसबाट जन्ममृत्युको दुश्चक्रमा जीवले घुमिरहनुपर्छ ।

स्थूलरूपमा अज्ञान वा अविद्याका कार्यहरू संस्कार, वासना र

---

१७. निरस्ताज्ञानतत्कार्ये लब्ध आत्मान्यथात्मना ।
निषेध्यहेतोः प्रध्वस्ते निषेधोऽपि निवर्तते ॥
– बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिक २।३।९६, पृ.६६५

सञ्चित कर्महरूका साथै अज्ञान वा अविद्याको समेत स्थूलरूपमा नाश भए तापनि अज्ञान वा अविद्याको अत्यन्त सूक्ष्म अंश, जसलाई अविद्याको लेश वा लेशाविद्या भनिन्छ, त्यसको पनि सम्पूर्णरूपमा नाश वा निषेध नभएसम्म कैवल्यमोक्ष हुन सक्तैन । ब्रह्मलोकसम्म पुग्न चाहिँ त्यो बाधक नभएर साधक नै हुन्छ । किनकि त्यसको पनि नाश भएको भए ज्ञानीले कैवल्य मोक्ष नै प्राप्त गर्दथ्यो । अविद्यालेश बाँकी भएर नै त्यसको निवृत्तिका लागि ब्रह्मविदले क्रममुक्तिमा अर्चिरादि मार्गद्वारा ब्रह्मलोक जानु परेको हो । अविद्यालेश भनेको मोह अर्थात् अज्ञानको नै अर्को रूप अर्थात् आकारान्तर हो । प्रबल प्रारब्ध कर्मसँग प्रतिबद्ध भएकाले त्यो ज्ञानको अर्थात् मोक्षको प्रतिबन्धक हो । त्यो नाश नभईकन कैवल्य अर्थात् सद्योमुक्ति हुन सक्तैन भन्ने आचार्यको मत छ ।

महाप्रलयको समयसम्म पनि ब्रह्मज्ञान गरेर मुक्त हुन नसकेका जीवहरू त्यसै अविद्या वा अज्ञानरूपी कारण शरीरमा मायाको गर्भमा लीन भएर प्रलयकालीन समयमा बस्तछन् । जब फेरि सृष्टि सुरु हुन्छ अनि पहिले मुक्त हुन स्थूल वासना र सञ्चितकर्मको समेतको नाश भएर पनि केवल सूक्ष्म अज्ञानको संस्कार अर्थात् [१८]अविद्यालेशको नाश नभएका कारण फेरि जन्म लिन आउन सक्तछन् । किन्तु पूर्वजन्मकै ब्रह्मज्ञानका प्रभावले त्यस्ता अनुशयीजीवले योग्य ब्राह्मणको सन्तान भएर जन्मने सौभाग्य पाउँछ । त्यसै अविद्यालेशको अनुवृत्तिले ब्रह्मज्ञान गर्ने वातावरण प्राप्त गर्दछ । फलस्वरूप अज्ञानको नाश गर्ने साधनका रूपमा मुमुक्षुले भगवदर्पित निष्काम कर्म गर्दछ । त्यसपछि अहैतुकी भगवद्भक्तिद्वारा अन्तःकरणको विक्षेपदोष हटाएर तदनन्तर

---

१८. अविद्यालेशशब्देन मोहाकारान्तरोक्तितः ।
ज्ञानस्य प्रतिबन्धाच्च प्रबलारब्धकर्मभिः ॥ – तत्त्वप्रदीपिका ४।१०

ब्रह्मज्ञान गरेर अविद्याको कार्य र अविद्यासमेतको नाश गर्दछ। तदनन्तर देहपातपछि कैवल्य मोक्षमा जान्छ भन्ने श्रुतिको भनाइ छ र [१९]आचार्यहरूको पनि यसमा सहमति देखिन्छ।

साधनचतुष्टयसम्पन्न मुमुक्षु पुरुषले [२०]श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुबाट आफ्नै वेदशाखाको महावाक्य [२१]तिमी नै अभय ब्रह्म हौ भन्ने श्रवण विधिपूर्वक गरेर मनन, निदिध्यासन र ब्रह्माभ्यास दीर्घसमयसम्म गरेपछि [२२]'म ब्रह्म हुँ' भन्ने उसलाई अनुभव हुन्छ। यसरी ब्रह्मानुभूति हुँदासम्म अविद्या वा अज्ञानको निवृत्ति हुनसक्तैन। किनभने ब्रह्मानुभूति हुँदा बुद्धिको चरम सत्त्वात्मक वृत्तिमा ब्रह्मचैतन्य आरूढ हुन्छ। बुद्धिको वृत्ति अज्ञानजन्य हो। अनुभूतिका समयमा अविद्यात्मक त्रिपुटी रहन्छ। त्यसो नभईकन ब्रह्मानुभूति नै हुँदैन।

ब्रह्मानुभूति भनेको आत्मचैतन्याकाराभास हो। [२३]त्यसो हुनलाई बुद्धिको वृत्ति पनि आत्मा जस्तै अत्यन्त निर्मल, अत्यन्त स्वच्छ र अत्यन्त सूक्ष्म हुनुपर्दछ भन्ने श्रीशङ्कराचार्यको मत छ। जबसम्म अविद्यालेशको निषेध वा निवृत्ति हुँदैन तबसम्म सो हुन सक्तैन। अविद्यालेशको निवृत्ति नभएसम्म जन्ममरणरूपी संसृतिको पुनरावर्तन भइरहने चित्सुखाचार्यको मत उल्लेख गरिसकियो। अविद्यालेश

---

१९. लेशानुवृत्तौ तज्जन्यकर्मादेरनुवृत्तितः।
उत्पन्नात्मावबोधस्य जीवन्मुक्तिः प्रसिध्यति॥ – तत्त्वप्रदीपिका ४।११

२०. तदविज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्।
– मुण्डकोपनिषद् १।२।१२

२१. अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि। – बृहदारण्यकोपनिषद् ४।२।४

२२. अहं ब्रह्मास्मि। – बृहदारण्यकोपनिषद् १।४।१०

२३. अत्यन्त निर्मलत्वस्वच्छत्व सूक्ष्मत्वोपपत्तेरात्मनो बुद्धेश्चात्मसम नैर्मल्याद्यु-पत्तेरात्मचैतन्याकाराभासत्वोपपत्तिः। – गीता १८।५० शाङ्करभाष्य

रहेसम्म प्रमातृत्वभाव रहने र त्यसको निषेध नभएसम्म कैवल्य मुक्ति हुन नसक्ने भएपछि जीवन्मुक्तिको अवस्थामा पुगिसकेको ज्ञानीले पनि अविद्यालेश रहेसम्म देहपातपछि अर्चि आदि देवयान मार्गबाट ब्रह्मलोक पुगेर त्यहीँ अविद्यालेश नाश गरेर ब्रह्माजी मुक्त हुँदा सँगै कैवल्य मोक्ष प्राप्त गर्दछन् भन्ने [२४]शास्त्रीय वचन पाइन्छ ।

[२५]उपनिषद्मा आएको किञ्चन शब्दले अविद्यालेशलाई बुझाउँछ । अविद्यालेश रहुन्जेल नानात्व रहन्छ । जसरी अविद्याद्वारा निष्कल ब्रह्ममा पनि नानात्व उपलक्षित मिथ्या जगत्प्रपञ्चको अध्यारोप हुन्छ त्यसरी नै मुमुक्षु मनुष्यको पनि बुद्धिवृत्तिमा अविद्यालेशरूपी मल रहुन्जेल नानात्व उपलक्षित जन्ममरणादि बन्धन उच्छेद कुनै हालतमा पनि हुन सक्तैन । त्यसका लागि परमार्थ ज्ञानद्वारा संस्कारित मनले नै आचार्योपदेशपूर्वक नै साक्षात्कार गर्नुपर्दछ । त्यस साक्षात्कारको विषयभूत ब्रह्ममा नानात्व केही पनि छैन । नानात्व नरहे पनि अविद्याबाट नै ब्रह्ममा नानात्वको आरोप हुन्छ भनेर माथि उल्लेख गरियो । जसले यसरी आरोप गर्दछ त्यो अज्ञानी हो । त्यस्तो प्रमातृत्वभावयुक्त मनुष्य जन्मदै मर्दै गरिरहन्छ ।

बृहदारण्यकोपनिषद्को उपर्युल्लिखित मन्त्रमा आएको किञ्चन शब्दले प्रमातालाई जनाउँछ । प्रमातृत्वभाव मायाको विकार अर्थात् अविद्यालेश हो । ब्रह्मानुभूति हुने भनेको बुद्धिको चरमवृत्तिमा ब्रह्मचैतन्य आरूढ हुने भनेको हो । त्यो अविद्यालेश नै हो । जबसम्म अविद्यालेश नाश हुँदैन तबसम्म प्रमातृत्वभाव नाश हुँदैन । अतः

---

२४. ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।
परस्यान्ते कृतात्मनः प्रविशन्ति परं पदम् ॥ – कूर्मपुराण १।१२।२६९

२५. मनसैवाऽनुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किञ्चन ।
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ – बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।१९

त्यसैका लागि श्रुतिले 'न इति न इति' भन्ने आदेश गरेको हो । पहिलो 'न इति' ले मायाको विकार अर्थात् अविद्यालेशलाई वा अविद्यालेश उपलक्षित प्रमातृत्वपनलाई निषेध गर्दछ र दोस्रो 'न इति' ले अविद्या समेतलाई निषेध गर्दछ। त्यसपछि ज्ञानीको कैवल्य मुक्ति हुन्छ।

यसै कुरालाई समेट्दै सरलरूपमा [२६]प्रमातृत्व आदि किञ्चित्को जुन विवक्षा उपनिषद्मा भएको छ त्यसको निषेधका साथै त्यसबाट उत्पन्न हुने प्रतियोगी समेत एकैचोटि निषेध हुन्छ भनेर सुरेश्वराचार्यले बृहदारण्यकोपनिषद्वार्तिकमा लेख्नु भएको छ । यसै भनाइलाई [२७]रामगीताले समर्थन गरेको छ।

यो होइन यो होइन भनेर समस्त विशेषणहरूको निषेध गरेर आत्मा दुर्बोध हो भनेर श्रुतिले बारम्बार निषेधका उपायबाट पनि बुझाउने प्रयास गरेको छ। बुद्धिग्राह्य वाक्यबाट पनि सबै मायिक विषयहरूलाई [२८]'स एष नेति नेति' इत्यादि श्रुतिहरू उद्घोष गर्दछन्। आत्मामा समस्त प्रपञ्चहरूको विशेष निषेधद्वारा अदृश्यता देखाउने भएको श्रुति यसकारण पनि सावधानीपूर्वक तत्त्वको प्रतिपादन गर्दछ किनभने उपायरूपले भनिएको तत्त्व वस्तुतः उपेयनिष्ठ भन्ने नजान्ने अज्ञानी मनुष्यले साधन वस्तुलाई पनि साध्यका सरह ग्रहण

---

२६. प्रमातृत्वादिना यावत् किञ्चिदत्र विवक्षितम् ।
तदभावश्च तत्सर्वं नेतीति प्रतिषिध्यते ॥
– बृहदारण्यकोपनिषद्वार्तिक । पृ.६६५

२७. नेतिप्रमाणेन निराकृतोऽखिलो हृदासमास्वादितचिद्घनामृतम् ।
त्यजेदशेषं जगदात्त सद्रसं पित्वा यथाम्भः प्रजहाति तत्फलम् ॥
– रामगीता ३४

२८. स एष नेति नेतीति व्याख्यातं निह्नुते यतः ।
सर्वमग्राह्यभावेन हेतुनाऽजं प्रकाशते ॥ – माण्डूक्यकारिका ३।२६

नगरुन् भनेर नै मायाको विकार वा मायाको समेत श्रुतिले निषेध गरेको हो भन्ने नै निषेधको तात्पर्य हो । यस प्रकार निर्विशेष तथा शुद्ध ब्रह्मतत्त्व बुझाउन श्रुति पहिले अध्यारोप र त्यसपछि आरोपित वस्तुको अपवाद अर्थात् निषेध गर्दछ । यसै आरोप र अपवाद न्यायद्वारा निर्विशेष ब्रह्मको साक्षात्कार सम्भव हुन्छ, अरू साधन र उपायहरूबाट सम्भव हुँदैन भन्ने यसको निचोड हो ।

[२९]स्वर्गादि लोकहरूका अधिपति इन्द्र र वरुण आदि देवताहरू पनि परमात्माको स्तुति गर्दै भन्दछन् – हे भगवन् ! हजुरको आदि र अन्त्य थाहा पाउन सक्तैनन्, त्यतिमात्रै होइन आश्चर्य हजुर पनि आफ्नै बारेमा थाहा पाउनु हुन्न । हजुर अनन्त हुनुहुन्छ, यसै कारण कसैले पनि जान्न सक्तैनन् । जसरी आकाशमा हावाद्वारा धूलाका असङ्ख्य कणहरू उडिरहन्छन् त्यसै गरेर नै हजुरमा कालका वेगले आफूभन्दा उत्तरोत्तर दशगुना ठूला सात आवरणहरूका सहित असङ्ख्य ब्रह्माण्डहरू एक साथ नै घुमिरहन्छन् । यसै कारण हजुर असीमित हुनुहुन्छ भन्दै अन्त्यमा स्वयं श्रुतिहरू नै पनि भगवान्का स्वरूपको साक्षात् वर्णन गर्न सक्तैनौँ भन्दछन् । भगवान् अर्थात् ब्रह्म बाहेकका अरू मायिक वस्तुहरूको निषेध गर्दै लगेर अन्ततः श्रुतिहरू आफ्नै पनि निषेध गरेर ब्रह्ममा लीन हुन्छन् ।

सगुण ब्रह्मका अनन्त गुणहरूको वर्णन श्रुतिहरूले सोझै विधिमुखबाट गर्न समर्थ भए पनि निर्गुण ब्रह्म अगोचर भएकाले विधिमुखबाट तात्पर्य निकाल्न समर्थ नभएर निषेधमुखबाट ब्रह्मको तात्पर्य निकाल्दछन् । [३०]केनोपनिषद्ले ब्रह्मलाई मायाका

२९. द्युपतय एव ते न ययुरन्तमनन्ततया त्वमपि यदतराण्डनिचया ननु सावरणाः ।
ख इव रजांसि वान्ति वयसा सह यच्छ्रुतयस्त्वयि हि फलन्त्यतन्निरसनेन भवन्निधनाः ॥
– श्रीमद्भागवत १०।८७।४१

३०. अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि । – केनोपनिषद् १।३

विदित विकार भन्दा अन्य र अविदित मायाभन्दा पर भनेको हो। अर्को उपनिषद्ले पनि यसै गरेर निषेधमुखबाट नै ब्रह्मको चर्चा गरेका छन्। जुन ब्रह्म [३१]धर्म अर्थात् शास्त्रीय अनुष्ठान, त्यसको फलका साथै कर्ता र करण आदि कारकहरूदेखि पृथक् छ। यस कार्यकारणरूप स्थूल प्रपञ्च र सूक्ष्म प्रपञ्चभन्दा पनि परमात्मा पृथक् छ। त्यतिमात्रै होइन भूत, भविष्य र वर्तमानकाल भन्दा पनि अन्यत्र छ। त्यसै गरेर फेरि बृहदारण्यकोपनिषदले पनि ब्रह्म [३२]ठूलो पनि होइन, सानो पनि होइन, छोटो पनि होइन र लामु पनि होइन भन्दै सबै परिमाणको निषेध गरेर ब्रह्मको प्रतिपादन गरेको छ। उपर्युक्त श्रुतिवचनहरूमा आएका लक्षणहरूको तात्पर्य 'तत्त्वमसि' 'अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि' आदि वैदिक महावाक्यजन्य प्रातिपदिकार्थमा पुगेर पर्यवसित हुन्छ।

उपर्युक्त अनुसार निषेधमुखले ब्रह्मको प्रतिपादन गर्दा शून्यमा यसको तात्पर्य जान्छ भन्न मिल्दैन। किनभने सबै वस्तुको पर्यवसान ब्रह्ममा नै हुन्छ। एकातर्फ उपादान कारण सत् ब्रह्म भएकाले कार्यहरूको अवसान सत् ब्रह्ममा अन्त्यमा गएर हुन्छ भने अर्को तर्फ यो सारा स्थूल तथा सूक्ष्म प्रपञ्च ब्रह्मकै अतात्त्विक विवर्त हो। वैवर्त्य वस्तुको आफ्नू सत्ता र अस्तित्व हुँदैन। केवल उपादान कारणको सत्ता र अस्तित्वमा नै वैवर्त्य वस्तुको अस्तित्व निर्भर गर्दछ। विवर्तित वस्तुको निषेध भएपछि जुन अधिष्ठानमा मायिक विकार विवर्तित भएको हुन्छ त्यही शुद्ध अधिष्ठानमात्रै बाँकी रहन्छ, जस्तै रज्जुरूपी अधिष्ठानमा अज्ञानद्वारा जुन सर्प अध्यस्त हुन्छ र

---

३१. अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात्।
अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद॥ – कठोपनिषद् १।२।१३

३२. अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम्। – बृहदारण्यकोपनिषद् ३।३।८

सर्पको निषेध भएपछि अधिष्ठानरूपी शुद्ध रज्जु बाँकी रहे जस्तै चिद् र जड अध्यस्त भएर तयार भएको चिदाभास अथवा जीवभाव अथवा अहंमा अध्यस्त अज्ञानजन्य वा अज्ञानको विकाररूप भोक्तृत्वभाव, कर्तृत्वभाव र प्रमातृत्वभाव ब्रह्मज्ञानद्वारा निषेधित भएपछि शुद्ध आत्मा अर्थात् शुद्ध ब्रह्ममात्रै बाँकी रहन्छ। त्यसपछि जीव [३३]ब्रह्म थियो र फेरि ब्रह्म नै हुन्छ।

माथि वर्णित श्रुति, स्मृति, पुराण, अद्वैतवेदान्तका विविध ग्रन्थहरू, पूर्वाचार्यहरूका मत र आफ्नै ग्रन्थहरूमा समेत उल्लेख गरिएको तत्सम्बन्धी गहन सिद्धान्तहरूको सङ्गृहीत निचोड वा तात्पर्यका रूपमा सुरेश्वराचार्यद्वारा व्यक्त अभिमत प्रकृत सन्दर्भमा अत्यन्त उपयुक्त हुने देखिन्छ। [३४]अनात्म वस्तु अर्थात् माया र मायाको कार्य अखिल जड प्रपञ्च सबै नै निषेध्य हुन्। अनिषेध्य वस्तु केवल चिद् आत्मवस्तुमात्रै हो। यस प्रकार चेतन शुद्ध अर्थात् [३५]संविद्स्वरूप ब्रह्मदेखि अतिरिक्त अतद्वस्तु सबै नै निषेध्य हुन्। यस प्रकार अग्निस्वरूप ब्रह्मज्ञानद्वारा माया र मायाका कार्यहरूको समूल कारण नै निषेध भएपछि त्यस निषेधजन्य अभावबाट खडा हुने न्यायदर्शन अनुसारको प्रतियोगीको पनि स्वतः निषेध हुन्छ।

कुनै पनि निषेध्य वस्तुको निषेध गरेर [३६]अभाव भएपछि प्रतियोगी

---

३३. न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्म सन् ब्रह्माप्येति।
— नृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषद् ५

३४. निषेध्यं सर्वमेवैतदनिषेध्याऽत्मवस्तुगम्।
अतो नाभावनिष्ठः स्यादभावस्यापि निह्नवत्॥
— बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिक १९८ पृष्ठ ६९५

३५. मासाब्दयुगकल्पेषु गतागम्येष्वनेकधा।
नोदेति नास्तमेत्येका संविदेषा स्वयम्प्रभा॥ — पञ्चदशी तत्त्वविवेक प्रकरण ७

३६. यस्य अभावः स प्रतियोगी। — न्यायदर्शन

खडा हुन्छ र प्रतियोगी विना मिथ्यात्व सिद्ध नै हुन सक्तैन भन्ने न्याय दर्शनको भनाइ पाइन्छ। यदि त्यस भनाइलाई स्वीकार गर्ने हो भने अद्वैत ब्रह्म सिद्ध हुनै सक्तैन। किनभने ब्रह्मको आवरणभूत अविद्या वा अज्ञानको निषेध नहोउन्जेल अद्वय ब्रह्मसाक्षात्कार गर्न ज्ञानीले सक्तैन र निषेध गर्ने बित्तिकै प्रतियोगी खडा भएपछि द्वैतसिद्ध हुन सक्तैन। त्यस अवस्थामा अद्वय ब्रह्म बन्न सक्तैन र अद्वैत ब्रह्मको साक्षात्कार गर्न कुनै अवस्था पनि सकिँदैन। अतः प्रतियोगी विनिर्मुक्त ब्रह्मको साक्षात्कार कसरी गर्ने भनेर मुमुक्षुले शास्त्रहरूको आलोडन गर्नु अत्यन्त आवश्यक देखिन्छ।

उपर्युक्त कुरालाई ध्यानमा राखेर [३७]कौषीतकीब्राह्मणोपनिषद्ले मङ्गलाचरण श्लोकमा नै प्रतियोगिविनिर्मुक्त शुद्ध ब्रह्मको चिन्तन गर्ने भनेर प्रतिज्ञा गरेको देखिन्छ। यो कसरी सम्भव छ त भन्ने सम्बन्धमा अद्वैत वेदान्त सम्बन्धी शास्त्रहरू पल्टाउनु आवश्यक देखिन्छ। ती मध्ये अद्वैतसिद्धिग्रन्थमा आएको भनाइलाई यस सन्दर्भमा उल्लेख गर्नु नै सान्दर्भिक हुने देखिन्छ। पूर्वपक्षी माध्वसम्प्रदायका द्वैतवादी विद्वान् व्यासराजतीर्थले आफ्नू 'न्यायामृतम्' ग्रन्थमा अद्वैतवादका विरुद्ध खडा गरेको प्रतियोगीको खण्डन गर्दै आचार्य मधुसूदन सरस्वतीले अद्वैतसिद्धान्तको मण्डन आफ्नू ग्रन्थ 'अद्वैतसिद्धिः' मा यसरी गर्नुभएको छ – कुनै [३८]निषेध्य

---

३७. श्रीमत्कौषीतकीविद्या वेद्यप्रज्ञापराक्षरम्।
प्रतियोगिविर्निमुक्तब्रह्ममात्रं विचिन्तये॥ – कौषीतकीब्राह्मणोपनिषद् १

३८. प्रतियोगिसत्त्वापत्तिरिति वाच्यम्, तत्र हि निषेधस्य निषेधे प्रतियोगिसत्त्वमायाति यत्र निषेधस्य निषेधबुद्ध्या प्रतियोगिसत्त्व व्यवस्थाप्यते निषेधमात्रं निषिध्यते। यत्र तु प्रतियोगिनिषेधयोरपि निषेधस्तत्र न प्रतियोगिसत्त्वं यथा ध्वंससमये प्रागभाव प्रतियोगिनोरुभयोरपि निषेधः।
– अद्वैतसिद्धिः, द्वितीयमिथ्यात्वविचारः।

वस्तुको निषेध गरेपछि त्यसका स्थानमा प्रतियोगी खडा हुन्छ। त्यसपछि प्रतियोगीको सत्ता रहन्छ भन्न मिल्दैन। किनभने [३९]त्यसै स्थानमा नै निषेध्यको निषेध गरेपछि प्रतियोगी खडा हुन्छ अथवा प्रतियोगीको सत्ता सुरक्षित रहन्छ, जहाँ निषेध्यको निषेधक बुद्धिद्वारा त्यसको सत्ता समर्थित हुन्छ र निषेध्यको मात्र निषेध गरिन्छ। किन्तु जहाँ प्रतियोगी र निषेध्य दुवैको एकैचोटि निषेध गरिएको हुन्छ त्यहाँ भने कदापि प्रतियोगी सत्ता सुरक्षित रहन सक्तैन। त्यसरी अविद्या वा अज्ञानको ब्रह्मज्ञानद्वारा निषेध हुँदा प्रतियोगीको सत्ता पनि निषेध गरिएको माया र मायाको कार्यसँगै निषेधित हुन्छ। जसरी ध्वंसका समयमा प्राग् अभाव र त्यसको प्रतियोगी समेत एकैचोटि नाश हुन्छन्। अतः त्यसै गरेर ब्रह्मसाक्षात्कार हुँदा अविद्या र तज्जन्य प्रतियोगीसमेत दुवैको एकै साथ निषेध हुन्छ।

अन्त्यमा माया र मायाका सम्पूर्ण विकारहरूको ज्ञानद्वारा निषेध भए पनि अविद्यालेश उपलक्षित प्रमातृत्वभाव निषेध भएनभने ब्रह्मसाक्षात्काररूप मोक्ष प्राप्त हुन सक्तैन। अतः त्यसैलाई सकारण [४०]ज्ञानाग्निद्वारा भस्मसात् गर्नुपर्दछ। त्यसपछि मोक्ष प्राप्त हुन्छ। अन्यथा करोडौँ जन्ममा पनि ब्रह्मज्ञान नभईकन मुक्ति हुन सक्तैन। ज्ञानविना मुक्ति हुँदैन भन्ने श्रुतिको उक्ति छ। ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु।

---

३९. ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते। – गीता ४।३७

४०. ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः। – श्रुतिः

नोदतिष्ठत्तदा विराट्

उपर्युक्त शीर्षकमा आएको वाक्यांशमा समष्टि विराट्देहको वर्णन गर्ने सन्दर्भमा भगवान् कपिलले व्यष्टिदेहको उदाहरण दिँदै आमा देवहूतिलाई सम्बोधन गर्दै प्रकृति आदि तत्त्वहरूको छुट्टाछुट्टै लक्षणहरूको विशद वर्णन गर्नुभएको छ। जसका गुणहरूको तात्त्विक विश्लेषण र ज्ञानबाट मनुष्य तिनबाट मुक्त हुन्छ। किनभने प्रकृतिका सत्त्व, रजत र तमोगुणका आसक्तिकै कारण मनुष्य बन्धनमा पर्दछ र अनासक्त भएमा मुक्त हुन्छ भनेर शास्त्रले पनि भनेको छ।

सृष्टिको सुरुमा परमात्माले प्रकृतिका समष्टि सत्त्वगुणको तन्मात्राबाट ज्ञानेन्द्रियहरू र तिनका अभिमानी देवताहरूको रचना गर्दछ। समष्टि ज्ञानेन्द्रियबाट अन्तःकरणको सृष्टि हुन्छ। रजोगुणको समष्टि तन्मात्राबाट कर्मेन्द्रियहरू र तिनका समष्टिबाट पञ्च प्राणहरूको सिर्जना हुन्छ। तमोगुणका तन्मात्राको पञ्चीकरणबाट पञ्चस्थूल महाभूत पृथ्वी आदिको सिर्जना हुन्छ।

उपर्युक्त अनुसार तमोगुणी जड सृष्टि भएपछि समष्टि विराट् उपलक्षित व्यष्टि जीवका अङ्गप्रत्यङ्गहरूमा तत् तत् अभिमानी देवता तत् तत् स्थानमा प्रवेश गर्दछन्। त्यसपछि जीवात्माको आधार रहेको जड पञ्चभूतात्मक देहमा वा क्षेत्रमा क्षत्रज्ञ चेतन आत्मा प्रवेश गरेपछि विराट् उपलक्षित जीव आत्माको अवष्टम्वकभूत देह चैतन्ययुक्त भएर उठेको सृष्टिक्रम पुराणमा[१] आएको छ। सृष्टिको

---

१. चित्तेन हृदयं चैत्यः क्षेत्रज्ञः प्राविशद्यया।
विराट् तदैव पुरुषः सलिलादुततिष्ठत॥
यथा प्रसुप्तं पुरुषं प्राणेन्द्रियमनोधियः।
प्रभवन्ति विना येन नोत्थापयतुमोजसा॥ – भागवत ३।२७।७०, ७१

यसै क्रमलाई भिन्न शैलीमा श्रुतिले यसरी व्यक्त गरेको छ। [२]सृष्टिको प्रारम्भमा म धेरै होऊँ अर्थात् उत्पन्न हेऊँ भनेर परमात्माले कामना गरे। त्यसका लागि परमात्माले तपस्या गरे। तपस्या गरेर नै परमात्माले यस अखिल चराचरात्मक जगत्को सृष्टि गरे। त्यसपछि ती चेतन परमात्मा चेतन जीवात्माको रूपमा आफ्नै सृष्टिभित्र अनुप्रविष्ट भए। तदुपरान्त परब्रह्म परमात्माको सत्ता र चित्ता प्राप्त गरेको जड भूतभौतिक चराचरात्मक चेतनायुक्त भयो।

भागवतमा आएको उपर्युल्लिखित 'नोदतिष्ठत्तदा विराट्' भन्ने वाक्यांश महाप्रलयपछि हुने महासृष्टिको अवस्थालाई लिएर विराट् शरीरात्मक समष्टि पिण्डका दृष्टिले आएको हो। जुन जुन [३]तत्त्वहरू समष्टि विराट्मा रहन्छन्। तिनै तिनै तत्त्वहरू व्यष्टि शरीरमा पनि रहन्छन् भन्ने आप्त वाक्य पाइन्छ। अतः तत्त्वज्ञान, ब्रह्मज्ञान वा आत्मज्ञान गर्न अग्रसर मुमुक्षुले सर्वप्रथम विराट्को ध्यान र ज्ञान गर्दै स्थूलबाट सूक्ष्म तथा सूक्ष्मतर हुँदै अन्तर्मुखी भएर गुरूपदेशपूर्वक मनन, निदिध्यासन आदि आन्तर साधनहरूद्वारा अन्तःकरणका वृत्तिलाई अत्यन्त शुद्ध, विक्षेपरहित बनाएर र अज्ञानको आवरणलाई नाश गरेपछि मोक्ष प्राप्त गर्न सक्तछ।

महाप्रलयको दुई परार्धको तमोमय कालखण्डको अवसानपछि परमात्माले फेरि पहिले जस्तै महासृष्टिको प्रारम्भ गर्दछन्। पूर्व सृष्टिको द्विपरार्ध लामो कालखण्डमा पनि निष्काम तथा भगवदर्पित कर्म गरेर आफ्नो चित्तको अर्थात् अन्तःकरणमा अनन्त जन्मजन्मान्तर, युगयुगान्तर र कल्पकल्पान्तरदेखि जमेर

२. सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेति। स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च। तत्सृष्ट्वा तदेवाऽनुप्राविशत्। – तैत्तिरीयोपनिषद् २।६।१

३. यद् ब्रह्माण्डे तत् पिण्डे यत् पिण्डे तद् ब्रह्माण्डे। – आप्तवाक्य

रहेको मलदोष पखालिन्छ, त्यसपछि अहैतुकी भगद्भक्तिद्वारा विक्षेपदोष शान्त हुन्छ र ब्रह्मज्ञान गरेर आवरणदोष समाप्त गरेर मुक्त नभईकन मृत्यु भएका मनुष्यहरूले फेरि जन्मेर मोक्ष प्राप्त गर्न सकुन् भन्ने उद्देश्यले नै परमात्माले यो सृष्टि गर्नुभएको हो भन्ने शास्त्रहरूको कथन छ।

सृष्टिको [४]सुरुमा एकमात्र अद्वितीय सत् थियो। अथवा सत् पनि थिएन। सृष्टिको प्रारम्भमा एकमात्र असत् थियो। त्यसै असत्बाट नै सत्को उत्पत्ति भएको हो भन्ने केही वादीहरूको भनाइ छ तर सो कुरा ठीक होइन। अर्को उपनिषद्ले सुरुमा एक मात्र अद्वितीय सत् थियो नभनेर एकै चोटि सृष्टिको प्रारम्भमा [५]यो असत् नै थियो, त्यसै असत्बाटै सत्को उत्पत्ति भयो र त्यसै असत्ले स्वयं आफ्नै रचना गऱ्यो भनेको छ।

यसरी सत्कार्यवादी श्रुतिले असत्बाट सत्को जन्म हुन्छ भन्दा एकातर्फ आफ्नै सिद्धान्तको हानि हुन्छ भने अर्कातर्फ असत्वादी बौद्ध दर्शनको पक्षपोषण गरेको ठहर्दछ। किनभने बौद्ध दर्शनमा असत् अर्थात् शून्यबाट यस अखिल चराचर प्रपञ्चको सृष्टि हुने र अन्ततोगत्वा त्यसै शून्यमा गएर [६]शान्त अर्थात् लीन हुने कुरा

---

४. सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसतः सज्जायत। – छान्दोग्योपनिषद् ६।२।१

५. असद्वा इदमग्र आसीत्। ततो वै सदजाया। तदात्मानं स्वयमकुरुत।
– तैत्तिरीयोपनिषद् २।७।१

६. दीपो यथा निर्वृतिमभ्युपेतो नैवावनिं गच्छति नान्तरिक्षम्।
दिशं न काञ्चिद्विदिशं न काञ्चित् स्नेहक्षयात् केवलमेति शान्तिम्॥
एवं कृती निर्वृतिमभ्युपेतो नैवावनिं गच्छति नान्तरिक्षम्।
दिशं न काञ्चित् विदिशं न काञ्चित् क्लेशक्षयात्केवलमेति शान्तिम्॥
– सौन्दरनन्द १६।२८।२९

वेदविरोधी सिद्धान्त बौद्ध दर्शनले अङ्गीकार गरेको छ । तर आद्य जगद्गुरु श्रीशङ्कराचार्यले शून्यवादको प्रत्याख्यान गर्दै आफ्नो भाष्यमा श्रुतिको उपर्युक्त मन्त्रको तात्पर्यलाई स्पष्ट गर्न विशद व्याख्या गर्नुभएको पाइन्छ ।

[७]पहिले यो जगत् असत् नै थियो । 'असत्' बाट नै जसका नाम र रूप व्यक्त भएका हुन्, ती नाम र रूपबाट विशेषित पदार्थदेखि विपरीत स्वभाव भएको अव्याकृत ब्रह्म हो । यसबाट वन्ध्यापुत्र, शशशृङ्गादि अत्यन्त असत् पदार्थहरू लिनु अभीष्ट हुँदैन । किनभने असत्बाट सत्को जन्म हुँदैन । 'इदम्' अर्थात् नाम र रूप विशेषद्वारा युक्त व्याकृत जगत् 'अग्रे' अर्थात् उत्पत्तिभन्दा पहिले 'असत्' शब्दवाच्य नै थियो । त्यसै असत् वा अव्याकृत वा अव्यक्तबाट नै सत् अर्थात् जसका नाम र रूपको विभाग भएको छ त्यसै विशेषको उत्पत्ति भयो ।

उक्त छान्दोग्योपनिषद्मा आएका मन्त्रको पुराणले पनि आफ्नो सरल भाषामा सहज शैलीमा व्याख्या गरेको छ । भगवान् श्रीनारायणले ब्रह्माजीलाई उपदेश गर्दै भन्नुभएको औपनिषद वचनलाई अत्यन्त महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । जुन यस प्रकार छ – भगवान् भन्नुहुन्छ – [८]सृष्टिभन्दा पहिले केवल म मात्रै थिएँ । मभन्दाबाहेक स्थूल भूतहरू अर्थात् स्थूल सृष्टि पृथ्वी, जल, तेज, वायु र आकाश तथा सूक्ष्मभूतहरू अर्थात् पञ्चतन्मात्रा पनि थिएनन् । त्यति मात्रै होइन तिनको उपादान कारण अहङ्कार, महत्तत्त्व र अविद्या वा अज्ञान समेत पनि थिएनन् । जुन ठाउँमा यो सृष्टि छैन त्यहाँ पनि म नै छु ।

---

७. असद्वा इदमग्र आसीत् ..... सत्प्रविभक्तनामरूपविशेषमजायतोत्पन्नम् ।
– शाङ्करभाष्य, छान्दोग्योपनिषद् २।७।१

८. अहमेवासमेवाग्रे नान्यद् यत् सदसत्परम् ।
पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम् ॥ – भागवत २।९।३२

यस दृश्यमानसृष्टिका रूपमा जे पनि प्रतीत भइरहेको छ त्यो पनि म नै हुँ । महाप्रलयपछि जुन वस्तु बाँकी रहन्छ त्यो पनि म नै हुँ । अतः सबै वस्तु म हुँ र मदेखि बाहेक अरू केही छँदै छैन ।

त्यो परमात्मा नै महदादि जागतिक पदार्थहरूको नानाविधवैचित्र्यको हेतुभूत स्वरूप विशेष अर्थात् प्रतिबिम्ब नै प्रत्येक प्राणीका भित्र अन्तःकरण अर्थात् बुद्धिका वृत्तिमा प्रतिस्फलित पुरुष किं वा जीवात्मा हो । त्यही नै व्यष्टि र समष्टि रूपले पृथिवी आदि सम्पूर्ण स्थूल प्रपञ्चसहित चराचरका भित्र बसेर सञ्चालन, नियन्त्रण र नियमित गर्ने गराउने [९]अन्तर्यामी परमात्मा हो । त्यो भित्र बस्ने परमात्मा नै जीवाख्य पुरुष हो तर कसैले पनि थाहा पाउँदैन र स्थूल बुद्धि भएका मनुष्यले त्यस आफ्नै स्वरूप भएको परम पुरुषलाई चिन्न पनि सक्तैन । त्यही परमात्माले जीवका रूपमा समष्टि विराट् पुरुष उपलक्षित व्यष्टि प्राणीका अन्तःकरणमा प्रवेश नगरीकन चेतनायुक्त भएर उठ्नै सक्तैन ।

यसरी एकातर्फ [१०]परमात्मा प्राणीका भित्र बस्ने पुरुष वा आत्मा हो भने अर्कोतर्फ समय भएर सम्पूर्ण चराचर प्रपञ्चलाई भक्षण गर्ने काल पनि हो । त्यो परमात्मा कालको पनि काल महाकाल हो । त्यति मात्रै होइन [११]जुन परमात्माले ब्राह्मण अर्थात् ब्रह्मादि

---

९. यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । – बृहदारण्यकोपनिषद् ३।७।३

१०. (क) योऽन्तः पुरुष रूपेण कालरूपेण यो बहि ।
समन्वेत्येष सत्वानां भगवानात्ममायया ॥ – भागवत ३।२६।१८

(ख) अहमेवाक्षयः कालः ।
कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान् समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ॥
– गीता १०।३३ तथा ३२

११. यस्य ब्रह्म च क्षत्रञ्च उभे भवत ओदनः ।
मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः ॥ – कठोपनिषद् ३।२५

देवता लगायत सम्पूर्ण चर प्राणी तथा क्षत्र अर्थात् जड पदार्थ किंवा अखिल ब्रह्माण्ड अनि मायिक प्रपञ्चलाई समेत मान्छेले भात खाए झैँ च्वाम्म पारेर खाइदिन्छन् । जसरी मान्छेले भात खाँदा दाल, तरकारी, अचार आदिसँग मुछेर वा लटपट्याएर खान्छ त्यसै गरेर सम्पूर्ण चराचरको भक्षक काललाई पनि महाप्रलयका समयमा उपसेचन वा सितन जस्तो बनाएर परमात्माले क्वाप्प खाइदिन्छन् भनेर उपनिषद्ले भनेको छ।

यसै कुरालाई भागवतले यसरी भनेको छ – [१२]परमात्मा अविनाशी काल र कालको पनि काल महाकाल हुनुहुन्छ । उहाँ अनादि भए पनि अरूका भने आदिकर्ता वा स्रष्टा हुनुहुन्छ। स्वयं अनन्त भए पनि अरूका अन्तक हुनुहुन्छ । चर र अचर जगत्को रचना गरेर त्यसैको नाश गर्नुहुन्छ। जगत्संहारक अन्तक यमराजको पनि अन्तक गर्नुहुन्छ।

उपनिषद्ले 'तत्सृष्ट्वा तदेवाऽनुप्राविशत्' भनेको छ । अर्थात् यो दृश्य र अदृश्यात्मक विशालतम चराचर ब्रह्माण्डको सृष्टि गरेर परमात्मा त्यसैभित्र क्षेत्रज्ञको रूपमा पसेपछि अचेतन विराट् पुरुष चेतना पाएर उठे भनेको के हो ? यसलाई बुझ्नु आवश्यक छ । किनभने कुनै चेतन प्राणी बनिरहेको घरमा पसे जस्तो गरेर परमात्माको प्रवेश हुने होइन । परमात्माको यो प्रवेश आध्यासिक प्रवेश हो। सूर्यको प्रतिबिम्ब जलमा प्रवेश गरेको जस्तो परमात्मा परब्रह्मको बिम्बरूप स्वरूप ईश्वर अथवा साक्षी हो भने साक्षीको प्रतिबिम्ब जीव हो। जसरी भगवान् सूर्यका अर्चि र मण्डल मायाका विकार जड हुन् भने सूर्यमण्डलस्थ पुरुष परमात्माको बिम्बभूत चेतन

१२. सोऽनन्तोऽन्तराकालोऽनादिरादिकृदव्ययः ।
जनं जनेन जनयन्मारयन्मृत्युनान्तकम् ॥ – भागवत ३।२९।४५

पुरुष हो, त्यसै गरेर प्रत्येक प्राणीका शरीर, बाह्येन्द्रिय र अन्तःकरण समेत मायाका विकार जड र अचेतन हुन् भने बुद्धिका वृत्तिमा प्रतिस्फलित परमात्माको प्रतिबिम्बभूत जीवात्मा भने चेतन हो ।

परमात्मा समष्टि जड विराट्मा अथवा व्यष्टि पञ्चमहाभूतात्मक देहमा प्रवेश गर्नु भनेको सर्वप्रथम माया वा अविद्याको अपञ्चीकृत सत्त्वगुणात्मक भागमा परमात्माको भास परेर बिम्बित भएपछि ईश्वर वा साक्षीको उत्पत्ति हुन्छ । त्यो बिम्बभूत साक्षी प्रत्येक प्राणीका अन्तःकरणमा आविद्यिक उपाधिलाई स्वीकार गरेर बसेको साक्षीको पनि बिम्ब परेर खडा भएको प्रतिबिम्ब सोझै गएर जीवका बुद्धिका सत्त्वगुणात्मक वृत्तिमा आध्यासिकरूपले प्रतिस्फलन भएपछि चिदाभासनामक चेतन जीव खडा हुन्छ ।

उपर्युक्त अनुसार बुद्धिवृत्तिमा चेतन साक्षीको संसर्गाध्यास र बुद्धिको चेतन साक्षीमा स्वरूपाध्यास भएपछि अन्योऽन्याध्यास हुन्छ । त्यसपछि जडबुद्धिमा अर्थात् अन्तःकरणमा पनि चेतनत्व पैदा हुन्छ । त्यही चेतना क्रमशः अन्तःकरणबाट आध्यासिक सम्बन्ध भएर जड ज्ञानेन्द्रिय, कर्मेन्द्रिय, प्राण हुँदै अचेतन शरीरमा पुगेपछि जड तथा अचेतन पार्थिव देह पनि चेतनजस्तो भएर चेष्टा गर्दछ र जुरुक्क उठ्तछ । अचेतन जड विराट् देहमा आध्यासिक सम्बन्धद्वारा प्रवेश नगरुन्जेल 'नोदतिष्ठत्तदा विराट्' थियो तर उपर्युक्त आध्यासिक प्रक्रियाबाट परमात्मा भित्र प्रवेश गरेपछि 'उदतिष्ठत् तदा विराट्' भएको हो, अर्थात् विराट् पुरुष उठेको हो ।

त्यसैगरी आध्यासिक प्रक्रियाबाट बुद्धिमा प्रतिभासित चेतन आत्माको चेतना क्रमशः बाहिरतिर सर्दै बाहिरी जड स्थूल शरीरसम्म पनि चेतनाको प्रसारण भएर प्राणी क्रियाशील हुन्छ भन्ने वैदिक सिद्धान्त देखिन्छ । यही आध्यासिक सिद्धान्त भागवतमा

ध्रुवको स्तुतिमा यसरी आएको देखिन्छ । जस्तै – हे [१३]भगवन् ! हजुर सर्वशक्तिसम्पन्न हुनुहुन्छ । हजुर नै मेरा अन्तःकरणमा प्रवेश गरेर आफ्ना तेजद्वारा मेरो सुतेको वाणीलाई जगाउनु हुन्छ । त्यतिमात्रै होइन मेरा हात, पाउ, कान र छाला आदि सम्पूर्ण इन्द्रिय सहित प्राण समेतलाई चेतना प्रदान गर्नुहुन्छ । यस्ता अन्तःकरणमा बसेर स्थूल देहसम्म आफ्नू चैतन्य शक्ति प्रदान गर्नु हुने अन्तर्यामी भगवान्लाई म प्रणाम गर्दछु ।

परस्परमा अत्यन्त विरुद्ध स्वभाव भएको युस्मद् शब्दवाच्य जड मायिक तत्त्व र अस्मद्शब्दवाच्य चेतन तत्त्वको ग्रन्थि नै अहं वा जीवात्मा हो । त्यसै जड मायाको विकारबाट बनेको पञ्चमहाभूतजन्य समष्टि जीव विराट् हो । जबसम्म परमात्माको चैतन्यरूप बिम्ब विराट्भित्र रहेको उसको अन्तःकरणमा उत्रँदैन तबसम्म जड समष्टि विराट् उठ्न सक्तैन । त्यही नियम र प्रक्रिया व्यष्टि जीवमा पनि लागु हुन्छ ।

अमुक्त अनुशयी जीव प्रलयका समयमा दुई परार्ध वर्षसम्म मायाका गर्भमा सूक्ष्म वासनाका रूपमा रहेको कारणशरीरमा रहेर सृष्टिको प्रारम्भमा उद्भूत प्रारब्ध अनुसारको योनिमा जन्म लिन आयु र भोग समेत साथै लिएर द्युलोकाग्निदेखि क्रमशः पर्जन्याग्नि, पृथिव्यग्नि, पुरुषाग्नि र योषाग्निमा होमिँदै आउँछ ।

उक्त प्रकारले प्रथम अग्निदेखि पञ्चम अग्निसम्म होमिँदै अनुशयी जीव सुखदुःखादिको भोग गर्न आफ्नू प्रारब्ध अनुसार तल्लो योनि कीट, पतङ्गदेखि लिएर माथिल्लो मनुष्यका योनिसम्ममा जन्म लिन

---

१३. योऽन्तः प्रविश्य मम वाचमिमां प्रसुप्तां सञ्जीवयत्यखिलशक्तिधरः स्वधाम्ना ।
अन्यांश्च हस्तचरणश्रवणत्वगादीन् प्राणान्नमो भगवते पुरुषाय तुभ्यम् ॥
– भागवत ४।९।६

पुग्दछ । त्यो अनुशयी जीव केवल अचेतन जड सूक्ष्म शरीरमात्र नभएर चेतन पनि हो । कुनै आधार नभईकन चेतन रहन नसक्ने भएकाले चेतनको सम्पर्क विना जड मायाको विकार भएको सूक्ष्म शरीरको पनि अस्तित्व कायम रहन सक्तैन । अतः अनुशयी जीव पनि जड र चेतनको नै ग्रन्थि अर्थात् गाँठो हो ।

विराट्का अङ्ग प्रत्यङ्ग, ज्ञानेन्द्रिय, कर्मेन्द्रिय र अन्तःकरणमा समेत तत्तत् अभिमानी देवताहरू प्रवेश गर्दा पनि विराट् उठेन तर परब्रह्म परमात्मा क्षेत्रज्ञका रूपमा अन्तःकरणमा पसेपछि उठ्यो भनेको उपलक्षणका रूपमा हो । जड, चेतन, चर, अचर, स्थूल, सूक्ष्म सबै वस्तुमा परमात्मा सत्ताका रूपमा र चैतन्यका रूपमा सृष्टि हुँदै पसिसकेका हुन्छन् भने पछि फेरि पस्नु भनेको अज्ञानी मनुष्यका लागि पसेजस्तो भएको हो । वस्तुतः यो सारा सृष्टिप्रपञ्च नै परब्रह्मकै विवर्त भएको हुँदा कतै पस्नु आवश्यक पर्दैन । जस्तै – चिनीबाट बनेको हात्तीका भित्र र बाहिर सबैतर्फ चिनी भएकाले फेरि चिनी पस्नु पर्ने देखिँदैन ।

यसै कुरालाई भगवान् श्रीनारायण स्वयंले ब्रह्माजीलाई उपदेश गर्दै भन्नुभएको छ । [१४]जसरी प्राणीहरूको पञ्चमहाभूतद्वारा रचित साना र ठूला शरीरहरू आकाशादि पञ्चमहाभूतहरूका कार्य भएकाले र पञ्चमहाभूतहरू परमात्माकै सत्ताद्वारा रचित भएकाले परमात्मा पहिले पसिसकेका हुन्छन् । पहिले नै प्रवेश गरेकाले फेरि प्रवेश गरिरहनु आवश्यक पर्दैन । जसरी माटोबाट बनेको घैँटोमा फेरि माटोको प्रवेश हुनु आवश्यक छैन । किनभने घटको उपादान कारण माटो भएको र माटोको विकार वा विवर्त

---

१४. यथा महान्ति भूतानि भूतेषूच्चावचेष्वनु ।
प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु न तेष्वहम् ॥ – भागवत २।९।३५

घैँटो हो । त्यसरी नै परमात्मा नै उपादानकारण भएर बनेको प्रपञ्चमा परमात्मा पहिले नै प्रवेश गरिसकेको हुन्छ । किनभने यो सबै परमात्माकै विवर्त हो । [१५]विवर्त हुँदा उपादान कारणले आफ्नू स्वरूपलाई विकृत वा परिवर्तन नगराईकन अन्य रूपमा देखा परेको हुन्छ । परमात्मा प्रपञ्चका रूपमा विवर्तित हुँदा मायिक तत्त्वको आधार आवश्यक पर्दैन, परमात्मा आफ्नै आधार वा सत्ता वा अधिष्ठानमा विवर्तित हुन्छ ।

विवर्तमा र अध्यासमा के फरक छ त ? भन्ने जिज्ञासा उत्पन्न हुनु स्वाभाविक हो । विवर्तमा कुनै मायिक आधार हुँदैन तर अध्यासमा भने मायिक आधार हुन्छ । जस्तै डोरीमा सर्पको भान हुँदा सर्प देखिने आधार वा अधिष्ठान मायाको विकार पार्थिव रज्जु हुन्छ । यही नै तात्त्विक फरक हो ।

यसरी भागवतमा वर्णित 'नोदतित्तष्ठत्तदा विराट्' उपनिषद्मा आएको 'तत्सृष्ट्वा तदेवाऽनुप्राविशत्' को व्याख्या हो । जुन औपनिषदीय सृष्टिविषयक ज्ञान अज्ञानी जिज्ञासु मुमुक्षुलाई सरल तरिकाले प्रदान गर्न भागवतमा साधारणीकरण गरेर कथाका रूपमा आएको हो । यो विराट् अचर तथा चर सबैको प्रतीक र प्रतिनिधि काल्पनिक पात्र हो । ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु ।

१५. उपादानविषमसत्ताकत्वं विवर्तत्वम् ।
अतत्त्वोऽन्यथाप्रथा विवर्त इत्युदीरित । – पञ्चदशी

परं दृष्ट्वा निवर्तते

द्वैतवादी, अद्वैतवादी, अवादी, नास्तिक, आस्तिक र शून्यवादी, प्राचीन, अर्वाचीन, पूर्वी, पश्चिमी समेत संसारभरिका नाना धर्म, सम्प्रदाय, पन्थ र मतावलम्बीहरूको अन्तिम उद्देश्य र लक्ष्य पनि मुक्ति वा मोक्ष नै हो । प्राच्य दर्शनहरूमा सबैभन्दा जेठो महर्षि कणादद्वारा रचित वैशेषिक सूत्रग्रन्थ हो । जसलाई वैशेषिक दर्शन भनिन्छ । त्यस दर्शनले धर्मविशेषले उत्पन्न [१]द्रव्य, गुण, कर्म, सामान्य, विशेष र समवाय समेतका ६ ओटा पदार्थहरूको साधर्म्य र वैधर्म्यको तत्त्वज्ञान पुरुषले गरेमा उसको मुक्ति हुन्छ भनेको छ ।

दोस्रो महर्षि गौतमद्वारा प्रणीत न्यायसूत्रग्रन्थ हो । यसलाई न्यायदर्शन भनिन्छ । यस दर्शनले प्रमाण, प्रमेय आदि सोह्र पदार्थहरूको तत्त्वज्ञानबाट मुक्ति हुन्छ भन्दछ । [२]दुःख, जन्म, प्रवृत्ति अर्थात् पाप र पुण्य, दोष अर्थात् राग, द्वेष, मोह तथा मिथ्याज्ञान नै जन्ममृत्युका कारण हुन् । यिनीहरूमा उत्तर उत्तरको नाशबाट त्यसपछिका पूर्ववर्तीको नाश भएपछि मोक्ष हुन्छ । अर्थात् यस मिथ्या शरीरलाई नै आत्मा सम्झनु मिथ्या ज्ञान हो । त्यसैबाट रागद्वेषादि दोषहरू उत्पन्न हुन्छन् । त्यसै दोषबाट पुण्य र पापको उत्पत्ति हुन्छ । पुण्य र पापबाट जीवको नाना योनिहरूमा जन्म हुन्छ । जन्मेपछि जीवले दुःख पाउँछ । जबसम्म तत्त्वज्ञान हुँदैन तबसम्म जीवले यसै दुश्चक्रमा घुमिरहनु पर्दछ । तत्त्वज्ञान भएपछि मिथ्याज्ञानको

---

१. धर्मविशेषप्रसूताद् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्य-वैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम् । – वैशेषिकसूत्र १।१।४

२. दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरपायादपवर्गः ।
– न्यायसूत्र १।१।२

नाश हुन्छ। यसबाट राग र द्वेषादि दोषको नाश हुन्छ। दोषको नाश भएपति दुःखको नाश हुन्छ। दुःखको अत्यन्त नाश नै मोक्ष हो भन्ने न्यायदर्शनको मोक्षसिद्धान्त हो।

महर्षि कपिलप्रणीत साङ्ख्यसूत्र नै साङ्ख्य दर्शनको मूल आधार हो। यस दर्शनले [३]आध्यात्मिक, आधिभौतिक र आधिदैविक तीन प्रकारका दुःखहरूको आत्यन्तिक निवृत्ति नै पुरुषार्थरूप मोक्ष हो भनेको छ। साङ्ख्य दर्शनले जीवन्मुक्ति र विदेहमुक्ति समेत गरेर दुई थरी मुक्तिको परिकल्पना गरेको छ। [४]ज्ञानद्वारा अर्थात् जड प्रकृति र चेतन पुरुषको भेदको साक्षात्कारद्वारा नै मनुष्यको मुक्ति हुने मत साङ्ख्यसिद्धान्तको देखिन्छ। मुक्तिका लागि उक्त भेदज्ञानलाई अनिवार्य वा साक्षात्कारण मानिएको छ। त्यस्तो ज्ञानमा समुच्चय र विकल्प दुवै नभएर केवल विशुद्ध हुनु पर्ने अनिवार्य सर्त पनि साङ्ख्यदर्शनको छ।

योगसूत्रको प्रणयन पतञ्जलि मुनिले गर्नुभएको हो। यसैलाई योगदर्शन भनिन्छ। प्रकृतिसँगका संयोगको आत्यन्तिक निवृत्तिलाई यस दर्शनले मोक्ष भनेको छ। मोक्षोपाय वा साक्षात्साधनलाई सम्यग्दर्शन भनिएको छ। यसका अतिरिक्त मनुष्यका [५]पुरुषार्थशून्य गुणहरू अर्थात् जुन पुरुषका पुरुषार्थ, कर्तव्य र प्रयोजन समेत समाप्त भइसकेका छन् र त्रिगुणात्मक चित्त आफ्नू उपादान कारण त्रिगुणात्मिका प्रकृतिमा लीन भइसकेको छ भने त्यही मनुष्यको मोक्ष हो। अथवा ज्ञानशक्तिरूप जीवको सर्वद्रष्टा परमात्माका स्वरूपमा

---

३. अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः। – साङ्ख्यसूत्र १।१

४. ज्ञानान्मुक्तिः। नियतकारणत्वान्न समुच्चयविकल्पौ। – ३।२३,३।२५

५. पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति॥
– योगसूत्र ४।३४

प्रतिष्ठित हुनु नै कैवल्य मोक्ष वा मुक्ति हो ।

आस्तिक दर्शनहरूमध्येमा पाँचौँ मीमांसा दर्शन हो । यसलाई पूर्वमीमांसा भनिन्छ । यसको मुख्य ग्रन्थ पूर्वमीमांसासूत्र हो । सूत्रग्रन्थहरूमा यो सबैभन्दा विशाल ग्रन्थ हो । यसका मुख्य तीन भाग छन् – ज्ञानोपलब्धिका साधन, अध्यात्मविवेचन र कर्तव्याकर्तव्यको समीक्षा । पूर्वमीमांसाको अन्तिम ध्येय स्वर्ग हो । यसका दुईथरी साधनहरूको परिपाकपछि सबै सञ्चित कर्म अर्थात् पूर्वकर्महरू क्षीण हुन्छन् । त्यसपछि मनुष्य मुक्त हुन्छ । मुक्ति भनेको दुःखको अत्यन्ताभावको नाम हो र कुनै सत्तात्मक वस्तुको नाम होइन ।

उत्तरमीमांसा अर्थात् अद्वैतवेदान्त अनुसारको मोक्ष नै आत्यन्तिक मोक्ष हो । यस सम्बन्धमा केही विशेष चर्चा यस निबन्धको उपान्ततिर गरिने छ । यसमा भने आस्तिक दर्शनका अतिरिक्त पाञ्चरात्र आगमका अनुयायी वैष्णव, द्वैतवादी र नास्तिक दर्शनहरूको मान्यता अनुसारको मोक्षको यथाशक्य चर्चा गरिने छ ।

पाञ्चरात्र आगम वेदइतर शास्त्र हो । यसैलाई मूल आधार मानेर रचित पुराण, संहिता, शास्त्र आदि द्वैतपरक हुन् । तिनले मुक्तिलाई ५ थरी भेदमा राखेर उल्लेख गरेका छन् । जसमा [६]सालोक्य, सार्ष्टि, सामीप्य, सारूप्य र सायुज्य पर्दछन् । तिलक र कण्ठीधारी सबै वैष्णवसम्प्रदायहरू यसै पाञ्चरात्र सिद्धान्तलाई मान्दछन् । किन्तु मुक्ति पनि उनीहरू चाहँदैनन् र सधैँ सेव्य र सेवकको रूपमा नै बस्न चाहन्छन् भन्ने मत भागवतमहापुराणको पनि देखिन्छ ।

---

६. सालोक्यसर्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत ।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः ॥ – भागवत ३।२९।१३

नास्तिक दर्शनहरूमा सबैभन्दा पुरानो चार्वाक दर्शन हो । यो भौतिकवादी स्थूल दर्शन हो । खानु, पिउनु र मोजमजा गर्नु नै उसको सिद्धान्त हो । जीवनमा सुख भोग गर्नु नै स्वर्ग हो भनेर मान्ने चार्वाक दर्शनको नरक भनेको दुःखको भोग गर्नु नै हो । अन्ततोगत्वा उसको मोक्ष जीवनको अन्त्य हो ।

अर्को नास्तिक जैन दर्शन हो । अज्ञानजन्य क्रोध, मोह, लोभ र अहंबाट जन्मिने वासना जीवका बन्धन हुन् । सम्यक् दर्शन, सम्यक् ज्ञान र सम्यक् चरित्र आदिको परिपालन गरेर अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य र अपरिग्रहतामा रहनु मोक्षका साधन हुन् । यी साधनहरू नै मोक्षका मार्ग हुन् । यसबाट जीवले आफ्नो वास्तविक स्वरूपको ज्ञान गर्दछ । त्यसपछि जीव अनन्त आकाशमा आक्कासिँदै जान्छ । यसरी आक्कासिँदै गएर अनन्त आकाशमा विलीन हुनु नै जैन दर्शनको मोक्ष हो ।

नास्तिकदर्शनहरू ६ ओटा भनिन्छन् तर गणनामा ६ ओटा नभएर तीन ओटा मात्रै देखा पर्दछन् । अर्को अनीश्वरवादी नास्तिक दर्शन बौद्ध दर्शन हो । बौद्ध दर्शनलाई चारथरी विभाग लगाएर ६ थरी भनिएको हो । ती हुन् – शून्यवादी [७]माध्यमिक, विज्ञानवादी योगाचार, बाह्यानुमेयवादी सौत्रान्तिक र बाह्य प्रत्यक्षवादी वैभाषिक दर्शन । बौद्ध दर्शन सूक्ष्म विचार भएको दर्शन हो । समष्टिमा बौद्ध दर्शनको सिद्धान्त शून्यवाद नै हो । बौद्ध दर्शनको निर्वाण वा परिनिर्वाण नै मोक्ष हो । त्यो मोक्ष शून्य भएर हराउनु हो । बौद्धदार्शनिक अश्वघोषले

---

७. मुख्यो माध्यमिको विवर्तमखिलं शून्यस्य मेने जगत्,
योगाचारमते तु सन्ति मतयस्तासां विवर्तोऽखिलः ।
अर्थोऽस्ति क्षणिकस्त्वसावनुमितो बुद्ध्येति सौत्रान्तिकः,
प्रत्यक्षं क्षणभङ्गुरञ्च सकलं वैभाषिको भाषते ।। – मध्यकशास्त्र

मोक्ष, निर्वाण वा परिनिर्वाण प्राप्त गर्नु भनेको [८]बलिरहेको बत्ती तेल समाप्त भएर धिपिक्क निभेर शान्त भए जस्तै अर्थात् शून्यमा विलीन हुनु हो भनेर उदाहरण दिँदै जीवले मोक्ष प्राप्त गर्ने भनेको उदाहर्यका रूपमा पञ्चक्लेश समाप्त भएर ऊ पूर्णरूपमा शान्त भएर शून्य हुनु वा शून्यमा विलीन हुनु हो भनेका छन् ।

सबै दर्शनका मोक्षपरक सिद्धान्तहरू फरक फरक छन् र तिनलाई व्यक्त गर्ने शैलीहरू पनि पृथक् पृथक् देखिन्छन् । किन्तु अद्वैतवेदान्तद्वारा प्रतिपादित औपनिषद प्रमाणमा आधारित मोक्षसिद्धान्त जस्ता प्रस्ट र अपौरुषेय श्रुतिसम्मत शाश्वत सिद्धान्त अरू सिद्धान्त छैनन् । किनभने अरू दर्शन, मत र सम्प्रदायका मोक्षसिद्धान्तहरू तर्क, कल्पना, अन्दाज, अनुमान र कुनै आप्त पुरुषले भनेको वा प्रतिपादन गरेको भनेर चलेका छन् । त्यस्ता मिथ्या, कपोलकल्पित र अश्वाश्वत पुरुषद्वारा भनिएका र प्रतिपादन गरिएका श्रौतप्रमाणशून्य सिद्धान्तद्वारा कुनै मुमुक्षुले पनि शाश्वत मोक्ष प्राप्त गर्नसक्ने देखिँदैन ।

जबसम्म मनुष्यले विषयप्रतिको आसक्ति छोड्दैन तबसम्म मोक्षमार्गमा प्रवृत्त हुन सक्तैन । मिथ्या मायिक विषयको आकर्षण र त्यतातर्फ मनलाई लाग्न नदिएर परमार्थतर्फ मन लगाउनु नै मनुष्यको कल्याणकारी प्रवृत्ति हो भन्न सकिन्छ । किनभने एकातिर [९]मन नै

---

८. दीपो यथा निर्वृतिमभ्युपेतो नैवावनिं गच्छति नान्तरिक्षम् ।
दिशं न काञ्चिद्विदितं न काञ्चित्स्नेहक्षयात्केवलमेति शान्तिम् ॥
एवं कृती निर्वृतिमभ्युपेतो नैवावनिं गच्छति नान्तरिक्षम् ।
दिशं न काञ्चिद्विदिशं न काञ्चित्क्लेशक्षयात्केवलमेति शान्तिम् ॥
– सौन्दरनन्द १६।२८,२९

९. मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
बन्धाय विषयासक्तं मुक्त्यैर्निर्विषयं मनः ॥ – शाट्यायनीयोपनिषद् १

मनुष्यको बन्धनको कारण हो भने अर्कोतर्फ मन नै मोक्षको कारण पनि हो । मनुष्यले आफ्नू मनलाई विषयतिर लगाएमा संसारको दुरन्त जन्ममृत्युको दुश्चक्रमा पर्दछ र बाँधिन्छ भने त्यसै मनलाई विषयबाट फर्काएर ब्रह्मचिन्तनतर्फ लगाएमा मनुष्यले कैवल्य मोक्ष पनि प्राप्त गर्न सक्तछ । अतः बन्ध र मोक्षको परम साधन मनुष्यको मन नै हो भनेर श्रुतिले भनेको छ ।

[१०]देहाभिमानी अज्ञानी मनुष्यले आफ्ना ज्ञानेन्द्रियहरूद्वारा सम्बन्धित विषयहरूको साक्षात् ग्रहण नगरेमा उसका स्थूल विषयहरू निवृत्त हुन्छन् । किन्तु ती विषयहरूको सूक्ष्म संस्कार, रस वा राग भने निवृत्त हुँदैन । त्यसै संसारी अज्ञले ज्ञानमार्गमा लागेर कालान्तरमा ब्रह्मसाक्षात्कार गरेमा वा भएमा विषयको सूक्ष्म संस्कार, रस, राग वा अविद्या पनि निवृत्त हुन्छ भन्ने गीतामा भगवान् श्रीकृष्णको उपदेश छ ।

स्थूल विषयहरूबाट इन्द्रियहरूको निवृत्ति सुषुप्ति, मूर्च्छा, बेहोस, मादकपदार्थको सेवन गरेर लठ्ठिँदा, ध्यान र समाधि समेतमा केही समयका लागि हुन्छ । जतिसुकै अज्ञानी र मूढ भए पनि ती अवस्थामा इन्द्रियहरूले विषयहरूको ग्रहण कदापि गर्न सक्तैनन् । किन्तु ती अवस्थाहरूबाट फर्किएपछि विषयतर्फ इन्द्रियहरू गइहाल्दछन् । ब्रह्मज्ञानपछि भने स्थूल र सूक्ष्म दुवै राग, रस वा वासना समाप्त हुन्छन् ।

इन्द्रियहरूले स्थूलात्मक आफ्ना आफ्ना विषयहरूमा गएर ती विषयहरूको रस वा सूक्ष्म वासना [११]आहरण गरेर अर्थात् लिएर अन्तःकरणमा पुऱ्याउँछन्, त्यसै आहरण गर्ने कामलाई नै आहार भनिन्छ । त्यसले अन्तःकरणलाई मलयुक्त गराएर मलिन बनाइदिन्छ ।

---

१०. विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं रजोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ – गीता २।५९

११. आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः । – छान्दोग्योपनिषद् २६।७।२

त्यो प्रक्रिया भोक्ताका भोगका लागि चल्दछ। जडचेतनको अध्यास भएर निष्पन्न मिथ्या चिदाभास वा जीवात्मा नै भोक्ता हो । त्यसै विषयोपलब्धिद्वारा अन्तःकरण नै वासना र संस्कारद्वारा दूषित भएको हुन्छ । त्यसको परिशुद्धि भगवद् अर्पित निष्काम कर्मद्वारा नै हुन सक्तछ। त्यसपछि भगवद् अर्पित अनन्याभक्ति नै ब्रह्मसाक्षात्कारका लागि प्रमुख साधन हुन्छ। यसैबाट नै वासनाको सूक्ष्म संस्कारका रूपमा मनुष्यका अन्तःकरणमा जन्मजन्मान्तरदेखि रहेको रस अथवा राग वा लेशाविद्या समेत समाप्त हुन्छ, अन्यथा हुँदैन।

यस संसारमा मानव भएर आएपछि सचेत मनुष्यले संसाररूपी मायिक बन्धनबाट मुक्त हुने प्रयास गर्नु पूर्वजन्मका पुण्यको फल भनेर मान्नु पर्दछ। मुक्तिको कामना गरेर मात्रै मुक्त हुन सकिँदैन, त्यसैका लागि विविध साधनहरूको आवश्यकता पर्दछ । ती साधनहरू [१२]क्षमा, सरलता, दया, सन्तोष र सत्य आदि हुन्। ती साधनहरूलाई अमृत सरह आफ्नो जीवनमा मनुष्यले धारणा गरेर विषय वासनालाई विष सरह त्याग्नु पर्छ। त्यसपछि मनुष्यको मोक्ष हुन्छ।

[१३]मोक्ष भनेको विषयप्रतिको तीव्र वैराग्य नै हो भने वैषयिक अर्थात् विषयरसप्रतिको अत्यन्त आसक्ति नै बन्धन हो । यही नै बन्धन र मोक्षको विज्ञान हो । यति गुह्य उपदेश श्रवण गरेर पनि संसारी मिथ्या विषयको रसमा लटपटिएर मोक्ष मार्गमा तिमी अग्रसर हुँदैनौ भने जे इच्छा लाग्छ त्यही गर भनेर ब्रह्मज्ञानी अष्टावक्र मुनिले राजा जनकलाई उपदेश गरेको देखिन्छ। ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु।

---

१२. मुक्तिमिच्छसि चेत्तात विषयान् विषवत्त्यज।
क्षमार्जवदयातोषसत्यं पीयूषवद्भज ॥ – अष्टावक्रगीता १।२

१३. मोक्षो विषय वैरस्यं बन्धो वैषयिको रसः।
एतावदेव विज्ञानं यथेच्छसि तथा कुरु ॥ – अष्टावक्रगीता १०।२

पुरुषः प्रकृतेः परः

पुरुषशब्द पुरि देहे शेते विग्रहमा शी+ढ पृषो तारा, पुर्+कुषन् भएर बन्दछ। यसका अर्थहरू सामान्यरूपमा नर, मनुष्य, मर्द, आदि हुन्छन् भने वेदान्तका भाषामा प्रत्येक प्राणीका अन्तःकरणमा रहने साक्षी वा ईश्वरको प्रतिबिम्बित चिदाभासलाई लिइन्छ।

[१]सृष्टिको सुरुमा परमेश्वरले अव्यक्त नाम र रूपलाई व्यक्त गर्दै सर्वप्रथम भूः आदि लोकहरूको रचना गरे। त्यसपछि द्विपद उपलक्षित मनुष्यशरीर र पक्षिका शरीरको रचना गरे। त्यसपछि चतुष्पद उपलक्षित पशुका शरीरको रचना गरे। त्यसपछि पुरः अर्थात् पहिले परमात्मा, ईश्वर पक्षी अर्थात् लिङ्ग शरीर भएर पुर् अर्थात् शरीरमा पुरुषरूपबाट प्रविष्ट भए। यसको व्याख्या गर्दै श्रुति अगाडि भन्दछ – तिनै पुरुष नै समस्त पुरहरू अर्थात् शरीरहरूमा शयन गर्दछन्। त्यसरी शरीररूपी शय्यामा सुत्ने वा पुरिशय हुनाका कारण ती ईश्वरलाई पुरुष भनिएको हो भनेर उपनिषद्‌ले भनेको छ।

अविकारी परमात्मा मायिक अध्यासका कारण मायाका वा प्रकृतिका सत्त्व, रज र तमोगुणहरूमा लटपटिएर कर्ता र भोक्ता जस्तो बनेर कर्म गर्दै कर्मको फल सुख र दुःख भोग्दै संसारमा घुमिरहन्छ। [२]पुरुष अर्थात् जीव कार्य र कारणमा परिणत भएको अविद्यारूप प्रकृतिमा रहेर प्रकृतिजन्य सुखदुःखात्मक गुणहरूको भोग गर्दछ। यस

---

१. पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः।
पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशदिति।
स वा अयं पुरुष सर्वासु पुर्षु पुरिशयः॥ – बृहदारण्यकोपनिषद् २।५।१८

२. पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान्।
कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु॥ – श्रीमद्भगवद्गीता १३।२१

पुरुष वा जीवको सत् असत् आदि राम्रा नराम्रा साना ठूला योनिहरूमा जन्मन पुग्नुको मुख्य कारण गुणसङ्ग वा मायाका गुणहरूमा आसक्त हुनु नै हो भनेर भगवान् श्रीकृष्णले गीतामा भन्नुभएको छ।

पारमार्थिकरूपमा [३]पुरुष भनेर प्रकृति अर्थात् मायाका कार्य महत्तत्त्वदेखि लिएर पञ्चीकृत स्थूल प्रपञ्चभन्दा पृथक् रहेको ब्रह्मलाई बुझाउँछ । किनभने यो दृश्य प्रपञ्च सारा व्याकृत हो । यसलाई उपनिषद्को भाषामा विदित भनिन्छ। किनभने यस दृश्यात्मक अथवा नामरूपात्मक दृश्य प्रपञ्चलाई कसै न कसैले जानेको नै हुन्छ। किन्तु पुरुष वा ब्रह्म भने अविदित हो। किनकि विदितभन्दा विपरीत व्याकृत प्रपञ्चकी जननी अविद्यारूप अव्याकृत भन्दा धेरै पर वा माथिको त्यो पुरुष हो। अतः अविदित हो।

त्यस परमार्थ तत्त्वलाई मायिक मन, वचन आदि करणबाट जान्न सकिँदैन। किनकि [४]परमात्माले सम्पूर्ण ज्ञेयलाई जान्दछ तर उसलाई जान्ने कोही पनि छैन भनेर श्रुतिले भनेको छ। यसको समर्थन गर्दै फेरि अर्को श्रुति [५]त्यस विज्ञातालाई कसले जान्न सक्तछ ? भनेर आश्चर्य मिश्रित प्रश्न गर्दछ।

उपर्युक्त श्रुति अनुरूप नै पुराणहरूले पनि परमात्मतत्त्वलाई पुरुषका रूपमा वर्णन गरेको देखिन्छ। [६]हे भगवन् ! हजुर प्रकृतिभन्दा माथि अर्थात् पर रहेको पुरुष हुनुहुन्छ । हजुर केवल अनुभव र आनन्दको रूपमा वेद्य हुनुहुन्छ। सम्पूर्ण प्राणीमात्रका बुद्धिवृत्तिका

---

३. तद्विदितादथो अविदितादधि। – केनोपनिषद् १।३

४. स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता। – श्वेताश्वतरोपनिषद् ३।१९

५. विज्ञातारमरे केन विजायात्। – बृहदारण्यकोपनिषद् २।४।१४

६. विदितोऽसि भवान् साक्षात् पुरुषः प्रकृतेः परः।
केवलानुवभानन्दस्वरूपः सर्वबुद्धिदृक्॥ – श्रीमद्भागवत १०।३।१३

साक्षीका रूपमा रहनु हुन्छ भन्ने मात्र जानिन्छ। त्यसभन्दा बढी हजुरलाई जान्न सकिँदैन भन्दै आफ्नी पत्नी देवकीका गर्भमा आएका भगवान्‌को स्तुति गर्दै वसुदेव भन्नुहुन्छ।

परमात्मा सर्वप्रथम महत्तत्त्व आदि सूक्ष्म सृष्टि र आकाशादि स्थूलसृष्टि गरेर अर्थात् सत् र चित्‌रूपले सम्पूर्ण चर र अचरमा पनि [७]प्रवेश गर्नुभयो भन्ने श्रुतिको भनाइ छ। किन्तु परमात्मा सृष्टि गर्दा नै विवर्तित भएर वा उपादान कारणका रूपमा पसिसकेको हुँदा फेरि पस्नु आवश्यकता नभएको कुराको स्पष्ट गर्दै गीतामा भगवान्‌ले सबै भूतहरू [८]ममा छैनन् किन्तु म तिनीहरूमा रहेको छु भन्नुभएको छ। उपनिषद्‌ले परमात्मा अनुप्रवेश गरे भनेको पहिले नै पसिसकेको हुँदा पछि पसेझैँ गरेको भनेको हो।

[९]हे भगवन् ! हजुर सर्वप्रथम आफ्नो शक्तिस्वरूपिणी प्रकृति अर्थात् मायाद्वारा त्रिगुणात्मक जगत्‌को सृष्टि गर्नुहुन्छ। त्यसपछि वस्तुतः हजुर त्यस सृष्टिमा प्रवेश नगरे पनि प्रवेश गरे जस्तो लाग्नु हुन्छ भनेर भागवतमा वसुदेवको मुखबाट उपनिषद्‌मा आएको अनुप्रवेशलाई स्पष्ट गरिएको देखिन्छ।

परमात्माका नाम र रूप आदि हुँदैनन्। नाम र रूप मायिक हुन्। परमात्माका नाम र रूप नहुने भए पनि भक्ति र ज्ञानका लागि स्वरूप र लक्षणको भने श्रुतिले अभिधान गरेको छ जसलाई [१०]सत्यस्वरूप, ज्ञानस्वरूप, [११]आनन्दस्वरूप र अनन्त आदि भनिन्छ। वास्तवमा

---

७. तत् सृष्ट्वा तदेवाऽनु प्राविशत्। – तैत्तिरीयोपनिषद् २।६

८. मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः॥ गीता ९।४

९. स एव स्वप्रकृत्येदं सृष्ट्वाग्रे त्रिगुणात्मकम्।
तदनु त्वं ह्यप्रविष्टः प्रविष्ट इव भाव्यसे॥ – भागवत १०।३।१४

१०. सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म। – तैत्तिरीयोपनिषद् २।१।१

११. सच्चिदानन्दरूपाय विश्वोत्पत्त्यादिहेतवे। – भागवतमाहात्म्य १।१

सत् वा [१२]अस्ति, चित् वा भाति र प्रिय वा आनन्द नै ब्रह्मलाई बुझाउने नामहरू हुन् भने नाम र रूप चाहिँ मिथ्या अर्थात् जगद्रूप हुन् भन्ने वाक्यसुधाकारको मत देखिन्छ। यसै मतको समर्थन गर्दै [१३]पञ्चदशीकारले पनि जिज्ञासु जब सबै पदार्थमा नाम र रूपलाई पन्साएर केवल सत्, चित् र आनन्दरूप परात्पर पूर्ण ब्रह्मको नै मनोयोगपूर्वक चिन्तन र मनन गर्न लाग्दछ तत्पश्चात् मात्र नाम र रूपप्रति उदासीन हुन थाल्दछ भन्नुभएको छ। वास्तविक रूपमा ब्रह्मभावमा चुर्लुम्म नडुबेसम्म शक्तिलशाली मायिक नाम र रूपलाई उपेक्षा गर्न सकिँदैन।

[१४]संसारमा दुई थरी पुरुषहरू प्रसिद्ध छन् – जसमा एउटा क्षर पुरुष र अर्को अक्षर पुरुष हो। सबै भूतहरू तिनका कार्यहरू क्षर हुन् भने कूटस्थ अर्थात् साक्षी अक्षर पुरुष हुन् भन्दै गीताले उपर्युक्त क्षर पुरुष र अक्षरपुरुषभन्दा माथि अर्को उत्तम पुरुष भएको कुरा बताएको छ। ती उत्तम पुरुष अविनाशी ईश्वर हुन्। आफूले सृष्टि गरेका तीनै लोकमा प्रवेश गरेर ईश्वरले आफ्नू सत्ताले तिनलाई पनि सत्तावान् बनाएका छन् भनेर गीताले भनेको छ।

पुरुष, चेतन परमात्मा वा ब्रह्म नै हुन्। विष्णुसहस्रनाममा पुरुष शब्द पनि पर्दछ। प्रकृति भन्नाले जड प्रकृतिलाई लिइन्छ। गीतामा अपराप्रकृति र पराप्रकृति भनेर दुईथरी प्रकृतिलाई लिइएको छ।

---

१२. अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम इत्येव पञ्चकम्।
आद्य त्रयं ब्रह्म रूपं जगद्रूपं ततो द्वयम्॥ – वाक्यसुधा

१३. सच्चिदानन्दरूपेऽस्मिन् पूर्ण ब्रह्मणि वीक्षिते।
स्वयमेवावजानाति नामरूपं शनैः शनैः॥ – पञ्चदशी, अद्वैतानन्दप्रकरण ८०

१४. द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते॥ – श्रीमद्भगवद्गीता १५।१६,१७

[१५]अपरा प्रकृति भनेर भूमि, जल, अग्नि, वायु, आकाश, मन, बुद्धि र अहङ्कार समेत जडात्मिका माया यद्वा अनादि प्रकृतिका आठथरी विकारहरूलाई लिइएको छ भने [१६]परा प्रकृति भनेर चेतन जीवलाई लिइएको छ।

ब्रह्म जडात्मिका अविद्या, माया वा प्रकृतिलाई लिएर सृष्टि अर्थात् चराचर प्रपञ्चका रूपमा विवर्तित हुन्छ भन्ने अद्वैतवेदान्तको सिद्धान्त हो। यसैको पुष्टि गर्दै गीतामा भगवान् श्रीकृष्णले [१७]अध्यक्ष किंवा द्रष्टा म चेतनको प्रेरणा पाएर जड त्रिगुणात्मिका प्रकृति वा माया सम्पूर्ण चर र अचर जगत्को सृष्टि गर्दछे भन्नुभएको छ। यसै कुरालाई समर्थन गर्दै श्रुतिले पनि भनेको छ। [१८]प्रकृति माया हो र आफ्नू सत्ता दिएर यसको सञ्चालन गर्ने पुरुष महेश्वर हुन्। यसैबाट अर्थात् कार्यकरणसङ्घातबाट यो सम्पूर्ण जगत् ढाकिएको छ वा सञ्चालित छ।

पुरुष र प्रकृतिका सम्बन्धमा विभिन्न ६ ओटा आस्तिक-दर्शनहरूका आआफ्नै मत छन्। खास गरेर अद्वैत वेदान्त दर्शन र साङ्ख्यदर्शनका बीचमा अत्यन्त ठूलो भिन्नता छ। अद्वैत वेदान्त दर्शनले प्रकृतिलाई जड मान्दछ। प्रकृतिलाई अविद्या, माया, अनिर्वचनीया आदि पर्यायवाची शब्दहरू अद्वैत वेदान्तले प्रयोग

---

१५. भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा॥ – गीता ७।४

१६. अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत्॥ – गीता ७।५

१७. मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्।
हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते॥ – गीता ९।१०

१८. मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्।
तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत्॥ – श्वेताश्वतरोपनिषद् ४।१०

गरेको छ । ब्रह्मको सत्ता पाएर त्रिगुणात्मिका प्रकृति सृष्टि आदि कार्यमा ब्रह्मकी सहायिकाका रूपमा काम गर्दछे । किन्तु जड भएकाले सृष्टिकार्यमा प्रकृतिको कुनै खालको मुख्य भूमिका हुँदैन । अद्वैत वेदान्तमा सृष्टि भनेको ब्रह्मको विवर्त हो । विवर्तित हुने काममा ब्रह्मलाई प्रकृतिले सहयोग गर्दछे तर प्रकृतिका कुनै तत्त्व पनि सृष्टिकार्यमा प्रयोग हुँदैनन् । विवर्तमा अनादि मायाको भूमिका कुमालेले घटको निर्माण गर्दा जलको जस्तो हुन्छ । घट तयार भएर आगोमा पकाए पछि जलको उपस्थिति शून्यवत् हुन्छ । त्यस्तै ब्रह्म प्रपञ्चका रूपमा विवर्तित भएपछि मायाको उपस्थिति शून्यवत् प्रतीती हुन्छ । सृष्टिकार्यमा परब्रह्म नै अभिन्न रूपमा उपादानकारण र निमित्त कारण समेत भएकाले प्रकृतिको प्रमुख भूमिका देखिँदैन ।

साङ्ख्य दर्शनले भने पुरुष वा परमात्मालाई निष्क्रिय साक्षीका रूपमा मात्रै मान्दछ । उसका मतमा प्रकृति अर्थात् प्रधानलाई सृष्टिकार्यको उपादानकारण र सर्वेसर्वा पनि मान्दछ । यो मत निरीश्वरवादी साङ्ख्यवादीको हो भने सेश्वर साङ्ख्यवादीको मत भने धेरै मात्रामा अद्वैत वेदान्तसँग मिल्दछ । प्रधानलाई सृष्टि कार्यमा स्वतन्त्र उपादानकारण मान्नेमा भने केही अंशमा सेश्वर योगदर्शनको सिद्धान्त मिल्न आउँछ । यी दुवै दर्शन द्वैतवादी र अनेक जीव मान्ने दर्शन हुन् ।

निरीश्वरवादी साङ्ख्य दर्शनले जड अर्थात् चेतनाशून्य प्रधानबाट सम्पूर्ण चराचर जगत्को सृष्टि हुन्छ भन्नु सामान्य व्यावहारिक दृष्टि र सैद्धान्तिक दृष्टिले पनि पटक्कै सम्भव नहुने हुँदा अरू दर्शनले यसलाई मान्यता दिएका छैनन् । त्यसमा पनि अद्वैतवेदान्त दर्शनले त साङ्ख्यको उक्त सिद्धान्त सोझै श्रुतिविरुद्ध भएकाले मान्यता दिने कुरै भएन । त्यसको खण्डन गर्न भगवान्

वेदव्यासले उपनिषद् मन्त्रहरूका प्रमाणहरूका आधारमा ब्रह्मसूत्रमा ईक्षत्यधिकरणका नामबाट 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' (ब्र.सू.१।१।५।५) देखि 'श्रुतत्वाच्च' (ब्र.सू.१।१।५।११) सम्म सात ओटा सूत्रहरू रचना गर्नुभएको छ । जसमा कर्तुं, अकर्तुं र अन्यथा कर्तुं समर्थ सर्वशक्तिसम्पन्न [१९]सत्स्वरूप [२०]चित्स्वरूप [२१]सनातन सर्वज्ञ ब्रह्मबाट मात्रै सृष्टि हुनसक्ने औपनिषद प्रमाणहरू प्रस्तुत गर्दै जडप्रधानबाट भने अखिल ब्रह्माण्डको सृष्टि नहुने अर्थात् जडप्रधानलाई उपादानकारण मान्न नसकिने भन्नुभएको छ। यसको साथै सूत्रकारले जडप्रधानलाई सृष्टिकार्यको उपादान कारण मान्ने [२२]योगदर्शनको सिद्धान्तलाई पनि खण्डन गर्नुभएको छ।

अद्वैत वेदान्तको सिद्धान्तमा जडात्मिका त्रिगुणमयी प्रकृति वा माया सम्पूर्ण भूतको उत्पत्तिको योनि वा क्षेत्र हो । त्यसैमा म बीज अर्थात् सत्ता र चिदाभासरूपी चेतनबीज दिएर सृष्टि गर्दछु। त्यसैबाट सम्पूर्ण उत्पत्ति हुन्छ भनेर गीतामा भगवान्‌ले भन्नु भएको छ।

प्रकृति वा माया वा अविद्या सत्, असत् र सदसत् केही पनि भन्न नसकिने [२३]अनिर्वाच्या हो । त्यसका दुई भेदहरूमा मूला अविद्या र

---

१९. सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । – छा.उ.६।६।१

२०. (क) तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत । – छा.उ.६।३।३
(ख) स ईक्षाञ्चक्रे । स प्राणमसृजत । – प्रश्नोपनिषद् ६।३

२१. यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपस्तस्माद् ब्रह्म नाम रूपमन्नञ्च जायते ।
– मुण्डकोपनिषद् १।१९

२२. एतेन योगः प्रत्युक्तः । – ब्रह्मसूत्र २।१।२।३

२३. अनिर्वाच्याऽविद्याद्वितय सचिवस्य प्रभवतो
विवर्ता यस्यैते वियदनिलतेजोऽबवनयः ।
यतश्चाभूद् विश्वं चरमचरमुच्चावचमिदम् ॥
– ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यं, भामती १

अन्तःकरणावच्छिन्न अज्ञानसमेत पर्दछन् । ती दुवैको सहयोगबाट ब्रह्मका आकाश, वायु, तेज, जल र पृथिवी समेत पाँच भूतहरू विवर्त अर्थात् अतात्त्विक कार्यहरू पैदा हुन्छन् । त्यतिमात्रै होइन उनै ब्रह्मबाट समस्त चराचर प्रपञ्च पनि समुद्भूत हुन्छन् भन्ने आचार्य वाचस्पति मिश्रको मत देखिन्छ ।

सृष्टिकार्यमा सहयोगी भएर पनि त्यो तमोरूपा अविद्या अर्थात् प्रकृति माया स्वप्रकाश भारूप ब्रह्मका अगाडि पर्न सक्तिन । [२४]लाज मानेर परै भाग्दछे भनेर भागवतकारले भन्नुभएको छ । वस्तुतः अन्धकार कसरी प्रकाशका सामु पर्न सक्तछ ? प्रकाशका अगाडि त्यो अन्धकार हराउँछ वा प्रकाशमा नै स्वतः लीन हुन्छ । जसरी सूर्यका अगाडि रात पर्न सक्तैन त्यसरी नै स्वप्रकाश ब्रह्मका सामु माया पर्न नसक्ने तथ्यलाई भागवतमा उत्प्रेक्षा वा रूपकका रूपमा रोचक शैलीमा वर्णन गरिएको छ ।

परमात्मा पुरुष अर्थात् अन्तर्यामीरूपले प्राणीहरूका अन्तःकरणमा छन् भने प्रपञ्चमा कालरूपले व्याप्त छन् । उनी माया वा प्रकृति भन्दा पर भए पनि आफ्नी त्रिगुणमयी [२५]प्रकृतिलाई वशमा गरेर त्यही मायाद्वारा नै सम्पूर्ण भूत समुदायको बारम्बार सृष्टि गर्दछु भनेर भगवान् श्रीकृष्णले गीतामा भन्नुभएको छ । ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु ।

२४. माया परैत्यभिमुखे च विलज्जमाना । – भागवत २।७।४७

२५. प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेवर्शात् ।। – श्रीमद्भगवद्गीता ९।८

प्रकृतिं विद्धि मे पराम्

पराविद्याका सम्बन्धमा पराविद्यानामक ग्रन्थमा यथाशक्ति र यथामति मैले उल्लेख गरिसकेको छु । यसै सम्बन्धमा फेरि लेखेर पिष्टपेषण गर्नु उपयुक्त हुने देख्तिन । अतः यस निबन्धमा श्रीमद्भगवद्गीतामा आएको परा र अपरा प्रकृतिका सम्बन्धमा मात्रै सीमित रहेर चर्चा गर्दछु ।

साङ्ख्य दर्शनको सिद्धान्त अनुसार उक्त दर्शनमा जड प्रकृति र चेतन पुरुष समेत गरेर दुई थरी परम तत्त्व मानिन्छन् । पुरुष चेतन हो तर निष्क्रिय भएकाले केही पनि गर्दैन तर प्रकृति अचेतन र जड भए पनि त्रिगुणात्मिका भएकीले सम्पूर्ण प्रपञ्चको सृष्टि गर्दछे । पुरुष केवल द्रष्टा अर्थात् साक्षी मात्र हो । सृष्टि गर्ने क्रममा सबभन्दा पहिले प्रकृतिबाट महत्तत्त्वको सृष्टि हुन्छ, महत्तत्त्वबाट त्रिगुणात्मक अहङ्कार, त्यसबाट पाँच ओटा सूक्ष्म तन्मात्रा, त्यसको व्यष्टि सात्त्विक अंशबाट पाँच ज्ञानेन्द्रियहरू र समष्टि सात्त्विक अंशबाट अन्तःकरण उत्पन्न हुन्छ ।

त्यसै गरेर तन्मात्राको व्यष्टि राजस अंशबाट पाँचओटा कर्मेन्द्रियहरू र समष्टि राजस अंशबाट प्राणको उत्पत्ति हुन्छ । यस प्रकारले त्रिगुणात्मिका प्रकृतिबाट क्रमशः महत्तत्त्वदेखि मनसम्मका १६ थरी तत्त्वहरूको सृष्टि हुन्छ ।

उपर्युक्त साङ्ख्य सिद्धान्तलाई बुझेपछि मोटामोटी रूपमा श्रीमद्भगवद्गीतामा वर्णित अपरा प्रकृतिलाई बुझ्न सजिलो हुन्छ । अपराप्रकृतिका महत्त्वपूर्ण तत्त्वहरू मध्येका [१]भूमि, आप–जल,

---

१. भूमिरापोऽ नलो वायुः खं मनो बुद्धिरेवच ।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ – श्रीमद्भगवद्गीता ७।४,५

अनल–तेज, वायु, खम्–आकाशसमेतका यी पाँच स्थूल भूतहरू उपर्युक्त तिनका कारणरूप सूक्ष्म भूत वा पञ्चतन्मात्रा भनेर जान्नु पर्दछ। गीतामा आएको मन भन्नाले त्यसको कारण भएको अहङ्कार भनेर जान्नुपर्दछ। बुद्धि भनेर साङ्ख्यको महत्तत्त्वलाई सम्झनुपर्दछ। गीतामा आएको अहङ्कार भन्नाले सामान्य अहङ्कार नभएर यसको वासनायुक्त अव्यक्त प्रकृति अर्थात् मूल प्रकृतिलाई नै लिनुपर्दछ।

भगवान् श्रीकृष्णले भिन्नभिन्न रूपमा रहेका पञ्चतन्मात्रा, अहङ्कार, महत्तत्त्व र मूलप्रकृति नै यी आठ प्रकृति मेरा अपरा प्रकृति किं वा जडप्रकृतिहरू हुन् भन्नु हुँदै यसदेखि भिन्नरूपमा रहेको चेतन तत्त्वलाई परा प्रकृति भन्नुभएको छ। परा प्रकृतिलाई सर्वश्रेष्ठ चेतन भएकाले जगत्लाई धारणा गर्ने जीवरूप क्षेत्रज्ञ नै परा प्रकृति हो पनि भगवान्ले भन्नुभएको छ।

श्रीमद्भगवद्गीताको प्रकृतिका प्रसङ्गमा आएको अपरा प्रकृति भनेर परमात्माले महासृष्टिको प्रथम परिकल्पनामा परिकल्पित अनिर्वचनीया मूला अविद्या अर्थात् जड प्रकृतिलाई उसका जड पञ्चस्थूल महाभूत बाह्य प्रकृति र अन्तःकरण मन, बुद्धि र अहङ्कारलाई लिएको देखिन्छ। परा प्रकृति भनेर परब्रह्मको प्रतिबिम्बस्वरूप प्रत्येक प्राणीमा रहने जीवात्मा क्षेत्रज्ञलाई लिएको छ।

महासृष्टिको सुरुमा परब्रह्म परमात्माले सृष्टि सञ्चालन गर्न जीवात्माका रूपमा म धेरै होऊँ अर्थात् उत्पन्न होऊँ भनेर [२]कामना गरे। त्यसपछि तपस्या गरे। त्यसपछि परमात्माले स्थूल र सूक्ष्म भूत र भौतिक प्रपञ्चको सृष्टि गरे। यी सबैको सृष्टि गरेर परमात्माले यसै

---

२. सोऽकामयत। बहु स्यां प्रजायेयेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च। तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्।

– तैत्तिरीयोपनिषद् ६।२।३

आफ्नू सृष्टिमा अनुप्रवेश गरे भनेर उपनिषद्ले भनेको छ।

परमात्मा ब्रह्मलाई श्रुतिले शुद्ध, निष्कल इत्यादि गुणहरूले युक्त भनेको छ। ऊ परमस्वच्छ र अत्यन्त सूक्ष्म भएकाले ब्रह्म कसरी जीवरूपमा धेरै हुन सक्तछ ? किनभने ब्रह्मलाई उपनिषद्ले निरवयव, अव्यय, [३]निष्कल, निष्क्रिय, शान्त, निरवद्य, निरञ्जन आदि विशेषण जस्तो विशेषण समेत दिएको छ। त्यस्तो अजन्मा र नामरूपरहित ब्रह्म कसरी धेरै हुन सक्तछ ? यस जिज्ञासाको समाधानका लागि आचार्य श्रीशङ्करले आफ्नू भाष्यमा प्रष्ट लेख्नुभएको छ जुन मननीय छ।

आफैँमा अव्यक्तरूपमा रहेको ब्रह्म मायिक आध्यासिक सम्बन्धबाट नाम र रूपहरूका द्वारा अभिव्यक्त हुन्छ। आफ्नू स्वरूपलाई त्याग नगरीकन नै सबै अवस्थामा देश र कालमा ब्रह्म विवर्तित हुन्छ। [४]ब्रह्म धेरै हुनु भनेको मायिक नाम र रूपलाई अभिव्यक्त गर्नु नै हो। यसदेखि बाहेक अरू कुनै उपायले पनि निरवयव ब्रह्मले धेरै हुन अथवा थोरै हुनु सम्भव नै छैन। जसरी आकाशको अल्पत्व र बहुत्व हुनु घटादि उपाधिका बहुत्व र अल्पत्वमा आधारित छ। त्यसै गरी ब्रह्म पनि उपाधिगत नाम र रूपका द्वारा धेरै हुन्छ भनेर बुझ्नुपर्दछ।

अर्को उपनिषद्ले पनि उपर्युक्त उपनिषद्को भनाइलाई समर्थन गर्दै भिन्न शैलीमा भनेको छ। जस अनुसार त्यस [५]सद् ब्रह्मले कामना अर्थात् विचार गर्‍यो कि म यस सृष्टिमा जीवात्मरूपले अनुप्रवेश गरेर नाम र रूपलाई अभिव्यक्त गरौँ भनेर नाम र रूपबाट ब्रह्म विवर्तित भयो भनेको छ।

---

३. निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्।
अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम्॥ –श्वेताश्वतरोपनिषद् ६।१९

४. आत्मस्वरूपापरित्यागेनैव अतस्तद्द्वारेणैवात्मा बहु भवति।
– तैत्तिरीयोपनिषद् ६।२।३ शाङ्करभाष्य

५. अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति।
– छान्दोग्योपनिषद् ६। ३। २

यस निबन्धको शीर्षक नै 'प्रकृतिं विद्धि मे पराम्' दिएर मन्थन गर्न लागिएको विषय 'परा प्रकृति' हो । पराविद्या र परा प्रकृति शब्द सामान्य रूपमा सुन्दा उस्तै उस्तै लाग्न सक्तछ, परन्तु यी दुवै शब्दहरूमा ठूलो अन्तर छ। परा प्रकृति भनेको परा अर्थात् उत्कृष्ट, प्रकृति अर्थात् जीवभूत प्राणीहरूको प्राणधारणको निमित्त भएको चेतन तत्त्व हो । गीतामा अपरा र परा गरेर दुई थरी प्रकृतिको उल्लेख पाइन्छ।

अपरा प्रकृतिको सामान्य अर्थ जड भन्ने हुन्छ । भूमिदेखि अहङ्कारसम्मका तमोगुणात्मक पञ्चतन्मात्राबाट सिर्जित पाँच स्थूल प्रपञ्च र तीन सूक्ष्म तत्त्व अर्थात् मन, बुद्धि र अहंकारसमेत गरेर आठ जडसमूहलाई भगवान् श्रीकृष्णले मेरा अपरा प्रकृति भनेर गीतामा भन्नुभएको छ।

अर्कोतर्फ [६]पराविद्या भनेको त्यो विद्या हो जुन विद्याबाट अक्षर ब्रह्मको ज्ञान हुन्छ । अत्यन्त निर्मल, अत्यन्त स्वच्छ र अत्यन्त सूक्ष्म बुद्धिको चरम अखण्डाकार वृत्तिमा आरूढ ब्रह्म चैतन्यलाई नै [७]पराविद्या हो भनेर रामगीताले भनेको छ।

परा भनेको उत्कृष्ट तथा सर्वश्रेष्ठ हो । विद्या भनेको बुद्धिको चरम वृत्ति हो । विशुद्ध ज्ञानको प्रकाशद्वारा प्रकाशित ब्रह्माकार वृत्तिलाई नै विद्या भनेर रामगीताले विद्याको परिभाषा दिएको छ।

विद्याका पनि दुई भेद भएको श्रुतिबाट थाहा हुन्छ। पराविद्या भनेको अक्षर ब्रह्मको ज्ञान गराउने बहिरङ्ग साधन हो भने [८]अपराविद्या चाहिँ ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद समेतका

---

६. अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते। – मुण्डकोपनिषद् १।१।५

७. विशुद्धविज्ञानविरोचनाञ्चिता विद्यात्मवृत्तिश्चरमेति भण्यते। – रामगीता १५

८. तत्र अपरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्व वेदः शिक्षाकल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति। – मुण्डकोपनिषद् १।१।५

चार वेद र शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त छन्द र ज्योतिष समेत ६ ओटा वेदाङ्गहरूसमेत हुन् । यिनलाई ब्रह्मज्ञानका बहिरङ्ग साधन भनिन्छ ।

यसरी पराविद्या, पराप्रकृति तथा अपराविद्या र अपराप्रकृतिका बीचको पार्थक्यलाई सामान्यरूपमा जान्न सकिन्छ । जसरी पराविद्याको अर्थ माथिका पङ्क्तिहरूमा दर्साइयो त्यसरी नै अपराप्रकृतिको अर्थ पनि बुझ्नु आवश्यक हुन्छ । अपराप्रकृति भनेको जड, अचेतन मायाको विकार हो । त्यसैलाई गीताले सृष्टि प्रपञ्चको आधार वा क्षेत्रका रूपमा व्याख्या गरेको पाइन्छ । त्यसै जडप्रकृतिका आधारमा परमात्माले क्षेत्रज्ञ चेतन जीवात्माका रूपमा अनुप्रवेश गरेको यथार्थ श्रुतिले कण्ठतः उद्घोष गरेको छ ।

यसै कुरालाई भगवान् श्रीकृष्णले गीतामा परब्रह्मरूप [९]म नै सम्पूर्ण जगत्को उत्पत्तिको कारण हुँ र मबाट नै सृष्टि, स्थिति र प्रलय सबै सञ्चालित हुन्छन् भन्नुभएको छ । यसबाट परब्रह्म नै अखिल ब्रह्माण्ड लगायत प्रपञ्चका अभिन्न निमित्तोपादानकारण भएको थाहा हुन्छ । उसकै प्रेरणाले नै प्रेरित भएर जडात्मिका मायाले सृष्टि प्रपञ्चको विस्तार अर्थात् विवर्तमा प्रमुख भूमिका खेल्दछे । यो विशाल सृष्टि प्रपञ्च कसरी विस्तारित हुन्छ त भन्ने सम्बन्धमा व्याख्या गर्दै भगवान्ले गीतामा अर्जुनलाई सम्बोधन गर्दै भन्नुभएको छ– [१०]मेरी त्रिगुणात्मिका प्रकृति अर्थात् माया मेरो जड र चेतनात्मक सृष्टि गर्ने योनि किं वा क्षेत्र हो । यस विशाल दृश्यात्मक र अदृश्यात्मक स्थूल तथा सूक्ष्म सृष्टिलाई धारणा गर्ने मेरी अन्तरङ्गा शक्ति महद् ब्रह्म

---

९. अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते । – गीता १०।८

१०. मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।
सम्भवः सर्व भूतानां ततो भवति भारतः ॥ – गीता १४।३

हो । म परमात्मा नै विवर्तित भएर चेतनात्मक बीजको स्थापना गर्छु र त्यसैबाट भूतप्राणीवर्गको उत्पत्ति वा सृष्टि हुन्छ ।

भगवान् परमात्माले अपरा जड प्रकृति र परा चेतन प्रकृति दुवैलाई मेरा प्रकृति हुन् भन्नुभएको छ । किनभने चर, अचर, जड, चेतन, स्थूल, सूक्ष्म, दृश्य र अदृश्य सम्पूर्ण सृष्टि प्रपञ्च उसै परमात्माको सत्ताबाट सत्तावान् भएका छन् । अद्वैत वेदान्तका सिद्धान्तमा तिनको भिन्नै अस्तित्व पटक्कै छैन । किनकि परब्रह्म परमात्माको नै विवर्तितरूप यो सारा जगत्प्रपञ्च हो ।

भामतीकारले सृष्टिको क्रमलाई यसरी व्याख्या गर्नुभएको छ– स्वभावतः [११]अनिर्वाच्य अर्थात् सत् र असत्‌देखि भिन्न एवं मूल अज्ञान अर्थात् मूलाविद्या अन्तःकरणावच्छिन्न अज्ञानका भेदबाट दुई प्रकारका अज्ञान छन् । यिनैको सहयोगबाट ब्रह्मका सत्तामा विवर्तित आकाश, वायु, तेज, जल र पृथिवी समेत पर्दछन् । जसलाई अतात्त्विक कार्य भनिन्छ । त्यसै अतात्त्विक कार्यभित्र मूल अज्ञानको कार्य महत्तत्त्वदेखि पाँच भूतहरूसम्म पर्दछन् भने अन्तःकरणावच्छिन्न अज्ञानद्वारा जीवको सृष्टि हुन्छ । मूल अज्ञानद्वारा जड प्रपञ्चरूप अचर सृष्टि र अन्तःकरणावच्छिन्न अज्ञानद्वारा चररूप चेतन जीवहरूको सृष्टि हुन्छ । यो भामतीकारले व्याख्या गरेको सृष्टिको क्रम हो । सृष्टिको मूलकारण अविद्या अर्थात् अज्ञान नै हो भनेर उहाँले यसैलाई स्पष्ट पार्दै मूला अविद्यालाई अनादि भावरूपा अज्ञान भन्नुभएको र अर्को अविद्या वा अज्ञानलाई पूर्वपूर्वविभ्रमसंस्कार भन्नुभएको छ । [१२]अज्ञान नै यस चर अचर स्थूल र सूक्ष्म विश्व ब्रह्माण्डको मूल

---

११. अज्ञानमेवास्य हि मूलकारणम् । – रामगीता ९

१२. अनिर्वाच्याऽविद्याद्वितयसचिवस्य प्रभवतो
विवर्ता यस्यैते वियदनिलतेजोऽबवनयः ।
यतश्चाभूद्विश्वं चरमचरमुच्चावचमिदं
नमामस्तद्ब्रह्मापरिमितसुखज्ञानममृतम् ॥ – भामती १

कारण हो भनेर रामगीताले भनेको छ। यो भामतीकारले व्याख्या गरेको सृष्टिको क्रम हो । सृष्टिको मूल कारण अविद्या अर्थात् अज्ञान नै हो।

यसै विषयलाई लिएर आचार्यहरूको विभिन्न मत पाइन्छ। उपर्युक्त मत आचार्य श्रीवाचस्पति मिश्रको हो। अर्का आचार्य श्रीसुरेश्वरले भने प्रकारान्तरले त्यसैलाई मूला अविद्या र तुला अविद्या भनेका छन् । मूला अविद्या भनेर सृष्टि कार्यको ब्रह्मकी मूला सहायिका अनादि माया अविद्या वा प्रकृतिलाई लिइएको छ भने तूला अविद्या भनेर क्षणिक प्रातिभासिक वा व्यष्टि अज्ञानलाई लिइएको छ । अविद्या वा अज्ञान नभएमा अद्वैत वेदान्तको सिद्धान्तमा सो सम्पूर्ण दृश्य स्थूल, जड, अचर प्रपञ्च अपरा प्रकृति र द्रष्टा, सूक्ष्म, चेतन, चर जीवसमूह अर्थात् परा प्रकृतिको सृष्टि नै हुन सक्तैन। प्रतिबिम्ब चेतन जीव हो। ब्रह्मकै सत्ता पाएर यो समस्त दृश्यात्मक, त्रिगुणमय सूक्ष्म र स्थूल जड प्रपञ्च सञ्चालित छ। सारा प्रपञ्चको [१३]सृष्टि गरेर त्यसभित्र परमात्मा आफैँ प्रवेश गरे भनेर श्रुतिले भनेको छ।

अपरा प्रकृति र परा प्रकृति जुन जड र चेतन हुन् , ती दुवैलाई परमात्माले मेरा प्रकृति भनेका छन्। प्रकृति भनेको प्रतिकृति हो। प्रतिकृति भनेको उस्तै उही सदृश चिह्न नहुने भएपछि कसरी उसको बिम्ब र प्रतिबिम्बको कल्पना गर्न सकिन्छ ? भनेर संशय उत्पन्न हुनसक्ने भएर नै अद्वैत वेदान्तले [१४]विवर्तवादलाई स्वीकार गरेको हो । किनभने विवर्तवाद मायिकतत्त्वविना पनि मायालाई उपाधि जस्तो बनाएर जड र चेतन जस्तो भएर परमात्मा प्रपञ्चमा देखा

१३. ताः सृष्ट्वा तदेवाऽनुप्राविशत्। – ऐतरेयोपनिषद् ३।१२

१४. अतत्त्वोऽन्यथाप्रथा विवर्त इत्युदीरितः। – पञ्चदशी
उपादानविषमसत्ताककार्योपपत्तेर्विवर्तः। – वेदान्तपरिभाषा

पर्दछ। जसरी अज्ञानलाई उपाधि बनाएर जडडोरीरूपी अधिष्ठानमा सर्पको किञ्चित् पनि चिह्न र गुण नभए पनि लपलपाउँदो चेतन सर्प देखा पर्दछ। त्यस उपादानकारणको कुनै सत्ता पनि त्यस सर्परूप कार्यमा देखा पर्दैन। किनभने डोरी अचेतन हो भने सर्प चेतन हो। त्यसै गरेर विवर्तद्वारा चेतन ब्रह्म नै जड प्रपञ्चका रूपमा देखा पर्दछ।

विवर्तलाई श्रुतिले माकुराको सृष्टिसँग तुलना गरेको छ। [१५]जसरी चेतन माकुराले आफैँ भित्रको जड तन्तु निकालेर जड जालोरूपी प्रपञ्चको सृजना गर्दछ त्यसै गरेर निर्गुण निराकार चेतन ब्रह्म पनि सगुण र साकार तथा जड प्रपञ्चको सृजना गर्दछ।

वस्तुतः [१६]सृष्टि हुनु भन्दा पहिले एक तथा अद्वितीय ब्रह्ममात्र थियो अरू केही थिएन भनेर श्रुति भन्दछ। उसो भए यो दृश्यमान् विशाल प्रपञ्च कहाँबाट कसरी उद्भूत भयो त ? भन्ने जिज्ञासा पैदा हुनसक्ने भएकाले सो सम्बन्धमा भगवान् श्रीनारायण ब्रह्मलाई यसरी बताउनुहुन्छ – [१७]सृष्टि हुनु पूर्व म मात्रै थिएँ। मेरा अतिरिक्त न स्थूल प्रपञ्च न कुनै सूक्ष्म पञ्चतन्मात्रा नै थिए। न ता दुवैको उपादान कारण अज्ञान नै थियो। जब यो दृश्यमान् सृष्टि भविष्यमा समाप्त हुन्छ तब म मात्रै अवशिष्ट रहन्छु, वर्तमान समयको यस प्रतीयमान सृष्टि प्रपञ्चमा पनि ममात्रै छु, अरू केही छैन र नेति नेति वैदिक वाक्यले प्रतिषेध गरेपछि जे शेष रहन्छ त्यो पनि म नै हुँ।

---

१५. यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति।
यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाक्षरात्सम्भवतीह विश्वम् ॥
– मुण्डकोपनिषद् १।१।७

१६. सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाऽद्वितीयम्। – छान्दोग्योपनिषद् ६।२।१

१७. अहमेवासमेवाग्रे नान्यद् यत् सदसत्परम्।
पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम् ॥ – भागवत २।९।३२

[१८]जसरी दनदन बलेको आगोका ज्वालाबाट अनन्त झिल्काहरू र जाज्वल्यमान प्रचण्ड प्रकाशपुञ्ज सूर्यबाट उनका अनन्त किरणहरू बारम्बार निस्किरहन्छन् र फेरि तिनै उपादान कारणमा गएर लीन हुन्छन् त्यसरी नै स्वयम्प्रकाश परमात्माबाट बुद्धि, मन, इन्द्रिय र शरीर समेत जुन अज्ञान वा प्रकृतिका सत्त्व, रज र तमो गुणका प्रवाहहरू बारम्बार बाहिर प्रपञ्चका रूपमा प्रकट हुन्छन् र ती फेरि परमात्मामा नै गएर लीन हुन्छन् भनेर सृष्टि र प्रलयको क्रमलाई भागवतले देखाएको छ।

यद्यपि शुद्ध ब्रह्ममा अज्ञान वा अविद्या रहँदैन तथापि अज्ञानद्वारा सिर्जित अहं, मन, बुद्धिरूपी उपाधिहरूलाई नियामक बनाएर ब्रह्म विभिन्नरूपमा विवर्तित हुन्छ। जसमा आफ्नै प्रतिबिम्बस्वरूप परा प्रकृतिनामक जीवात्मा त्यस ब्रह्मको प्रमुख स्वल्पाकार प्रतिरूप हो।

अन्त्यमा पृथिवी आदि जड अपरा प्रकृतिदेखि भिन्न अर्को परमात्माको परा नामक अत्युत्कृष्ट चेतन आफ्नै प्रतिबिम्बरूप प्रकृति हो त्यो जीवरूप चेतन प्रकृति हो। त्यो नै पुरुष वा क्षेत्रज्ञ पनि हो। त्यसै परा प्रकृतिले नै जगद्रूपी सृष्टिचक्रलाई धारण गरेको छ भनेर भगवान्ले भन्नुभएको छ। यसरी विचार गर्दा भगवान् श्रीकृष्णको सदुपदेशलाई यहाँ उल्लेख गर्नु सान्दर्भिक हुन आउँछ [१९]जुन सत्त्वगुणबाट उत्पन्न भएका सात्त्विक पदार्थहरू हुन् ती सबै भगवान्बाटै उत्पन्न भएका

---

१८. यथार्चिषोऽग्नेः सवितुर्गभस्तयो निर्यान्ति संयान्त्यसकृत्स्वरोचिषा।
तथा यतोऽयं गुणसम्प्रवाहो बुद्धिर्मनः खानि शरीरसर्गाः ॥ – भागवत ८।३।२३
स वै न देवासुरमर्त्यतिर्यङ् न स्त्री न षण्ढो न पुमान् न जन्तुः।
नायं गुणः कर्म न सन्न चासन् निषेधशेषो जयतादशेषः ॥ – भागवत ८।३।२४

१९. ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये।
मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ – गीता ७।१२

हुन् । ती सबै भगवान्बाटै उत्पन्न भए तापनि भगवान् तिनीहरूमा छैनन् परन्तु तिनीहरू भगवान्का अधीनमा छन् ।

सारांशमा सम्पूर्ण सृष्टि प्रपञ्च परमात्माबाट उत्पन्न भएको हो तापनि त्यस सृष्टपदार्थदेखि परमात्मा पृथक् हुन् । दृश्यरूप द्वैत मायिक पदार्थभन्दा पर रहेको स्वप्रकाश प्रत्यक् चैतन्यरूप परमात्मालाई ती दृश्य मायिक पदार्थले छुन पनि सक्तैनन् । परमात्मा अद्वितीय एकमात्र शुद्ध चैतन्य रूप [२०]ब्रह्म आफ्नै महिमामा प्रतिष्ठित भएको कुरा श्रुतिले पनि भनेको छ तापनि आफ्नै बिम्बरूप ईश्वर र परा प्रकृति अर्थात् प्रतिबिम्बरूप जीवद्वारा विशाल आफ्नो सृष्टिलाई उनी सञ्चालन गर्दछन् । ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु ।

२०. स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नीति ।
– छान्दोग्योपनिषद् ७।१४।१

प्रतियोगिविनिर्मुक्त –

ब्रह्मसाक्षात्कार

वेदान्तको चिन्तन गर्ने क्रममा एक दिन मैले विद्वान् वेदान्ती महात्मासँग बसेर चिन्तन गर्ने शुभ अवसर पाएँ। वेदान्त चर्चाको क्रममा उहाँले प्रतियोगी विनाको ब्रह्मको चिन्तन गर्न असम्भव हुने रहेछ भन्नुभयो। यस सन्दर्भमा उहाँलाई परीक्षाका समयमा सोधिएको प्रश्न पनि उहाँले सुनाउनु भयो। त्यो थियो – [1]अविद्याको निषेध वा निवृत्ति नै मोक्ष हो र अविद्या नै संसार हो। न्यायदर्शन अनुसार कुनै पनि वस्तुको निषेध गर्नु भनेको अभाव हुनु हो र जुन वस्तुको अभाव हुन्छ वा निषेध गरिन्छ त्यो प्रतियोगी हुन्छ। त्यो प्रतियोगीका रूपमा स्थानापन्न हुन्छ अथवा अभावको प्रतियोगीलाई मिथ्या पनि भनिन्छ। निषेध गर्दा र मिथ्यात्वको निश्चय गर्दा पनि प्रतियोगित्वेनमात्रै गर्न सकिन्छ अन्यथा गर्न सकिदैँन भन्ने नै न्याय दर्शनको सिद्धान्त हो।

उक्त [2]न्यायदर्शनको सिद्धान्तलाई अगाडि सार्दै महात्माले अद्वैत ब्रह्मको सिद्धि गर्न गाह्रो पर्ने रहेछ भन्नुभयो। किनभने अविद्या वा अज्ञानरूपी आवरणको निषेध नगरी वा अभाव नभई ब्रह्मज्ञान वा ब्रह्मसाक्षात्कार नहुने तर अभाव हुनेबित्तिकै निषेधित अविद्या वा अज्ञानका स्थानमा प्रतियोगी खडा भएपछि एकातर्फ ब्रह्म र अर्कातर्फ प्रतियोगी खडा भएपछि द्वैत भइहाल्दछ। अतः निषेध गर्दा प्रतियोगी खडा हुने र नगर्दा अद्वय ब्रह्मज्ञान नहुने हुन्छ। यसको समाधान

---

१. अविद्यास्तमयो मोक्षः सा संसार उदाहृतः।
विद्यैव चाद्वया शान्ता तदस्तमय उच्यते॥ – ब्रह्मसिद्धिः ३।१०।६

२. यस्याभावः सः प्रतियोगी। – न्यायदर्शन

गर्न निषेधबाट उत्पन्न अभावलाई मीमांसादर्शनको सिद्धान्त अनुसार अधिष्ठान मानेपछि अधिष्ठान स्वरूप ब्रह्ममा नै अभावको पर्यवसान हुन्छ। त्यसपछि अद्वय ब्रह्मसिद्ध हुन्छ भन्दै महात्माले मलाई आफ्नू विचार सुनाउनुभयो।

महात्माले सुनाउनु भएको ब्रह्मसाक्षात्कार गर्ने तरिका मलाई अत्यन्त महत्त्वपूर्ण लाग्यो। यस सन्दर्भमा उहाँले उद्धरणका रूपमा सुनाउनु भएको 'अविद्यास्तमयो मोक्षः' पनि सन्दर्भका दृष्टिले राम्रो लाग्यो। किन्तु अभाव ब्रह्मरूप अधिष्ठान हुन्छ भन्ने पूर्वमीमांसाको सिद्धान्त भने मलाई पत्यार लागेन।

त्यस विषयमा मैले आफ्नू क्षमता अनुसार अनुसन्धान गरेँ। सर्वप्रथम 'अविद्यास्तमयो मोक्षः' को खोजी गर्ने क्रममा [३]अद्वैतसिद्धिको गौडब्रह्मानन्दी अर्थात् लघुचन्द्रिका टीकाको सुरुमा नै वार्तिकको भनेर उद्धृत गरेको अनुष्टप् छन्दका श्लोकका दुई पाउ र त्यसै पछि अर्का दुई पाउयुक्त अनुष्टुप् छन्दको आधाश्लोक पनि मैले भेटेँ, किन्तु त्यसबाट मेरो जिज्ञासा शान्त भएन। जिज्ञासा शान्त गर्न मैले 'बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिक' मूल ग्रन्थ नै पल्टाएर खोजेँ तर वार्तिकमा पूरै श्लोक त के एक पाउ पनि मैले भेट्न सकिन। त्यसपछि पनि मैले आफ्नू खोजीलाई अक्षुण्ण नै राखेँ।

उक्त श्लोकको नालीबेली खोज्ने क्रममा विभिन्न आचार्यहरूका प्रकरण र विवरण ग्रन्थहरू पल्टाउँदै जाँदा मण्डन मिश्रद्वारा प्रणीत 'ब्रह्मसिद्धिः' ग्रन्थमा उक्त श्लोक मैले भेटेँ। अद्वैतसिद्धिको टीकामा उद्धृत श्लोकको पूर्वार्द्धका दोस्रो पाउमा 'सा संसार उदाहृत' हुनुपर्नेमा

३. तदुक्तं वार्तिके – अविद्यास्तमयो मोक्षः सा च बन्ध उदाहृतः, इति।
निवृत्तिरात्मा मोहस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितः, इति च।
– अद्वैतसिद्धिः, गौडब्रह्मानन्दी, लघुचन्द्रिका

'सा च बन्ध उदाहृतः' उल्लेख भएको पाएँ। उत्तरार्धका दुवै पाउहरू भने वार्तिक र ब्रह्मसिद्धिका पनि नभएर [४]तत्त्वप्रदीपिका ग्रन्थको श्लोकको पूर्वार्ध भएको पनि मैले पाएँ।

प्रतियोगी नभएको ब्रह्मसाक्षात्कार गर्न अविद्याको नाश हुनु अति आवश्यक छ । अविद्या वा अज्ञान नै जीवात्माका अन्तःकरणमा त्रिविध दोषका रूपमा रहेर अनादिकालदेखि अनन्त योनिहरूमा घुमाइरहन्छ। ती त्रिविधदोषहरू मलदोष, विक्षेपदोष, र आवरणदोषसमेत हुन्। भगवद् अर्पित निष्काम कर्मबाट मलदोषको निवृत्ति हुने, अनन्या तथा अहैतुकी भगवद् भक्तिबाट विक्षेपदोष र ज्ञानबाट आवरणदोषको निवृत्ति हुने शास्त्रवचन छ। निवृत्ति वा मार्जन हुनु पनि निषेधित हुनु हो। निषेधित हुनु वा निषेध गर्नु भनेको पनि अभाव वा रिक्त गराउनु भनेकै हो। अतः यसबाट न्यायदर्शनको मत अनुसार प्रतियोगी खडा हुने देखिन्छ। एतावता प्रतियोगीविनिर्मुक्त ब्रह्मचिन्तन वा साक्षात्कार गर्न नसकिने भयो । ब्रह्म अद्वैत नभएर द्वैत नै हुने भयो। किनभने सबै निषेधित भए पनि निषेधबाट उत्पन्न प्रतियोगीका कारण अद्वैतमा हानि हुने भयो।

यस सम्बन्धमा ग्रन्थहरूको अवलोकन गर्दै जाने क्रममा एउटा उपनिषद्‌को प्रतिज्ञावाक्यको रूपमा सुरुको मङ्गलाचरण श्लोकमा नै [५]प्रतियोगिविनिर्मुक्त ब्रह्मको चिन्तन गर्ने भन्ने उल्लेख भएको पाएँ। त्यसबाट मेरो लेखनीलाई अघि बढाउन मलाई सूत्र र जानकारी समेत प्राप्त भयो । कुनै वस्तुको सिद्धि निषेधपूर्वक नै हुने कुरा

---

४. निवृत्तिरात्मा मोहस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितः ।
उपलक्षणनाशेऽपि स्यान्मुक्तः पाचकादिवत् ॥ – तत्त्वप्रदीपिका ४।८

५. श्रीमत्कौषीतकीविद्यावेद्यप्रज्ञापराक्षरम् ।
प्रतियोगिविनिर्मुक्त ब्रह्ममात्रं विचिन्तये ॥ – कौषीतकीब्राह्मणोपनिषद् १

आचार्य मधुसूदन स्वरस्वतीले आफ्नू ग्रन्थ अद्वैतसिद्धिको सुरुमा नै लेख्नुभएको छ । किनभने [६]द्वैत प्रपञ्चरूपी उपाधि नहटेसम्म अद्वैतसिद्धि अर्थात् ब्रह्मसाक्षात्कार हुनसक्तैन भन्नु भएको छ। अतः अविद्या वा अज्ञानको निषेध गरेर मात्रै ब्रह्मसाक्षात्कार हुन सक्ने स्पष्ट देखिन्छ।

अद्वैतसिद्धिग्रन्थ द्वैतवादीको मत, तर्क र प्रमाणहरूलाई खण्डन गर्दै आफ्नू सिद्धान्त प्रतिष्ठापन गर्न लेखिएको हुँदा पूर्वपक्षीको भाषा, शैली र प्रक्रिया अनुसार तयार भएको देखिन्छ। यसै कारण प्रपञ्चको मिथ्यात्व सिद्ध गर्दा [७]प्रतियोगिपूर्वक गरिएको छ। तर अद्वैत वेदान्तको प्रक्रियामा न्यायदर्शनको शैली र शब्दहरू लिएर आएको वादी पूर्वपक्षीका कुतर्क खन्डन गर्न अद्वैतवेदान्तका अर्वाचीन आचार्यहरूले पनि नव्यन्यायको शैली अपनाएको देखिन्छ।

निष्कल तथा शुद्ध ब्रह्मको साक्षात्कार अविद्या र अज्ञानको निषेधपूर्वक नै गर्न सकिन्छ। किनभने [८]निष्कल ब्रह्ममा अविद्या, माया, अज्ञान जस्ता विकारहरू टिक्न सक्तैनन् । सृष्टिको प्रथम प्रभातदेखि नै संहारसम्म सत्स्वरूप ब्रह्म एक मात्र थियो अथवा

---

६. तत्राद्वैतसिद्धेर्द्वैतमिथ्यात्वसिद्धिपूर्वकत्वाद् द्वैतमिथ्यात्वमेव प्रथममुपपादनीयम् ।
– अद्वैतसिद्धिः

७. (क) प्रतिपन्नोपाधावभावप्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्वम् । – (पञ्चपादिकाविवरण)
(ख) प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिक निषेध प्रतियोगित्वं वा मिथ्यात्वम् ।
– अद्वैतसिद्धि २
(ग) अज्ञानस्य स्वकार्येण वर्तमानेन प्रविलीनेन वा सह ज्ञानेन निवृत्तिर्बाधः ।।
– अद्वैतसिद्धि ३ (पञ्चपादिकाविवरण)
(घ) स्वाश्रयानिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं वा मिथ्यात्वम् ।
– अद्वैतसिद्धिः ४ (तत्त्वप्रदीपिका)
(ङ) सद्‌विविक्तत्वं वा मिथ्यात्वम् । – अद्वैतसिद्धिः ५ (आनन्दबोधाचार्यः, न्यायदीपावली)

८. माया परैत्यभिमुखे च विलज्जमाना । – भागवत २।७।४७

अर्को शब्दमा एक अद्वितीय सत्मात्र थियो । यस प्रकारको निर्विकार त्यस सद् ब्रह्ममा कसरी माया, अविद्या र अज्ञानको विकारभूत कल्पित अभावात्मक प्रतियोगी रहन सक्तछ ।

सृष्टिपूर्व [९]सद्ब्रह्म बाहेक अरू वस्तु नभएको श्रुतिको सूत्रात्मक सङ्केतलाई विस्तृत गर्दै भागवतले आरम्भमा [१०]सृष्टिभन्दा पहिले सत् ब्रह्ममात्रै थियो भनेको छ। त्यतिमात्रै होइन ब्रह्मबाहेक स्थूल, सूक्ष्म र पर अर्थात् माया, अविद्या, प्रकृति, प्रधान वा अज्ञानात्मक कुनै विकार थिएनन्। किनभने ती सबै एक मात्र अद्वितीय सद्ब्रह्ममा नै लीन थिए। त्यस समयमा ब्रह्म मात्रै थियो। कुनै पनि सृष्टि थिएन। सृष्टि भएपछि पनि दृश्यमान् प्रपञ्चमा ब्रह्म नै विवर्तित हुन्छ। प्रलयका समयमा पनि सद्ब्रह्म मात्रै रहन्छ भनेर पनि भनेको छ।

केही गरी द्वैत वस्तु देखा परे पनि त्यो सबै जीवका अज्ञानद्वारा कल्पित मात्रै हो । किनभने [११]जीवले आफ्नै अज्ञानबाट कल्पना गरेको जगत्, परमेश्वर र जीव हो । यसमा अरू खास केही छैन । किनभने यसै अज्ञानबाट नै जीवको शुद्ध ब्रह्मभाव कलुषित र धूमिल भएर छोपिएको छ। अन्यथा जीव नै ब्रह्म हो। जुन मनुष्यले ब्रह्मज्ञान गरेर उसको अज्ञानजनित मोह नष्ट गर्दछ त्यही नै कारण स्वरूप प्रत्यक्चिति अर्थात् अहङ्कारोपलक्षित चेतन नै एक तथा अद्वितीय ब्रह्मस्वरूप हो र तदतिरिक्त प्रतियोगी वा अन्य विकार नभएको सर्वज्ञात्ममुनिको विचार यस सन्दर्भमा उल्लेखनीय छ।

---

९. सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । – छान्दोग्योपनिषद् ६।२।१

१०. अहमेवासमेवाग्रे नान्यद् यत्सदसत्परम् ।
पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम् ।। – भागवत २।९।३२

११. स्वाज्ञानकल्पितजगत्परमेश्वरत्व जीवत्वभेदकलुषीकृतभूमभावा ।
स्वाभाविकस्वमहिमस्थितिरस्तमोहा प्रत्यक्चितिर्विजयते भुवनैकयोनिः ।।
– सङ्क्षेपशारीरकम् १।२

द्वैतको कारण माया वा अविद्या अर्थात् अज्ञान र त्यसको कार्य प्रपञ्च समेत ब्रह्मज्ञानद्वारा नाश हुन्छ । ब्रह्मज्ञान भएपछि तुरुन्त नै निषेध्य प्रपञ्चको नाश हुन्छ र त्यसका हेतुहरू जडत्व, दृश्यत्व र परिच्छिन्नत्व आदिको पनि निषेध हुन्छ । अर्थात् [१२]निषेध गरिने वस्तुका कारणहरूको पहिले निषेधरूप नाश हुन्छ र तत्क्षण नै निषेध्य प्रपञ्चको पनि नाश हुन्छ ।

अज्ञान वा अविद्याका कार्यहरू र अविद्या समेत मुमुक्षु प्रमाताले निषेध गर्दछ । अन्यथा तिनको आफैँ निषेध हुन सक्तैन । ज्ञानमार्गमा अग्रसर मुमुक्षु मनुष्यले नै आफ्ना अन्तःकरणमा रहेका अज्ञानका मलदोष, विक्षेपदोष र आवरणदोष समेतलाई विभिन्न साधनहरूद्वारा नाश गरेर मात्रै ब्रह्मसाक्षात्कार गर्न सक्तछ, अन्यथा प्रमाताले मोक्ष प्राप्त गर्न सक्तैन । किनभने शुद्ध अर्थात् अज्ञानका विकारशून्य आत्माको साक्षात्कार गर्नुपूर्व जीवात्मा प्रमाता बन्दछ । प्रमाताले नै आत्मसाक्षात्कार गर्ने हो । [१३]आत्मसाक्षात्कार गर्नुअघि त्यो प्रमाता [१४]क्षुधा, पिपासा, शोक, मोह, जरा, मृत्यु आदि मायाका विकार दोषहरूले युक्त हुन्छ भने त्यही प्रमाता आत्मज्ञान भएपछि उक्त दोषहरूबाट निर्मुक्त शुद्ध आत्मा अर्थात् ब्रह्म बन्दछ । अतः ती मायिक दोषको परिमार्जन गर्ने प्रमाता नै हो । जुन प्रमाता मुक्त हुन

---

१२. निरस्ताज्ञानतत्कार्ये लब्ध आत्मन्यथात्मना ।
निषेध्यहेतौ प्रध्वस्ते निषेधोऽपि निवर्तते ॥ – बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिक

१३. अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राक्प्रमातृत्वमात्मनः ।
अन्विष्टः स्यात्प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः ॥
– आचार्य, सुन्दरपाण्ड्या, ब्रह्मसूत्र शा.भा.१।१।४

१४. य आत्मापहतपाप्माविजरोविमृत्युर्विशोकोऽविजिघित्सोऽसत्यकामः सत्य-सङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः ।
– छान्दोग्योपनिषद् ८।४।१

चाहन्छ उसैले नै यी सबै काम गर्नुपर्छ। रामले ब्रह्मज्ञान गरेर श्यामका अज्ञान र अज्ञानका विकारहरू नष्ट हुँदैनन् र अविद्यालेश समेत नाश नभईकन मुक्ति प्राप्त हुनसक्तैन।

यसरी प्रमाता मुमुक्षुले नै अविद्या वा अज्ञान र त्यसका कार्यसमेत स्थूलरूपमा निषेध गर्दछ। किन्तु मुमुक्षुको प्रमातृत्वभाव अर्थात् सूक्ष्म वासना भने बाँकी नै रहेको हुन्छ। यसैलाई श्रुतिले [१५]'किञ्चन' भनेको हो। त्यो किञ्चन भनेको अविद्यालेश हो। त्यो पनि मायाको सूक्ष्मविकार नै हो। त्यसको पनि नाश नभईकन ब्रह्मसाक्षात्कार हुँदैन। जबसम्म अविद्यालेशको नाश हुँदैन तबसम्म मोक्ष हुँदैन। जीवले जन्ममृत्युका कुचक्रमा बारम्बार घुमिरहनु पर्दछ भनेर श्रुति भन्दछ। यही कुरा [१६]चित्सुखाचार्यले पनि उल्लेख गर्नुभएको छ।

मुमुक्षुमा रहेको आध्यासिक प्रमातृत्व नै अध्यारोपित अविद्यालेश भएको र त्यसको निवृत्ति, निषेध वा अपवाद नभईकन जीवको अर्थात् प्रमाताको आत्यन्तिक मोक्ष नहुने भएपछि अब कसरी मोक्ष हुन्छ त भन्ने जिज्ञासा मुमुक्षुका मनमा गहिरो रूपमा उत्पन्न हुन सक्ने देखिन्छ। अतः यसका लागि श्रुतिकै शरणमा जानु पर्दछ। अज्ञान र त्यसका स्थूल कार्यहरू समाप्त भए पनि अज्ञानको वासनात्मक सूक्ष्म अवशेषका रूपमा प्रमातृत्वभाव बाँकी नै रहन्छ। त्यसैलाई अविद्यालेश भनिन्छ। अतः त्यसको नाश भएपछि मात्रै

---

१५. मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किञ्चन।
मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति।
– बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।१९

१६. अविद्यालेश शब्देन मोहाकारान्तरोक्तितः।
ज्ञानस्य प्रतिबन्धाच्च प्रबलारब्धकर्मभिः।
लेशानुवृत्तौ तज्जन्यकर्मादेरनुवृत्तित ः।
उत्पन्नात्मावबोधस्य जीवन्मुक्तिः प्रसिध्यति॥ – तत्त्वप्रदीपिका ४।१०, ११

मुमुक्षु जीवको आत्यन्तिक मोक्ष हुने भएकाले त्यसको उपायका रूपमा वेदमा आएको परम [१७]आदेश नेति नेतिको स्मरण गराउँदै आचार्य सुरेश्वर आफ्नो [१८]वार्तिक ग्रन्थमा अगाडि लेख्नुहुन्छ– श्रुतिमा 'नेह नानास्ति किञ्चन' भनेर अविद्यालेश र तज्जन्य प्रमातृत्वभावको उल्लेख गरिएको हो। तिनको र तिनको निषेधजन्य कल्पित प्रतियोगीको पनि श्रुतिले आफ्नू आदेशद्वारा प्रतिषेध गरेको छ। श्रुतिको यस निषेधपछि अज्ञानका कार्यहरू र अज्ञान समेत नाश भएर मुमुक्षु जीवले कैवल्य मोक्ष प्राप्त गर्दछ।

'नेति नेति' भन्ने श्रुतिवाक्यबाट अज्ञान र अज्ञानका कार्यहरूको समेत निषेध वा नाश हुन्छ। यसरी समग्र नै नाश हुने भएपछि अन्ततः कुनै वस्तु पनि शेष रहँदैन। अतः वैनाशिकले कल्पना गरेको जस्तो शून्यमात्र अवशेष रहने हो कि ! भनेर अनुमान वा आशङ्का पैदा हुनसक्ने भएकाले त्यस आशङ्कालाई समाधान गर्दै अगाडि वार्तिक भन्दछ – नेति नेति वेदवचनबाट निषिद्ध हुँदा सम्पूर्ण मायिक दृश्य, अदृश्य, स्थूल, सूक्ष्म, जड, अचर र चर सबै पदार्थको निषेध हुन्छ। त्यतिमात्रै होइन न्यायदर्शनले कल्पना गरेका सबैथरी अभाव र अभावको पनि अभाव प्रतियोगीको पनि नाश हुन्छ। जब जड तथा अचेतन सबैको कारण अविद्या र अज्ञानको समेत ज्ञानाग्निद्वारा नाश भइसकेपछि त्यसका विकार अभाव र अभावको पनि छाया जस्तो अर्थात् बाँझीको पुत्र जस्तो अस्तित्वशून्य प्रतियोगी बाँकी रहने र निषेधात्मक अभावबाट उत्पन्न हुने सम्भावनासम्म पनि रहँदैन भने खडा हुने ता कुरै भएन।

---

१७. अथात आदेशो नेति नेति। – बृहदारण्यकोपनिषद् २।३।६

१८. प्रमातृत्वादिना यावत्किञ्चिदत्र विवक्षितम्।
तदभावश्च तत्सर्वं नेतीति प्रतिषिध्यते। – बृहदारण्यकोपनिषद्वार्तिक

उपर्युक्त अनुसार [१९]निषेधित वस्तु सबै अज्ञानजन्य मिथ्या अचेतन दृश्यपदार्थ हुन् तर अनिषेध्य वस्तु भने चेतन त्रिकालाबाध्य सत् आत्मा हो। यसै कारणले चेतन आत्मा अर्थात् द्रष्टा बाहेक अरू अज्ञान वा अविद्याबाट उत्पन्न भएका सबै जड दृश्य पदार्थहरूको कहीँ पनि आधार रहँदैन वा आधार हुँदैन । किनभने दृश्य जड, अचेतन तथा मिथ्या पदार्थको आधार अथवा अधिष्ठान भनेको द्रष्टा, चेतन, सत्स्वरूप आत्मामात्रै हो। मिथ्या पदार्थहरू तीनैकालमा असत् हुन् भने सत् आत्मा तीनैकालमा अनवरत अवस्थित रहने स्वप्रकाश हो । अतः सत् आत्मा बाहेक अरू सबै असत् पदार्थ र तिनको कारण जडात्मिका अविद्या नामक अज्ञान समेतको 'न इति न इति' श्रुतिको आदेशबाट निषेधित हुन्छन् भनेपछि त्यस मिथ्या वस्तुको निषेधबाट उत्पन्न हुने कथित प्रतियोगीको कहीँ पनि आधार र अस्तित्व नहुने कुरा प्रस्ट छ। यस्तो अस्तित्वविहीन प्रतियोगीको कपोलकल्पनाबाट अद्वैत ब्रह्मको अद्वैतत्वमा द्वितीयत्व उत्पन्न हुने र अद्वैतत्वमा हानि हुने सम्भावना नै देखिँदैन। अतः ब्रह्म अद्वितीय सिद्ध हुन्छ।

अविद्या वा अज्ञानको आश्रय र विषय दुवै परमात्मा नै भएको कुरा शास्त्रकारहरूले भनेका छन् । शुद्ध ब्रह्म नै अविद्याको आश्रय स्थल हो। शुद्ध ब्रह्म नै सम्पूर्ण चर, अचर, स्थूल र सूक्ष्म प्रपञ्चको अभिन्न निमित्त र उपादान कारण भएको वैदिक सिद्धान्त नै अद्वैत वेदान्तको सिद्धान्त हो । यस परिप्रेक्ष्यमा मूला अविद्या लगायत सम्पूर्ण आविद्यिक तमोगुणी पदार्थहरू पनि अरू सत्त्वगुणी र रजोगुणी

---

१९. निषेध्यं सर्वमेवैतदनिषेध्यात्मवस्तुगम् ।
अतो नाभावनिष्ठस्यादभावस्यापि निह्नवत् ॥
— बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिक

पदार्थहरू जस्तै परम कारण ब्रह्मबाट विवर्तित भएर अन्त्यमा ब्रह्ममा नै परिसमाप्त हुने भएकाले अविद्या वा अज्ञानको पनि आश्रय स्थल शुद्ध ब्रह्म नै हो भनेर शास्त्रकारहरूले भनेका हुन् ।

[२०]केवल निर्विभाग चिति मात्रै अज्ञानको आश्रय हो । अज्ञान अर्थात् दृश्यले पनि अरू दृश्य पदार्थहरूले जस्तै द्रष्टा ब्रह्मको आश्रय लिएर उसैलाई विषय बनाउँछ । किनभने यो सारा प्रपञ्च ब्रह्मकै विवर्त भएकाले ऊ बाहेक विषय जस्तो विषय अर्थात् दृश्य पदार्थ नभएकाले अज्ञानले पनि ब्रह्मलाई विषय गर्दछ भनेर उपलक्षणका रूपमा भनिएको हो । यो अज्ञान अर्थात् मूला अविद्या सृष्टिको प्रथम अवस्थामा नै सृष्टिकार्यमा ब्रह्मकी सहायिका भएकाले जीव त्यसको आश्रय र विषय नभएर ब्रह्म नै अज्ञानको आश्रय र विषय हो भनेर सर्वज्ञात्ममुनिले भन्नुभएको छ । वस्तुतः अज्ञानको आश्रय जीव र ईश्वर दुवै नभएर निष्कल ब्रह्म नै हो भन्ने निश्चित हुन्छ । [२१]अज्ञान मायाको विकार जड र अचेतन पदार्थ हो । अभाव पदार्थको निरूपण गर्न अत्यन्त समर्थ न्याय र वैशेषिक आदि दर्शनहरू अज्ञानलाई भाव पदार्थ मान्दैनन् । किन्तु ब्रह्मकृत सम्पूर्ण सृष्टि प्रपञ्चमा ब्रह्मको सहकारीका रूपमा अविद्यालाई र जीवकृत जीवसृष्टिमा सहकारीका रूपमा अज्ञानलाई लिएको हुँदा अद्वैतवेदान्तमा अविद्या र अज्ञानलाई भावरूप मानिन्छ । अज्ञान भावरूप भएको तथ्य व्याप्तिरूप स्वार्थानुमानद्वारा पनि मधुसूदन सरस्वतीले देखाउनु

---

२०. आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला ।
पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाऽऽश्रयो भवति नापि गोचरः ।
– सङ्क्षेपशारीरकम् १।३१५

२१. जाड्यं जगत्यनुगतं खलु भावरूपं मौढ्यञ्च पुंगतमिति प्रतिभाति तादृक् ।
जाड्यञ्च मौढ्यमिति चानुभवप्रसिद्धमज्ञानमाहुरपवर्गपिधानदक्षम् ॥
– सङ्क्षेपशारीरकम् १।३२२

भएको छ। अज्ञान पक्ष हो, भावरूप साध्य हो चैतन्य, न्यावरकत्व हेतु हो र तमः उदाहरण हो भनेर पनि देखाउनु भएको छ। अन्यथा वैदान्तिक सृष्टि सम्भव नै हुँदैन । किन्तु भावरूप भए पनि तीन कालमा रहन सक्ने सत्ता भएको भाव पदार्थ भने अविद्या वा अज्ञान होइन, जो ब्रह्मको प्रतियोगी हुन सकोस् । प्रतियोगी हुनलाई मुख्य वस्तु बराबरकै क्षमता र योग्यता त्यसमा हुनुपर्दछ। ब्रह्मकै सत्ता पाएर ब्रह्मलाई नै आश्रयका साथै विषय पनि बनाएर अस्तित्ववान् भएको अज्ञानको पनि अभावबाट कल्पित प्रतियोगी ब्रह्मको प्रतियोगी हुन सक्तैन। अतः अज्ञानलाई र त्यसको लेश समेतलाई निषेध गरेपछि ब्रह्मसाक्षात्कार हुनसक्तछ । अन्ततः त्यसो गर्दा ब्रह्मसाक्षात्कार गर्न सकिने कुरामा कुनै वैमत्य हुन सक्तैन र ननु न च आउन पनि सम्भव छैन।

न्याय र वैशेषिक दर्शन जस्ता वेदको मर्मलाई राम्रोसँग आत्मसात् नगरेका दर्शनहरूले अविद्या वा अज्ञानलाई अभाव भने पनि जगद्गुरु भगवान् श्रीकृष्णले अज्ञानलाई भावरूप मान्नु भएको छ। संसारी जीवहरूको ज्ञानलाई अज्ञानले ढाकेको छ। यसै कारण उनीहरू मिथ्या अहङ्कार लिएर कर्तृत्व, भोक्तृत्व आदि आविद्यिक अहं र ममद्वारा आच्छन्न विधि र निषेधित कर्महरूमा प्रवृत्त हुन्छन् । त्यतिमात्रै होइन यसै कुराको अझै व्याख्या गर्दै अगाडि भगवान् भन्नु हुन्छ – [२२]जुन अज्ञानी संसारी जीवका अन्तःकरणमा त्यस प्रकारको अत्यन्त सुदृढ अन्धकारमय अज्ञान जन्मजन्मान्तरदेखि जमेर बसेको

---

२२. नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तव : ॥
ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मन : ।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ – गीता ५। १५।१६

हुन्छ त्यसलाई सजिलैसँग मार्जन गर्न मनुष्यले सक्तैन। त्यसै तमोमय अज्ञानद्वारा आफ्नू प्रकाशमय ज्ञान आच्छन्न भएर जीव मोहित हुन्छ र उसको आत्मविषयक ज्ञान नष्ट भए जस्तो हुन्छ।

उपर्युक्त अज्ञानलाई नष्ट गर्न मुमुक्षुले ज्ञानको शरणमा जानैपर्दछ। सूर्यको जाज्वल्यमान प्रकाशले रातको निवीड अन्धकारलाई जसरी नाश गरेर अन्धकारद्वारा छोपिएका सम्पूर्ण घटपटादि दृश्यपदार्थहरूलाई प्रकाशित गरिदिन्छ त्यसरी नै अज्ञानको भावात्मक आवरण ज्ञानद्वारा नाश भएपछि ब्रह्मसाक्षात्कर भइहाल्दछ। [२३]ब्रह्मज्ञान भएपछि ब्रह्मज्ञानीका लागि मुक्त हुन त्यतिमात्रै समय ढिलो हुन्छ, जबसम्म प्रारब्धकर्मद्वारा प्राप्त ज्ञानीको आयु समाप्त भएर देहपात हुँदैन भनेर श्रुतिले भनेको छ।

मायिक जड वस्तुहरूको आफ्नू सत्ता हुँदैन। व्यावहरिकरूपमा र पारमार्थिकरूपमा पनि परमात्माकै सत्ता र शक्ति पाएर यी सबै सत्तावान् र शक्तिमान् भएका हुन्छन्। अविद्या र अज्ञानले पनि परमात्माकै आश्रय पाएर जीवलाई मल, विक्षेप र आवरण दोषद्वारा विभिन्न योनिमा घुमाइरहेका हुन्छन्। समष्टिरूपमा अविद्या र व्यष्टिरूपमा अज्ञानको खेल र लीला यो गन्धर्वनगर र इन्द्रजाल जस्तो मिथ्या दृश्यात्मक प्रपञ्च हो।

पारमार्थिकरूपमा परमात्माले मूला अविद्याको सहयोग लिएर सर्ग अर्थात् सृष्टि गर्दछ, जसमा प्रकृति, महत्तत्त्व र अहङ्कारसम्म पर्दछन्। त्रिगुणात्मक अहङ्कारबाट नै अपञ्चीकृत सत्त्वगुण र रजोगुणबाट सूक्ष्म तन्मात्रा, अधिष्ठातृ देवता, दुवैथरी इन्द्रियहरू र अन्तःकरण समेतको सृजना हुन्छ। सर्गको अन्तिम सृष्टि पञ्चीकृत

---

२३. तस्य तावदेव चिरं यावन्नविमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्येति।

– छान्दोग्योपनिषद् ६।२४।२

गुणबाट स्थूल पञ्च महाभूतात्मक दृश्य प्रपञ्चको सृष्टि हुन्छ । यहाँसम्म सर्गात्मक मुख्य सृष्टि परमात्माबाट हुन्छ र यसै मूलभूत आधारमा यसपछि अज्ञानात्मक जीवसृष्टि सुरु हुन्छ । ब्रह्माको सृष्टि पनि जीवकृत सृष्टि नै हो । उनी पनि सामान्य जीवबाट नै उठेर ब्रह्मसाक्षात्कार गरेपछि परमात्माको सृष्टिकार्यमा सहयोग गर्न परमात्माकै आदेश र अधिकार पाएर आधिकारिक पुरुषका रूपमा निश्चित अवधिका लागि नियुक्त भएका हुन्छन् । त्यसपछि ब्रह्मा मुक्त भएर जान्छन् । त्यसै गरेर सामान्य जीवले पनि परमात्माको सृष्टि विस्तारमा सन्तान उत्पादन गरेर सहयोग पुऱ्याएको भन्न सकिन्छ । यस सृष्टिलाई विसर्ग वा विसृष्टि भन्ने शास्त्रहरूले नाम दिएका छन् । सारांशमा सर्ग र विसर्गलाई [२४]ईश्वरकृत्सृष्टि र [२५]जीवकृत्सृष्टि पनि भनिन्छ ।

यसरी विचार गर्दा अविद्या र अज्ञान चेतनमा आश्रित भएर उसैलाई आवृत गरेर बस्तछन् । ब्रह्ममा आश्रित ब्रह्मकै सृजना मूला अविद्याले ब्रह्ममा नै बसेर ब्रह्मलाई आवृत गर्दछे भने जीवात्मामा आश्रित जीवात्माद्वारा सिर्जित अन्तःकरणावच्छिन्न अज्ञानले जीवको अन्तःकरणमा बसेर आवरणको रूपमा रहेर ब्रह्मसाक्षात्कार गर्न नदिएर जीवलाई नानाथरीका योनिमा घुमाइरहन्छ । स्वप्रकाश परमात्माले तमोगुणात्मिका माया वा अविद्याको सहयोगविना यस दृश्यमान् प्रपञ्चको रचना गर्न सक्तैनन् । यसका लागि पारमार्थिक रूपमा परमात्माले स्वयंप्रकाशस्वरूप आफैँद्वारा विवर्तित तमोमयी

---

२४. ईक्षणादि प्रवेशान्ताः सृष्टिरीशेन कल्पिता ।

– पञ्चदशी, तृप्तिदीपप्रकरण, श्लोक ४

२५. जाग्रदादि विमोक्षान्ताः संसारो जीवकल्पितः ।

– पञ्चदशी, तृप्तिदीपप्रकरण श्लोक ४

अविद्यालाई बाहिर निकालेर सत्त्व, रजस् र तमोगुणी प्रपञ्चको सृजना र सञ्चालन गर्छन् भने आधिदैविक, आधिभौतिक वा व्यावहारिकरूपमा जाज्ज्वल्यमान प्रकाशपुञ्ज भगवान् एकातर्फ सूर्यद्वारा सिर्जित बादलले सूर्यलाई छेक्तछ भने अर्कोतर्फ सूर्य आफूमा लुकेर रहेको कृष्ण प्रकाशलाई निकालेर तमोमयी रात्रिका रूपमा संसारमा प्रसारण गर्दछन् । फलतः दिनरातको विभाजन हुन्छ । यसबाट चराचर सृष्टि आफ्नो निर्धारित कामकर्तव्यमा प्रवृत्त र सञ्चालित भएर परमात्माको यस विशाल सृष्टिचक्रलाई सुचारुरूपमा सञ्चालन गर्न सहयोग पुऱ्याउने अत्यन्त रहस्यमय र गोपनीय कुरा [२६]वेदले प्रकाशमा ल्याएको छ ।

जसरी भगवान् श्रीसूर्यका जाज्ज्वल्यमान कालो रश्मिबाट कालो रात पैदा भएर बिहान अन्ततः सूर्यका जाज्वल्यमान रश्मिमा गएर मिल्दछ त्यसरी नै स्वप्रकाश ब्रह्मबाट उद्भव तमोमयी अविद्या अन्ततोगत्वा स्वयं प्रकाश ब्रह्ममा गएर मिल्दछे ।

[२७]निषेधको निषेध भएपछि त्यहाँ नै प्रतियोगीको सत्ता सुरक्षित

---

२६. आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यञ्च । हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ।

– शुक्लयजुर्वेद वाजसनेयिमाध्यान्दिन शाखा ३३।४३ र ३४।३२

आ रात्रि पार्थिवं रजः पितुरप्रायि धामभिः । दिवः सदांसि बृहती वितिष्ठस आ त्वेषं वर्तते तमः । – वाजसनेयिमाध्यन्दिनशुक्लयजुर्वेद शाखा ३४।३२

टिप्पणी – कृष्णेन रजसा रात्रिलक्षणेन सह निवेशयन् स्वेषु स्वेषु प्रदेशेषु स्थापयन् । – उव्वटकृत मन्त्रभाष्य, मन्त्र ३३।४३

२७. न च निषेधस्य निषेधे प्रतियोगिसत्त्वापत्तिरिति वाच्यम् । तत्र हि निषेधस्य निषेधप्रतियोगिसत्वमायाति यत्र निषेधस्य निषेधबुद्ध्या प्रतियोगिसत्त्व व्यवस्थाप्यते निषेध मात्रं निषिध्यते । यत्र तु प्रतियोगि निषेधयोरुभयोरपि निषेधस्तत्र न प्रतियोगिसत्त्वं यथाध्वंस समये प्रागभावप्रतियोगिनीरुभयोरपि निषेधः । – अद्वैतसिद्धिः, द्वितीयमिथ्यात्वविचारः ।

रहन्छ । निषेधको निषेधक बुद्धिद्वारा प्रतियोगीको सत्ता समर्थित भएको हुन्छ र निषेध्यको मात्रै निषेध गरिएको हुन्छ भन्न यहाँ मिल्दैन, किनभने जहाँ प्रतियोगी र निषेध्यसमेत दुवैको निषेध हुन्छ त्यहाँ प्रतियोगीको सत्ता पनि सुरक्षित रहँदैन ।

यसरी अविद्याको निषेध हुँदा प्रतियोगीको पनि साथसाथै निषेध हुन्छ। जसरी ध्वंसका समयमा प्राग् अभाव र त्यसको प्रतियोगीको पनि एकैसाथ नाश हुन्छ। अतः ब्रह्मसाक्षात्कार हुँदा अविद्या अर्थात् अज्ञानको निषेध र त्यस निषेधबाट उत्पन्न भएको तथाकथित कल्पित प्रतियोगीको पनि एकै चोटि निषेध हुने मत मधुसूदन सरस्वतीको छ।

अद्वैत वेदान्त वेदमा आधारित सिद्धान्त हो । सृष्टिको प्रथम अवस्थामा एक अद्वितीय सद्ब्रह्ममात्रै थियो र स्थूल, सूक्ष्म तथा अविद्या पनि थिएनन् भनेपछि ब्रह्मको प्रतियोगीका रूपमा कुनै अर्को वस्तु हुने प्रश्न नै उठ्तैन । वेदको ज्ञान नभएका र आफ्नै बुद्धिमा कल्पित वस्तु अघि सारेर वेदप्रमाणबाह्य कुतर्क गर्न बानी परेका तार्किकहरूले भनेका कुराको कुनै पारमार्थिक महत्त्व छैन भनेर आचार्य श्रीशङ्करले आफ्ना भाष्यहरूमा धेरै ठाउँमा लेख्नुभएको छ। अतः प्रतियोगीको कुरा पनि वैदिक प्रमाणदेखि बाह्य भएकाले यसको बारेमा धेरै लामो चर्चा र खण्डन गर्नुपर्ने आवश्यकता नै देखिदैन।

यस प्रतियोगीलाई वेदमा नभए पनि बुद्धिविलासका दृष्टिले तर्कद्वारा सिद्ध गर्न सकिन्छ कि ! भनेर विचार गर्दा पनि यसलाई कुनै तर्कले पनि सिद्ध गर्न सकिँदैन। पहिलो कुरो त तिनै वस्तुहरू एक अर्काका प्रतियोगी हुन सक्तछन् जसमा समान योग्यता, क्षमता र स्तर होओस् । ब्रह्म पारमार्थिक सत्स्वरूप हो भने भावरूपा भए पनि अविद्या वा अज्ञान व्यावहारिकरूपमा सत् जस्तो तर पारमार्थिकरूपमा

मिथ्या हो। ब्रह्म स्वप्रकाश हो भने अविद्या अज्ञानस्वरूप तमोमय हो। ब्रह्म चेतन, सत्स्वरूप र आनन्दमय हो भने अविद्या जड, अचेतन, असत्स्वरूप र दुःखमय भएकाले ब्रह्मको समकक्षी हुन सक्तैन। जब अविद्या वा अज्ञान ब्रह्मका अगाडि टिक्न नसकेर परपरै भाग्छन् तब अविद्या वा अज्ञानका निषेधबाट उत्पन्न हुने कल्पित प्रतियोगीको कुनै अस्तित्व नै प्रमाणित हुँदैन वा अस्तित्व नै छैन भन्ने वार्तिकको 'अतो नाभावनिष्ठास्यादभावस्यापि निह्नवत्' वचन अत्यन्त मननीय हुन आउँछ। अतः अविद्याको अर्थात् अज्ञानको निषेधपूर्वक प्रतियोगिविनिर्मुक्त ब्रह्मको चिन्तन र साक्षात्कार गर्न मुमुक्षुले सक्ने कुरा प्रमाण र युक्तिबाट सिद्ध हुन आयो।

यसरी निषेध्य अविद्या, अज्ञान र त्यसको कार्य दृश्य जड प्रपञ्च र प्रतियोगी समेत अन्तःकरणबाट हटेपछि अर्थात् यो [२८]दृश्यमान् जगत प्रपञ्च तीनै कालमा थिएन, छैन र हुने छैन भनेर ब्रह्मसाक्षात्कारद्वारा मार्जन गरेपछि मुमुक्षु मनुष्य मुक्त हुन्छ भन्ने योगवासिष्ठको उद्घोष छ।

प्रतियोगिविनिर्मुक्त अद्वय ब्रह्मसाक्षात्कार भएको जीवन्मुक्त पुरुष आफैँमा रमाउँछ र आत्माराम मुक्त पुरुष ब्रह्म नै हुन्छ। [२९]ऊ प्रत्यगात्मतया आफैँ साक्षी, स्वप्रकाश, पूर्ण सनातन, आदित्य जस्तो निष्कलङ्क, [३०]अज्ञानभन्दा पर र त्यसका कार्य मिथ्या प्रपञ्चभन्दा

---

२८. दृश्यं नास्तीति बोधेन मनसो दृश्यमार्जनम्।
सम्पन्नं चित्तदुत्पन्ना परा निर्वाणनिर्वृतिः॥
– योगवासिष्ठ, वैराग्यप्रकरण सर्ग ३ श्लोक ६

२९. वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्।
तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय॥
– शुक्लयजुर्वेदः ३१।१८, श्वेताश्वतरोपनिषद् ३।८

३०. विदितादथ अविदितादधि। – केनोपनिषद् १।१।३

माथि म आफैँ ब्रह्म भएको छु भन्दै ब्रह्मात्मक मोक्ष प्राप्तिका लागि ब्रह्मज्ञान भन्दा अर्को बाटो छैन भनेर मुक्त पुरुष आफ्नू अनुभवको प्रकाशन गर्दछन् ।

मुमुक्षुका बुद्धिमा नानाथरीका कामना र एषणाहरूको वासना र संस्कार सञ्चित भएका कारण [३१]अत्यन्त मैलो, अत्यन्त अस्वच्छ र मोटो भएको हुन्छ । त्यस्तो बुद्धिमा जमेर बसेको मैलोलाई भगवद् अर्पित निष्काम कर्मद्वारा पखालेर अत्यन्त निर्मल पार्ने, त्यसपछि विक्षिप्त भएको अस्थिर बुद्धिका वृत्तिलाई अनन्या तथा अहैतुकी भगवद्भक्तिद्वारा स्थिर गराउने र त्यसद्वारा बुद्धिका वृत्तिलाई अत्यन्त निर्मल, अत्यन्त स्वच्छ र सूक्ष्म बनाउने ।

त्यसरी बुद्धिको सत्वात्मिका वृत्ति अत्यन्त स्वच्छ भएपछि त्यस्तो वृत्तिलाई चरमवृत्ति भनिन्छ । त्यस चरमवृत्तिमा ब्रह्मचैतन्य आरूढ भएपछि अज्ञानको बाक्लो पर्दा समाप्त हुन्छ । अन्ततोगत्वा बुद्धिको चरमवृत्ति ब्रह्म जस्तै अत्यन्त निर्मल, अत्यन्त स्वच्छ र अत्यन्त सूक्ष्म हुन्छ । तदनन्तर ब्रह्मसाक्षात्कार हुन्छ भनेर श्रीशङ्कराचार्यले गीताभाष्यमा लेख्नु भएको छ । [३२]यो कुरा योगदर्शनमा पनि आएको छ ।

उपर्युक्त अनुसार ब्रह्मसाक्षात्कार भएपछि अविद्या, अज्ञान र तज्जन्य कल्पित प्रतियोगी समेत एकै पटक नाश हुन्छन् । अन्ततः प्रतियोगिविनिर्मुक्त ब्रह्मसाक्षात्कार मुमुक्षुले गर्दछ । ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु ।

---

३१. अत्यन्तनिर्मलत्वस्वच्छत्वसूक्ष्मत्वोपपत्तेः, आत्मनो बुद्धेश्च आत्मसमनैर्मल्याद्युपपत्तेः । आत्मचैतन्याकाराभासत्वोपपत्तिः ।

– गीता १८।५० शाङ्करभाष्य ।

३२. सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यम् । – योगदर्शन ३।५५

प्रतिबोधविदितम्

वाणी आदि कर्मेन्द्रियहरू, चक्षु आदि ज्ञानेन्द्रियहरू र अन्तःकरण अर्थात् मन, बुद्धि, चित्त र अहङ्कार आदि साधनहरूबाट पनि परब्रह्म परमात्माको ज्ञान गर्न सकिँदैन। प्राणीमात्रले कुनै पनि स्थूल तथा सूक्ष्म विषय वा वस्तुहरू ज्ञान गर्ने संसारमा उपर्युक्त साधन बाहेक अरू कुनै पनि माध्यम वा साधन भएको आजसम्म थाह हुन सकेको छैन । अब यस्तो साधनविहीन अवस्थामा प्राणीहरूमध्येको ज्ञानी मनुष्यले अर्थात् ब्रह्मज्ञान गरेर मुक्त हुन इच्छा गर्ने मुमुक्षुले कसरी र कुन माध्यमबाट ब्रह्मज्ञान गर्ने भन्ने प्रश्न सृष्टिको प्रथम प्रभातदेखि नै देखा पर्दै आएको छ।

व्यावहारिकरूपमा र पारमार्थिकरूपमा पनि अतीन्द्रिय पदार्थहरूको कुनै आविद्यिक करण वा साधन तथा अरू मायिक जड साधनहरूबाट प्रत्यक्ष गर्न सकिँदैन। त्यसै कारणले नै श्रुतिले ब्रह्मलाई [1]वाणी र मनले जान्न सकिँदैन भनेको हो। अर्को श्रुतिले यसलाई प्रस्ट गर्दै भन्यो[2] जुन ब्रह्म वाणीद्वारा प्रकाशित हुँदैन तर जुन ब्रह्मद्वारा वाणी प्रकाशित हुन्छ त्यसैलाई ब्रह्म भनेर जान। किन्तु जुन देश र कालद्वारा परिच्छिन्न वस्तुलाई अज्ञानीहरू उपासना गर्दछन् त्यो ब्रह्म होइन। त्यसै गरेर यसलाई मनले मनन गर्न सकिँदैन किनभने मन मायाको विकार हो। विकारबाट विकारको साक्षी विकारातीत अविकारी ब्रह्मलाई जान्न सकिँदैन। मन ब्रह्मको सत्ता र आध्यासिक

---

१. अवाङ्मनसगोचरः। – श्रुतिः

२. यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते, तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते।
यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम्, तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते॥
– केनोपनिषद् १।४,५

ब्रह्मचैतन्यद्वारा चेतन जस्तो भएको छ। यसै कारण ब्रह्मलाई मनको प्रकाशक र नियामक हो भनेर श्रुतिले भनेको हो। ब्रह्म वा आत्मा सबै विषयहरूका प्रति प्रत्यक्रूप अर्थात् आन्तरिक हो। अतः आत्मामा मन प्रवृत्त हुन सक्तैन। जड मनका भित्र रहेको चैतन्य ज्योतिद्वारा प्रकाशित हुने मननै मनन गर्न समर्थ हुन्छ। अन्यथा मनद्वारा सामान्य मायिक विषयको पनि ज्ञान हुन सक्तैन।

श्रुतिले मन भन्नाले काम अनुसार [३]काम, सङ्कल्प, संशय, श्रद्धा, अश्रद्धा, धैर्य, अधैर्य, लज्जा, बुद्धि र भय समेतलाई लिएको छ। ब्रह्म घटपटादि सम्पूर्ण मायिक पदार्थहरूको भासक हो र मन भाष्य हो। यसै कारण फलव्याप्ति अर्थात् चिदाभासबाट अर्थात् बुद्धि वा मन उपहित चेतनबाट ब्रह्म भाषित हुन नसक्ने हुनाले [४]फलव्याप्तिलाई निषेध गरेर वृत्तिव्याप्तिलाई मात्रै विद्वानूहरूले स्वीकार गरेका हुन् भनिएको छ।

मुमुक्षु मनुष्य साधनाको उच्चस्तरमा उक्लिसकेपछि उसलाई परम्परागत शास्त्र र गुरुको आवश्यकता पर्दैन। ब्रह्मज्ञानी दत्तात्रेयमुनिलाई जड पृथिवी आदि पञ्चमहाभूतदेखि लिएर चेतन, वेश्या पिङ्गला, शिशु र आफ्नै नश्वर शरीर समेत २४ गुरु र शास्त्र विश्व ब्रह्माण्ड नै गुरु भए जस्तै अत्यन्त माथि पुगेको जीवन्मुक्त ज्ञानीलाई पनि हुन सक्तछन्। प्रत्येक परमाणुसम्म ब्रह्मकै सत्ता र चेतना अर्थात् सम्पूर्ण चराचर सृष्टि ब्रह्ममय देख्न सक्ने भएपछि त्यस्तो मनुष्यलाई मिथ्या पञ्चभूतात्मक देहधारी गुरु र जड शास्त्रको आवश्यकता रहँदैन।

---

३. कामसङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव।
– बृहदारण्यमोपनिषद् १।५।३

४. फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निवारितम्। – पञ्चदशी

सृष्टिको प्रत्येक कणकणमा ब्रह्मसत्ता व्याप्त वा विवर्तित छ। अन्यथा यो दृश्यात्मक सृष्टि प्रपञ्च देखा पर्नैसक्तैन अर्थात् यसको अस्तित्व नै रहन सक्तैन। यसै परम सत्यलाई अभिव्यक्त गर्दै भगवान् शङ्कर, ब्रह्मा, नारद, देवताहरू समेत कंसका कारगारमा उपस्थित भएर भगवान्को स्तुति गर्दै भन्दछन् – [५]प्रभो ! हजुर सबैको विधाता हुनुहुन्छ। यदि हजुरको यो विशुद्ध सत्त्वमय निज स्वरूप नहुँदो हो त अज्ञान र त्यसबाट हुने भएको द्वैतभावलाई नष्ट गर्न सक्ने अपरोक्ष ब्रह्मज्ञान नै कसैलाई पनि हुन सक्ने थिएन। मायाका सत्त्व, रज र तमो गुणहरू पनि हजुरको नै सत्ता पाएर जगत्मा सत्तावान् भएका छन्। ती गुणहरू पनि हजुरबाट नै प्रकाशित भएका छन्। तिनै तीनथरी गुणहरूबाट सञ्चालन हुने बुद्धिका वृत्तिहरूद्वारा मुमुक्षुले ब्रह्मसाक्षात्कार गर्न सक्तैन परन्तु केवल अनुमानसम्म गर्न सक्तछ।

त्यसै गरेर देवताहरू भगवान्को स्तुति गर्दै भन्दछन्– [६]हे देव ! मन, वाणी र वेदवाणीद्वारा पनि केवल हजुरको स्वरूपको कल्पना वा अनुमानमात्र हुनसक्तछ। किनभने हजुरलाई मायिक वाणी र मनद्वारा जान्न सकिँदैन। हजुर दृश्य जड पदार्थ नभएर दृश्यको प्रकाशक स्वप्रकाश चैतन्यस्वरूप हुनुहुन्छ। यसै कारण सबैको एक मात्र शाश्वत साक्षी हुनुहुन्छ। अतः मायातीत हजुरका गुण, जन्म र कर्म आदिका माध्यमद्वारा हजुरका नाम र रूपको निरूपण गर्नसम्भव छैन। ज्ञानीहरू श्रुतिवचन अनुसार माया र मायाका कार्य समेतको निषेधद्वारा जुन [७]अनिषेध्य आत्मवस्तु अन्तिमरूपमा शेष रहन्छ त्यसै

५. सत्त्वं न चेद्धातरिदं निजं भवेद्विज्ञानमज्ञानभिदापमार्जनम्।
गुणप्रकाशैरनुमीयते भवान् प्रकाशते यस्य च येन वा गुणः॥ – भागवत १०।२।३५

६. न नामरूपे गुणजन्मकर्मभिर्निरूपितव्ये तव तस्य साक्षिणः।
मनोवचोभ्यामनुमेयवर्त्मनो देव क्रियायां प्रतियन्त्यथापि हि॥ – भागवत १०।२।३६

७. निषेध्यं सर्व मेवैतदनिषेध्यात्मवस्तुगम्। – बृहदारण्यकोपनिषद्वार्तिक

परम चित्‌तत्त्वको ज्ञानीहरू साक्षात्कार गर्दछन् ।

मायातीत ब्रह्मको ज्ञान अर्थात् साक्षात्कार विधिशेष किं वा विधिवाक्यबाट गर्न नसकिने [८]भएकाले निषेधवाक्य किं वा निषेधशेषबाट गर्नुपर्दछ अन्यथा ब्रह्मसाक्षात्कार हुन नसक्ने भनेर श्रुतिले प्रस्ट नै आदेश गरेको छ । यसै श्रुतिवाक्यलाई समातेर वा आधार बनाएर स्मृति आदि शास्त्रहरूले यसको अर्थ निकाल्दै व्याख्या समेत गरेका छन् ।

[९]श्रुतिको आदेशात्मक 'नेति नेति' वाक्यद्वारा जडात्मिका माया र मायाका सम्पूर्ण स्थूल र सूक्ष्म प्रपञ्चात्मक कार्यहरूको मुमुक्षुले सर्वप्रथम ब्रह्मज्ञानद्वारा निषेध गर्नुपर्दछ । त्यसरी निषेध गरेपछि मलदोष र विक्षेपदोष पखालेर अत्यन्त निर्मल र स्वच्छ भएको आफ्नो अन्तःकरणको विद्यात्मक चरम वृत्तिद्वारा मुमुक्षुले ब्रह्मानन्दरूपी अमृतको पान अर्थात् ब्रह्मसाक्षात्कार गर्नसक्तछ । यसको लोकप्रत्यक्ष उदाहरण दिँदै शास्त्रकार उपदेश गर्दछन् – जसरी तिर्खाएको मनुष्यले अत्यन्त साह्रो आवरण अर्थात् बोक्राभित्र लुकेर बसेको अमृत जस्तो नरिवलको सार वस्तु रसलाई पान गर्दछ र बाहिरी वस्तु बोक्रालाई फ्याँकिदिन्छ त्यसै गरेर मुमुक्षु ज्ञानमार्गीले ब्रह्मसाक्षात्कार गरेपछि साधनभूत यस मिथ्या मायिक प्रपञ्चलाई चटक्कै त्याग गरिदेओस् ।

मुमुक्षु मनुष्यले ब्रह्मज्ञान चक्षु, श्रोत्र, मन आदि मायाका विकारजन्य आन्तरिक अर्थात् अन्तरङ्ग साधन र बाह्य अर्थात् बहिरङ्ग साधन वा करणहरूबाट गर्न सम्भव छैन । [१०]ब्रह्म विदित मायाका

---

८. अथात आदेशो नेति नेति । – बृहदारण्यकोपनिषद् २।३।६

९. नेति प्रमाणेन निराकृताखिलो हृदा समास्वादितचिद्घनामृतः ।
त्यजेदशेषं जगदात्तसद्रसं पीत्वा यथाम्भः प्रजाहाति तत्फलम् ॥ – रामगीता ३४

१०. न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनो न विद्मो न विजानिमो यथैतदनुशिष्यादन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि । – केनोपनिषद् १।३

विकारजन्य दृश्य करणादि प्रपञ्चभन्दा पृथक् वा अन्य र अविदित मायादेखि पनि धेरै पर छ भनेर श्रुतिले भनेको छ।

जब कुनै मायिक करणादि साधनहरूबाट पनि ब्रह्मज्ञान हुन सक्तैन भनेपछि ब्रह्मज्ञान हुन नै नसक्ने भयो र औपनिषद सिद्धान्त नै असत्य ठहर्ने भयो भन्ने आशङ्काको समाधान गर्दै उपनिषद् भन्दछ– प्रत्येक घटपटादि विषयमा ब्रह्मसत्ता अनुस्यूत भएर रहेको हुन्छ। प्रत्येक [११]विषयतया ब्रह्मज्ञान मुमुक्षुले गर्नसक्नु पर्दछ। यसै ज्ञानलाई उपनिषद्ले 'प्रतिबोधविदितम्' भनेको हो। प्रत्येक बोध अर्थात् प्रत्येक प्रतीति नै आत्मज्ञानको द्वार हो। उपनिषद्मा प्रतिबोधविदितम्लाई व्युत्पत्ति गर्दा 'बोधं प्रति बोधं प्रति' हुन्छ। यसको अर्थ हुन्छ बोध बोधका प्रति। यसरी आएको द्विरुक्तिले सम्पूर्ण प्रतीतिहरूमा ब्रह्मको व्याप्ति जनाउँछ। बुद्धिजनित सम्पूर्ण प्रतीतिहरू तातेको फलाम समान नित्य विज्ञानस्वरूप आत्माद्वारा व्याप्त रहनाका कारण त्यसै विज्ञान स्वरूपबाट नै अवभासित हुन्छन्। त्यो अवभासक आत्मा फलामका डल्लामा व्याप्त भएको अग्निका सरह बुद्धिभन्दा सर्वथा विलक्षणरूपमा उपलब्ध हुन्छ। अतः ती बौद्धप्रत्यय अर्थात् प्रतीतिहरू आत्माका उपलब्धिमा द्वारस्वरूप हुन्।

यसरी विचार गर्दा प्रत्येक बौद्ध प्रत्ययका अवभासमा जुन प्रत्यगात्मस्वरूपबाट जानिन्छ त्यो ब्रह्म नै हो। त्यही नै सम्यक् ज्ञानसहित प्रत्यगात्माको ज्ञान हो। विषय ज्ञान सम्यक् ज्ञान होइन।

प्रत्येक बोध विषयगत वा विषयात्मक नभएर प्रत्यगात्मविषयक हुनुलाई नै अमरत्व वा मोक्षको कारण मानिन्छ। आत्मालाई अनात्मरूप र अनात्म शरीरादि मायिक विषयहरूलाई आत्मा मान्नु

---

११. प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते।
आत्मनाविन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम्॥ – केनोपनिषद् २।४

अमरत्व वा मोक्षको कारण हुनसक्तैन । प्रत्येक विषयमा सत्ता र चैतन्यरूपले ओतप्रोत आत्मतत्त्व वा ब्रह्मतत्त्वको रूपमा अनुभूति गर्नु नै मोक्षको हेतु हुन सक्तछ।

अर्को महत्त्वपूर्ण विषय हो आत्मविद्याबाट प्राप्त हुने भएको वीर्य वा बल चाहिँ ता आत्माद्वारा नै प्राप्त गर्न सकिन्छ अरू साधनहरूद्वारा प्राप्त गर्न सकिँदैन । अन्ततः आन्तरिकरूपमा आत्मविद्याजनित वीर्य वा बलले नै मोक्ष प्राप्तिको सामर्थ्य मुमुक्षुलाई प्राप्त हुन्छ र यसै बलले नै मृत्युलाई पराभव गर्दछ। अतः आत्मसम्बन्धिनी विद्याबाट नै अमरत्व अर्थात् मोक्ष प्राप्त गर्न मुमुक्षु समर्थ हुन्छ। यस परम सत्यलाई श्रुत्यन्तरले पनि [१२]यो आत्मा बलहीन मुमुक्षु पुरुषद्वारा प्राप्त हुन योग्य नभएको समेत भनेर आद्य जगद्गुरु श्रीशङ्कराचार्यले लेख्नुभएको छ।

उपर्युक्त मन्त्रमा आएको 'अमृतत्वं हि विन्दते' अर्थात् आत्मज्ञानद्वारा अमरत्व नै प्राप्त हुन्छ भन्ने हेतुसूचक वाक्य हो । किनभने यसका विपरीतको मायिक ज्ञानद्वारा मृत्यु नै प्राप्त हुन्छ अर्थात् बुद्धि आदि माया वा अज्ञानजन्य विषयहरूबाट आत्मबोध हुन्छ भन्ने गलत ज्ञान गर्नु नै मृत्यु हो । वस्तुतः अमरत्व बाह्य विषयहरूको माध्यमबाट प्राप्त हुने नभएर त्यो आत्माबाटै प्राप्त हुने हो अर्थात् आफ्नै नित्यात्मस्वभावबाटै प्राप्त हुने हो, कुनै आश्रय वा आलम्बनका माध्यमबाट वा साधनबाट अमरत्व वा मोक्ष प्राप्त हुन सक्तैन। यदि अमृतत्व अर्थात् मोक्ष विद्याद्वारा उत्पन्न गर्न सकिन्छ भन्ने हो भने मोक्ष पनि कर्मफलका सरह अनित्य हुन्छ । अतः विद्या पनि परम्परया साधन जस्तो साधन हो तर साक्षात् हेतु वा

---

१२. नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः । – मुण्डकोपनिषद् ३।२।४

साधन जस्तो साधन पनि हुन सक्तैन। [१३]मोक्षको साक्षात् हेतु वैदिक महावाक्यलाई शास्त्रकारहरूले मान्यता दिएका छन् ।

यदि कुनै [१४]जिज्ञासुले विषयतया ब्रह्मको ज्ञान गरेँ भन्दछ भने त्यसले ब्रह्म जानेको ठहर्दैन। किनभने अरू वस्तुहरूका सरह दृश्य पदार्थको कोटिमा नपर्ने र ब्रह्म स्वप्रकाश द्रष्टास्वरूप भएकाले द्रष्टा विषयका रूपमा मायिक करण वा साधनहरूबाट जान्न सकिँदैन।

ब्रह्म साधनद्वारा अविज्ञात अर्थात् जान्न सकिँदैन वा अविदित हो भनेर जसले बुझ्केको छ त्यो ब्रह्मवेत्ता हो। मुमुक्षापूर्वक जिज्ञासा लिएर ज्ञानमार्गमा प्रवृत्त साधकलाई मात्रै ब्रह्म मन, वचन र कर्मबाट अविदित हो भन्ने ज्ञान हुन्छ। जसले ब्रह्मलाई अविषयरूपले अनुभव गरेर आत्मभावले जान्दछ त्यसले मात्रै ब्रह्म जानेको हुन्छ। यसका विपरीत जसका मतमा ब्रह्म ज्ञात हो अर्थात् जसले ब्रह्म जानेँ भन्द छ, त्यो मिथ्याज्ञानी, मिथ्यादर्शी र असम्यग्दर्शी हो। किनभने ब्रह्म विदित भन्दा भिन्न हो। त्यसैकारण मिथ्याज्ञानीले ब्रह्म जान्न सक्तैन।

ब्रह्मवेत्तालाई ब्रह्म आत्मस्वरूप हुनाका कारण आत्मरूपले अनुभवात्मक ज्ञान हुन्छ । ज्ञाता, ज्ञेय र ज्ञानरूपी मायिक त्रिपुटीबाट माथि उठेर मात्रै आत्मतया बोध हुने हुँदा अद्वितीय ब्रह्मलाई द्वैतात्मक इन्द्रियहरूको विषयतया अविदित, अवेद्य वा ज्ञान गर्न नसकिने भएको हुँदा नै ब्रह्मज्ञानीले अविदित भनेको हो। [१५]निषेधतया वा अज्ञाततया नै ब्रह्मज्ञान हुन्छ। किन्तु जुन अज्ञानी वा मिथ्याज्ञानी छन् तिनले ब्रह्मलाई विधेयतया जानेँ भन्दछन् तिनले

---

१३. साक्षान्महावचनमेव विमुक्तिहेतुः । – सङ्क्षेपशारीरकम् ३।२९५

१४. यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।
अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥ – केनोपनिषद् २।३

१५. निषेधशेषो जयतादशेषः । – भागवत ८।३।२४

ब्रह्म जान्दैनन् । किनभने तिनीहरूले आत्मस्वरूप ब्रह्म [१६]ज्ञात र अज्ञात पदार्थले रहित आफ्नै आत्मा नित्यविज्ञानस्वरूप हो तर यसको विपरित अविक्रिय, अमृत, अजर, अभय र अनन्यरूप ब्रह्मलाई घट, पटादिका समान विषयतया जान्न सकिँदैन भनेर पटक्कै जान्दैनन् । मिथ्याज्ञानीको ब्रह्मज्ञान शुक्ति आदिमा आरोपित रजतका सरह मिथ्या र अनित्य हो । त्यसै कारण अज्ञानीले 'अविज्ञातं विजानताम्' अर्थात् अज्ञात ब्रह्मलाई पनि जानेँ भनेर आफ्नो अज्ञान प्रदर्शन गर्दछ भन्ने उपनिषद्को उक्ति हो ।

अज्ञानीको मिथ्या ब्रह्मज्ञानका विपरीत, ब्रह्मको अनुभूति गरिसकेको ब्रह्मवेत्ताले भने 'अविज्ञातं विजानताम्' अर्थात् ब्रह्म जानेर पनि जान्दिन भन्दछ भने त्यो ब्रह्मवेत्ता हो भन्ने उपनिषद्को उद्घोष हो । वस्तुतः जुन क्षण अज्ञानीले वा तथाकथित अहङ्कारी विद्वान्ले 'म जान्दिन र मैले जानेको छैन' भनेर यथार्थ कुरा महसुश गर्दछ, त्यसै क्षणबाट नै उसको मिथ्या ज्ञान र अहंबाट अवरुद्ध अन्तःकरणको द्वार खुल्दछ र ज्ञानको रश्मि खुल्दछ । अज्ञानीको जान्दछु भन्नुमा र ज्ञानीको जान्दिन भन्नुमा यही नै पार्थक्य हो ।

जान्दिनबाट नै जान्नुको द्वार खुल्ने परम सत्यवचन हाम्रा प्रातःस्मरणीय मन्त्रद्रष्टा ऋषिहरूले सृष्टिको प्रथम प्रभातदेखि नै श्रुतिद्वारा उद्घोष गर्दै आएका छन् । यसका लागि अज्ञानी मनुष्यलाई [१७]उठ, जाग र दुरूह ब्रह्मज्ञान गरेर मुक्त होऊ भनेर उठाइरहेका छन्, जगाइ रहेका छन् र ब्रह्मज्ञानतर्फ प्रवृत्त हुन प्रेरित गरिरहेका छन् ।

ज्ञानतर्फ लाग्ने प्रथम सोपानका रूपमा जान्दिन भन्ने स्पष्टोक्तिलाई विना अहङ्कार र विना मिथ्याज्ञान मनुष्यले अन्तःकरणदेखि बुझ्नु

---

१६. तद्विदितादथो अविदितादधि । – केनोपनिषद् १।३
१७. उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत । – मुण्डकोपनिषद्

पर्दछ भन्ने उपनिषद्को भनाइ देखिन्छ। अज्ञानलाई जान्नु अर्थात् मुमुक्षुले म केही पनि जान्दिन भन्ने जान्नु नै ज्ञानमार्गमा अग्रसर हुनु हो। यो ज्ञान प्राच्यदर्शनमा मात्र सीमित नभएर पाश्चात्य दर्शनमा पनि रहेको देखिन्छ। उदाहरणका लागि इस्वीइरा सुरु हुनुभन्दा ३९९ वर्ष भन्दा पहिले प्राचीन ग्रीसको एथेन्समा महान् पाश्चात्य एक दार्शनिक सोक्रेटस्ले यही नै सत्य वचनको अनुभूति आफ्ना युवा अनुयायीहरूलाई मृत्युको समयको अन्तिम घडीमा अभिव्यक्त गरेका थिए। जुन उपदेश थियो– [१८]म मेरा समकालीन मित्रहरूमा सबैभन्दा बुद्धिमान् वा ज्ञानी मान्छे हुँ, किनभने ममात्रै एक्लो त्यो परम सत्य जान्दछु, त्यो हो, म केही पनि जान्दिन भन्ने मैले जानेको छु।

सम्पूर्ण सांसारिक मिथ्या कामना, एषणा र अहङ्कारबाट निर्मुक्त भएर मुमुक्षुले प्रतिबोधमा प्रत्यगात्मतया आत्मतत्त्वको प्रतीति वा साक्षात्कार गर्न सकेमा नै मर्त्य मुमुक्षु मनुष्यले अमृतत्व प्राप्त गर्न सक्तछ। [१९]यदि यसै जन्ममा ब्रह्मज्ञान भएमा ठीक भयो र मनुष्यजन्म पाएकोमा पूर्ण सफल भयो, यदि यसै वर्तमान मनुष्य जन्ममा ब्रह्मज्ञान गर्न मनुष्यले नसकेमा ठूलो हानि भयो। [२०]बुद्धिमान् मनुष्य ब्रह्मलाई समस्त भूत प्राणीहरूमा उपलब्ध गरेर अर्थात् सर्वत्र ब्रह्मैब्रह्मसाक्षात्कार गरेर यस मर्त्यलोकबाट मृत्युपश्चात् अमर वा ब्रह्म बन्दछ। जो पहिले ब्रह्म थियो र फेरि पनि ब्रह्म नै बन्द छ भनेर श्रुतिले भनेको छ।

उपर्युक्त उपनिषद्मा आएको वाक्यांश ‘इह चेदवेदीदथ

---

१८. I am wiser than my contemporaries because I alone know that I know nothing . Bertrand Russel . History of western philosophy.

१९. इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः।
भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति। – केनोपनिषद् २।५

२०. न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति। – बृहदारण्यकोपनिषद् ४।३।४

सत्यमस्ति'ले मुमुक्षुलाई आत्मसाक्षात्कारको अवश्यकर्तव्यताको उपदेश गरेको छ। किन्तु यसको विपरीत आचरण गरेमा उपनिषद्ले त्यस्ता मनुष्यको 'महती विनष्टिः' अर्थात् अत्यन्त ठूलो हानि हुन्छ भनेको छ। त्यो अत्यन्त ठूलो हानि भनेको के हो भन्ने जिज्ञासा उत्पन्न हुन सक्तछ। यस जिज्ञासाको समाधान अर्को उपनिषद्ले गरेको छ। जस्तै– [२१]यदि यो मनुष्यको शरीर रहँदा रहँदै अर्थात् मरण हुनुभन्दा पहिले नै ब्रह्मसाक्षात्कार गरेर मुक्त हुन मुमुक्षु मनुष्यले सकेन भने उसको ठूलो हानि हुन्छ। त्यो हो उसले युगयुगान्तर, जन्मजन्मान्तर र कल्पान्तरसम्म जन्ममरणरूपी प्रपञ्चको दुरन्त कुचक्रमा घुम्नु पर्ने हुन्छ, यो भन्दा ठूलो हानि के हुन सक्तछ ?

त्यस हानिको अझै कठोर परिणति तर्फ सङ्केत गर्दै अगाडि उपनिषद् भन्दछ – मुक्त हुन नसकेका केही अज्ञानी मूढ जीवहरू मृत्युपछि फेरि संसारको दुश्चक्रमा पेलिन कुनै योनिमा जन्म लिन पुग्दछन्। अर्थात् मिथ्या पाञ्चभौतिक शरीर धारण गर्नका लागि पुरुषको दुर्गन्धित मल र वीर्यरूप बीज र नारीको रजद्वारा संयुक्त भएर कुनै योनिमा जन्मन पुग्दछन्। यस योनि शब्दको भाष्य गर्दै श्रीशङ्कराचार्यले योनि भनेको योनिद्वार हो र कुनै कसैको योनिद्वारमा प्रविष्ट हुन सक्तछ भन्नुभएको छ। [२२]अर्का केही अत्यन्त अधम, मनुष्यहरू मृत्यु पछि आफ्नो कर्म र श्रुति अर्थात् जस्तो ज्ञान प्राप्त गरेको छ सो अनुसार स्थाणु अर्थात् वृक्ष आदि स्थावर योनिमा उत्पन्न हुनपुग्दछन् भनेर अर्को उपनिषद्ले पनि भनेको छ।

उपर्युक्त उपनिषद्मा वर्णित 'स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति' वाक्यको व्याख्या गर्दै अर्को उपनिषद्ले अज्ञानी तथा नीच कर्म गर्ने मनुष्यले

---

२१. इह बेदशकद्बोद्धुं प्राक्शरीरस्य विस्रंसः।
ततः सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते। – कठोपनिषद् २।३।४

२२. योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः।
स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्॥ – कठोपनिषद् २।२।७

भोग्नु पर्ने अत्यन्त दुस्तर परिणामको वर्णन यसरी गरेको छ – अशुभ आचरण अर्थात् खराब अनुशय भएका अनुशयी जीवहरू आफ्ना अशुभ अर्थात् निन्दनीय आचरण वा कर्मबाट उत्पन्न निन्दनीय योनिमा जन्मन पुग्दछन् । त्यस्ता [२३]अशुभकर्मजन्य योनिहरूमध्ये कुकुरको योनि, सुँगुरको योनि र चाण्डालका योनिहरू हुन् ।

अझ यी योनिहरूभन्दा पनि अत्यन्त अशुभ योनिमा गएर जन्मने अशास्त्रीय प्रवृत्ति भएका अनुशयी जीवहरूले प्राप्त गर्ने गतिविहीन अत्यन्त कहालीलाग्दो अवस्थाको वर्णन गर्दै अगाडि उपनिषद् भन्दछ– [२४]जुन अनुशयी जीव देवयान र पितृयान मार्गबाट गतिमा जान सक्तैनन् त्यस्ता अत्यन्त अपराधी अनुशयीहरू अत्यन्त क्षुद्र र बारम्बार जन्मने र मर्ने प्राणी हुन्छन् । उत्पन्न हुनु, जन्मनु र मर्नु अर्थात् जन्मनु र तुरुन्त मर्नु नै ती क्षुद्र प्राणीहरूको तृतीय स्थान हो ।

उपर्युक्त विभिन्न उपनिषद्हरू अनुसार ब्रह्मज्ञान नगरीकन मृत्युवरण गर्ने मनुष्यले के कस्तो दुर्गति वा अगति प्राप्त गर्ने रहेछ भन्ने कुरा त्यसको परिणामबाट थाहा हुन जान्छ । अतः यस कटु सत्यलाई हृदयङ्गम गरेर धीर अर्थात् बुद्धिमान् मनुष्यले प्रत्येक विषयमा र प्राणीमा अर्थात् चराचर जीवमा एक अद्वितीय ब्रह्मतत्त्व मात्रै सर्वत्र प्रतिबिम्बरूपले अनुस्यूत भएको जानेर वा साक्षात्कार गरेर यस मर्त्यलोकबाट मुक्त भएर जान्छन् । अर्को [२५]उपनिषद्ले जुन मनुष्यले निश्चयपूर्वक त्यस शुद्ध, निष्कल तथा अद्वितीय ब्रह्मलाई आत्मत्वेन साक्षात्कार गर्दछ त्यो मनुष्य ब्रह्म नै भइहाल्दछ भनेको छ । ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु ।

❀

---

२३. य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरञ्श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वा । – छान्दोग्योपनिषद् ५।१०।७

२४. अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयंस्थानम् । – छान्दोग्योपनिषद् ५।१०।८

२५. स यो ह वै तत्परं ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति । – मुण्डकोपनिषद् ३।२।९

सोऽहम् र विपस्सना –

प्राणायाम

यस लेखमा प्राणायाम, 'सोऽहम्' र विपस्सना समेतका तीन विषयहरूलाई एकै ठाउँमा अनुस्यूत गरेर विवेचना गर्ने प्रयास गरिएको छ। यिनीहरूमध्ये कुन साधन, कुन साध्य र कुन साधितव्य हो त्यसको पनि विचार गरिने छ। सर्वप्रथम प्राणायामकै बारेमा चर्चा गर्नु सान्दर्भिक हुने छ।

प्राणीका शरीरबाट फोक्साका माध्यमबाट श्वासप्रश्वास गर्ने वा हुने प्राणवायुको नियमन गर्ने विधि वा प्रक्रियालाई प्राणायाम भनिन्छ। यो योगदर्शनमा वर्णित [१]अष्टाङ्गयोगहरू मध्येको चारौँ योग हो। यसका चारथरी वृत्ति छन्। १. बाह्यवृत्तिः, २. आभ्यन्तर वृत्तिः, ३. स्तम्भ वृत्तिः र ४. बाह्याभ्यन्तर विषयापेक्षीवृत्तिः। प्राणायामका तीनथरी पूरक, कुम्भक र रेचक आयामहरू छन्। प्राणायामका सगर्भ, विगर्भ र वैदिक गरेर तीनथरी भेदहरू पनि मानिन्छन्। प्राणायामलाई प्राणको विस्तार पनि भनिन्छ।

पातञ्जल योगसूत्र अनुसार यम, नियम र आसनको सिद्धिपछि प्राणायामको सामान्य लक्षणको उल्लेख गरेको पाइन्छ। [२]प्राणीहरूका शरीरमा फोक्सोद्वारा प्राणवायुको प्रवेश हुनु श्वास हो र बाहिर निस्कनु प्रश्वास हो। यी [३]श्वास र प्रश्वास दुवैको गति रोकिनु अर्थात् प्राणवायुको गमनागमनरूप क्रिया बन्द हुनु प्राणायामको सामान्य

---

१. यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि।
– पातञ्जलयोगदर्शन २।२९

२. तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः।
– पातञ्जलयोगदर्शन २।४९

३. प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः। – गीता ४। २९

लक्षण हो । श्रीमद्‌भगवद्‌गीताले यही कुरा भनेको छ ।

प्राणायामका माथि उल्लेख भए जस्तै [४]बाह्यवृत्ति, आभ्यन्तरवृत्ति र स्तम्भवृत्ति समेत तीन प्रकार छन् । यो देश, काल र सङ्ख्याद्वारा राम्रो हेर्दै लामो र छोटो पनि हुन्छ ।

प्राणायामको अवस्थामा सास भित्र र बाहिर आएको र गएको समेत विचार गर्न छोडेर सास आउने जाने क्रमलाई विना रोकतोक छोड्नुलाई [५]चौथो प्राणायाम भनिन्छ ।

उपर्युक्त चार प्रकारका प्राणायमहरू केवल शरीर स्वस्थ गर्ने साधन मात्र नभएर ज्ञानका साधनहरू पनि हुन् । जब जब मनुष्यले प्राणायामको अभ्यास गर्दै जान्छ तब तब उसका सञ्चितकर्महरू, संस्कार, वासना, दोष र अविद्यादि ज्ञानका आवरण समेत नाश हुन्छन् । यिनले नै ज्ञान हुन दिँदैनन् । प्राणायामको राम्रो अभ्यास भएपछि बुद्धिका मल, विक्षेप र आवरण दोष समेत नाश भएर बुद्धिको वृत्ति अत्यन्त [६]निर्मल, अत्यन्त स्वच्छ र अत्यन्त सूक्ष्म भएर ब्रह्मसाक्षात्कार गर्न साधनका रूपमा मुमुक्षुलाई सहयोग पुग्दछ । त्यति मात्रै होइन प्राणायामको अभ्यासद्वारा मुमुक्षु साधकका मनमा [७]धारणा गर्ने योग्यता पनि बढ्न जान्छ भनेर यसको फल बताइएको छ ।

प्राणायामको उपर्युक्त छोटो विवेचनाबाट साधकलाई प्राणायम केवल सुस्वस्थ, सुन्दर, सुडौल र दीर्घजीवी बन्ने साधन मात्र नभएर प्राणायाम परम्परया ब्रह्मसाक्षात्कार गर्ने साधन पनि हो भन्ने थाहा हुन्छ ।

---

४. बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसङ्ख्याभिर्नः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः ।
– पातञ्जलयोगसूत्र २।५०

५. बाह्यभ्यन्तरविषयापेक्षी चतुर्थः । – पातञ्जलयोगदर्शन २।५१

६. ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् । – पातञ्जलयोगदर्शन २।५२

७. धारणासु च योग्यता मनसः । – पातञ्जलयोगदर्शन २।५३

अब यस लेखको दोस्रो विषय 'सोऽहम्' को सङ्क्षिप्त चर्चा गरिने छ । यो 'सोऽहम्' वैदिक वाक्य हो । यो वाक्यलाई जीव र ब्रह्मको ऐक्य वा अखण्डार्थ बोधक वैदिक महावाक्य हो भनेर प्रसिद्ध भएको नभए तापनि प्राणीमात्रले श्वास प्रश्वास लिँदा अहोरात्रमा सामान्यतया २१६०० पटक जपिने [८]अजपा नामक महामन्त्र हो भनेर शास्त्रहरूले भनेका छन् ।

यो 'सोऽहम्' नामक वैदिक वाक्य जीव र ब्रह्मको एकताबोधक महावाक्य हो वा होइन भन्ने सम्बन्धमा विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिने छ। 'सोऽहम्' महावाक्य पनि प्रसिद्ध 'अहं ब्रह्मास्मि' वैदिक महावाक्य जस्तै देखिन्छ तापनि यसका सम्बन्धमा शास्त्र र आचार्यहरूले महावाक्य नै हो नभनेकाले मुमुक्षु साधकले यस 'सोऽहम्' वाक्यलाई शास्त्र, तर्क र स्वानुभूतिको कसौटीमा ऊहापोहपूर्वक परीक्षा गरेर अनुभूतिमा चढाउनुपर्ने देखिन्छ।

'सोऽहम्' वाक्यमा आएका 'स': र 'अहम्' यी दुवै शब्दहरू चेतन आत्मबोधक शब्दहरू हुन् । ती दुवैथरी शब्दहरूमध्ये 'स'ले तत्कालविशिष्ट शुद्धसत्त्वात्मक चेतनलाई बुझाउँछ भने 'अहम्' शब्दले चाहिँ एतत्कालविशिष्ट चेतनलाई बुझाउँछ । यी दुवै वाक्यहरूमा आएका तत्काल र एतत्काल विशिष्ट चेतन आत्मा ब्रह्म नै हो । यसरी विचार गर्दा चेतन आत्माका अगाडि लागेर आएका विशेषणहरू अर्थात् उपाधिहरूलाई हटाएपछि [९]प्रातिपदिकार्थवाच्य चेतनतत्त्वमात्रै शेष रहन्छ । जीवात्मामा रहेको विशेषण र पर

---

८. हकारेण बहिर्याति सकारेण विशेत्पुनः ।
षट्शतानि दिवारात्रौ सहस्राण्येकविंशति ।
अजपां नाम गायत्रीं जीवो जपति सर्वदा ॥ – गरुडपुराण

९. संसर्गासङ्गिसम्यग्धीहेतुता या गिरामियम् ।
उक्ताखण्डार्थता यद्वा तत्प्रातिपदिकार्थता ॥ – तत्त्वप्रदीपिका १।१९

मात्मामा रहेको विशेषण हटेपछि निरुपाधिक शुद्ध चेतनमात्रै शेष रहन्छ। निरुपाधिक त्वंविशिष्ट जीवात्मा र तत्‌विशिष्ट ब्रह्मको प्रातिपदिकार्थका रूपमा दुवैमा अनुस्यूत विशुद्ध चेतनतत्त्वमात्र अवशिष्ट रहेपछि जीव र ब्रह्मको ऐक्य हुन्छ। यसैलाई महावाक्य भनिन्छ। यसैलाई [१०]अखण्डार्थ पनि भनिन्छ।

यसरी विचार गर्दा 'सोऽहम्' महावाक्य नै भएको र यसलाई अजपा मन्त्र भनिन्छ। वस्तुतः अनुभवात्मक वैदिक महावाक्यहरू प्रातिपदिकार्थका रूपमा भनिने, जपिने र उपदेश गरिने वाक्य नभएर अनुभव गरिने भएका हुँदा सबै अनुभवात्मक महावाक्यहरूलाई अजपा वाक्य हुन् भनेर बुझ्नु राम्रो हुन्छ। किनभने [११]संसर्गजन्य वाक्य र विशेषण लागेर बनेको वाक्य महावाक्य होइन तर विशेषणरहित जीव र ब्रह्मको ऐक्य बुझाउने वाक्य मात्रै महावाक्य हो भनेर आचार्य शङ्करले पनि भन्नुभएको छ।

यसमा आएको विपस्सना शब्द बुद्ध धर्मको ध्यानप्रक्रियालाई बुझाउने नाम हो। संस्कृत व्याकरणको दर्शनार्थक अर्थात् हेर्नु भन्ने प्रेक्षण अर्थ भएको दृशिर् धातुबाट पश्य आदेश भएर परस्मैपदमा लट्‌लकारको प्रथम पुरुषको एक वचनमा वि उपसर्ग लागेर विपश्यति क्रियापद शब्द निष्पन्न हुन्छ। यही शब्द पाली भाषामा अपभ्रंश भएर देख्न, अन्तर्दृष्टि, प्रज्ञा, भित्री आँखा, दृष्टि, दर्शन, विवेक, बुद्धि र स्फुरण आदि अर्थहरूलाई द्योतन गर्ने विपस्सना शब्द बन्दछ।

विपस्सनाको उल्लेख बुद्ध धर्मको मूल ग्रन्थ त्रिपिटकमा भएको पाइन्छ। यसलाई भगवान् बुद्धबाट प्रतिपादित उच्च

---

१०. प्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वं अखण्डार्थत्वमिति चतुर्थपादार्थः।

११. संसर्गो वा विशिष्टो वा वाक्यार्थो नात्र सम्मतः।
अखण्डैकरसत्वेन वाक्यार्थो विदुषां मतः॥ – वाक्यवृत्तिः ३८

एवं मौलिक मानिएको विशेष ज्ञान भनिन्छ । नामरूपात्मक पञ्चस्कन्धलाई पृथक् पृथक् गरेर टुङ्गो लाग्ने गरेर जान्नु वा यथार्थरूपले निश्चित गर्नुको नाम नै विपस्सना हो भनेर बौद्ध ग्रन्थहरूमा उल्लेख भएको पाइन्छ ।

विपस्सनाका साधकहरूका विपस्सनाधुर, सुक्ख विपस्सक, विपस्सनापरिवास, विपस्सनाकम्मट्ठान आदि गरिएका वर्गीकरणहरूको उल्लेख पनि बौद्ध ग्रन्थहरूमा पाइन्छ । अन्त्यमा विपस्सनाकम्मट्ठान गर्दै अनित्यको पूर्ण अवबोध भएर बुद्ध धर्मको साधक अरहन्त अर्थात् निर्वाणमा पुग्दछ भनिएको छ ।

बुद्ध धर्म अनुसार ध्यान गर्ने तरिका प्रमुखरूपमा दुई प्रकारका छन् – १. शान्ति वा समर्थ र २. प्रज्ञाविपस्सना । यी दुवै एक अर्काका पूरक वा सहयोगी हुन् । बुद्ध धर्ममा क्लेशको क्षय भएपछि साधकले [१२]निर्वाण वा निर्वृति प्राप्त गर्छ भनिन्छ । बुद्ध धर्मको क्लेश पनि [१३]योगदर्शनमा वर्णित क्लेश जस्तै देखिन्छ । विपस्सनाका धेरै थरी भेदहरू छन् । ती मध्ये – १. ओभास, २. ञाण, ३. पिति, ४. पस्सद्धि, ५. सुख, ६. पग्घाह, ७. उपट्ठान, ८. उपेक्खा र ९. निकन्तिसमेत हुन् ।

सारांशमा पञ्चस्कन्धको बोध गर्नु नै विपस्सना ध्यानको मुख्य उद्देश्य हो । बुद्धको मौलिक ज्ञान सतिपट्ठानमा विपस्सनालाई उच्च एवं विशिष्टकोटिमा राखिएको छ । विपस्सना निर्वाण प्राप्तिका लागि छोटो बाटो र तीक्ष्ण प्रज्ञा हो र यसको अध्ययनको क्षेत्र विस्तृत छ ।

---

१२. एवं कृती निर्वृतिमभ्युपेतो नैवावनिं गच्छति नान्तरिक्षम् ।
दिशं न काञ्चिद्विदिशं न काञ्चित्क्लेशक्षयात्केवलमेति शान्तिम् ॥
– सौन्दरनन्द १६।२९

१३. अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः । – पातञ्जलयोगदर्शन २।३

विपस्सनाध्यानलाई बुद्धधर्मका आचार्य र अन्य आचार्यहरूले आ–आफ्ना किसिमले साधना गराउने गरेको देखिन्छ। सत्यनारायण गोयन्काले साधकलाई ध्यान गराउँदा अनात्मवादी बौद्धधर्म भएकाले आफ्नू स्थूलशरीरलाई सायद आत्मा ठानेर होला पूरा साधनाका समयमा आफ्नै शरीरको शिरदेखि लिएर अनुलोमक्रमले पाउसम्म एकाग्र चित्तले ध्यान गराउन सिकाउँछन् भन्ने सुनिन्छ।

किन्तु आचार्य रजनीशले भने विपस्सना ध्यान गर्दा आफ्नो प्राण र अपान अर्थात् श्वासप्रश्वासको आउनेजाने क्रमलाई अविचल र एकाग्र भएर साक्षीभावले सहजावस्थामा रहेर विना प्रयास हेरिरहने भनेका छन्। उनले यसबाट नै साधकले बुद्धत्व प्राप्त गर्न सक्तछ पनि भनेका छन्।

सारांशमा भन्नुपर्दा उपर्युक्त अनुसार मोक्षको साक्षात्साधन भएको वैदिक महावाक्य 'अहं ब्रह्मास्मि' जस्तै 'सोऽहम्' महावाक्य हो भने अष्टाङ्गयोगको पाँचौँ योग प्राणायाम पनि मोक्षको परम्परया साधन हो। विपस्सना भने अनात्मवादी बुद्धधर्मले ध्यान प्रक्रिया भनेर अङ्गीकार गरेको निर्वाण वा बुद्धत्व प्राप्तिको साधन नै भनिएको छ। यी साधनहरूद्वारा आत्मवादीले कसरी मोक्ष लाभ गर्न सक्तछ र अनात्मवादीले कसरी निर्वाण वा बुद्धत्व प्राप्त गर्न सक्तछ ? भन्ने सम्बन्धमा जिज्ञासु पाठकले जिज्ञासापूर्वक सम्बन्धित ग्रन्थहरूको गहन अध्ययन र अनुशीलन गर्नु पर्दछ। प्राणायामको साधकले योगको प्रक्रियाअनुसार पूरक, कुम्भक र रेचकको विधिअनुसार होस पुऱ्याएर गर्ने अभ्यास हो भने विपस्नाका साधकले आफ्नू श्वास र प्रश्वासलाई साक्षीभावमा रहेर हेर्ने मात्र हो किन्तु 'सोऽहम्'मा गर्ने र हेर्ने नभएर हुने हो। यिनमा यही नै पार्थक्य छ। यो छोटो लेख केवल पाठकहरूलाई उत्प्रेरित गराएर त्यसतर्फ उन्मुख र प्रवृत्त गराउने उद्देश्यले मात्रै लेखिएको हो। ॐ ब्रह्मार्पणपस्तु।

प्रायश्चित्तं विमर्शनम्

प्रायश्चित्त शब्द प्रायः र चित्तम् दुई थरी शब्दहरूको योगबाट बन्दछ । संस्कृत व्याकरण अनुसार विग्रह हुन्छ – 'प्रायस्य पापस्य चितं विशोधनं यस्मात्' अर्थात् पापको प्रक्षालन जुन कर्मबाट हुन्छ त्यसैलाई प्रायश्चित्त भनिन्छ । [१]प्रायः भनेको तप हो भने चितं भनेको निश्चय हो । तप र निश्चयको संयोगबाट प्रायश्चित्त शब्द निष्पन्न हुन्छ भनेर हेमाद्रिले भनेको छ ।

प्रायश्चित्तशब्दका अर्थहरू परिशोधन, पापनिष्कृति, क्षतिपूर्ति धर्मशास्त्र अनुसार मनुष्यबाट हुन गएका वेदबाट निषिद्ध थरीथरी पापहरूको छुट्कारा‌का लागि गरिने दान, चान्द्रायणव्रत र [२]सेतुबन्ध रामेश्वर आदि तीर्थहरूको यात्रा समेत पर्दछन् । वैदिक र पौराणिक कालमा इन्द्रादि देवता तथा राजा महाराजाहरूले ठूलाठूला महापातकादि पापहरू गरेमा अश्वमेध आदि यज्ञहरू समेत गरेर प्रायश्चित्त गर्ने वैदिक विधिविधान थियो र अझै पनि छ । यसको विस्तृत चर्चा वेद, ब्राह्मण, आरण्यक, उपनिषद्, गृह्यसूत्र, पुराण र मन्वादि शास्त्रहरूमा पनि पाइन्छ ।

पापको प्रायश्चित्तको विधान प्राचीन कालदेखि अर्वाचीन समयसम्म सनातन वैदिक धर्म लगायत अवैदिक बौद्ध र जैन धर्माबलम्बीहरूमा समेत पाइन्छ । जैनधर्ममा पापका प्रायश्चित्तका लागि नौथरी कर्महरूको विधान गरेको पाइन्छ । जसमा आलोचना, प्रतिक्रमण, आलोचना प्रतिक्रमण, विवेक, व्युत्सर्ग, तप, छेद, परिहार र उपस्थान समेत पर्दछन् । यसका अतिरिक्त क्रिश्चियन, इश्लाम, जोरस्ट्रियन, पर्सियन, कन्फुसियस, सिन्तो समेतका

१. प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।
तपोनिश्चयसंयोगात्प्रायश्चितमितीर्यते ।। – हेमाद्रि
२. सामुद्रं सेतुमगमन्महापातकनाशनम् । – भागवत १०।७९।१५

परम्परावादी पुराना धर्ममा र हालैका तथाकथित नवीन सम्प्रदाय र धर्महरूमा समेत पापको प्रक्षालन गर्न प्रायश्चित्त कर्मको व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

विमर्श भनेको कुनै कुराको विवेचना, आलोचना, समीक्षा, परीक्षा, जाँच, सल्लाह, असन्तोष, वहस, शङ्का, सन्देह, फैसला, वासना, संस्कारको भावना समेत पर्दछन् । तालव्य शकारका साथै मूर्धन्य षकार अन्त्यमा भएको विमर्षशब्दका पनि सामान्यरूपमा अर्थहरू पूर्ववत् नै हुन् तापनि केही फरक अर्थ पनि शास्त्रहरूमा पाइन्छन् । महामायाको मायालाई तान्त्रिक र शैवहरू विमर्ष भन्दछन् । नाटकका [३]पाँच सन्धिहरूमध्ये एक सन्धिलाई विमर्ष भनिन्छ । जसमा बीजको ज्यादा विकास हुन्छ, तर फल प्राप्तिभन्दा पहिले सराप, विपत्ति आदिका रूपमा विघ्नहरू पर्दछन् । नाटकको एक अङ्ग जस अन्तर्गत अपवाद, सङ्केत, व्यवसाय, द्रव्य, द्युति, शक्ति, प्रसङ्ग, खेद, प्रतिषेध, विरोध, प्ररोचना, आदान आदिको निरूपण हुन्छ भनेर नाटकका लक्षणहरूमा बताइएको छ ।

वेदविहित [४]स्वर्गको कामना राखेर गरिने यज्ञादि सकाम कर्महरूले पनि कर्मी मनुष्यलाई निरतिशय आनन्द र सुख दिन सक्तैनन् । इहलोक र परलोकको गमनागमन गरेर नै संसृतिको दुश्चक्रमा अनन्त जन्मसम्म उसले घुमिरहनु पर्दछ । वेदले निषेध गरेको निषिद्ध कर्म गरेमा पाप लाग्दछ, पापी मनुष्यले लामो समयसम्म दुःखद नरकको यातना भोगेर बिताउनु पर्दछ । व्याकरणमा 'नृणाति क्लेशं प्रापयति इति नरकः' भनेर नरकको व्युत्पत्ति गरेको पाइन्छ । नरकको नाम नै यातनागृह वा स्थान भनेर बुझ्नुपर्दछ ।

नरकको गणना पापअनुसार यातना दिनका लागि तयार गरिएका र अनन्त भएको शास्त्रहरूमा उल्लेख पाइन्छ । देवी

---

३. यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्ने गर्भतोऽधिकः ।
शापाद्यैः सान्तरायाश्च स विमर्ष इति स्मृतः ॥ – साहित्यदर्पणः ।

४. स्वर्गकामो यजेत । – ताण्डिश्रुतिः १६।१५।५

भागवत अनुसार वह्निकुण्ड समेतका छ्यासी नरकहरूको उल्लेख छ। कसैकसैले २१ नरक भनेका भए पनि [५]श्रीमद्भागवतमा भने असङ्ख्य नरकहरूको उल्लेख पाइन्छ। ती नरकहरू मध्ये तामिस्र अन्ध तामिस्र समेत गरेका डरलाग्दा २८ ओटा नरकहरूको उल्लेख गरेको छ। पापी जीवले लामो अवधिसम्म घोर नरकको यातना भोगेर चौरासी लाख योनिहरूमध्ये सबभन्दा [६]निकृष्ट योनिमा जन्म लिँदै मर्दै गर्दछन् र तिनको मोक्षको सम्भावना कहिल्यै रहँदैन। केही गरी माथिल्लो योनिमा जन्मिने अवसर पाएमा पनि त्यस्ता [७]अशुभ आचरण भएका जीवले कुकुर सुँगुर वा चाण्डालको योनिमा जन्मने मात्रै अवसर पाउँछन भनेर श्रुतिले भनेको छ।

उपर्युक्त नरकहरूमा परेर ठूलाठूला पापीहरूले घोर यातना भोग्नु पर्ने र पापको प्रायश्चित्त पनि हुनसक्ने भनेर स्वामी श्रीशुकदेवबाट सुनेपछि मुमुर्षु राजा अत्यन्त भयभीत भएका थिए। त्यसपछि राजाले प्रश्न गर्दै स्वामी श्रीशुकदेव समक्ष आफनू जिज्ञासा राखेका थिए। [८]पाप कर्म गरेको मनुष्यले बाच्तैखेरि कानुनी कार्बाहीमा पर्नुपर्ने, जनताको निन्दा सुन्नुपर्ने र उसको अपकीर्ति हुनुको साथै मृत्युपछि भने नानाथरीका यातना भोग्न नरकसमेत जानु पर्ने वेदादि शास्त्रहरूमा

---

५. तत्र हैके नरकानेकविंशतिं गणयन्ति। अथ तांस्ते राजन् नामरूपलक्षणतो तामिस्रोऽन्धतामिस्रो ..., अष्टाविंशतिर्नरका विविधयातनाभूमयः।
– भागवत ५।२६।७

६. अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयंस्थानम्। – छान्दोग्योपनिषद् ५।१०।८

७. य इह कपूयचरणा अभ्यासो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरञ्श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वा। – छान्दोग्योपनिषद् ५।१०।७

८. दृष्टश्रुताभ्यां यत्पापं जानन्नप्यात्मनोऽहितम्।
करोति भूयो विवशः प्रायश्चित्तमथो कथम्।
क्वचिन्निवर्ततेऽभद्रात् क्वचिच्चरति तत्पुनः।
प्रायश्चित्तमथोऽपार्थं मन्ये कुञ्जरशौचवत्। – भागवत ६।१।९,१०

उल्लेख छ । ती सबै कुरा बुझेर पनि मानिसहरू कुवासना र कुसंस्कारद्वारा विवश भएर पाप गर्दछन् । यस्तो अवस्थामा नानाथरीका पाप गर्ने पापीको पापको प्रायश्चित्त कसरी हुन्छ ? भनेर जिज्ञासा राजाले राखेका थिए ।

त्यतिमात्रै होइन वासनाग्रस्त मान्छे यदाकदा प्रायश्चित्त कर्म गरेर स्थूलपापबाट मुक्त हुन्छन् । कुसंस्कार र वासना ग्रस्त अज्ञानी मनुष्य फेरि सोही पाप गर्दछ । पापी मनुष्यले गर्ने त्यस्तो प्रायश्चित्त हात्तीले गरेको स्नान जस्तै व्यर्थ हुन्छ । किनभने हात्तीले स्नान गर्ने बित्तिकै आफ्नू शरीरभरि धूलो छर्किन्छ र फेरि स्नान गर्दछ । यो क्रम उसको आजीवन चलिरहन्छ । त्यसै गरेर अज्ञानी मनुष्यले पनि पाप गर्दछ र त्यसलाई पखाल्न प्रायश्चित्त कर्म गर्दछ, फेरि पाप गर्ने र प्रायश्चित्त कर्म गर्ने काम हात्तीको स्नान जस्तै अनवरत मृत्यु पर्यन्त चलिरहने भएकाले त्यस्तो प्रायश्चित्त कर्म व्यर्थ हो भनेर आफ्नू विचार व्यक्त गरेका थिए ।

निषिद्ध कर्म गरेर अदृष्टका रूपमा मनुष्यका अन्तःकरणमा रहेको पापको संस्कार वा वासना प्रायश्चित्त कर्म गरेर नाश हुन सक्तैन, किनभने दुवै [९]कर्म भएकाले एउटा कर्म गरेर उत्पन्न भएको अदृष्ट पापात्मक संस्कार अर्को कर्मद्वारा उत्पन्न अदृष्ट धर्मात्मक संस्कार वा वासनाले परिमार्जन गर्न सक्तैन वा गर्दैन । किनभने दुवै मायिक कर्म वा अज्ञानजन्य भएकाले सजातीय हुन् । बरू प्रायश्चित्त कर्मबाट जन्मिएको पुण्य वा पाप कर्ताका अन्तःकरणमा सञ्चित कर्मका रूपमा थपिएर बस्तछ । अतः कर्मद्वारा कर्म काटिँदैन भनेर रामगीताले भनेको छ ।

[१०]महाभारतको युद्धको समयमा हत्या गरिएका बालक, ब्राह्मण

---

९. अज्ञानमेवास्य हि मूल कारणं ... न कर्म तज्जं सविरोधमीरितम् ।
– रामगीता ९

१०. यथा पङ्केन पङ्काम्भः सुरया वा सुराकृतम् ।
भूतहत्यां तथैवैकां न यज्ञैर्माष्टुमर्हति ॥ – भागवत १।९।५२

गुरु, भाइ, बन्धु, काका, मित्र र अन्य धेरै मनुष्यादि प्राणीहरूको हत्या गरेर उत्पन्न घोर पापकर्मको परिमार्जन अश्वमेधनामको अर्को प्रायश्चित्त नामक कर्मबाट हुन्छ भन्ने शास्त्रीय वचनमाथि प्रश्न उठाउँदै धर्मराज युधिष्ठिरद्वारा अभिव्यक्त विचार यस सन्दर्भमा अत्यन्त प्रासङ्गिक देखिन्छ। जस्तै हिलाम्मे जलले हिलोलाई स्वच्छ गर्न सक्तैन र मदिराजन्य अपवित्रतालाई मदिराले नै पखालेर पवित्र हुन सक्तैन। त्यसै गरेर प्राणीको हत्याको प्रायश्चित्त अर्को प्राणीको हत्याद्वारा हुन सक्तैन, बरू पाप नै थपिन्छ।

उपर्युक्त अनुसार राजा परीक्षित्को सन्देह र जिज्ञासापूर्वकको प्रश्न आएपछि अत्यन्त प्रसन्न हुँदै अद्धैत वेदान्तको सिद्धान्त अनुसारको उत्तर श्रीसुकदेवमुनिले दिनुभएको थियो। [११]अज्ञानी द्वैतवादी सकामकर्मी संसारी मनुष्यमात्रै कर्मको अधिकारी हुन्छ। त्यस्ता कर्मीले आफैँले पहिले गरेका निषिद्धादि कर्महरूबाट उद्भूत पाप पखाल्न कृच्छ्रचान्द्रायणादि प्रायश्चित्तरूप कर्म गर्दछ। त्यस्ता कर्महरूबाट केही स्थूल पाप नष्ट भए पनि पाप समूल नाश हुँदैन त्यसको सूक्ष्म अंश अविद्यालेशका रूपमा रहिरहन्छ। [१२]अविद्यालेश रहेसम्म अज्ञानी कर्मीले तज्जन्य कर्म गरिरहन्छ। वस्तुतः त्यही नै जन्ममृत्युको कारण बन्दछ। यसबाट अविद्या वा अज्ञानको नाश हुँदैन। यसको अर्थ पापको सर्वांशमा नाश नभएर अविद्यालेशरूप संस्कारले मनुष्यलाई बारम्बार पाप गराइरहन्छ। अतः अविद्याजन्य पाप र त्यसको सूक्ष्म लेशरूपी संस्कार समेतलाई समूल नाश गरेर मुक्त हुन मुमुक्षु मनुष्यले विमर्श अर्थात् ब्रह्मज्ञानरूप तत्त्वज्ञान गर्नु पर्दछ, त्यही नै ब्रह्मज्ञानरूपी प्रायश्चित्त हो। कर्मद्वारा कर्मको नाश हुन सक्तैन।

मनुष्यका अन्तःकरणमा रहेका संस्कार र वासना अर्थात् समष्टिरूपमा रहेको सञ्चित कर्म ब्रह्मज्ञानबाट समूल नष्ट गर्न सकिन्छ

---

११. कर्मणा कर्मनिर्हारो न ह्यात्यन्तिक इष्यते।
अविद्वदधिकारित्वात् प्रायश्चित्तं विमर्शनम्॥ – भागवत ६।१।११

१२. लेशानुवृत्तौ तज्जन्यकर्मादेरनुवृत्तितः। – प्रत्यक्तत्त्वप्रदीपिका ४।११

तर योनि, आयु र भोग दिन प्रवृत्त [१३]प्रारब्ध कर्म भने भोगबाटमात्रै नष्ट हुन्छ, ज्ञानबाट नाश हुँदैन ।

उपासनादि द्रव्यमय कर्महरूभन्दा द्रव्यादिरहित ज्ञान यज्ञ नै अत्यन्त प्रशस्यतर भएको उपदेश श्रीकृष्णले गीतामा अर्जुनलाई गर्नुभएको छ । किनभने [१४]द्रव्यमय यज्ञले अदृष्टरूप कर्मफल र तज्जन्यसंस्कार जन्माउँछ भने ज्ञान यज्ञले त्यसको नाश गर्दछ । त्यसै कारणले यो श्रेष्ठ हो । अन्ततः सबै थरी कर्मका फल, संस्कार र वासनाहरू समेत ज्ञानमा पुगेर अर्थात् ज्ञानरूपी अग्निमा परेर समाप्त हुन्छन् । कर्म, उपासना आदिले त्रिपुटीयुक्त मिथ्या दुश्चक्रमा घुमाएर जीवलाई विभिन्न योनिहरूमा बारम्बार जन्ममरणरूपी यातना प्रदान गरिरहन्छन् भने ब्रह्मज्ञानले त्यस्तो कहिल्यै पार गर्न नसकिने दुश्चक्रलाई समाप्त गरेर निरतिशय ब्रह्मसाक्षात्कार गराइदिन्छ ।

द्रव्यमय सबै कर्महरू अर्थात् इष्टिपशुसोमचयनरूप सबै श्रौतयज्ञहरू, स्मार्त उपासना आदि कर्महरू पनि [१५]भविष्यद् दृष्टिले अन्त्यमा गएर ज्ञान अर्थात् ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारमा पुगेर पर्यवसित हुन्छन् ।

ब्रह्मज्ञानका लागि सर्वप्रथम [१६]ब्राह्मणले विनाकारण विधिपूर्वक आफ्नू शाखाको वेद षडङ्ग अर्थसहित गुरुसँग पढ्दछ, जसलाई [१७]स्वाध्याय भनिन्छ, त्यसपछि भगवदर्पित

---

१३. अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ।
नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ॥
– ब्रह्मवैवर्तपुराण द्वितीयोभागः, उत्तरार्धः खण्ड ५।८१।५५

१४. श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप ।
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ – गीता ४।३३

१५. जीवात्मनोः पृथक्त्वं यत्प्रागुत्पत्तेः प्रकीर्तितम् ।
भविष्यद्वृत्त्या गौणं तन्मुख्यत्वं हि न युज्यते ॥ – मा.का.अद्वैतप्रकरण १४

१६. ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च । – श्रुतिः

१७. स्वाध्यायधर्मपठितंनिजवेदशाखा । – सङ्क्षेपशारीरकम् ३।२९५

निष्काम यज्ञादिकर्मद्वारा अन्तःकरणमा रहेको मलदोषलाई पखाल्दछ । मुमुक्षुले त्यसपछि भगवान्‌को अहैतुकी अनन्या भक्तिद्वारा अन्तःकरणमा रहेको विक्षेपदोषलाई समाप्त गर्दछ । तदनन्तर उसले आफ्नो बुद्धिलाई ढाकेर बसेको अज्ञानजन्य आवरणलाई नाश गरेर ब्रह्मसाक्षात्कार गर्न ब्रह्मको जिज्ञासा गर्दछ ।

अन्त्यमा साधनचतुष्टय सम्पन्न भएर [१८]मुमुक्षुले ब्रह्मज्ञानका लागि हातमा समिधा लिएर श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुसमक्ष गएर उपसत्तिपूर्वक ब्रह्मजिज्ञासा गर्नुपर्दछ । उसले स्वाध्यायपूर्वक गुरुबाट आफ्नै वेदशाखाको महावाक्यको विधिपूर्वक श्रवण गर्नुपर्दछ । त्यसपछि निष्ठापूर्वक मनन, निदिध्यासन र ब्रह्माभ्यास गरेर कालान्तरमा ब्रह्मसाक्षात्कार गर्नसक्तछ र ऊ जीवन्मुक्त हुनसक्तछ । अन्त्यमा प्रारब्धकर्म समाप्त भएपछि ऊ मुक्त हुनसक्तछ । [१९]उसका प्राणहरूले उत्क्रमण गर्दैनन् ऊ पहिले ब्रह्म थियो र देहत्याग गरेपछि फेरि ब्रह्म नै भइहाल्दछ भनेर उपनिषद्‌ले भनेको छ । [२०]यस आत्मालाई ब्राह्मणले वेदको स्वाध्याय, यज्ञ, दान र निष्काम तपका द्वारा जान्ने इच्छा गर्दछन् भनेर उपनिषदले भनेको छ र ब्रह्मको ज्ञान गरेर ज्ञानी मुनि हुन्छ पनि भनेको छ ।

कर्मद्वारा उद्‌भूत पाप अर्को प्रायश्चित्त नामक कर्मद्वारा नाश हुन सक्तैन भन्ने सामान्य चर्चा गरिसकियो । यसका साथै कर्मजन्य

---

१८. तद्‌विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ।
— मुण्डकोपनिषद् १।२।१२

१९. न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्म सन् ब्रह्माप्येति ।
— नृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषद् ५

न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति बह्मैव सन् ब्रह्माप्येति । — बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।६

२०. तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनैतमेव विदित्वा मुनिर्भवति । — बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।२२

सबै अदृष्ट फल वा पाप र धर्म आदि पनि अरू मायिक कर्म र उपासना समेतबाट परिमार्जन हुन नसक्ने र केवल [२१]ज्ञानबाट मात्रै हुनसक्ने कुराको पनि उदाहरण सहित सामान्य चर्चा गरिसकियो ।

ब्रह्मज्ञानरूपी अग्निद्वारा प्रारब्ध कर्म बाहेकका अरू सञ्चित कर्म, संस्कार र अविद्याको लेश समेत नष्ट भएपछि ब्रह्मज्ञानीका भेद र अभेद समाप्त हुन्छन् । अन्तःकरणमा रहेका सकाम कर्मजन्य पुण्य र निषिद्धकर्मजन्य पाप समेत ध्वंस हुन्छन् । संसारी अज्ञानात्मक माया र मोह दुवै भस्म भएर जान्छन् । सन्देह र संशयात्मक वृत्तिहरू पनि नष्ट हुन्छन् । शब्दातीत तथा त्रिगुणरहित ब्रह्मतत्त्व साक्षात्कार गरेर जीवन्मुक्त भइसकेका जीवन्मुक्त ब्रह्म ज्ञानीलाई कुनै पनि प्रकारका लौकिक र वैदिक विधि एवं निषेध समेतले छुन सक्तैनन् ।

जीवन्मुक्त ब्रह्मज्ञानीलाई सहजै चिन्न सकिँदैन । उनीहरू प्रवचन गर्दै र चेलाचेली बनाउँदै हिँड्दैनन्, आश्रम, मठ, पाठशाला गरुकुल आदिको स्थापना पनि गर्दैनन् । प्रायः उनीहरू मौन अवस्थामा सधैँ आत्माराम भएर ब्रह्मात्मभावमा रहन्छन् । हिँड्दा पनि अवधूतका रूपमा एकान्तमा एक्लै श्रीशुकदेव मुनि, ऋषभदेव, जडभरत, दत्तात्रेय जस्ता भएर लोकमा विचरण गर्दछन् । उनीहरू अत्यन्त तीव्र मुमुक्षु उत्तम अधिकारी जिज्ञासुलाई यदाकदा ब्रह्मोपदेश गर्दछन् ।

---

२१. भेदाऽभेदौ सपदि गलितौ पुण्यपापे विशीर्णे,
मायामोहौ क्षयमुपगतौ नष्टसन्देहवृत्तिः ।
शब्दातीतं त्रिगुणरहितं प्राप्य तत्त्वावबोधं
निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेधः ॥
– शुभाष्टकम् १

त्यस्ता जीवन्मुक्त महापुरुषलाई शास्त्रहरूले [२२]स्थितप्रज्ञको संज्ञा पनि दिएर तिनको लक्षण पनि बताएका छन् । त्यति लक्षण दिँदा पनि उनलाई चिन्न सकिँदैन । त्यतिमा मात्रै होइन ब्रह्मज्ञानको चरम अवस्थामा पुगेको जीवन्मुक्त मनुष्यलाई बाहिरी चर्मचक्षु भएका अज्ञानी संसारी मनुष्यले चिन्न सक्तैनन् । किनभने जिवन्मुक्त ब्रह्मज्ञानीले आफ्नै मिथ्या शरीरलाई पनि आफ्नू भन्ने ठान्दैन र सवै बिर्सिसकेको हुन्छ ।

चरम अर्थात् अविद्यारहित अवस्थामा पुगेका जीवन्मुक्त ब्रह्मज्ञानीको अवस्था, दिनचर्या र लक्षण समेत अत्यन्त सटीकरूपमा भागवतले वर्णन गरेको छ । [२३]अविद्या र अविद्याका विकार समाप्त भएर चरम अवस्थामा प्राप्त भएका सिद्ध अर्थात् जीवन्मुक्त ब्रह्मज्ञानीलाई आफ्नो देहसमेतको भान हुँदैन भनेपछि त्यसै देहमा हुने सुख र दुःखको भान उनलाई हुने कुरै भएन । देहको भान हराइसकेपछि बसेको, उठेको र उठेर फेरि बसेको पनि भान हुँदैन । त्यसै गरेर कहीँ गएको र फेरि फर्किएर आएको पनि ज्ञानीलाई थाहा सुद्धि रहँदैन । किनभने उनी सर्वदा आफ्नै परमानन्दमय ब्रह्मात्मभावमा रहन्छन् ।

---

२२. प्रजहाति यदा कामान् सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥
दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीमुनिरुच्यते ॥
यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥
– श्रीमद्भगवद्गीता २।५५, ५६,५७

२३. देहञ्च तन्न चरमः स्थितमुत्थितं वा सिद्धो विपश्यति यतोऽध्यगमत्स्वरूपम् ।
दैवादुपेतमथ दैववशादपेतं वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः ॥
– भागवत ३।२८।३७

ब्रह्मज्ञानीको त्यस्तो अलौकिक तथा मायातीत अवस्थाको वर्णन यथार्थरूपमा अज्ञानी संसारी मनुष्यलाई उक्त अवस्था शब्दद्वारा सम्झाउन सकिँदैन। यसैकारण भागवतकारले अज्ञानीले बुझ्न सक्ने गरी ब्रह्मज्ञानीको त्यस्तो शब्दातीत अवस्थाको उपमा निम्नअनुसार दिनुभएको छ। जस्तै – रक्सी खाएर आफूले शरीरमा लगाएका लुगाहरू शरीरबाट झरेको र रहेको पनि थाहा नपाउने गरी मदमत्त भएर पसारिएको र बेहोस भएको जँड्याहाको जस्तै ब्रह्मज्ञानीको पनि अवस्था हुन्छ भनेर देखाइएको हो।

उपर्युक्त अनुसार जीवन्मुक्त ब्रह्मज्ञानीका मायाका विकार अन्तःकरण र त्यसमा रहेका संस्कार वा वासनाका साथै त्यसबाट उद्भूत सञ्चित कर्म समेत नाश भएका कारण उनको देहाध्यास नै नष्ट भएको हुन्छ, अन्यथा उनी ब्रह्मसाक्षात्कार गरेर जीव र ब्रह्मको ऐक्यमा पुग्न सक्तैनन्। प्रारब्धकर्मद्वारा प्राप्त शेष जीवन देहपात नभएसम्म उनी बाँचिरहन्छन्। उसो भए जीवन्मुक्त ब्रह्मज्ञानी गृहस्थाश्रमी भए घर, परिवारका साथ नबसेर कहाँ गएर बस्तछन् ? त्यस अवस्थामा पुगेका उनले खानु लाउनु आदि गर्छन् कि गर्दैनन् ? उनले आफ्नू बाँकी आयु कसरी व्यतित गर्दछन् ? उनको परिवारसँगको सम्बन्ध, व्यवहार र दिनचर्या समेत कस्तो हुन्छ ? आदि विभिन्न जिज्ञासाहरू उठ्न सक्ने देखिन्छ। अतः भागवतकारले ती जिज्ञासाहरूलाई समष्टि र सङ्क्षेपमा यसरी शान्त गर्नु भएको छ –[२४]जीवन्मुक्त ब्रह्मज्ञानीको देह प्रारब्ध कर्मका अधीन भएकाले उनको वर्तमान आयु प्रारम्भ गर्ने कर्म शेष रहेसम्म उनी इन्द्रियहरू सहित जीवित जस्ता भएर रहन्छन्। उनी ब्रह्मज्ञान भएर जीवन्मुक्तिको अवस्थामा पुगेका भए

---

२४. देहोऽपि दैववशगःखलु कर्म यावत्स्वारम्भकम्प्रतिसमीक्षत एव सासुः।
तं सप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः स्वाप्नं पुनर्नभजते प्रतिबुद्धवस्तुः॥
– भागवत ३।२८।३८

तापनि स्त्रीपुत्रादि परिवारका साथ आफ्नै घरमा प्रारब्धले जुटाएको अन्नपानादि ग्रहण गरेर बाँच्तछन् । त्यसरी बसे तापनि पुत्र र कलत्रादि सहित आफ्नो शरीरलाई पनि स्वप्न अवस्थामा हुने प्रतीति जस्तो ठानेर त्यस मिथ्या प्रतीतिलाई स्वीकार गर्दैनन् अर्थात् तिनमा म र मेरो भाव अर्थात् अहन्ता र ममता राख्तैनन् किन भने जुन अत्यन्त मिथ्या हो ।

माथिका पङ्क्तिहरूमा निषिद्धकर्म, काम्यकर्म र अरू नानाविध कर्महरू गरेर अज्ञानी मनुष्यका अन्तःकरणमा सञ्चित भएर रहेको अशुभ पाप अर्थात् संस्कार, वासना समेत अरू प्रायश्चित्त जस्ता कर्मबाट नाश हुन नसक्ने यथार्थ सप्रमाण सङ्क्षिप्तरूपमा चर्चा गरियो । वस्तुतः एउटा कर्मबाट उत्पन्न पाप अर्को प्रायिश्चत्त नामक कर्म गरेर परिमार्जन गर्न नसक्ने भएकाले अद्वैत वेदान्त अनुसार कर्मजन्य पाप आदि प्रत्यवाय र दुरितादिको समूल र सकारण नाश गर्न सक्ने विमर्शन अर्थात् ब्रह्मसाक्षात्काररूप ज्ञान नै हो भन्ने सिद्ध हुन्छ ।

अन्त्यमा मुमुक्षु मनुष्यका अन्तःकरणमा जन्मजन्मान्तरदेखि जम्मा भएर रहेको [२५] वासनाजन्य पुण्यपापसमेतको नाश ब्रह्मज्ञानबाट मात्रै हुन सक्तछ, अरू कर्म गरेर नाश हुन सक्तैन । सञ्चित कर्महरूको नाश नभएसम्म मुमुक्षु मनुष्यको मुक्ति हुनसक्तैन । ब्रह्मज्ञान गरेर मात्र मुमुक्षु पुरुष मुक्त हुनसक्तछ । यसदेखि बाहेक मोक्ष प्राप्तिको अर्को कुनै मार्ग छैन भनेर श्रुतिले भनेको छ । ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु ।

---

२५. तमेव विदित्वाऽति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ।
– शुक्लयजुर्वेद ३१।१८, श्वेताश्वतरोपनिषद् ६।१५।३

बन्धनको मुख्य कारण

जीवात्मालाई बन्धनमा पारेर अनन्त जन्मजन्मान्तरसम्म संसारका विभिन्न योनिमा जन्म दिँदै मृत्युका खाडलमा पार्दै रहने मुख्य कारणका सन्बन्धमा विभिन्न शास्त्र, दर्शन, सम्प्रदाय, पन्थ, परम्परागत विश्वास र धारणाका आधारमा पृथक् पृथक् मतमतान्तरहरू प्रचलित छन् । [१]विषयमा आसक्त मन नै मुख्यरूपमा बन्धनको हेतु हो । किन्तु त्यही मन विषयमा आसक्त नभएर निर्विषयक अर्थात् कामनारहित भएमा मुक्तिको साक्षात् हेतु हुन्छ भनेर श्रुतिले भनेको छ ।

उपनिषद्को उपर्युक्त भनाइलाई समर्थन गर्दै भागवतले पनि बन्धन र पतनको कारण पनि मनलाई नै कदर्य अर्थात् तितिक्षु ब्राह्मणका मुखबाट भनाएको छ । जस्तै– [२]मेरा सुख अथवा दुखको कारण मान्छे पनि होइन, देवता पनि होइन, शरीर पनि होइन, ग्रह पनि होइनन्, कर्म र काल आदि पनि होइनन् । श्रुति र ज्ञानीहरू समेत मन नै यसको परम कारण हो भन्दछन् । अतः मन नै सम्पूर्ण संसार चक्रको सञ्चालन अनवरत गरिरहन्छ ।

[३]मुमुक्षुलले आत्मज्ञानका लागि मनले नै मनन गर्नु पर्दछ । आत्माको मन नै दिव्य चक्षु हो । आत्माले यसै मनरूपी दिव्य

---

१. मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
बन्धाय विषयासक्तं मुक्त्यैर्निर्विषयं मनः ॥ – शाट्यायनीयोपनिषद् १

२. नायं जनो मे सुखदुःखहेतुर्न देवताऽऽत्मा ग्रहकर्मकालाः ।
मनः परं कारणमामनन्ति संसारचक्रं परिवर्तयेद् यः ॥ – भागवत ११।२३।४३

३. अथ यो वेदेदं मन्वानीति स आत्मा मनोऽस्य दैवं चक्षुः ।
स वा एष एतेन दैवेन चक्षुषा मनषैतान् कामान्पश्यन् रमते ॥
– छान्दोग्योपनिषद ८।१२।५

चक्षुद्वारा नै विषयादि भोगहरूलाई हेर्दै रमण गर्दछ भनेर मनलाई ब्रह्मसाक्षत्कारका लागि साक्षात् करणतया श्रुतिले उल्लेख गरेको छ।

मनले विषयको चिन्तन गरेमा जीवात्मा बन्धनमा पर्ने र ब्रह्मको चिन्तन गरेमा बन्धनबाट मुक्त हुने उपर्युक्त एउटा श्रुतिको भनाइ भए तापनि अर्को श्रुतिले भने परमात्मालाई [४]मनद्वारा मनन गर्न सकिँदैन किन्तु जुन परमात्माद्वारा मन मनन गरिएको हुन्छ अर्थात् मनलाई जसले सञ्चालन गरेको हुन्छ त्यसै सर्वाधार चिति शक्तिलाई तिमी ब्रह्म भनेर जान तर मनद्वारा उपासना गरिने ब्रह्म होइन भनेको छ।

फेरि अर्को श्रुतिले चाहिँ अर्कै शैलीमा [५]मनद्वारा नै ब्रह्मको साक्षात्कार गर्नुपर्दछ भनेको छ। किन्तु परमार्थज्ञानद्वारा संस्कार युक्त भएको मनले आचार्योपदेशपूर्वक त्यस ब्रह्मको साक्षात्कार गर्नुपर्दछ भनेर पूर्वशर्त पनि उक्त श्रुतिले राखेको छ।

श्रीमद्भगवद्गीताको 'वेदाविनाशिनं नित्यम्' भन्ने श्लोकमा पूर्वपक्षीले मन, बुद्धि आदि मायिक करणहरूद्वारा आत्मा अगोचर छ अर्थात् आत्माको ज्ञान हुन सक्तैन भनेर उठाएको आशङ्काको उत्तर दिने सन्दर्भमा उपर्युक्त श्रुतिमा पठित मन्त्रको उद्धरण गर्दै जगद्गुरु श्रीशङ्कराचार्यले [६]शास्त्र र आचार्यका उपदेशका साथै शम, दम आदि साधनहरूद्वारा शुद्ध गरिएको मन आत्मदर्शनमा करण अर्थात् साधन हुन्छ भन्नुभएको छ।

---

४. यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम्।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते॥ – केनोपनिषद् १।५

५. मनसैवानु द्रष्टव्यम् । (बृ.उ.४।४।१९) मनसैव परमार्थज्ञानसंस्कृतेन आचार्योपदेशपूर्वकं चानुद्रष्टव्यम्। – शाङ्करभाष्य

६. मनसैवानुद्रष्टव्यमिति श्रुतेः । शास्त्राचार्योपदेशशमदमादिसंस्कृतं मन आत्मदर्शने करणम्। – शाङ्करभाष्य, गीता २।२१

यदि उपर्युक्त अनुसार शास्त्र र आचार्योपदेशपूर्वक शमदमादि साधनहरूद्वारा शुद्ध पारिएको मन भएन भने त्यस्तो असंस्कृत तथा अशुद्ध मनले विषयी मनुष्यलाई भ्रमांश अर्थात् यस मिथ्या मायिक संसारतर्फ लगेर डुबाइदिन्छ। कसरी डुबाइदिन्छ त भन्ने सम्बन्धमा भगवान् श्रीकृष्णले गीतामा अत्यन्त उपपत्तियुक्त वर्णन गर्नुभएको छ। [७]मनुष्यले मनद्वारा मायिक यस गन्धर्वनगर जस्तो भ्रमात्मक विषयको सर्वप्रथम चिन्तन गर्दछ। त्यस चिन्तनबाट शब्दादि विषयमा बिस्तारै आसक्ति हुन थाल्दछ। त्यस आसक्तिबाट त्यसलाई प्राप्त गर्ने कामना मनमा जन्मन्छ। कामना पूर्ण हुन नसकेमा क्रोधको उत्पत्ति हुन्छ अर्थात् मानिसलाई भयङ्कर रिस उठ्तछ। क्रोधबाट सम्मोह अर्थात् अविवेकरूप मूढता उत्पन्न हुन्छ। त्यसबाट स्मृतिविभ्रम किं वा स्वरूपका स्मृतिको नाश हुन जान्छ। त्यसो भएपछि बुद्धि नष्ट हुन्छ। बुद्धि नष्ट भएपछि मान्छे स्वयं पनि नष्ट हुन्छ। त्यस्ताले कहिल्यै पनि ब्रह्मचिन्तन गरेर मोक्ष प्राप्त गर्न सक्तैन र यसै चौरासी लाख योनिमा युगयुगसम्म घुमिरहनुपर्दछ।

बन्धन र मुक्ति दुवैमा मन नै कारण भएको विषय प्रायः सबै शास्त्र र दर्शनहरू सहमत देखिन्छन्। कारण भनेको हेतु हो जसद्वारा सृष्टि सञ्चालन हुन्छ। अद्वैत वेदान्तमा [८]उपादानकारण र निमित्तकारण गरेर दुईथरी कारणहरू मानिएका छन्। ब्रह्म नै अभेदरूपमा सृष्टि, स्थिति र प्रलयको समेत कारण हो भनेर मानिएको छ। न्यायदर्शनले भने

---

७. ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते।
सङ्गात्सञ्जायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते।
क्रोधाद् भवति सम्मोहः सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः।
स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति॥ – गीता २।६२,६३

८. अभिन्ननिमित्तोपादनकारणं ब्रह्मैव। – वेदान्तसन्दर्भ

समवायी, असवायी र निमित्त समेत गरेर तीन थरी कारणहरू मान्दछ। त्यसै गरेर तिनै कारणहरूलाई नामान्तरण, थपघट र शब्दावलीको परिवर्तन गरेर अरू नास्तिक र आस्तिक दर्शनहरूले पनि मान्दै आएको देखिन्छ। पश्चिमी दर्शनमा त्यसमा पनि खास गरेर युनानी दर्शनको परम्परामा एरिष्टोटलले उपादानकारण, निमित्तकारण, स्वरूपकारण र लक्ष्यकारण गरेर चार थरी कारणहरूको उल्लेख गरेको देखिन्छ।

बन्ध र मोक्षको कारण मानिने मनको अवस्थान ढोकामा लगाउने ताल्चा जस्तो देखिन्छ। किनभने ताल्चाको साँचो एकातिर घुमाए ताल्चा बन्द हुन्छ भने अर्कोतिर घुमाए खुल्दछ। त्यसै गरेर मनुष्यले मनरूपी अन्तःकरणको साँचोलाई विषयतर्फ घुमाएमा संसाररूपी बन्धनमा परेर अनन्त कालसम्म दुःख पाउन सक्तछ भने दाँयातर्फ घुमाएर भगवद्‌भक्ति र ब्रह्मज्ञानतर्फ मन लगाएमा मनुष्य आफैँ आनन्द, अभय ब्रह्म पनि बन्न सक्तछ । अतः यसैकारण उपलक्षणतया मनलाई बन्धन र मोक्षको समेत कारण हो भन्ने शास्त्रको उक्ति छ।

ब्रह्मलाई पनि कारण हो भनेर वेदान्तले मानेको छ। जसलाई अभिन्नतया उपादान र निमित्त दुवै कारण हो भनिएको छ। किन्तु न्यायदर्शन आदिको यसमा फरक मत देखिन्छ। अझ साङ्ख्य, योग आदि दर्शनहरूले अचेतन, जड प्रधान वा प्रकृतिलाई सृष्टि संरचनाको उपादान कारण मानेका छन्, जुन मत चेतन उपादान कारण मान्ने अद्वैत दर्शन आदिलाई स्वीकार्य छैन । किनभने चेतनको सहयोग विना कुनै काम हुन नसक्ने व्यवहारतः सिद्धछ। त्यसै अनुरूप अचेतन प्रकृति वा मायाको कार्य भएको जड मनले चेतनको सहयोग नभईकन कुनै पनि काम गर्न नसक्ने हुँदा कसरी यो अचेतन मन मनुष्यका बन्धन र मोक्षको कारण हुन सक्तछ ?

भन्ने संशय उत्पन्न हुन सक्ने देखिन्छ । यस सम्बन्धमा [९]श्रीधर स्वामीले अनुमानद्वारा पक्ष, साध्य, हेतु र दृष्टान्त दिएर मन र बुद्धि आदिलाई कर्तृप्रयोज्य भनेर लेख्नुभएको छ। जस्तै – कर्ता चेतन सिकर्मी हो र सिकर्मीद्वारा प्रयोग गरिने अचेतन बसिला आदि करण हुन् ।

अचेतन मन जुन मायिक हो, कसरी मनुष्यका बन्धन र मोक्षको कारण बन्न सक्तछ भन्ने सम्बन्धमा अध्यासको सिद्धान्त बुझ्नुपर्ने हुन्छ। अध्यासद्वारा जड पनि चेतन जस्तो भएर काम गर्दछ। अध्यास भनेको [१०]स्मृतिरूप पूर्वदृष्टको दोस्रो वस्तुमा अवभास अर्थात् झल्को हुनु हो भनेर एक थरीको भनाइ छ भने अन्यमा अन्य धर्मको आरोप हुनु अध्यास हो । अर्थात् पहिले देखेको कुराको जुन संझना रहेको हुन्छ त्यसको अर्कोमा अवभास हुनु वा झल्को हुनु नै अध्यास हो । जसमा जसको अध्यास हुन्छ त्यसको भेदलाई जान्न नसकेर वा छुट्याउन नसकेर जुन भ्रम उत्पन्न हुन्छ त्यही नै अध्यास हो । [११]जुन वस्तुमा त्यो वस्तु छैन, त्यसै नभएको वस्तुमा त्यो वस्तु छ भन्ने बुद्धि हुनु नै अध्यास हो । उदाहरणमा सर्प नभएको डोरीमा सर्प देखा पर्नु हो । उदाहर्यमा शुद्ध चेतन आत्मामा मायिक जडबुद्धिका कर्तृत्व, भोक्तृत्व आदि धर्महरूको अध्यारोप हुनु र जड बुद्धिमा आत्माको चेतन धर्मको अध्यारोप हुनु संसर्गाध्यास हो । यसरी चेतन र जडको धर्म एक अर्कामा छुट्याउन नै नसकिने गरी तादात्म्यरूपमा मिसिएर एकाकार हुनु नै अध्यास हो ।

९. बुद्ध्यादीनि कर्तृप्रयोज्यानि करणत्वात् वास्यादिवत् । – श्रीधरीटीका, भागवत ।

१० स्मृतिरूपःपरत्र पूर्वदृष्टावभासः । तं केचिदन्यत्रान्य धर्माध्यास इति वदन्ति । केचित्तु यत्र यदध्यासस्तद्विवेकाग्रहनिबन्धनो भ्रम इति । अन्ये तु यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीत धर्मत्व कल्पनामाचक्षते इति । सर्वथापि त्वन्यस्यान्यधर्मावभासतां न व्यभिचरति । – अध्यासभाष्य, ब्रह्मसूत्र

११. अध्यासो नाम अतस्मिन् तद्बुद्धिः । – अध्यासभाष्य, ब्रह्मसूत्र

उपर्युक्त अध्यासलाई रामगीताले सङ्क्षेपमा सूत्रबद्ध गरेर यसरी वर्णन गरेको छ – [१२]भ्रमले एउटा वस्तुमा अर्को वस्तुको प्रतीति हुनु नै अध्यास हो । डोरीमा हुँदै नभएको सर्प डोरीमा भान भएझैँ गरेर प्रपञ्चदेखि भिन्न ब्रह्ममा यो दृश्य प्रपञ्चको भान हुनु नै अध्यास हो । [१३]फलामको गोलोरूप आगोको स्वरूप जस्तो भएर र आगाको रातो रूप फलामको स्वरूप जस्तो भएर एउटाको धर्म एक अर्कामा साटापाट हुँदा अध्यस्त भएर छुट्याउनै नसकिने गरी आगो र फलाम दुवै वस्तु आगो जस्तै नै भएर जसरी देखा पर्दछन्, त्यसरी नै चिदाभास, इन्द्रिय सहितको मन र बुद्धिको वृत्ति यी तीनैओटाको परस्परको अध्यासद्वारा अचेतन जड बुद्धि चेतन जस्तो र चेतन आत्मा जडजस्तो अध्यासका कारणले भान हुन्छ ।

जड बुद्धि वा मन पनि चेतन आत्मासँगको संसर्गले गर्दा चेतन आत्माको धर्म अध्यस्त हुँदा चेतन जस्तो भएर काम गर्दछ । वस्तुतः बाह्यकरणसँग मिलेर चेतन जीवात्माको काम गर्ने मुख्य साधन नै मन अर्थात् बुद्धिको वृत्ति हो । मायिक उपाधि बुद्धिका वृत्तिमा प्रतिस्फलित साक्षीको प्रतिबिम्ब नै जीवात्मा हो । बुद्धिको सात्त्विकवृत्ति नै जीवको आधार हो । त्यसै कारण नै जीवलाई उपाधि पक्षपाती भनिन्छ त्यो विना जीवभाव खडा नै हुन सक्तैन भने चेतनको सत्ता वा सहयोग नपाईकन बुद्धि उपलक्षित अन्तःकरण खडा नै हुन सक्तैन । अतः एक अर्काको सहयोगद्वारा नै दुवैको अस्तित्व कायम रहन सक्तछ । अन्यथा

---

१२. यदन्यदन्यत्र विभाव्यते भ्रमादध्यासमित्याहुरमुं विपश्चितः ।
असर्पभूतेऽप्यहिभावनं यथा रज्ज्वादिके तद्वदपीश्वरे जगत् ॥ –रामगीता३७

१३. चिद्बिम्बसाक्षात्मधियां प्रसङ्गतस्त्वेकत्रवासादनलाक्तलोहवत् ।
अन्योऽन्यमध्यास वशात्प्रतीयते जडाजडत्वञ्च चिदात्मचेतसोः ॥
– रामगीता ४१

दुवैको प्रतीति नै असम्भव देखिन्छ ।

विषयासक्त मनका कारण अनन्त जन्मदेखि काम्य कर्म र निषिद्ध कर्म समेत गरेर खराब संस्कार, वासना, कर्माशय खडा गरेर अर्थात् सञ्चितकर्मको भारी तयार गरेर अझै थप्तै प्रपञ्चको बन्धनरूपी कुचक्रमा फसेर दुःख पाइरहेको जीवले त्यसै मनलाई भ्रमांशबाट उँभो अधिष्ठानांशतर्फ फर्काएर ब्रह्मचिन्तन गरेमा मुक्त हुन सक्तछ । किन्तु अन्तःकरणमा रहेको सञ्चित कर्मको डङ्गुरलाई भने ज्ञानरूपी अग्निद्वारा भस्म पारेर डढाउनु नै पर्दछ अन्यथा मुक्ति सम्भव छैन ।

सञ्चित कर्मको भारी बोकेर संसार सागरबाट पार हुन कुनै हालतमा सम्भव छैन । यस सम्बन्धमा एउटा बोध प्रसङ्गको उल्लेख गर्नु प्रासङ्गिक हुने देख्तछु । परापूर्वकालमा कुनै देशमा केही व्यापारीहरू व्यापार गर्ने सन्दर्भमा पानी जहाजमा सवार भएर समुद्रपारको देशमा जान प्रस्थान गरेछन् । जहाजका कर्मचारीले जहाजभित्र पालना गर्न नियम सुनाए र जसमा कथं कदाचित् आँधी आदिबाट दुर्घटनामा परी जहाज समुद्रमा डुब्न लागेमा आफ्नू ज्यान बचाउन अपनाउनु पर्ने उपाय पनि थियो । त्यस उपायमा जहाजमा राखिएको रित्तो ड्रम साथमा लिएर समुद्रमा हाम फाल्नु पर्ने थियो । नभन्दै दुर्भाग्यवश केही क्षणपछि समुद्रमा प्रलयङ्कारी आँधीबेरी चल्न थाल्यो र जहाज ढल्पलाएर समुद्रमा डुब्न लागेपछि यात्रीहरू आ–आफ्ना भागमा परेका खाली ड्रम लिएर समुद्रमा तुरुन्तै कुदेछन् ।

हतार हतार सबै जसो यात्रीहरू समुद्रमा कुदेर खाली ड्रमको सहारा लिएर पार गर्न लागेछन् । किन्तु एक जना व्यापरी भने समुद्रमा कुद्न ढिला गरिरहेको रहेछ । ढिलाइको कारण के रहेछ भने त्यस व्यापारीले सदा झैँ सुन चाँदी, हीरा, मोती आदि बहुमूल्य सम्पत्ति एउटा ड्रममा भरेर साथैमा लिएर हिँड्ने गर्दोरहेछ । त्यो उसको

जीवन भरिको सर्वस्व सञ्चिति रहेछ। त्यस सञ्चितिलाई ऊ आफ्नू ज्यानभन्दा पनि बढी माया गर्दोरहेछ । त्यस सङ्कष्टको समयमा अरू यात्रीहरूका सरह खाली ड्रम लिएर समुद्रमा कुद्ने कि आफ्नू सर्वस्व सञ्चितिले भरिएको ड्रम लिएर कुद्ने भन्ने दोधारमा परेछ। तर अन्ततोगत्त्वा खाली ड्रम बेकार सम्झेर उसले भरिभराऊ आफ्नो ड्रम नै सारासर्वस्व ठानेछ र साथमा लिएर समुद्रमा कुदेछ। आखिरी कुद्ने बित्तिकै आफ्नू भरिभराऊ सञ्चिति भएको ड्रमसँगै ऊ त्यस दुस्तर समुद्रमा कहिल्यै बाहिर ननिस्कने गरेर चुर्लुम्म डुबेछ।

उपर्युक्त बोध प्रसङ्ग अन्तःकरणमा रहेको अदम्य कामना, एषणा आदिबाट उद्भूत संस्कार, वासना र कर्माशयरूपी अनन्त जन्मजन्मान्तरको सञ्चिति बोकेर हिँड्ने अत्यन्त अज्ञानी संसारीको कथा हो। मनुष्यलाई डुबाउने त्यही अदम्य संसारी कामनायुक्त मन, अहन्ता र ममता नै हुन्। [१४]मनका धेरै थरी पर्यायवाची शब्दहरू छन् जसमा काम, सङ्कल्प, विचिकित्सा, श्रद्धा, अश्रद्धा, धृति, अधृति, लज्जा, बुद्धि र भय समेत काम अनुसारका नाम भएको श्रुतिले बताएको छ।

यसरी विचार गर्दा मायिक जड मन वा बुद्धिलाई उपलक्षणतया नै मनुष्यको बन्ध र मोक्षको कारण हो भनेको हो। मन र बुद्धि नै मनुष्यका असल वा खराब दुवै थरी काम गर्ने साधन हुन्। मुक्त हुने र बन्धनमा पर्ने मनुष्य अर्थात् चेतन जीव नै हो। अतः उपलक्षण नाश भए पनि उपलक्षित वस्तु नाश हुँदैन। किनभने [१५]ज्ञातत्वले

---

१४. कामःसङ्कल्पो विचिकित्साश्रद्धाऽश्रद्धाधृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरेतत्सर्वं मन एव।
– बृहदारण्यकोपनिषद् १।५।३

१५. निवृत्तिरात्मा मोहस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितः।
उपलक्षणनाशेऽपि स्यान्मुक्त पाचकादिवत्॥ – प्रत्यक्तत्त्वप्रदीपिका ४।८

उपलक्षित जीवात्मा मोह वा अज्ञानको निवृत्तिस्वरूप हो । उपलक्षणको नाश भए पनि अर्थात् पाचकादि उपलक्षण वा उपाधि हटे पनि पाचकोपलक्षित राम नामक मनुष्य जस्ताको तस्तै रहन्छ। त्यसैगरेर मनरूपी उपलक्षणको नाश भएपछि मुक्तावस्थामा आत्मा रहन्छ भनेर श्रीचित्सुखाचार्यले भन्नुभएको छ। उपर्युक्त सम्बन्धमा अझ प्रष्ट गर्दै सुरेश्वराचार्यले आफ्नो वार्तिकमा भन्नुभएको छ कि ज्ञान भएपछि मुमुक्षु ज्ञानीका [१६]मन आदि मायिक उपाधिहरू सबै नाश हुन्छन् र अन्त्यमा उसको चित्स्वरूप शुद्ध आत्मा मात्रै बाँकी रहन्छ। ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु ।

१६. निषेध्यं सर्वमेवैतदनिषेध्यात्मवस्तुगम् ।

– बृहदारण्यकोपनिषद्वार्तिक, पृष्ठ ६६५

ब्रह्मविदाप्नोति परम्

जुन [1]मुमुक्षुले ब्रह्मको ज्ञान गर्दछ त्यसैले नै ब्रह्मलाई प्राप्त गर्दछ र अन्त्यमा ऊ आफैँ ब्रह्म हुन्छ। ब्रह्म सबैभन्दा बृहत् र सबैको सत्तात्मक आधार पनि हो। ब्रह्म सत्स्वरूप, ज्ञानस्वरूप र अन्तरहित अनन्त पनि हो भनेर श्रुतिले ब्रह्मको स्वरूपको निर्धारण गरेको छ।

जुन मुमुक्षु अत्यन्त विरक्त तथा साधनचतुष्टययुक्त छ, निरतिशय मुक्तिको तीव्र जिज्ञासा राखेर जसले श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुसमक्ष गएर नियमविधिपूर्वक आफ्नै वेदशाखाको महावाक्यको श्रवण गर्दछ, अन्ततः त्यसै मुमुक्षुले नै ब्रह्म प्राप्त गर्दछ। ब्रह्म बाहेक अरू ब्रह्मेतर वस्तुको ज्ञान प्राप्त गरेर ब्रह्मप्राप्ति हुनसक्तैन। किनभने एक वस्तुको ज्ञान गरेर अर्को वस्तु प्राप्त हुँदैन।

जुन मुमुक्षुले दृढ[2] निश्चयपूर्वक श्रद्धा र विश्वासका साथ त्यस सत्य ज्ञान अनन्तस्वरूप ब्रह्मको ज्ञान गर्दछ ऊ ब्रह्म नै हुन्छ भन्ने अर्को श्रुतिको पनि वचन छ।

[3]साक्षात् अपरोक्ष ब्रह्म नै सर्वान्तर आत्मा हो भनेर एक श्रुतिले भनेको छ भने अर्को श्रुतिले ब्रह्मज्ञानीले ब्रह्मलाई प्राप्त गर्दछ पनि भनेको छ। यसरी आफ्नै सर्वान्तर आत्मालाई नै आफैँले नै प्राप्त गर्ने भनेर श्रुतिले नै भनेपछि जिज्ञासा उत्पन्न हुन्छ कि कसरी आफैँले आफैँलाई प्राप्त गर्ने ? किनभने आफैँले आफैँलाई कहिल्यै पनि

---

१. ब्रह्मविदाप्नोति परम्, तदेषाभ्युक्ता, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म।
– तैत्तिरीयोपनिषद् २।१।१

२. स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति। – मुण्डकोपनिषद् ३।२।१

३. यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म स आत्मा सर्वान्तरः। – बृहदारण्यकोपनिषद् ३।४।१

प्राप्त गर्नु पर्दैन र प्राप्न गर्न खोज्नु पर्दैन पनि । किनभने ब्रह्म आफैँ भएकोले आफ्ना बारेमा कसैलाई पनि सन्देह हुँदैन ।

उपर्युक्त सम्बन्धमा आचार्य शङ्करको मत यस्तो देखिन्छ– [४]ब्रह्मलाई प्राप्त गर्नु र नगर्नु भनेको उसका साक्षात्कार र असाक्षात्कारका अपेक्षाले हो । जसरी दसौँ पुरुषका लागि प्रकृत दशम सङ्ख्यालाई पूर्ति गर्ने भएको आफैँ दशम गणना गर्ने पुरुष सर्वथा अव्यवहित आफू नै भएर पनि गणना गर्न योग्य अन्य बाहिरी वस्तुमा अर्थात् विषयहरूमा आसक्त चित्त रहनाका कारण ऊ आफैँलाई गणना गर्दैन र आफ्नै अभाव वा आफैँ हराएको ठान्दछ, अनि अन्यत्र खोजी हिँड्दछ ।

माथिको उदाहरणबाट उदाहर्यमा जाँदा त्यसरी नै पञ्चमहाभूतबाट उत्पन्न भएका बाह्य परिच्छिन्न अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय, आनन्दमय कोशादिमा यो जीव परमार्थतः ब्रह्मस्वरूप भएर पनि ती मायिक कोषहरूमा आसक्त भएको छ । त्यसरी आसक्त भएपछि आफ्नू परमार्थ ब्रह्मस्वरूप हराएको अर्थात् अभाव भएको ठान्न थाल्दछ किनभने त्यस दशमपुरुषले अविद्याद्वारा उत्पन्न अन्नमय कोश आदि बाह्य अनात्मविषयहरूलाई आत्मरूपले आफू नै तीभन्दा भिन्न होइन भन्ने सम्झेर तिनमा नै अहंभाव राख्न थालेको हुँदा ऊ हराएको हो ।

उपर्युक्त 'दशमस्त्वमसि' भन्ने आख्यानबाट जीव आफैँ ब्रह्मस्वरूप आत्मा भएर पनि अविद्यावश बाहिरी जड अनात्मविषयहरूमा आसक्त भएका कारण हराएको ब्रह्म आफैँलाई खोज्दै हिँड्दछ र सद्गुरुको उपदेशद्वारा भित्री आँखा नउघ्रिउन्जेल प्राप्त ब्रह्मलाई पनि अप्राप्त नै सम्झन्छ भन्ने बुझिन्छ ।

---

४. दर्शनादर्शनादर्शनापेक्षत्वाद् ब्रह्म आप्त्यनाप्त्योः । परमार्थतो ब्रह्मरूपस्यापि ... आत्मदर्शनेन विद्यया तदाप्तिरुपपद्यते ॥

– तैत्तिरीयोपनिषद् २।१।१ शाङ्करभाष्य

प्रकृत दशम सङ्ख्यालाई पूर्ण गर्ने पुरुष आफैँ आफू अज्ञानका कारण अप्राप्त रहन्छ। आप्त पुरुषद्वारा अथवा सद्‌गुरुद्वारा दशम पुरुष तिमी आफैँ हौ भनेर स्मरण गराइदिएपछि अर्थात् तिमी नै अभय ब्रह्म हौ भनेर ब्रह्मोपदेश गरेपछि अविद्याको आवरण भित्र हराएको आफैँ ब्रह्मविद्याद्वारा प्राप्त भए जस्तो हुन्छ, वस्तुतः प्राप्त नै छ।

यस लेखमा 'ब्रह्मवेत्ताले परमात्मालाई प्राप्त गर्दछ' भन्ने सूत्रात्मकरूपमा आएको श्रुतिवाक्य अनुसार अविद्यावश जसलाई ब्रह्मरूपको उपलब्धि हुँदैन त्यसलाई उपर्युक्त सबैको आत्मभूत श्रुत्युपदिष्ट ब्रह्मको आत्मदर्शनरूप विद्याद्वारा प्राप्त हुनु स्वाभाविकै हो ।

आफ्नो जाति, आफ्नो स्थान सुँघेर र गन्ध समेतबाट थाहा पाउने बिरालो परिवारको सबैभन्दा श्रेष्ठ र बलिष्ठ वनको राजा सिंह हो भन्ने शास्त्र र लोकमा समेत प्रसिद्ध छ। किन्तु त्यस्तो सिंहले पनि कुनै समयमा अज्ञानको कारणले गर्दा आफ्नूपन, आफ्नू जाति र आफैँलाई पनि बिर्सिएर स्यालजस्तो धूर्त, तल्लो तहको र आफ्नै जातिको विपरीत स्वभाव भएको आफ्नू विरोधी गन्धे स्यालको कुसङ्गत, संस्कार र आचरणका कारण आफूलाई स्याल सम्झेर उसकै स्वभाव लिएर तदनुरूप आचरण गर्ने गरेको थियो । त्यस्तै अवस्थामा सिंहकै जातिको कुनै आप्त सिंहले ए बाबु ! तिमी त स्याल होइनौ किन्तु जन्तुमध्येका श्रेष्ठ जन्तु हौ, उठ र जाग भनेर सम्झाएपछि उसलाई आफ्नू स्वभावको प्रत्यभिज्ञा भएर सिंह नै भएको वैदान्तिक बोधप्रसङ्ग प्रसिद्ध ग्रन्थ पञ्चतन्त्रमा आएको छ।

उक्त कथा सिंहको नभएर उपलक्षणतया हाम्रो नै हो। दशमस्त्वमसि जस्तो बोधप्रसङ्ग हाम्रो नै लागि आएको हो। यसलाई बुझ्नु परम

आवश्यक छ। यसैका लागि श्रुतिले भनेको छ – हे [५]अविद्याग्रस्त मनुष्यहरू हो ! अनादि अज्ञाननिद्रामा परेर, त्यसैमा लट्ठिएर कति समयसम्म लम्पसार परेर सुतिरहन्छौ । अज्ञान निद्राबाट उठ, अज्ञानरूपी अन्धकारलाई फ्याँकेर आफ्नू स्वरूपभूत ब्रह्मको ज्ञान गरेर निरतिशय ब्रह्म हुन आँखा खोल, जाग, साधनचतुष्टयसम्पन्न भएर श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ सद्गुरुका समक्ष जाऊ ।

हे मुमुक्षु मनुष्य ! गुरुसमक्ष गएर उपसत्तिपूर्वक ब्रह्मको जिज्ञासा गर । त्यसपछि उत्तम अधिकारी ठानेर गुरुले तिम्रो वेदशाखाको महावाक्य उपदेश गर्नेछन् । त्यसबाट ब्रह्मज्ञान गर । किन्तु जसरी छुराको धार अत्यन्त तीक्ष्ण र दुस्तर हुन्छ त्यसरी नै ज्ञानमार्ग पनि अत्यन्त दुर्गम र पार पाउन अत्यन्त मुस्किल हुन्छ भनेर तत्त्वज्ञानीले भनेको सदुक्तिको पनि उल्लेख गर्दै अन्त्यमा यस मार्गमा लागेका मुमुक्षु ज्ञानमार्गीलाई श्रुतिले सजग पनि गराएको छ।

वस्तुतः संसारी अज्ञानी मनुष्यलाई मुमुक्षा जागृत भएर गुरुबाट ब्रह्मोपदेश प्राप्त भएपछि उसको अन्तःकरणस्थ अज्ञानको आवरण नाश हुन्छ। त्यसपछि अबाधित परिपूर्ण सर्वसाक्षी अभय ब्रह्म म नै हुँ भन्ने यस्तो बोध उस मुमुक्षुलाई हुन्छ। त्यसपछि पुत्र, देह, घर आदि मायिक विषयको बाध हुन्छ। उसले यो सबै प्रपञ्च मिथ्या र मायामात्र भएको र पारमार्थिक सत्य नभएर मिथ्या मायिक भएको पनि जान्दछ।

यसरी तीव्र वैराग्यादि साधन सम्पन्न भएको ज्ञानमार्गमा अग्रसर मुमुक्षुलाई मिथ्या आत्मा देह र [६]गौण आत्मा स्त्रीपुत्रादिमा

---

५. उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत । क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति ॥ – कठोपनिषद् १।३।१४

६. गौणमिथ्यात्मनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादिबाधनात् ।
सद्ब्रह्मात्माहमित्येवं बोधे कार्यं कथं भवेत् ॥
– सुन्दरपाण्ड्या, ब्रह्मसूत्र १।१।४।४ शाङ्करभाष्य

रहेको आत्माभिमान निवृत्त हुन्छ । उसका वैदिक विधि, निषेध आदि सांसारिक सकल कर्महरू समाप्त हुन्छन् । त्यसपछि ऊ आत्यन्तिक दुःख निवृत्तिका लागि ब्रह्मज्ञान गर्न अग्रसर हुन्छ। जुन आत्माको ज्ञान गर्नु छ त्यस आत्माको ज्ञान गर्नुभन्दा पहिले त्यही आत्मा प्रमाता हुन्छ । जब ऊ मायिक अध्यासजन्य जडबुद्धिका कर्तृत्व, भोक्तृत्व आदि उपाधिहरू स्वीकार गर्दछ र अज्ञानाच्छन्न भएर अन्धो हुन्छ तब उसले अन्ततः ऊ आफ्नै स्वरूप ब्रह्मलाई बिर्सन्छ। त्यसपछि ब्रह्मजिज्ञासा भएर ब्रह्मज्ञान गर्न ऊ गुरुसमक्ष जान्छ, गुरुबाट ब्रह्मोपदेश प्राप्त गरेर अन्तर्मुखी हुन्छ र भित्रतर्फ फर्केर आफ्नो असली शुद्ध स्वरूपको उसले अन्वेषण गर्दछ।

धेरै दीर्घ समयको [७]अन्वेषण पश्चात् मनन र निदिध्यासन उप्रान्त त्यही अज्ञानी, संसारी प्रमाताले आफ्नो ब्रह्मस्वरूपको साक्षात्कार गर्दछ । यसरी ब्रह्मसाक्षात्कार भएपछि त्यही अज्ञानी कर्ता, भोक्ता प्रमाता मनुष्य श्रुतिअनुरूप [८]सर्वपापशून्य, जरारहित, मृत्युरहित, शोकरहित, अशनयारहित, पापशून्य, सत्यकाम र सत्यसङ्कल्पयुक्त शुद्ध परमात्मा बन्दछ । गुरुको उपदेश अनुरूप अन्वेषण गरेर त्यस प्रमाताले आफूलाई नै प्राप्त गर्दछ अर्थात् ऊ पहिले पनि ब्रह्म थियो र फेरि ऊ ब्रह्म नै बन्दछ।

श्रुतिमा आएको 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' ब्रह्मविद्‌ले परमात्मा परब्रह्मलाई प्राप्त गर्दछ भनेको छ। ब्रह्मविद् मुमुक्षु साधक हो कि ? उपासक हो कि ? मुक्तात्मा ज्ञानी जीव हो ? बुझ्नु आवश्यक छ।

---

७. अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात् प्राक् प्रमातृत्वमात्मनः ।
अन्विष्टः स्यात् प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः ॥
– सुन्दरपाण्ड्या, ब्रह्मसूत्र १।१।४।४ शा.भा.

८. य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः । – छान्दोग्योपनिषद् ८।४।१

ब्रह्मविद् ब्रह्मज्ञानीलाई भनिन्छ । ब्रह्म जसले प्राप्त गर्दछ अर्थात् आफ्नू बिर्सिएको शुद्ध ब्रह्मस्वरूपलाई श्रवण, मनन, निदिध्यासन आदि उपायले प्रत्यभिज्ञा गर्दछ र आफूलाई चिन्दछ ब्रह्मविद् त्यही नै हो । तत्त्ववेत्ता ज्ञानीहरूले ज्ञाता र ज्ञेयका भेदले रहित अखण्ड, अद्वितीय, सच्चिदानन्दस्वरूप ज्ञानलाई नै [९]तत्त्व भनेका छन् । त्यसैलाई कसैले ब्रह्म, कसैले परमात्मा र कसैकसैले भगवान् पनि भन्दछन् भन्ने भागवतकारको मत पाइन्छ । यसबाट पनि वास्तविक अन्तिमतत्त्व ब्रह्म भनेर निराकार निरतिशय शुद्ध ब्रह्मलाई नै लिनुपर्छ । सगुण साकार, सगुण निराकार, साधना र उपासना आदिभन्दा माथि रहने शुद्ध आत्मालाई बुझ्नु पर्दछ, सविशेषलाई होइन भन्ने शास्त्रको निचोड तात्पर्य देखिन्छ । यो भयो ब्रह्म ।

श्रुतिले भनेको त्यही ज्ञानी हो जसले उपर्युक्त शुद्ध आत्मतत्त्व ब्रह्मको साक्षात्कार गरेको छ । आफ्ना चित्तका सम्पूर्ण संस्कार, वासना र सञ्चित कर्महरू समेतलाई ज्ञानाग्निले भस्म गरेको छ । कर्म र कर्मको लेशसमेत समाप्त भएको जीवात्मा देहपात हुने बित्तिकै कैवल्य मुक्त हुन्छ । [१०]ब्रह्मज्ञानीलाई मुक्त हुन त्यति समय मात्रै विलम्ब हुन्छ जबसम्म प्रारब्धकर्मद्वारा प्राप्त मिथ्या देहको पात हुँदैन । देहपात हुने बित्तिकै ब्रह्मज्ञानी मुक्त भइहाल्दछ अर्थात् ब्रह्म भइहाल्दछ भन्ने श्रुतिको अन्तिम उद्घोष पाइन्छ ।

[११]द्वैतवादी दर्शनमा जस्तो अद्वैतवादी दर्शनमा मुक्तिमा साना र

---

९. वदन्ति तत्तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम् ।
ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते ॥ – भागवत १।२।११

१०. तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्य इति ।
– छान्दोग्योपनिषद् ६।१४।२

११. सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत ।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः ॥ – भागवत ३।२९।१३

ठूलाको भेद हुँदैन । मुक्ति भनेको संसारमा फेरि आएर जन्ममरणको कुचक्रमा पर्नु नपर्ने निरतिशय मोक्ष हो र सांसारिक बन्धनबाट हुने आत्यन्तिक निवृत्ति हो । मुक्तिमा तरतमभाव नभए पनि ब्रह्मज्ञान गर्दा केही मुमुक्षुमा विद्यमान घनीभूत संस्कार, वासना र सञ्चित कर्मको आधिक्यले गर्दा पनि किञ्चित् नगण्यरूपमा कहीं कतै सूक्ष्म अंश वा अविद्याको लेश रहने हुन सक्तछ । त्यसरी अविद्याको लेश रहेमा ब्रह्मसाक्षात्कारपछि कैवल्य मोक्ष वा सद्योमुक्ति नभएर ब्रह्मविद्ले [१२]अर्चिरादि मार्गबाट ब्रह्मलोक गएर अविद्याको लेश नाश गरेपछि कैवल्य मोक्ष प्राप्त गर्दछ । यसरी त्यही आत्मज्ञानी शोकादि मायिक अज्ञानलाई पार गरेर मुक्त हुन्छ जसले ब्रह्मसाक्षात्कार गर्दछ । यसैलाई श्रुतिले 'तरति शोकमात्मविद्' (छा.उ.७।१।३) भनेको हो ।

यसरी अर्चिरादि मार्गद्वारा ब्रह्मलोक जाने जीवात्मालाई कसैकसैले साधक भनेका छन् । किन्तु त्यो साधक नभएको तथ्य श्रीशङ्कराचार्यले आफ्नू भाष्यद्वारा प्रस्ट गर्नुभएको छ । साधक अवस्थामा नै उसका इच्छा अनुसार उसको अनुष्ठान हुन्छ । अनुष्ठानपूर्वक नै सुकृत र दुष्कृतको भान हुन्छ भनिएको छ । यसबाट के थाहा हुन्छ भने [१३]अनुष्ठान आदि कर्म गर्ने कर्मी नै अन्तःकरणमा मल, विक्षेप र आवरण दोष भएको सकामकर्मी अज्ञानी हो । त्यस्तो कर्मी नै साधक हो । त्यस्तो अज्ञानी संसारी कर्मी अर्चिरादि

---

१२. (क) अथ यदु चैवास्मिञ्छव्यं कुर्वन्ति यदि च नार्चिषमेवाभिसम्भवन्ति ।
— छान्दोग्योपनिषद् ४।१५।५

(ख) ते य एवमेतद् विदुर्ये चामी अरण्ये श्रद्धांसत्यमुपासते तेऽर्चिरभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न । — बृहदारण्यकोपनिषद् ६।२।१५

१३. तस्मात्पूर्वमेव साधकाऽवस्थायां छन्दतोऽनुष्ठानं तस्य स्यात् ।
तत्पूर्वकञ्च सुकृतदुष्कृतहानमिति द्रष्टव्यम् ॥
— ब्रह्मसूत्र ३।३।१६।२८ शाङ्करभाष्य ।

अर्थात् देवयान मार्गबाट ब्रह्मलोक जान सक्तैन । किन्तु मृत्युपछि पितृयानमार्गबाट शुभाशुभ कर्मद्वारा उपार्जित फल भोग्न स्वर्ग वा नरक जान्छ । अतः उसलाई ब्रह्मज्ञ हुन सक्तैन ।

उपासक पनि द्वैतवादी कर्मी हो । ऊ पनि चित्त शुद्ध नभएको अज्ञानी भएकाले अर्चिरादिमार्गद्वारा कैवल्य मोक्षका लागि ब्रह्मलोक जान सक्तैन । किनभने त्यस्तो उपासक अन्तःकरणको मलदोष निवृत्त भए तापनि विक्षेप दोष र आवरणदोष नहटेको र त्रिपुटी भएको अज्ञानी हो । उपास्य, उपासना र उपासकको भेद गरेर उपासना गर्ने कर्मी हो । उपासनाको परिभाषा दिँदै श्रीशङ्कराचार्यले [१४]उपास्य वस्तुलाई शास्त्रोक्त विधिले बुद्धिको विषय बनाएर उपास्य वस्तुमा स्थित हुनुको नाम नै उपासना हो भन्नुभएको छ ।

यसरी उपर्युक्त अनुसार उपास्यको उपासना गर्ने भेददृष्टि भएको उपासक अज्ञानी कर्मी भएकाले त्यस्तो जीव मृत्युपछि अर्चिरादि मार्गबाट ब्रह्मलोक जान सक्तैन । अतः ब्रह्मज्ञानीलाई उपासक भन्न मिल्दैन । किन्तु अद्वैत वेदान्तका केही ठूला ठूला आचार्यहरूले चाहिँ मुक्तात्मालाई उपासकको संज्ञा दिएका छन् । त्यति मात्रै होइन एक लेखकले त श्रुतिविरुद्ध हुने गरी विद्यान्तर अर्थात् ऐश्वर्य दिने इतर ज्ञानद्वारा पनि ब्रह्मलोक जान्छन् भनेका छन् । अझै त्यसभन्दा पनि बढी तिनले ब्रह्मविद्या प्राप्त नै नगरी भावी मोक्षका लागि ब्रह्मलोक जान्छन् भन्ने धृष्टता पनि गरेका छन् । त्यतिमात्रै होइन ती लेखकहरूले त्यसभन्दा पनि सीमा नाघेर वा आचार्य श्रीशङ्करको उपर्युक्त भनाइ र श्रुतिवचनलाईसमेत नाघेर

---

१४. उपासनं नाम यथाशास्त्रमुपास्यस्य विषयीकरणेन सामीप्यमुपगम्य तैलधारावत्समानप्रत्ययप्रवाहेण दीर्घकालं यदासनं तदुपासनमाचक्षते ।
– गीता १२।३ शाङ्करभाष्य ।

उपासनामा लागेर उपासनाका फलको रूपमा ब्रह्मलोक आदिमा गएर फल भोगेर त्यहीं ब्रह्मज्ञान प्राप्त गरेर ब्रह्माजीसँगै मुक्त हुन्छन् भनेका छन् । वस्तुतः अर्चिरादिमार्गबाट ब्रह्मलोक तिनै मुक्तात्माहरूमात्रै जान सक्तछन् जुन गृहस्थ पञ्चाग्निविद्या जान्दछन्, जो श्रद्धा र तपयुक्त वानप्रस्थी छन् र नैष्ठिक ब्रह्मचारी छन्, सर्वकर्म र कर्मको फलसमेत त्याग गरेका सन्न्यासी छन्, ती चारथरीमात्रै अर्चिरादि उत्तरमार्गबाट ब्रह्मलोक जान्छन् भनेर उपनिषद्ले स्पष्टै भनेको छ । जुन श्रुतिवचन पादटिप्पणी १२'क' र 'ख' मा दिइएको छ ।

त्यसरी अर्चिरादि मार्गबाट ब्रह्मलोक जानेलाई साधनावस्थाका साधक र उपासक भए पनि ब्रह्मज्ञान भएपछि साधक र उपासक आदि नभएर त्यस्ता मुक्तात्मालाई [१५]ब्रह्मविद् भनिन्छ । सो कुरा आचार्य श्रीशङ्करले आफ्नो भाष्यमा खोलेर लेख्नुभएको छ । ती चारै आश्रमीहरू उनका अन्तःकरणमा रहेको मल, विक्षेप र आवरण दोषसमेत ब्रह्मज्ञानद्वारा नाश नगरेसम्म जतिसुकै यज्ञयाज्ञादि, उपासना, तीर्थ, व्रत, दान, धर्मादि गरे पनि अर्चिरादि मार्गबाट मुक्तात्मा र ब्रह्मविद् भएर जान सक्तैनन् । किन्तु अन्य हेतुबाट अरू नै मार्गबाट ब्रह्मलोक जानेको सम्बन्धमा प्रकृत अद्वैतपरक श्रुति, उपनिषद् र अन्य शास्त्रहरू पनि मौन देखिन्छन् । अतः त्यस बारेमा केही लेख्नु असान्दर्भिक हुने देखिन्छ ।

श्रुति, उपनिषद्, शाङ्करभाष्य आदि अद्वैतवेदान्तका आधिकारिक ग्रन्थहरू अध्ययन नै नगरी अद्वैतदर्शनविरुद्ध ज्ञानकर्मसमुच्चयवादी र भक्तिसम्प्रदायको द्वैतवादी सिद्धान्त अनुसार अद्वैत वेदान्तका विद्वान्ले लेख्नु र बोल्नु पनि हुने

---

१५. अथेदानीं यथोक्तब्रह्मविदो गतिरुच्यते, यद् यदि उच्चैवास्मिन्नेवं विदि ।
– शाङ्करभाष्य, छान्दोग्योपनिषद् ४।१५।५

देखिँदैन । अर्चिरादिमार्गबाट मुक्तात्मा ब्रह्मविद्लाई नै अर्थात् अर्चिदेखि तडित्सम्म तत्तत् स्थानहरूका अभिमानी देवताहरूले ईश्वरको आज्ञा अनुसार ससम्मान बोकेर लैजान्छन् अर्थात् जुन मुक्त ब्रह्मविद्ले देहपात हुनुभन्दा पहिले जीवित अवस्थामा नै ब्रह्मसाक्षात्कार गरिसकेको हुन्छ ।

सर्वप्रथम [१६]जीवात्माले जन्म लिन पञ्चाग्निमा होमिँदै आमाको गर्भबाट मनुष्यको रूपमा मनुष्ययोनिमा जन्मन पाउनु अत्यन्त मुस्किल छ। पूर्वजन्ममा गरेको शुभकर्मका फलका रूपमा मनुष्ययोनिमा जन्मन पाइहाले पनि पुरुष नै भएर जन्मन पाउनु झन् मुस्किलको विषय हो। त्यसमा पनि त्रैवर्णिकमध्ये पनि त्रिशुक्लयुक्त उपाध्याय ब्राह्मणकै घरमा जन्मन पाउनु कठिन छ। भाग्यले पाइहाले पनि सनातन वैदिक धर्मावलम्बी र स्ववेदशाखाध्यायी ब्राह्मण भएर जन्मन पाउनु झन् कठिन छ। त्यसमा पनि साधनचतुष्टयसम्पन्न आत्मा र अनात्माको विवेक गरेर अद्वैत वेदान्त अर्थात् उपनिषद्बाट मात्र वेद्य औपनिषद पुरुष किं वा ब्रह्मसाक्षात्कार हुनु झनै मुस्किल छ। ब्रह्मसाक्षात्कार भएर पनि सर्वदा ब्रह्मात्मभावमा रहन सक्नु सर्वथा असम्भव छ। त्यसपछि आत्यन्तिक कैवल्य मुक्तिस्वरूप शुद्ध निरतिशय ब्रह्म हुनु कल्पनातीत मानिन्छ। किनभने त्यसका लागि जीवात्माले उसका विगतका करोडौँ जन्महरूमा गरेका पुण्यपुञ्जको परिपाक नभईकन कुनै हालतमा पनि हुन सक्तैन भनेर आचार्य श्रीशङ्करले भन्नुभएको छ।

---

१६. जन्तूनां नरजन्म दुर्लभमतः पुँस्त्वं ततो विप्रता–
तस्माद्वैदिकधर्ममार्गपरता विद्वत्तमस्मात्परम् ।
आत्मानात्मविवेचनं स्वनुभवो ब्रह्मात्मनासंस्थिति–
र्मुक्तिर्नो शतकोटिजन्मसु कृतैः पुण्यैर्विना लभ्यते ।।
– विवेकचूडामणि २

यसै प्रसङ्गमा [१७]आचार्यले गङ्गासागरादि तीर्थहरूमा जतिसुकै पटक गएर स्नान गरेर शरीरको बाह्य मल पखाले पनि, वाजपेय आदि ठूलाठूला यज्ञयज्ञादि गरेर साधना गरे पनि, एकादशी, रामनवमी, कृष्णजन्माष्टमी आदिमा निराहार व्रत बसेर भगवान्को उपासना गरे पनि र सर्वस्व दान गरे पनि मुक्ति प्राप्त हुन सक्तैन । किनभने जबसम्म औपनिषद सिद्धान्त अनुरूप ब्रह्मसाक्षात्कार हुँदैन त्यति वेलासम्म सयौँ करोड जन्म लिए पनि मुक्ति हुनसक्तैन भन्नुभएको छ ।

भागवतको सिद्धान्त अनुसारका सातिशय सालोक्य, सार्ष्टि, सामीप्य, सारूप्य र सायुज्यसमेत तरतमभेदयुक्त द्वैतात्मक पाँचथरी मुक्तिहरूको उल्लेख श्रीमद्भागवतले गरेको छ । किन्तु वैदिक अर्थात् औपनिषद सिद्धान्त अनुसारको तरतमभावशून्य निरतिशय कैवल्य मुक्तिमा भने भेद छैन । त्यसै बेलामात्र मुमुक्षु मनुष्यको मुक्ति हुन सक्तछ, जहिले उसले आफ्नै वेदशाखामा आएको महावाक्यको श्रवण गर्दछ । त्यो महावाक्य अयोग्य गुरुबाट जथाभावी श्रवण गरेर हुँदैन । त्यो महावाक्य स्वाध्यायको मर्यादा अनुरूप श्रवण गरेको, पढेको र त्यस मर्यादाको पूर्ण निष्ठा र श्रद्धाका साथ परिपालना गरेको र नियमविधिपूर्वक नै श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ सद्गुरुसँग श्रवण गरेको हुनुपर्दछ । श्रवण गरेपछि मनन, निदिध्यासन र ब्रह्माभ्याससमेत अत्यन्त सघनरूपमा गरेको हुनुपर्दछ । त्यसपछि मुमुक्षुका अन्तःकरणमा जन्मौँदेखि रहेको आवरणदोष समाप्त हुन्छ र मुमुक्षुलाई ब्रह्मसाक्षात्कार हुन्छ । ब्रह्मसाक्षात्कार भएपछि मुमुक्षुको मुक्ति हुन्छ ।

---

१७. कुरुते गङ्गासागरगमनं व्रतपरिपालनमथवा दानम् ।
ज्ञानविहीनः सर्वमनेन मुक्तिर्भवति न जन्मशतेन ॥ – चर्पटपञ्जरिकास्तोत्रम् १७

१८. स्वाध्यायधर्मपठितं निजवेदशाखावेदान्तभूमिगतमादरपालितञ्च ।
सन्न्यासिना परदृशा गुरुणोपदिष्टं साक्षान्महावचनमेव विमुक्तिहेतुः ॥
– सङ्क्षेपशारीरकम् ३।२९५

[१८]सङ्क्षेपशारीरककार आचार्य सर्वज्ञात्ममुनिद्वारा व्याख्या गरिएको उपर्युक्त वैदिक सिद्धान्त अनुसार मुमुक्षुले श्रवण गरेको महावाक्य नै साक्षात् मुक्तिको हेतु बन्दछ । अरू सामान्य अवान्तर-वाक्यहरू र उपासना आदि साधनहरू मुक्तिका साक्षात् कारण बन्न सक्तैनन् । ती साधनहरू बहिरङ्ग र परम्परया साधनमात्र हुन् ।

परमात्मा परब्रह्म नै मुमुक्षुको स्वस्वरूप हो । ब्रह्म [१९]विदित अर्थात् मायाको कार्य जड प्रपञ्चदेखि अन्य हो । किनभने प्रपञ्च जड हो भने ब्रह्म चेतनस्वरूप परमात्मा हो । ब्रह्म अविदित अर्थात् तमोरूपा माया भन्दा पर हो । किनभने माया अविद्यात्मिका अन्धकार हो भने ब्रह्म प्रकाशस्वरूप सर्वभासक हो ।

[२०]परब्रह्मलाई मन, वचन आदि बाह्य करणका साथै ज्ञानेन्द्रिय, कर्मेन्द्रिय, मन, बुद्धि, चित्त र अहङ्कार समेतबाट पनि जान्न सकिँदैन । यसलाई मनले मनन गर्न सक्तैन । किनभने उसकै सत्ता र चेतना पाएर जड [२१]मन चेतन जस्तो भएर मनन गर्दछ भन्ने श्रुतिको वचन छ । त्यही परम चेतनस्वरूप नै ब्रह्म हो । किन्तु जसलाई उपासकहरू उपास्यका रूपमा उपासना गर्दछन् त्यो ब्रह्म होइन भनेर पनि श्रुतिले भनेको छ ।

[२२]त्यो ब्रह्म कसैको दृष्टिको विषय होइन । किन्तु सबैको द्रष्टा

---

१९. तद्विदितादथो अविदितादधि । – केनोपनिषद् १।१।३

२०. अवाङ्मनसगोचरः । – श्रुतिः

२१. यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ – केनोपनिषद् १।१।५

२२. तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातृ नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृनान्यदतोऽस्ति श्रोतृ नान्यदतोऽस्ति मन्तृ नान्यदतोऽस्ति विज्ञात्रे तस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ।
– बृहदारण्यकोपनिषद् ३।८।११

हो । श्रवणको विषय होइन तर श्रोता हो । मननको विषय होइन किन्तु मन्ता हो । स्वयं अविज्ञात रहेर पनि अरूको विज्ञाता हो । ब्रह्मदेखि भिन्न अर्को कोही द्रष्टा छैन। ब्रह्मदेखि भिन्न अर्को कुनै श्रोता छैन। ब्रह्मभन्दा भिन्न अर्को कुनै मन्ता छैन। ब्रह्मदेखि भिन्न विज्ञाता पनि छैन । अद्वितीय परमात्मा अद्वितीय ब्रह्म सबैतर्फ ओतप्रोत छ, ऊदेखि अतिरिक्त अरू वस्तु कुनै छैन। अतः विज्ञाता ब्रह्मलाई कुनै कारण, साधन र उपायद्वारा पनि जान्न सकिँदैन भनेर श्रुतिले प्रष्ट नै भनेको छ।

वास्तविकरूपमा [२३]त्यो ब्रह्म कुनै मायिक जडवस्तुद्वारा व्यवहित अर्थात् छेलिएको छैन। त्यो ब्रह्म अपरोक्ष अर्थात् अनुभूत वा अनुभवगम्य हो। त्यही ब्रह्म नै सबै प्राणीका भित्र रहेको सर्वान्तर आत्मा हो, त्यही आत्मा ब्रह्म हो। त्यसभन्दा अतिरिक्त कुनै अर्को दोस्रो वस्तु छैन भनेर श्रुतिले बारम्बार उद्घोष गरेको छ।

उपर्युल्लिखित पङ्क्तिहरूमा श्रुति र स्मृतिहरूसमेतका केही प्रमाणहरूको उद्धरणपूर्वक ब्रह्मविद्ले आफैँलाई आफैँले अनुभूति र अनुभवद्वारा इन्द्रियातीत तथा सर्वकरणातीत आफ्नै आत्मालाई जान्दछ वा प्राप्त गर्दछ भन्ने दुरूह विषयमा चर्चा गरियो । त्यो ब्रह्मविद्या भनेको आफैँले आफैँलाई प्राप्त गर्न शिक्षा दिने विद्या हो । आफ्नू स्वरूपलाई आफ्नै आन्तर अनुभवद्वारा अर्थात् शुद्ध चेतनाद्वारा अनुभव गरेर आफैँमा अद्वितीयरूप साक्षीका रूपमा सर्वदृश्यको द्रष्टा भएर रहन सक्नु नै ब्रह्म हुनु हो । मुमुक्षुलाई अनुभवको चरम अवस्थामा प्राप्त

---

२३. यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः। – बृहदारण्यकोपनिषद् ३।४।१
२४. अनुभवावसाना हि ब्रह्मविद्या। – वेदान्तसन्दर्भ

गराउनु नै [२४]ब्रह्मविद्याको परम उद्देश्य हो । त्यसपछि साधनरूप ब्रह्मविद्याको कुनै आवश्यकता पर्दैन । शास्त्र र उपदेष्टाको पनि आवश्यकता पर्दैन । त्यसरी सर्वातीत ब्रह्मको स्वरूपमा मुमुक्षुलाई पुऱ्याउनु नै ब्रह्मविद्या अर्थात् उपनिषद्को उद्देश्य हो ।

सारांशमा ब्रह्मविद्ले परमात्मालाई प्राप्त गर्ने भनेको मुमुक्षुले आफ्ना बुद्धिको वृत्तिलाई आत्मा जस्तै [२५]अत्यन्त निर्मल, अत्यन्त स्वच्छ र अत्यन्त सूक्ष्म बनाउनु हो । त्यसो भएमा ब्रह्मविद् आफैँलाई आफैँले प्राप्त गर्दछ । यसैलाई ब्रह्मसाक्षात्कार वा आत्मसाक्षात्कार भनिन्छ । ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु ।

---

२५. अत्यन्तनिर्मलत्वस्वच्छत्वसूक्ष्मत्वोपपत्तेरात्मनो बुद्धेश्चात्मसमनैर्मल्याद्युपपत्ते-रात्मचैतन्याकाराभासत्वोपपत्तिः ।

– शाङ्करभाष्य, श्रीमद्भगवद्गीता १८।५०

ब्रह्म मां परमं प्रापुः

पौराणिक कालका [1]व्रजका धेरैजसो गोपीहरू मेरो वास्तविक स्वरूप अर्थात् मलाई परात्पर ब्रह्म भनेर जान्दैनथे । मलाई भगवान् भन्ने नसम्झेर केवल प्रियतम वा परमप्रेमास्पद भनेर जान्दथे र केवल जारभाव राखेर मलाई भेट्न अर्थात् साक्षात्कार गर्ने आकाङ्क्षा राख्दथे तापनि मलाई भेट्न चाहन्थे अर्थात् ब्रह्मसाक्षात्कार गर्न चाहन्थे । त्यस्ता साधनहीन सयौँ, हजारौँ, असङ्ख्य गोपीहरूले पनि केवल मेरो सङ्गत गर्नाले नै म ब्रह्मलाई प्राप्त गरे भनेर भगवान् श्रीकृष्णले आफ्ना परम अनुयायी र अनन्य भक्त उद्धवलाई भन्नुभएको पावन प्रसङ्ग भागवतमा आएको छ ।

यस प्रसङ्गलाई अर्थात् भगवान् श्रीकृष्णले म ब्रह्मलाई प्राप्त गरे भन्ने भगवान्को भनाइमा के परम तात्पर्य लुकेको छ भन्ने तर्फ विचार गर्नुपर्ने देखिन्छ । गोपीहरूले ब्रह्मभावले होइन जारभावले स्मरण गर्दा पनि मुक्त भएको देखिन्छ । किन्तु ब्रह्मज्ञानका लागि सर्वप्रथम [2]ब्राह्मणले विना कारण नै विधिपूर्वक अर्थसहित अर्थात् अर्थ समेत बुझेर गुरुबाट ६ ओटा वेदका अङ्गहरू र आफ्नो शाखाको वेद पढ्नु पर्ने श्रुतिको आदेश छ ।

त्यति मात्रै होइन, उपर्युक्त अनुसार वेद सबै ब्राह्मणहरूले निष्कारण नै पढ्नु पर्दछ । किन्तु ब्रह्मज्ञानका लागि भने विरक्त तथा साधनचतुष्टयसम्पन्न मुमुक्षुले [3]ब्रह्मज्ञानका लागि आफ्नै

---

१. मत्कामा रमणं जारमस्वरूपविदोऽबलाः ।
ब्रह्म मां परमं प्रापुः सङ्गाच्छतसहस्रशः ॥ – भागवत ११॥१२।१३

२. ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मःषडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च ॥ – श्रुतिः

३. परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतःकृतेन ।
तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेमाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥
– मुण्डकोपनिषद् १।२।१२

वेदशाखाका श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरु समक्ष गएर गुरूपसत्तिपूर्वक [४]मुक्तिको साक्षात्साधन भएको आफ्नै वेदशाखाको महावाक्यको विधिपूर्वक श्रवण गर्नु पर्ने शास्त्र र आचार्यको समेत आदेश पाइन्छ।

ब्राह्मणले निष्कारण वेद पढ्नै पर्ने अन्यथा शूद्र हुने र सबै धर्मबाट बहिष्कृत हुने शास्त्रको वचन पाइन्छ। अतः पुरुष ब्राह्मणलाई मात्रै वेद पढ्ने अधिकार छ तर नारीलाई भने छैन भन्ने भएपछि यी गोपीहरूले वेद पढ्ने सम्भावना नै देखिँदैन । जब वेद पढेकै छैन भने वेदमा भएको महावाक्यको श्रवण गर्ने कुरै भएन । एकातर्फ पढेलेखेका ब्राह्मणी नारीहरूलाई त वेद पढ्ने र महावाक्यश्रवण गर्ने अधिकार छैन भने ती अपठित, अशिक्षित तथा तल्ला जातिका गोपीहरूले वेद पढ्ने र महावाक्य श्रवण कसरी गर्दथे ?

ती गोपीहरूका सम्बन्धमा ज्ञानी भक्त उद्धवको उद्गारलाई उपर्युक्त परिप्रेक्ष्यमा यहाँ उल्लेख गर्नु सान्दर्भिक ठान्दछु । उद्धवजी भन्नुहुन्छ – एकातर्फ कहाँ यी [५]वनचरी विचरी अज्ञानी गोपीहरू, जसको आचार, ज्ञान र जातिबाट पनि हीन गाउँका असभ्य ग्वालिनी गोपीहरू हुन् भने अर्कोतर्फ कहाँ त्रिशुक्लयुक्त ब्राह्मण, अमलात्मा, मुक्तात्मा, श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुबाट वैदिक महावाक्य श्रवण, मनन र निदिध्यासन गरेर मायाको आवरण भङ्ग गरेर मुमुक्षुले साक्षत्कार गर्ने परब्रह्मस्वरूप श्रीकृष्ण । तैपनि यिनीहरूले परा प्रेमाभक्ति गरेर प्राप्त गरे । जसरी अमृत भन्ने नजानेरै पनि अमृत पान गरेमा प्राणी अमर बन्दछ। यसमा भक्तिलाई मुक्तिको साधन भनिएको छ।

---

४. स्वाध्यायधर्मपठितं निजवेदशाखावेदान्तभूमिगतमादरपालितञ्च ।
सन्न्यासिना परदृशा गुरुणोपदिष्टम् साक्षान्महावचनमेव विमुक्तिहेतुः ॥
– सङ्क्षेपशारीरकम् ३।२९५

५. क्वेमाःस्त्रियो वनचरीर्व्यभिचारदुष्टाःकृष्णे क्व चैष परमात्मनि रूढभावाः ।
नन्वीश्वरोऽनुभजतोऽविदुषोऽपि साक्षाच्छ्रेयस्तनोत्यगदराज इवोपयुक्तः ॥
– भागवत १०।४७।५५

भगवान्‌ले ब्रह्मप्राप्तिको साक्षत् साधन यस प्रसङ्गमा भक्ति नभनेर सत्सङ्गतिलाई भन्नुभएको छ। उद्धवलाई उपदेश गर्दै भगवान् भन्नु हुन्छ – संसारमा जति पनि मायिक आसक्ति, एषणा, कामना आदि छन् ती सबै नै सत्सङ्गबाट नाश हुन्छन्। भगवान्‌लाई प्राप्त गर्ने साधनहरूमा योग, साङ्ख्य, धर्मपालन, स्वाध्याय, तपस्या, त्याग, इष्टापूर्त, दक्षिणा, व्रत, यज्ञ, वेद, तीर्थ, यमनियमादि नभएर केवल सत्सङ्ग नै भएको कुरा भगवान् बताउनुहुन्छ। अगाडि त्यसैमा जोड दिँदै भगवान् उद्धवलाई भन्नुहुन्छ– [६]त्यसै कारण हे उद्धव ! तिमी श्रुति, स्मृति, विधि, निषेध, प्रवृत्ति, निवृत्ति, सुन्ने योग्य र सुनेका सबै विषयहरूलाई पनि परित्याग गरेर सर्वत्र मेरो नै भावना गर्दै सर्वव्यापक मेरो शरणमा आयौ भने तिमी सबैतिरबाट निर्भय हुने छौ।

भक्तिबाटै मुक्ति प्राप्त हुने प्रसङ्ग रासपञ्चाध्यायीको सुरुमा नै पनि आएको छ भने प्रकृत प्रसङ्गमा भने भक्तिलाई नै सत्सङ्गका रूपमा लिएर त्यसैलाई ब्रह्मसाक्षात्कारको एकमात्र साधन भन्न खोजेको देखिन्छ। राजा परीक्षित्‌ले स्वामी श्रीशुकदेवलाई सोधेका थिए कि[७] गोपीहरूले श्रीकृष्णलाई केवल आफ्नू प्रियतम मानेका थिए, उनीहरूको श्रीकृष्णमा ब्रह्मभाव थिएन र खालि उनीहरूको दृष्टि बाह्य मायिक गुणहरूबाट निर्मित श्रीकृष्णका रूपमा नै थियो। यस्तो अवस्थामा मायाका गुणहरूबाट निष्पन्न वा निर्मित स्थूल

---

६. तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य चोदनां प्रतिचोदनाम्।
प्रवृत्तञ्च निवृत्तञ्च श्रोतव्यं श्रुतमेव च।
मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनाम्।
याहि सर्वात्मभावेन मया स्या ह्यकुतोभयः॥ – भागवत ११।१२।१४,१५

७. कृष्णं विदुःपरंकान्तं न तु ब्रह्मतया मुने।
गुणप्रवाहोपरमस्तासां गुणधियां कथम्॥ – भागवत १०।२९।१२

शरीरादिको नाश भएर उनीहरूले मायिक बुद्धिद्वारा कसरी ब्रह्म प्राप्त गर्न सके ? अपितु सकेनन् ।

राजा परीक्षित्‌को उपर्युक्त प्रश्न औपनिषद सिद्धान्त अनुरूप देखिन्छ । किनभने कर्म, उपासना, भक्ति यी सबै कर्म हुन् । कर्म गर्न रजोगुणी बुद्धि चाहिन्छ । भक्ति वा उपासना भक्त वा उपासक, भक्ति अर्थात् उपासना र भगवान् अर्थात् उपास्य समेतको त्रिपुटी भएपछि मात्रै सम्भव छ, अन्यथा सम्भवै छैन । यो त्रिपुटी अज्ञानजन्य हो । [८]यसको मूलकारण अज्ञान अर्थात् अविद्या हो । अज्ञानको नाश गर्नुपर्दछ भनेर शास्त्रले भनेको छ । त्यस्तो अज्ञानरूपी अन्धकारको नाश गर्न ब्रह्मज्ञानरूप प्रकाश मात्रै समर्थ छ । भक्ति र उपासना समेत अज्ञानरूपी अविद्याबाट उत्पन्न भएका हुँदा कर्मरूप भक्ति वा उपासनाबाट सोझै अज्ञानको नाश हुन सक्तैन । किनभने कर्म र अज्ञान सजातीय भएका हुँदा यिनमा कुनै विरोध छैन अर्थात् बाध्यबाधक भाव हुँदैन भनेर रामगीताले भनेको छ ।

वस्तुतः [९]ज्ञानविना मुक्ति हुन सक्तैन । [१०]ज्ञानबाट मात्रै कैवल्य प्राप्त हुन्छ । [११]मोक्षका लागि अर्को बाटो छैन भन्ने आदि श्रुतिको वचन भएकाले ज्ञानविना मुक्ति हुन सक्तैन । निष्काम वा भगवदर्पित कर्म र सबै थरी भगवद्‌भक्ति दुबै ज्ञानका परम्परया साधन हुन् ।

---

८. अज्ञानमेवास्य हि मूलकारणं तद्धानमेवात्र विधौ विधीयते ।
विद्यैव तन्नाशविधौ पटीयसी न कर्म तज्जं सविरोधमीरितम् । – रामगीता ९

९. ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः, श्रुतिः ज्ञानादेव तु कैवल्यम्, श्रुतिः ।
नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय । – शुक्लयजुर्वेदः ३१।१८

१०. भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते । भक्त्यर्थं कल्पितं द्वैतमद्वैतादपि सुन्दरम् ।
– वेदान्तसन्दर्भ ।

११. सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत ।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः ।। – भागवत ३।२९।१३

भक्तिका साधनका रूपमा कल्पित भक्ति ज्ञानभन्दा सुन्दर छ भनिएको छ। किनभने भगवदर्पित निष्काम कर्म र अहैतुकी भक्तिविना सोझै ब्रह्मज्ञान हुन सक्तैन।

यसरी विचार गर्दा भक्तिबाट केवल भागवतमा वर्णित पाञ्चरात्र आगम अनुसार सात्त्वतपरम्पराका ५ थरी मुक्ति अर्थात् त्रिपुटी युक्त मुक्ति अर्थात् द्वैतात्मक मुक्ति हुन सक्तछ। कैवल्यात्मक अद्वैत मुक्ति भने हुन सक्तैन। शाण्डिल्य मुनिद्वारा रचित तथा कथित पाचौँ वेद पाञ्चरात्र आगम अन्तर्गतको श्रीमद्भागवत महापुराण हो भनेर केही भागवतमर्मज्ञ विद्वान्हरूको भनाइ देखिन्छ। किनभने शाण्डिल्य मुनिले चारै वेदहरूबाट मुक्ति नहुने देखेर पाँचौ वेदका रूपमा यो पाञ्चरात्र आगम मैले प्राप्त गरेको हुँ भनेर लेखेको कुरा[१२] ब्रह्मसूत्रको शाङ्करभाष्य, भामतीटीका, रत्नप्रभाटीका समेतमा उल्लेख भएको पाइन्छ। यस आगम र अर्न्तगतका शास्त्रहरूले वैदिक वर्ण, आश्रम, विधि, संस्कार, पूजापद्धति समेतलाई पनि बहिष्कार गरेर आफ्नै आगम अनुरूप चल्ने गरेकाले यो सम्प्रदाय वेदविरोधी भएकाले श्रुतिप्रतिपादित ब्रह्मज्ञानबाटै कैवल्यमुक्ति हुन्छ भन्ने वैदिक सिद्वान्त सात्त्वतवादीहरूले मान्दैनन्। यसै कारण भागवतमा ठाउँठाउँमा भक्ति र सङ्गतबाटै मुक्ति हुने आफ्नो सात्त्वत सिद्धान्त भागवतकार व्यासका कलमबाट लेखाएर ब्रह्मज्ञानी श्रीशुकदेव मुनि, ब्रह्माजी लगायतका ब्रह्मज्ञानीहरूबाट र अन्त्यमा ब्रह्मस्वरूप भगवान् श्रीकृष्णका मुखबाट समेत बोलाएर आफ्नो सिद्धान्तको प्रचार प्रसार गरेको हो भन्ने विद्वान्हरूको भनाइ छ।

---

१२. उत्पत्त्यसम्भवात्, न च कर्तुःकरणम्, विज्ञानादिभावे, विप्रतिषेधाच्च।
– ब्रह्मसूत्र २।२।८।४२,४३,४४,४५

त्यति मात्रै होइन चारै वेदहरूबाट मोक्ष नहुने देखेर शाण्डिल्यले पञ्चरात्र आगम प्राप्त गरे भन्ने आगमको सिद्धान्त अनुसार भागवतमा धेरै अध्यायहरूमा भक्तिविहीन वेदज्ञ ब्राह्मणभन्दा भक्त [१३]चाण्डाल श्रेष्ठ भनेर भक्तिको अर्थवाद युक्त प्रशंसा गर्दै वर्णाश्रम धर्म र वेदको प्रत्याख्यान वा अपौरुषेय वेदलाई होच्याएर अर्थात् निषेध गरेर पाञ्चरात्र आगमको उत्कर्षता देखाउने जस्तो प्रयास भएको पनि देखिन्छ । जुन कुरा सनातनीलाई स्वीकार्य छैन भन्ने आदि पनि भागवतमर्मज्ञहरूको विचार पाइन्छ । वेदविरोधी भएकाले नै होला आस्तिक दर्शनहरूले श्रीमद्भागवतलाई प्रमाणका रूपमा लिएको देखिँदैन । तिनमा पनि खास गरेर पूर्व मीमांसा र उत्तरमीमंसाले यसको नाम समेत उल्लेख गरेका प्रायः पाइँदैन । [१४]वेदविरोधी भएरै होला भगवान् वेदव्यासले ब्रह्मसूत्रमा माथिका पङ्क्तिहरूमा उल्लेख भए अनुसार सूत्र र जगद्गुरु श्रीशङ्कराचार्यले त्यसमा भाष्य समेत लेखेर पाञ्चरात्र आगम वेदबाह्य भएको कुरा भन्न उहाँहरू बाध्य हुनु परेको थियो भन्ने समेत विद्वान्हरूको कटुसत्य अभिव्यक्ति पाइन्छ ।

उक्त भनाइ केही मात्रामा सत्य नै भए पनि भागवत महापुराणलाई एकाङ्गीरूपमा हेरिनु पनि हुँदैन । भागवतलाई ब्रह्मसूत्रको काव्यात्मक भाष्यका रूपमा पनि हेरिन्छ । किनभने ब्रह्मसूत्र सर्वसाधारण जिज्ञासु र मुमुक्षुले बुझ्न नसक्ने ठानेर

---

१३. विप्राद् द्विषद्गुणयुतादरविन्दनाभपादारविन्दविमुखाच्छ्वपचं वरिष्ठम् ।
— भागवत ७।९।१०

अहो वत श्वपचोऽतो गरीयान् यज्जिह्वाग्रे वर्तते नाम तुभ्यम् ।
तेपुस्तपुस्ते जुहुवुःसस्नुरार्या ब्रह्मानूचुर्नाम गृह्णन्ति ये ते ॥ — भागवत ३।३३।७

१४. न छन्दसा नैव जलाग्निसूर्यैर्विना महत्पादरजोऽभिषेकम् । — भागवत ५।१२।१२
व्रतानि यज्ञश्छन्दांसि तीर्थानि नियमा यमाः ।
यथावरुन्धे सत्सङ्गःसर्वसङ्गापहो हि माम् ॥ — भागवत ११।१२।२

व्यासले त्यसको भाष्यको रूपमा भागवत लेखेर गद्यात्मक भाष्य आचार्य श्रीशङ्करलाई लेख्न अह्राएको भन्ने पनि विद्वान्‌हरूको भनाइ पाइन्छ। किनभने अद्वैतसिद्धान्तका विरोधमा देखा परेका द्वैतवादी आस्तिक दर्शनहरू, वेदवेरोधी नास्तिक दर्शनहरू र अरू द्वैतवादी प्रतिपक्षीहरूको सिद्धान्तलाई खण्डन र वैदिक अद्वैतसिद्धान्तको मण्डन गरेर सबै शास्त्र, दर्शन र मतमतान्तरहरूको पर्यवसान अद्वैतमा पुगेर हुन्छ भन्ने परम वैदिक सिद्धान्त ब्रह्मसूत्रमा स्थापित भएको छ। ब्रह्मसूत्रको पहिलो [१५]समन्वय अध्याय अथातो ब्रह्मजिज्ञासा (ब्र.सू.१।१।१।१), जन्माद्यस्य यतः (ब्र.सू.१।१।१।२) आदि सूत्रहरूबाट सुरु भएर अविरोध नामक दोस्रो अध्याय र साधन नामक तेस्रो अध्यायपछि चौथो फलाध्यायको 'अनावृत्तिः शब्दात्' (ब्र.सू.४।४।७।२२) मा पुगेर ब्रह्मसूत्र समाप्त भएको छ। मुमुक्षुको ब्रह्मजिज्ञासाबाट सुरु भएको प्रस्थानत्रयीमध्येको एक न्यायप्रस्थानका नामले प्रसिद्ध ब्रह्मसूत्रको ५५५ औँ अन्तिम सूत्र अनावृत्तिः शब्दात् (ब्र.सू.४।४।७।२२) मा पुगेर मुमुक्षु ज्ञानीलाई यस जन्ममरणरूपी दुश्चक्रमा कहिल्यै नफर्कने गरी कैवल्य मोक्षमा पुऱ्याएर समाप्त हुन्छ।

श्रीमद्‌भागवतमहापुराण पनि ब्रह्मको प्रतिपादन गरेर अन्त्यमा मुमुक्षुलाई अभय ब्रह्ममा पुऱ्याउने उद्देश्यले नै ब्रह्मसूत्रको दोस्रो सूत्र [१६]जन्माद्यस्य यतःबाट सुरु गरेर मुमुक्षुलाई परम सत्य ब्रह्मको

---

१५. शास्त्रं ब्रह्मविचाराख्यमध्यायाःस्युश्चतुर्विधाः।
समन्वयाविरोधौ द्वौ साधनञ्च फलं तथा॥ – वैयासकन्यायमाला ४

१६. जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञःस्वराट्
तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये मुह्यन्ति यत्सूरयः।
तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृषा
धाम्ना स्वेन सदा निरस्तकुहकं सत्यं परं धीमहि॥ – भागवत १।१।१

उपदेश गर्दै गएर उपान्तमा मरणासन्न मुमुक्षु राजा परीक्षित्लाई [१७]अभयब्रह्म अर्थात् कैवल्य मुक्तिमा प्राप्त गराएर भागवत वस्तुतः त्यहीँ समाप्त भएको मान्नुपर्ने हुन्छ। राजा परीक्षित्को कैवल्य मुक्तिभन्दा पछाडि भागवतमा आएका अन्य शेष प्रसङ्गहरूको पाठकलाई सामान्य जानकारी गराउने भन्दा बढी तात्त्विक महत्त्व देखिँदैन भन्दा अन्यथा हुँदैन।

मुमुक्षु साधकले भागवतमा आएका असार वा अनावश्यक कुराहरूलाई अर्थात् श्रुति विरुद्धका प्रसङ्गहरूलाई पर पन्साएर सार अर्थात् ब्रह्मचिन्तनका निमित्त साधन हुनसक्ने प्रसङ्गहरूलाई लिन सके बुद्धिमानी हुन्छ। भागवतमा [१८]वेदद्वारा विहित कर्म नै धर्म हो र वेदले निषेध गरेको कर्म अधर्म हो भनिएको छ। त्यतिमात्रै होइन वेद साक्षत् नारायण स्वयम्भू हो पनि भनिएको छ। त्यसै गरेर भागवतको अन्त्यतिर गएर भागवतलाई [१९]समस्त उपनिषद्हरूको सार हो र ब्रह्म र जीवको एकत्वरूप अद्वितीय वस्तुको प्रतिपादनपूर्वक कैवल्य मोक्ष नै उसको प्रयोजन हो भन्ने तात्पर्य बताइएको छ। [२०]वेद र उपनिषद्को सारबाट निःसृत कैवल्य नै भागवतको मोक्ष हो भनेर माहात्म्यमा पनि भनिएको छ। मोक्षका प्रमुख साधन श्रुति र उपनिषद् नै भएकाले यस श्रीमद्भागवत महापुराणबाट कसरी मोक्ष सम्भव छ ? भन्ने आशङ्काको समाधान दिँदै अन्त्यमा यसलाई

---

१७. भगवंस्तक्षकादिभ्यो मृत्युभ्यो न बिभेम्यहम्।
प्रविष्टो ब्रह्मनिर्वाणमभयं दर्शितं त्वया॥ – भागवत १२।६।५

१८. वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः।
वेदो नारायणःसाक्षात्स्वयंम्भूरिति शुश्रुमः॥ – भागवत ६।१।४०

१९. सर्ववेदान्तसारं यद् ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणम्।
वस्त्वद्वितीयं तन्निष्ठं कैवल्यैकप्रयोजनम्॥ – भागवत १२।१३।१२

२०. वेदोपनिषदां साराज्जाता भागवती कथा। – भागवतमाहात्म्य २।६७

सम्पूर्ण उपनिषद्हरूको सार पनि भनिएकाले पूर्वाग्रह राखेर यसको राम्रो अध्ययन नै नगरी निन्दा वा बहिष्कार गर्नु विद्वान्हरूलाई शोभा दिँदैन ।

भागवतको प्रयोजन मुमुक्षुलाई कैवल्य मुक्ति प्राप्त गराउने नै अन्तिम उद्देश्य भएको र राजा परीक्षित्ले कैवल्य मुक्ति प्राप्त गरेको देखिएको हुँदा यसलाई पाञ्चरात्र आगम अनुसार द्वैतवादी वैष्णव सम्प्रदायको मात्रै सम्पत्ति भन्न मिल्दैन । भागवतलाई रसेश्वर ब्रह्मको मूर्ति भनिएको छ । [२१]रस भनेको ब्रह्म नै हो र त्यसैलाई प्राप्त गरेर आनन्दी हुन्छ भनेर श्रुतिले नै भनेको छ ।

यस लेखको शीर्षक भगवान् श्रीकृष्णले अत्यन्त कोमल हृदय भएका आफ्ना अनन्या उपासिका पराभक्तिका प्रतिमूर्ति गोपीहरूका सम्बन्धमा भन्नुभएको 'ब्रह्म मां परमं प्रापुः' राखेर सुरु गरिएको यस लेखको प्रतिपाद्य र ज्ञातव्य विषय नै मोक्ष हो । विनाज्ञान मुक्ति वा ब्रह्मसाक्षत्कार नहुने श्रुतिसम्मत तथ्य र प्रमाणहरूको उल्लेख सङ्क्षिप्तरूपमा माथि गरिसकियो । तैपनि जिज्ञासा रहन्छ– मन, वाणी आदि बाह्य करण र अन्तःकरण समेतबाट जान्न नसकिने त्रिगुणातीत ब्रह्मलाई ती अज्ञानी सयौँ र हजारौँ गोपीहरूले कसरी प्राप्त गरे भन्ने । यसको उत्तर त्यति सजिलो छैन । किनभने भगवान् श्रीकृष्णकै शब्दमा ब्रह्मको वास्तविक स्वरूपलाई नजानीकन सयौँ हजारौँ गोपीहरूले ब्रह्म प्राप्त गरे भन्ने छ ।

के उसो भए भक्तिबाट मात्रै ब्रह्म प्राप्त गर्न सकिन्छ त ? भन्ने अर्को प्रतिजिज्ञासा उत्पन्न हुन सक्तछ । किन्तु भक्ति ज्ञानको परम्परया साधन भएकाले ज्ञानविना भक्तिबाट मात्रै मुक्ति हुन सक्तैन । यसबाट

---

२१. रसो वै स रसं ह्येवाऽयं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति । – तैत्तिरीयोपनिषद् २।१

केवल चित्तको विक्षेप दोषमात्रै हट्‌तछ । त्यसो हो भने भगवान्‌को उपर्युक्त कथन असत्य हो त ? भन्ने अर्को जिज्ञासा पैदा हुनसक्तछ । वस्तुतः भगवान्‌को उक्त कथन सत्य हो । भगवान्‌ले उक्त कुरा रूपक वा उत्प्रेक्षाका रूपमा भन्नुभएको हो, वास्तविक रूपमा भगवान्‌ले आफ्नै अनन्त आन्तरिक वृत्तिहरूका साथ क्रीडा गर्नुभएको देखिन्छ। जुन कुरा रासक्रीडामा व्यक्त भएको छ ।

गोपीहरू भगवान्‌का चित्तका अनन्त त्रिगुणात्मिका वृत्तिहरू भएको र तिनै आफ्ना वृत्तिहरूसँग चेतन प्रत्यगात्माले रचेको अलौकिक आत्मिक चिन्मय रासलीला हो । जुन कुरा मैले अन्य [२२]ग्रन्थद्वारा व्यक्त गरिसकेको छु । भगवान्‌ले आफ्नै आन्तरवृत्तिसँग क्रीडा गरेका हुन् भन्ने कुरा रासक्रीडाको वर्णन गर्दाको समयमा नै श्रीशुकदेव स्वामीले [२३]जसरी सानो अबोध शिशु ऐनामा देखिएको आफ्नै प्रतिबिम्बसँग निर्विकार भावले क्रीडा गर्दछ त्यसै गरेर मायातीत ब्रह्मस्वरूप भगवान् श्रीकृष्णले आफ्नै प्रतिबिम्बस्वरूपा वृत्तिहरूसँग खेल्नुभयो भन्ने देखिन्छ । भगवान्‌का तिनै प्रतिबिम्बस्वरूपा वृत्तिहरूलाई नै साधारणीकरण गरेर उत्प्रेक्षाका रूपमा गोपी अर्थात् व्रजसुन्दरी भन्ने नामकरण गरेको मान्नु पर्दछ ।

श्रीमद्‌भागवत महापुराणलाई समग्रमा अध्ययन गर्दा यसको श्रवणको अन्तिम उद्देश्य कैवल्य मुक्ति नै देखिन्छ । यो कुरा[२४]

---

२२. रासपञ्चाध्यायी २०६४, श्रीराजर्षिजनकस्मृतिकोष

२३. रेमे रमेशो व्रजसुन्दरीभिर्यथार्भकःस्वप्रतिबिम्बविभ्रमः ।

– भागवत १०।३३।१७

२४. उपक्रमोपसंहारवभ्यासोऽपूर्वता फलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥ – बृहत्संहिता

६ थरी लिङ्गग्राहक प्रमाणहरूबाट उपक्रम र उपसंहार समेत हेरी त्यस ग्रन्थको तात्पर्य ग्रहण गर्न सकिन्छ। अतः यस श्रीमद्भागवत महापुराणको तात्पर्य भक्तिलाई साधनका रूपमा र मोक्षलाई अन्तिम प्राप्तिका रूपमा लिनुपर्दछ। राजा परीक्षित्ले कैवल्यमुक्ति प्राप्त गरेको प्रत्यक्ष उदाहरण उनकै अनुभूत्यात्मक वाक्य 'प्रविष्टो ब्रह्मनिर्वाणमभयम्'बाट र भागवतश्रवणको अन्तिम प्रयोजन 'कैवल्यैकप्रयोजनम्' भन्ने भागवतको उपसंहारात्मक वाक्यबाट पनि थाहा हुन्छ। ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु।

ब्रह्मज्ञानीको स्थान

एक दिन म आध्यात्मिक गुरुको प्रवचन सुनिरहेको थिएँ । प्रवचनको सन्दर्भमा एक जिज्ञासुले सुन्दा अप्रासङ्गिक लाग्ने तर अत्यन्त गहिरो दार्शनिक प्रश्न सोधे – देवताको भन्दा उच्च स्थान कसको हुन सक्तछ ? गुरुले यक्ष, किन्नर, देवताभन्दा पनि माथि आचार्य, गुरुको स्थान हुन्छ भनेर उत्तर दिए । सामान्यरूपमा उक्त उत्तर ठीक देखिन्छ । किनभने हाम्रा शास्त्रहरूले गुरुलाई सामान्य देवताको भन्दा उच्च स्थानमा राख्दा गुरुलाई [१]ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वरका सरह दर्जा दिएका छन् । त्यति मात्रै होइन भगवान् श्रीकृष्णले ता [२]आचार्यलाई मेरो स्वरूप संझ, उनको तिरस्कार नगर, आचार्यलाई साधारण मनुष्य ठानेर दोषदृष्टि नराख किनभने गुरु सर्वदेवमय हुन्छन् भन्नुभएको छ ।

मनुष्यहरूमा तिनै मनुष्यहरू देवताहरूबाट पनि आदरणीय र पूज्य हुन्छन्, जो ब्रह्मज्ञानी र मुक्त पुरुष हुन् । मुमुक्षु ब्रह्मज्ञान भएपछि [३]ब्रह्म नै हुन्छ भनेर श्रुतिले भनेको छ । ब्रह्मज्ञानीहरूका पनि दुई भेद छन् । जुन ब्रह्मज्ञानीका देहपातभन्दा पहिले नै सम्पूर्ण सञ्चित कर्म, संस्कार र वासनाको लेश समेत ज्ञानाग्निद्वारा भस्मसात् भइसकेका छन् [४]त्यस्ता जीवन्मुक्त ज्ञानीलाई मुक्त हुन त्यति समयसम्म मात्रै ढिलो हुन्छ जबसम्म उसको देहपात हुँदैन । देहपात हुनेबित्तिकै

---

१. गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ।
गुरुःसाक्षात्परं ब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ – गुरुगीता

२. आचार्यं मां विजानीयान्नावमन्येत कर्हिचित् ।
न मर्त्यबुद्ध्यासूयेत सर्वदेवमयो गुरुः ॥ – भागवत ११।१७।२७

३. ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति । – मुण्डकोपनिषद् ३।२।९

४. तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षेऽथ सम्पत्स्य इति ।
– छान्दोग्योपनिषद् १६।४।२

उनी ब्रह्म बन्दछन् भनेर श्रुतिले उद्घोष गरेको छ । त्यतिमात्रै होइन ब्रह्मज्ञानी पहिले पनि ब्रह्म नै थिए, बीचमा अविद्या, काम, कर्म र त्यसबाट जन्य उपाधिलाई ग्रहण गरेर उनी संसारी भएका थिए, ब्रह्मसाक्षात्कार अर्थात् स्वस्वरूपानुभूतिपछि फेरि उनी ब्रह्म नै हुन्छन् ।[५] उनका प्राणादि इन्द्रियहरूले उत्क्रमण गरेर कहीँ अरू ब्रह्मादिलोकमा जादैनन् । यहीँ नै तत्तत्तत् उपादान कारणमा विलीन हुन्छन् । अन्ततः ब्रह्मज्ञानी जीव ब्रह्म थिए र ब्रह्म नै भइहाल्दछन् ।

यस्तो मुक्तिलाई कैवल्य अर्थात् सद्योमुक्ति भनिन्छ । सद्योमुक्त हुनलाई अन्तःकरणस्थ सम्पूर्ण कामना, एषणा, संस्कार, वासना लगायत सम्पूर्ण सञ्चित कर्महरू लेशसमेत [६]ब्रह्मज्ञानद्वारा समाप्त भएर अन्तःकरण, अत्यन्त निर्मल, अत्यन्त स्वच्छ र अत्यन्त सूक्ष्म हुनु पर्दछ । त्यस्तो जीवन्मुक्त पुरुषको सद्योमुक्ति हुन्छ । किन्तु सञ्चितकर्मादि सबै ज्ञानाग्निद्वारा नष्ट भए तापनि केवल अविद्याको लेशमात्रै अन्तःकरणमा रहेमा त्यस्तो ब्रह्मज्ञानीले क्रममुक्तिमा देवयानमार्ग अर्थात् अर्चिरादिमार्गबाट ब्रह्मलोक जानुपर्दछ । श्रुतिले यसलाई ब्रह्मवेत्ताको गति भनेको छ । अविद्या, काम, कर्म र त्यसबाट उद्भूत संस्कार, वासना, कर्माशय र सञ्चित भएका कर्महरू लेश समेत ब्रह्मज्ञानद्वारा भस्म भएपछि ब्रह्मज्ञानी जीवित अवस्थामा नै जीवन्मुक्त हुन्छ र देहपात भएपछि ब्रह्म नै भइहाल्छ भन्ने श्रुतिवचन माथि नै उल्लेख गरिसकिएको छ । किन्तु यी सबै भएर पनि अत्यन्त सूक्ष्म वासनाको लेशसम्म पनि अवशेष रहेका

---

५. न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्म सन् ब्रह्माप्येति ।
– नृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषद् ५

६. यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निःसर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ – श्रीमद्भगवद्गीता ४।३७

कारण केही ब्रह्मज्ञानीहरू सद्योमुक्त हुन सक्तैनन् । त्यस्तो ब्रह्मज्ञानी भने देहपातपछि माथि उल्लेख भएअनुसार ब्रह्मलोक जान्छन् र [७]ब्रह्माजी मुक्त हुँदा सँगै मुक्त हुन्छन् ।

देहपात हुनेबित्तिकै मुक्त हुने हुँदा कतै जानु नपर्ने भएकाले गतिविहीन मुक्तिलाई कैवल्य मुक्ति भनिएको हो । अर्कोतर्फ अविद्यालेश बाँकी रहेका ब्रह्मविद्हरू कैवल्य मुक्तिका लागि देहपातपछि उपर्युक्त अनुसार ब्रह्मलोक पुग्दछन् र त्यहीँबाट मुक्त हुन्छन् । यसरी ब्रह्मलोक जाने ब्रह्मज्ञानीहरूलाई पृथिवीदेखि नै विभिन्न स्थानका अभिमानी देवताहरूले आदरका साथ बोकेर विद्युत्सम्म र त्यहाँबाट अमानव पुरुषले ब्रह्मलोक पुऱ्याउने कुरा [८]श्रुतिहरूमा आएको छ ।

यस निबन्धमा चर्चा गरिएको प्रकृत प्रसङ्ग ब्रह्मज्ञानीको स्थान र मर्यादा कस्तो हुन्छ त ? भन्ने विषयमा श्रुति र शास्त्रहरूको आलोडन गर्दा ब्रह्मज्ञानीको स्थान र मर्यादा देवताहरूको भन्दा माथि हुन्छ भन्ने प्रमाणित भयो । किन र के कति कारणले ब्रह्मज्ञानी देवताभन्दा पनि माथि हुन् भन्ने कुरा श्रुति, पुराण र तर्क आदिका आधारमा निम्न अनुसार सङ्क्षिप्त चर्चा गरिने छ ।

ब्रह्मज्ञानीको शवकर्म अर्थात् मृतशरीरको दाहका साथै दशगात्र क्रियाकर्म गरे पनि नगरे पनि उनलाई मुक्तिमा कुनै फरक पर्दैन । त्यस्ता

---

७. ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।
परस्यान्ते कृतात्मानःप्रविशन्ति परं पदम् ॥ – कूर्मपुराण १।१२।२६९

८. अथ यदु चैवास्मिञ्छव्यं कुर्वन्ति यदि च नार्चिषमेवाभिसम्भवन्त्यर्चिषेऽहरह्ण आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षड्डुदङ्ङेति मासान्स्तान्मासेभ्यःसंवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चान्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवःस एनान्ब्रह्मगमत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते नावर्तन्ते । – छान्दोग्योपनिषद् ४।१५।५

क्रियादि कर्महरूले[१] न ब्रह्मज्ञानीलाई केही प्राप्त हुन्छ न त उनको केही नाश हुन्छ । प्रारब्ध कर्मको भोग गरिसकेपछि ब्रह्मज्ञानीको देहपात हुन्छ। त्यसपछि जीवले अन्तिम मुक्तिका लागि ब्रह्मलोकतर्फ अर्चिरादिमार्ग हुँदै क्रमैले जानु पर्दछ । क्रमैले विभिन्न स्थान हुँदै ब्रह्मलोक पुगेर ब्रह्माजीसँग पुनः ब्रह्मज्ञान गरेर अवशिष्ट अविद्याले श समाप्त गरेपछि त्यतैबाट मुक्त हुने भएकाले त्यस्तो मुक्तिलाई ब्रह्मविद्को मुक्ति भनिएको हो ।

देहपात भएपछि ब्रह्मज्ञानीको मुक्तिको क्रम सुरु हुन्छ । त्यस बेला उनी समाधिको अवस्थामा निश्चेष्ट रहने हुँदा उनलाई सर्वप्रथम अर्चिअभिमानी देवताले लिएर अह अर्थात् दिवसाभिमानी देवता कहाँ पुऱ्याउँछन् । त्यहाँबाट दिवसाभिमानी देवताले शुक्लपक्षका अभिमानी देवताकहाँ, त्यहाँबाट उत्तरायणाभिमानी देवतासमक्ष, त्यहाँबाट संवत्सराभिमानी देवताकहाँ, त्यहाँबाट आदित्यसमक्ष, त्यहाँबाट चन्द्रमामा र त्यहाँबाट विद्युत्मा पुऱ्याँउछन् । त्यहाँबाट ब्रह्माजीका मानसपुत्र अमानव पुरुषले ब्रह्मलोक लैजान्छन् ।

देवताहरूले अग्निहोत्र, राजसूय, वाजपेय, सोमयाग आदि यज्ञयागादि र अन्य धार्मिक कार्यहरू सम्पादन गर्ने मनुष्यहरूबाट बलि ग्रहण गरेर मनुष्यलाई दास, सेवक र आफ्ना कृपापात्र सम्झिएका हुन्छन् । किन्तु त्यही मनुष्य काम्य कर्मलाई त्यागेर ब्रह्मज्ञानी भयो भने देवताहरूले ब्रह्मज्ञानीको सेवक बन्नु पर्दछ। जुन कुरा अर्चिरादि अभिमानी देवताहरूले ब्रह्मज्ञानीलाई अड्डासारा गरेझैँ विभिन्न लोक हुँदै ब्रह्मलोकसम्म पुऱ्याउनु पर्ने दायित्व भएको तथ्य उपर्युक्त उपनिषद्का मन्त्रहरूबाट स्पष्ट हुन्छ ।

---

१. न कर्मणा वर्धते नो कनीयान् । – बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।२३

उपर्युक्त परिप्रेक्ष्यमा [१०]मनुष्य ब्रह्मज्ञानी हुन लागेको देखेपछि देवताहरू भरसक विघ्न पारेर पथभ्रष्ट गराउने दुष्प्रयास गर्दछन् । केही नलागे देवताहरू ब्रह्मज्ञानतर्फ अग्रसर मनुष्यका स्त्री, पुत्र, भाइ, बन्धु आदिको रूप लिएर पनि उनलाई ब्रह्मज्ञानमा विघ्न गर्दछन् । किनभने उनीहरू हामी देवताहरूलाई उपेक्षा र अवहेलना गरेर हामीहरूभन्दा माथि हाम्रो सेवक ब्रह्म हुन लाग्यो भन्ने देवताहरू ठान्दछन् । अतः आफूभन्दा तल राखेर कर्मी बनाएर उसबाट बलि उपहार र सेवा समेत लिन सामन्ती प्रवृत्तिका देवताहरू चाहन्छन् । तिनीहरू ब्रह्मज्ञानमा विघ्नबाधा उत्पन्न गर्न खोज्दछन् भनेर श्रीमद्भागवतमहापुरणले भनेको छ ।

सकाम कर्म अर्थात् यस लोकमा मृत्युपछि स्वर्ग जाने कामनाले यज्ञ, दान, तप आदि सकामकर्म गर्ने मनुष्यहरूलाई देवताहरू मन पराउँछन् । तिनीहरूलाई स्वर्ग गएपछि देवताहरूले अन्न अर्थात् दास बनाएर उपभोग वा शोषण गर्दछन् भनेर [११]श्रुतिले भनेको छ । त्यस्ता कर्मीहरू देवताको अन्न हुन् । तिनको मृत्युपछि [१२]धूमयानमार्गद्वारा रात्रिका अभिमानी देवता, कृष्णपक्षाभिमानी देवता, दक्षिणायनाभिमानी देवता, पितृलोक, पितृलोकबाट चन्द्रमामा अर्थात् स्वर्ग पुग्दछन् र त्यहाँ पुगेपछि तिनीहरू अन्न हुन्छन् । जसरी यहाँ ऋत्विग्गण

---

१०. विप्रस्य वै सन्न्यसतो देवा दारादिरूपिणः ।
विघ्नान् कुर्वन्त्ययं ह्यस्मानाक्रम्य समियात्परम् ॥ – श्रीमद्भागवत ११।१८।१४

११. अन्नं भवन्ति ताँस्तत्र देवा... भक्षयन्ति । – छान्दोग्योपनिषद् ६।२।१६

१२. अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकाञ्जयति ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद् यान् षण्मासान् दक्षिणादित्य एति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रं ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति ताँस्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येवमेनास्तत्र भक्षयन्ति ।
– बृहदारण्यकोपनिषद् ६।२।१६

सोमराजा वा सोमरसलाई 'आप्यायस्व अपक्षीयस्व' भन्दै चमसमा भरेर पिउँछन्, त्यसै गरेर सकाम कर्म गरेर चन्द्रमामा अर्थात् स्वर्गमा गएका कर्मीहरूलाई देवताहरू भक्षण गर्दछन् भनेर उपनिषद्ले भनेको छ। उनीहरूको स्वर्गीय भोग कृष्ण पक्षको चन्द्रमाको कला जस्तै क्रमशः क्षय हुँदै जान्छ।

देवताहरूमा मनुष्यको उत्कर्ष सहन नसक्ने असूयाभाव रहेको देखिन्छ। उनीहरू मनुष्य ब्रह्मज्ञानी भयो भने ऊभन्दा तल परिन्छ भन्ने भयले सधैँ त्रस्त रहन्छन्। किन्तु भित्रभित्रै मुक्त मनुष्यको पदचिह्नको चियो गरेर बसिरहेका हुन्छन् त्यति मात्रै होइन उनीहरू स्वर्गको डिलबाट पृथिवीतिर चियाएर 'अहो ! यी मनुष्यहरूले भारतवर्षमा भगवान्को सेवायोग्य मनुष्यजन्म पाएका छन्। यिनले कुन त्यस्तो पुण्य गरेछन् र यस्तो अमूल्य जीवन पाएका हुन्। अथवा भगवान् हरि नै खुसी भएर यस्तो उत्तम जन्म यिनीहरूले पाएका हुन्। यस्तो परम सौभाग्यका लागि ता हामी स्वर्गवासी देवताहरू सधैँ लालायित रहन्छौँ' भनेर त्यस्तो मनुष्य जीवनको आहारिस देवताहरूले सधैँ गरिरहन्छन् भनेर [१३]भागवतकारले भन्नुभएको छ।

यसरी देवताहरू भक्ति र ज्ञानमार्गमा प्रवृत्त मनुष्यका सौभाग्यको एकातर्फ प्रशंसा गर्दछन् भने अर्कातर्फ डाहा पनि गर्दछन्। किनभने मनुष्य ब्रह्मज्ञ भएर हामीभन्दा माथि हुन लाग्यो भनेर उनलाई ज्ञानमार्गबाट भ्रष्ट गराउने प्रयास पनि गर्दछन्। ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु।

---

१३. अहो अमीषां किमकारि शोभनं प्रसन्न एषां स्विदुत स्वयं हरिः।
यैर्जन्म लब्धं नृषु भारताजिरे मुकुन्दसेवौपयिकं स्पृहा हि नः॥
– भागवत ५।१९।२१

ब्रह्माभ्यास

अद्वैत वेदान्त दर्शनको ब्रह्मसाक्षात्कार गर्ने साधनहरूमध्ये ब्रह्माभ्यास पनि एउटा प्रमुख साधन हो । ब्रह्म र अभ्यास दुइटा शब्दहरू मिलेर ब्रह्माभ्यास शब्द निष्पन्न हुन्छ । यसको अर्थ [१]ब्रह्मको अभ्यास भन्ने हुन्छ । ब्रह्म र अभ्यास शब्दहरूको छुट्टाछुट्टै अर्थ गर्दा अझ स्पष्ट हुन्छ । ब्रह्म शब्दको मैले नै आजसम्म लेखेर प्रकाशित गरेका ग्रन्थहरू र निबन्धहरूमा समेत धेरै पटक उल्लेख गरिसकेको हुँदा यस निबन्धमा उल्लेख नगरेर केवल अभ्यास शब्दको मात्र सङ्क्षिप्त उल्लेख गर्ने छु । त्यसपछि समस्त ब्रह्माभ्यास शब्दको अद्वैत वेदान्तदर्शनगत अर्थ समेतको उल्लेख गर्ने छु ।

अभ्यास शब्द (अभि+आ+अस्+घञ्) भएर बन्दछ । यसका सामान्य अर्थहरू [२]आवृत्ति, [३]बारम्बार कुनै काम गर्नु, लगातार कुनै काममा लागिरहनु, [४]बानी, आदत, प्रथा, चलन, सैनिक कवाज, चित्तका वृत्तिलाई बाहिरी विषयहरूबाट भित्रतिर फर्काएर ब्रह्मचिन्तन गर्नु, धेरै पटक घोकेर पाठ कण्ठस्थ गर्नु, कसरत, अध्ययन, पढाइ आदि अगणित हुन्छन् ।

अभ्यास शब्दलाई विभिन्न दर्शनहरूले साधन समेतका रूपमा विभिन्न उपाय, अर्थ, शैली र शब्दावलीमा व्याख्या गरेका छन् ।

---

१. ब्रह्मणो जिज्ञासा, इति कर्मणि षष्ठी, न शेषे । – शाङ्करभाष्य १।१।१।१

२. व्याख्याता व्याख्याता इति पदाभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति ।
– संस्कृतहिन्दीकोश, आप्टे ।

३. अविरतश्रमाभ्यासात् । – कादम्बरी ३०

४. काव्यज्ञशिक्षाभ्यासः । – काव्यप्रकाश

चित्तका वृत्तिहरूलाई सर्वथा निरोध गर्नका लागि [५]अभ्यास र वैराग्यसमेतका दुइटा उपायहरू दर्शनशास्त्रले बताएको छ। चित्तका वृत्तिहरूको प्रवाह स्वभावतः सांसारिक तथा मिथ्या विषयतर्फ हुने गर्दछ। त्यसलाई रोक्ने उपाय भनेको सर्वप्रथम तीव्र वैराग्य नै हो। त्यसपछि ब्रह्मज्ञानका लागि साधनचतुष्टयसम्पन्न भएर ब्रह्मज्ञानका लागि गुरुसँग वैदिक महावाक्य श्रवण गर्न मुमुक्षु अधिकारी योग्य बन्दछ। त्यसै महावाक्यको मनन र निदिध्यासनपूर्वक अनवरत अभ्यास गर्नुपर्दछ।

यसै भनाइलाई श्रीमद्भगवद्गीतामा भगवान् श्रीकृष्णले अर्जुनलाई सम्बोधन गर्दै भन्नुभएको छ – [६]तिमीले भने झैँ मन अर्थात् चित्तका वृत्तिहरू अवश्य पनि चञ्चल छन् र तिनलाई वशमा राख्न अत्यन्त कठिन छ। यति हुँदाहुँदै पनि बारम्बारको प्रयत्न अर्थात् प्रयास वा अभ्यास र वैराग्यद्वारा मनका ती अत्यन्त चञ्चल र छाडा वृत्तिहरूलाई रोकेर वशमा राख्न सकिन्छ।

उपर्युक्त अभ्यास र वैराग्यद्वारा चित्तका चञ्चल वृत्तिहरूलाई नियन्त्रण गर्नुपर्दछ। त्यसपछि ती [७]चित्तका वृत्तिहरूलाई बाह्य मायिक विषयहरूबाट भित्रतर्फ फर्काएर अन्तःकरणमा स्थित परमात्मामा केन्द्रित गरिने बारम्बारको प्रयत्नलाई अभ्यास भनिन्छ। उक्त अभ्यास [८]दीर्घकालसम्म लगातार व्यवधानरहित श्रद्धा, धैर्य र भक्तिपूर्वक अनुष्ठान गर्दा खेरि दृढ हुन्छ। त्यसो

---

५. अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः। – पातञ्जलयोगसूत्र १।१

६. असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम्।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते॥ – श्रीमद्भगवद्गीता ६।३५

७. तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः। – पातञ्जलयोगसूत्र १।१३

८. स तु दीर्घकाल नैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः। – पातञ्जलयोगसूत्र १।१४

भएमा नै चाञ्चल्यरहित चित्तका वृत्तिहरू ब्रह्मज्ञानका आन्तरिक साधन हुन सक्तछन् ।

यसै अभ्यासकार्यलाई साङ्ख्यदर्शनले पनि योग दर्शनले जस्तै [९]वैराग्य र अभ्यासद्वारा नै चित्तका बहिर्गामिनी चञ्चल वृत्तिहरूको निरोध गरेर नै समाधिलाभ गर्न सकिन्छ भनेको छ ।

कुनै विषयको बारम्बार आवृत्ति गर्नु नै अभ्यास हो । यसलाई अद्वैत वेदान्तमा आवृत्ति, श्रवण, मनन, निदिध्यासन आदि शब्दावलीहरू प्रयुक्त गरिएका छन् । [१०]आत्मसाक्षात्कार पर्यन्त श्रवण आदिको आवृत्ति गर्नु आवश्यक छ । जसरी चामल नबनुन्जेलसम्म धानलाई ओखलमा, ढिकी वा यन्त्रमा राखेर कुटिन्छ, त्यसरी नै ब्रह्मसाक्षात्कार पर्यन्त ब्रह्माभ्यास गरिरहनुपर्दछ । यसलाई भगवान् वेदव्यासले पनि [११]सूत्रात्मकरूपमा उल्लेख गर्नुभएको छ ।

षड्ज आदि स्वरको साक्षात्कारका समान दुर्ज्ञेय आत्मसाक्षात्कार आवृत्तिविशिष्ट श्रवण, मनन, निदिध्यासन र ब्रह्माभ्यास आदि अन्तरङ्ग साधनहरूद्वारा सम्पन्न हुने भएकाले तिनको बारम्बार आवृत्ति गर्नुपर्ने हुन्छ । किनभने श्रवण, मनन र निदिध्यासन आदि श्रुतिवाक्यहरूमा यिनको निरन्तर आवृत्तिपूर्वक उपदेश गरिएको छ । यसै गरेर 'वेद, उपासीत' इत्यादिका श्रवणद्वारा ब्रह्मसाक्षात्काररूप फलको हेतुभूत साक्षात् साधनहरूको अनवरत अभ्यास गर्नुपर्ने शास्त्रीय विधान छ ।

---

९. वैराग्यादभ्यासाच्च । – साङ्ख्यसूत्र ३।३६

१०. श्रवणाद्याः सकृत्कार्या आवर्त्या वा सकृद्यतः ।
शास्त्रार्थस्तावता सिध्येत्प्रयाजादौ सकृत्कृतेः ॥
आवर्त्या दर्शनान्तास्ते तण्डुलान्ताघातवत् ।
दृष्टेऽत्र सम्भवत्यर्थे नादृष्टं कल्प्यते बुधैः ॥ – वैयासिकन्यायमाला

११. आवृत्तिरसकृदुपदेशात् । – ब्रह्मसूत्र ३।४।१।१

पूर्वमीमांसकहरू ब्रह्मसाक्षात्कारका लागि बारम्बार आवृत्ति गर्नु आवश्यक छैन, किनभने उत्तरमीमांसा पूर्वमीमांसाको शेष हो भन्दछन् । किन्तु त्यो भनाइ सतही हो । वस्तुतः ब्रह्मसाक्षात्कार साक्षात् आगम वा श्रुतिको फल होइन, अपि तु तात्पर्यग्राहक युक्तिका सहायताद्वारा प्रसूत वेदार्थज्ञानको संस्कारको वर्चस्व पाएर चित्त नै ब्रह्मविषयक साक्षात्कारात्मिका बुद्धिवृत्तिमा परिणत हुन्छ । साक्षात् ज्ञानार्थक श्रुतिले त सोझै ब्रह्मलाई विषय गर्न सक्तैन भनेपछि कर्मपरक श्रुतिले विषय गर्न सक्ने कुरै आउँदैन । अतः ब्रह्मज्ञान विधिशेष नभएर शेषी हो ।

श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुबाट आफ्नो वेदशाखामा पठित महावाक्यको एक पटक श्रवण गरे मुमुक्षुलाई ब्रह्मज्ञान भइहाल्दछ भन्न मिल्दैन । किनभने अत्यन्त उत्तम अधिकारी ब्रह्मजिज्ञासु पुरुषले मात्रै आफ्नू पूर्वजन्मार्जित संस्कारका बलमा एकै पटकमात्र श्रवण गरी तत्पश्चात् त्यसको मनन तथा निदिध्यासन गरेर आत्मसाक्षात्कार गर्नसक्तछ । त्यस्ता अधिकारीलाई आवृत्ति वा अभ्यासको आवश्यकता पर्दैन र त्यसको उपयोगिता पनि छैन । किन्तु जुन मध्यम वा अधम अधिकारी पूर्वजन्मार्जित उत्तम संस्कारले रहित छ, उसका लागि भने श्रवणादिको बारम्बार आवृत्ति र अभ्यासको आवश्यकता पर्दछ । उदाहरणका लागि अत्यन्त उत्तम अधिकारी वामदेव ऋषिलाई [१२]आमाको गर्भमा रहेकै वेला आत्मसाक्षात्कार भएको थियो, जसलाई आत्मज्ञान गर्न कालको नियम लागेन तर मध्यम अधिकारी [१३]श्वेकेतुलाई भने नौपटकसम्म उपदेश गर्नु परेको प्रसङ्ग श्रुतिबाट देखिन्छ । त्यसपछि पनि उनलाई ब्रह्मज्ञान भयो भएन निश्चितरूपमा भन्न सकिँदैन ।

१२. क) तदुक्तमृषिणा – गर्भे नु सन्नन्वेषामवेदहं देवानां जानामि विश्वा ।
– ऐतरेयोपनिषद् २।१।५

ख) न काल नियमो वामदेववत् । – साङ्ख्यसूत्र ४।२०

१३. स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः सर्वान् वेदानधीत्य महामना अनूचानमानी स्तब्ध एयाय । – छान्दोग्योपनिषद् ६।१।२

किनभने आफ्नै पिताबाट महावाक्यको श्रवण गरेपछि विवाह गरेर उनी गृहस्थाश्रममा प्रविष्ट भएको अनुमान हुन्छ । किनभने गृहस्थको मुक्ति पञ्चाग्निविद्या नजानीकन हुँदैन । त्यसका लागि उनले आफ्नै पिता उद्दालकसँग जिज्ञासा गरेको उपनिषद्बाट देखिन्छ ।

मुमुक्षु मनुष्यले मोक्षका लागि आत्मा नै [१४]दर्शनीय वा साक्षात्करणीय भएकाले त्यसकै श्रवण, मनन र निदिध्यासन वा अभ्यास गर्नु योग्य छ भन्ने श्रुतिले सल्लाह दिएको छ। [१५]श्रवण भनेको अद्वितीय ब्रह्ममा नै वेदान्त वाक्यहरूको तात्पर्य भएको कुराको निश्चय गरिने मानसिक क्रिया हो । गुरुबाट आफ्नै वेदशाखामा आएको महावाक्यको श्रवण गरेपछि मननात्मक अभ्यास गर्नुपर्दछ । [१६]मनन भनेको शब्दबाट अर्थको निश्चय भएपछि अरू प्रमाणहरूबाट त्यसको शङ्का भएमा त्यसका निराकरणका लागि उपायस्वरूप आउने भएको तर्कात्मक ज्ञानलाई उत्पन्न गर्ने भएको मानसिक व्यापार हो ।

मनन गरेपछि श्रवण समेतबाट भएको आत्मज्ञानलाई सुदृढ गर्न निदिध्यासन गर्नु परम आवश्यक भनिन्छ। ब्रह्मज्ञानका लागि वेदान्तमा यसैलाई अभ्यास भन्न सकिन्छ । [१७]निदिध्यासन भनेको अनादि दुर्वासनाले गर्दा मिथ्या मायिक विषयहरूतर्फ बारम्बार गइरहने भएका

---

१४. आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ।
– बृहदारण्कोपनिषद् २।४।५

१५. श्रवणं नाम वेदान्तवाक्यानामद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्यावधारणानुकूला मानसी क्रिया । – वेदान्तपरिभाषा, प्रयोजनपरिच्छेद ।

१६. मननं नाम शब्दाऽवधारितेऽर्थे मानान्तरविरोधशङ्कायां तन्निराकरणानुकूल-तर्कात्मकज्ञानजनको मानसो व्यापारः ।
– वेदान्तपरिभाषा, प्रयोजन परिच्छेद ।

१७. निदिध्यासनं नाम अनादि दुर्वासनया विषयाष्वाकृष्यमाण चित्तस्य विषयेभ्यो-ऽपाकृष्यात्मविषयक स्थैर्यानुकूलो मानसो व्यापारः ।
– वेदान्तपरिभाषा, प्रयोजनपरच्छेद ।

चित्तका वृत्तिहरूलाई विषयहरूतर्फबाट फर्काएर आत्मामा नै स्थिर गर्नका लागि गरिने तदनुकूलको मानसिक क्रिया हो ।

उपर्युक्त अनुसार श्रुतिमा आएका दर्शन, श्रवण, मनन र निदिध्यासन आदि विधिच्छाया जस्ता देखिने वेदका ज्ञानकाण्डमा आएका ब्रह्मज्ञानका आन्तरिक साधनभूत वैदिक वचनहरूलाई सूत्रात्मकरूपमा श्लोकबद्ध गरेका छन् । [१८]श्रुतिवाक्य अर्थात् वैदिक महावाक्यको नै श्रवण गर्नुपर्दछ, लौकिक महावाक्यको श्रवण गरेर ब्रह्मज्ञान हुन सम्भव छैन । त्यसपछि उपपत्तिपूर्वक मनन र निदिध्यासन बारम्बार गर्नुपर्दछ । यसैलाई ब्रह्मसाक्षात्कारको हेतु भनिएको छ । यसबाहेक अरू कुनै साधनान्तरहरूबाट ब्रह्मज्ञान हुन सक्तैन भन्ने शास्त्रहरूको मत छ ।

यसरी ब्रह्मसाक्षात्कारको साक्षात् साधन भनेर मानिएको मुमुक्षु पुरुषको आफ्नै वेदशाखाको महावाक्य श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुका साक्षात् मुखबाट विधिपूर्वक श्रवण गर्नुपर्दछ भन्ने कुराको उल्लेख गरिसकिएको छ । त्यसपछि श्रवणबाट प्राप्त ज्ञानलाई सुदृढ गर्न निरन्तर मनन र निदिध्यासन श्रद्धा र विश्वासपूर्वक गर्नुपर्ने कुरा पनि माथिका पङ्क्तिहरूमा उल्लेख गरिसकिएको छ । यसलाई अझै सशक्त र दृढ गर्न ब्रह्माभ्यास गर्नुपर्दछ भनेर आचार्य श्रीशङ्करले आफ्नो ग्रन्थमा उल्लेख गर्नुभएको छ । [१९]ब्रह्मको नै रातदिन चिन्तन गर्नु, ब्रह्मकै बारेमा बोल्नु, ब्रह्माभ्यासीहरूका बीचमा वादकथाका आधारमा शास्त्रार्थ र ब्रह्मको चर्चा गर्नु, एक जिज्ञासु मुमुक्षु पुरुषले अर्को जिज्ञासु पुरुषलाई भन्नु र ज्ञानमार्गमा लाग्न उत्प्रेरित गर्नु एवं

---

१८. श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।
मत्त्वा च सततं ध्येयमे ते दर्शनहेतवः ॥ – वेदान्तसन्दर्भः ।

१९. तच्चिन्तनं तत्कथनं तत्परस्परबोधनम् ।
एतदेकरपरत्वञ्च ब्रह्माभ्यासं विदुर्बुधाः ॥ – लघुवाक्यवृत्तिः १७

मन, वचन र कर्मसमेतले ब्रह्मचिन्तनमा एकाग्र भएर लाग्नुलाई नै ब्रह्मज्ञानी विद्वान्हरूले ब्रह्माभ्यास भनेका हुन् ।

श्रवणबाट मुमुक्षुका अन्तःकरणमा रहेको संशय हट्तछ । संशयशून्य पुरुषका मनमा रहेको अभानापादक अज्ञान मननबाट समाप्त हुन्छ । असत्त्वापादक अज्ञान भने निदिध्यासनबाट नाश हुन्छ भन्ने भनाइ पनि अद्वैत वेदान्तका आचार्यहरूको पाइन्छ । श्रवणको परिपाकबाट प्रमाणगत असम्भावना, मननको परिपाकबाट प्रमेयगत असम्भावना र विपरीतभावना भने निदिध्यासनबाट हट्छ भन्ने पनि कुनै कुनै विद्वान्को मत पाइन्छ ।

वस्तुतः[२०] ब्रह्मचिन्तन गर्ने मुमुक्षु पुरुषले बिहान निद्राबाट बिउँभेदेखि राति नसुतेसम्म र जन्मेर चेतना खुलेछि मृत्यु नभएसम्म अनवरतरूपमा ब्रह्मचिन्तन गरिरहनुपर्दछ । त्यस अन्तरालमा ब्रह्मचिन्तनबाहेक मिथ्या संसारी कामना र एषणाहरूलाई चित्तमा सपनामा पनि फिटिक्कै प्रवेश गर्ने अवसर दिनुहुँदैन । किनभने त्यसले ब्रह्मचिन्तनमा बाधा पुऱ्याउँछ भनेर शास्त्रहरूको मत पाइन्छ ।

अन्त्यमा अभ्यासद्वारा नै अभीष्ट प्राप्त गर्न सकिन्छ । त्यसमा पनि दर्शनहरू मध्येको दर्शनीयतम अद्वैत दर्शनमा अझै बढी अभ्यासको महत्त्व छ । किनभने अद्वैत दर्शनको अन्तिम लक्ष्य भनेको जीवात्मा र परमात्माको ऐक्य नै हो, जुन ब्रह्माभ्यासविना हुन सक्तैन । ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु ।

२०. आसुप्तेरामृते कालं नयेद् वेदान्तचिन्तया ।
दद्यान्नावसरं किञ्चिन्नयद् वेदान्तचिन्तया ॥ – वेदान्तसन्दर्भ

भावो हि भवकारणम्

भाव शब्द सत्तार्थक भू धातुबाट भावमा घञ् प्रत्यय भएर बन्दछ । यसका सामान्य अर्थहरू – क्रिया वा अस्तित्व, घटना, अवस्थान, स्वभाव, विचार, प्रेम, अभिप्राय, अर्थ, आत्मा, मन, भावना, उत्पत्ति, मुखको आकृति वा चेष्टा, जन्म, जन्तु, योनि, कुनै धातुको अर्थ, उपदेश, मूल्य, श्रद्धाभक्ति, अभिनय, षड्भावविकार समेत धेरै हुन्छन् । भावको मुख्य अर्थ संस्कार वा वासना हो ।

साँच्चै भन्ने हो भने [१]भाव मनबाट उब्जिएर मनमा नै विलीन हुन्छ । भाव मनको धर्म भएका कारण शब्दद्वारा व्यक्त हुन सक्तैन तापनि दृष्टान्तद्वारा भने केही मात्रामा प्रकट हुन्छ । उखुमा गुलियोपन जिब्रोले मात्रै थाहा पाएझैँ भावलाई मनले मात्रै जान्न सक्तछ भनेर [२]शास्त्रले भनेको छ । [३]सत्ता, स्वभाव, चेष्टा, आत्मा, जन्म, क्रिया, लीला, लीलापदार्थ, विद्वान्, जन्तु, विभूति र रति आदिमा भाव देखिन्छन् भनेर कोषले भनेको छ । तन्त्रशास्त्र अनुसार दिव्यभाव, वीरभाव र पशुभावसमेत तीन भाव हुन्छन् ।

श्रीमद्भगवद्गीतामा भावको अर्थ सत्ता, अस्तित्व, पदार्थ, अक्षरनामक परब्रह्म, भावना, बुद्धि, वस्तु, प्रतीति आदि गरिएको

---

१. मनस्युत्पद्यते भावो मनस्येव प्रलीयते । – आगम

२. भावस्तु मानसो धर्मः शब्दस्य हि कथं भवेत् ।
किञ्चिद्भावं प्रवक्तव्यं दिङ्मात्रदर्शनं यथा ॥
यथेक्षुगुणमाधुर्यं जिह्वाया ज्ञायते प्रभो ।
तथा भावो महादेव मनसा परिभाव्यते ॥ – निगमाकल्पानन्द

३. भावः सत्ता स्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु ।
क्रियालीलापदार्थेषु बुधजन्तुर्विभूषिते ॥ – मेदिनीकोषः

छ। साहित्यशास्त्रमा भाव, विभाव, अनुभाव र सञ्चारी भाव आदि काव्यका विभिन्न रसहरूलाई पुरुष र नारीका हाउ, भाउ, चेष्टा, अभिनय आदिका माध्यमबाट बाहिर दर्शक वा अध्येता वा श्रोतासम्म अभिव्यक्त र सम्प्रेषित हुन्छन्।

उपर्युक्त अनुसार भावको सङ्क्षिप्त परिचयपछि अब यस लेखको 'भावो हि भवकारणम्' अर्थात् भाव नै संसारको कारण हो भन्ने भावात्मक विषयमा प्रवेश गर्न सहज हुनेछ। राजा युधिष्ठिरले गरेको राजसूय यज्ञमा भगवान् श्रीकृष्णको अग्रपूजा युधिष्ठिरले गरेका थिए। त्यस पूजालाई सहन नसकेर श्रीकृष्णकै फुपूका छोरा चेदिराज शिशुपालले श्रीकृष्णको असूयापूर्वक सबैका सामुन्ने निन्दा गरेका थिए। भगवान् श्रीकृष्णले सुदर्शनचक्र प्रहार गरेर त्यस शिशुपालको उद्धार गरिदिनुभयो। तीन जन्मअघि ती भगवान्‌को पार्षद थिए र त्यसरी भगवान्‌का हातबाट उद्धार भएपछि फेरि उनी पार्षदको पदमा वैकुण्ठ नै पुगे।

उपर्युक्त सन्दर्भको परिप्रेक्ष्यमा राजा परीक्षित्‌लाई सम्बोधन गर्दै श्रीशुकदेव मुनि शिशुपालको मुक्ति अर्थात् उनले पार्षदको पद कसरी प्राप्त गरे भन्ने रहस्यको उद्‌घाटन गर्नुहुन्छ। [४]हिरण्याक्ष र हिरण्यकशिपु, रावण र कुम्भकर्ण तथा शिशुपाल र दन्तवक्रसम्म लगातार तीन जन्मसम्म वैरभाव भगवान्‌सँग शिशुपालको भएको थियो। वैरभाव पनि सामान्य नभएर प्रत्येक जन्ममा घट्नुको साटो बढेर नै गएको थियो। त्यस प्रकार बढेको वैरभावले गर्दा उनी भगवान्‌लाई सधैँ वैरभावद्वारा नै भए पनि सम्झन्थे र भगवान्‌को ध्यान गरिरहन्थे। ध्यान गर्दागर्दै भगवान्‌मा नै उनी तन्मय हुन्थे।

---

४. जन्मत्रयानुगुणितवैरसंरब्धया धिया।
ध्यायंस्तन्मयतां यातो भावो हि भवकारणम्॥ – भागवत १०।७४।४६

त्यस कारण अन्ततः मृत्युपछि भगवान्‌कै विष्णुपदमा शिशुपाल प्राप्त भए । वस्तुतः मृत्युपछि हुने गतिमा भाव अर्थात् भावना वा वासना वा स्मृति नै मुख्य कारण हुने कुरा शास्त्रहरूले भनेका छन् । यस 'भावो हि भवकारणम्' को अर्थ गर्दै श्रीधरस्वामीले *'भावो भावना अनुध्यानं भवस्य ध्येयाकारजन्मनः कारणम् । पेशास्कारिध्यानेन कीटादौ तथा दृष्टत्वादित्यर्थः'* भनेर लेख्नुभएको छ । यसको अर्थ हुन्छ भाव भनेको भावना हो । त्यसको अनुध्यान गर्नाले भवस्य अर्थात् जसको अनुध्यान गरिन्छ त्यसकै रूपमा जन्मन वा आकारित हुन कारण हुन्छ भन्ने हो । कमलकोटीको ध्यान गर्दा गर्दै सामान्य कीरो पनि कमलकोटीकै रूपमा परिवर्तित हुने प्रत्यक्ष लौकिक उदाहरण पनि स्वामीजीले दिनुभएको छ ।

कुनै पनि वस्तु अर्थात् ध्येयको कुनै पनि ध्याताले बारम्बार भावना गरिरह्यो भने ध्याता जसको तन्मयताका साथ संस्मरण वा ध्यान गरिरहन्छ त्यो ध्येयको आकारमा नै प्राप्त हुन्छ, जसरी कोमलकोटीको ध्यान गर्दा गर्दै कोमलकोटीद्वारा दंशित र प्रतिबन्धित कीरो पनि कोमलकोटीका रूपमा नै प्राप्त हुन्छ भन्ने शास्त्रहरूको उक्ति छ ।

सामान्यरूपमा भगवत्प्राप्ति वा ब्रह्मसाक्षात्कारको मुख्य साधन ध्येय प्रतिको श्रद्धा र प्रीति नै हुन सक्तछ । किन्तु वैरभाव कसरी साधन हुन सक्तछ भन्ने जिज्ञासा राजा परीक्षित्‌ले श्रीशुकदेवमुनिलाई प्रकट गरेका थिए । त्यस जिज्ञासालाई सम्बोधन गर्दै मुनिले भन्नुभएको थियो । [५]हे राजन् ! मैले तिमीलाई पहिले भनिसकेको थिएँ कि चेदिराज शिशुपाल भगवान्‌प्रति द्वेषभाव राखेर पनि मायिक शरीरलाई छोडेर

---

५. उक्तं पुरस्तादेतत्ते चैद्यः सिद्धिं यथा गतः ।
द्विषन्नपि हृषीकेशं किमुताधोक्षजप्रियाः ॥ – भागवत १०।२९।१३

मायातीत शरीर प्राप्त गरेर भगवान्कै पार्षद भए भने भगवान्प्रति शुद्ध भावले समर्पित भगवान्का प्रेयसी गोपीहरूले आफ्नू मायिक पाञ्चभौतिक मिथ्या शरीर त्यागेर भगवत्स्वरूपमा प्राप्त हुने वा भएको यथार्थमा आश्चर्य मान्ने प्रश्न नै भएन वा कुरै भएन ।

प्रकृत सम्बन्धमा भाव भनेको अत्यन्त निर्मल, अत्यन्त स्वच्छ र अत्यन्त सूक्ष्म अन्तःकरण हो । जुनसुकै रूपमा भए पनि कृष्णोपलक्षित शुद्ध परब्रह्ममा आफ्नो भावना जोड्नु पर्दछ । त्यो नै मुक्तिको कारक बन्दछ । जुन भावमा भगवान्लाई देखे पनि वा हेरे पनि भगवान्सँग सम्बन्ध निरन्तर हुनु आवश्यक छ । त्यस्तो सम्बन्ध यद्यपि कामको होओस् वा क्रोधको होओस् वा भयको होओस् वा स्नेहको होओस् वा नाता सम्बन्धको होओस् वा वैरभावको अथवा स्वार्थको र सौहार्दकै होओस् । जुनसुकै भाव अर्थात् दृष्टिले भए तापनि भगवान्मा नित्यनिरन्तर आफ्ना अविचल [६]व्यवसायात्मिका बुद्धिका वृत्तिहरू जोडिरहनु पर्दछ । व्यवसायात्मिका बुद्धिको वृत्ति एउटै हुन्छ र अव्यवसायात्मिका बुद्धिका वृत्तिहरू धेरै हुन्छन् । व्यवसायात्मिका बुद्धिले अन्ततोगत्वा चरमब्रह्माकार वृत्तिका रूपमा वा विद्याका रूपमा परिवर्तित भएर मुमुक्षुलाई मुक्त गराउँदछ भनेर गीताले पनि भनेको छ ।

मनुष्यले आफ्नू अन्तिम अवस्थामा अर्थात् मृत्युका अवस्थामा [७]जुनजुन वस्तुको सम्झना गर्दै आफ्नो शरीरको त्याग गर्दछ त्यो मनुष्य त्यही पदार्थ वा वस्तु नै भएर त्यही रूपमा प्राप्त हुने कुरा

---

६. व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।
बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ – गीता २।४५

७. यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भाव भावितः ॥ – गीता ८।६

भगवान्‌ले अर्जुनलाई गीतामा उपदेश गर्नुभएको छ। 'भावः' भनेको वासना, तत्सारूप्य आदि र 'भावितः' को अर्थ प्राप्यः, सम्पादितः र अभ्यस्तः आदि अर्थहरू विभिन्न विद्वान्‌हरूले उक्त श्लोकको टीका गर्दै दिनुभएको छ।

'भावो हि भवकारणम्' मा आएको 'भावः' भनेको भावना वासना हो । अन्तःकरणमा कुनै पनि मायिक विषय वा वस्तु वा पदार्थको संस्कारको वासना बसिसकेपछि त्यसको बारम्बार अनुध्यान वा सम्झना आउने गर्दछ । त्यसरी मृत्युको समयसम्म पनि त्यसको अनुध्यान र सम्झना आइरहेमा माथि उल्लेख भएको गीताको वचन अनुरूप *'भवकारणम्' 'भवस्य ध्येयाकारजन्मनः'* अर्थात् मृत्युका समयमा जसको ध्यान अर्थात् सम्झना गरिएको हुन्छ त्यसै रूपमा जन्मने त्यो संस्कार कारण हुन्छ भन्ने प्रकृत विषयको निष्कर्ष हो । यसका उदाहरणहरू शास्त्रहरूमा प्रशस्त पाइन्छन्। [८]राजा भरतले मृत्युको समयमा मृगको अनुध्यान गरेकाले अर्को जन्ममा मृग नै भएर जन्मनु परेको थियो। [९]पुरञ्जनले मृत्युका समयमा आफ्नै पत्नी पुरञ्जनीको अनुध्यान गर्दागर्दै प्राण त्यागेको हुँदा अर्को जन्ममा स्त्री नै भएर विदर्भदेशमा जन्मनु परेको र पापी [१०]अजामिलले मर्ने समयमा कान्छा छोराको नै नाम भए पनि भगवान् नारायणको नाम सम्झेको हुँदा अघिल्लो जन्ममा गएर उसको मुक्ति भएको देखिन्छ । अतः अन्तकालमा जस्तो मति हुन्छ त्यसको

८. अहं पुरा भरतो नाम राजा विमुक्तदृष्टश्रुतसङ्गबन्धः ।
आराधनं भगवत ईहमानो मृगोऽभवं मृगसङ्गाद्धतार्थः । – भागवत ५।१२।१४

९. तामेव मनसा गृह्णन् बभूव प्रमदोत्तमा ।
अनन्तरं विदर्भस्य राजसिंहस्य वेश्मनि ॥ – भागवत ४।२८।२८

१०. अथैनं मापनयत कृताशेषाघनिष्कृतम् ।
यदसौ भगवन्नाम म्रियमाणः समग्रहीत् ॥ – भागवत ६।२।१३

तदनुकूल परिणाति प्राप्त हुन्छ भन्ने तथ्य घाम जस्तै छर्लङ्ग छ।

भावशब्दका धेरैथरी अर्थहरू सुरुमा नै उल्लेख गरिसकिएको छ। यो चित्तमा संस्कार वा वासनाका रूपमा रहने भएकाले यसलाई बाहिर शब्दद्वारा जस्ताको तस्तै प्रकट गर्न गाह्रो हुन्छ। यसले सूक्ष्म तथा अतीन्द्रिय पदार्थहरूलाई अभिव्यक्त गर्दछ। साङ्ख्यदर्शन अनुसार अतीन्द्रियपदार्थहरूमा जीवात्मा र परमात्मा पनि पर्दछन्। अतः यिनको चिन्तन हुन गाह्रो पर्दछ र तर्कद्वारा पनि [११]अचिन्त्य पदार्थको इयत्ता फेला पार्न सकिँदैन। अचिन्त्य पदार्थ [१२]प्रकृति र प्रकृतिका कार्यहरूभन्दा माथिको भएकाले मन, वचन समेत केहीले भेट्न सक्तैनन्। अतः प्रकृत प्रसङ्गमा आएको संसाररूपी भवको कारण भएको भाव जीवका अन्तःकरणमा जन्मजन्मान्तर, युगयुगान्तर र कल्पकल्पान्तरदेखि वासना वा संस्कारका रूपमा जमेर बसेको भावत्मक वस्तु हो। यसैले जीवलाई अनन्त कालसम्म संसारमा घुमाइरहन्छ। यही नै लेशाविद्या वा अविद्या अर्थात् अन्तःकरणावच्छिन्न [१३]अज्ञान हो र जन्ममरणको कारण पनि यही हो। यसको नाश ब्रह्मज्ञान विना अरू साधनहरूबाट कदापि हुन सक्तैन। यसै कारण शिशुपालको पनि ब्रह्मस्वरूप भगवान् श्रीकृष्णको साक्षात्कारपछि मुक्ति भएको थियो। किनभने शिशुपालको अन्तःकरणमा तीन जन्मदेखि अर्थात् पहिलो जन्म हिरण्यकशिपुका रूपमा भगवान् श्रीनृसिंहका विरुद्धको वैरभावको संस्कार, दोस्रो जन्म रावणका

---

११. अचिन्त्याः खलु ये भावा न ताँस्तर्केण साधयेत्।
प्रकृतिभ्यः परं यत्तु तदचिन्त्यस्य लक्षणम्॥ – महाभारत ५।१२

१२. विदितादथो अविदितादधि। – केनोपनिषद् १।३

१३. अज्ञानमेवास्य हि मूलकारणम्। – रामगीता ९

रूपमा भगवान् श्रीरामका विरुद्धको वैरभाव र तेस्रो जन्ममा प्रकृत प्रसङ्ग अनुसार भगवान् श्रीकृष्णका विरुद्ध शिशुपालका अन्तःकरणमा वैरभावरूपी संस्कारका रूपमा जमेर बसेको भाव वा अविद्यालेश नै थियो । उपर्युक्त अनुसार साक्षात्कारपछि शिशुपालको निरतिशय मुक्ति भएको थियो ।

जन्म र मृत्युका दुश्चक्रमा मनुष्यलाई बारम्बार चौरासी लाख योनिहरूमा घुमाइरहने अज्ञानात्मक भवबन्धनहरूमध्येमा मानसिक भावरूप संस्कार भएको कुरा माथि उल्लेख गरिसकियो । त्यसका अतिरिक्त राग पनि अर्को सुदृढ भवबन्धन हो । राग भनेको कसैप्रति हुने अत्यन्त आसक्ति वा प्रेम हो । त्यसले मुक्तिको मार्गमा तगारो खडा गर्दछ । राग भनेको भौतिक सुखको अत्यन्त लालसा पनि हो । त्यस्तो राग हटाउन सर्वप्रथम भगवान्को अहैतुकी भक्ति गर्नुपर्दछ । यसैका लागि गोपीहरूले ब्रह्मस्वरूप भगवान्सँग प्रार्थना गरेका थिए । भक्तिबाट अन्तःकरणमा जमेर बसेको स्थूल आसक्ति समाप्त हुन सक्तछ किन्तु त्यसको सूक्ष्मवासना चाहिँ नाश हुन सक्तैन । त्यो लेशाविद्या हो । त्यसको नाश ब्रह्मज्ञानबाट मात्रै हुन सक्तछ भनेर [१४]गीताले भनेको छ । किनभने स्वार्थ राखेर गरिएको भगवान्को भक्ति पनि बाधक हो ।

संसारप्रतिको रागमात्र संसारको बन्धन होइन । किन्तु कामना राखेर भागवान्मा गरिएको रागात्मिका भक्ति पनि बन्धन हो । त्यसै कारणले नै त्यस्तो आसक्ति हटाइदिनका लागि [१५]गोपीहरूले स्तुति गरेको कुरा भागवतले भनेको हो । बरु त्यस्तो रागात्मिका

---

१४. रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ – गीता २।५९

१५. इतररागविस्मारणं नृणां वितर वीर नस्तेऽधरामृतम् ॥ – भागवत १०।३१।१४

स्वार्थी भक्ति वा प्रेमभन्दा भगवान्प्रतिको घृणात्मक [१६]क्रोध वा वैरभावयुक्त संझना वा द्वेष नै कालान्तरमा मोक्षदायक हुन सक्तछ भन्ने मत पनि भागवतकारको देखिन्छ। अतः जसरी पनि ब्रह्मज्ञान हुनुपर्दछ। [१७]ब्रह्मज्ञान विना [१८]मोक्षको अर्को कुनै बाटो वा साधन छैन भनेर श्रुतिले भनेको छ। ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु।

१६. कामं क्रोधं भयं स्नेहमैक्यं सौहृदमेव च।
नित्यं हरौ विदधतो यान्ति तन्मयता हि ते॥ – भागवत १०।२९।१५

१७. ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः। – श्रुतिः

१८. तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय।
– श्वेताश्वतरोपनिषद् ६।१५।३
– शुक्लयजुर्वेदः ३१।१८

मर्त्येनाप्नोति मामृतम्

अनुशयी जीव वा चिदाभास जीवात्मा हो र त्यो विशुद्ध, अद्वय ब्रह्म नै हो । त्यो केवल मायाको उपाधि कर्मवासनामा लटपटिएर अनुशयी जीव भएको छ, मायिक बुद्धिको उपाधि लिएर चिदाभास भएको छ र जडात्मिका मायाका कर्तृत्व, भोक्तृत्व आदि धर्महरू आध्यासिक सम्बन्धबाट ग्रहण गरेर विशुद्ध, अद्वैत, निर्गुण ब्रह्म पनि मलिन सत्त्वधारी, गुणानुरक्त, कर्ता र भोक्ता जीव बनेर अनन्त कालदेखि संसारमा फनफनी घुमिरहेको छ ।

[१]अविद्याद्वारा सिर्जित अर्थात् अविद्याका परिणामद्वारा आकाशादि पञ्चमहाभूत र त्यसैबाट समस्त स्थूल र सूक्ष्म विकार अथवा चर र अचर शरीरहरू उत्पन्न हुन्छन् । यसरी अचर विशाल जडात्मक तमोगुणी ब्रह्माण्डको सृष्टि र चेतनात्मक चर प्राणीहरूको इन्द्रियादि सहित शरीर पनि [२]अनिर्वचनीया सत् र असत्‌देखि भिन्न अविद्याबाटै नै सिर्जना हुन्छन्, जसलाई अद्वैत दर्शनको भाषामा [३]विवर्त यद्‌वा अतात्त्विक कार्य भनिन्छ । मूला अविद्याबाट बाहिरी दृश्यात्मक जड संसार विवर्तित भएर देखिन्छ भने तूला अविद्या अथवा अन्तःकरणावच्छिन्न अज्ञान अर्थात् प्राणीका अनन्तकाल र अनन्त जन्मदेखि आफ्ना अन्तःकरणमा सञ्चित भएर रहेका

---

१. यदविद्याविलासेन भूतभौतिक सृष्टयः । – वेदान्तपरिभाषा १

२. अनिर्वाच्याऽविद्याद्वितय सचिवस्य प्रभवतो
विवर्ता यस्यैते वियदनिलतेजोऽबवनयः ।
यतश्चाभूद्विश्वं चरमचरमुच्चावचमिदम् ॥ – बह्मसूत्रभामतीटीका १

३. क) वेदान्तपक्षस्तु विवर्तवादः । – सङ्क्षेपशारीरकम् २।६३
ख) अतत्त्वोऽन्यथाप्रथा विवर्त इत्युदीरितः – पञ्चदशी
ग) उपादानविषमसत्ताककार्यविवर्तः । वेदान्तपरिभाषा

कर्महरू कर्मवासना र कर्माशयद्वारा प्रत्येक प्राणीको शरीर विवर्तित भएर देखापर्दछ।

त्यस प्रकारको अनिर्वचनीया [४]अनादि अविद्याद्वारा मोहित भएर अनादि कालदेखि अचेत भई तमोगुणले लट्ठ भएर सुतेको जीव तत्त्वज्ञान गरेर जब मिथ्या संसारबाट जागा भएर उठ्तछ त्यसपछि तुरुन्तै त्यस जीवलाई अज, अनिद्र र स्वप्नरहित अद्वैत आत्मतत्त्वको बोध प्राप्त हुन्छ, अर्थात् जीवले ब्रह्मसाक्षात्कार गर्दछ।

जाग्रत्, स्वप्न र सुषुप्ति यी तीन अवस्था प्राणीका बुद्धिका अवस्था हुन्। बुद्धि मायाको विकार हो। यी अवस्थाहरूमा जाग्रत् सत्त्व गुणात्मक हो, स्वप्न रजो गुणात्मक हो र सुषुप्ति तमोगुणाच्छन्न हो।[५] अन्यथा ग्रहण गर्दाखेरि स्वप्न हुन्छ र तत्त्वलाई नजान्दाखेरि निद्रा हुन्छ। स्वप्न मिथ्या हो, तर पनि यसले शुभाशुभ फल सङ्केत गर्दछ भन्ने शास्त्र र आचार्यहरूको भनाइ पाइन्छ। त्यतिमात्रै होइन यसबाट मन्द संस्कार र कर्माशय बन्दछ पनि भनिन्छ। यी दुवै अवस्था नरहेपछि जीवलाई तुरीय अवस्था प्राप्त हुन्छ।

डोरीमा सर्पको भ्रम हुनु जस्तै स्वप्न हो, त्यो जाग्रत् अवस्थामा तत्त्वलाई अन्यथा रूपमा लिनाले हुन्छ र तत्त्वलाई नजान्नाले निद्रा अर्थात् सुषुप्ति हुन्छ। डोरीमा सर्पको भ्रम हुनु, तत्त्वलाई अन्यथारूपमा ग्रहण गर्नु र तत्त्वलाई नजान्नु यी तीन अवस्था समान हुन्। यसरी विचार गर्दा स्वप्न र निद्रा अनि तिनका अभिमानी विश्व र तैजस समेत तुल्य नै हुन्। यी अवस्थामध्ये

---

४. अनादिमायया सुप्तो यदा जीवःप्रबुध्यते।
अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा॥ – माण्डूक्यकारिका १।१६

५. अन्यथा गृह्णतःस्वप्नो निद्रा तत्त्वमजानतः।
विपर्यासे तयोःक्षीणे तुरीयं पदमश्नुते॥ – माण्डूक्यकारिका १।१५

स्वप्नमा अन्यथा ग्रहण र निद्रा वा सुषुप्तिमा तत्त्वको ग्रहण हुन सक्तैन । जीव मायाको तमोगुणमा पुगेर हराउँछ । केवल मायिक आनन्दानुभूति हुन्छ तर ब्रह्मानन्द प्राप्त हुँदैन ।

[६]सुषुप्ति अवस्था जीवको आत्मा सत्‌ले सम्पन्न हुन्छ, यो जीव आफ्नू स्वरूपमा प्राप्त हुन्छ। त्यसै कारण यसलाई स्वपीति अर्थात् आफ्नै स्वरूपमा प्राप्त हुन्छ भन्ने उपनिषद्‌को भनाइ हो।

अत्यन्त गाडा निद्रालाई [७]सुषुप्ति भनिन्छ। त्यस अवस्थामा जीवले केही जान्दैन । त्यस समयमा हिता वा पुरीतत् नामक बहत्तर हजार नाडीहरू हृदयबाट निस्किएर सम्पूर्ण शरिरमा व्याप्त भएर फैलिएका हुन्छन् । तिनै नाडीहरूद्वारा बुद्धिसँग गएर जीवात्मा शरीरमा व्याप्त भएर शयन गर्दछ । जस्तै कुनै निर्दोष बालक वा महाराज अर्थात् सफल चक्रवर्ती राजा वा महाब्राह्मण अर्थात् अत्यन्त परिपक्व विद्याविनयसम्पन्न ज्ञानी आनन्दको त्यस दुःखनाशक अवस्थालाई प्राप्त गरेर शयन गर्दछ। त्यसै गरेर सुषुप्ति अवस्थामा पुगेको मनुष्य सुत्तछ।

सुषुप्ति अवस्थामा महातमोमय आनन्दमा चुर्लुम्म डुबेको मनुष्यका [८]पिता अपिता हुन्छन्, माता अमाता हुन्छिन्, लोकहरू

६. यत्रैतत्पुरुषःस्वपीति नाम सता सोम्य तदा सम्पनो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपीत्याचक्षते स्वंह्यपीतो भवति। – छान्दोग्योपनिषद् ६।८।१

७. अथ यदा सुषुप्तो भवति यदा न कस्यचन वेद हिता नाम नाड्यो द्वासप्ततिः सहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिःप्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते स यथा कुमारो वा महाराजो वा महाब्राह्मणो वातिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीतैवमेवैष एतच्छेते । – बृहदारण्यकोपनिषद् २।१।१९

८. अत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता भवति लोका अलोका देवा अदेवा वेदा अवेदाः। अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहाऽभ्रूणहा चाण्डालोऽचाण्डालः पौल्क सोऽपौल्कसः श्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽस्तापसोऽनन्नागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हितदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति। – बृहदारण्यकोपनिषद् ४।३।२२

अलोक हुन्छन्, देवहरू अदेव हुन्छन्, वेदहरू अवेद हुन्छन्। यहाँ चोर अचोर हुन्छ। भ्रूणहत्या गर्ने अभ्रूणहा हुन्छ। चाण्डाल अचाण्डाल हुन्छ, पौल्कस अपौल्कस हुन्छ, श्रमण अश्रमण हुन्छ र तापस अतापस हुन्छ। त्यस समयमा त्यो सुषुप्त पुरुष पुण्य र पापसँग असम्बद्ध हुन्छ र हृदयका सम्पूर्ण शोकहरूलाई त्यस सुषुप्त पुरुषले पार गर्दछ।

उपर्युक्त श्रुतिवचन अनुसार गाडा निद्रा अर्थात् सुषुप्तिमा प्राप्त मनुष्यका माता, पिता, चोर, ब्रह्मज्ञानी, चाण्डाल समेत साराको भेद समाप्त हुन्छ। त्यसले आफ्ना अन्तःकरणमा रहेका सम्पूर्ण शोकहरूलाई पार गर्दछ। उसले समत्व प्राप्त गर्दछ। उसले शोकलाई पार गर्नु भनेको अकृतार्थ बुद्धिलाई पार गर्नु हो। [९]अनात्मज्ञले मात्रै शोक गर्दछ, ऊ अकृतार्थबुद्धियुक्त हुन्छ, तर आत्मवित्ले शोक गर्दैन भनेर श्रुतिले नै भनेको छ।

यसरी सामान्यरूपमा विचार गर्दा सषुप्तिमा पुगेको अनात्मज्ञ अज्ञानी ब्रह्मज्ञानी सरह कृतार्थबुद्धि युक्त हुने भयो। त्यतिमात्रै होइन ब्रह्मज्ञान गरेर सर्वात्मभावमा पुगेको पण्डित वा महात्मा जस्तो सुषुप्त पुरुष हुने भयो। किनभने ज्ञानद्वारा अज्ञानलाई भस्मसात् गरेका ब्रह्मज्ञानी [१०]विद्या र विनयले सम्पन्न ब्राह्मणमा, गाईमा, हात्तीमा, कुकुरमा र चाण्डाल समेतमा समदर्शी अर्थात् ब्रह्मदर्शी हुन्छन् भन्ने भगवान् श्रीकृष्णको भनाइ श्रीमद्भगवद्गीतामा आएको छ।

महाघोर अज्ञानीदेखि लिएर ब्रह्मज्ञानी जीवन्मुक्तसम्म पनि सबै सुषुप्ति अवस्थामा ब्रह्मभावमा पुग्दछन्। सुषुप्ति अवस्थामा ज्ञानी र अज्ञानीको अवस्था र आनन्द प्राप्ति पनि एकै नाशको

---

९. भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मवित्। – छान्दोग्योपनिषद् ७।१।३

१०. विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताःसमदर्शिनः ॥ – श्रीमद्भगवद्गीता ५।१८

हुन्छ। सुषुप्तिमा मात्रै होइन जाग्रत् अवस्थामा पनि संसारमा दुईथरी [११]मनुष्यहरू समान रूपले सुखी हुने कुरा भागवतले पनि भनेको छ। ती हुन् अत्यन्त मूढ अज्ञानग्रस्त मनुष्य र बुद्धि आदिदेखि अतीत अर्थात् मायातीत अवस्थामा पुगेका जीवन्मुक्त ब्रह्मज्ञानी। ती देखि बीचका मानिसले दुःख पाउँछन् भनेपछि सुषुप्ति अवस्था नपुग्ने अस्वस्थ मानिस दुःखी हुने र गाढा सुषुप्तिमा पुग्ने ज्ञानी र अज्ञानी दुवैले समान आनन्दको अनुभूति गर्ने भए भन्ने उपर्युक्त वचनबाट पनि देखिन आउँछ।

सुषुप्तिलाई दुई भागमा विभाजन गरेको पनि पाइन्छ। ती हुन् सुषुप्ति अवस्था र सुषुप्ति स्थिति। सुषुप्ति अवस्थाको अभिमानी प्राज्ञ हो जो तमोगुणमा विलीन अत्यन्त अज्ञ हो भनिन्छ। त्यस अवस्थामा सूक्ष्म अहङ्कार र घना तमोगुणी अविद्यामय अन्धकारको राज्य हुन्छ। त्यस अवस्थामा तीन थरी वृत्तिहरू उदित हुन्छन्। ती हुन् – साक्ष्याकार, सुखाकार र अज्ञानाकार। त्यसरी सुषुप्तिबाट जाग्रत्मा आएपछि सुषुप्तिमा गएको जाग्रत् पुरुषले आफ्नू अनुभव बताएपछि थाहा हुने अवस्था हो। जसमा आनन्दसँग सुतेँ भन्नु सुखाकारवृत्ति हो, केही पनि थाहा पाइन भन्नु अज्ञानाकारवृत्ति हो र ती दुवै अवस्था थाहा पाएर जागा भएपछि अनुभव गर्नु साक्षात्कार वृत्ति हो। जसले सुषुप्तिमा ती सबै अनुभव गर्दछ त्यो साक्षी हो। साक्षी सुषुप्तिको साक्षी हो। सुषुप्तिमा बुद्धि समेत अविद्या वा अज्ञानमा विलीन भएर पुरीतत् हितानामक नाडी हुँदै दहराकाशमा जीवात्मा पुगेर[१२] परमात्मासँग

---

११. यश्च मूढतमो लोके यश्च बुद्धेः परङ्गतः।
तावुभौ सुखमेधेते क्लिश्यत्यन्तरितो जनः॥ – श्रीमद्भागवत ३।७।१७

१२. तदेतस्मिन्काल एकीभूतमात्मनः परेण परिष्वङ्गात्।
– शाङ्करभाष्य, बृहदारण्यकोपनिषद् ४।३।२३

एकाकार हुन्छ, त्यसै कारण थाहा पाँउदैन । बुद्धिवृत्तिमा साक्षीको प्रतिबिम्ब परेर खडा हुने मिथ्या चिदाभास बुद्धि नै अविद्यामा विलीन भएपछि त्यसको अवस्थिति रहने प्रश्न नै भएन ।

सम्पूर्ण दृश्य पदार्थलाई जसले द्रष्टाका रूपमा[१३] साक्षाद् देख्तछ, त्यो चेतन नै साक्षी हो । [१४]द्रष्टाका दृष्टिको कहिल्यै पनि लोप हुँदैन । किनभने त्यो द्रष्टा साक्षी पुरुष हो, त्यो अविनाशी हो । त्यस समयमा ऊदेखि भिन्न अरू दोस्रो वस्तु कोही हुँदैन, त्यसै कारण साक्षीलाई कसैले देख्तैन । देख्ने द्रष्टा, साक्षी, चेतन हुन्छ र देखिने दृश्य, जड हुन्छ ।

सुषुप्ति अवस्थाभन्दा फरक सुषुप्तिस्थिति हो, त्यसस्थितिमा प्रत्यगात्मा साक्षीको उपस्थिति प्रज्ञका रूपमा रहन्छ । ऊ स्वप्रकाश भएकाले ऊ सबै जान्दछ । उसलाई देख्न, जान्न र ज्ञान गर्नका लागि कुनै पनि करणको आवश्यकता पर्दैन । चिदाभास नभएका अवस्थामा चिदाभास वा जीवात्माको काम पनि साक्षीले नै गर्दछ । मायाधीश भएकाले जीवात्माको अन्तःकरणमा भएका सबै सोझै र प्रकारान्तरले पनि साक्षीले जान्दछ । सुषुप्तिस्थितिमा जीव पनि साक्षी वा ब्रह्मसँग मिलेर तद्रूप नै भएको हुन्छ भनेर [१५]ब्रह्मसूत्र, शाङ्करभाष्य र भामतीटीकाले पनि भनेका छन् ।

सुषुप्ति अवस्था वा स्थितिका सम्बन्धमा उपनिषद्मा चर्चा पाइन्छ। सुषुप्ति जसको स्थान हो, त्यो प्राज्ञ हो र लयको कारण त्यो

---

१३. साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायाम् । (साक्षाद्द्रष्टा साक्षी) पाणिनीयसूत्र ५।२।९१

१४. न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् ।
न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद् विभक्त यत्पश्यत्
– बृहदारण्यकोपनिषद् ४।३।२३

१५. स्वाप्ययसम्पत्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि । – ब्रह्मसूत्र ४।४।६।१६

अवस्था ओङ्कारको तेस्रो मात्रा मकार हो भन्दै माण्डूक्योपनिषद्ले [१६]सुतेका अवस्थामा पुरुष कुनै प्रकारको भोगको इच्छा गर्दैन र सपना पनि देख्तैन, त्यस प्रकारको अवस्थालाई सुषुप्ति हो भनिएको छ। त्यो सुषुप्ति अवस्था एकीभूत प्रकृष्ट ज्ञानस्वरूप वा प्रज्ञानघन भएकाले नै आनन्दमय आनन्द र चेतनारूप सुख भएको हो । त्यो प्राज्ञ नै ॐकारको तेस्रो पाद भएको भनेर उपनिषद्ले सुषुप्तिलाई ॐकारमय बनाएर प्रस्तुत गरेको छ। किनभने ॐकार नै ब्रह्म हो र ब्रह्म नै ॐ कार हो ।

सबै श्रुति, उपनिषद् र शास्त्रहरूले सुषुप्ति अवस्थालाई ब्रह्मानन्द सहोदर भनेका छन् । त्यो अवस्था श्रम, कामना र चिन्ता समेतलाई लगेर बिसाउने, सुस्ताउने, सारा झन्झट र प्रपञ्चबाट निवृत्त भएर विश्रामको सास फेर्ने एकान्त स्थान हो । गाढा निद्रा भनेको शरीरको थकाइ समाप्त पारेर अर्को दिन ताजा र स्वस्थ बनाएर पुनर्जीवन प्रदान गर्ने सुषुप्ति मृतसञ्जीवनी वा अमृतकुण्ड हो । सुषुप्ति प्राणीमात्रका लागि पुनर्जीवन प्रदान गर्ने कल्पवृक्ष हो र मनचिन्ते झोला हो । सुषुप्ति सबै थोक हो। सुषुप्तिको अवस्थामा पाएको क्षणिक आनन्द र शान्तिद्वारा शाश्वत आनन्द र शान्तिको अक्षय निधि ब्रह्मसाक्षात्कार गरेर ब्रह्म नै बन्न प्रेरणा प्रदान गर्ने परम प्रेरक अवस्था सुषुप्ति हो । किन्तु सुषुप्ति अवस्थाको चिन्तन र अवस्थान मात्रले मुक्ति भने

---

१६. यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम् । सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक्चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयःपादः । सुषुप्तस्थानःप्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा मितेरपीतेर्वा मिनोति ह वा इदं सर्वमपीतिश्च भवति य एवं वेद ॥

– माण्डूक्योपनिषद् ५,१२

हुँदैन । त्यसबाट ब्रह्मसाक्षात्कार पनि हुँदैन । सुषुप्तिबाट मुक्त हुने भए ज्ञानी, अज्ञानी, पापी, धर्मात्मा र ब्रह्मादेखि भुसुनासम्मका सारा प्राणीहरू सुषुप्तिमा पुग्दछन् । यस्तो अवस्थामा सबै मुक्त हुने देखिन्छ । सुषुप्ति भनेको मनुष्यको शरीरलाई पुनर्ताजगी दिने अमूल्य क्षण हो । अन्यथा मनुष्यलगायत सारा प्राणी बाँच्न सक्ने नै थिएनन् ।

यस सम्बन्धमा इक्ष्वाकुवंशी राजा मान्धाताका पुत्र राजा मुचुकुन्दले स्वर्गका देवतालाई युद्धमा सहयोग गर्दा स्वर्गमा लामो समयसम्म बसेर देवताहरूको शत्रुबाट रातदिन जागेर रक्षा गर्दा अनिद्रासमेतले उनी थकित भएका थिए। त्यो थकाइ मार्न उनी एकान्तमा गएर सुत्न चाहन्थे । त्यसका लागि उनले देवतासँग वरदान लिएर पृथ्वीमा ओर्लिएर अँध्यारो गुफामा धेरै समयदेखि गाढा निद्रामा सुतेका थिए । भगवान् श्रीकृष्णलाई मार्न लखेट्तै पछि लागेको कालयवन भगवान्सँगै मुचुकुन्द सुतेको अँध्यारो गुफा भित्र छिरेको थियो । सुतेका मुचुकुन्दलाई भगवान् श्रीकृष्ण ठानेर कालयवनले लात्तले हिर्कायो । राजा सुषुप्तिबाट अचानक बिउँझेर हेर्दा अगाडि कालयवनलाई देखे । देवताबाट पाएको वरदान अनुसार उनले हेर्ने बित्तिकै उनका आँखाबाट निस्किएको अग्निको ज्वालाबाट कालयवन भस्म भयो र त्यहीँ तुरुन्तै राजा मुचुकुन्दले भगवान्को दर्शन पाए । कथा यत्ति हो तर यस्को तात्पर्य भने महत्त्वपूर्ण छ ।

राजा मुचुकुन्द मुमुक्षुका प्रतीक हुन्, अध्याँरो गुफा भनेको गहिरो मायिक बुद्धि हो, कालयवन भनेको बुद्धिलाई ढाकेर बस्ने मलदोष हो र भगवान् श्रीकृष्ण भनेका ब्रह्म हुन् । जबसम्म गहिरो बुद्धिका वृत्तिलाई ढाकेर बसेको कालो मलको नाश हुँदैन तबसम्म

ब्रह्मसाक्षात्कार गर्नेतर्फ मान्छे अघि बढ्न सक्तैन ।[१७] बुद्धिरूपी अँध्यारो गुफामा जीवात्मा र परमात्मा जन्मजन्मान्तरदेखि साथसाथै बसेका छन् । किन्तु बहिर्मुख जीवात्माले दर्शन गर्नसक्तैन । धैर्य राखेर जिज्ञासापूर्वक ब्रह्मचिन्तन गर्दै गएमा जीवको भ्रमात्मक तमोमय सुषुप्तिरूपी मलदोष समाप्त हुन्छ र ऊ ब्रह्मचिन्तनमा लाग्न सफल हुन्छ । अन्ततः क्रमैले जीवात्माले परमात्माको साक्षात्कार गर्न सक्तछ ।

कालयवनरूपी गाढा सुषुप्तिकै माध्यमबाट भगवत्साक्षात्कार गर्नेतर्फ राजा मुचुकुन्दका आँखा खुलेका थिए तर सुषुप्तिबाट सोभै ब्रह्मसाक्षात्कार भने हुन सक्तैन । किनभने सुषुप्ति घोर तामसिक आवरण हो र त्यो मलदोषको घना अवस्था हो भने ब्रह्म शुद्ध प्रकाश स्वरूप हुन् । किन्तु सुषुप्तिका समयमा अनुभव गरेको क्षणिक आनन्दलाई शाश्वत आनन्द प्राप्तिको माध्यम बनाएर जिज्ञासापूर्वक ब्रह्मचिन्तन गर्दै गएमा जीवात्माले ब्रह्मसाक्षात्कार गर्न सक्ने देखिन्छ । तमोगुणाच्छन्न सुषुप्तिलाई सत्त्वगुणी जाग्रत् अवस्थामा चिन्तन गर्ने प्रयास गर्नसके ब्रह्मज्ञानलाई सहयोग पुग्न सक्थ्यो, जसलाई जाग्रत् सुषुप्ति भनिन्छ । अन्यथा अन्धकारपूर्ण सुषुप्तिबाट ब्रह्मज्ञानमा कुनै सहयोग पुग्न सक्तैन ।

मुचुकुन्दको सुषुप्ति बन्धनको द्वार बनेन तर मोक्षको द्वार बन्यो । त्यसलाई ब्रह्मज्ञानका साधनका रूपमा उनले सदुपयोग गरे । त्यसपछि उनका अन्तःकरणमा रहेको मलदोष हट्यो, भगवान्‌को दर्शन पाएपछि उनका अन्तःकरणमा रहेको विक्षेपदोष पनि समाप्त भयो । तदनन्तर

---

१७. पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मन् ।
कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मनमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥
– कठोपनिषद् २।१।१

उनमा तीव्र वैराग्यको उदय भयो । यो तथ्य उनकै अभिव्यक्तिबाट थाहा हुन्छ । जुन उनको निश्छल तथा शुद्ध अन्तःकरणबाट प्रस्फुटन भएर वाणीबाट बाहिर निस्किएको उनले गरेको भगवान् श्रीकृष्णका स्तुतिबाट थाहा हुन्छ । राजा मुचुकुन्द वेदान्तदर्शनले आप्लावित स्तुति गर्दै भन्दछन् –

हे भगवन् ! [१८]संसारका सम्पूर्ण प्राणीहरू हजुरका मायाले अत्यन्त मोहित भएका छन् । तिनीहरू हजुरबाट विमुख भएर सांसारिक अनर्थमा चुर्लुम्म डुबिरहेका छन् । तिनीहरू हजुरको उपासना र भजन समेत गर्दैनन् । उनीहरू क्षणिक सुखका लागि घरगृहस्थीका झन्झट र भुमरीमा जाकिन पुग्दछन्, जुन गृहप्रपञ्च समस्त दुःखहरूको मूल स्रोत हो । यसरी संसारी तथा कामनासक्त सबै स्त्री र पुरुषहरू समेत मायाको मिथ्या जालमा परेर श्रेयोमार्गतर्फ लाग्नबाट पछि परिरहेका छन् र ठगिइरहेका छन् ।

हे पापरहित परमात्मन् ! [१९]यस पावन पुण्यभूमिमा मनुष्यको योनि पाउन अत्यन्त दुर्लभ छ । हजुरको अहैतुकी भक्ति गर्नसक्ने योनि मनुष्यमात्रै हो तर अरू योनिहरूबाट सम्भव छैन । यस्तो अमूल्य मनुष्य जीवन पाएर पनि भगवद्भक्ति र ज्ञानमार्गमा लाग्दैन, आफ्नू बुद्धि र क्रियाकलाप असत् तथा मिथ्या संसारतर्फ लगाएर तुच्छ संसारी सुख प्राप्त गर्न नै प्रयत्न गर्दछ भने त्यो मान्छे तुच्छ घाँस खाने लोभ गरेर तन्किँदा भयङ्कर भीरबाट झरेर बाहिर निस्कनै नसक्ने गहिरो खाडलमा

---

१८. विमोहितोऽयं जन ईशमायया त्वदीयया त्वां न भजत्यनर्थदृक् ।
सुखाय दुःखप्रभवेषु सज्जते गृहेषु योषित् पुरुषश्च वञ्चितः ॥
– श्रीमद्भागवत १०।५१।४६

१९. लब्ध्वा जनो दुर्लभमत्र मानुषं कथञ्चिदव्यङ्गमयत्नतोऽनघ ।
पादारविन्दं न भजत्यसन्मतिर्गृहान्धकूपे पतितो यथा पशुः ॥
– श्रीमद्भागवत १०।५१।४७

जाकिएको पशु जस्तै अभागी र बुद्धिहीन हो ।

हे सर्वव्यापी भगवन् ! [२०]मैले यो गर्नु पर्दछ र यो गर्नु हुँदैन, यसरी विविध कर्तव्य र अकर्तव्यका चिन्तामा परेर मनुष्य आफ्नो एकमात्र कर्तव्य भगवत्प्राप्तिबाट विमुख भएर प्रमत्त हुन्छ र असावधान पनि हुन्छ । मिथ्या सांसारिक प्रपञ्चमा मस्त भएर आफैँलाई बाँधेर राख्ने विषयहरूका लागि उसका लालसा, आकाङ्क्षा, कामना र एषणा अत्यन्त तीव्रतररूपमा बढेर जान्छन् । किन्तु जसरी भोकाएको कालो सर्पले असावधान मुसालाई चाप्पै समातेर खाइदिन्छ, त्यसै गरेर कालरूप हजुरले त्यस्ता भक्ति र ज्ञानबाट विमुख प्रमत्त मनुष्यलाई मृत्युको गाँस बनाएर समाप्त गरिदिनुहुन्छ ।

अन्त्यमा राजा मुचुकुन्द भगवान्सँग आर्तभावमा पुगेर प्रार्थना गर्दै भन्दछन् – हे [२१]प्रभो ! म सत्त्वगुण, रजोगुण र तमोगुणसँग सम्बन्ध राख्ने भएका सम्पूर्ण कामना, एषणा र संसारी चाहनाहरूलाई चटक्कै छाडेर मायातीत, गुणातीत, अद्वितीय, परब्रह्म, ज्ञप्तिमात्रस्वरूप अर्थात् ज्ञानघन, संवित्स्वरूप, सच्चिदानन्द हजुरका शरणमा पर्दछु ।

परमात्मा स्वयं ज्योतिस्वरूप संवित् हुनुहुन्छ । सुषुप्तिकालीन घोर तामसिक अन्धकार वा घोर अज्ञानका साक्षी र प्रकाशक पनि त्यही गुणातीत ब्रह्मस्वरूप संवित् नै हो । जाग्रत्, स्वप्न र

---

२०. प्रमत्तमुच्चैरितिकृत्यचिन्तया प्रवृद्धलोभं विषयेषु लालसम् ।
तमप्रमत्तः सहसाभिपद्यसे क्षुल्लेलिहानोऽहिरिवाखुमन्तकः ॥
– श्रीमद्भागवत १०।५१।५०

क) एवमेवं करणीयमिति मनोरथ परम्परया मनोरथं भङ्गेऽपि विषयेषु लालसमुत्सुकम् । – श्रीधरीटीका ५१

२१. तस्माद् विसृज्याशिष ईश सर्वतो रजस्तमःसत्त्वगुणानुबन्धनाः ।
निरञ्जनं निर्गुणमद्वयं परं त्वा ज्ञप्तिमात्रं पुरुषं व्रजाम्यहम् ॥
– श्रीमद्भागवत १०।५१।५७

सुषुप्ति समेत बुद्धिका तीनै अवस्थाका प्रकाशक र साक्षी पनि त्यही संवित् हो । यस प्रकार एकै दिन अर्थात् अहोरात्रमा हुने जाग्रत्, स्वप्न र सुषुप्तिसहितका गुणका तीनै अवस्थाहरूमा पनि त्यो संवित् अर्थात् स्वप्रकाश ज्ञान एकनाश प्रकाशमान भएर द्रष्टाका रूपमा अनवरत रहन्छ । त्यतिमात्रै होइन [२२]अतीत, वर्तमान, भविष्य, दिन, महिना, वर्ष, युग कल्पकल्पहरूसम्म पनि त्यो संवित् स्वप्रकाश ब्रह्मस्वरूप ज्ञान बनेर अविचलरूपमा सबै वस्तु, काल र क्रियाको प्रकाशक र द्रष्टा बनेर एकनाश सबैलाई प्रकाशित गरिरहन्छ । त्यो ज्ञप्तिमात्र संवित् न कहिल्यै अस्ताउँछ न उदाउँछ नै । त्यही संवित् नै [२३]जीवात्माले थाहा पाएको वा नपाएको भए पनि सबै कुरा उसले थाहा पाएको हुन्छ । त्यही संवित् नै प्राणीमात्रको जाग्रत्, स्वप्न र सुषुप्तिको साक्षी हो ।

यसरी विचार गर्दा अविद्याको विकार त्रिगुणात्मक बुद्धिका सत्त्व, रज र तमोगुण मध्ये सबैभन्दा हेय मोहमय तमोगुणी सुषुप्ति अवस्थाको चिन्तन गरेर मुमुक्षु मुक्त हुँदैन, परन्तु त्यस सुषुप्तिको द्रष्टा, साक्षी, संवित्स्वरूप ब्रह्मको चिन्तन गरेमात्रै मुक्त हुन सक्तछ । हुन त आचार्य श्रीशङ्करले [२४]सुषुप्ति अवस्थामा जुन एक अद्वितीय वस्तु बाँकी रहन्छ त्यही परब्रह्म म हुँ भनेर भन्नु भएको छ । जुन तमोमय घोर अन्धकारमा जीवात्माका मायिक

---

२२. स बोधो विषयाद् भिन्नो न बोधात्स्वप्नबोधवत् ।
एवं स्थानत्रयेप्येका संवित्तद्वद् दिनान्तरे ॥
मासाब्दयुगकल्पेषु गतागम्येष्वनेकधा ।
नोदेति नास्तमेत्येका संविदेषा स्वयंप्रभा ॥ – पञ्चदशी १।६,७

२३. अवेद्यत्वे सति सदा अपरोक्षत्वं साक्षित्वम् । – वेदान्तसन्दर्भ

२४. सुषुप्त्येक सिद्धस्तदेकोऽवशिष्टःशिवःकेवलोऽहम् ।
– दशश्लोकी, सिद्धान्तबिन्दु १

बहिष्करण र बुद्धिसहितको अन्तःकरण पनि विलीन भएका हुन्छन् । ती सबैको साक्षीका रूपमा एकमात्र जुन संवित् रहन्छ, त्यही नै परमात्मा परब्रह्म हो । त्यसैको चिन्तन, मनन र निदिध्यास गरेरमा मुक्त हुन सकिन्छ, तर केवल मायिक सुषुप्तिको चिन्तन गरेरमात्रै मुक्त हुन सम्भव छैन ।

सुषुप्ति अवस्थाबाट एउटा प्रेरणा भने लिन सकिन्छ, त्यो हो सुषुप्तिको क्षणिक आनन्द । किन्तु निर्बाध, शाश्वत तथा परमानन्द प्राप्त गर्नलाई आनन्दघन ब्रह्मज्ञान नै हुनु पर्दछ, अन्यथा ब्रह्मज्ञान हुन सक्तैन । सुषुप्ति अवस्थाको आनन्दको अनुभूति जाग्रत् अवस्थामा निरन्तर गर्दै ब्रह्मचिन्तन गर्न सकेमा शाश्वत आनन्द प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

सुषुप्ति अवस्थामा अन्तःकरण अर्थात् बुद्धि र बुद्धिका वृत्तिहरूसमेत अविद्याका अन्धकारमा विलीन भएर हराउँछन् । किन्तु ब्रह्मज्ञान गर्न भने मलदोष, विक्षेपदोष र आवरणदोषसमेत समाप्त हुनुपर्दछ । मलदोष समाप्त गर्नका लागि निष्काम कर्म गर्नुपर्दछ, विक्षेपदोष समाप्त गर्नका लागि भगवद् अर्पित भक्ति गर्नुपर्दछ र आवरणदोष समाप्त गर्नका लागि ब्रह्मज्ञान गर्नुपर्दछ । तत् पश्चात् ब्रह्मसाक्षात्कार हुन्छ ।

उपर्युक्त अनुसार ब्रह्मसाक्षात्कार गर्न सत्त्वगुणात्मक जाग्रद् अवस्थामा मात्रै सम्भव छ । तमो गुणात्मक सुषुप्ति अवस्था र त्यसको चिन्तनबाट सम्भव छैन । किनभने ब्रह्मसाक्षात्कार गर्ने मुमुक्षुको साक्षात्साधन भनेको अत्यन्त निर्मल, स्वच्छ र सूक्ष्म बुद्धिवृत्ति नै हो । तमोगुणमा हराएको बुद्धि र त्यसका वृत्तिबाट ब्रह्मसाक्षत्कार सम्भव छैन । किन कि सुषुप्तिमा बुद्धि र बुद्धिका वृत्तिको अस्तित्वसम्म पनि रहेको हुँदैन । यदि रहने हो भने सुषुप्ति नै हुन सक्तैन ।

यसरी विश्लेषण गर्दा ब्रह्मसाक्षात्कार गर्न [२५]शास्त्र र आचार्यका उपदेशद्वारा तथा शम, दम आदि साधनहरूद्वारा शुद्ध गरिएको मन मात्रै साधन हुन सक्तछ भनेर आचार्य श्रीशङ्करले आफ्नू गीताभाष्यमा लेख्नुभएको छ । यसै कुरालाई उहाँले बृहदारण्यकोपनिषद्‌मा आएको मन्त्रको भाष्यमा पनि [२६]आचार्योपदेशपूर्वकको मनबाट नै ब्रह्मसाक्षात्कार गर्नुपर्दछ, ब्रह्ममा नाना केही छैन आदि लेख्नु भएको छ ।

अनादि जन्मदेखि जीवात्मालाई अविद्याको उपाधि वा आवरणले आफ्नै स्वरूप ब्रह्मबाट छुट्याएर राखेको छ, त्यस उपाधिरूपी आवरणलाई ज्ञानद्वारा डढाएर उपाधि रहित भएर वा आवरणलाई फ्याँकेर परमात्मासँग जीवात्माको एकाकार हुनु नै ब्रह्मसाक्षात्कार हो । आफैँभित्र रहेको प्रत्यगात्मा साक्षी नै आफू हो । ऊ तर्फ फर्किएपछि जीव ब्रह्म भइहाल्दछ । ब्रह्मसाक्षात्कार भनेको यही हो । ब्रह्म हुन हिँड्नु पर्दैन, कतै जानु पर्दैन, त्यसै हुनाले श्रुति भन्दछ – [२७]संसार मार्गबाट पार हुन इच्छा गर्ने पुरुषहरू मार्गरहित हुन्छन् ।

उपर्युक्त भनाइलाई प्रकारान्तरले स्पष्ट गर्दै अर्को श्रुतिले पनि भनेको छ – यो [२८]प्रत्यगात्मा वा ब्रह्म ब्रह्माजीदेखि लिएर स्तम्बपर्यन्त सम्पूर्ण भूतमा लुकेर बसेको छ । यो आत्मा माया

---

२५. शास्त्राचार्योपदेशशमदमादि संस्कृतं मन आत्मदर्शने करणम् ।
– गीता २।२१ शाङ्करभाष्य

२६. मनसैवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किञ्चन ।। – बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।१९
मनसैव परमार्थज्ञानसंस्कृतेन आचार्योपदेशपूर्वकं चानुद्रष्टव्यम् ।
– बृहदारण्यकोपनिषद् शाङ्करभाष्य

२७. अनध्वगा अध्वसु पारयिष्णवः । –श्रुतिः

२८. एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः।। – कठोपनिषद् १।३।१२

वा अविद्याद्वारा आच्छादित छ। यसलाई अज्ञानीले साक्षात्कार गर्न सक्तैन । आत्मदर्शन अर्थात् आत्मसाक्षात्कार सूक्ष्मदर्शी मुमुक्षु पुरुषद्वारा आफ्नो तीव्र र सूक्ष्मबुद्धिबाट मात्रै हुनसक्त छ। यसबाट ब्रह्मसाक्षात्कारको साक्षात् साधन सत्त्वगुणात्मक जाग्रद् अवस्थाको मुमुक्षुको सूक्ष्मबुद्धि नै हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ। त्यो सूक्ष्म कुशाग्र बुद्धि पनि [२९]अत्यन्त निर्मल, अत्यन्त स्वच्छ र अत्यन्त सूक्ष्म हुनुपर्दछ भनेर जगद्गुरु श्रीशङ्कराचार्यले लेख्नुभएको छ।

[३०]विवेकीहरूको विवेक र चतुराहरूको चतुऱ्याइँको चरम अवस्था वा पराकाष्ठा यसैमा निहित हुन्छ जसमा यस विनाशी र असत्य शरीरद्वारा म अविनाशी र सत्य तत्त्व अर्थात् ब्रह्मज्ञान गरेर मोक्ष प्राप्त हुन सकोस् भनेर भगवान् श्रीकृष्णले उद्धवलाई उपदेश गर्नुभएको छ।

२९. अत्यन्तनिर्मलत्वस्वच्छत्वसूक्ष्मत्वोपपत्तेः, आत्मनो बद्धेश्चआत्मसमनैर्मल्याद्युपपत्तेः,आत्मचैतन्याकाराभासत्त्वोपपत्तिः ।

– श्रीमद्भगवद्गीता १८।५० शाङ्करभाष्य

३०. एषा बुद्धिमतां बुद्धिर्मनीषा च मनीषिणाम् ।
यत् सत्यमनृतेनेह मर्त्येनाप्नोति मांमृतम् ॥ – श्रीमद्भागवत ११।२९।२२

मम योनिर्महद्ब्रह्म

अद्वैत वेदान्त अनुसार यसका अध्येताले यस विशाल र विचित्रको विश्व ब्रह्माण्डको संरचना, सृष्टि, नाश र प्रलय समेतको राम्रो अध्ययन गर्नुपर्दछ। अन्यथा तीव्र वैराग्यको अभावमा मुमुक्षुमा मुमुक्षाको आकाङ्क्षा नै उत्पन्न हुन सक्तैन । अतः यस निबन्धमा त्यसै बारेमा केही चर्चा गरिनेछ।

सृष्टिका सम्बन्धमा विभिन्न आस्तिक र नास्तिक दर्शनहरू, विभिन्न सम्प्रदायहरू, मत, पन्थ, ज्योतिष, पुराणसमेतका आ-आफ्नै विचार र दृष्टिकोणहरू छन्। दर्शनहरूमा वैशेषिक, न्याय, साङ्ख्य, मीमांसा, वेदान्त, चार्वाक, बौद्ध आदि पर्दछन्। [१]ज्योतिषले काललाई, वैशिषिक र न्याय दर्शन आदिले परमाणुलाई, साङ्ख्य दर्शन आदिले प्रधानलाई, चार्वाक आदि दर्शनले स्वभावलाई, बौद्ध दर्शनले शून्यलाई जगत्को कारण मानेका छन् । किन्तु वेदान्तले परमात्मालाई नै सृष्टिको अभिन्न निमित्त र उपादान कारण मान्दछ।

सृष्टिका सम्बन्धमा आएका प्रमुख उपर्युक्त विभिन्न वादहरूको समीक्षा गर्दै आचार्य सर्वज्ञात्ममुनि भन्नुहुन्छ – [२]वैशेषिक र न्यायादि तार्किकहरूको सृष्टिको सिद्धान्त वा वाद जड परमाणुबाट सृष्टि प्रारम्भ हुन्छ भन्ने हो। त्यसरी नै बौद्धमतका सङ्घातवादी, सौत्रान्तिक

---

१. कालस्वभावपरमाण्वसुभृत्प्रधानस्कन्धप्रतीत्यखिलशून्यकथा प्रसङ्गे ।
जन्मादिसूत्रमवतीर्णमियं श्रुतिश्च तस्मादिदं परमिदं द्वितय प्रवृत्तम् ॥
– सङ्क्षेपशारीरकम् १।५२८

२. आरम्भवादःकणभक्षःपक्षःसङ्घातवादस्तु भदन्तपक्षः ।
साङ्ख्यादिपक्षः परिणामवादो वेदान्तपक्षस्तु विवर्तवादः ॥
– सङ्क्षेपशारीरकम् २।६३

र वैभाषिकहरू भने परमाणुको सङ्घात वा समूहलाई नै सृष्टिको कारण मान्दछन् । [३]साङ्ख्य र योगदर्शनले घटादिकार्यलाई मृदादि उपादानकारणको परिणाम भन्दछन्, जसलाई उनीहरू तात्त्विक अन्यथाभाव अर्थात् समानसत्ताकपरिणाम भन्दछन् । किन्तु वेदान्तले भने उक्त साङ्ख्य र योगदर्शनका विपरीत जगत्सृष्टिलाई अतात्त्विक अन्यथाभाव अर्थात् विषमसत्ताक अन्यथाभाव मानेको छ, जसलाई वैदिक सिद्धान्त अनुसार मायातीत विवर्तवाद भनिन्छ । अतः अद्वैत वेदान्तको वाद वा सिद्धान्त[४] विवर्तवाद हो ।

वेदान्तको विवर्तवाद बाहेकका अरू वादहरूमा जगत्का कारणहरूमा विभिन्नता देखिन्छ । जड र शून्य आदि उपादान कारणबाट यो चर र अचरात्मक विश्व ब्रह्माण्डको सृष्टि हुन सक्तैन । किनभने शाश्वत वैदिक सिद्धान्तलाई पर पन्साएर विना प्रमाणका कपोलकल्पित कल्पना, तर्क र पूर्वाग्रहबाट पीडित भएर जड अचेतन र शून्य उपादान कारणबाट सृष्टि हुन्छ भन्नु अत्यन्त असङ्गत सिद्धान्त हो । किन कि चेतन परमात्माबाटै यस अनन्त [५]सृष्टिचक्रको प्रारम्भ हुनेमात्रै नभएर सृष्टिको सञ्चालन र परिपालनका साथै अन्त्यमा आफ्नो यस विचित्र जगत्को प्रलय पनि भूतभौतिकको सृष्टि गर्ने परमात्माबाट नै हुन्छ ।

---

३. सतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा विकार इत्युदीरितः । पञ्चदशी
उपादानसमानसत्ताककार्यविकारः । – वेदान्तपरिभाषा ।

४. अतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा विवर्त इत्युदीरितः । - पञ्चदशी
उपादान विषमसत्ताककार्य । – वेदान्तपरिभाषा

५. यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति ।
यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति ।
– तैत्तिरीयोपनिषद् ३।१

अधिष्ठानात्मक चेतनसत्ता नै सबै चराचरसृष्टिको अस्तित्वको आधार हो भनेर अपौरुषेय तथा अनादि श्रुतिले अनादि कालदेखि नै भनिरहेको छ।

चेतन परमात्माले बाहिर तटस्थ बसेर सृष्टि, स्थिति र पालनमात्रै नगरेर [६]परमात्माले आफ्नो सत्ता र चेतनासमेत दिएर अर्थात् सम्पूर्ण स्थावर सृष्टिलाई सत्ता प्रदान गरेर र जङ्गम सृष्टिलाई चेतनासमेत प्रदान गरेर सञ्चालन गर्नु हुन्छ। परमात्माले आफ्नो सृष्टि आफैँ स्वयं पसेर [७]धेरै होऊँ भन्ने कामना गरेर आरम्भ गरेको हो। श्रुतिले सुरुमा परिणामद्वारा अध्यारोप देखाएर पछि विकारलाई मिथ्या भन्दै निषेध वा अपवाद गरेर सम्पूर्ण प्रपञ्चलाई परमात्माको विवर्त हो भनेको कुरा मुनिले अर्थ्याउनु भएको छ।

अरू उपनिषद्हरूले पनि उपर्युक्त अनुसार [८]परमात्माले धेरै हुने इच्छा गरे, तप गरे, त्यसपछि यो चराचर प्रपञ्चसहित सम्पूर्ण सृष्टि गरेर त्यसै भित्र पसे, जीवरूपमा प्रवेश गरेर नाम र रूपको प्रकाशन गरे आदि श्रुतिवाक्यहरूद्वारा परमात्मा आफैँ नै चर र अचररूपमा विवर्तित भएको बताएका छन्।

श्रुतिको उपर्युक्त भनाइलाई अद्वैतवेदान्तका प्रकरण र विवरण ग्रन्थहरूले प्रमाण सहित वर्णन गरेका छन्। कसरी, कुन माध्यम

---

६. अहं प्रजायेय बहु स्वयं स्यामित्यादिनाऽऽदौ परिणाममुक्त्वा।
विकारमिथ्यात्वमथ ब्रुवाणा विवर्त्तवादं श्रुतिराननिाय॥
– सङ्क्षेपशारीरकम् २।६७

७. बहुस्यां प्रजायेय। – छान्दोग्योपनिषद् ६।२।३

८. सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय... इदं सर्वमसृजत, यदिदं किञ्च तत्सृष्ट्वा तदेवाऽनु प्राविशत्।
– तैत्तिरीयोपनिषद् २।६।१ छान्दोग्योपनिषद्६।२।३, बृहदारण्यकोपनिषद् १।४।७

र कसको सहयोगबाट यत्रो विशाल चर र अचर सृष्टि प्रपञ्चमा परमात्मा विवर्तित हुन्छ भन्ने उल्लेख गरेका छन् । यस सम्बन्धमा [९]आचार्य वाचस्पति मिश्रले यसरी वर्णन गर्नु भएको छ – स्वभावतः सत्, असत् र सदसत्देखि भिन्न अनिर्वाच्या अनादि मूला अविद्या र प्रत्येक प्राणीका अन्तःकरणमा रहेको तुला अविद्या अर्थात् अज्ञान समेतका दुई प्रकारका भावरूप अज्ञानका सहयोग लिएर परमात्माले सृष्टि गर्दछन् अर्थात् आफैँ चराचर सृष्टिका रूपमा विवर्तित हुन्छन् । त्यसरी परमात्मा परब्रह्म आकाश, वायु, तेज, जल र पृथिवीसमेत पाँच महाभूतका रूपमा अर्थात् अतात्त्विक कार्यका रूपमा विवर्तित हुन्छन् । त्यतिमात्रै होइन परमात्मा परब्रह्म चर अर्थात् ब्रह्मादेखि लिएर भुसुनासम्मका चेतन प्राणीका रूपमा र अचेतन अर्थात् अचर पृथिवी आदि स्थूल पदार्थदेखि लिएर सूक्ष्म परमाणुसम्ममा विवर्तित भएर यस विचित्र जगत्को सृष्टि गर्दछन् ।

पश्चिमी दर्शन र विज्ञानद्वारा घोषित सृष्टिको महाविस्फोट (big bang) बाट सुरु भएर असीमित ब्रह्माण्ड (endless universe) हुँदै महासंवरण (big crunch) मा पुगेर विसर्जित हुन्छ ।

सनातन वैदिक परम्पराका वैशेषिकदर्शनदेखि लिएर वेदान्तदर्शनसम्मको सृष्टिको क्रम उपादान कारण र निमित्त कारण जस्ता केही मूलभूत सिद्धान्त बाहेक अरूमा धेरै ठूलो भिन्नता देखिँदैन । परमात्मामा सिसृक्षा पैदा भएपछि मायाको प्राकट्य, मायाबाट महत्तत्त्व, महत्तत्त्वबाट त्रिगुणात्मक अहङ्कार, त्यसबाट पञ्चतन्मात्रा, त्यस समष्टि सत्त्वगुणात्मक तन्मात्राबाट अधिष्ठातृ

---

९. अनिर्वाच्याऽविद्या द्वितय सचिवप्रभतो
विवर्ता यस्यैते वियदनिलतेजोऽबवनयः ।
यतश्चाभूद्विश्वं चरमचरमुच्चावचमिदम् ॥ – भामती, ब्रह्मसूत्र १

देवताहरू, पञ्च ज्ञानेन्द्रियहरू र समष्टि ज्ञानेन्द्रियहरूबाट अन्तःकरण चतुष्टयको उत्पत्ति हुन्छ । समष्टि रजोगुणबाट पञ्चकर्मेन्द्रियहरू र समष्टि पञ्च कर्मेन्द्रियबाट पञ्चप्राणको सृष्टि हुन्छ । तमोगुणी तन्मात्राको पञ्चीकरण भएपछि आकाशादि स्थूल पञ्च महाभूतको सृष्टि हुन्छ ।

जीवसृष्टिमा प्रत्येक दर्शनको आ-आफ्नै प्रक्रिया र सिद्धान्त भएकाले सबैको यहाँ उल्लेख गर्न सम्भव छैन । अतः यसपछि अब अद्वैत वेदान्त दर्शनको प्रक्रिया अनुसार जीवसृष्टिको नै सङ्क्षिप्त चर्चा गरिन्छ । महासृष्टि हुनुभन्दा पहिले आरम्भमा [१०]एकमात्र अद्वितीय सत्मात्र थियो । [११]त्यसै सद् आत्माले म धेरै होऊँ भनेर कामना गर्‍यो । त्यस सद् आत्माले अर्थात् परब्रह्मले अविद्याका गर्भमा महाप्रलयका दुई परार्ध वर्षसम्म अनुशयी जीवका रूपमा बसेका अमुक्त जीवात्माहरूको मुक्तिको अवसर दिनका लागि करुणावश सृष्टिकी मूलाधार मूला अविद्याको सहयोगबाट बाहिरी स्थूल र भित्री स्थूल अन्तःकरणसमेतको सृष्टि गरेपछि परब्रह्म नै साक्षीका रूपमा सत् चित् र आनन्दरूपले प्रवेश गर्‍यो भन्ने समेतका श्रुति वचनहरू पाइन्छन् ।

श्रुतिमा आएको उपर्युक्त सृष्टिको क्रमलाई गीतामा भगवान् श्रीकृष्णले अत्यन्त रोचक काव्यात्मक शैलीमा मानवीय संवेदना अनुकूल साधारणीकरण गरेर वर्णन गर्नुभएको छ । यसका लागि पहिले गीताको तेह्रौँ अध्यायको प्रारम्भमा नै प्राणीको शरीरलाई

---

१०. सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाऽद्वितीयम् । – छान्दोग्योपनिषद् ६।२।१

११. तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति । – छान्दोग्योपनिषद् ६।२।३
सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय, तत्सृष्ट्वा तदेवाऽनुप्राविशत् ।
– तैत्तिरीयोपनिषद् २।६।१

क्षेत्र र त्यस शरीरलाई जान्ने वा सञ्चालन गर्ने चेतनतत्त्वलाई क्षेत्रज्ञ भन्नुभएको छ। वस्तुतः क्षेत्र भन्नाले सृष्टिका लागि आवश्यक पर्ने मायिक आधार हो जसलाई प्रकृति, माया, अज्ञान, मूला अविद्या आदि नाम दिइएको छ। क्षेत्रज्ञ भन्नाले चेतन तत्त्व, जीवात्मा, साक्षी, ईश्वर र परमात्मालाई लिनु पर्दछ। अर्थात् क्षेत्र भन्नाले जडपदार्थ मायाको कार्य र मायालाई समेत लिइएको छ भने क्षेत्रज्ञ भन्नाले चेतन तत्त्वलाई लिइएको छ।

उपर्युक्त पृष्ठभूमिलाई संस्मरण गर्दै भगवान् अर्जुनलाई भन्नुहुन्छ– हे [१२]भारत! मेरो सृष्टिकी सहायिका त्रिगुणात्मिका प्रकृति वा मायारूपी योनि अर्थात् सम्पूर्ण भूतहरूकी उत्पत्तिस्थल हो। त्यो योनि अरू वस्तुभन्दा बृहत् र अनन्त तथा समग्र विकारात्मक सृष्टि प्रपञ्चलाई धारण गर्न सक्ने भएकाले त्यसलाई महद्ब्रह्म भनिएको हो। त्यस अचेतन जडरूपा मायाका क्षेत्रमा वा उर्वरा भूमिमा म चेतनरूप बीज अर्थात् मेरा बिम्ब र प्रतिबिम्बात्मक बीज म परमात्मा स्थापना गर्दछु। त्यसबाट सम्पूर्ण भूतप्राणीको सृष्टि हुन्छ।

यसरी सबै प्रकारका योनि वा क्षेत्र वा भूमिमा जति पनि मूर्तिधारी वा देहधारी चेतन प्राणीहरूको उत्पत्ति हुन्छ त्यसमा त्रिगुणात्मिका प्रकृति वा माया योनि अर्थात् जननी हुन् भने म परमात्मा बीज आधान गर्ने भगवान् महान् पिता हुँ। संसारमा पनि ब्रह्मादेखि भुसुनासम्म नै गर्भ धारणा गरेर सन्तान उत्पन्न गर्न सक्ने डिम्ब भएको योनी अर्थात् नारी वा पोथीमा नै समर्थ पुरुष वा भालेले बीज अर्थात् शुक्राणु स्थापना गरेपछि शिशु जन्मिन्छ। जुन कुरा सामान्य व्यावाहारिक सृष्टिमा लागु हुन्छ भने प्रतीकका रूपमा सोही कुरा ईश्वरीय बृहत् सृष्टिमा पनि लागु हुन्छ।

---

१२. मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम्।
सम्भवःसर्वभूतानां ततो भवति भारत॥ – गीता १४।३

विभिन्न आचार्यहरूले महद्ब्रह्म र योनि शब्दहरूको समेत विश्लेषण गरेका छन् । महत्तत्त्वको प्रथम कार्य त्रिगुणात्मिका माया भएकाले महद्ब्रह्म भनिएको हो । त्यसै योनिमा अर्थात् क्षेत्रमा परमात्माले आफ्नू बिम्बरूप (ईश्वर) र प्रतिबिम्बरूप चिदाभास वा जीवरूप बीज स्थापना गर्दछ । त्यसपछि त्यसै महद्ब्रह्मबाट सम्पूर्ण चराचर प्रपञ्चको सृष्टि हुन्छ । यसले जडप्रधानलाई सृष्टिको उपादान कारण मान्ने साङ्ख्य सिद्धान्तको पनि खण्डन हुन्छ र शुद्ध चिन्मात्र सृष्टिको योनि वा प्रवेशद्वार वा प्रवेश स्थान हुने प्रमाणित हुन्छ भनेर आचार्य नीलकण्ठ (चतुर्धरी)ले लेखेका छन् ।

सबै [१३]सृष्टिकार्यको ठूलो साधन, सबैको वृद्धिको हेतु र आधारसमेत भएकाले त्रिगुणात्मिका प्रकृति वा मायालाई महद्ब्रह्म भनिएको हो । जुन महद्ब्रह्म महेश्वरको योनि अर्थात् गर्भाधान स्थान हो । त्यसै महद्ब्रह्मरूपी योनिमा गर्भ किं वा सर्वभूत जन्मकारण भएको म (बहुस्यां प्रजायेय) यस्तो ईक्षणरूप सङ्कल्पको स्थापित गर्दछु । अर्थात् त्यस सङ्कल्पको विषय बनाउछु आदि भगवान्ले भन्नु भएको हो भनेर आचार्य मधुसूदन सरस्वतीले लेखेको छ ।

विभिन्न श्रुतिमा सृष्टिप्रक्रियालाई विभिन्न शैली, भाषा र काव्यिकरूप समेत दिएर रूपक, उत्प्रेक्षा, अभिधा, लक्षणा र व्यञ्जना आदिको माध्यमबाट परिभाषित र अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । ती मध्ये केहीको उल्लेख माथि गरिसकिएको छ । समग्र सृष्टिका अतिरिक्त

---

१३. सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः सम्भवन्ति या ।
तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ – गीता १४।४

१४. स वै न रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत् । सहैतावानास यथा स्त्रीपुमांसौ सम्परिष्वक्तौ स इममेवात्मानं द्वेधापवतयत्ततःपतिश्च पत्नी चाभवतां तस्मादिदमर्धबृगलमिव स्व इति ह स्माह याज्ञवल्क्यस्तमादायमाकाशः स्त्रिया पूर्यत एवा तां सममवत्ततो मनुष्या अजायन्त ।
– बृहदारण्यकोपनिषद् १।४।३

मानव सृष्टिप्रक्रियालाई केही श्रुतिले सहज मानवीय स्वभाव, प्रवृत्ति र प्रकृति अनुरूप वर्णन गरेको पनि पाइन्छ ।

सृष्टिको प्रारम्भमा सृष्टिकर्ता [१४]प्रजापति अर्थात् विराट् पुरुष आनन्दित भएनन् । किनभने एक्लो पुरुष आनन्दित हुँदैन । प्रजापतिले स्त्रीको इच्छा गरे । जसरी परस्पर आलिङ्गित स्त्री र पुरुष आनन्दित हुन्छन् त्यसै गरेर ब्रह्माजी पनि स्त्रीप्राप्तिपछि आनन्दित भए । ती प्रजापतिले आफ्नू शरीरलाई नै दुई भागमा विभक्त गरे । ती दुई पति र पत्नी भए । त्यसै कारण यो शरीर अर्द्धबृगल अर्थात् दुई दल भएको अन्न र भटमास सरह हो । यो कुरा याज्ञवल्क्यले शास्त्रार्थको सन्दर्भमा भन्नुभएको हो । अतः यो पुरुषार्द्ध आकार स्त्रीबाट पूर्ण हुन्छ । त्यसपछि त्यस (शतरूपा नामकी) स्त्रीसँग पुरुष संयुक्त भयो अर्थात् मैथुन धर्ममा प्रवृत्त भयो । त्यसै मिथुन धर्मबाटै मनुष्यका अतिरिक्त गाई आदि प्राणीहरूका साथै देवताहरूको पनि सृष्टि भएको कुरा श्रुतिमा आएको छ ।

यसै श्रुतिलाई आधार बनाएर वा उपजीव्यका रूपमा विभिन्न शास्त्र, स्मृतिग्रन्थ र पुराणहरूले समेत विभिन्न शैलीमा साहित्यिक रङ लगाएर नाटकीय रूपमा सर्वजनज्ञातव्य, श्रोतव्य र बोध हुन सहज हुने गरी रोचकरूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । उदाहरणका रूपमा श्रीमद्भागवत महापुराणमा वर्णित धेरैथरी सृष्टि क्रममध्येको एक उपर्युक्त अनुसारको प्रसङ्गलाई प्रकृत सन्दर्भमा प्रस्तुत गर्नु उपयुक्त ठान्दछु ।

महाप्रलयको अत्यन्त तमोमय दुई परार्द्धमा विस्तारित कहालीलाग्दो अन्धकारमा अज्ञानात्मक कारण शरीरका मायाको गर्भमा बसेका अमुक्त असङ्ख्य अनुशयी जीवहरूको कल्याणका लागि परमात्मा पुनः सृष्टिको क्रम सुरु गर्नुहुन्छ ।

आफ्नू सृष्टिलाई अघि बढाएर बिस्तार गर्न कार्यब्रह्महरूको आवश्यकता हुन्छ। त्यसका लागि परमात्मा ब्रह्मसाक्षात्कार गरेर मुक्त भएका मुक्त पुरुषहरूलाई आफ्नू अधिकार प्रत्यायोजन गरेर नियुक्त गर्नु हुन्छ। परमात्माको आदेश र अधिकार पाएका [१५]आधिकारिक पुरुषहरू मध्ये सर्वश्रेष्ठ सृष्टिकर्ता ब्रह्मा हुनुहुन्छ। भगवान्को सृष्टिक्रममा जीवरूपमा भगवान्का नाभिकमलबाट जन्मनु भएका ब्रह्माजीलाई भगवान् श्रीनारायणका प्रथम पुत्र पनि भनिन्छ।

त्यसरी उत्पन्न भएका ब्रह्माजीलाई जीवसृष्टि गर्ने दायित्व भएअनुसार [१६]सनक, सनन्दन, सनातन र सनत्कुमार नाम भएका चारजना पुत्रहरूको सृष्टि उहाँले मनुष्यका रूपमा गर्नुभयो। उनीहरू गृहस्थ आश्रममा प्रवेश नगरेर निवृत्ति मार्गमा गए। त्यसपछि ब्रह्माजीले मानसिक पुत्रका रूपमा मरीचि, अत्रि, अङ्गिरा, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, भृगु, वसिष्ट, दक्ष र नारदसमेत दस जना पुत्रहरू शरीरका विभिन्न अङ्ग प्रत्यङ्गहरूबाट सृष्टि गर्नुभयो। त्यति गर्दा पनि वाञ्छितरूपमा अमैथुनि प्रक्रियाबाट सृष्टिको विस्तार हुन नसकेपछि

---

१५. यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्। – ब्रह्मसूत्र ३।३।१९।३५

१६. सनकञ्च सनन्दञ्च सनातनमथात्मभूः।
सनत्कुमारञ्च मुनीन्निष्क्रियानूर्ध्वरेतसः॥
मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्य : पुलहः क्रतुः।
भृगुर्वसिष्ठो दक्षश्च दशमस्तत्र नारदः॥
कस्य रूपमभूद् द्वेधा यत्कायमभिचक्षते।
ताभ्यां रूपविभागाभ्यां मिथुनं समपद्यत॥
यस्तु तत्र पुमान् सोऽभून्मनुः स्वायम्भुव स्वराट्।
स्त्री याऽऽ सीच्छतरूपाख्या महिष्यस्य महात्मनः॥
– भागवत ३।१२।४,२२,५२,५३

आफ्नै शरीरलाई दुई भागमा विभाजन गरेर दायाँतर्फको शरीरको भागबाट स्वायम्भुव मनु पुरुष र बायाँ भागबाट शतरूपा नाम गरेकी प्रथम नारीको ब्रह्माजीले सृष्टि गर्नुभयो । त्यसपछि स्त्री र पुरुषका मैथुनबाट अपेक्षितरूपमा देवता, मनुष्य, दैत्य, पशु, पक्षी, कीट, पतङ्गसमेत विविध प्रकारका प्राणीहरूको सृष्टि भएको हो ।

यसरी श्रुति अनुकूल नै शास्त्र र पुराणादिमा समेत जगत्सृष्टि भएको देखिन्छ । यसै अनुरूप श्रुतिका मन्त्रहरूको तात्पर्यलाई सङ्ग्रह गरेर भक्त अक्रूर भगवान्को स्तुति जगत्सृष्टिकै सन्दर्भमा यसरी गर्दछन् – हे परमात्मन् ! हजुरले नै मायाद्वारा यस [१७]सृष्टि प्रपञ्चको रचना गरेर हजुर नै आफ्नू काल, माया आदि शक्तिहरूद्वारा यस सृष्टिमा प्रवेश गरेर जति पनि वस्तुहरू देखिन्छन् तिनका रूपमा प्रतीत हुनुहुन्छ ।

व्यष्टि सृष्टि र समष्टि सृष्टि दुवै अहंबाटै सुरु हुन्छन् । अहं पनि व्यष्टि र समष्टि हुन्छन् । व्यष्टि अहं आध्यासिक हो र मायिक हो । त्यसलाई चित् अर्थात् परब्रह्मको चैतन्य र मायाको विकार बुद्धिको क्रमशः संसर्गाध्यास, स्वरूपाध्यास र अन्योऽन्याध्यास भएर चित् र जडको ग्रन्थि बन्दछ । चित् र अचित् मिलेर बनेको अहमात्मक चिदाभासमा अर्थात् जीवात्मामा मायातीत शुद्ध परमात्माबाट प्रतिबिम्बका रूपमा प्राप्त चैतन्य र जडात्मिका मायिक बुद्धिका कर्तृत्व, भोक्तृत्व आदि त्रिगुणात्मक धर्महरू प्राप्त भएका हुन्छन् ।

जीवात्माले मायाका गुणहरूलाई अघि सारेर जब रजोगुणात्मक

---

१७. आत्मसृष्टमिदं विश्वमन्वादिश्य स्वशक्तिभिः ।
ईयते बहुधा ब्रह्मन् श्रुतप्रत्यक्षगोचरम् ॥ – भागवत १०।४८।१५
तत्सृष्ट्वा तदेवाऽनुप्राविशत् । – तैत्तिरीयोपनिषद् २।६।१
रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । इन्द्रो मायभिः पुरुरूप ईयते ।
– बृहदारण्यकोपनिषद् २।५।१९

अहंभाव राखेर बुद्धिसमेत त्यसैमा लिप्त गराएर सांसारिक कामना र एषणा राखेर सकाम कर्महरू गर्दछ तब त्यसले ती कर्महरूको फल पाप र पुण्य प्राप्त गर्दछ। संस्कार, वासना र सञ्चित कर्मका रूपमा उसका अन्तःकरणमा सञ्चित हुँदै जान्छन् र आफैँले गरेका र प्राप्त गरेका कर्मका फलबाट ऊ स्वर्ग र नरकमा अनन्त पटक आउने जाने र आमाका गर्भबाट जन्मने फेरि मर्ने गरिरहन्छ। जन्मदेखि मोक्षसम्मका सृष्टि जीवका सृष्टि हुन् । यसैलाई जीवका मायिक रजोगुण र तमोगुणबाट सिर्जित [१८]जीवको सृष्टि भनेर शास्त्रहरूले भनेका छन्।

[१९]परमात्माले पनि त्रिगुणातीत शुद्ध सत्त्वात्मक अहंभाव राखेर मायातीत परमात्माले त्रिगुणात्मिका मायाको सहयोग लिएर ईक्षणदेखि प्रवेशसम्म यस त्रिगुणात्मक प्रपञ्चको सृष्टि गर्दछन्। महाप्रलयपछि सृष्टिको प्रारम्भमा परमात्माले [२०]म एक्लै छु धेरै होऊँ भनेर कामना गरेर आफैँ धेरै भए भनेर तैत्तिरीय श्रुतिले भनेको छ। [२१]सबैतिर ब्रह्मै ब्रह्म भएको कुरा छान्दोग्य श्रुतिले भनेको छ। भगवान्ले स्मृतिमा पनि [२२]म नै सबैका अन्तःकरणमा रहेको आत्मा हुँ र म आफैँ नै सम्पूर्ण भूतहरूको आदि, मध्य र अन्त हुँ । [२३]म नै अविनाशी काल हुँ, म नै

---

१८. जाग्रदादि विमोक्षान्ता सृष्टिर्जीवेन कल्पिता। – पञ्चदशी
ऊर्णनाभिर्यथा तन्तुन्सृजते संहरन्त्यपि।

१९. ईक्षणादि प्रवेशान्ता सृष्टिरीशेन कल्पिता।
ईश्वरेणाऽपि जीवेन सृष्टं द्वैतं प्रपञ्च्यते॥ – पञ्चदशी

२०. एकोऽहं बहु स्यां प्रजायेय। – तैत्तिरीयोपनिषद ३।६।१

२१. स एवाधस्तात्स ... उत्तरतोऽहमेवेदं सर्वमिति। – छान्दोग्योपनिषद्।७।१५।१

२२. अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः।
अहमादिश्च मध्यञ्च भूतानामन्त एव च॥ – गीता १०।२०

२३. अहमेवाक्षयःकालो धाताऽहं विश्वतो मुखः॥ – गीता १०। ३३

प्राणीहरूको कर्मफलको भोग गराउने सर्वत्र व्याप्त परमात्मा हुँ। [२४]म नै सम्पूर्ण चराचर जगत्को उत्पत्तिको कारण हुँ र मबाट नै यस जगत्को स्थिति र संहार पनि हुन्छ भन्नुभएको छ।

यसरी गीतामा भगवान्ले सृष्टि, स्थिति र प्रलयका साथै विभूतियोगको पनि वर्णन गर्नुभएको पाइन्छ। पुराणहरूमा पनि भगवान्ले आफ्ना जिज्ञासु भक्तलाई ज्ञानको उपदेश गर्दा, ऐश्वर्य आदिको वर्णन गर्दा र आफ्नू परमात्मस्वरूपको वर्णन गर्दा पनि म अर्थात अहं शब्दको व्यापकरूपमा प्रयोग गरेको पाइन्छ। जस्तै– श्रीमद्भागवतमा भगवान् श्रीनारायणले सृष्टिकर्ता ब्रह्माजीलाई ज्ञानोपदेश गर्ने सन्दर्भमा सृष्टिका प्रारम्भमा [२५]एक अद्वितीय सत् आत्मा मात्रै थियो भन्ने श्रुतिवचनलाई नै आधार मानेर उपदेश गर्नु भएको देखिन्छ। यो उपदेश पनि अहम्बाटै सुरु गरेर अहम्मा नै समाप्त भएको छ। जस्तै – [२६]सृष्टिका पूर्व केवल ममात्रै थिएँ, मेरा अतिरिक्त स्थूल र सूक्ष्म सृष्टि पनि थिएनन् र तिनको कारण माया पनि थिएन। जुन वेला सृष्टि प्रपञ्च रहँदैन त्यस वेला पनि म नै रहन्छु। सृष्टि प्रपञ्चका रूपमा जुन प्रतीत हुन्छ त्यो पनि म नै हुँ। अन्तमा जे बाँकी रहन्छ त्यो पनि म नै हुँ भन्नु भएको छ।

उपर्युक्त अनुसार वेद र उपनिषदादि शास्त्रहरूमा आएका माथि उद्धृत गरिएका अहं, मम आदि प्रबोधनात्मक, उपदेशात्मक, आदेशात्मक आदि वचनहरू निराकार परमात्माबाट सोभै

---

२४. अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तःसर्वः प्रवर्तते ॥ – गीता १०।८

२५. सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्। – छान्दोग्योपनिषद् ६।२।१

२६. अहमेवासमेवाग्रे नान्यद् यत् सदसत्परम्।
पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम् ॥ – भागवत २।५।३२

व्यक्त नभएर सगुण निराकार परमात्माको अवस्थामा अशरीरी आकाशवाणीका रूपमा र सगुण साकार परमात्माले अवतारी पुरुष भएर उपदेश गर्नुभएको देखिन्छ। जस्तै – भगवान् श्रीराम, श्रीकृष्ण, कपिल आदि मानवरूप धारण गरेर लोक कल्याणार्थ आत्मविद्या, भक्ति, ज्ञान आदि श्रेयोमार्गको उपदेश परमात्माले गर्नुभएको वेदादि शास्त्रहरूबाट देखिन्छ।

जीवमात्रको उद्धारका लागि मानवको रूपमात्र भगवान् धारण नगरेर हाँसको रूप लिएर सनत्कुमारहरूलाई, माछाको रूप लिएर राजा सत्यव्रतलाई, आधा मानिस र आधा सिंहको रूप लिएर भक्त प्रह्लादलाई र यस्तै थरी थरी योनिमा अवतार लिएर धेरै प्राणीहरूको भगवान्ले उद्धार गर्नु पावन प्रसङ्ग शास्त्रहरूमा पाइन्छ। जसमध्ये भगवान्ले आफ्नै वाहन गरुडबाट गरुडपुराणको उपदेश गराउनु भएको छ।

भगवान्ले विभिन्न अवस्थामा, विभिन्न युगमा, विभिन्न रूप लिएर अहं र मम आदि शब्दहरूका माध्यमबाट विभिन्न उपदेश गर्नुभएको शास्त्रहरू पढ्दा ज्ञात हुन्छ। सामान्य संसारी अज्ञानी मनुष्यले बोलेजस्तै भगवान्ले पनि मायिक त्रिगुणात्मक अहं र मम आदि शब्दहरू बोलेर आफ्नू भित्री भाव प्रकट गरेको सुन्दा भगवान् पनि हामी साधारण मान्छे जस्तै रहेछन् भन्ने भ्रम उत्पन्न हुन सक्तछ, किन्तु यसलाई मायाधीन र मायातीत दुई अवस्थाको भेद गरेर मायातीत ज्ञानस्वरूप भगवान्बाट प्रयोग गरिने शब्दहरू र मायाधीन अज्ञानी मनुष्यबाट बोलिने वाक्यहरूमा तात्त्विक भेद हुन्छ। अतःयसको भेद श्रेयोमार्गमा लागेको व्यक्तिले समयमा नै बुझ्नु परम आवश्यक छ।

परमात्मा परब्रह्म ज्ञानस्वरूप र प्रकाशस्वरूप हुनुहुन्छ । ब्रह्मलाई श्रुतिले [२८]निष्कल अर्थात् निरवयव, निष्क्रिय अर्थात् आफ्नै महिमा स्थित कूटस्थ, शान्त अर्थात् माया र मायाका विकारले रहित, निरवद्य अर्थात् अनिन्दित, निरञ्जन अर्थात् निर्लेप र अमृतको सेतु अर्थात् मोक्ष प्राप्तिको एकमात्र पार तर्ने साधन वा मोक्षस्वरूप परम शुद्धसत्त्वरूप परमात्मा हुनुभएको वर्णन गरेको छ । लौकिक उदाहरण ब्रह्ममा नमिल्ने भए तापनि मुमुक्षुले सहजरूपमा बुझ्न सकुन् भन्ने करुणा राखेर श्रुतिले भने को छ। जस्तै – अग्निले सम्पूर्ण इन्धन भस्म पारेर डढाइसकेपछि केवल देदीप्यमान र झलझलाकार आगोको जुन निर्विकार प्रकाशपुञ्जमात्रै शेष रहन्छ त्यस्तै शुद्ध स्वप्रकाश परब्रह्म हो भनेर श्रुतिले प्रस्टै भनेको छ ।

आचार्य श्रीशङ्करले परब्रह्मको स्वरूपको वर्णन शाब्दिकरूपमा अत्यन्त निर्मल, अत्यन्त स्वच्छ र अत्यन्त सूक्ष्म भनेर गर्नुभएको छ। गीतामा भगवान्ले योगस्थ भएर अर्थात् मायातीत शुद्ध ब्रह्मका रूपमा धेरै पटक अहम् र मम भन्नु भएको छ।

शुद्ध परब्रह्मको स्वरूप मायाका तीन गुणभन्दा माथि शुद्ध प्रकाशस्वरूप, ज्ञानस्वरूप र सूक्ष्म भएकाले परमात्मामा त्रिगुणात्मक मनुष्यमा जस्तो मायाका आध्यासिक सम्बन्धका कारण उत्पन्न वा निर्मित चिदचिदग्रन्थि अहं र मम नभएर शुद्ध र मायातीत अहं र मम भएकाले मुमुक्षुले बुझ्दा आफ्नै जस्तो अज्ञानजन्य अहं र मम जस्तो भनेर बुझ्नु कदापि ठीक बुझाइ हुँदैन । किनभने

---

२७. निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् ।
अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम् ॥ – श्वेतश्वेताश्वतरोपनिषद् ६।१५

ज्ञानात्मक र शुद्ध सत्त्वात्मक ब्रह्ममा अज्ञान रहँदैन। जसरी प्रकृष्ट प्रकाश पुञ्ज सूर्यमा अन्धकारको लेशसम्म पनि रहँदैन त्यसै गरेर स्वप्रकाश माया र मायाका गुणदेखि माथि रहने विशुद्ध सत्त्वात्मक परमात्माका अहम् र मम पनि विशुद्ध सत्त्वात्मक नै हुन्। ब्रह्ममा अज्ञानात्मक मायिक गुणहरूको लेशसम्म पनि रहँदैन । ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु ।

मृत्योर्माऽमृतं गमय

मोक्षपर्यन्त प्राणीमात्रको मृत्यु सहचर हो । अमृत अर्थात् मोक्ष भने प्राणीको अभीप्सित परम प्राप्तव्य स्थान हो, अन्तिम आधार हो र अकल्पनीय अवस्था हो । मृत्यु र अमृत एक अर्काका परिपूरक अवस्था हुन् । स्वरूपमा भने एक अर्काका सहचर र परिपूरक हुन सम्भव छैन भने मृत्युविना अमृतको परिकल्पनासम्म पनि हुन सक्तैन र अमृतविना मृत्युको अस्तित्व नै रहन सक्तैन ।

अमृत जाज्ज्वल्यमान प्रकाश हो भने मृत्यु औँसीको निस्पट्ट कृष्णशर्वरी अर्थात् कालो रात हो । मृत्यु अमृतको नै प्रतिच्छाया भएर सधैँ रहेको हुन्छ जसरी प्रकाशको पृष्ठभूमिमा अन्धकारको सत्ता रहेको हुन्छ । दिन र रात एक अर्काका परिपूरक हुन् । यी दुवै एक अर्कामा आश्रित छन्, दिनविना रातको अस्तित्व नरहे जस्तै रातविना दिनको अस्तित्व पनि कायम हुन सक्तैन ।

मृत्युको आधार जीवन भए जस्तै कालो रातको आधार सूर्यको प्रकाश हो भन्दा सहजरूपमा विश्वास हुँदैन । किनभने जाज्वल्यमान सूर्यको प्रकृष्ट प्रकाश गहन कालो रातको आधार वा उपजीव्य हो भनेर चर्म चक्षुले छुट्याउन सकिँदैन । स्थूल दृष्टि र बुद्धिबाट यो विवेच्य पनि हुन सक्तैन । मैले स्वाध्यायका क्रममा श्रुतिको अनुशीलन गर्दै जाँदा के निष्कर्ष पाएँ भने सूर्यका सहस्ररश्मिहरूमध्ये एउटा कृष्णरश्मि पनि सूर्यमा विद्यमान रहन्छ । सन्ध्याका समयमा आफ्ना प्रकाशमय रश्मिहरूलाई समेटेर पृथ्वीका केही भागबाट छेलिँदै गएपछि सूर्यका उज्ज्वल रश्मिभित्र नै प्रतिच्छायाका रूपमा रहेको कालो किरणले उज्ज्वल रश्मिका स्थानमा रातको अन्धकार बन्दै बिस्तारै पृथ्वीमा अवरोहण गर्दछ । रात नै थकित प्राणीको

मृतसञ्जीवनी बुटी बनेर देखापर्दछ र नयाँ फूर्ति प्रदान गर्दछ । मृत्यु पनि जीवनको अवसान गराउँदै नयाँजीवन प्रदान गर्ने बुटी बन्दछ । सूर्यका प्रकाशभित्रै अन्धकार रहेजस्तै प्रत्येक प्राणीको जन्मसँगै मृत्यु पनि जन्मिन्छ । यो क्रम मोक्षपर्यन्त अक्षुण्ण रहन्छ ।

अद्वैत वेदान्त दर्शनले मृत्युलाई अमृतमा परिणत गर्न सिकाउँछ, विषलाई पीयूष बनाउन सिकाउँछ र भयलाई अभय ब्रह्मसाक्षात्कार गर्ने मूलमन्त्र र साक्षात्साधन हो भनेर प्रमाणित गरेर देखाउँछ । मृत्यु भनेको अविद्या हो र भय पनि हो । अमृत भनेको विद्या हो, अभय हो र ब्रह्म हो । मृत्युबाट अमर बन्न वा मुक्त हुन इच्छा गर्ने मुमुक्षुले अविद्या वा अज्ञानलाई हटाउन विद्या अर्थात् आफ्नो वेदशाखाको वैदिक महावाक्यको योग्य श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुसँग विधिपूर्वक श्रवण गर्नुपर्दछ । त्यसपछि निष्ठापूर्वक मनन, निदिध्यासन र ब्रह्माभ्यास गरेपछि अविद्या वा अज्ञानको आवरण हटेपछि मर्त्य अमृत हुन्छ ।

प्राणीलाई सबभन्दा ठूलो भय मृत्युको हुन्छ । मृत्युको भय नभएको मनुष्य नृशंस राक्षस हुन्छ । मृत्युको डर नभएका रावण, हिरण्यकशिपु जस्ता मनुष्यहरू संसारभरि यत्रतत्र छरिएर परमात्माको यस दिव्य सृष्टिलाई नष्ट, भ्रष्ट र समाप्त पार्ने छन् । मृत्युका भयले नै केही पागल तथा अति महत्त्वाकाङ्क्षी तानाशाहबाहेक अरू मनुष्यहरूद्वारा त्यतिविधि उपद्रो र नृशंस काम भएको देखिँदैन ।

[१]मृत्यु नै अज्ञान हो । अज्ञान रहुन्जेल मृत्युको भय रहिरहन्छ । मनुष्यको त के कुरा परमात्माको भयले नै अग्नि र [२]सूर्यले ताप र प्रकाश दिन्छन् । यसैगरेर इन्द्र र वायु आदि दिक्पालहरूले पनि उनै

---

१. मृत्युर्वै तमः । – बृहदारण्यकोपनिषद् १।३।२८

२. भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।
भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ – कठोपनिषद् २।३।३

परमात्माको भयले उनीहरूलाई सुम्पिएको आफ्नू आफ्नू काम ठीक ठीक समयमा गरिरहेका छन् । त्यतिमात्रै होइन सम्पूर्ण चराचर जगत् मृत्युको भयले सधैँ भयभीत छ भने त्यस मृत्युको पनि मृत्यु परमात्मा परब्रह्मका भयले मृत्युसमेत दौडि रहेको छ, आफ्नू काम विनामाया र विनापक्षपात नियमितरूपमा गरिरहन्छ । यसै कारण परब्रह्मलाई मृत्यको पनि मृत्यु महाकाल, महामृत्यु र मृत्युञ्जय आदिको संज्ञा उपनिषदादि शास्त्रहरूले दिएका छन् । महा प्रलयका समयमा माया र मायाको कार्य सम्पूर्ण चराचर ब्रह्माण्ड, सृष्टिकर्ता ब्रह्मा र कालसमेत अन्त्यमा परब्रह्ममा गएर लीन हुन्छन् । यसै कारणले नै परब्रह्मलाई महामृत्यु र महाकाल पनि भनिएको हो ।

उपर्युक्त अन्तिम सत्यलाई अभिव्यक्त गर्दै विभिन्न शास्त्रहरूले आफ्नो आफ्नो शैली र वाक्यद्वारा यसको वर्णन गरेका छन् । [३]त्यस सर्वान्तक परमात्माले सम्पूर्ण धर्महरूलाई धारण गर्ने ब्राह्मण र सबैका रक्षक क्षत्रियहरूलाई पनि परमात्माले मनुष्यले भात खाएझैँ गाँस हाल्दछ । अर्थात् ब्रह्म उपलक्षित ब्रह्मका बिम्ब वा प्रतिबिम्बभूत जीव र साक्षीका साथै क्षेत्रशब्द उपलक्षित मायाका कार्यहरूसमेतलाई परमात्माले महाप्रयलको समयमा आफूमा लीन गर्दछन् । आफ्नै प्रतिबिम्ब वा [४]अंशरूप सर्वसंहारक मृत्युलाई कत्ति पनि नगनीकन अर्थात् भोजनका लागि आवश्यक पर्ने उपचसेन अर्थात् चटनी जस्तो गरेर परमात्माले चट पार्दछन् भने त्यस्तो अचिन्तनीय परमात्मालाई संसारी अज्ञानीले कसरी जान्ने ? अर्थात् जान्न सक्तैन । अत्यन्त

---

३. कालःकलयतामहम् । (गीता १०।३०) अहमेवाक्षयः कालः । (गीता १०।३३) कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः । – गीता ११।३२

४. यस्य ब्रह्म च क्षत्रञ्च उभे भवत ओदनम् ।
मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र स ॥ – कठोपनिषद् १।२।२५

वैराग्यवान् सूक्ष्मदर्शी मुमुक्षुले मात्रै जानेर मृत्युलाई पार गरेर अमृतत्व प्राप्त गर्न सक्तछ।

मृत्युलाई नै अमृत वा मोक्षमा प्राप्त गराउन हाम्रा मन्त्रद्रष्टा ऋषिहरूले वेदमन्त्रहरूको साक्षात्कार गरे। उनीहरूले असत् अर्थात् अज्ञान, अविद्यालाई सत् परमात्मा प्राप्त गर्ने साधन बनाउने सामर्थ्य हामी मर्त्यलोकमा जन्मिएका मरणशील मनुष्यलाई प्रदान गर्नुहोस् भनेर परमात्मासँग प्रार्थना गरे। त्यतिमात्र होइन त्यस घनघोर तमसाच्छन्न अज्ञान, अविद्या र मायाको सुदृढ आवरण अर्थात् अन्तःकरणमा जन्मजन्मान्तरदेखि जमेर बसेको कालो कुहिरोको जालोलाई नाश गर्ने ज्ञानरूपी ज्योति अर्थात् प्रकाश प्रदान गर्न पनि परमात्मासँग उहाँहरूले प्रार्थना गरे। त्यतिमात्रै होइन अवश्यम्भावी मृत्युरूपी भयङ्कर सर्पको विकराल मुखबाट जोगिनका लागि [५]अमृतत्व अर्थात् मोक्षप्राप्त गराइदिन पनि मन्त्रद्रष्टा ऋषिहरूले परमात्मासँग प्रार्थना गरे।

उक्त उपनिषद्मा आएको मन्त्रको सामान्य र सोझो अर्थ उपर्युक्त अनुसार मोक्षको कामना राखेर गरिएको प्रार्थना वा पुकार हुन्छ भने बहिरङ्ग र अन्तरङ्ग साधनका रूपमा मुमुक्षुले गर्नुपर्ने साधनको प्रकारान्तरले वर्णन गरेको पनि हुनसक्ने देखिन्छ। किनभने बहिरङ्ग साधनका रूपमा अन्तःकरणमा रहेको मलदोष नाश गर्न निष्काम तथा भगवद् अर्पित कर्म र चित्तको विक्षेपदोष नाश गर्नका लागि अनन्यभावले गरिएको भगवान्को अहैतुकी भक्ति गर्नु परम आवश्यक छ। मलदोष र विक्षेपदोष नाश भएपछि मात्रै [६]मुमुक्षुले साधनचतुष्टय

---

५. ॐ असतो मा सद्गमय, तमसो मा ज्योतिर्गमय, मृत्योर्माऽमृतं गमयः
– अक्ष्युपनिषद् १

६. परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन।
तद्विज्ञानार्थ स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्॥
– मुण्डकोपनिषद् १।२।१२

सम्पन्न भएर मोक्षका लागि [७]ब्रह्मजिज्ञासा लिएर श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरु समक्ष जानुपर्ने श्रुतिवचन छ ।

मृत्युको दुरन्त भयबाट जोगिन ब्रह्मज्ञान गरेर अभय ब्रह्म अर्थात् अमृत बन्न गुरुबाट महावाक्य सुनेपछि अन्त्यमा फेरि यस मर्त्यलोकमा आउनु पर्दैन भनेर [८]श्रुति र [९]ब्रह्मसूत्रले पनि भनेका छन् । मृत्युबाट अमृत बन्ने इच्छाले गुरुबाट मुमुक्षुले महावाक्यको [१०]श्रवण गरेपछि मनन, निदिध्यासन र ब्रह्माभ्यास गर्नुपर्ने श्रुतिवचन छ। यसैलाई अन्तरङ्ग साधन भनिन्छ ।

त्यसरी धेरै समयसम्म अभ्यास गरेपछि मुमुक्षुलाई अविद्यारूपी अन्धकारभन्दा माथि रहेको, सबै आभास अर्थात् मिथ्या प्रपञ्चशून्य, आनन्दघन, शुद्ध, निरवद्य, मन, वाणी आदिबाट अग्राह्य, प्रज्ञानघन आनन्दस्वरूप ब्रह्म नै म हुँ भन्ने ब्रह्मानुभूति अर्थात् ब्रह्मसात्कार मुमुक्षुले गर्दछ र ऊ मर्त्यबाट अमृत बन्दछ भन्ने [११]श्रुतिवचन छ ।

मृत्युको भय पञ्चक्लेश मध्येको एक क्लेश हो । यसलाई योगदर्शनले अभिनिवेश भनेको छ। सबैभन्दा ठूलो भय नै मृत्युको भय हो । जन्मदेखि नै साथ लागेर आएको मृत्युलाई कुनै उपायले पनि कसैले पनि टार्न सक्तैन। सत्ता, शासन, सम्पदा, सौन्दर्य, यौवन

---

७. अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासा । – ब्रह्मसूत्र १।१।१।१।

८. तेषां न पुनरावृत्तिः । – बृहदारण्यकोपनिषद् ६।२।१५
न च पुनरावर्तते । – छान्दोग्योपनिषद् ८।१५।१

९. अनावृत्तिःशब्दात् । – ब्रह्मसूत्र ४।४।७।२२

१०. आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ।
– ब्रह्मसूत्र २।४।५

११. अविद्यातिमिरातीत सर्वाभासविवर्जितम् ।
आनन्दममलं शुद्धं मनोवाचामगोचरम् ॥
प्रज्ञानघनमानन्दं ब्रह्मास्मीति विभावयेत् ॥ – अक्ष्युपनिषद् ४९।५०

र कुलको मात लागेका धेरैजसो मनुष्यहरू सन्मार्गको अबलम्बन गर्न नसकेर संसारमा हराइरहेका हुन्छन् । यसको अत्यन्त मार्मिक प्रस्तुति भर्तृहरिले यसरी गर्नुभएको छ ।

[१२]प्रत्येक दिन सूर्य उदाउने र अस्ताउने क्रममा मनुष्यको आयु क्रमशः सकिँदै जान्छ । व्यापार, उद्योगधन्दा, जागीर आदि सांसारिक काममा रातदिन नै आसक्त र अति व्यस्त भएको मान्छेले आफ्नू अमूल्य समय बित्दै गएको पनि पटक्कै थाहा पाउँदैन । जन्मदाको दुःख, वृद्धावस्थाको दुःख, नानाथरीका विपत्तिहरू र त्रासदिपूर्ण मृत्यु अनवरत देखिरहँदा पनि यो संसारी मान्छे कत्ति पनि डराउँदैन । संसारी मनुष्यमा यस्तो मूढता आउनाको मुख्य कारण अत्यन्त अज्ञान नै हो । अज्ञानले गर्दा मनुष्यले [१३]पुत्र, दारा, सम्पत्ति र घर आदिमा अति आसक्ति, ममभाव र अहंभाव राख्तछ । किनभने संसारी अज्ञानी मनुष्य मोहरूपी मदिरा टन्न पिएर सधैँ मातेर अचेत अवस्थामा रहन्छ । त्यसै कारण यी सबै घटनाहरू देखेर, सुनेर र अनुभव गरेर पनि ऊ थाहा पाउँदैन ।

मृत्युको भयङ्कर भयले नै अमृतत्वतर्फ मानिसलाई प्रवृत्त गराउदँछ । वस्तुतः प्राणीहरूलाई [१४]जन्मदा दुःख हुन्छ, वृद्धावस्थामा दुःख हुन्छ र मृत्युका अन्तिम क्षणमा ता हजारौँ बिच्छीहरूले एकै पटक डङ्का हाने जस्तो दुःखको अनुभव हुन्छ भनिन्छ । त्यस्तो

१२. आदित्यस्य गतागतैरहरहःसङ्क्षीयते जीवितम्
व्यापारैर्बहुकार्यभारगुरुभिः कालोऽपि न ज्ञायते ।
दृष्ट्वा जन्मजराविपत्तिमरणं त्रासश्च नोत्पद्यते
पीत्वा मोहमयीं प्रमादमदिरामुन्मत्तभूतं जगत् ॥ – – वैराग्यशतक ४३

१३. असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारागृहादिषु । – गीता १३

१४. जन्म दुःखं जरा दुःखं मृत्यु दुःखं पुनः पुनः ।
संसारसागरं दुःखं तस्माद् जाग्रत जाग्रत ॥ – वेदान्तसन्दर्भ

दुःख बारम्बार हुन्छ । त्यसै कारण ती दुःखहरूबाट सधैँका लागि मुक्त भएर आनन्द ब्रह्म बन्न निवृत्तिमार्ग वा मोक्षमार्गतर्फ लाग्न, उठ्न र जागा हुन आदिशङ्कराचार्य मनुष्यमात्रलाई घच्घच्याउनुहुन्छ ।

मृत्युको त्रासले नै मनुष्य अमृत हुने तर्फ लाग्दछ । अन्यथा मनुष्य कुमार्गमा लागेर राक्षस नै बन्दछ । त्यस कारण नै मृत्युलाई अमृतत्वको द्वार वा साक्षात्साधन भनिएको हो । यस सम्बन्धमा मिथिला नरेश राजा जनक र सन्न्यासीका बीचको बोध प्रसङ्ग यहाँ उल्लेख गर्न सान्दर्भिक देखिन्छ । मुमुक्षु राजा जनक सधैँजसो सन्त, याज्ञवल्क्य, अष्टावक्र आदि ब्रह्मज्ञानीहरूसँग ब्रह्मजिज्ञासा गर्दथे । उनका दरबारमा साधु, सन्त र ब्रह्मज्ञानीहरूको समागम भइरहन्थ्यो । सधैँ ब्रह्मसभा र ब्रह्माभ्यास समेत भइरहन्थ्यो । राजा जनक ब्राह्मणभक्त, ज्ञानी, दानी, सत्सङ्ग गर्न मन पराउने र अतिथि सत्कार गर्न पनि अग्रगण्य थिए । एक दिन एक जना साधु जनकका दरबारमा आए । स्वागत, सत्कारपछि साधुलाई अतिथिगृहमा आदर पूर्वक राखियो । केही विश्रामपछि राजा जनक र साधुका बीचमा ब्रह्मचर्चा सुरु भयो ।

धेरै लामु चर्चापछि अन्त्यमा राजा जनकलाई सम्बोधन गर्दै सधैँ दरबारको सान सौकत र भोगविलासमा रहेर, रानी र युवतीहरूबाट घेरिएर बस्ने तिमी जस्ता ऐयासी संसारी गृहस्थलाई ब्रह्मज्ञान कसरी हुन्छ ? ब्रह्मज्ञानका लागि हामी जस्तै साधु, त्यागी, सन्न्यासी हुनुपर्दछ भनेर साधुले कटु तर सत्य वचन बोले । राजा जनकले हाँस्तै शान्तभावले यसको जबाफ पछि दिए ।

सम्पूर्ण सुख, सुविधा र यथेच्छ अतिथिसत्कारको व्यवस्था गरिएको राजाको अतिथिनिवासमा निवास गरिरहेका अतिथि साधुलाई राजाकै खास निजी भान्सामा तयार गरिएको स्वादिष्ट

चौरासी व्यञ्जन राजासँगै बसेर भोजन गर्न एक दिन आमन्त्रण गरियो । आमन्त्रण पाएपछि खुसी हुँदै राजा जनकको निजी निवासमा साधु आए । राजाका भान्सेले सुस्वादु चौरासी व्यञ्जन साधुलाई पस्के । राजा जनकले नजिकै बसेर शिष्टाचार अनुरूप साधुलाई पङ्खा हम्कन थाले । भोजन गर्न थालेपछि राजपुरुषले साधुका कानैमा मुख पुऱ्याएर गम्भीर मुद्रामा आज बेलुका तपाईंलाई राजाले मृत्युदण्ड दिने हुकुम भएको छ भनेर सुनाइदिए । मृत्युदण्डको अप्रिय कुरा सुनेर पनि साधुले त्यसको कत्ति पनि वास्तै नगरेर भोजन गरी नै रहे । यसै बीच राजाले दुवै हात जोडेर भोजन कस्तो लाग्यो ? भनेर साधुलाई सोधे । केही क्षणपछि त्यसको प्रत्युत्तरका रूपमा प्रतिप्रश्न गर्दै मेरो के अपराध थियो र मलाई मृत्यदण्ड दिने घोषणा गर्नुभयो राजन् ! तुरुन्त तत्क्षण नै मर्ने जस्तो भयङ्कर कुरा सुनेपछि मैले भोजन गरेको नै थाहा पाइन भनेपछि भोजनको स्वाद कस्तो लाग्यो भनेर तिमीलाई म के उत्तर दिऊँ ? वस्तुतः भोजन ग्रहण गरेजस्तो मलाई लागेकै छैन भनेर साधुले जबाफ दिए । राजा जनकले मुसुक्क हाँस्तै हात जोडेर विनीत भावमा भने हे साधो ! तपाईले केही दिन अघि मलाई सोधेको प्रश्नको अर्थात् राजसी सौख, रानी र असङ्ख्य दासदासीहरूका बीचमा घेरिएर शासन गरेर राजसिंहासनमा बस्ने तिमी जस्ता संसारी गृहस्थले कसरी ब्रह्मज्ञान गर्न सक्तछौ ? भन्ने प्रश्नको जबाफ यही नै हो । जसरी तपाईंले स्वादिष्ट र सुस्वादु ८४ व्यञ्जनको स्वाद आसन्न मृत्युका भयले लिन सक्नुभएन, त्यसै गरेर सधैँ मेरा अगाडि तरबार हातमा लिएर उभिरहको मृत्युका भयले गर्दा यी मिथ्या सुखसयल, भोग, वैभव, सिंहासन, रानी, युवती आदि कुनै पनि सांसारिक विषयहरूको मलाई अनुभव हुँदैन । मृत्युका भयबाट माथि उठेर अभय ब्रह्मको

साक्षात्कार गर्न मेरो चित्त अहोरात्र [१५]ब्रह्म चिन्तनमा नै लागिरहन्छ। मृत्युदण्डको भयले जसरी तपाईंको सम्पूर्ण चित्त मृत्युमा नै केन्द्रित थियो, विषयतर्फ थिएन। तपाईंलाई मैले मृत्युदण्ड दिने कुरै आउँदैन, केवल म कसरी विषयका बीचमा बसेर पनि तीभन्दा माथि उठेर बसेको छु भन्ने प्रत्यक्ष जानकारी दिनका लागि मैले यो नाटकको रचना गरेको हुँ, अरू उपाय पनि थिएन। यसका लागि क्षमा याचना गर्छु भन्दै राजा जनक मौन भए।

मृत्युका भयले नै राजा परीक्षित् ब्रह्मज्ञानी श्रीशुकदेव मुनिको ब्रह्मोपदेशबाट [१६]अभय ब्रह्मको साक्षात्कार गरेर तुरुन्त नै कैवल्य मुक्तिमा प्राप्त भएको भागवतबाट देखिन्छ। यसै गरेर ब्रह्मज्ञानी ऋषि वामदेव र जडभरत आदि ब्रह्मज्ञानीहरूको मुक्ति भएको शास्त्रहरूमा चर्चा भएको देखिन्छ।

वेदका मन्त्रद्रष्टा क्रान्तदर्शी ऋषिहरूले मृत्युको दुश्चक्रबाट पार भएर अमृतस्वरूप परमात्मालाई प्राप्त गर्ने र उपाधिरहित शुद्ध औपनिषद पुरुष किं वा ब्रह्म हुने कामना गर्दै धेरै पटक वेदका मन्त्रहरूद्वारा अभिव्यक्त गरेका छन्। मुमुक्षु मनुष्यहरूलाई मार्ग देखाएका छन् र मोक्षमार्गको पथिक बन्न प्रेरणा दिएका छन्। एक जना मुक्तात्मा ऋषिले आफ्नू अनुभूति व्यक्त गर्दै [१७]म मायातीत अर्थात् अन्धकारदेखि पर तर देश, काल र वस्तुबाट अपरिच्छिन्न

---

१५. आसुप्तेरामृतः कालं नयद् वेदान्तचिन्तया।
दद्यान्नावसरं किञ्चित्कामादीनां मनागपि॥ – वेदान्तसन्दर्भ

१६. भगवंस्तक्षकादिभ्यो मृत्युभ्यो न बिभेम्यहम्।
प्रविष्टो ब्रह्मनिर्वाणमभयं दर्शितं त्वया॥ – भागवत १२।६।५

१७. वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्। तमेव विदित्त्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय। – शुक्लयजुर्वेदसंहिता ३१।१८

सत्स्वरूप परमात्मा परब्रह्मलाई जान्दछु, अर्थात् मैले ब्रह्मसाक्षात्कार गरेको छु भनेका थिए । त्यस परमात्माको सत्स्वरूपको वर्णन गरेपछि परमात्मालाई उपलक्षणविधेया हिरण्यवर्ण सूर्यको उपमा दिँदै स्वप्रकाशरूप चित्स्वरूप परमात्मा भएको आफ्नू अनुभूति पनि ऋषिले व्यक्त गरेका थिए ।

त्यस्तो सत्, चित् र आनन्द र अमृतस्वरूप परब्रह्मलाई जानेर अर्थात् साक्षात्कार गरेर नै मुमुक्षु मृत्युबाट पार हुन्छ । मायाको बन्धनबाट मुक्त हुन्छ । ब्रह्मज्ञानदेखि बाहेक मोक्षको बाटो अर्को छैन भन्ने श्रुतिको उद्‌घोष देखिन्छ ।

[१८]नित्य र अनित्य वस्तुको विवेक समेत साधन चतुष्टय सम्पन्न मुमुक्षुको विवेकवती बुद्धिको पराकाष्ठा त्यसैलाई मानिन्छ र मनीषीको मनीषीता अर्थात् चतुरहरूको चतुऱ्याइँ पनि त्यसैलाई भनिन्छ, जसले आफनू असत्य, विनाशी र मिथ्या पाञ्चभौतिक मनुष्य देहद्वारा अविनाशी तथा सत्स्वरूप ब्रह्मलाई यसै जन्ममा प्राप्त गर्दछ । तात्पर्यतः ब्रह्मसाक्षात्कार गर्दछ भनेर भगवान् श्रीकृष्णले आफ्ना भक्त मुमुक्षु उद्धवलाई उपदेश गर्नुभएको छ ।

उपर्युक्त अनुसारको परम उपदेश उपनिषद्‌का मन्त्रद्रष्टा ऋषिहरूले आफ्ना जिज्ञासु शिष्यहरूलाई वैदिक कालमा नै दिइसकेका थिए । उपदेश गर्दै आफ्ना मुमुक्षु शिष्यहरूलाई ऋषि भन्दछन् – हे बाबु हो ! [१९]मनुष्यको योनि पाएर जन्मिएका तिमीहरूले यदि यसै जन्ममा बह्मज्ञान गर्न सक्यौ भने अत्यन्त बुद्धिमत्तापूर्ण काम भयो । तर यदि

---

१८. एषा बुद्धिमतां बुद्धिर्मनीषा च मनीषीणाम् ।
यत्सत्यमनृतेनेह मर्त्येनाप्नोति मामृतम् ॥ – भागवत ११।२९।२२

१९. इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहाऽवेदीन्महती विनष्टिः । भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृताभवन्ति – केनोपनिषद् २।५

मनुष्यको दुर्लभ जन्म पाएको यस अमूल्य समयमा पनि ब्रह्मज्ञान गरेर मुक्त हुन सकेनौ भने ठूलो हानि भयो ।

उपनिषद्का ऋषिले यस हानिलाई 'महती विनष्टिः' भन्ने संज्ञा दिएका छन् । किनभने षड्भावविकारयुक्त यस मनुष्य शरीरले यसै जन्ममा ब्रह्मज्ञान गरेर मोक्ष प्राप्त गर्न सकेन भने जन्म, जरा, मरण आदिका कुचक्रमा परेर मनुष्यले अनन्त जन्मसम्म दुःख पाएर घुमिरहनु पर्ने हुन्छ । अतः बुद्धिमान् मनुष्यहरू सर्वात्मभावमा प्राप्त भएर अर्थात् सबै प्राणीहरूमा ब्रह्मको दर्शन गरेर यस मर्त्य लोकमा पाएको मरणशील शरीरबाट अमृत भएर यस लोकबाट सधैँका लागि मुक्त हुन्छन् भनेर गुरुले शिष्यहरूलाई उपदेश गरेका छन् ।

यसै ब्रह्मोपदेशलाई भगवान् श्रीकृष्ण पृथक् परिवेशमा पृथक् शैली र वाणीमा आफ्ना भक्त शिष्य उद्धवलाई उपदेश गर्दै भन्नुहुन्छ– यो [२०]मनुष्यको देह पूर्वजन्ममा गरिएका समस्त शुभकर्महरूको अमूल्य फल हो । यसरी प्राप्त यो मनुष्य देह अत्यन्त नै दुर्लभ भए तापनि प्रारब्ध कर्मको फलस्वरूप अनायास नै प्राप्त यस मनुष्य शरीरलाई अज्ञानीहरू सहजै प्राप्त गरेजस्तो ठान्दछन् तर त्यो होइन । यस असार संसाररूपी महासागरबाट तरेर पारि जान अर्थात् मुक्त हुनका लागि यो मनुष्य शरीर एउटा सुदृढ नौका हो । महासागरबाट डुँगामा चढाएर पारि तार्नलाई कर्णधार अर्थात् माझीस्वरूप श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरु हुनुहुन्छ । डुँगा चलाउँदा गन्तव्य अनुकूलको वायु जस्तो अकारण करुणा गर्ने म ईश्वर साक्षीरूपले साथमा सधैँ रहन्छु । यस्तो सबै

---

२०. नृदेह माद्यं सुलभं सुदुर्लभं प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारम् ।
मयानुकूलेन नभस्वतेरितं पुमान् भवाब्धिं न तरेत् स आत्महा ॥
– भागवत ११।२०। १७

अनुकूल साधनहरू पाएर पनि यस असत्य मर्त्य शरीरबाट जो सत्य अमृतस्वरूप मोक्ष प्राप्त गर्न सक्तैन त्यस्तो मनुष्य अभागी हो र आत्मघाती पनि हो ।

त्यति मात्रै होइन यस [२१]मर्त्यलोकमा अमूल्य मनुष्यको जन्म पाएर पनि ब्रह्मज्ञान गरेर अमृत अर्थात् ब्रह्मसाक्षत्कार गरेन र मुक्त भएन भने त्यो अत्यन्त अभागी आत्मघाती मनुष्य हो । ब्रह्मज्ञानी अवधूत दत्तात्रेय गुरुका चौबीस गुरुहरूमध्येको एक गुरु परेवा जस्तै भएर आफ्नै परिवारमा घेरिएर घर गृहस्थीमा फसेर जीवन समाप्त गर्दछ भने त्यो अभागी मनुष्य हो । किनभने मनुष्य योनि भनेको खुलेको मुक्तिको द्वार हो । यस खुलेको मुक्तिको द्वाररूपी अनित्य, मिथ्या र मृत्युको मुखमा पर्न लागेको यस मनुष्यलाई माध्यम बनाएर मुक्त हुँदैन भने त्यो आरूढच्युत हो भनेर भगवान् श्रीकृष्णले ज्ञानी उद्धवलाई उपदेश गर्नु भएको छ। अतः मृत्युबाट अमृतत्वमा पुऱ्याउने यस अमूल्य मनुष्य शरीरको सदुपयोग गर्नु नै बुद्धिमान्को बुद्धिमानी हो र मनीषीको मनीषा हो। ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु ।

२१. यः प्राप्य मानुषं लोकं मुक्तिद्वारमपावृतम् ।
गृहेषु खगवत् सक्तस्तमारूढच्युतं विदुः ॥ – भागवत ११।७।७४

गृहस्थ मुमुक्षुका लागि पञ्चाग्निविद्या–

मोक्षको अभ्यर्हिततम द्वार

संसारमा धेरै थरी शास्त्र, दर्शन, मत, सम्प्रदाय र पन्थहरू छन् । सबै धर्मावलम्बीहरूका अन्तिम अभ्यर्हितम मोक्ष आ-आफ्नै दृष्टि, दर्शन, धर्म र सम्प्रदाय अनुसार परिभाषित छन् र आफ्नो सीमित ज्ञान र अध्ययनका भरमा सबैले व्याख्या गर्दछन्, प्रवचन दिन्छन् र ग्रन्थ पनि लेख्तछन् । शाश्वत र सर्वजनिन सत्यको झल्कोसम्म पनि नपाएका वैदिक वा औपनिषद सिद्धान्तको गन्धसम्म पनि नसुँघेका आचार्यहरू आफ्नै सीमित बुद्धि, धर्म र दर्शनका आधारमा मोक्षको व्याख्या गर्दै हिँड्दछन्, आफ्ना सरल मुमुक्षु अनुयायीहरूलाई दिग्भ्रमित बनाएर दुःख दिन्छन् र अँध्यारा गर्तमा लगेर डुबाउँछन् ।

न्याय दर्शनले प्रमाण, प्रमेय आदि सोह्र पदार्थहरूको तत्त्वज्ञानबाट मुक्ति हुन्छ भनेको छ । यसको व्याख्या गर्दै न्याय दर्शन भन्छ – [१]दुःख, जन्म प्रवृत्ति (पाप र पुण्य) दोष (राग, द्वेष, मोह) र मिथ्याज्ञानसमेतमा उत्तर उत्तरको नाशबाट पूर्व पूर्वको नाश हुन्छ र त्यसपछि मोक्ष हुन्छ । दुःखको अत्यन्त नाश नै मोक्ष हो ।

वैशेषिक दर्शनले [२]धर्मविशेषद्वारा उत्पन्न द्रव्य, गुण, कर्म, सामान्य, विशेष र समवाय नामक ६ थरी पदार्थहरूका साधर्म्य र वैधर्म्य (साधारण तथा असाधारण विशेषताहरूका) तत्त्वज्ञानबाट मोक्ष हुन्छ भनेको छ ।

---

१. दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः ।
– न्यायदर्शनम् १।१।२

२. धर्मविशेषप्रसूताद् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम् । – वैशेषिकदर्शनम् १।१।४

साङ्ख्यदर्शनका मतमा आध्यात्मिक, आधिभौतिक र आधिदैविकसमेत तीन प्रकारका दुःखहरूद्वारा सर्वथा निवृत्त हुनु नै मुक्ति हो । ती मुक्ति दुई प्रकारका छन्, ती हुन् जीवन्मुक्ति र विदेहमुक्ति । अन्तिम मुक्ति पुरुष र प्रकृतिको भेदज्ञानबाट नै हुन्छ ।

योगदर्शनले [३]प्रकृतिका संयोगको आत्यन्तिक निवृत्ति नै मोक्ष हो भनेको छ । यसै कुरालाई प्रस्ट गर्दै अगाडि भनेको छ – पुरुषार्थशून्य गुणहरूको अर्थात् जसका पुरुषार्थ, कर्तव्य र प्रयोजन समाप्त भइसकेका छन् त्यस्तो त्रिगुणात्मक चित्तको आफ्नो कारण प्रकृतिमा लीन हुनुको नाम नै मोक्ष हो । अथवा ज्ञानशक्तिरूप जीवात्माको सर्वद्रष्टा परमात्माका स्वरूपमा प्रतिष्ठित हुनु नै कैवल्य हो । योग दर्शनमा कैवल्य अर्थात् प्रकृतिदेखि सर्वथा पृथक् हुनु नै मोक्ष हो ।

मीमांसादर्शनको अन्तिम प्राप्तव्य स्वर्ग हो । स्वर्गप्राप्तिका साधन निष्काम कर्म र आत्मिक ज्ञान हुन् । यी दुवै साधनहरू पूर्ण भएपछि सम्पूर्ण पूर्वकर्महरू क्षीण हुन्छन् । त्यसपछि मनुष्य मुक्त हुन्छ । योगदर्शनले दुःखको अत्यन्ताभाव नै मोक्ष हो किन्तु कुनै सत्तात्मक अवस्थाको नाम मोक्ष होइन भनेको छ । यसरी यस दर्शनले वेदान्त दर्शनभन्दा अत्यन्त विपरीत मोक्षको अवस्थाको कल्पना गरेको छ ।

वेदान्त दर्शनको नाम अद्वैत दर्शन हो । यस दर्शनले शुद्धसत्त्वादि विशेषण विनिर्मुक्त परमात्मा र मलिनसत्त्वादि विशेषणविनिर्मुक्त शुद्ध चेतनको ऐक्य नै मोक्ष हो । मोक्षको साक्षात् साधन वैदिक महावाक्यको श्रवणान्तर निष्पन्न हुने ब्रह्मात्मानुभूति अर्थात् मुमुक्षुले आफू ब्रह्म भएको मौन अनुभव वा आफैँ निष्कल शुद्ध, सत्, चित्, आनन्दात्मक ब्रह्म हुनु नै मोक्ष हो भनेको छ ।

---

३. पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति ।
– योगदर्शनम् ४।३४

उपर्युक्त आस्तिक दर्शनहरूका अतिरिक्त पाञ्चरात्र आगमबाट निर्देशित द्वैतवादी भक्तिमार्गी वैष्णवहरूको मुक्तिको स्वरूपमा वैविध्य देखिन्छ । भागवतमहापुराण अनुसार सालोक्य, सार्ष्टि, सामीप्य, सारूप्य र सायुज्यसमेत गरेर [४]पाँच प्रकारका मोक्षहरूको वर्णन पाइन्छ ।

नास्तिक दर्शनहरूमा चार्वाकदर्शन सुखलाई स्वर्ग र मृत्यु हुनु नै मोक्ष हो भनेर मान्दछ । किन्तु अर्को नास्तिक जैनदर्शनले मोक्षानुभूतिका लागि सम्यक् दर्शन, सम्यग्ज्ञान र सम्यक् चरित्र हुनुपर्छ भनेको छ । यस दर्शनले सत्यमा विश्वास राख्नुलाई सम्यक् दर्शन, जीव र अजीव तत्त्वको अन्तर जान्नुलाई सम्यग् ज्ञान भनेको छ । तीर्थङ्करहरूप्रति श्रद्धा एवं राम्रो कामको पालन र नराम्रो काम नगर्नुलाई सम्यक् चरित्र भनेको छ । यसका निमित्त पञ्चमहाव्रतको पालना गर्नु आवश्यक छ । ती हुन्– अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य र अपरिग्रह । यी मार्गहरूको अवलम्बन गरेपछि जीवले आफ्नू वास्तविक स्वरूपलाई जान्दछ । तदनन्तर जीव अनन्त आकाशमा अक्कासिँदै जान्छ । जैन दर्शन अनुसार मोक्षको स्वरूप यही हो ।

उपर्युक्त दुइटा नास्तिक दर्शनसमेतको गणना गर्दा बौद्धधर्मसँग सम्बन्धित अरू चारथरी दर्शनसमेत गरेर ६ थरी दर्शनहरू मानिएका छन् । जसमा [५]शून्यवादी माध्यमिक, विज्ञानवादी योगाचार, बाह्यानुमेयवादी सौत्रान्तिक र बाह्यप्रत्यक्षवादी वैभाषिक । यिनका चार थरी भेद बाहिर देखिए तापनि यी सबै शून्यवादी हुन् । यी सबै

४. सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत । – भागवत ३।२९।१३

५. मुख्यो माध्यमिको विवर्तमखिलं शून्यस्य मेने जगत् ।
योगाचारमते तु सन्ति मतयस्तेसां विवर्तोऽखिल ।
अर्थोऽस्ति क्षणिकस्त्वसावनुमितो बुद्ध्येति सौत्रान्तिकः ।
प्रत्यक्षं क्षणभङ्गुरञ्च सकलं वैभाषिको भाषते ।। – मानमेयोदय

मोक्षलाई निर्वाण भन्दछन् । यिनीहरूको मतमा [६]मुक्त हुनु भनेको शून्य हुनु हो ।

उपर्युक्त विभिन्न दर्शनहरू र शास्त्रहरूमा समेत वर्णित मोक्षको सामान्य दिग्दर्शनपछि अब प्रकृत मोक्षको अभ्यर्हिततम द्वारमा प्रवेश गर्ने प्रयास गर्दछु । माथिका पङ्क्तिहरूमा उल्लेख गरिएका विभिन्न दर्शन र सम्प्रदायका मोक्ष वा मुक्ति श्रुतिमा र अनुभवमा समेत आधारित नभएर सम्प्रदाय प्रवर्तक आचार्य र विद्वान्हरूका तर्क र बुद्धिमा आधारित काल्पनिक र मनगढन्त मोक्षजस्ता मोक्षका स्वरूप हुन्, ती वास्तविक मोक्षका स्वरूप होइनन् । यसै तथ्यलाई आचार्य [७]श्रीशङ्करले अति तीक्ष्ण शब्दावलीमा अभिव्यक्त गर्नुभएको छ ।

सनातन वैदिक परम्परामा मोक्षका परम्परया वा बहिरङ्ग साधन र अन्तरङ्ग वा साक्षात्साधन गरेर दुईथरीका साधनहरू मानिएका छन् । बहिरङ्ग साधनहरूमा निष्काम र ईश्वरार्पित कर्म भगवान्को अहैतुकी अनन्या भक्ति समेत पर्दछन् जसद्वारा अन्तःकरणमा रहेका मलदोष र विक्षेप दोषहरू समाप्त हुन्छन् । अन्तरङ्ग साधनहरूमा [८]दर्शन, श्रवण, मनन र निदिध्यासन पर्दछन् । यी अन्तरङ्ग साधन भए पनि मोक्ष

---

६. दीपो यथा निर्वृतिमभ्युपेतो नैवावनिं गच्छति नान्तरिक्षम् ।
दिशं न काञ्चिद्विदिशं न काञ्चितस्नेहक्षयात्केवलमेति शान्तिम् ॥
एवं कृती निर्वृतिमभ्युपेतो नैवावनिं गच्छति नान्तरिक्षम् ।
दिशं न काञ्चिद् विदिशं न काञ्चित्क्लेशक्षयात् केवलमेति शान्तिम् ॥
– सौन्दरनन्द १६।२८,२९

७. तार्किको हि अनागमज्ञः स्वबुद्धिपरिकल्पितं यत्किञ्चिदपि कथयन्ति ।
– कठोपनिषद् १।२।९ शाङ्करभाष्य ।

८. आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिधिसितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्याविज्ञानेनेदं सर्वं विदितम् ।
–बृहदारण्यकोपनिषद् २।४।५

अर्थात् ब्रह्मसाक्षात्कारका अभ्यर्हितम अर्थात् साक्षात्साधन भने होइनन् । साक्षात्साधन चाहिँ श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुसँग विधिपूर्वक श्रवण गरिएको आफ्नै शाखाको [९]वैदिक महावाक्य मात्रै हुन्छ भनेर शास्त्रले भनेको छ । माथि उल्लेख भएका साधनहरूलाई अझै विस्तृतीकरण गर्दा ब्रह्मज्ञानका साधनहरूमा परम्परया, वहिरङ्ग, अन्तरङ्ग र साक्षात् साधन गरेर चार थरी साधन भनेर पनि मानिन्छ। गृहस्थका लागि भने पञ्चाग्निविद्याको ज्ञान हुनुपर्ने श्रुतिको वचन छ। यो चाहिँ गृहस्थहरूका लागि पाँचौँ साधन हो ।

चारै वेद र उपनिषद्हरूमा समेत महावाक्यहरू छन् । मुमुक्षुले आफ्नै [१०]वेदशाखामा पठित महावाक्य नै गुरुबाट सुनेमा साक्षात्कारको साक्षात्साधन हुने र अरू शाखाको महावाक्यको श्रवण गरेमा प्रत्यवाय लाग्ने भनेर [११]शास्त्रहरूले भनेका छन् । अतः मुमुक्षुले त्यस कुरातर्फ विचार पुऱ्याउनु परम आवश्यक छ ।

वैदिक महावाक्यहरूको सङ्ख्या कसैकसैको मतमा धेरै भएको पनि भनिन्छ, किनभने वेदका सबै वाक्यहरू लौकिक वाक्यहरू जस्ता मानवरचित वाक्यहरू नभएर परमात्माका [१२]निःश्वासबाट उद्भूत वेदवाक्यहरू अपौरुषेय महावाक्यहरू हुन् । यसमा 'ननु न च'को कुनै तर्क कुतर्क गर्ने अवकाश रहँदैन । यति हुँदाहुँदै पनि अद्वैत वेदान्तमा भने जीव र ब्रह्मको ऐक्य बोध गराउँने अर्थात् अभेदबोधक [१३]वैदिक

---

९. साक्षान्महावचनमेव विमुक्तिहेतुः । – सङ्क्षेपशारीरकम् ३।२९५

१०. स्वाध्यायधर्मपठितं निजवेदशाखावेदान्तभूमिगतमादरपालितञ्च ।
– सङ्क्षेपशारीरकम् ३।२९५

११. हित्वा स्वस्य द्विजो वेदं यस्त्वधीत्य परस्य तु ।
शाखारण्डः स विज्ञेयः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ – लघ्वाश्वलायनस्मृतिः २४।१९

१२. अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यद्ऋग्वेदोयजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः । – बृहदारण्यकोपनिषद् २।४।१०

१३. अभेदबोधकं वाक्यं महावाक्यम् । – वेदान्तसन्दर्भ

वाक्यहरूमात्रै महावाक्य हुन् र अरू [१४]वैदिक महावाक्यहरू अवान्तर महावाक्यहरू हुन् भनेर शास्त्रले वर्गीकरण गरेको पाइन्छ ।

अब जिज्ञासा उत्पन्न हुन सक्तछ – जीव र ब्रह्मको ऐक्यबोधक त्यस्ता अखण्डार्थक बोधक महावाक्यहरू कुन कुन हुन् र कति छन् ? ती मध्ये गुरुबाट श्रवण गर्नुपर्ने महावाक्यहरू कुन कुन हुन् र आफैँले अनुभव गर्ने महावाक्यहरू कुन कुन हुन् ? भन्ने सम्बन्धमा सबै वेदवाक्यहरू महनीय, श्रवणीय र मननीय भए तापनि जीव र ब्रह्मको ऐक्यबोधक महावाक्यहरू चार वेदहरूका चार ओटा हुन् भनेर [१५]शास्त्रमा उल्लेख भएको पाइन्छ । ती हुन् ऋग्वेदको 'प्रज्ञानं ब्रह्म', शुक्ल यजुर्वेदको 'अहं ब्रह्मास्मि', सामवेदको 'तत्त्वमसि' र अथर्ववेदको 'अयमात्मा ब्रह्म' ।

वैदिक महावाक्यहरू जीव र ब्रह्मको एकताबोधक अभ्यर्हिततम द्वार, साधन, कारण वा हेतु मात्र हुन् तर तिनीहरू साध्य चाहिँ होइनन्, यिनलाई घोकेर, कण्ठ पारेर वा जपेर मात्रै मुमुक्षुले मोक्ष प्राप्त गर्न सक्तैन तर यसको मायिक उपाधि वा विशेषणरहित प्रातिपदिकार्थका रूपमा जीव र ब्रह्ममा निरन्तर अनुस्यूत वा प्रवाहित चेतन तत्त्वलाई सर्वथा आत्मसात् वा अनुभव हुनु नै ब्रह्मसाक्षात्कार वा मोक्ष वा कैवल्य हो । यी महावाक्यहरू केवल उपाधिरहित चेतनमा पुग्ने द्वार हुन् वा मिथ्या मायिक साधन हुन् भन्ने बुझेर श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुसँग आफ्नो वेदशाखाको अधिकार प्राप्त वैदिक महावाक्य विधिपूर्वक

---

१४. स्वरूपबोधकं वाक्यमवान्तरवाक्यम् ।

– (ऐतरेयोपनिषद् ३।१।३) (बृहदारण्यकोपनिषद् १।४।१०)

१५. अथ महावाक्यानि चत्वारि, यथा ॐ प्रज्ञानं ब्रह्म (ऋग्वेदः), ॐ अहं ब्रह्मास्मि (यजुर्वेदः), ॐ तत्त्वमसि (सामवेदः) र ॐ अयमात्मा ब्रह्म (अथर्ववेदः) ।

– शुकरहस्योपनिषद् १

श्रवण गरेर पूर्ण श्रद्धा र विश्वासका साथ मनन र निदिध्यासनपूर्वक मायिक कामना, एषणा र व्यावहारिक प्रपञ्चबाट माथि उठेर निरन्तर ब्रह्मचिन्तन र ब्रह्माभ्यास गरेमा मात्रै महावाक्य श्रवणको सार्थकता हुन सक्तछ। अन्यथा [१६]हात्तीको स्नान जस्तो निरर्थक प्रयास ठहरिन्छ।

उपर्युक्त अनुसार महावाक्यको श्रवण नै मोक्षतर्फ प्रस्थान गर्ने आन्तरिक साधनका रूपमा श्रुतिले उपदेश गरेको छ। किन्तु गुरुबाट मुमुक्षुले श्रवण गर्नुपर्ने चारथरी वेदहरूका महावाक्यहरू कुन कुन हुन् र मुमुक्षुले ब्रह्मसाक्षात्कार पछि अनुभव गरेको जानकारी दिने वाक्यहरू कुन कुन हुन् ? तिनको पनि ज्ञान हुनु आवश्यक छ। किन्तु शुक्लयजुर्वेद बाहेक अरू वेदहरूका श्रवणात्मक र अनुभवात्मक महावाक्यहरू कुन कुन हुन् भनेर छुट्याउन म जस्तो किञ्चित्ज्ञलाई दुरूह र असम्भव जस्तै भए पनि धृष्टता भने गर्न लागेको छु।

सर्वप्रथम ऋग्वेदीय महावाक्य प्रज्ञानं ब्रह्मको नै चर्चा गरौँ। ऋग्वेदको ऐतरेय ब्राह्मण अन्तर्गत द्वितीय आरण्यकको ४,५ र ६ अध्यायलाई ऐतरेयोपनिषद् भनिन्छ। त्यस उपनिषद्मा 'प्रज्ञानं ब्रह्म'को उल्लेख भएको छ। त्यसै वाक्यलाई महावाक्य भन्ने चलन छ। वस्तुतः एकातर्फ त्यो महावाक्य कुनै मुमुक्षुले ब्रह्मसाक्षात्कारका लागि उपसत्तिपूर्वक श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरु समक्ष गएर श्रवण गर्ने विधिपूर्वक इच्छा राखेको र गुरुबाट उपदेश भएको पनि देखिँदैन भने अर्कोतर्फ कुनै मुमुक्षुले अनुभव गरेर बोलेको पनि देखिँदैन। केवल श्रुतिले प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं,

---

१६. क्वचिन्निवर्ततेऽभद्रात्क्वचिच्चरति तत्पुनः।
प्रायश्चित्तमथोऽपार्थं मन्ये कुञ्जरशौचवत्॥
कर्मणा कर्मनिर्हारो न ह्यात्यन्तक इष्यते।
अविद्वदधिकारित्वात्प्रायश्चितं विमर्शनम्॥ – भागवत ६।१।१०– ११

प्रज्ञानेत्रो लोकः, प्रज्ञा प्रतिष्ठा, भन्दै गएर अन्तमा सबैको अधिष्ठान वा आश्रय प्रज्ञान भएकोले प्रज्ञान नै ब्रह्म हो भन्ने आशयले [१७]'प्रज्ञानं ब्रह्म' भनेर उल्लेख गरको देखिन्छ। यसैलाई महावाक्यको संज्ञा शुकरहस्योपनिषद्, पञ्चदशी आदिले दिएका छन् । किन्तु यो महावाक्य श्रवणात्मक हो कि ! उपदेशात्मक हो कहीँ कतै कसैले पनि भन्न सकेको देखिँदैन । किनभने कसैले सुनेको र अनुभव गरेको प्रमाण श्रुतिमा पाइँदैन ।

अथर्ववेदीय ब्राह्मणभागका अन्तर्गत माण्डूक्योपनिषद् पर्दछ । त्यसै स्वल्पकाय उपनिषद्मा [१८]'अयमात्मा ब्रह्म' वाक्य आएको छ। त्यो अर्थववेदीहरूका लागि मात्र हो । त्यसै वाक्यलाई महावाक्य भनिन्छ। 'प्रज्ञानं ब्रह्म' महावाक्य जस्तै त्यस वाक्यलाई पनि श्रवणात्मक वा उपदेशात्मक केही पनि भन्न सकिने देखिँदैन । किनभने श्रुतिले सोझै भनेको मात्रै छ। यस महावाक्यको जिज्ञासापूर्वक कुनै मुमुक्षुले गुरुबाट श्रवण गरेको र अनुभव गरेको समेत देखिँदैन । प्रज्ञानं ब्रह्म वाक्य जस्तै यस अयमात्मा ब्रह्म भन्ने वाक्यले पनि जीव र ब्रह्मको अभेद देखाएको हुँदा यसलाई महावाक्य भनिएको हो । यसले पनि अरू महावाक्यहरू जस्तै जीव र ब्रह्मको [१९]अखण्डार्थत्वको प्रतिपादन गर्दछ । अतः महावाक्य हो । तर त्यो पनि श्रवणात्मक अथवा अनुभवात्मक वाक्य हो ? प्रष्ट छैन ।

शुक्लयजुर्वेद माध्यन्दिनीय शाखाध्यायी मुमुक्षुहरूका लागि भने उपदेशात्मक महावाक्य र अनुभवात्मक महावाक्य दुवै नै उक्त वेद

---

१७. एष ब्रह्मैष इन्द्र एष ... प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म । – ऐतरेयोपनिषद् ३।१।३

१८. सर्वं ह्येतत् ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पात् । – माण्डूक्योपनिषद् २

१९. अखण्डार्थबोधकत्वं महावाक्यत्वम् ।
महावाक्यार्थं बोधेऽवान्तरवाक्यार्थबोधे हेतुः ॥ – वेदान्तपरिभाषा ।

अन्तर्गतको शतपथ ब्राह्मणमा पर्ने बृहदारण्यकोपनिषद्मा आएका छन् । [२०]श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरु याज्ञवल्क्यसमक्ष गुरूपसत्तिपूर्वक ब्रह्मजिज्ञासाका लागि चरणमा परेर उपसन्न भएका साधन चतुष्टयसम्पन्न मुमुक्षु राजा जनकलाई विधिपूर्वक गुरुले अभय [२१]ब्रह्मको उपदेश गरेपछि राजा जनकलाई कालान्तरमा [२२]'म ब्रह्म हुँ' भन्ने अनुभूति हुनसक्ने देखिन्छ ।

वेदका अरू शाखाहरूमा पठित उपदेशात्मक तत्त्वमसि आदि महावाक्यहरूमा जस्तो सर्वनाम आदि शब्दहरू प्रयोग गरेर अप्रत्यक्ष शैलीमा गुरुले उपदेश गरे जस्तो नभएर प्रत्यक्ष नै उपसन्न भएका मुमुक्षु राजा जनकको नाम नै लिएर उनलाई बृहदारण्यकोपनिषद् मा भने सोभ्कै अभय अर्थात् ब्रह्मको उपदेश गरेको देखिन्छ । यो साक्षात् ब्रह्मसाक्षात्कार गराउने उपदेश हो भन्ने यसबाट ज्ञात हुन्छ । [२३]अभय शब्द ब्रह्मवाचक भएको श्रुतिबाटै थाहा हुन्छ । जुन क्षण मनुष्य मृत्युरूपी भयबाट छुटेर अभय अवस्थामा प्राप्त हुन्छ तत्कालै ऊ अभय ब्रह्म भइहाल्दछ । यसै कुराको द्योतक अभय भएकाले यस श्रवणात्मक महावाक्यमा श्रुतिले ब्रह्मका प्रतीकका रूपमा अभय शब्दको प्रयोग गरेको देखिन्छ ।

यस सन्दर्भमा केही विद्वान्हरू बृहदारण्यकोपनिषद् २।५।१९ र ४।४।५ मा दुई पटक पठित 'अयमात्मा ब्रह्मलाई' पनि शुक्लयजुर्वेद शाखाध्यायीहरूका लागि गुरुबाट श्रवण गरिने महावाक्य हो भन्दछन् ।

---

२०. जनको ह वैदेहः कूर्चादुपावसर्पन्नुवाच नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्यानु मा शाधीति ।
– बृहदारण्यकोपनिषद् ४।२।१

२१. अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि । – बृहदारण्यकोपनिषद् ४।२।४

२२. अहं ब्रह्मास्मि । – बृहदारण्यकोपनिषद् १।४।१०

२३. अभयं हि ब्रह्म । – माध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मण १४।७।२१।३१

सर्वप्रथम त यो महावाक्य शुक्लयजुर्वेदमा भए पनि अथर्ववेदशाखाको महावाक्य भनेर शुकरहस्योपनिषद्, पञ्चदशी आदि शास्त्रहरूमा उल्लेख भएको हुँदा अधिकार नभएका वेदशाखाको महावाक्य अर्को वेदशाखाध्यायीले श्रवण गर्न मिल्दैन र श्रवण गरे पनि [२४]शाखारण्ड हुने शास्त्रीय वचन पाइन्छ। दोस्रो कुरो माथि सम्बन्धित सन्दर्भमा उल्लेख भए अनुसार उक्त वाक्य कुन र कस्तो गुरुले कस्तो र कुन शिष्यलाई उपदेश गरेको हो ? भन्ने प्रसङ्ग सम्बन्धित वेदशाखामा देखिँदैन। तेस्रो कुरा उक्त महावाक्य श्रवण गर्ने हो कि ब्रह्मसाक्षात्कारपछि मुक्त पुरुषले अनुभव गर्ने हो ? सो पनि थाहा नभएकाले शुक्ल यजुर्वेद शाखाध्यायी मुमुक्षुले श्रवण गर्न मिल्ने देखिँदैन।

सामवेदीय तवलकार ब्राह्मण अन्तर्गत छान्दोग्योपनिषद्मा महावाक्य तत्त्वमसि पठित छ। यो श्रवणात्मक महावाक्य अत्यन्त प्रसिद्ध छ। यसको उल्लेख [२५]आचार्य शङ्कर, [२६]आचार्य सुरेश्वर लगायतका अरू आचार्यहरूले पनि आफ्ना ग्रन्थहरूमा उदाहरणका लागि तत्त्वमसि आदि भनेर उल्लेख गर्नु भएको छ। त्यतिमात्रै होइन [२७]पुराण र अरू शास्त्रहरूमा पनि यसको चर्चा पाइन्छ। अतः यसको विशेष चर्चा र विवेचना गर्नु पर्ने देखिन्छ।

---

२४. हित्वा स्वस्य द्विजो वेदं यस्त्वधीते परस्य तु।
शाखारण्डः स विज्ञेयः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ – लघ्वाश्वलायनस्मृतिः २४।१९

२५. यस्यैव स्फुरणं सदात्मकमसत्कल्पार्थकं भासते।
साक्षात्तत्त्वमसीति वेदवचसा यो बोधयत्याश्रितान् ॥ – दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम् ३

२६. तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थ सम्यग्धीजन्ममात्रतः।
अविद्या सह कार्येण नासीदस्ति भविष्यति ॥
– बृहदारण्यकोपनिषद् वार्तिक ४।४।४९७

२७. तत्त्वमस्यादिवाक्यानामुपदेष्टा तु पार्वति।
कारणाख्यो गुरुः प्रोक्तो भवरोगनिवारकः ॥ – स्कन्दपुराण, उत्तरखण्डः।

सामवेद अन्तर्गत रहेको छान्दोग्योपनिषद्‌मा पठित तत्त्वमसि महावाक्य उपदेशात्मक महावाक्यका रूपमा अत्यन्त प्रसिद्ध भएको प्रमाण आचार्यहरूले उल्लेख गरेका र पुराणहरूमा आएको उपर्युक्त केही उद्धरणहरूबाट पनि स्पष्ट थाहा हुन्छ । यसको मुख्य कारण उक्त वाक्य विशेष्य, विशेषण र विभक्ति समेत राखेर उपदेष्टा गुरुले स्पष्ट बुझाउन र शिष्यले बुझ्न सक्ने गरी उपनिषद्‌मा आख्यायिका सहित गुरु र शिष्य अथवा पिता र पुत्रका बीचको प्रश्नोत्तरपूर्वक संवादका रूपमा आएको हुँदा एकातर्फ प्रसिद्ध हुन गएको हो भने अर्कोतर्फ आचार्यहरू र पुराणहरूले पनि अरू वेदशाखाका उपदेशात्मक महावाक्यहरूको उल्लेखै नगरी केवल सामवेदशाखीहरूका लागि उक्त तत्त्वमसि महावाक्यलाई साँच्चै सबै वेदका शाखाध्यायीहरूका लागि पनि श्रवणात्मक महावाक्य हो कि ! जस्तो गरेर प्रशस्त उल्लेख र चर्चा गरेको हुँदा पनि विद्वान्, गुरु, महात्मा, उपदेष्टा र प्रवचनकर्ताहरूमा प्रसिद्ध पनि हुन गएको देखिन्छ । किन्तु यसको वास्तविकता अर्कै छ ।

वास्तविक रूपमा 'तत्त्वमसि' महावाक्य मुक्त हुने इच्छाले साधन चतुष्टयसम्पन्न कुनै मुमुक्षु उत्तम अधिकारी शिष्यले गुरुसमक्ष गएर विनीत भावले प्रणिपातपूर्वक गुरूपसत्ति गरेर ब्रह्मजिज्ञासा गरेपछि गुरुले ब्रह्मोपदेश गरेको देखिँदैन, बरु यसको प्रतिकूल गुरुकुलमा बाह्र वर्षसम्म सम्पूर्ण वेद पढेर र त्यहाँबाट स्नातक भएर घर फर्किएका छोरा श्वैतकेतुमा देखिएको उद्दण्डता, अहम्मन्यता, सर्वज्ञता, स्तब्धता, अशिष्टता, अनुशासनहीनता आदि दुर्गुणहरू परिमार्जन गरेर सभ्य, शिष्ट, अनुशासित र असल पुत्र बनाउने इच्छाले करुणाका मूर्ति पिता उद्दालकले उपसत्ति र जिज्ञासा विना

पनि एकमात्र पुत्र श्वेतकेतुलाई सत् आत्माको उपदेश गरेको [२८]उपनिषद् र उपनिषद्मा आएको आख्यायिकाबाट देखिन्छ ।

[२९]ब्रह्मज्ञानका लागि गुरुसमक्ष आएको शिष्यले प्रणिपातपूर्वक ब्रह्मजिज्ञासा राखेर गुरुसँग प्रश्न गर्नुपर्नेमा प्रकृत प्रसङ्गमा यसको प्रतिकूल पिताले नै छोरासँग प्रश्न गरेको उपनिषद्बाट देखिन्छ । उद्दालकले श्वेतकेतुलाई पहिलो प्रश्न जुन एउटा जानेपछि सबै जानिन्छ, अर्थात् जुन वस्तु जानेपछि अश्रुत श्रुत हुन्छ, अमत मत हुन्छ र अविज्ञात विशेषरूपले ज्ञात हुन्छ भन्दै उदाहरणका रूपमा मायिक वस्तु मृत्तिका जानेपछि त्यसका विकारका रूपमा माटोबाट बनेका घडा, सुराही आदि सबैको ज्ञान हुन्छ । यी [३०]वाणीका आश्रयभूत नाममात्रै हुन् । ती सबै विकारहरूको उपादान कारण मृत्तिका मात्रै व्यावहारिक सत्य हो भनेर उपदेश दिए । त्यसपछि सुन, फलाम, आदि र तिनबाट बनेका वस्तुहरूको उपदेश गरे । अतः सत् आत्मा सत्य हो अरू सबै असत्य हुन् भन्दै सृष्टिको आरम्भमा त्यो एकमात्र अद्वितीय सत् मात्रै थियो अरू केही थिएन, त्यसै सत् आत्माले म धेरै होऊँ भनेर इच्छा गरे अनुसार यो दृश्यमान् भूतभौतिक सृष्टि मायाद्वारा भएको हो भनेर पनि बताए ।

यसरी जगत्, जीव र उसका जाग्रदादि तीन अवस्थाको पनि विभिन्न उदाहरणपूर्वक उपदेश दिँदै अन्त्यमा सम्पूर्ण चराचर स्थूल

---

२८. स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः सर्वान् वेदानधीत्य महामना अनूचानमानी स्तब्ध एयाय । तं ह पितोवाच श्वेतकेतो यन्नु सोम्येदं महामना अनुचानमानी स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यः । – छान्दोग्योपनिषद् ६।१।२

२९. तद् विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ – गीता ४।३४

३०. यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् । – छान्दोग्योपनिषद् ६।१।४

र सूक्ष्म प्रपञ्चको समेत सृष्टिको मूलाधार उपादान कारण त्यही सत् आत्मा हो भनेर विभिन्न उदाहरण दिँदै नौ नौ पटकसम्म पिता उद्दालकले पुत्र श्वेतकेतुलाई उपदेश दिँदै [३१]तिमी पनि त्यही सत् आत्मा हौ भनेपछि श्वेतकेतुले आफू सत् आत्मा भएको जाने भनेर उपनिषद्ले अन्तिम मन्त्रमा भनेको छ।

उपर्युक्त अनुसार सबै वेदहरूको अध्ययन गरेर स्नातक भएर गृहस्थाश्रममा प्रवेश गर्न गुरुकुलबाट घरमा आएको पुत्र श्वेतकेतुमा दुर्गुणहरू देखेर दयालु पिताले उनका दुर्गुणहरू परिमार्जन गरेर सद्गृहस्थ बनाउन उपदेश गरेको उपनिषद्बाट देखिन्छ। 'तत्त्वमसि' महावाक्यको उपदेशपछि श्वेतकेतुले आफू सत् आत्मा भएको जाने भनेर उपनिषद्ले भनेकोबाट त्यसभन्दा पहिले उनले मिथ्या शरीरलाई आत्मा ठानेका रहेछन् भन्ने ध्वनित हुन्छ। किन्तु श्वेतकेतुले 'म सत् आत्मा हुँ' भनेर अनुभूति गरेको भने देखिँदैन।

श्रवणकर्ताले सामवेदशाखाको महावाक्यको श्रवण, मनन र निदिध्यासन समेत गरेर परिपाक भएपछि उसलाई अनुभव हुनुपर्दछ। सत् आत्माको उपदेश भएपछि आफू सत् आत्मा भएको श्वेतकेतुले जाने तर मुक्त गराउन उद्दालकले श्वेतकेतुलाई उपदेश नगरेको र श्वेतकेतुले पनि मुक्तिको इच्छाले श्रवण नगरेकाले उनले आफू शुद्ध, अद्वितीय र अखण्ड ब्रह्म भएको अनुभव भने उनले गरे को उपनिषद्बाट देखिँदैन। एकातर्फ यस सन्दर्भमा तिमी अभय ब्रह्म हौ भनेर उद्दालकले उपदेश नगरेकाले ब्रह्मात्मभावको श्वेतकेतुलाई अनुभव भएन भने अर्कातर्फ एउटा वेदशाखामा पठित तत्वमसि महावाक्य सुनेर अर्को वेदशाखामा पठित अहं ब्रह्मास्मिको अनुभव

---

३१. स यथा तत्र नादाह्येतैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति तद्धास्य विजज्ञौ विजज्ञाविति। – छान्दोग्योपनिषद् ६।१६।३

हुने कुरै भएन। त्यसै कारण वेदको सिद्धान्त अनुकूल यस सामवेदीय छान्दोग्योपनिषद्मा 'तत्त्वमसि'को उपदेशपछि 'तद्धास्य विजज्ञौ' भनेर जाने भनिएको हो, किनभने अन्यथा श्रुतिविपरीत हुने थियो। अतः अद्वैतवेदान्त पढेका, बुझेका र जानेका विद्वान्, आचार्य, गुरु, प्रवचनकर्ता, उपदेष्टा र मुमुक्षुहरूले समेत 'तत्त्वमसि' सबै वेदीहरूका मुमुक्षुले श्रवण गर्ने महावाक्य हो र 'अहं ब्रह्मास्मि' सबै वेदका मुमुक्षुले अनुभव गर्ने महावाक्य हो भन्नु सर्वथा मिल्दैन।

'तत्त्वमसि'को उपदेशपछि 'तद्धास्य विजज्ञौ' भन्दा उपक्रम अनुसार उपसंहार मिल्न गएको छ। यसको विपरीत 'तत्त्वमसि' महावाक्यको श्रवण गरेर 'अहं ब्रह्मास्मि'को अनुभव हुन्छ भन्नु उपदेशविपरीत, श्रुतिविपरीत र [३२]षड्विध तात्पर्य लिङ्गग्राहक प्रमाणविपरीत पनि हुने स्पष्ट नै देखिन्छ। अतः यो बुझेर उपदेश गर्नु, बुझ्नु र लेख्नु समीचीन हुने देखिन्छ।

पिताको तत्त्वमसि अर्थात् त्यो सत्य हो त्यो आत्मा हो भन्ने उपदेश सुने पश्चात् पुत्र श्वेतकेतुले त्यसलाई जाने भनेर उपनिषद्ले भनेको देखिन्छ तर महावाक्य श्रवण गर्ने श्वेतकेतुले 'मैले त्यसलाई जानेँ' भनेर कन्ठतः व्यक्त गरेको भने देखिँदैन। त्यसपछि छान्दोग्योपनिषद्को छैटौँ अध्यायको प्रथमखण्डदेखि सोह्रौँ खण्डसम्म आएको उद्दालक र श्वेतकेतुको आख्यायिका समाप्त हुन्छ र छैटौँ अध्याय पनि समाप्त हुन्छ। उपदेश सुनेपछि श्वेतकेतु प्रवृत्ति वा निवृत्ति कुन मार्गमा लागे भन्ने उक्त आख्यायिकाबाट थाहा पाइँदैन। यो कुरा थाहा पाउँनका लागि बृहदारण्यकोपनिषद्को छैटौँ अध्यायको दोस्रो ब्राह्मणमा

---

३२. उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम्।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये॥ – बृहत्संहिता

र छान्दोग्योपनिषद्को पाँचौँ अध्यायको तेस्रो खण्डमा आएको श्वेतकेतुसम्बन्धी आख्यायिकाहरूको अध्ययन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

पिताको उपदेशपछि श्वेतकेतुले विवाह गरेर गृहस्थाश्रममा प्रवेश गरेको देखिन्छ । किनभने श्वेतकेतुले पछि गएर पिता उद्दालकसँग पञ्चाग्निविद्याको उपदेश गर्न अनुरोध गरेका थिए । गृहस्थाश्रममा रहेका गृहस्थीले ब्रह्मज्ञान गरेर मुक्त हुनका लागि पञ्चाग्निविद्या जान्नुपर्ने श्रुतिको आदेश भएकाले श्वेतकेतुले उनका पिता उद्दालकसँग पञ्चाग्निविद्याको जिज्ञासा गरेका थिए । किनभने [३३]उत्तरमार्गद्वारा ब्रह्मलोक जाने साधन भएको पञ्चाग्निविद्या नजानीकन अर्चिरादि मार्गद्वारा क्रममुक्तिमा जान नसकिने भएकाले पञ्चाग्निविद्याको उपदेश गर्न श्वेतकेतुले पिता उद्दालकसँग अनुरोध गरेका थिए । छान्दोग्योपनिषद्मा आएको उक्त मन्त्रको 'तद्य इत्थं विदुः' वाक्यांशको भाष्य गर्दै आचार्य श्रीशङ्करले उपनिषद्मा आएको पञ्चाग्निविद्याको महत्त्व दर्साउनुभएको छ । जस्तै [३४]यहाँ यस लोकका प्रति उत्थित भएका अधिकारी गृहस्थहरूमा जसले पञ्चाग्निविद्या जान्दछन् अर्थात् जसले द्युलोकादि अग्निहरूबाट क्रमशः उत्पन्न भएका हामीहरू अग्निस्वरूप किं वा पञ्चाग्निमय नै हौँ भनेर जान्दछन् ती अर्चिरादिका अभिमानी देवताहरूद्वारा ब्रह्मलोकसम्म लगिन्छन् ।

त्यस पञ्चाग्निविद्याको ज्ञान गर्नुपर्ने आवश्यकता देखाउँदै

---

३३. तद्य इत्थं विदुः । ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते ।

– छान्दोग्योपनिषद् ५।१०।२

३४. तत् तत्र लोकं प्रत्युत्थितानामधिकृतानां गृहमेधिनां य इत्थमेवं यथोक्तं पञ्चाग्निदर्शनं द्युलोकाद्यग्निभ्यो वयं क्रमेण जाता अग्निस्वरूपाः पञ्चाग्न्यात्मान इत्येवं विदुर्जानीयुः ।

– शाङ्करभाष्य – छान्दोग्योपनिषद् ५।१०।२

यसै उपनिषद्को यसै खण्डको अन्तिम मन्त्रमा आएको प्रसङ्ग अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ, [३५]जुन यस प्रकार छ – सुन चोर्ने, मद्यपान गर्ने, गुरुकी पत्नी गमन गर्ने, ब्राह्मणको हत्या गर्ने यी चार पतित वा महापातकीहरू हुन् । तिनीहरूसँग संसर्ग वा व्यवहार गर्ने मानिस पाँचौँ महापातकीमा पर्दछ। [३६]किन्तु जुन मनुष्यले उपर्युक्त पञ्चाग्निविद्यालाई जान्दछ, त्यस मनुष्यले ती महापातकीहरूसँग संसर्ग गरे पनि उसलाई पाप लाग्दैन । ऊ शुद्ध पवित्र पुण्यलोक अर्थात् ब्रह्मादि लोकमा जान्छ जसले यो जान्दछ ।

पिता उद्दालकले पनि पञ्चाग्निविद्या नजानेकाले उक्त विद्याको उपदेश प्राप्त गर्न पाञ्चालदेशका [३७]क्षत्रियज्ञानी प्रवाहणकहाँ जान श्वेतकेतुलाई अह्राए । श्वेतकेतु त्यहाँ गए । प्रवाहणले श्वेतकेतुको पात्रताको परीक्षण गर्न केही प्रश्नहरू सोधे । किन्तु श्वेतकेतुले एक प्रश्नको पनि उत्तर दिन नसकेपछि उनी त्यसै घर फर्किए । उद्दालक आफैँ प्रवाहणसमक्ष गएर पञ्चाग्नि विद्या क्षत्रियोचित उपसत्तिपूर्वक पढेको प्रसङ्ग बृहदारण्यकोपनिषद्मा र छान्दोग्योपषिद्मा पनि देखिन्छ। किनभने त्यस समयसम्म क्षत्रिय जातिले मात्रै त्यो पञ्चाग्निविद्या जान्दथे । ब्राह्मणजातिमा पहिलो पटक त्यो विद्या उद्दालकले क्षत्रिय प्रवाहणबाट जान्ने मौका पाएको रहस्य उपनिषद्बाट थाहा हुन्छ ।

---

३५. स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिबश्ंच गुरोस्तल्पमावसन्ब्रह्महा चैते पतन्ति चत्वारः पञ्चमश्चाचरंस्तैरिति । – छान्दोग्योपनिषद् ५।१०।५

३६. अथ ह य एतानेवं पञ्चाग्नीन्वेद न सह तैरप्याचरन्पाप्मना लिप्यते शुद्धःपूतः पुण्यलोको भवति य एवं वेद य एवं वेद । – छान्दोग्योपनिषद् ५।१०।१०

३७. श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेयःपाञ्चालानां परिषदमाजगाम स आजगाम जैवलिं प्रवाहणं परिचर्यमाणं तमुदीक्ष्याभ्युवाद कुमारा ३ इति स भो ३ इति प्रतिशुश्रावानुशिष्टोऽन्वसि पित्रेत्योमिति होवाच ।

– बृहदारण्यकोपनिषद् ६।२।१

वस्तुतः मुमुक्षु गृहस्थले पञ्चाग्निविद्याको ज्ञान नभईकन कैवल्य प्राप्त गर्न नसक्ने देखिन्छ। यसका साथै अर्चिरादि देवयानमार्गबाट पनि जान नसकिने भएकाले यसको विशेष महत्त्व देखिन्छ।

उपर्युक्त विश्लेषणबाट वैदिक महावाक्य अरू मुमुक्षुहरूका लागि अभ्यर्हिततम द्वार हो तापनि गृहस्थीहरूका लागि पञ्चाग्नि विद्या जान्नु पनि अति आवश्यक रहेछ भन्ने थाहा हुन्छ। तत्त्वमसि महावाक्यको श्रवण गरेर त्यस वेला श्वेतकेतुलाई आफू सत् आत्मा भएको मात्र ज्ञान भएको, किन्तु आफू ब्रह्म नै भएको ज्ञान चाहिँ नभएको हुँदा गृहस्थाश्रममा रहेरै पनि श्रवण गरेको महावाक्यको मनन, निदिध्यासन र ब्रह्माभ्यास समेत गरेर साधना परिपाक भएपछि पनि गृहस्थले मोक्षका लागि पञ्चाग्निविद्याको ज्ञान गर्नु अनिवार्य भएको थाहा पाएर श्वेतुकेतुले सो विद्याको ज्ञान गर्न खोजेकोबाट थाहा हुन्छ। अतः गृहस्थ मुमुक्षुका लागि वैदिक महावाक्य श्रवणका साथै पञ्चाग्निविद्याको ज्ञान पनि श्रुति अनुसार अभ्यर्हिततम देखिन्छ। किनभने जे जसरी जस्तो रूपमा श्रवण गरेको भए पनि र जे जस्तो रूपमा बुझेको भए तापनि श्वेतकेतुले महावाक्यको श्रवण गरिसकेपछि पछि गएर श्रुतिअनुसार पञ्चाग्निविद्या जान्ने जिज्ञासा गरेकोबाट यो तथ्य र रहस्य खुल्दछ। ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु।

यतयः पश्यन्ति क्षीणदोषाः

यस अनन्त दृश्यमान् प्रपञ्चको बाह्य जड सृष्टि र आन्तर चर मानसिक सृष्टिमा दृष्टिको प्रथम स्थान रहेको देखिन्छ । यहाँ दृष्टि भन्नाले बाह्य ज्ञानेन्द्रिय र आन्तर इन्द्रियलाई समेत लिइएको छ । समष्टिरूपमा भन्ने हो सबै इन्द्रियहरूका प्रतीकका रूपमा दृष्टिलाई लिएर यस लेखलाई अघि बढाइएको छ ।

विभिन्न दर्शनहरूमा सृष्टि प्रक्रियाको विस्तार गरेको पाइन्छ । सृष्टिदृष्टिवादलाई स्थूलरूपमा द्वैतवादीहरूले स्वीकार गरेको देखिन्छ भने दृष्टिसृष्टिवाद अद्वैतवादीहरूले अङ्गीकार गरेर आफ्नू दर्शनमा सृष्टि प्रक्रियाको वर्णन गरेका छन् । यस लेखमा अद्वैतदर्शनको धारा अनुसार आफ्नू विचार व्यक्त गरिने छ ।

दृष्टिसृष्टिवादको ऊहापोहपूर्वकको शब्दजालरूपी महारण्यतर्फ प्रवेश नगरेर यस लेखलाई जिज्ञासु पाठकले सहजरूपमा हृदयङ्गम गर्न सक्ने गरी प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिने छ । दृष्टिको वैषम्य वा दोषको कारण व्यक्तिले ईश्वरकृत पूर्ण तथा निर्दुष्ट सृष्टिप्रपञ्चलाई दोषयुक्त र अपूर्ण देख्न थाल्दछ । सृष्टि अपूर्ण र दोषयुक्त नभए पनि द्रष्टाले आफ्नू दूषित आँखाले ईश्वरको शाश्वत सृष्टिमा अध्यारोप गरेर दोषयुक्त देख्तछ । बाहिरी चर्मचक्षुको दोषबाट निर्दुष्ट ईश्वरीय संरचना पनि धूमिल देखिने सानो तर लेखकले यो लेख्तै गर्दा भोगिरहेको अनुभव यहाँ प्रस्तुत गर्दा बुझ्न सहज हुने ठानेर प्रस्तुत गर्दै छु ।

यो लेखक सुरुदेखि नै पढिरहनु पर्ने र साथसाथै लेखिरहनु पनि पर्ने स्वभावबाट आक्रान्त व्यक्ति हो । केही दशकदेखि आँखाको शक्ति घटेको कारण चस्मा नामक उपनेत्र लगाएर काम चलाउँदै आएकोमा बिस्तारै आँखाको देख्ने शक्ति क्षीण हुँदै गयो । आँखाको

चिकित्सकलाई देखाउँन जाँदा दुवै आँखामा मोती बिन्दु भएर देख्ने शक्ति कम भएको हुँदा शल्यक्रियद्वारा आँखाको जालो हटाउने भन्ने चिकित्सकको सल्लाह अनुसार दुवै आँखाको एकै पटक शल्यक्रिया गर्न नहुने भएकाले प्रथम पटक देब्रे आँखाको शल्यक्रिया गरी केही दिन पट्टी बाँधेर र हाल पट्टी खोलेर दाहिने आँखो धमिलो भए पनि म दुवै आँखाले केही देख्न सक्ने भएको छु ।

उपर्युक्त परिप्रेक्ष्यमा यो लेखकको आँखो ठीक भइनसकेको र बारम्बार औषधि हालिरहनु पर्ने र शल्यक्रिया गरिएको देब्रे आँखामा कालो चस्मा लगाएर र शल्यक्रिया गर्न बाँकी अत्यन्त धूमिल ज्योति भएको दाहिने आँखा समेतको सहयोग लिएर नलेखी बस्न नसक्ने स्वभावले पीडित यो लेखक जसरी तसरी लेखिरहेको छ । यो लेखक अहिले दुइटा आँखाबाट दुई थरी दृश्य देखिरहेको छ । मायाको आवरण हटेको ब्रह्मज्ञानीले झलझलाकार ब्रह्मस्वरूपको सर्वत्र दर्शन गर्न पाए जस्तै देब्रे आँखाको ज्योतिलाई अनावृत गरिदिएपछि त्यस आँखाले सर्वत्र शरदऋतुको निरभ्र नीलो आकाश जस्तो स्वच्छ, शान्त र सुन्दर देख्न पाउँदा मन नै प्रफुल्लित भयो । लेखकको यो नयाँ अनुभव थियो भने अर्कातर्फ शल्यक्रिया गर्न बाँकी रहेको दाहिने आँखाले कामना र एषणाको जालोले अन्तःकरण ढपक्क ढाकिएको अविवेकी अज्ञानी संसारीले यस संसारमा मायाको अस्पष्ट धूमिल दृश्य प्रपञ्च मात्रै देखे झैँ गरेर सबैतिर अध्याँरो, कुहिरो, तुवाँलो र मैलो आवरणले ढाकेजस्तो देखिरहेको थियो ।

उपर्युक्त अनुसार यस लेखकले दुइटा आँखाले दुइथरी दृश्यहरूको अनुभूतिका साथै यदाकदा दुवै थरी आँखाको उज्यालो र अध्याँरो ज्योति एकै ठाउँमा मिसिँदा रागे, पाटे,

छिर्मिरे र तीबाट सिर्जित नानाथरीका दृश्यावली साक्षीभावमा अवस्थित भएर हेर्ने गर्दथ्यो ।

यसरी आफ्नू स्वानुभूत व्यावहारिक स्थूल कुरालाई लेखकले सूक्ष्मतर्फ प्रवेश गर्ने द्वारका रूपमा साधारणीकरण गर्ने प्रयास गरेको हो । आपाततः हेर्दा माथि दृष्टिदोष भनेर बाहिरी जड चर्मचक्षुका दोषलाई भन्न खोजेको जस्तो देखिए तापनि यसलाई उपलक्षणका रूपमा मात्रै लिइएको हो, परमार्थतः यसको वर्ण्य विषय यतिमा मात्र सीमित नभएर सूक्ष्मतर्फ नै प्रविष्ट हुन्छ ।

मोक्षका साधनकै रूपमा परमात्माले मुमुक्षुलाई उपलब्ध गराइएका माया, मायाको कार्य पञ्चमहाभूत, त्यसका विकाररूपमा सिर्जित प्राणीको स्थूल र सूक्ष्म शरीरका साथै ज्ञानेन्द्रियादि बाह्यकरण तथा अन्तःकरणको ठूलो महत्त्व हुन्छ । सहीरूपमा तिनको सदुपयोग मुमुक्षु साधकले गर्न सकेमा तिनैका सहायताले मनुष्य मुक्त हुन पनि सक्तछ । किन्तु नबुझीकनै केही हठवादी अज्ञानी महात्माहरू मनलाई नरोकीकन अत्युत्तम मुक्तिका साधनका रूपमा परमात्माले मनुष्यलाई प्रदान गरेको आँखा फुटाउने, लिङ्ग छेदन गर्ने, शरीरका हस्तपादादि अङ्गहरूलाई विकृत र अपाङ्ग गराउने कुकर्म पनि गर्दछन् । वस्तुतः इन्द्रिय र शरीरका हस्तपादादि अङ्गहरू ढुङ्गा जस्तै जड, अचेतन र परचालित उपकरणहरू हुन् । स्थूलरूपमा व्यवहारतः भन्दाखेरि बाह्य इन्द्रियहरू, अन्तःकरणरूप मन र बुद्धिद्वारा सञ्चालित हुन् । किन्तु परमार्थतः मन र बुद्धि पनि जड भएकाले आफैँ सञ्चालित नभएर आध्यासिकरूपमा बुद्धि उपहित चेतन कर्ताबाट सञ्चालित हुन् । जस्तै [१]बुद्धि आदि करणहरू कर्ताबाट प्रयुक्त वा सञ्चालित हुन्छन्, करण वा साधन भएकाले सिकर्मीले काठको काम गर्दा प्रयोग गरिने बसिला

१. बुद्ध्यादीनि कर्तृप्रयोज्यानि करणत्वाद् वास्यादिवत् । – श्रीधरीटीका, भागवत

आदिका सरह भनेर श्रीधर स्वामीले अनुमानद्वारा बुझाउन खोज्नु भएको छ ।

दृष्टिको दोष मानिने करणहरूमा ज्ञानेन्द्रियहरूमध्ये सबैभन्दा प्रभावकारी इन्द्रिय आँखा नै हो । यसले दृश्यात्मक संसारको जानकारी मनलाई प्रवाहित गर्दछ । मनले बुद्धिसम्म आध्यासिक सम्बन्धद्वारा विस्तारित बुद्धि उपहित चेतन प्रमाताले स्वीकृति दिएपछि आँखाले रूपको ज्ञान गराएको भन्ने लोक व्यवहार हुन्छ । अन्यथा जड आँखाको रूपको ज्ञान गराउने शक्ति हुँदैन ।

सारा यो दृश्य प्रपञ्च ईश्वरको ईक्षण र कामनाबाट नै सुरु र विस्तारित भएको प्रमाण श्रुतिहरूमा पाइन्छ । सृष्टिका सुरुमा विश्वस्रष्टा ईश्वरले [२]म एउटाबाट धेरै होऊँ भन्ने इच्छा गरेर यस विशाल सृष्टिको सृजना गरे अर्थात् आफैँ प्रपञ्चका रूपमा विवर्तित भएर यस सृष्टिका कणकणमा सत्ता रूपले परमात्मा प्रविष्ट भए भनेर श्रुतिले भनेको छ ।

आँखाले हेरेर र मनले कामना गरेपछि त्यसले ईश्वरलाई त निर्गुणबाट सगुण गराएर र निराकारबाट साकार स्वरूप गराएर फसाउँछ भने सामान्य मनुष्य नफस्ने कुरै भएन । भनिन्छ सृष्टिको प्रथम प्रभातमा सृष्टिका स्रष्टा रमाएनन् किनभने [३]एक्लै भएकाले रमाएनन् । यसै कारण उनले एकबाट अनेक हुन चाहे र संसार फैलाए इत्यादि श्रुतिको भनाइ रूपकका रूपमा पाइन्छ ।

---

२. तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय । – छान्दोग्योपनिषद् ६।२।३
एकोऽहं बहुस्यां प्रजायेय । सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च । तत्सृष्टा तदेवानुप्राविशत् ।
– तैत्तिरीयोपनिषद् २।६।१

३. स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत् ।
– बृहदारण्यकोपनिषद् १।४।३

यो दृश्यमान् अखिल ब्रह्माण्ड ईश्वरद्वारा गरिएको भूतभौतिक अकल्पनीय सृष्टि हो। यस्तो विचित्रको सृष्टि ईश्वरले कुन साधनले कुन कच्चा पदार्थ प्रयोग गरेर कहाँ बसेर बनायो ? आदि तर्कवितर्क मानिसले गर्नुलाई कुतर्क भनिन्छ। किनभने सीमित बुद्धि, क्षणिक आयु, सीमित शक्ति, सामर्थ्य र क्षमता भएको निरीह मनुष्यले आफ्नू [४]सामर्थ्यभन्दा बाहिरका अचिन्त्य विषयमा तर्क गरेर विनाश्रुतिप्रमाण तर्कवितर्क गर्नु हुँदैन। किनकि प्रकृतिभन्दा माथि रहेका ईश्वरका सृष्टि, स्थिति र लय आदि कामहरू अचिन्त्य हुन् भनेर शास्त्रले भनेको छ।

सृष्टि दुई प्रकारका हुने मत आचार्यहरूले व्यक्त गरेका छन्। ती सृष्टिहरूमा [५]ईश्वरले गरेका सृष्टि र जीवले गरेका सृष्टि समेत पर्दछन्। ईश्वरले सम्पूर्ण भूतभौतिक, चराचर र स्थावर, जङ्गम सृष्टिको रचना, पालना र संहार समेत गर्दछन् भन्ने अतिमानव कुरा मानवले सुन्दै आएको छ र प्रसिद्ध पनि छ। किन्तु अल्पज्ञ, अल्पजीवी तथा अत्यन्त अल्प सामर्थ्य भएको जीवले पनि सृष्टि आदि कार्य गर्दछ भन्ने सुन्दा र पढ्दा सहजरूपमा अज्ञानी संसारी मनुष्यले विश्वास गर्न सक्तैन। यसै कारण यसको चर्चा विभिन्न शास्त्रहरूले गरेको देखिन्छ। [६]ईक्षणदेखि लिएर प्रवेशसम्मको सृष्टि ईश्वरबाट हुने गर्दछ भने जाग्रत्देखि मोक्षपर्यन्तको संसार जीवले निर्माण गरेको हो भनिएको छ।

---

४. अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण साधयेत्।
प्रकृतिभ्यः परं यत्तु यदचिन्त्यस्य लक्षणम्॥ – महाभारत, शान्तिपर्व ५।१२

५. ईश्वरेणापि जीवेन सृष्टं द्वैतं प्रपञ्च्यते। – पञ्चदशी

६. ईक्षणादि प्रवेशान्ताः सृष्टिरीशेन कल्पिताः।
जाग्रदादिविमोक्षान्तः संसारो जीवकल्पितः॥ – पञ्चदशी ७।४

यो दृश्यमान् विशाल सृष्टि ईश्वरकृत सृष्टि हो जुन सृष्टिको प्रथम प्रभातमा ईश्वरको धेरै हुने कामनाबाट सत्तात्मक भूतभौतिक प्रपञ्चको सिर्जना गरे र चेतन वा जीव रूपले आफूले रचना गरेको त्यस सृष्टिभित्र प्रवेश गर्नुसम्म ईश्वरकृत सृष्टि हो। यसलाई पुराणको भाषामा सर्ग पनि भनिन्छ। यसपछि दोस्रो प्रकारको जीवको सृष्टिलाई विसृष्टि वा विसर्ग अथवा संसार पनि भनिएको छ। पञ्चीकृत स्थूल सृष्टि जीवाख्य ब्रह्माजीले गर्दछन् भने मनुष्यरूपी जीवले भने विहित, अविहित, निषेधित, मिश्र आदि नाना थरीका कर्महरू गरेर विभिन्न योनिमा जाने, आउने स्वर्गनरकादि संसारको रचना ब्रह्मज्ञान गरेर मोक्षमा प्राप्त नभएसम्म गरिरहन्छ। यति नै भिन्नता छ ईश्वरकृत सृष्टि र जीवकृत सृष्टिमा।

जीवले आफ्नै [७]अन्तःकरणावच्छिन्न अज्ञानद्वारा जगत्, परमेश्वर र जीवको कल्पना वा रचना गरेर उसको भूमभाव अर्थात् ब्रह्मभाव कलुषित वा आवृत गरेको छ। किन्तु जुन जीवात्माले ब्रह्मज्ञान गरेर आफ्नू स्वरूप अर्थात् ब्रह्मभावमा प्राप्त भएको छ, त्यस्तो जीवात्मा नै तीनै भुवनको एकमात्र कारण प्रत्यक्चिति अथवा अहङ्कारोपलक्षित चेतन साक्षी वा ईश्वर सर्वोत्कृष्टरूपमा सर्वत्र जीवभाव, साक्षीभाव र ईश्वरभावले समेत विराजमान छ भनेर आचार्य सर्वज्ञात्मुनिले भन्नुभएको छ।

अज्ञानावृत जीव आफ्नू दोषदृष्टि अर्थात् अज्ञानका कारण नै जीव, जगत्, र परमेश्वरको कल्पना गर्दछ। वस्तुतः परमात्मा बाहेक अरू वस्तु छँदै छैन। त्यो अज्ञान जीवात्मामा आश्रित छ परमात्मालाई विषय गर्दछ भन्ने पूर्वाचार्यहरूको भनाइमा असहमत

---

७. स्वाज्ञानकल्पित जगत्परमेश्वरत्वजीवत्वभेदकलुषीकृतभूमभावा।
स्वाभाविकस्वमहिमस्थितिरस्तमोहा, प्रत्यक्चितिर्विजयते भूवनैकयोनिः॥
– सङ्क्षेपशारीरकम् १।२

हुँदै आचार्य सर्वज्ञात्मुनिले [८]अज्ञानको आश्रय र विषय पनि परमात्मा नै हुन् भन्नु भएको छ। किनभने अज्ञानका आधारमा नै जीव र ईश्वर दुवैको विभाग हुन्छ। यसै कारण अज्ञानको आश्रय र विषय जीव र ईश्वर दुवै हुन सक्तैनन्। किन्तु जीवेश्वर विभागशून्य अद्वितीय शुद्ध चेतन नै अज्ञानको आश्रय र विषय दुवै हुन्छ। अद्वैतवेदान्तका मतमा ६ थरी तत्त्वहरू जस्तै [९]जीव, ईश्वर, विशुद्ध चेतन, जीव र ईश्वरको भेद, अविद्या तथा अविद्यासँग चेतनको संयोग समेतलाई अनादि मानिन्छ। यस्तो अवस्थामा चेतन तत्त्व जीव वा शुद्ध चेतन जुन पनि अज्ञानको आश्रय हुन सक्ने देखिन्छ।

यदि अज्ञान र जीव दुवै अनादि भएकाले अज्ञानको आश्रय जीवलाई मान्दाखेरि अन्योऽन्याश्रयदोष प्रसक्त हुन्छ भन्ने हो भने वेदान्तमा ६ तत्त्वमध्ये विशुद्ध चेतनलाई पनि अनादि नै मानिएको छ। अतः आचार्यहरूको दृष्टिदोष र पाण्डित्य प्रदर्शन गर्ने अभिप्रायले मात्र अज्ञानको आश्रयका सम्बन्धमा मतमतान्तर देखिएको हो। अन्यथा पारमार्थिकरूपमा चेतन आत्मतत्त्व बाहेकका अरू सबै [१०]अज्ञान र तज्जन्य मायिक पदार्थहरूको निषेध अर्थात् नाश हुने श्रुतिवचनका आधारमा श्रीसुरेश्वराचार्यले आफ्नू [११]वार्तिकमा उल्लेख गर्नु भएको छ। जसरी स्थूलरूपमा व्यवहारतः जसरी ज्योतिःपुञ्ज प्रकाशात्मक सूर्यका अगाडि अन्धकार पर्न नसक्ने भनिए तापनि परमार्थतः अन्धकारको आश्रय पनि भगवान् सूर्य नै

---

८. आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला।
पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि गोचरः॥
– सङ्क्षेपशारीरकम् १।३१५

९. जीव ईशो विशुद्धा चित् तथा जीवेशयोर्भिधा।
अविद्या तच्चितेर्योगः षडस्माकमनादयः॥ – दृष्टिसृष्टिविचारः, अद्वैतासिद्धिः

१०. अथात आदेशो नेति नेति। – बृहदारण्यकोपनिषद् २।३।६

११. निषेध्यं सर्वमेवैतदनिषेध्यात्मवस्तुगम्। – बृहदारकोपनिषद्वार्तिक

हुन् । त्यसै गरेर स्थूल दृष्टिले व्यावहारिकरूपमा अज्ञान ज्ञानका अगाडि, अविद्या विद्याका अगाडि र [१२]माया शुद्ध तथा स्वप्रकाश ब्रह्मका अगाडि पर्नसक्तिन । तथापि अज्ञानको आश्रम र विषय ब्रह्म नै हो । यस्तो स्पष्ट कुरामा पनि दृष्टिदोषका कारण शास्त्र, आचार्य र विद्वानहरूले आफ्नू सीमित ज्ञान, आग्रह र अहंका आधारमा मतमतान्तर व्यक्त गरेको देखिन्छ ।

दृष्टिदोष भनेको आँखामा रहेको कुनै प्रकारको रोग, आँखाले देख्न नसक्ने समस्या, कमल पित्त, मोतीबिन्दु, फुलो आदिका कारणले कम देख्नु वा एक थोकको अर्को देख्नु हुन्छ । मोती बिन्दुको जालोले आँखाको नानी ढाकिदिँदा यसै लेखकले शल्यचिकित्सापछि गरेको अनुभव माथि उल्लेख गरियो । आँखामा कमलपित्त हुने रोगी संसारै सबै पँहेलै देख्तछ । रतन्धो अर्थात् रात परेपछि आँखा नदेख्ने दृष्टिदोष पनि हुन्छ । किन्तु ती रोग सामान्य अर्थात् आँखाका रोग वा दोषहरू हुन् । सामान्य औषधोपचारबाट ठीक हुन सक्तछ । तर भित्री ज्ञानात्मक आँखामा नै दोष भएका, आग्रह र अहंको कालो जालो बोकेर हिँडेका [१३]अविद्याग्रस्त तर आफूलाई ठूलो बुद्धिमान्, विद्वान् र पण्डित मान्ने मूढ पुरुषहरूले अरू आफ्ना शिष्य भएर त्यस्ताका पछि लागेका अज्ञानीहरूलाई पनि आफूसँगै अज्ञानको अन्धकाररूपी खाल्टामा लगेर त्यसरी नै डुबाउँदछन् । जसरी दुवै आँखा निष्पट्टै नदेख्ने अन्धोले उज्यालोमा लैजाने भनेर आफ्ना पछि लागेका अरू अन्धा अनुयायीहरूलाई लगेर आफूलाई समेत अँध्यारो गर्तमा पार्दछ ।

अर्को उदाहरण दृष्टिदोषको हस्तामलकाचार्यले दिनुभएको

---

१२. माया परैत्यभिमुखे च विलज्जमाना । – भागवत २।७।४७

१३. अविद्यायामन्तरे वर्तमाना स्वयं धीराः पण्डितंमन्यमानाः ।
जङ्घन्यमाना परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ।।
– मुण्डकोपनिषद् १।२।८ ।

छ। जस्तै– [१४]कालो बादलले आँखा ढाकिएका समयमा सूर्यलाई ज्योतिरहित भएको भनेर अत्यन्त मूढ व्यक्तिले ठान्दछ। वस्तुतः सूर्यको ज्योति बादलद्वारा नढाकिएर तर आफ्नै आँखा बादलद्वारा ढाकिएको हो भन्ने त्यस मूर्खले ठान्दैन।

अन्तःकरण मलयुक्त भएको अज्ञानीले उसका बाहिरी चर्मचक्षुमा कुनै दोष नभएर पनि सबै निस्पट्ट अँध्यारो देख्तछ। त्यस्ता अज्ञानीको अन्तःकरणरूपी दृष्टि मलदोष, विक्षेपदोष र आवरणरूपी दोषहरूले ढपक्कै ढाकेको हुन्छ। त्यस्तो दृष्टिदोष भएका मनुष्यलाई अँध्यारोलाई उज्यालो र उज्यालोलाई अँध्यारो देख्ने लाटोकोसेराको रोग लागेको हुन्छ।

त्यस्तो दृष्टिदोष भएको अविद्याग्रस्त अज्ञानीले [१५]अनित्य आफ्नू शरीर र मिथ्या संसारलाई पनि नित्य मान्दछ। अपवित्र शरीरलाई पवित्र मान्दछ। दुःखलाई सुख मान्दछ र अनित्य शरीरलाई नित्य मानेर त्यसै शरीरमा हिरिक्क हुन्छ। त्यतिमात्रै होइन दृष्टिदोष नभएको यति अर्थात् [१६]ज्ञानीले जुन संसारलाई निस्पट्ट अन्धकारपूर्ण अविद्यात्मक रात जानेर त्यसलाई उपेक्षा गर्दछ तर दृष्टिदोष भएका अज्ञानी भने त्यस निस्पट्ट कालो अविद्यात्मक रात्रिलाई झलझलाकार दिन मानेर त्यसैमा रमाइरहन्छ। किन्तु अज्ञानीले निस्पष्ट निशा ठानेर उपेक्षा गरेको प्रकाशस्वरूप ब्रह्मानन्दमा ब्रह्मज्ञानी भने रमाइरहेको हुन्छ। दृष्टिदोष भएको अज्ञानीले भने त्यस प्रकाशलाई अन्धकारपूर्ण देख्तछ। ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु।

१४. घनच्छन्नदृष्टिर्घनछन्नमर्कं यथा मन्यते निष्प्रभं चातिमूढः।
– हस्तामलकाचार्यः

१५. अनित्याऽशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या। – योगसूत्र २।५

१६. या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः॥ – श्रीमद्भगवद्गीता २।६९

सद्गुरु र ब्रह्मज्ञान

गुरु भनेर सामान्यरूपमा अर्थ खोज्दा धेरै थरी अर्थहरू हुन्छन् । गुरु शब्दले ठूलो, प्रशस्त, धेरै, लामो, विस्तृत, अत्यधिक, प्रचण्ड, तीव्र, प्रिय, पिता, विद्यादाता, बृहस्पति, बृहस्पति ग्रह, मन्त्रदाता, द्रोणाचार्य, मीमांसक प्रभाकर, शिक्षक र विभिन्न सम्प्रदायका दीक्षा दिने गुरु समेतलाई बुझाउँछ।

यस निवन्धको विषय नै 'सद्गुरु र ब्रह्मज्ञान' भएकाले त्यसै विषयमा परिसीमित भएर चर्चा गर्नु सान्दर्भिक हुनेछ । गुरुको स्थान जुनसुकै अवस्था र जुनसुकै धर्ममा पनि ठूलो र महत्त्वपूर्ण हुन्छ। सवै धर्म, सम्प्रदाय, पन्थ, जात, जाति, देश र संस्कृतिमा समेत उच्च रहेको हुन्छ। व्यक्तिगत र समस्त राष्ट्रिय जीवनमा पनि [1]गुरुको आज्ञा सबैभन्दा ठूलो हुन्छ। यसलाई ननु र नच गरेर विचार गरिरहनु हुँदैन भनेर महाकवि कालिदासले भन्नुभएको छ। कालिदासले रघुवंशमा पिताको अर्थमा गुरुशब्द प्रयोग गर्नुभएको छ। त्यसो हुँदा जन्मदाता पिता सबैभन्दा ठूला गुरु हुन् भन्न सकिन्छ।

जुनसुकै विषयमा पनि गुरु शिष्यका लागि पथप्रदर्शक र पूजनीय हुन्छन् । त्यसमा पनि ब्रह्मविद्या प्रदाता गुरु अझै ठूला हुन्छन्। जसले जन्ममृत्युका दुश्चक्रबाट सधैँका लागि मुक्त गराउने विद्याको उपदेश दिन्छन्। उनीभन्दा ठूलो अर्को गुरु नै हुनै सक्तैन। ती गुरु सबै गुरुहरूभन्दा ठूला गुरु हुन्। जसले [2]शिष्यको व्रतबन्धादि

---

१. आज्ञा गुरुणां ह्यविचारणीया। – रघुवंश १४।४६

२. स गुरुर्यः क्रियाःकृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति। – याज्ञवल्क्यशिक्षा १।३४

संस्कारपूर्वक वेदको अध्यापन गराउँछन् अर्थात् उपनिषद् पढाएर ब्रह्मज्ञान दिन्छन् तिनी नै ब्रह्मज्ञानी गुरु हुन् ।

शिष्यका अन्तःकरणमा जन्मजन्मान्तरदेखि रहेको बन्धनरूपी [३]हृदयग्रन्थिलाई समाप्त गर्ने ब्रह्मविद्या प्रदान गरेर जसले मुक्त गराउँछन् तिनै गुरुलाई नै गुरुशब्दले बुझाउँछ भनेर आद्य जगद्गुरु श्रीशङ्कराचार्यले भन्नुभएको छ ।

गुरु भनेपछि गुरुमा तर र तमभाव हुने सामान्यरूपमा देखिँदैन । किन्तु वर्तमान समयमा अद्वैतवादी, वैदिक, अवैदिक सबै गुरु, आचार्य, प्रवचनकर्ता, उपदेष्टा लगायत साना ठूला सबैले गुरुमात्रै नभनेर सद्गुरु भन्ने गरेको सुनिन्छ । प्रायः पुराण, उपनिषद् लगायत कतै पनि सद्गुरु शब्दको प्रयोग गरेको देखिँदैन । जुन [४]मनुष्यले परम कल्याणका लागि ब्रह्मज्ञान गर्न चाहन्छ, उसले वेदमा निष्णात र ब्रह्ममा परिनिष्ठित गुरुका शरणमा गएर उपसत्तिपूर्वक ब्रह्मको जिज्ञासा गर्नुपर्दछ । त्यस्ता ब्रह्मज्ञानी गुरु शान्त चित्त भएका र प्रपञ्चबाट माथि उठेका हुनुपर्दछ भनेर भगवान् श्रीकृष्णले भन्नुभएको छ ।

यसै गरेर सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारमा पनि आचार्य श्रीशङ्करले ब्रह्मज्ञानी, उपदेशक वा आचार्यलाई सद्गुरु नभनेर गुरु नै भनेको पाइन्छ । यो गुरुशब्द श्रुतिमा आएको र तदनुरूप नै परवर्ती शास्त्रहरूमा पनि आएको देखिन्छ । श्रुतिमा अत्यन्त विस्तारपूर्वक पूर्वरूप समेत दिएर मुमुक्षु जिज्ञासु मनुष्यलाई मार्गनिर्देशन गरेको

---

३. अविद्याहृदयग्रन्थिविमोक्षोऽपि भवेद्यतः ।
तमेव गुरुरित्याहुर्गुरुशब्दार्थवेदिनः ॥ – सर्ववेदान्तसिद्धान्तसारः २५५

४. तस्माद् गुरुं प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम् ।
शब्दे परे च निष्णातं ब्रह्मण्युपशमाश्रयम् ॥ – श्रीमद्भागवत ११।३।२१

देखिन्छ। यसमा गुरुशब्द नै प्रयोग भएको पाइन्छ। [५]कर्महरू गरेर फलका रूपमा प्राप्त यो मर्त्य लोक र परलोक स्वर्गादि समेतको निःसारताको अनुभव गरेर ब्रह्मजिज्ञासामा प्रवृत्त मुमुक्षु ब्राह्मण विरक्त बन्नुपर्दछ। किनभने कर्म गरेर प्राप्त हुने लोकहरू अनित्य हुन् । यस अनित्यबाट नित्य मोक्ष प्राप्त हुँदैन भन्ने जानेर नित्य ब्रह्मको ज्ञान गर्ने निश्चय गरेर ब्रह्मोपदेश प्राप्त गर्नका लागि हातमा समिधा लिएर श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुका शरणमा जाओस् भनेर श्रुतिले भनेको छ।

सद्गुरु नभनेर तन्त्रशास्त्रले पनि गुरु, परमगुरु, परात्परगुरु र परमेष्ठीगुरु समेत चार थरी गुरुहरूलाई गुरु भनेको छ। तिनीहरूमध्ये मन्त्रदाता गुरुलाई परमगुरु भनिएको छ भने परात्परगुरु चाहिँ पार्वतीलाई र परमेष्ठीगुरु भगवान् श्रीशिव हुन् भनेको छ । (पुरश्चर्यार्णव १।२३९) महिषमर्दिनीतन्त्रले पनि आफ्ना ज्ञानदाता गुरुलाई साक्षाद्ब्रह्म, गुरुका पितालाई परमगुरु, परात्परगुरु चाहिँ पार्वती र परमेष्ठी गुरु भगवान् शिवलाई नै भनेको पाइन्छ।

यस सन्दर्भमा मनुले विधिपूर्वक गर्भाधान आदि षोडश संस्कार गराउने ब्राह्मणलाई पनि गुरु भनेका छन् । कूर्मपुराणले उपाध्याय, पिता, माता, दाजु, राजा, मामा, ससुरा, मातामह, पितामह, ब्राह्मण र काकालाई पनि गुरुका पङ्क्तिमा राखेको छ।

गुरुको व्युत्पत्ति गर्दै गुरुगीताले [६]गुकारको अर्थ अन्धकार,

---

५. परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणोनिर्वेदमायन्नास्त्यकृतः कृतेन।
तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥
– मुण्डकोपनिषद् १।२।१२

६. गुकारस्त्वन्धकारश्च रुकारस्तेज उच्यते।
अज्ञानग्रासकं ब्रह्म गरुरेव न संशयः ॥ – गुरुगीता

अविद्या वा अज्ञान हुन्छ भन्दै रुकारको अर्थ उज्यालो, प्रकाश वा ज्ञान भनेको छ। मुमुक्षु शिष्यका अन्तःकरणमा जन्मजन्मान्तरदेखि जमेर बसेको अज्ञानरूपी अन्धकारलाई जुन श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ ज्ञानी गुरुले ब्रह्मज्ञानरूपी उज्यालोले सधैँका लागि नष्ट गरेर मुमुक्षुलाई ब्रह्मसाक्षात्कार गराइदिन्छन्, त्यस्ता परम दयालु गुरु नै गुरु हुन् र अज्ञान ग्रासक ब्रह्म पनि हुन्।

गुरुलाई अत्यन्त उच्च पदवीमा राखेर कुनै जिज्ञासु मुमुक्षु शिष्यले आफ्ना गुरुलाई त्रिदेवका रूपमा र अझ त्रिदेवभन्दा पनि माथि पुऱ्याएर गुणवादयुक्त अर्थवादपूर्ण वन्दना गरेको देखिन्छ। जस अनुसार [७]गुरु नै ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वर पनि हुनुहुन्छ। वस्तुतः त्यसभन्दा पनि बढी ब्रह्मसाक्षात्कार गराउन ब्रह्मज्ञान प्रदान गर्ने गुरु मेरा लागि साक्षात् ब्रह्म नै हुनुहुन्छ। त्यतिमात्रै होइन ती मुमुक्षु शिष्य ब्रह्मोपदेश गर्ने आफ्नो गुरुको स्तुति गर्दै भन्दछन्– [८]जुन ब्रह्मले अखण्डमण्डलाकार भएर यस अपरिमित अखिल चराचरविश्वब्रह्माण्डलाई व्याप्त गरेको छ त्यस्तो अप्रमेय तथा अज्ञेय ब्रह्मतत्त्वको जुन गुरुले ज्ञान गराइदिनु भयो त्यस्ता गुरुलाई नमस्कार गर्दछु।

उपनिषद्ले श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुलाई [९]आचार्य भनेर पनि नाम दिएको छ। त्यस्ता गुरुबाट ब्रह्मज्ञान प्राप्त गरेको मुमुक्षुले नै मोक्ष प्राप्त गर्दछ भनेर पनि उपनिषद्ले भनेको छ।

---

७. गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुदेवो महेश्वरः।
गुरुः साक्षात्परंब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ – गुरुगीता

८. अखण्डमण्डलाकारं व्याप्तं येन चराचरम्।
तत्पदं दर्शितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ – गुरुगीता

९. आचार्यवान्पुरुषोवेद। – छान्दोग्योपनिषद् ६।१४।२

उपनिषद् अनुरूप अरू शास्त्र र पुराणहरूले गुरुलाई आचार्यको संज्ञा पनि दिएका छन् । जस्तै – श्रीमद्भागवतमा आफ्ना प्रिय शिष्यलाई सम्बोधन गर्दै भगवान् श्रीकृष्णले भन्नुभएको छ – [१०]आचार्यलाई मेरो रूप नै भनेर जान । कहिल्यै पनि उनको तिरस्कार नगर । आचार्यलाई साधारण मनुष्य भन्ने ठानेर दोषदृष्टि नगर । उनी ब्रह्मज्ञानदाता गुरु हुन् र सर्वदेवमय पनि हुन् ।

आचार्यको विस्तृत व्याख्या गर्दै अगाडि भनिएको छ – [११]जसले शास्त्रहरूको चयन गरेर अध्ययन गर्दछ र आफ्ना शिष्यहरूलाई तदनुरूप अध्ययन गराउँदछ, आफू पनि तदनुरूप आचरण गर्दछ भने त्यस्तो गुरु नै आचार्य हो ।

कुनै पनि जिज्ञासु मुमुक्षुले गुरु विना आफैँले आफुखुसी शास्त्र पढेर ब्रह्मज्ञान गर्ने दुष्प्रयास गर्नु हुँदैन । [१२]श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुको उपदेश अनुरूप नै ब्रह्मज्ञान गर्नुपर्दछ । अन्यथा आफुखुसी करोडौँ शास्त्रहरू पढे पनि व्यर्थ हुन्छ भनेर अर्को पुराणले पनि भनेको छ ।

[१३]त्यतिमात्रै होइन गुरु बन्ने इच्छा लागेर जो अद्वैत परम्परा अनुसार गुरुमुखी भएर शास्त्र नपढीकन र तदनुरूप आचरण नगरीकन विना गुरु आफैँले सबै शास्त्र पढेर ज्ञाता भएको छ भने त्यस्ता विनागुरु र विनासम्प्रदायको गुरुलाई मूर्ख ठानेर उपेक्षा नै गर्नु पर्दछ भनेर आचार्य श्रीशङ्करले भन्नुभएको छ ।

---

१०. आचार्यं मां विजानीयान्नावमन्येत कर्हिचित् ।
न मर्त्यबुद्ध्यासूयेत सर्वदेवमयो गुरुः ॥ – भागवत ११।१७।२७

११. आचिनोति च शास्त्राणि आचारान्स्थापयत्यपि ।
स्वयमाचरते यस्मात् तस्मादाचार्यः कथ्यते ॥ – स्मृतिः

१२. गुरूपदेशतो ज्ञेयो नान्यथा शास्त्रकोटिभिः ॥ – देवीभागवत ७।३५।६२

१३. तस्मादसम्प्रदायवित् सर्वशास्त्रविदपि मूर्खवदेवोपेक्षणीयः ।
– शाङ्करभाष्य, गीता १३।२

यसरी शास्त्र, पुराण र श्रुतिसमेतका आधारमा विवेचना गर्दा केही अपवाद बाहेक गुरुको मात्रै उल्लेख भएको पाइन्छ । तर सद्‌गुरुको सत् विशेषण लगाएर उल्लेख गरेको देखिँदैन । गुरु गुरु नै हुन्, सामान्यरूपमा सत् विशेषण लगाएर सद्‌गुरु भन्नु आवश्यक छैन । किनभने गुरु शब्दबाटै सबै गतार्थ भइहाल्दछ ।

अपवादका रूपमा एउटा पुराणमा भने सद्‌गुरु भनेर उल्लेख भएको पाइन्छ । त्यो विशेषण ब्रह्मोपदेश गर्ने श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुका सम्बन्धमा नभएर सामान्य गुरुको विशेषण भएर 'सत्' आएको देखिन्छ। जस्तै– [१४]कुनै पनि शिष्यले प्रश्न सोधे पनि नसोधे पनि योग्य शिष्य र अयोग्य शिष्यको भेदभाव नगरीकनै जुन गुरुले शिष्यहरूलाई व्याख्या गर्दछन् अर्थात् पढाउँछन् भने ती गुरु नै सद्‌गुरु हुन् भनेर जान्नु । यसलाई नै प्रश्न गर्दै अर्को पुराणले जिज्ञासाको शैलीमा व्यक्त गरेको विचार सान्दर्भिक देखिन्छ । किनभने दीनवत्सल सद्‌गुरुहरू आफ्ना अनुयायी, शिष्य र छोराहरूलाई उनीहरूले नसोधे पनि जिज्ञासा नै नगरे पनि तिनीहरूको भलाइ र उद्‌धारका लागि अर्थात् मोक्षका लागि स्वतः नै ज्ञानको उपदेश गर्दछन् । यसबाट ब्रह्मज्ञानी सद्‌गुरुहरू अत्यन्त करुणाका प्रतिमूर्ति र दयालु हुन्छन् भन्ने देखिन्छ ।

यस सन्दर्भमा यदि सद्‌गुरु शब्दको प्रयोग गर्नु आवश्यक नै भएको भए सूर्यवंशी राजाहरूका सर्वमान्य कुलगुरु, ब्रह्माजीका मानस पुत्र, भगवान् श्रीरामचन्द्रका आदरणीय गुरु वसिष्ठलाई पनि भनिन्थ्यो होला, ब्रह्मज्ञानी याज्ञवल्क्यलाई भनिन्थ्यो होला, विरक्तशिरोमणि ब्रह्मज्ञानी गुरु श्रीशुकदेव मुनिलाई भनिन्थ्यो होला,

---

१४. शिष्यपृष्टमपृष्टं वा व्याख्यानं कुरुते च यः ।
स सद्‌गुरुः सतां श्रेष्ठो योग्याऽयोग्ये च यः समः ॥ – ब्रह्मवैवर्तपुराण १।१।३७

ब्रह्मज्ञानी दत्तात्रेयलाई र ब्रह्मज्ञानका उपदेष्टा जडभरत आदिलाई पनि भनिन्थ्यो होला, तर भनिएन । किनभने गुरुशब्द नै पर्याप्त छ, अरू विशेषणको आवश्यकता नै पर्दैन । गुरु शब्दको व्युत्पत्तिलभ्य अर्थ नै पर्याप्त देखिन्छ । गुको अर्थ जिज्ञासु पुरुषका अन्तःकरणमा रहेको अज्ञानरूपी अन्धकार र रुको अर्थ ब्रह्मज्ञानरूपी प्रकाश भन्ने हुन्छ । ब्रह्मज्ञानरूपी प्रकाशको उपदेश प्रदान गरेर अन्तःकरणको अन्धकार जसले हटाइदिन्छ ती नै गुरु हुन्, अरू होइनन् ।

[१५]अवधूतशिरोमणि ब्रह्मज्ञानी गुरुका चौबीस गुरुहरू प्रसिद्ध छन् तर उनले कुनै गुरुलाई पनि सद्गुरु भनेका छैनन् । ब्रह्मज्ञानी दत्तात्रेयले आफ्ना ज्ञानदाता गुरुहरूका बारेमा राजा यदुलाई सम्बोधन गर्दै भनेका थिए – मैले आफ्ना बुद्धिद्वारा अर्थात् बुद्धिले गुरु मानेका धेरैथरी गुरुहरूको मैले आश्रय लिएको छु । उनीहरूकै शिक्षा ग्रहण गरेर म यस संसारमा मुक्तभावले स्वच्छन्द विचरण गर्दछु ।

मुमुक्षु जिज्ञासुका लागि [१६]षडङ्गसहित वेदको अध्ययन गरेको ब्रह्मनिष्ठ ब्राह्मणमात्रै ब्रह्मोपदेश गर्ने गुरु बन्न सक्तछन् । जुन गुरु प्रशान्त, समदर्शी, ममत्वरहित, अहङ्कारशून्य, निर्द्वन्द्व, त्यागी, अनपेक्षी, पवित्र र चतुर पनि छन् । त्यतिमात्रै होइन जुन गुरु करुणारूपी अमृतका सागर पनि छन् भने त्यस्ता लक्षणहरूले युक्त ब्रह्मवित्तम ब्राह्मण नै ब्रह्मोपदेश गर्ने गुरु बन्न योग्य हुन्छन् । अतः जिज्ञासु मुमुक्षुले त्यस्ता गुरुसमक्ष गएर ब्रह्मज्ञानका लागि उपसत्तिपूर्वक ब्रह्मजिज्ञासा गर्नुपर्दछ, अरू गुरुसँग होइन भनेर श्रीशङ्कराचार्यले भन्नुभएको छ ।

---

१५. सन्ति मे गुरवो राजन् बहवो बुद्ध्युपाश्रिताः ।
यतो बुद्धिमुपादाय मुक्तोऽटामीह ताञ्छृणु ॥ – भागवत ११।७।३२

१६. श्रोत्रियो ब्रह्मनिष्ठो यः .... जिज्ञासोः स्वार्थसिद्धये ॥
– सर्ववेदान्तसिद्धान्तसङ्ग्रह २५२–२५३

राजा ऋषभदेवले आफ्ना सय भाइ भरत आदि छोराहरूलाई उपदेश गरेको प्रसङ्ग अत्यन्त मार्मिक र मननीय देखिन्छ। किनभने [17]गुरु पनि गुरु होइन, आफ्ना मान्छे पनि आफ्ना होइनन्, पिता पनि पिता होइनन्, माता पनि माता होइनन्, देवता पनि देवता होइनन्, पति पनि पति होइनन्, जसले मनुष्यलाई अवश्यम्भावी मृत्युबाट जोगाउन सक्तैन।

यसबाट सारांशमा के बुझिन्छ भने जसले अभय ब्रह्मको उपदेश गरेर, ब्रह्मज्ञान गराएर र ब्रह्मसाक्षात्कार गराएर मृत्युको भयबाट मुक्त गराउँछ त्यही नै गुरु हो। अतः गुरुलाई सद्गुरु भन्नु नै पर्छ भने ब्रह्मज्ञान गराएर जन्ममरणको कुचक्रबाट जोगाउने मनुष्यलाई भन्नुपर्ने हुन्छ।

जुन गुरुले सद्ब्रह्मको उपदेश गर्दछन् त्यस्ता गुरु नै सद्गुरु हुन्। किन्तु अरू मायिक संसारी द्वैत विषयको उपदेश गर्ने, शिक्षा दिने र पढाउने गुरु होइनन्। ती ता शिक्षक मात्र हुन् भनेर बुझ्नुपर्दछ।

गुरु शब्दको विश्लेषण, विवेचन र व्युत्पत्तिबाट जसले आफ्ना शिष्यको र अनुयायीहरूका अन्तःकरणमा जन्म-जन्मान्तरदेखि व्याप्त भएर रहेको अविद्यारूपी अन्धकारलाई हटाएर ब्रह्मज्ञानरूपी प्रकाश प्रदान गर्दछन् तिनै गुरु हुन् भन्न सकिन्छ।

ज्ञान प्रदान गर्ने शास्त्रलाई श्रुतिले विद्या भनेको छ। [18]परा र अपरा गरेर विद्यालाई दुईथरी कित्तामा श्रुतिले विभाजन गरेको छ।

---

१७. गुरुर्न स स्यात्स्वजनो न स स्यात् पिता न स स्याज्जननी न सा स्यात्।
दैवं न तत्स्यान्न पतिश्च स स्यात् न मोचयेद्यः समुपेतमृत्युम्॥
– भागवत ५।५।१८

१८. द्वे विद्ये वेदितव्ये परा चैवापरा च। – मुण्डकोपनिषद् १।१।४

[19]एकातिर अपराविद्यामा ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद र अथर्ववेदका साथै ती वेदका षडङ्गहरू शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द र ज्योतिष समेत पर्दछन् । किन्तु तीबाहेक जुन विद्याले मनुष्यलाई [20]अक्षर ब्रह्मको उपदेश गर्दछ त्यही विद्या नै पराविद्या हो ।

गुरु भनेर पराविद्याका उपदेशकलाई भन्नु पर्दछ। ब्रह्मको जिज्ञासा लिएर जिज्ञासु मुमुक्षु तिनै गुरुका समक्ष ब्रह्मोपदेश पाउनका लागि जान्छन्, त्यस्ता [21]श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुलाई नै श्रुतिले ब्रह्मज्ञानको उपदेष्टा गुरुका रूपमा वर्णन गरेको छ।

सद्ब्रह्मको उपदेश दिने श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरु नै सद्गुरु हुन् । गुरुका अगाडि अर्को विशेषण नचाहिने हो तापनि अर्थवादका रूपमा र अपराविद्याका उपदेशक संसारी गुरुभन्दा फरक बुझाउन पनि पराविद्याका उपदेशक ब्रह्मज्ञानी गुरुलाई सद्गुरु भन्नु उपयुक्त नै हुन्छ।

उपर्युक्त सङ्क्षिप्त विवेचनाबाट ब्रह्मज्ञानका उपदेशक सामान्य व्यक्ति नभएर श्रोत्रिय अर्थात् वेद र वेदाङ्गमा र तिनको अर्थ समेतमा पारङ्गत तथा ब्रह्मज्ञान भएको ब्रह्मवित्तम पुरुष नै गुरुशब्दबाट व्यवहृत हुन योग्य हुन्छन् । अरू संसारी पुरुषलाई व्यवहारमा गुरु भनिए पनि वस्तुतः गुरुशब्दवाच्य ती हुन योग्य देखिँदैनन् । गुरुशब्दको प्रयोग जसलाई पायो त्यसैलाई गरेर त्यसको अवमूल्यन भएको अवस्थामा केवल गुरुशब्दको प्रयोगबाट मात्रै श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ ब्रह्मज्ञानी गुरु

---

१९. तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षाकल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । – मुण्डकोपनिषद् १।१।५

२०. अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते । – मुण्डकोपनिषद् १।१।५

२१. तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ।
– मुण्डकोपनिषद् १।२।१२

भन्ने अर्थ नआउने देखेर होला भक्त, शिष्य र अनुयायीहरूले गुरु विशेष्यवाचक शब्दको वास्तविक अर्थ द्योतन गर्न गुरु शब्दका अगाडि ब्रह्मवाचक विशेषण सत् शब्द जोडेको हुन सक्तछ। सद्गुरु शब्दको प्रयोग उपयुक्त स्थानमा र व्यक्तिमा हुन सक्यो भने ता राम्रै हो, अन्यथा त्यस महनीय तथा गूढ अर्थयुक्त सद्गुरुको पनि अवमूल्यन हुन बेर लाग्दैन।

सबै गुरुहरूले परा वा ब्रह्मविद्या जानेका हुँदैनन्। जुन गुरुले विद्यार्थी अवस्थामा गुरुमुखी भएर ब्रह्मज्ञानी गुरुसँग नियमपूर्वक आफ्नै वेदशाखा षडङ्गसहित र उपनिषद् पनि अर्थ सहित अध्ययन गरेका हुन्छन् त्यस्ता व्यक्ति नै गुरु, प्राध्यापक, सन्न्यासी, महात्मा भएर सहजरूपमा जिज्ञासु शिष्य, जिज्ञासु, मुमुक्षु र अनुयायीहरूलाई समेत सही रूपमा अद्वैत वेदान्त पढाउन, ब्रह्मज्ञान दिन र प्रवचन गर्न सक्तछन्। अन्यथा सतहीरूपमा जो पायो उहीसँग विनानियम अद्वैतवेदान्त पढेर प्रमाणपत्र लिएका नाममात्रका गुरुहरूबाट अद्वैतवेदान्तको अध्ययन गर्न र त्यस विषयको उपदेश पाउन खोज्नु व्यर्थको प्रयास ठहर्नेछ।

विद्यार्थी अवस्थामा मलाई अद्वैत वेदान्तका आकर, प्रकरण र विवरणग्रन्थहरूसमेत अध्यापन गराउने गुरु गोपालनिधि तिवारीज्यूको शालीनता, सरलता र उदात्तभावनाले तरुण विद्यार्थी अवस्थाको भावुक हृदयमा गहिरो प्रभाव पार्‍यो। अद्वैत वेदान्त प्रस्थानत्रयी श्रीमद्भगवद्गीता, ब्रह्मसूत्र र उपनिषद्हरू शाङ्करभाष्यसमेत मैले गुरुको मुखबाट नै श्रवण गरेँ। त्यसपछि अद्वैतसिद्धि, तत्त्वप्रदीपिका, खण्डनखण्डखाद्य, पञ्चपादिका, बृहदारण्यकोपनिषद्वार्तिक र अद्वैतवेदान्तका अरू केही ग्रन्थहरूको पनि दर्शन गर्ने सुअवसर मैले पाएँ।

योभन्दा बढी अद्वैत वेदान्त जस्तो सर्वोत्कृष्ट दर्शनीयतम दर्शनको म जस्तो सामान्य व्यक्तिले अध्ययन गर्न पाउनु दुर्लभ विषय हो । किन्तु ईश्वरको असीम अनुग्रहद्वारा नै मैले परम आदरणीय विद्वद्वरेण्य गुरु पद्मप्रसाद भट्टराईज्यूको वरद छहारी, सुयोग्य शीतल अविभावकत्व, कल्याणकारी मार्गनिर्देशन र उहाँका मुखारविन्दबाटै सिद्धान्तकौमुदी जस्तो सर्वोत्तम पाणिनीय व्याकरण पढ्ने अपूर्व क्षण मलाई प्राप्त भयो । उहाँको प्रेरणा र शुभाशीर्वादले अहिलेसम्म पनि अध्ययन, चिन्तन, मनन, ब्रह्माभ्यासका साथै अद्वैत वेदान्तका विभिन्न विषयमा ग्रन्थ लेखेर प्रकाशन गर्ने ऊर्जा पनि निरन्तर मैले पाई नै रहेको छु । यी सबैबाट म अत्यन्त कृतकृत्य र सन्तुष्ट पनि छु । यसै कारण चिन्ता र तनावबाट निर्मुक्त भएर अद्वैत वेदान्तको अध्ययन, मनन, चिन्तन र निदिध्यासन आफ्नू उमेर र स्वास्थ्यभन्दा माथि रहेर गर्ने शक्ति मलाई परमात्माबाट प्राप्त भइरहेको छ ।

धेरै अगाडि अल्लारे र जिज्ञासारहित विद्यार्थी अवस्थामा गुरुबाट श्रवण गरेका अद्वैतवेदान्तका महत्त्वपूर्ण आधार भूत ग्रन्थ शाङ्करभाष्यसहित श्रीमद्भगवद्गीता, ब्रह्मसूत्र र बृहदारण्यकोपनिषद् सहितका उपनिषद्हरूसमेत जसको समष्टिरूपमा प्रचलित नाम प्रस्थानत्रयी पनि हो, मैले श्रवण मात्र गरेर परीक्षा उत्तीर्ण गरेको थिएँ । त्यस वेलाको संसारप्रतिको आकर्षण, असीमित महत्त्वाकाङ्क्षा, व्यावहारिक दायित्व, अहङ्कार, जवानीको उन्माद, अज्ञान, बहिर्मुखी प्रवृत्ति आदिका कारणले गर्दा मैले श्रवणपछि मनन, निदिध्यासन र ब्रह्माभ्यास समेत गर्न सकेको थिइन । अद्वैतवेदान्तको आधिकारिक तथा नियमित विद्यार्थी भएर मैले गुरुमुखी भएर पढेको थिएँ तापनि त्यो मेरो बहुमूल्य अध्ययन केवल श्रवणमात्र भएको कुराको ज्ञान

धेरै लामो तमोमय सुषुप्ति अर्थात् गाढा निद्राबाट बिउँझेपछि थाहा पाएँ ।

त्यसरी गाढा निद्राबाट बिउँझिएपछि फेरि अद्वैत वेदान्तको विद्यार्थी भएर पहिले पढेको विद्याको फेरि अध्ययन गर्न म गुरुहरू खोज्दै यताउति दौडिएँ। त्यसलाई राम्रोसँग बुझेर अनुभवमा उतार्नका लागि आफैँले आयोजना गरेर गुरु स्थापना गरीकन शाङ्करभाष्य सहित प्रस्थानत्रयीको समेत यथाशक्य पुनः श्रवण गरेँ । त्यसपछि त्यस श्रवणलाई दृढ गर्न म अद्वैत वेदान्तका विद्वान् महात्माहरूको प्रवचन सुन्न जाने गर्थें ।

त्यसरी फेरि श्रवण गरेपछि मैले मनन, निदिध्यासन, ब्रह्माभ्यास पनि नियमित रूपमा गर्दै रहेँ। मनन र निदिध्यासनलाई स्मरणात्मक र सुदृढ गर्न मैले श्रवण गरेका र त्यस अनुकूलका ग्रन्थहरूको गहिरिएर अध्ययन, सह अध्यायीहरूसँग स्वाध्याय र छलफल पनि अनवरत गर्दै रहेँ । त्यसकै आधारमा मैले ग्रन्थहरू पनि लेख्न थालेँ । सुरु अवस्थामा मैले श्रवणपछि मनन, चिन्तन र ब्रह्माभ्यास गर्दा पनि गहिरो अध्ययन र बिचारै नगरी अत्यल्प ज्ञानी प्रवचनकर्ताहरूका प्रवचनलाई आधार बनाएर ग्रन्थ लेख्ता अद्वैत वेदान्तको मूलभूत सिद्धान्त प्रतिकूल गएर लेखेको रहेछु भन्ने कुराको ज्ञान गीता, ब्रह्मसूत्र र उपनिषद् शाङ्करभाष्य सहित आचार्यहरूका टीका, विवरण, वार्तिक र वृत्ति समेत पढेपछि थाहा पाएँ ।

आफ्नो अध्ययनलाई सुदृढ गर्न अद्वैतसिद्धि जस्तो दुरूह ग्रन्थको अध्ययन गरेर केही अंशको नेपाली भाषामा अनुवाद गरेर मैले प्रकाशन गराएँ । त्यसका साथै भागवतका केही भक्ति र वेदान्तपरक श्लोकहरूको समछन्दमा समेत अनुवाद गरेर क्रमशः ज्ञान र भक्ति, श्रीकृष्णाय वयन्नुमः, अन्तिम उपदेश,

रासपञ्चाध्यायी नामक ग्रन्थहरूसमेत तयार गरेँ । त्यसै गरेर मैले ब्रह्मसूत्रसार, उपनिषत्सार, वेदान्तपरिभाषासार, ब्रह्मसूत्रचतुःसूत्री, अध्यास भाष्यको भामतीटीका सहित अनुवाद, अपरोक्षाऽनुभूतिको ब्रह्मानुभूतिका नामबाट समछन्दमा अनुवाद, माण्डूक्योपनिषद् र माण्डूक्यकारिकाको अनुवाद गरेर अजातवादको नामबाट प्रकाशन गर्ने काम भयो ।

उपर्युक्त अनूदित ग्रन्थहरूका साथसाथै मेरा मौलिक ग्रन्थहरू पनि क्रमशः प्रकाशित हुँदै गए । जसमा ब्रह्मसाक्षात्कार, परमसत्य, ब्रह्मविद्या, पराविद्या, औपनिषद पुरुष र ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः समेत पर्दछन् । सुरु अवस्थामा प्रकाशित ग्रन्थहरू अद्वैत वेदान्तका महत्त्वपूर्ण र मननीय विषयमा मैले आफूले चिन्तन र गहिरो अध्ययन नगरीकन नै सतही प्रवचनमा अति विश्वास गरेर त्यसलाई प्रमाणका रूपमा लिएर तदनुरूप लेखेर ग्रन्थहरू छाप्तै गएँ ।

श्रवण, अध्ययन, मनन, चिन्तन र ब्रह्माभ्यासको क्रम बढ्दै गएपछि मलाई बिस्तारै आफ्नो गल्ती थाहा हुँदै गयो । जुन गल्ती मैले अल्पज्ञ, संसारी तथा अहंकारी व्यक्तिहरूका वाक्यलाई प्रमाण सम्झेर आफ्ना ग्रन्थमा तिनको उल्लेख गर्न म पुगेँ । मबाट अज्ञानवश भएका गल्तीहरू मध्ये एउटा गल्तीमात्रै यहाँ उल्लेख गर्दछु । त्यो गल्ती थियो – प्रत्येक वेदशाखाका जिज्ञासु मुमुक्षुहरूले गुरुबाट श्रवण गर्नुपर्ने वैदिक महावाक्य आफ्नै वेदशाखाको हुनुपर्दछ भन्ने शास्त्रीय वचन देखिन्छ तर अल्पज्ञ गुरुहरूको भनाइ अनुसार मैले सामवेदीय महावाक्य 'तत्त्वमसि' लाई सबैको श्रवणीय महावाक्य हो भनेर लेख्न पुगेँ । धेरै समयसम्म चिन्तन र मनन गर्दै गएपछि म जस्ता शुक्लयजुर्वेदमाध्यन्दिनीयवाजसनेयीशाखाका अध्येताका लागि

ता तत्त्वमसि महावाक्य रहेनछ भन्ने ज्ञान भयो । त्यो ज्ञान मलाई [२२]ब्रह्मसूत्रको शाङ्करभाष्य, भामतीटीका, शाङ्करभाष्यको वार्तिक वा वृत्तिका रूपमा आचार्य सर्वज्ञात्ममुनिद्वारा प्रणीत [२३]सङ्क्षेपशारीरकम् ग्रन्थसमेतको गहिरो अध्ययन गरेपछि भयो । तदुपरान्त मलाई आफ्नू वेदशाखाको श्रवणात्मक महावाक्य, [२४]स्वाध्यायको परिभाषा, गुरु, मुक्तिको साक्षात् हेतुको समेत ज्ञान भयो ।

अद्वैत वेदान्त सुरुमा गुरुमुखी भएर नपढेका, अरू नै विषय पढेर आचार्यको उपाधि प्राप्त गरेका र अन्तिममा बसिबिँयालोका रूपमा अद्वैत वेदान्त जस्तो दुरूह विषयमा गुरुमुखी नै नभईकन आफैँ पढेका र प्रस्थानत्रयीको नामसमेत नसुनेका तर अद्वैत वेदान्तको आचार्यको उपाधि लिएका गुरुहरूबाट उपर्युक्त अनुसारको गल्ती हुने गरेको देखिन्छ ।

एउटा उपनिषद्ले [२५]सर्वज्ञ परब्रह्मलाई कुनै पनि मायिक साधनबाट जान्न सकिँदैन भनेको छ भने अर्को उपनिषद्ले [२६]जसलाई ब्रह्मज्ञान भएको छैन, त्यसै अज्ञानीले नै म जान्दछु भन्दछ । किन्तु

---

२२. तत्तु समन्वयात् । – ब्रह्मसूत्र १।१।१।४ शाङ्करभाष्य ।

२३. स्वाध्यायधर्मपठितं निजवेदशाखावेदान्तभूमिगतमादरपालितञ्च ।
सन्न्यासिना परदृशा गुरुणोपदिष्टं साक्षान्महावचनमेव विमुक्तिहेतुः ॥
– सङ्क्षेपशारीरकम् ।३।२९५

२४. (क) स्वाध्यायमधीयीत – तैत्तिरीय आरण्यक १७९
(ख) स्वाध्यायोऽध्येतव्यः । –शतपथब्राह्मण ११।५।७।२

२५. येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्विज्ञातामरे केन विजानीयादिति ।
– बृहदारण्यकोपनिषद् २।४।१३

२६. यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।
अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥ – केनोपनिषद् २।२।३

जसले ब्रह्मज्ञान गरेको छ अर्थात् जसलाई ब्रह्मानुभूति भएको छ त्यसले म ब्रह्म जान्दिन भन्दछ तर जसलाई ब्रह्मज्ञान भएको छैन त्यसै अज्ञानीले ब्रह्मलाई जान्दछु भन्दछ भनेर भनेको छ।

वस्तुतः व्यावहारिक र पारमार्थिकरूपमा ब्रह्मलाई मायिक बाह्यकरण र अन्तःकरणबाट पनि जान्न सकिँदैन। किनभने कानले ब्रह्मशब्दको श्रवण गरे पनि त्यसको ज्ञान गर्न अन्तःकरण मध्येको मनले सर्वप्रथम मनन गर्नुपर्दछ। त्यसपछि निदिध्यासन गरेर बुद्धिले निश्चयपूर्वक त्यसको अर्थ बुझ्रेर विषयतया ज्ञान गर्न सक्तछ। किन्तु ब्रह्म चेतन भएको हुँदा अरू जड घटपटादि विषयहरू सरह मिथ्या मायिक बाहिरी करण र भित्री करणहरूबाट पनि ब्रह्मको ज्ञान गर्न सकिँदैन।

यसै कुरालाई लिएर उपनिषद्‌ले भनेको छ – [२७]जसलाई मनले मनन गर्न सकिँदैन, किन्तु जसको सत्ता र चेतना पाएर मनले मनन गर्दछ त्यसैलाई ब्रह्म भनेर जान। जसलाई मन, वचन आदिले जान्न सकिँदैन तथापि कसैले ज्ञाता, ज्ञान र ज्ञेयरूप त्रिपुटीको रूपमा जानेँ भन्दछ भने त्यस्तो जानिने उपास्य सगुण ब्रह्म हुन सक्तछ तर निर्गुण ब्रह्म भने हुन सक्तैन।

यसरी मन, वचन र कुनै साधनबाट पनि ब्रह्म जान्न सकिँदैन भन्ने श्रुतिवचन अनुरूप युनानका प्राचीन समयका दार्शनिक सोक्रेटसले पनि भनेका थिए– [२८]उनी आफ्ना समकालीनहरूमा सबैभन्दा ज्ञानी वा विद्वान् दार्शनिक थिए। किनभने उनी आफैँमात्र एक्लो त्यो कुरा

---

२७. यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम्।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ – केनोपनिषद् १।१।५

२८. Socretas had said that he was wisher than his contempories because he alone knew nothing. – Socretas by Bertan Russel.

जान्दथे, त्यो कुरा थियो, उनी केही पनि जान्दैनथे। सोक्रेटसको उक्त अभिव्यक्ति पनि केनोपनिषद्को भावनासँग मिल्ने देखिन्छ।

उपर्युक्त श्रुतिवचन, तर्क र अनुभवका आधारमा पनि ब्रह्मज्ञान साधन आदिबाट हुने नभएर [२९]अनुभूतिबाट हुने भन्ने प्रस्ट हुन्छ। अनुभूतिमात्रबाट गम्य ब्रह्मज्ञान कसैको उपदेश र प्रवचनबाट हुन सक्तैन। अत्यन्त निर्मल, अत्यन्त स्वच्छ र अत्यन्त सूक्ष्म ब्रह्मको स्वरूप हुने भएको हुँदा तदनुरूप मुमुक्षु ब्रह्मविद्को बुद्धिको वृत्ति पनि भएमा त्यो अवस्था नै ब्रह्मसाक्षात्कार हो अर्थात् जीवात्मा र परमात्माको ऐक्य हो र त्यही नै मोक्ष हो भनेर आचार्य श्रीशङ्करले भन्नुभएको छ।

आफ्नै वेदको शाखा नियमविधिपूर्वक स्वाध्याय गर्नुपर्ने भए तापनि त्यो श्रौतसिद्धान्त नै नबुझेका गुरुहरू स्वाध्याय गराउँदै र प्रवचन गर्दै हिँडेको देखिन्छ। तिनलाई सद्गुरु भन्न मिल्दैन। किनभने अद्वैत वेदान्तका ठूला ठूला प्रमाणपत्र र उपाधिको भार बोकेर हिँड्ने विद्वान्हरूले मोक्षको साक्षात् कारण जुन माथि पादटिप्पणी २३ मा उल्लेख गरिएको छ, तदनुसार श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुबाट श्रवण गरिने आफ्नै वेदशाखाको वैदिक महावाक्य नै थाहा नपाईकन आफ्ना अनुयायी र चेलाचेलीहरूलाई मुक्त गराइदिने प्रत्याभूति गर्दै हिँड्ने विद्वान् वा प्रवचनकर्तालाई ब्रह्मज्ञानी, ज्ञानी वा अज्ञानी के भन्ने ? विचारणीय छ। किनकि जसले ब्रह्म जान्दछु भन्दछ त्यो अज्ञानी हो भनेर उपनिषद्ले भनेको वचन माथि पादटिप्पणी २६ मा उल्लेख गरिसकिएको छ।

श्रुति, उपनिषद् र अद्वैतवेदान्तका महत्त्वपूर्ण ग्रन्थहरूको गहिरो अध्ययन, विवेचन र मनन नै नगरेका सतही गुरुहरूबाट अद्वैतवेदान्त

---

२९. अनुभवावसाना हि ब्रह्मविद्या – वेदान्तसन्दर्भ।

जस्तो गहन दर्शनको व्याख्या हुनै सक्तैन । यदि कसैले धृष्टता गर्छ भने त्यो राम्रो होइन । सम्प्रदाय अनुसार अद्वैत वेदान्तको अध्ययन नगरेका र त्यस विषयमा निष्ठा पनि नभएका गुरुहरूलाई अद्वैत वेदान्तका विषयमा प्रवचन गर्ने अधिकार पनि देखिँदैन ।

साक्षात् मुक्तिको हेतु आफ्नै वेदशाखाको महावाक्यको श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुबाट नियमविधिपूर्वक श्रवण गर्नु भनेर आएको शास्त्रीय वचन माथि उल्लेख गरिसकियो । यो विधान ब्रह्मचारी, गृहस्थ, वानप्रस्थ र सन्न्यासी समेत चारै आश्रमीहरूका लागि हो । परन्तु [३०] गृहस्थ मुमुक्षुका लागि भने उक्त महावाक्यको श्रवण गर्नुभन्दा पहिले वैराग्य प्राप्तिका लागि पञ्चाग्निविद्याको ज्ञान हुनुपर्ने उपनिषद् वचन देखिन्छ । त्यसबाट वैराग्य उत्पन्न भएपछि साधनचतुष्टयसम्पन्न मुमुक्षुले [३१]ब्रह्मज्ञानका लागि श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुसमक्ष हातमा समिधा लिएर जानुपर्ने श्रुतिवचन देखिन्छ । ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु ।

---

३०. तत् तत्र लोकं प्रत्युत्थितानामधिकृतानां गृहमेधिनां य इत्थमेवं यथोक्तं पञ्चाग्निदर्शनं द्युलोकाद्यग्निभ्यो वयं क्रमेण जाता अग्निस्वरूपाः पञ्चाग्न्यात्मान इत्येवं विदुर्जानीयुः ।

– छान्दोग्योपनिषद् ५।१०।१,२ शाङ्करभाष्य ।

३१. तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ।

– कठोपनिषद् १।२।१२

सर्वं विस्मरणादृते

अद्वैत वेदान्तमा भगवद् अर्पित निष्काम कर्म र अहैतुकी तथा अनिमित्ता भगवद्भक्ति समेतलाई ज्ञानका साधन मानिन्छन् । भक्तिरूपी साधन नभईकन ज्ञान मार्गमा प्रवेश गर्नै सकिँदैन। [1]भक्तिलाई ज्ञानको साधन भनेर आचार्यहरूले मान्नुभएको छ। त्यतिमात्रै होइन अर्थवादको आश्रय लिएर भक्तिका लागि कल्पित द्वैत अद्वैत भन्दा पनि सुन्दर भएको कुरा पनि भक्तिमार्गका द्वैतवादीहरूले श्रुति विरुद्ध गएर आफ्नू सम्प्रदायको धर्म निभाएका छन् ।

द्वैतवादी भक्तिमार्गीहरू ज्ञानलाई साधन र भक्तिलाई साध्य मान्दछन् । भक्तिमार्गीहरूले बुझेर नै यो कुरा भनेका हुन् भने केही मात्रामा ठीकै हो भनेर मान्न सकिन्छ। किनभने ज्ञान पारमार्थिकरूपले साध्य ब्रह्मस्वरूप हो भने व्यावहारिकरूपले साधन पनि हो । अद्वैत वेदान्तमा साधन र साध्यलाई अभिन्नत्वरूपमा ग्रहण गरिएको छ । ब्रह्मसाक्षात्कार नगरेसम्म ज्ञान साधन हुन्छ र साक्षात्कार पछि त्यही ज्ञान ब्रह्ममा परिवर्तित हुन्छ। पारमार्थिकरूपमा सारा मायिक साधनहरू समाप्त अर्थात् ब्रह्मरूपमा गएर पर्यवसित हुन्छन्। निरतिशय ज्ञानस्वरूप स्वप्रकाश शुद्ध ब्रह्ममात्रै शेष रहन्छ। ब्रह्मको स्वरूपलक्षणमा [2]सत्य, ज्ञान र अनन्तलाई श्रुतिले लिएको छ । अतः अन्ततः ज्ञान साध्य जस्तो साध्य ब्रह्म नै हो ।

यस निबन्धको शीर्षक विस्मरण हो र विषय पनि विस्मरण नै हो। स्मृ+ल्युट=स्मरण शब्द बन्दछ। यसका स्मृति, सम्झना, पहिले कुनै

---

१. भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते। भक्त्यर्थं कल्पितं द्वैतमद्वैतादपि सुन्दरम्।

२. सत्यंज्ञानमनन्तं ब्रह्म।– तैत्तिरीयोपनिषद् २।१।१

देखे सुने वा भोगेका कुराको अनायास झट्ट मनमा सम्झना आउनु, आफ्ना उपास्य वा आराध्य इष्टदेवको अनवरत सम्झना गर्नु र नवधा भक्ति मध्येको एउटा विधा पनि हो । नवधा भक्तिमा [३]श्रवण, कीर्तन, स्मरण, पादसेवन, अर्चन, वन्दन, दास्य, सख्य र आत्मनिवेदन पर्दछन् ।

नवधा भक्तिमा स्मरणलाई मुख्य भक्ति भनेर शास्त्रहरूले भनेका छन् जुनविना भक्तिवादीको कुनै प्रकारको सातिशय मुक्ति हुन सक्दैन र अद्वैतवादीको पनि निरतिशय मोक्ष हुन सक्तैन । वेदान्तमा श्रवणपछि स्मरणको अत्यन्त महत्त्व छ । यो साधन नै भए पनि स्मरणविना साध्यमा पुग्न सकिँदैन । आफ्ना आराध्यदेवको [४]स्मरण गरेमात्रै पनि संसारको दुःखद जन्मरूपी दुश्चक्रको बन्धन फुक्तछ र आराधक मुक्त हुन्छ । त्यस्तो मनुष्यले वैदिक महावाक्यको श्रवण, मनन आदि नगरीकन पनि मोक्ष प्राप्त गर्दछ भनेर अर्थवादयुक्त स्मरणको महत्त्व शास्त्रहरूले वर्णन गरेका छन् । त्यति मात्रै होइन जुनसुकै कर्म गर्दा पनि भगवान्को नाम लिएर, जपेर र स्मरण गरेर प्रारम्भ गर्नु पर्दछ भनेर हाम्रा आस्तिक शास्त्रहरूले भनेका छन् । कुनै पनि कर्ताले कर्म गर्नु अघि [५]पवित्र भए पनि अपवित्र भए पनि, जुनसुकै अवस्थामा रहेको भए पनि, बाहिरी स्थूल देहमा, भित्री सूक्ष्म शरीरमा र अन्तःकरणमा पनि कुनै अशुद्धि, मल र दोष भए पनि भगवान् पुण्डरीकाक्षको नाम स्मरण गरेपछि सबै अशुद्धि, दोष र मलहरू नष्ट

---

३. श्रवणं कीर्तनं विष्णोःस्मरणं पादसवनम् ।
अर्चनं वन्दनं दास्यं सरव्यमात्मनिवेदनम् ॥ – भागवत ७।५।२३

४. यस्य स्मरणमात्रेण जन्मसंसारबन्धनात् ।
विमुच्यते नमस्तस्मै विष्णवे प्रभविष्णवे ॥ – विष्णुसहस्रनाम

५. ॐ अपवित्रःपवित्रो वा सर्वावस्थाङ्गतोऽपि वा ।
यःस्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥

भएर मनुष्य शुद्ध हुन्छ। त्यस्तो दोषरहित, शुद्ध, पवित्र कर्ता मात्रै कर्म गर्न योग्य हुन्छ भन्ने नै शास्त्रको मत भएको देखिन्छ।

कुनै पनि व्यक्तिले छिक्का गरेमा, हाई गरेमा, खोकेमा, चिप्लिएर लडेमा, ठोकिएमा समेत भगवान्‌को नाम लिनुपर्छ भन्ने शास्त्रीय वचन पाइन्छ। केवल शास्त्र र पुराणहरूले मात्रै होइन क्रान्तदर्शी [६]कविहरूले पनि भगवन्नाम स्मरणको महत्त्व दर्शाएका छन्। किनभने एउटा स्मरण मात्रैले पनि मनुष्य पवित्र हुन्छ। उसले दर्शन, स्पर्शन, पूजन, पादसेवन आदि कुनै पनि अरू भक्ति गरिरहनु पर्दैन भन्ने नै तात्पर्य देखिन्छ। भागवतमा पनि नामस्मरणको महत्त्व उदाहरणपूर्वक देखाएको छ। महत्त्व नै नबुझीकन आफ्नो कान्छो छोराको नाम भगवान् विष्णुको नामबाट पापी अजामिलले नारायण राखेको थियो। मर्ने बेलामा आत्तिएर छोरा [७]नारायणको नाम लिँदा संझदा पनि उसले नरक जानु परेन र अन्त्यमा उसको मोक्ष भएको थियो भने मनुष्यले श्रद्धा, भक्ति र विश्वासपूर्वक भगवान्‌को नाम अन्त्यमा लिएमा कसरी मुक्ति नहुने भनेर कैमुतिक न्याय र काकु वाक्य प्रयोग गरेर भागवतले भगवन्नामको महत्त्वको ख्यापन गरेको छ।

यसै गरेर नामस्मरणको महत्त्व गीतामा भगवान् श्रीकृष्णले धेरै पटक [८]अर्जुनलाई उपदेश गर्नुभएको छ। मृत्युका अवस्थामा जसले

---

६. केवलं स्मरणेनैव पुनासि पुरुषं यतः।
अनेन वृत्तयः शेषा निवेदितफलास्त्वयि ॥ – रघुवंशमहाकाव्य १०।२९

७. स एवं वर्तमानोऽज्ञो मृत्युकाल उपस्थिते।
मतिञ्चकार तनये बाले नारायणाह्वये ॥ भागवत ६।१।२७

८. यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥
तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च।
मय्यर्पितमनो बुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः ॥ – गीता ८।६।७

जुन जुन भाव अर्थात् आराध्य देव वा प्रिय वस्तु वा कुनै लौकिक वा पारलौकिक वस्तु वा 'अहं ब्रह्मास्मि' भन्दै वा परमात्माको नाम स्मरण गर्दै शरीरको त्याग गर्दछ भने त्यसै वस्तुमा प्राप्त हुन्छ। त्यसकारण सबै समयमा ब्रह्मस्वरूप मेरो स्मरण गर्दै तिमीले प्राण त्याग गर्‍यौ भने मलाई नै प्राप्त गर्ने छौ अर्थात् ब्रह्म नै हुनेछौ भनेर पनि भगवान्‌ले अर्जुनलाई उपदेश गर्नुभएको छ।

भगवान् श्रीकृष्णले अर्जुनलाई आफ्नो ब्रह्मस्वरूपलाई स्मरण गर्ने सम्बन्धमा गीताद्वारा धेरै [९]पटक उपदेश गर्नुभयो। वेदान्तमा ब्रह्मोपदेश धेरै पटक गर्ने विधान छ। यसलाई दूषण अर्थात् पुनरुक्तिलाई दोष नमानेर भूषण वा गुण नै मानिन्छ। यसै कारण भगवान्‌ले अन्त्यमा [१०]हे अर्जुन तिम्रो विस्मृतिजन्य अज्ञानात्मक मोह नष्ट भयो ? तिमीले आफूलाई अज्ञानजन्य विस्मृत स्वरूपको स्मरण गरेर आफैँ ब्रह्म भएको अनुभव गर्‍यौ ? भनेर सोध्नु भयो। अर्जुनले गुरु भगवान्‌प्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दै हे अच्युत ! हजुरको प्रसादले मैले सबै सुनेँ। अन्तःकरणमा रहेको अज्ञानजन्य मोह नष्ट भयो र विस्मृत आत्मस्वरूपको स्मरण भयो। अव संशय छैन। अब हजुरको आदेश अक्षरशः पालना गर्दछु भनेर प्रतिज्ञा गरे।

उपर्युक्त अनुसार स्वस्वरूपानुभूतिको स्मृति अर्थात् ब्रह्मानुभूति भएको कुरा भगवान्‌लाई निवेदन गरेर महाभारतको नरसंहारमा होमिएका अर्जुनले गीताद्वारा प्राप्त गरेको ब्रह्मज्ञान सबै बिर्सिएको

---

९. आवृत्तिरसकृदुपदेशात्। ब्रह्मसूत्र ४।१।१।१

१०. नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत।
स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव॥ – गीता १८।७३

भन्दै [११]पुनः उपदेश गर्न जगद्गुरु भगवान् श्रीकृष्णसँग अनुरोध गरेको प्रसङ्ग अनुगीतामा आएको छ। अतःअनुभूतिमा चढिसकेको ज्ञानको पनि विस्मरण हुने रहेछ, यसलाई बारम्बार अभ्यासद्वारा स्मरण गर्नुपर्ने रहेछ र बिर्सनु नहुने रहेछ भन्ने ज्ञान हुन्छ।

योगदर्शनमा स्मृतिलाई पाँचओटा वृत्तिहरूमध्येमा एउटा वृत्ति भनिएको छ । स्मृतिको परिभाषा दिँदै योगले[१२] अनुभव गरेको प्रकटीकरणलाई स्मृति भनेको छ। अर्थात् प्रमाण, विपर्यय, विकल्प, निद्रा र स्मृति समेतका वृत्तिहरूका अनुभवमा आएका विषयहरूको जुन संस्कार चित्तमा पर्दछ, त्यही नै कुनै कुनै निमित्त पाएर स्फुरित हुनु वा चित्तमा झल्कनु नै स्मृति वा स्मरण हो। स्मरणबाट नै अतद् वस्तु पनि तद्रूप हुन्छ वा भगवान्को स्मरण गर्दागर्दै भगवद्रूप वा ब्रह्म नै भइहाल्दछ। गोपी लगायत धेरै मनुष्यहरू भगवान्को नाम स्मरणबाटै मुक्त भएको प्रसङ्ग भक्तिशास्त्रमा देखिन्छ।

ब्रह्मसाक्षात्कारको साधन भएको यति महत्त्वपूर्ण स्मरणलाई पनि विस्मरण गर्नुपर्छ । सो नगरेमा स्वस्वरूपानुभूति वा ब्रह्मसाक्षात्कार हुनसक्तैन भनेर [१३]ब्रह्मज्ञानी अष्टावक्रले भन्नुभएको छ।

---

११. विदितं मे महाबाहो सङ्ग्रामे समुपस्थिते।
माहात्म्यं देवकीमातस्तच्च ते रूपमैश्वरम् ॥
यद्तद् भगवता प्रोक्तं पुरा केशव सौहृदात्।
तत्सर्वं पुरुषव्याघ्र नष्टे मे भ्रष्टचेतसः ॥
मम कौतूहलं त्वस्ति तेष्वर्थेषु पुनःपुनः।
– महभारत, अश्वमेधिपर्व (अनुगीता) १६।९,१०

१२. वृत्तयः पञ्चतय्य क्लिष्टाऽक्लिष्टा।
अनुभूतविषयासम्प्रमोषः स्मृतिः ॥ – योगसूत्र १।५,११

१३. आचक्ष्व शृणु वा तात नानाशास्त्रण्यनेकशः।
तथापि न तव स्वास्थ्यं सर्वं विस्मरणादृते ॥ – अष्टावक्रगीता १६।१

गुरुसँग ब्रह्मविद्या श्रवण गरिसकेपछि मनन र निदिध्यासन समेत गरेर ब्रह्मसाक्षात्कार भएपछि गुरु र शास्त्रलाई समेत बिर्सिदिनु पर्दछ। त्यस्ता गुरुमा [14]भगवान् परम श्रीशिव, भगवान् श्रीनारायण र भगवान् श्रीब्रह्मा पनि हुनसक्तछन् । अन्यथा मोक्ष हुनसक्तैन । किनभने ज्ञानीले बुद्धिका वृत्तिलाई वासनाशून्य र संस्काररहित पार्नुपर्छ। अन्यथा हे जनक ! तिमीले ब्रह्मसाक्षात्कार गर्न सक्तैनौ । किनभने बुद्धिका वृत्तिमा जुनसुकै र जे जस्तो पनि विजातीय द्वैत वस्तु जबसम्म रहन्छ तबसम्म बुद्धि खाली हुँदैन र तबसम्म ब्रह्म बुद्धिवृत्तिमा प्रतिस्फलित हुँदैन अर्थात् साक्षात्कार हुँदैन।

वस्तुतः ब्रह्मसाक्षात्कार भनेको मुमुक्षुका प्रयत्न वा प्रयासले हुने होइन। मुमुक्षुले प्रयास गर्ने भनेको ब्रह्मसाक्षात्कार हुन नदिने मायिक विजातीय मल, विक्षेप र आवरण दोषहरू समेत हटाउन बाह्य, आन्तर र साक्षात्साधनहरू समेत अपनाउने हो । अर्थात् बुद्धिको चरम वृत्तिलाई अत्यन्त निर्मल, अत्यन्त स्वच्छ र अत्यन्त सूक्ष्म बनाउने हो। यसरी बुद्धिवृत्ति मायिक अतद् वस्तु भेटेपछि ब्रह्म जस्तै वस्तु बन्दछ। त्यसैलाई अद्वैत वेदान्तमा तदाकाराकारित बुद्धिवृत्ति भनिएको हो । ब्रह्मसाक्षात्कार भनेको त्यही हो । यसैका लागि नै ब्रह्मज्ञानी गुरु अष्टावक्रले बारम्बार राजा जनकलाई विभिन्न उदाहरण दिएर उपदेश गर्नु भएको देखिन्छ।

अन्तःकरण अर्थात् बुद्धिवृत्ति शुद्ध र विजातीय वस्तुरहित भएमा नै मुमुक्षु पार हुन सक्तछ अन्यथा पार हुन सक्तैन । किनभने पानी नभरिएको खाली नौका वा तुम्बीमात्रै पानीमा तैरिन सक्तछ तर पानी

---

१४. हरो यद्युपदेष्टा ते हरिः कमलजोऽपि वा।
तथापि न तव स्वास्थ्यं सर्वं विस्मरणादृते ॥ –अष्टावक्रगीता १६।११

भरिएको तुम्बी वा नौका कुनै हालतमा पनि पानीमा तैरिन सक्तैन, डुबीहाल्छ। जुन मुमुक्षका बुद्धिवृत्तिमा शास्त्रीय ज्ञान भरिएको छ र सधैँ गुरुका पछि लागेर हिँड्छ, शास्त्र जानेको, पढेको र पढाएको समेत अहङ्कार, संस्कार र वासना राख्तछ, त्यस्ताको मोक्ष हुँदैन। मोक्ष हुन सब फ्याँकेर बुद्धिवृत्तिलाई खाली गर्नुपर्दछ। अन्यथा मोक्ष वा ब्रह्मसाक्षात्कार सम्भव छैन।

यसै परम सत्यलाई स्पष्ट गर्न श्रुतिले धेरै पटक धेरै ठाउँमा विभिन्न शैली, विभिन्न उदाहरण र विभिन्न माध्यमद्वारा जिज्ञासु मुमुक्षुलाई उपदेश गरेको छ। उदाहरणका लागि बृहदारण्यकोपनिषद्ले भनेको छ– [१५]बुद्धिमान् ज्ञानीले ब्रह्मसाक्षात्कार वा ज्ञान भएपछि धेरै पढ्नु र बोल्नु पनि हुँदैन। त्यसो गर्नु भनेको शुद्ध भइसकेको बुद्धिवृत्तिलाई फेरि वासना, संस्कार आदि विजातीय वस्तु भरेर मल, विक्षेप र आवरणद्वारा धूमिल, मलिन पार्नु हो र अन्तराय खडा गर्नु हो। अतः ब्रह्मज्ञान भएपछि ब्रह्मज्ञानी बोल्न, पढ्न र लेख्नबाट स्वतः मौन भइहाल्दछन्।

ब्रह्मज्ञानी ब्रह्मज्ञान भएपछि स्वतः मौन हुन्छन् भन्ने तथ्य ब्रह्मज्ञ गुरु श्रीदक्षिणामूर्तिको उदाहरणबाट पाइन्छ। [१६]मायातीत वटवृक्षका छायामा चिरन्तन ब्रह्मस्वरूप दक्षिणामूर्ति परम गुरु प्रकट हुनुभयो। त्यहाँ वेदान्तको परमतत्त्वको श्रवण गर्न मायिक षड्भावविकारयुक्त वृद्ध शिष्यहरू गुरुका अगाडि बसे। ब्रह्मज्ञगुरु श्रीदक्षिणामूर्तिले

---

१५. तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः।
नानुध्यायाद् बहुञ्छब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत्॥
– बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।२१

१६. चित्रं वटतरोर्मूले वृद्धाः शिष्या गुरुर्युवा।
गुरोस्तु मौनं व्याख्यातं शिष्यास्तु छिन्नसंशयाः॥ – श्रीदक्षिणामूर्तिस्तोत्रम्।

तर्क वा ज्ञानमुद्रामा रहेर मौन भाषामा ब्रह्मोपदेश गर्नुभयो । त्यसपछि शिष्यहरूको हृदयग्रन्थि भेदन भयो । अन्तःकरणमा जन्मजन्मान्तरदेखि जम्मा भएर रहेका सबै मायिक संशयहरू नाश भए । सञ्चितकर्म, वासना र संस्कार पनि नाश भयो । त्यसरी बुद्धिवृत्तिमा रहेको मायिक अतद्वस्तुको नाश भएपछि तदाकार बुद्धिवृत्तिमा ब्रह्मसाक्षात्कार हुन्छ । यही हो दक्षिणामूर्ति गुरुको मौन उपदेशको परिणति र सार ।

अन्तःकरणका वृत्तिमा रहेको सञ्चित कर्म, संस्कार र वासना अविद्यालेशसमेत ज्ञानाग्निबाट भस्म भइसकेपछि मुमुक्षु ज्ञानी हुन्छ। प्रारब्धकर्मबाट प्राप्त भोगको वासना निवृत्ति भइसकेपछि पनि प्रारब्ध कर्मजन्य आयु शेष रहेसम्म मायिक मिथ्या पाञ्चभौतिक देह धारणा गरेर जीवन्मुक्त ज्ञानी बाँच्दछ। किन्तु ऊ देह, गेह, स्त्री, पुत्रसमेत समग्र प्रपञ्चलाई स्वप्नवत् हेरेर साक्षीभावमा आफ्नू स्वरूपमा स्थित रहन्छ ।

उक्त जीवन्मुक्त पुरुष परमात्माको परब्रह्मको प्रार्थना गर्दै भन्दछ– [१७]अन्धकारदेखि पर आदित्यको जस्तो स्वरूप भएका परब्रह्मको साक्षात्कार गरेर म आफैँ ब्रह्म भइसकेँ। अतः यस मन्त्रबाट के थाहा हुनछ भने [१८]वेदान्तको ज्ञानद्वारा ब्रह्मसाक्षात्कार भएपछि ज्ञानीले मृत्युलाई पनि जित्तछ र ऊ अमृत हुन्छ। मोक्ष प्राप्त गर्ने यो भन्दा अर्को बाटो छैन।

अन्त्यमा श्रवण, मनन, निदिध्यासन, शम, दम आदि अन्तरङ्ग साधनहरूद्वारा समेत बुद्धिमान् मुमुक्षुले ब्रह्मचिन्तन गर्नुपर्दछ ।

---

१७. वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्य वर्णं तमसःपरस्तात् ।
तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥
– शुक्लयजुर्वेदः ३१।१८

बहिर्मुखी नभएर सधैँ अन्तर्मुखी हुनुपर्दछ । बाहिरी संसारी गुरु खोजेर हिँड्न छोडेर शुद्ध अन्तःकरणमा रहेको आफ्नै प्रत्यगात्मालाई नै अन्तिम गुरु मानेर उसैका चरणमा परेर समर्पित हुनुपर्दछ । अपराविद्या र पराविद्या बुझ्न, जान्न र ज्ञान गर्न सेतो कागजमा काला अक्षरद्वारा उत्टङ्कित अक्षरनामक क्षर शास्त्रहरूको सङ्ग्रह, अध्ययन र अनुशीलन गर्न पनि छोड्नुपर्छ। केवल [१८]आत्मालाई ॐ द्वारामात्रै ध्यान गर्नुपर्दछ। बोल्न छोडेर मौन अवस्थामा रहनुपर्छ। किनभने धेरै व्यर्थ संसारी वाणी बोल्नु भनेको आफ्नू अमूल्य वाणीलाई व्यर्थैमा खेर फाल्नु नै हो भनेर उपनिषद्‌ले भनेको छ। ॐ ब्रह्मर्पणमस्तु ।

१८. ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानम्, अन्या वाचो विमुञ्चथ ।

– मुण्डकोपनिषद् २।२।६,५

सात्त्विकं तत्र वेदान्तम्

पूर्वीय दर्शनमध्येमा अद्वैत वेदान्त दर्शनलाई सबैभन्दा उत्कृष्टतम दर्शन मानिन्छ। सबै षडङ्गादि सहित वेद र अरू पाँचोटा दर्शनहरूको अध्ययन गरिसकेपछि राम्ररी परिपक्व अवस्थामा अध्ययन गरिने दर्शन भएकाले यस दर्शनलाई दर्शनीयतम दर्शन भनिएको हो। जुन ब्राह्मणले षडङ्ग सहित आफ्नो शाखाको वेदाध्ययन गरेर पनि वेदान्तको अध्ययन गर्दैन भने त्यो ब्राह्मण सन्तानसहित शूद्रसरह हुन्छ भनिएको छ। त्यतिमात्रै होइन, [१]आफ्नू वेदशाखाको वेदान्त अर्थात् महावाक्य श्रवण नगरीकन वा ब्रह्मसाक्षात्कार नगरीकन सन्न्यासीले नित्य कर्मको परित्याग गर्दछ भने निश्चय नै त्यसको पतन हुन्छ। अतः [२]ब्राह्मणले विना शर्त षडङ्गसहित सार्थ वेद पढ्नै पर्ने र वेद पढेपछि ब्रह्मज्ञान गर्नु अनिवार्य नै देखिन्छ। अन्यथा त्यो ब्राह्मण नै हुन सक्तैन। किनभने [३]ब्रह्म जान्ने मात्रै ब्राह्मण हुने शास्त्रीय वचन देखिन्छ।

[४]वेदान्तलाई सात्त्विक, मीमांसालाई राजस र न्यायलाई तामस भनिएको छ। ६ ओटा आस्तिक दर्शनहरूमध्ये उपर्युक्त तीन दर्शन बाहेकका अरू तीन दर्शनहरूमा साङ्ख्य दर्शन र योग दर्शन राजसमा पर्दछन्। वैशेषिक दर्शन तामसमा पर्ने देखिन्छ।

उपर्युक्त वर्गीकरण देवीभागवतले गरेको देखिन्छ। दर्शनहरूलाई तिनीहरूको अध्ययन, अध्यापनविधि, निष्काम र सकाम कर्मको

---

१. नित्यं कर्म परित्यज्य वेदान्तश्रवणं विना।
वर्तमानस्तु सन्न्यासी पतत्येव न शंसयः॥ – विवरणप्रमेयसङ्ग्रह पृष्ठ १४

२. ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च। – श्रुतिः

३. ब्रह्म जानाति ब्राह्मणः। – वेदान्तसन्दर्भ

४. सात्त्विकं तत्र वेदान्तं मीमांसा राजसं मतम्।
तामसं न्यायशास्त्रञ्च हेतुवादाभियन्त्रितम्॥ – देवीभागवत १।१।१४

भेद र दर्शनको अन्तिम प्राप्तव्य वा उद्देश्य समेतलाई लिएर गरेको देखिन्छ । यस प्रकारको वर्गीकरण प्रत्येक दर्शनको प्रक्रिया आदि समेतलाई लिएर गरिएको हो भन्न सकिन्छ ।

१. सात्त्विकं तत्रवेदान्तम्

वेदान्त दर्शनलाई सात्त्विक अर्थात् सत्त्व गुणी भन्नुका पछाडि धेरै कारणहरू देखिन्छन् । तिनको सङ्क्षिप्त विवेचना गर्नु सान्दर्भिक हुने छ । विना कुनै कारण ब्राह्मणले विधिपूर्वक आफ्नू वेद गुरुमुखी भएर अध्ययन गरिसकेपछि आफ्नू मानसिक शुद्धता र अशुद्धता अनुरूप भावी मार्गको चयन गर्दछ । त्यसपछि प्रत्येक व्यक्तिको रुचि र क्षमता अनुसार पनि उसको भावी जीवनको गन्तव्य निर्धारित हुन्छ । त्यति मात्र होइन उसको पूर्वजन्मको पुण्यपुञ्जको उदय, सुसंस्कार, सुवासना, तात्कालिक जन्मको सत्सङ्गत, अध्ययन, शिक्षा, घरको त्यागमय सात्त्विक वातावरण आदि अनुकूल स्थिति प्राप्त भएपछि जुन व्यक्तिको अन्तःकरण अत्यन्त शुद्ध र सत्त्वगुणयुक्त बन्दछ त्यसपछि उसमा वैराग्य उत्पन्न हुन्छ ।

तदुपरान्त शुद्धः अन्तःकरण सम्पन्न व्यक्तिमा [५]नित्य र अनित्य वस्तुको विवेक, यस लोकको र परलोकको भोगमा विराग, शमदमादिषट्सम्पत्ति र मुमुक्षुत्वरूप साधनचतुष्टयले युक्त भएपछि शाश्वत शान्तिका लागि ब्रह्मजिज्ञासा पैदा हुन्छ । यसैका लागि [६]ब्रह्मसूत्रमा सर्वप्रथम मोक्षका लागि [७]ब्रह्मको जिज्ञासा हुन्छ वा गर्नुपर्छ भनेर सूत्र नै आएको छ ।

---

५. नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रार्थभोगविरामः, शमदमादिषट्सम्पत्तिस्तथा मुमुक्षुत्वञ्च । – ब्रह्मसूत्र, शाङ्करभाष्य १।१।१।१

६. ब्रह्मणः सूचकानि वाक्यानि बह्मसूत्राणि तत् ब्रह्मसूत्रम् ।

७. अथातो ब्रह्मजिज्ञासा । – ब्रह्मसूत्रम् १।१।१।१

यसरी साधनचतुष्टयसम्पन्न मुमुक्षुमा ब्रह्मजिज्ञासा अर्थात् ब्रह्म जान्ने उत्कट इच्छा जागृत भएपछि [८]ब्रह्मज्ञानका लागि मुमुक्षु हातमा समिधा लिएर श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुका समक्ष जाओस् भनेर श्रुतिले आदेश गरेको छ।

यसै विषयमा भगवान् श्रीरामले भाइ लक्ष्मणलाई सम्बोधन गर्दै भन्नुभएको छ। जुन यसप्रकार छ – [९]सबभन्दा पहिले मुमुक्षुले आफ्नो वर्ण र आश्रमका लागि श्रुति आदि शास्त्रहरूद्वारा भनिएका निष्काम कर्महरू र अहैतुकी भगवद्भक्तिद्वारा चित्तका दोषहरू समाप्त गर्नुपर्दछ। त्यसपछि मुमुक्षुमा ब्रह्मज्ञानका लागि अन्तरङ्ग साधनस्वरूप नित्य र अनित्य वस्तुको विवेक, यस लोक र परलोकमा प्राप्त हुने भोगका प्रति विराग, शमदमादिषट्सम्पत्ति र मुमुक्षुत्व समेत चारोटा साधनहरू प्राप्त गर्नुपर्दछ। त्यसपछि आत्मज्ञान वा ब्रह्मज्ञानका निमित्त सद्गुरु अर्थात् श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुसमक्ष उपदेश प्राप्त गर्न जानुपर्दछ।

वेदान्तलाई सात्त्विक भन्नुको तात्पर्य हो बुद्धि सत्त्वगुण सम्पन्न नभईकन ब्रह्मज्ञान हुन नसक्ने भएर हो। जबसम्म बुद्धि अत्यन्त निर्मल, अत्यन्त स्वच्छ र अत्यन्त सूक्ष्म हुँदैन तबसम्म ब्रह्मज्ञान नहुने हुँदा बुद्धिको अर्को नाम सत्त्व पनि हो। यसै तथ्यलाई इङ्गित गर्दै उपनिषद्ले भनेको छ – [१०] मुमुक्षुको आहार शुद्धि अर्थात् अन्तःकरणले बाहिरी विषयहरूलाई ग्रहण नगर्नु नै सत्त्वशुद्धि हो। त्यसरी बाह्य मायिक विषयहरू बुद्धिले भित्र नलिएपछि बुद्धि शुद्ध

---

८. तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्।
– मुण्डकोपनिषद् १।२।१२

९. आदौ स्ववर्णाश्रमवर्णिताः क्रियाः कृत्वा समासादितशुद्धमानसः।
समाप्य तत्पूर्वमुपात्तसाधनः समाश्रयेत् सद्गुरुमात्मलब्धये। – रामगीता ७

हुन्छ। त्यसरी बुद्धि वा अन्तःकरणको शुद्धि भएपछि निश्चय पनि ब्रह्मज्ञान हुन्छ।

अहन्ता, ममता, काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद र मात्सर्यादि दुर्गुण, कामना, एषणा आदि सम्पूर्ण तृष्णाहरू र राग, द्वेष समेत अन्तःकरणबाट हटेपछि मनुष्य सत्त्वगुणी हुन्छ। यसै अवस्थाको मनुष्यलाई [११]सत्त्वस्थ भनेर श्रीमद्भगवद्गीताले भनेको छ। त्यस अवस्थामा प्राप्त मुमुक्षुलाई जीवन्मुक्त भनिन्छ। तिनीहरू नै ऊर्ध्वगामी हुन्छन् र मुक्त हुन्छन्।

वेदान्तलाई सात्त्विक किन भनिएको हो भन्ने सम्बन्धमा उपर्युक्त पङ्क्तिहरूमा केही शास्त्र अनुकूल विवेचना सङ्क्षिप्तमा गरियो र प्रसङ्ग अनुसार गर्दै लगिने छ। अब पूर्वमीमांसालाई किन राजस भनिएको हो भन्ने सम्बन्धमा सङ्क्षिप्तरूपमा चर्चा गरिने छ।

वेदान्तलाई सत्त्वगुणी उपलक्षणतया भनिएको हो। किनभने वेदान्तले जिज्ञासु मुमुक्षुलाई एषणा र कामनारहित बनाएर उसको अन्तःकरणलाई शुद्ध र मलरहित बनाइदिन्छ। त्यसै कारण वेदान्तलाई सात्त्विक भनिएको हो। यसै कुरालाई लिएर गीताले भनेको छ – [१२]मायाका तीन गुणहरू मध्ये सत्त्व गुण स्फटिकमणि जस्तो निर्मल, प्रकाशशील र उपद्रवरहित भएको हुनाले यो मुमुक्षुका निम्ति ब्रह्मसाक्षात्कार गर्ने साधन बन्न सक्तछ।

२. **मीमांसा राजसं मतम्**

पूर्व मीमांसाले वेदमा आएको कर्मकाण्डको विवेचना गर्दछ।

---

१०. आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिःस्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः। – छान्दोग्योपनिष ७।२६।२

११. ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्थाः। – गीता

१२. तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम्। – गीता १४।७

मीमांसाशास्त्रले वेदलाई केवल कर्मको बोधक हो तर ज्ञानको बोधक होइन भनेको छ । उक्त कथनलाई प्रमाणित गर्नका लागि जैमिनि मुनिले सूत्रको प्रणयन नै गर्नुभएको छ। जस अनुसार जुन[१३] वेदवाक्य कर्मबोधक नभएर निष्कर्मक वा ब्रह्मबोधक हुन्छ त्यस्तो वेद अर्थरहित हुन्छ। त्यस्तो वेदमन्त्र अनित्य हुन्छ।

यसरी केवल कर्मवादी भएकाले शास्त्रले मीमांसालाई राजस वा रजोगुणी भनेको देखिन्छ । वस्तुतः [१४]काम्यकर्ममा आसक्त विवेकशून्य कर्मी मीमांसकहरू काम्यकर्मपरक वेदको भनाइमा रमाउँछन् । तिनीहरू वेदविहित यज्ञयागादि कर्मको अन्तिम फल वा प्राप्तव्य स्वर्ग नै हो र त्योभन्दा ठूलो प्राप्तव्य फल अर्को कुनै पनि छैन भन्दछन् । त्यस्ता मीमांसक कर्मठेहरू इहलोक र परलोकको अनित्य भोग र ऐश्वर्य प्राप्त गर्नका लागि नानाथरीका वैदिक कर्महरू हिरिक्क भएर गर्दछन्, जुन कर्महरू बाहिरबाट हेर्दा राम्रा लाग्ने तर अन्तिममा अनन्त जन्ममरणको कुचक्रमा पतन गराउने अभिशाप बन्दछन् । त्यस्ता रजोगुणी कर्मठेहरू [१५]बारम्बार जन्मदै र मर्दै गरिरहन्छन् ।

मीमांसालाई राजस भन्नुको तात्पर्य चाहिँ मीमांसकहरू रजोगुणी हुने भएकाले हो र उपलक्षणकै रूपमा यस्तो भनिएको हो । यसलाई स्पष्ट बुझ्न यसको पृष्ठभूमिको ज्ञान हुनु आवश्यक छ । सर्वप्रथम ब्राह्मणले षडङ्गसहित आफ्नो वेद पढ्नु अनिवार्य छ । त्यसपछि आफ्नू गन्तव्य छानेर अगाडि बढ्न सक्तछ। इहलोकको र परलोकमा प्राप्त हुने भोगप्रति विरक्त मनुष्य माथिका पङ्क्तिहरूमा उल्लेख भए

१३. आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां तस्मादनित्यमुच्यते ।
– पूर्वमीमांसा १।२।१

१४. यामिमां पुष्पितां .... समाधौ न विधीयते ॥ – गीता २।४२–४४

१५. पुनरपि जननं पुनरपि मरणं पुनरपि जननीजठरे शयनम् । – चर्पटपञ्जरिका ८

अनुसार ब्रह्मजिज्ञासा गरेर ब्रह्मज्ञानको पथिक बन्दछ भने भोगप्रति अनुरक्त मनुष्य [१६]धर्मको जिज्ञासा गरेर कर्मी मीमांसक बन्दछ ।

साधनचतुष्टयविहीन अशुद्ध अन्तःकरण भएको संसारी मनुष्य नै काम्य कर्ममा लिप्त भएर वेदले विधान गरेको र निषेध गरेको दुवैथरी कर्महरू पनि गर्दछ । अविद्या, काम, कर्म र कर्मको फलमा आसक्त अज्ञानी रजोगुणी मनुष्य अदम्य कामना र एषणा बोकेर काम्य सकाम कर्म गर्दछ । उसको अन्तिम लक्ष्य स्वर्ग जाने हुन्छ । यसका लागि वेदले वाजपेयादि [१७]यज्ञ यागादिको विधान गरेको छ ।

कर्म भनेको फलको इच्छा राखेर गरिने काम हो । त्यो [१८]रजोगुणबाट उत्पन्न हुन्छ । एषणा, तृष्णा र आसक्तिबाट उत्पन्न हुने रजोगुण रागात्मक अर्थात् विषयको कामनारूप हुन्छ । रजो गुणले लौकिक र वैदिक कर्म गर्न प्रेरित गर्दछ । सकाम कर्मले स्वर्गादि फल प्राप्त गराउँदछ । त्यस फलबाट मनुष्य बन्धनमा पर्दछ भन्ने गीताको उद्घोष छ ।

अतिशय कामनाले मनुष्यलाई संसारको दुश्चक्रमा घुमाइरहन्छ । यसैलाई प्रकारान्तरले श्रुतिले एषणा भनेको छ । जसमा मुख्य गरेर [१९]पुत्रैषणा, वित्तैषणा र लोकैषणा पर्दछन् । तिनै एषणा उपलक्षित काम्य कर्महरूद्वारा नै मनुष्यले आफ्नो संसारको निर्माण गर्दछ । यसले जन्मजन्मान्तरसम्म जन्ममरणमा घुमाइरहन्छ । यी कामना, एषणा, लोभ, राग आदि रजो गुणबाट उद्भव हुन्छन् ।

---

१६. अथातो धर्मजिज्ञासा । – पूर्वमीमांसा १।१।१

१७. स्वर्गकामो वाजपेयेन यजेत । – ताण्डिब्राह्मण १६।१५।५

१८. रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।
तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनाम् ॥ – गीता १४।७

१९. पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषेणाषयाश्च व्युत्थाय ।
– बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।२२

पूर्व जन्महरूमा गरिएका शुभाशुभ कर्महरू अर्थात् [२०]पुण्य र पापहरू शरीर प्राप्तिका कारण बन्दछन् । शरीरधारी रजोगुणी रागी मान्छे बारम्बार पुण्य तथा पापहरू गरिरहन्छ । त्यसको फल सुख र दुःखको भोग गर्नका लागि फेरि शरीर प्राप्त गर्दछ । त्यसरी रजोगुणी मनुष्य यस मर्त्यलोकमा बारम्बार जन्मन्छ र मर्दछ । यस दुश्चक्रमा परेर रजोगुणी, कर्मी, अज्ञानी मनुष्यले अनन्त पटकसम्म संसारमा घुमिरहनुपर्दछ ।

रजोगुणबाट उद्भूत वैदिक काम्यकर्मबाट प्राप्त हुने धर्म र अधर्मद्वारा सिर्जित दुश्चक्रको वर्णन सारांशमा यस्तो छ – शरीरको उत्पत्ति धर्म र अधर्मबाट हुन्छ । धर्म र अधर्मको उत्पत्ति शुभ र अशुभ कर्मबाट हुन्छ । शुभ र अशुभ कर्मका कारण राग र द्वेषहरू हुन् । राग र द्वेषका कारणहरू शोभन र अशोभन अध्यास अर्थात् राम्रो र नराम्रो भन्ने बुद्धि नै हो । त्यस्तो अध्यास अर्थात् बुद्धिको कारण द्वैत प्रपञ्च हो र द्वैत प्रपञ्चको कारण अज्ञान हो । अतः रजोगुणबाट अज्ञान जन्मन्छ, त्यसबाट अदम्य कामना र एषणा पैदा हुन्छन्, तीबाट काम्य कर्महरू गरिन्छन् र काम्यकर्मको फलद्वारा स्वर्ग र नरक प्रप्त हुन्छ । त्यसपछि फेरि शरीर प्राप्त हुन्छ । यो दुश्चक्र अनन्त जन्मसम्म चलिरहन्छ । मीमांसादर्शनमा वर्णित कर्मबाट प्राप्त हुने फल यही नै हो ।

मनुष्य रजोगुणबाट उत्प्रेरित र उद्वेलित भएर सकाम काम्य कर्महरू गरेर यस लोक र परलोकमा प्राप्त हुने फल अर्थात् भोग र ऐश्वर्य प्राप्त गर्ने कामना गर्दछ । जबसम्म कर्म गरेर फल प्राप्त गर्ने एषणा, कामना आदि अन्तःकरणमा राखेर क्रियाशील भइरहन्छ

२०. क्रिया शरीरोद्भवहेतुरादृता प्रियाप्रियौ तौ भवतः सुरागिणः ।
धर्मेतरौतत्र पुनः शरीरकं पुनः क्रिया चक्रवदीर्यते भवः ॥ – रामगीता ८

तबसम्म उसले कहिल्यै शाश्वत शान्ति प्राप्त गर्न सक्तैन। लौकिक र व्यावहारिक कर्महरू जसरी असत्य हुन् त्यसैगरी वैदिक कर्मकाण्ड र विधिव्यवहार पनि पारमार्थिक सत्य होइनन्, मिथ्या हुन् र असत्य हुन्।

पूर्वमीमांसाले वेदवाक्य कर्मबोधक हुँदैन त्यो अर्थहीन हो र त्यस्तो वेदमन्त्र अनित्य हो भनेको छ। त्यतिमात्रै होइन जुन वेदमन्त्रमा कर्मको विधान र तज्जन्य फलबोधकता हुँदैन त्यस्ता वेदमन्त्रलाई अप्रामाणिक हुन् भनेर मनुष्यहरूलाई काम्यकर्मतर्फ प्रोत्साहित गर्दै रजोगुणी बन्न उत्प्रेरित गरेको देखिन्छ।

एकातर्फ मीमांसाशास्त्रले कर्म गरेर त्यसको फलस्वरूप प्राप्त हुने इहलोक र परलोकको अनित्य सुखभोग देखाएर अनन्त संसृतितर्फ मनुष्यलाई आकर्षण गर्दछ भने अर्कोतर्फ शाश्वत आनन्द प्राप्त हुने ज्ञानतर्फ लाग्न मनुष्यलाई जैमुनि मुनिले विभिन्न [२१]सूत्रहरूको प्रणयन गरेर दुरुत्साहन समेत गर्नुभएको छ।

जबसम्म [२२]मनुष्यको मन रजोगुणादिमा प्रवृत्त भइरहन्छ तबसम्म उसले सुख र दुःख प्राप्त हुने शुभ, अशुभ, पुण्य, पापादि विधि र निषेधपरक कर्महरू अनवरत गरिरहन्छ। ऊ सधैँ मायाका वशमा परेर देवता, मनुष्य, राक्षस समेतका योनिमा जन्मँदै र मर्दै गर्दछ। रजोगुणी कर्म त्यागेर सत्त्वगुणी ज्ञानमार्गमा प्रवेश नगरुन्ज्याल मनुष्य त्यस दुश्चक्रबाट बाहिर निस्कन सक्तैन।

३. तामसं न्यायशास्त्रम्

हेतुवादद्वारा नियन्त्रित न्यायशास्त्रलाई देवीभागवतले तामस

---

२१. आम्नायस्य..., तथा फलाभावात्, अन्यानर्थक्यात्, अभागिप्रतिषेधाच्च।
– पूर्वमीमांसा १।२।१,३,४,५

२२. यावन्मनो रजसा पूरुषस्य सत्त्वेन वा तमसा वानुरुद्धम्।
चेतोभिराकूतिभिरातनोति निरङ्कुशं कुशलञ्चेतरं वा॥ – भागवत ५।११।४

भनेको छ। हेतुका अर्थ निमित्त, कारण उद्देश्य, प्रयोजन, अभिप्राय, मतलब, तर्क, मूलकारण, उत्पन्न हुने ठाउँ, साधन र न्यायदर्शनमा प्रमाणित गर्ने कुरा आदि हुन्छन्। [२३]तर्कशास्त्रका पाँच अङ्गहरूले युक्त परार्थ अनुमान प्रक्रियामा यो दोस्रो अङ्गमा पर्दछ। अतः यस अङ्गको न्यायशास्त्रमा अत्यन्त महत्त्वपूर्ण स्थान छ।

हेतुशब्दका पछाडि वाद शब्द जोडिएपछि हेतुवाद समस्तशब्द बन्दछ। यसको सोझो अर्थ नास्तिकपन, नास्तिकता, तर्कशास्त्र, कुतर्क, नचाहिने बहस, छलफल, ऊहापोह र तर्कवितर्क समेत हुन्छन्। [२४]न्यायशास्त्र वेदको उपाङ्गमा पर्दछ।

यसरी विचार गर्दा वेदको गूढ अर्थ प्रकाशन गर्ने दर्शनमा ६ ओटा प्राच्य आस्तिक दर्शनहरू मध्ये यसलाई पनि शास्त्रले लिएको छ। अपौरुषेय वेदको गूढ अर्थको प्रदर्शन गरेर मुमुक्षुलाई मोक्षमार्गमा लाग्ने बाटो देखाउने भएको हुँदा यसलाई पनि दर्शन भनिएको हो।

शास्त्रीय प्रमाणविना ईश्वरीय रचनामाथि नाना थरी शङ्का र उपशङ्का गरेर र अतर्क्य, अनिर्वचनीय र मायिक सृष्टिमाथि नानाथरीका तर्क, प्रश्न र प्रसङ्गरहित तर्क तथा वितर्क गर्नुलाई कुतर्क भनेर शास्त्रले भनेको छ। अपैरुषेय वेदको ज्ञान नभएको अज्ञानीले अतर्क्य लीला र अचिन्तनीय शक्ति भएको परमात्माको सत्ता र सामर्थ्य पनि औँलो ठड्याएर कुतर्क गर्दछ। क्षुद्र कुमालेले घडा बनाएको देखेर त्यस्तै ईश्वरका निर्माण सामग्रीहरूका बारेमा कुतर्कयुक्त प्रश्नहरू अगाडि सारेर आफ्नू अज्ञानको प्रदर्शन गर्दछ।

---

२३. प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि पञ्चावयवाः।
– तर्कसङ्ग्रहः, अनुमान परिच्छेद

२४. मीमांसान्यायतर्काश्च उपाङ्गाःपरिकीर्तिताः। – दा.खा.

ईश्वरले [२५]यदि यस अखिल विश्व ब्रह्मण्ड र त्रिभुवनको निर्माण गरेको हो भने उसको शरीर कस्तो थियो भन्ने आदि विनाछेउ नटुप्पका कुराहरू गरेर कुचोद्यपूर्वकको कुतर्क गर्दै अज्ञानीले आफ्नू श्रुतिप्रतिको अज्ञानता प्रकट गर्दछ । सर्वप्रथम यस पञ्चभूतात्मक मायिक, जड र स्थूल जगत्को सृष्टि गरेर तत्पश्चात् चैतन्यरूपमा परमात्मा त्यसभित्र आफैँ प्रविष्ट हुन्छन् भनेर [२६]उपनिषद्ले भनेको छ । यदि उपर्युक्त श्रुतिवाक्यको ज्ञान त्यस तमोगुणी कुतार्किक तर्कशास्त्रीलाई भएको भए सायद उपर्युक्त कुतर्क नै गर्ने थिएन होला ।

वास्तविकरूपमा व्यवहार र शास्त्रहरूमा न्यायशास्त्रीहरू श्रुति नै नपढीकनै तर्कका भरमा ईश्वर, जीव, जगत् आदि सम्पूर्ण अतर्क्य वस्तुका बारेमा लेख्छन्, बोल्छन् र शास्त्रार्थ समेत गरी हिँड्दछन् । न्यायशास्त्रीहरूको यसै अज्ञानलाई लिएर [२७]तर्कशास्त्रीहरू आफ्नो बुद्धिले परिकल्पना गरेर जे जस्तो मनमा आँउछ त्यस्तै बोलिरहन्छन् भनेर श्रीशङ्कराचार्यले आफ्नू भाष्यमा लेख्नुभएको छ ।

माथिका पङ्क्तिहरूमा उल्लेख भएअनुसार वेदको कर्मकाण्डपरक भागलाई प्रमाण मानेर विधि र निषेधमा आधारित कर्म गर्ने र गराउनेमा प्रवृत्त पूर्वमीमांसादर्शनलाई रजोगुणी भनिन्छ । रजोगुणको प्राधान्य नभईकन स्वर्गपरक वैदिक यज्ञयागादि हुँदैनन् । त्यसै रजोगुणको

---

२५. किमीहाः किङ्कायःस खलु किमुपायस्त्रिभुवनं,
किमाधारो धाता सृजति किमुपादान इति च ।
अतर्क्यैश्वर्ये त्वयनवसरदुःस्थो हतधियः,
कुतर्को यं कांश्चिन्मुखरयति मोहाय जगतः ॥ – शिवमहिम्नः स्तोत्रम् ५

२६. सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेय । यदिदं किञ्च तत्सृष्ट्वा तदेवाऽनुप्राविशत्
– तैत्तिरीयोपनिषद् २।६।१

२७. तार्किको ह्यनागमज्ञः स्वबुद्धिपरिकल्पितं यत्किञ्चिदेव कथयति ।
– कठोपनिषद् १।२।९ शाङ्करभाष्य

बाहुल्य भएर नै यस लोक र परलोकमा प्राप्त हुने भोगादि ऐश्वर्यमा मीमांसकहरू लोभिएर सकाम कर्महरू गर्दछन् । उनीहरू निरतिशय मोक्षको इच्छा गर्दैनन् । जन्ममरणको कुचक्रमा पर्न चाहन्छन् । ती द्वैतवादीहरू मिथ्या प्रपञ्चलाई पनि सत्य मानेर सकामकर्ममा प्रवृत्त हुन्छन् ।

उत्तरमीमांसा अर्थात् अद्वैत वेदान्त पनि पूर्वमीमांसकहरू जस्तै अपौरुषेय वेदलाई अन्तिम प्रमाण मान्ने दर्शन हो । निष्काम वैदिक कर्मलाई ज्ञानको बहिरङ्ग साधन मान्ने वेदको ज्ञानकाण्डमा आधारित ब्रह्ममात्रै सत्य हो र मायिक प्रपञ्च असत्य हो भनेर मोक्ष प्राप्त गर्न तीव्र वैराग्ययुक्त भएर अद्वैत ज्ञानमा लाग्ने सत्वगुणी वेदान्ती हुन् ।

यसरी विचार गर्दा अद्वैत वेदान्त बाहेकका पूर्वमीमांसा, वैशेषिक, न्याय, साङ्ख्य र योग समेत द्वैतवादी हुन् । पूर्वमीमांसा बाहेकका अरू चारोटा दर्शनहरू वेदलाई प्रमाण मानेर तदनुरूप आचरण गर्नुभन्दा कल्पना र अनुमानका भरमा सूत्र र शास्त्रादिको निर्माण गरेर स्वच्छन्दरूपमा प्रवृत्त भएका दर्शनहरू हुन् । बौद्ध, चार्वाक आदि नास्तिक दर्शनहरूजस्ता पूर्ण वेदविरोधी अनास्थावादी दर्शनहरू भने यी होइनन् ।

न्यायशास्त्रलाई हेतुवादबाट नियन्त्रित भएर अग्रसर हुने भएकाले तमोगुणी भनेर उपलक्षणका रूपमा भनिएको हो । पारमार्थिक ज्ञान नभएका एषणा र कामनाबाट निर्देशित भोगवादी विद्वानूहरू धेरैजसो अहङ्कारी हुन्छन् । केवल खोक्रा प्रमाणपत्र र नानाथरीका उपाधिहरूबाट विभूषित विद्वान्हरू मद, मात्सर्य, असूया, अहङ्कारबाट आक्रान्त देखिन्छन् । यो रोग सबै विद्याका तथाकथित विद्वान् र शिक्षितहरूमा विना भेदभाव टुप्पीदेखि पैतालासम्म व्याप्त देखिन्छ । अभ्क यिनीहरूमा पनि न्यायशास्त्रका विद्वान्हरूमा बढी

देखिन्छ । अझै प्रतिशतकै हिसाबले भन्ने हो भने नव्यन्यायका विद्वान्हरूमा बढी मात्रामा अहङ्कार पाइन्छ ।

त्यस्ता विद्वान्हरूमा तमोगुणी अहङ्कार, बहुमन्यता, आफूभन्दा जान्ने अर्को छैन भन्ने कूपमण्डूकता, कसैलाई पनि विश्वास नगर्ने र सबैमाथि शङ्का तथा सन्देह गर्ने प्रवृत्ति हुन्छ। आफूले भनेको ठीक तर अरूले भनेको बेठीक भनेर पत्यार नगर्ने जस्ता असामाजिक बानीव्यहोरा पनि उनीहरूमा देखिन्छ । यस प्रसङ्गमा एकजना तत्कालीन समयमा नेपाल र भारतमा पनि अत्यन्त प्रतिष्ठा प्राप्त गरेका नव्यन्यायका अद्वितीय विद्वान्ले मृत्युशय्यामा पुगेका समयमा व्यक्त गर्नुभएको उद्गार र पश्चात्ताप समेत अत्यन्त हृदयस्पर्शी र संवेदनापूर्ण देखिन्छ।

उपर्युक्त अवस्थामा पुगेका विद्वान् समक्ष आफ्नू प्रकाशोन्मुख ग्रन्थमा मन्तव्य माग्न अद्वैत वेदान्तका एकजना विद्वान् उनीसमक्ष गएका रहेछन् । उहाँले अत्यन्त पश्चात्तापपूर्ण भनाइ व्यक्त गर्दै लेखकलाई अद्वैत वेदान्तमा आफ्नो मन्तव्य दिन असमर्थता प्रकट गरेछन् । अरू शास्त्रहरू अर्थात् संस्कृतका व्याकरण, मीमांसा, साहित्य, धर्मशास्त्र र दर्शनहरूमा समेत गति भए तापनि जीवनको अन्त्यमा चाहिने मोक्षविद्या अद्वैत वेदान्तको गुरुमुखी भएर विधिपूर्वक पढेर ब्रह्मज्ञान गर्न नसकेकोमा आफ्नू पश्चात्ताप उनले व्यक्त गरेछन् ।

प्राच्य विश्वमा ६ ओटा आस्तिक दर्शनहरू मानिन्छन् । जुन शास्त्रले वेदलाई आधार र प्रमाण मानेर सम्पूर्ण आचरण गर्दछ त्यसलाई आस्तिक र वेदलाई प्रमाण नमान्नुका साथै [२८]वेदको निन्दा गर्नेलाई नास्तिक भनिन्छ । किन्तु आस्तिक दर्शनहरूमध्ये पूर्वमीमांसा र उत्तरमीमांसा बाहेक अरू ४ ओटा दर्शनहरूले

---

२८. नास्तिको वेदनिन्दकः ।

सिद्धान्ततः वेदलाई स्वीकार गरे तापनि आफ्ना दर्शनहरूमा वैदिक वाक्यहरूको उद्धरणपूर्वक प्रणयन गरेको पाइँदैन, केवल कल्पना, तर्क, अनुमान आदिका आधारमा आफ्ना दर्शनहरू र शास्त्रको प्रणयन गरेको पाइन्छ।

उपर्युक्त चारोटा दर्शनहरूमध्येमा पनि न्यायदर्शन आफ्नू सूत्र, प्रकरण, विवरण ग्रन्थ र अन्य रचनाहरूमा पनि सर्वांशमा वेदलाई अन्तिम प्रमाण मानेर प्रवृत्त भएको देखिँदैन। यस दर्शनले प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान र शाब्द प्रमाण मानेको छ तापनि वैदिक र वेद अनुकूलका शास्त्रहरूको प्रमाण नदिएर संस्कृतका अत्यन्त अप्रचलित र कठिन शब्दावलीको प्रयोग गरी शब्दै शब्दको शब्दाडम्बर प्रयोग गरी बुझ्नै नसकिने शैलीमा कपोलकल्पित तर्क, कुतर्क, तर्काभास समेतका आधारमा शास्त्र प्रणयन गरेको देखिन्छ। अरू शास्त्रहरूको अर्थ बुझ्न र भाषा फुटाउनका लागि नै सुरुका ऋषिमुनि र आचार्यहरूले न्यायशास्त्रको प्रणयन गरेको मान्नु नै सान्दर्भिक हुन्छ।

न्यायशास्त्रलाई [२९]वेदको अर्थ स्पष्ट पारेर मुमुक्षुहरूलाई तत्त्वज्ञान गराउनका लागि वेदको उपाङ्गका रूपमा रचना गरेको देखिन्छ। किन्तु अर्वाचीन विद्वान्हरूले आफ्नू पाण्डित्य, वैदुष्य, बहुमन्यता र अहङ्कार प्रदर्शन गर्न र अरू दर्शनका विद्वान्हरूलाई आफ्ना शब्दजालमा पारेर पराजित गरेर विजयी हुन तमोगुणी प्रपञ्च रचेको देखिन्छ। यसका लागि तत्त्वबुभूत्सार्थ वादकथाको अवलम्बन नगरेर प्रतिपक्षीलाई हराउन जल्प र वितण्डाको अवलम्बन गरेर शब्दजालमा पार्न छल, जाति, निग्रहस्थान आदि उपायहरू अपनाएको देखिन्छ।

---

२९. अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः।– न्यायदर्शन १।१।४०

न्यायशास्त्रीहरूको उपर्युक्त अनुसारको शब्दाडम्बर, छल, अहङ्कार आदि तामसिक प्रवृत्ति देखेर धेरै ठाउँमा उनीहरूका विरुद्ध जगद्गुरु श्रीशङ्कराचार्यले कलम चलाउनु भएको छ । केही वाक्यांशहरू यहाँ उद्धृत गर्नु सान्दर्भिक हुने देख्तछु । जस्तै कुतर्कका कारण तार्किकहरूको अन्तःकरण दूषित छ र जसको बुद्धि वेदार्थविषयक सम्प्रदायदेखि धेरै टाढा छ त्यस्ता ती [३०]कुतर्कीहरू ब्राह्मणादि वर्णाधम भएका हुँदा दयाका पात्र हुन् । त्यतिमात्रै होइन कुतर्कीहरूलाई सम्बोधन गर्दै जगद्गुरुले अगाडि फेरि भन्नुभएको छ – अहो जसका सिङ र पुच्छर छैनन् त्यस्ता तपाईं तार्किक साँढे अर्थात् वृषभहरूले यो अत्यन्त अनुमानकौशल देखाउनु भएको छ । जसले आफ्नै आात्माको बारेमा नै जानेको छैन भने त्यस्ताले आत्मा र अनात्माको भेद कसरी जान्दछ ? अतः [३१]कुतर्कको कहीँ कतै पनि निष्ठा हुँदैन भन्ने पनि उहाँको मत छ ।

कुतर्कको कहीँ पनि प्रतिष्ठा नहुने तथ्यलाई स्पष्ट पार्न भगवान् वेदव्यासले ब्रह्मसूत्रमा [३२]सूत्रको नै रचना गर्नुभएको छ । मिथ्या मायिक घटपटादिको ज्ञान गर्न श्रुतिप्रमाण विना बुद्धिद्वारा कल्पित तर्क कुतर्क उपयोगी हुन नसक्ने भनेर उहाँले लेख्नुभएको छ ।

आचार्य श्रीशङ्करका प्रमुख शिष्यहरू मध्येका एक शिष्य पद्मपादाचार्यले तर्कको उपयोगिताका बारेमा आफ्नू मत यसरी

---

३०. ते तु कुतर्कदूषितान्तःकरणा ब्राह्मणादिवर्णापसदा अनुकम्पनीया आगमार्थ-विच्छिन्नसम्प्रदायबुद्धयः । अहो अनुमानकौशलं दर्शितमपुच्छशृङ्गै-स्तार्किकबलीबर्दैः । यो ह्यात्मानमेव न जानाति स कथं मूढस्तद्गतं भेदमभेदं वा जानीयात् । – बृहदारण्यकोपनिषद् २।१।२०

३१. न हि कुतर्कस्य निष्ठा क्वचिद् विद्यते । – कठोपनिषद् १।२।८ शाङ्करभाष्य

३२. तर्काप्रतिष्ठानादन्यथाऽनुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ।
– ब्रह्मसूत्र २।१।३।११

व्यक्त गरेका छन् – आफ्नू [३३]स्वरूपको ज्ञान गर्नका लागि तर्कले सहयोग गर्दछ। त्यसै कारण प्रमाणहरूको अनुग्राहक तर्क हो भनेर तर्कविदहरूले भनेका छन्। तर्क भनेको युक्ति हो।

यसरी विचार गर्दा वेदप्रमाण विना तर्कका आधारमा मात्रै ब्रह्मज्ञान हुन नसक्ने तथ्य प्रमाणित हुन्छ। न्यायशास्त्रलाई तमोगुणी भनेर देवीभागवतमा आएको कारण उसमा भएको विभिन्न उपयोगी प्रमाणहरूलाई समेत लिएर होइन, किनभने न्यायशास्त्रलाई वेदको उपाङ्गका रूपमा वेदले नै स्वीकार गरेको हुँदा पूर्ण तामस भन्न मिल्दैन। वेदको अर्थ गर्नमा यसको उपयोगिता रहन्छ। वेदानुकूल सुतर्क नै स्वीकार्य हुन्छ। किन्तु वेदविनाको कुतर्कलाई मात्रै देवीभागवतले तामस भनेको भनेर बुझ्न समीचीन ठहर्दछ। यसलाई उपलक्षणका रूपमा वेदको ज्ञान नहुनाले वेदप्रमाणलाई उपेक्षा गरेर कुतर्कका भरमा शास्त्रको मनगढन्ते अर्थ लगाउँदै र आफूमात्र विद्वान् तथा ज्ञानी हुँ भन्दै प्रवचन गर्दै र पढाउँदै हिड्ने अहङ्कारी न्यायशास्त्रीलाई तामस भनेको हो भनेर मान्नु उपयुक्त हुन्छ। त्यस्तै तमोगुणी विद्वान्लाई उपलक्षणका रूपमा लिएर न्यायशास्त्रलाई तामस भनिएको हुनसक्ने देखिन्छ।

व्यावहारिकरूपमा सत्त्व, रज र तमोगुणीहरूलाई स्थूल दृष्टिले छुट्याउन सकिँदैन। सत्त्वगुणी महात्मा ज्ञानीहरू पनि कहिलेकाहीँ रजोगुणी र तमोगुणीजस्ता देखिन्छन्। किन्तु पारमार्थिक दशामा यिनीहरूको गति अत्यन्त फरक हुन्छ। सात्त्विकभाव भएका मनुष्यहरू जसको निष्काम कर्म, भगवद्भक्ति गरेर संस्कार, वासना र सञ्चित कर्मसमेत भस्मसात् भइसकेका छन् तिनीहरू सद्योमुक्त हुन्छन् वा अर्चिरादिमार्गबाट ब्रह्मलोक जान्छन् र त्यतैबाट मुक्त

३३. तेन तत्स्वरूपप्रतिष्ठायै तर्कं सहायीकरोति। अत एव प्रमाणानामनुग्राहकस्तर्क इति॥ – पञ्चपादिका

हुन्छन्, [३४]उनीहरूले फेरि फर्केर आउनु पर्दैन भनेर श्रुतिले भनेको छ।

[३५]जुन मनुष्यहरू सकाम कर्म गर्दछन् तिनीहरू धूमादि मार्गबाट स्वर्ग जान्छन् र पुण्य समाप्त भएपछि वा स्वर्गको भोग गरिसकेपछि फेरि मृत्युलोकमा फर्कन्छन्। त्यो क्रम उनीहरूको अनन्त जन्मसम्म चलिरहन्छ। उनीहरू ब्रह्मज्ञान गरेपछि मात्रै मुक्त हुनसक्तछन्।

अहङ्कारयुक्त तमोगुणीहरू उपर्युक्त दुवै गति प्राप्त नगरेर तेस्रो गतिमा अर्थात् अधोगतिमा जान्छन्। [३६]तेस्रो गति भनेको यसै मर्त्यलोकमा बारम्बार जन्मदै मर्दै गर्दछन्। तिनीहरू देवयान र पितृयान दुवै गतिमा जान सक्तैनन्। त्यस्ता क्षुद्रजन्तुहरू कीट, पतङ्ग, डाँस, मच्छर आदि हुन्छन् भनेर श्रुतिले भनेको छ।

यसरी समग्र सत्त्वगुणी, रजोगुणी र तमोगुणी शास्त्रहरूको केही विवेचना गरियो। वेदप्रमाणलाई एकातर्फ पन्साएर आफ्नू बुद्धिद्वारा कल्पना गरेर रमाउने संशयवादी कुतर्कीहरू तमोगुणी हुन्, तिनको तेस्रो गति हुनसक्तछ। यस प्रसङ्गमा श्रीशङ्कराचार्यले तमोगुणप्रधान बौद्धमार्गीहरूका सम्बन्धमा व्यक्त गर्नुभएको विचार मिल्न आउँछ। [३७]जस्तै जुन दार्शनिकहरू अनुमानलाई आधार मान्छन् तिनीहरू

---

३४. क. अनावृतिः शब्दात्। – ब्रह्मसूत्र ४।४।७।२२
ख. न चपुनरावर्तते। – छान्दोग्योपनिषद् ८।१५।१
ग. तेषां न पुनरावृत्तिः। बृहदारण्यकोपनिषद् ६।२।१५ ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालम्।

३५. क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति। – गीता ९।२१

३६. अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानम्।
– छान्दोग्योपनिषद् ५।१०।८

३७. न केवलमनुमानमात्रशरणोऽभिलषितमर्थञ्च प्राप्नोतीत्याह–
अनादृत्य श्रुतिम्मोहादतो बौद्धास्तमस्विनः।
आपेदिरे निरात्मत्वमनुमानैकचक्षुषः॥ – नैष्कर्म्यसिद्धिः ३।३४

केवल आफ्नू इष्टसिद्धिबाटमात्रै वञ्चित हुँदैनन् बरु अत्यन्त अनर्थमा पनि प्राप्त हुन्छन् । किनभने तिनीहरू अनुमानमात्रैलाई प्रमाण मानेर श्रुतिको अनादर गर्दछन् । यसरी श्रुतिलाई अनादर गर्नाले तिनीहरू नास्तिकमा दरिएका हुन् । केवल नास्तिक मात्रै नभएर बौद्धहरू अनात्मवादी भएर अस्तित्वविहीन शून्य नै हुन पुग्दछन् ।

तर्क र अनुमानबाट कुनै तत्त्वको निर्धारण हुन नसक्ने र अन्तिम प्रमाणका लागि वेदको शरणमा नै जानु पर्ने कुरामा विद्वान्हरू सहमत देखिन्छन् । जतिसुकै सूक्ष्म बुद्धि लगाएर [३८]अत्यन्त कुशल कुनै न्यायशास्त्री विद्वान्ले यही नै अन्तिम तात्पर्य हो भनेर वैदिक प्रमाणविना आफ्नै बुद्धिले अज्माएर निर्णय दिए तापनि अर्को कुनै अझ कुशल विद्वान् अनुमाता तार्किकले पहिलो विद्वान्ले अन्तिम भनेर गरेको निर्णयलाई अप्रमाणित गरेर उल्टाइदिनसक्तछ । यसरी अनुमानमा आधारित कुतर्क, तर्क र अनुमानबाट कुनै पनि प्रमाणको स्थापना हुनसक्तैन ।

तामसी मनुष्यको कहिल्यै पनि परलोक सप्रँदैन । यस सम्बन्धमा भगवान् श्रीकृष्णले अर्जुनलाई उपदेश गर्दै भन्नु भएको कुरा अत्यन्त मननीय छ – [३९]सत्त्वगुणीहरू माथि जान्छन् अर्थात् मुक्त हुन्छन् । रजोगुणीहरू बीचमा नै झुन्डिएर बसिरहन्छन् अर्थात् सुखदुःखात्मक जन्ममरणको कालचक्रमा परेर घुमिरहन्छन् । अत्यन्त कुत्सित वृत्ति र आचरण समेत भएका तमोगुणीहरू पतनको गर्तमा भासिएर सधैँभरि दुःख पाइरहन्छन् । तमोगुणी मान्छेमा केवल अभिमान अर्थात् घमन्ड रहन्छ तर स्वाभिमान रहँदैन । घमन्डी, अहङ्कारी र सबैभन्दा ज्ञानी

---

३८. यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः ।
अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपद्यते ।। – वाक्यपदीयम् ।१।३४

३९. ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ।। – गीता १४।१८

विद्वान् र पण्डित आफूलाईमात्रै ठान्दछ भने स्वाभिमानी व्यक्तिले आफ्नू साथै अरूको गुण, ज्ञान र अस्तित्वलाई पनि सम्मान गर्दछ। अत्युत्तम नभए पनि अभिमानी पुरुषभन्दा तुलनात्मकरूपमा स्वाभिमानी व्यक्तिलाई शास्त्रले स्वीकार गरेको पाइन्छ । जुन विद्वानूले [४०]अभिमान गर्दछ त्यसले तामस सुरापान गरेको ठहर्दछ, जसले मानी भएर आफ्नै गौरवको बयान गर्दछ त्यो तामसी विद्वान् रौरव नरकमा परेको ठहर्दछ । जुन विद्वान् तमोगुणाच्छन्न भएर प्रतिष्ठा खोज्दछ त्यसले सुँगुरको विष्टा खोजेको ठहर्छ। अतः ती तामसी संसारी कामना र एषणाहरूलाई त्याग्नु पर्दछ भन्ने शास्त्रको वचन पाइन्छ।

जाल बुनेर कुतर्की तार्किकहरूले झन् अप्ठ्यारो बनाएका छन्। लामा समस्तवाक्यहरूको रचना गरेर अवच्छेदकादि शब्दहरूको प्रयोग गर्दै मनोविनोदका लागि शास्त्र पढ्ने बानी परेका नव्यन्यायका केही तामसी कुतर्कीहरूले न्यायशास्त्रलाई समेत तामसी दर्शन बनाएर वदनाम गराएका छन् । यी कुतर्की विद्वान्हरूले शब्दमा रमाउने मनोगत रतिबाट आफैँले बुनेको जालबाट ब्युँझेर बाहिर निस्कन सके उनीहरूको र उनीहरूलाई सद्गुरु मानेर अनुयायी भएका मनुष्यहरूको पनि उद्धार हुने थियो अन्यथा माथि पादटिप्पणीमा उल्लेख भएअनुसार पतनको अँध्यारा खाल्टामा भासिनु बाहेक दोस्रो गति हुने छैन।

त्यस्ता तामसी कुतर्कीहरूले यदि कुतर्कको अँध्यारो जङ्गलबाट निस्केर उज्यालो आत्मकल्याणको मार्गतर्फ अग्रसर हुने हो भने सर्वप्रथम वैदिक विहित सकामकर्म छोडेर भगवद् अर्पित निष्काम कर्म गर्नुपर्दछ । त्यसबाट तामसी अहङ्कारीको कुतर्क समेतका कारण उसका अन्तःकरणमा जमेर बसेको तमोगुणात्मक अन्धकार

---

४०. अभिमानं सुरापानं गौरवं रौरवं तथा।
प्रतिष्ठा सुकरीविष्टा तस्मादेतत्रयं त्यजेत्॥ – वेदान्तसन्दर्भ

अर्थात् मलदोष पखालिन्छ। त्यसपछि तमोगुण शान्त हुन्छ।

अन्तःकरणमा रहेको तमोगुणात्मक मलदोष पखालिएपछि अन्तःकरणमा रजोगुणात्मक विक्षेपदोषको उदय हुन्छ। यसले कुतर्की तार्किकलाई झन् अहङ्कारी, घमन्डी र चञ्चल बनाएर घुमाउन सक्तछ। अतः विक्षेप दोष शमन गर्न र सुमार्गमा अग्रसर हुन त्यस्ता कुतर्कीले अनन्यभावले भगवान्को भक्ति गर्नुपर्दछ। यसबाट उसको अन्तःकरण शान्त र विक्षेपरहित बन्नसक्तछ। त्यसपछि रजोगुण शान्त हुन्छ।

यसरी तमोगुणात्मक अशुद्धि र रजोगुणात्मक विक्षेपदोषसमेत अन्तःकरणबाट पखालिएपछि कुतर्की सुतर्कीमा परिवर्तित बन्दछ। क्रमशः उसका अन्तःकरणमा सत्त्वगुणको अभिवृद्धि हुन थाल्दछ र यस लोक र परलोकको भोगप्रति विरक्ति पैदा हुन्छ। त्यसपछि क्रमशः साधनचतुष्टयसम्पन्न भई मुक्तिका लागि ज्ञानमार्गमा ऊ प्रवेश गर्नसक्तछ। त्यसपछि ब्रह्मज्ञानका लागि श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुसमक्ष जान्छ र उपसत्तिपूर्वक ब्रह्मज्ञानका लागि गुरुबाट महावाक्यको श्रवण गर्दछ। त्यसपछि क्रमशः मनन र निदिध्यासन समेत गर्दै मुक्तिका मार्गको ऊ पथिक बन्नसक्तछ।

अन्त्यमा प्रतियोगिविनिर्मुक्त [४१]ब्रह्मज्ञान गरेर मात्रै मुमुक्षु तार्किक न्यायशास्त्री पनि मृत्युलाई पार गरेर मुक्त हुनसक्तछ। मोक्षप्राप्तिको योभन्दा अर्को उपाय, मार्ग वा बाटो छैन भन्ने श्रुतिको वचन छ। ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु।

---

४१. तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय।
— शुक्लयजुर्वेदः ३१।१८, श्वेताश्वतरोपनिषद् ६।१५

साधक, उपासक र ब्रह्मवेत्ता

साधक शब्द संसिध्द्यर्थक राध साध धातुबाट ण्वुल् प्रत्यय भएर बन्दछ। यसको अर्थ कुनै काम सम्पन्न वा पूरा गर्ने भन्ने हुन्छ। उपासक शब्द उप+आस्=ण्वुल् भएर बन्दछ। यसको अर्थ ब्रह्म जान्ने ज्ञानी भन्ने हुन्छ।

साधक कर्म र उपासनामा लागेको कर्मी पुरुषलाई भनिन्छ। किन्तु त्यसै कर्मी पुरुषमा पछि गएर संसारप्रति वैराग्य उत्पन्न भएमा साधनचतुष्टययुक्त भएर आत्यन्तिक मुक्तिको इच्छाले ब्रह्मको जिज्ञासाको मार्गमा प्रवृत्त भएमा उपासक बन्दछ। त्यसै मुमुक्षु उपासकले श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुसँग नियमपूर्वक आफ्नू वेदशाखाको महावाक्यको श्रवण गरेर तदुपरान्त अत्यन्त मनोयोगपूर्वक निष्ठा र श्रद्धाका साथ मनन तथा निदिध्यासन गर्नुपर्दछ। त्यसपछि अन्तःकरणस्थ सञ्चित कर्म, वासना र संस्कार समेत समाप्त हुन्छन्।

इहलोक र परलोकको मिथ्या कामनाले सकाम कर्म जीवनपर्ययन्त गरिरहने संसारी अज्ञानी नै साधक हो। त्यसमा हठयोगका साधक पनि पर्दछन्। त्यस्ता साधकहरू अन्तःकरणमा विनाज्ञान अहं र अहङ्कार पालेर अन्धो भएर संसारमा भौँतारिरहन्छन्। अज्ञानी र अन्धा गुरुको पछि लागेर भूत, प्रेत, पिशाच आदिको साधना गर्ने तामसी साधकहरू र विभिन्न देवी देवताको साधना तथा यज्ञादि गरेर स्वर्गादिलोक गएर सुखभोग गर्न इच्छा गर्ने रजोगुणी साधकहरू पनि त्यसैभित्र पर्दछन्। त्यसभित्र पञ्चमकारका साधकहरू तान्त्रिक पनि पर्दछन्।

त्यस्ता [1]अविद्याद्वारा मोहित भएका र आफैँलाई ठूलो अनूचानमानी, बुद्धिमान् तथा पण्डित सम्भने ती अत्यन्त मूढ हुन् । त्यस्ता मूढ अज्ञानी साधकलाई अन्धाका पछि पछि लागेर दिग्भ्रमित भएर हिड्ने अन्धा हुन् भनेर श्रुतिले भनेको छ। ती साधकहरू अनन्त जन्मसम्म यस दुःखद संसारमा दुःख पाएर घुमिरहन्छन् । त्यस्ताको मोक्ष हुँदैन ।

साधक द्वैतवादी कर्मीहरूलाई निष्ठा र साधनाका दृष्टिले तीन कित्तामा विभाजन गरिएको छ । जसले निष्ठापूर्वक त्रिपुटीयुक्त भएर कामना राखेर साध्य, साधना र साधकका रूपमा [2]देवी, देवता आदिको साधना र पूजन गर्दछ त्यसलाई सात्त्विक भनेको छ। गीताले यक्ष र राक्षसको पूजन गर्नेलाई राजसीवृत्ति भएको साधक र प्रेत र सप्तमातृकादिको पूजन गर्ने साधकलाई तामसी साधक भनेको छ । तिनीहरूको साधनाद्वारा साधकको वर्गीकरण गर्न सकिन्छ।

सकाम कर्म र सकाम भक्तिमा लाग्ने प्रायः जसो प्रारम्भिक अवस्थामा साधनामा लागेका सबै सम्प्रदायका मनुष्यहरूलाई साधक र साधिका नै भनिन्छ । रुचि, मानसिक अवस्था, संस्कार, योग्य गुरुको सदुपदेश, असल सङ्गत र तदनुरूपको वातावरण प्राप्त भएमा पारमार्थिक भावना, उदारता, दया, करुणा, सरलता आदि सद्गुणहरूको अभिवृद्धि हुँदै गएर त्यही कामनायुक्त साधक कामनाशून्य भएर बिस्तारै अहैतुकी भक्त बन्न सक्तछ ।

---

१. अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीरा पण्डितं मन्यमानाः ।
जङ्घन्यमानाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥
– मुण्डकोपनिषद् १।२।८

२. यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।
प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ – गीता १७।४

भगवद्भक्तिको [३]पराकाष्ठा प्राप्त भएपछि अन्तःकरणको मलदोष र विक्षेपदोष समाप्त भएर आवरणदोष हटाउन उपासक ज्ञानमार्गमा प्रविष्ट हुन योग्य बन्दछ ।

यसरी सुरुको साधक उसको साधना, उपासना र ब्रह्मचिन्तनको परिपाकपछि ब्रह्मविद् बन्दछ । अतः [४]ज्ञानको पराकाष्ठामा पुगेका ज्ञानीहरूले प्रारम्भिक अवस्थामा सकाम कर्ममा लागेका अज्ञानीहरूलाई दुरुत्साहित गर्नु हुँदैन । बरु ज्ञानीले पनि कर्म गरेझैँ गर्दै रहनुपर्छ र अज्ञानीलाई प्रोत्साहित गर्दैरहनुपर्दछ । अन्ततोगत्वा ज्ञानीको उपदेश, आचरण र सङ्गतद्वारा अज्ञानी कर्मी साधक पनि बिस्तारै निष्कामकर्म गरेर साधनबाट अहैतुकी भगवद्भक्तिमा लागेर भगवान्‌को अनन्य उपासक बन्दछ । अन्त्यमा त्यही उपासक निष्काम भगवद्भक्तिको परिपाक भएपछि त्यसैलाई साधन बनाएर ज्ञानमार्गमा लाग्दछ । सबै पथिकहरूको ब्रह्मज्ञान गर्ने सोपानाक्रम यही हो । [५]यसका अतिरिक्त मोक्षका लागि अर्को कुनै पनि बाटो छैन भन्ने श्रुति र स्मृतिको उद्घोष पाइन्छ ।

सद्गुरुको सदुपदेश पाउन नसकेका र सत्‌शास्त्रको समुचित अध्ययन नगरेका तथाकथित गुरुहरू साधक, उपासक र ब्रह्मविद् वा ब्रह्मज्ञानीका बीचको भेद छुट्याउन सक्तैनन् । ती [६]अल्पज्ञहरू

---

३. एवं हरौ भगवति प्रतिलब्धभावो भक्त्याद्रवद्धृदय उत्पुलकः प्रमोदात् ।
औत्कण्ठ्यवाष्पकलया मुहुरर्द्यमानस्तच्चापि चित्तबडिशं शनकैर्वियुङ्क्ते ॥
– भागवत ३।२८।३४

४. न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ – गीता ३।२६

५. तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ।
– शुक्लयजुर्वेदसंहिता ३१।१८

६. अकोविदः कोविदवादवादान् वदस्यथो नातिविदां वरिष्ठः ।
न सूरयो हि व्यवहारमेनं तत्त्वावर्शेन सहामनन्ति ॥ – भागवत ५।११।१

आफैँलाई ठुलो ज्ञानी सम्झेर जे पनि बोल्दछन् र लेख्तछन् पनि। त्यही पुरुष साधनाको अवस्थामा साधक, उपासनाको अवस्थामा उपासक र ब्रह्मज्ञानपछि ब्रह्मविद् हुन्छ भन्ने तथ्य बुझ्दैनन् र बुझ्ने प्रयास पनि गर्दैनन्। यो कुरा ब्रह्मज्ञानी जडभरतले राजा रहूगणलाई भन्नु भएको हो।

अज्ञानको अवस्थामा रहेका साधक र उपासकले समेत अज्ञानद्वारा त्रिपुटी खडा गरेर कल्पित उपास्य, उपासना र उपासकको भेद निर्माण गर्दछन्। यसै कुरालाई अझै माथि उठेर बृहत्तररूपमा भन्ने हो भने [७]अज्ञानी जीवात्माले आफ्नै अज्ञानद्वारा कल्पित जगत्, परमेश्वर र जीवको भेद गरेर आफ्नू ब्रह्मभावलाई कलुषित गर्दछ। वस्तुतः यो कल्पित भेद हटेपछि जीवलाई स्वाभाविक ब्रह्मभाव सधैँ प्राप्त नै छ। किनभने ऊ ब्रह्म थियो, ब्रह्म हो र ब्रह्म नै भइरहने छ। अविद्याजनित मोह वा अज्ञान ब्रह्मज्ञानद्वारा नष्ट भएर जीवात्मा [८]पाप्मादि दोषले निर्मुक्त भएपछि शुद्ध अद्वैत ब्रह्म हुन्छ भनेर आचार्य श्रीसर्वज्ञात्ममुनिले भन्नु भएको छ।

उपासक भनेको तमोगुणात्मक अज्ञानबहुल साधकको अवस्थाबाट माथि उठेको द्वैतवादी हो। त्यस्तो उपासकले रजोगुणाश्रित भएर उपास्य, उपासना र उपास्यको भेद कल्पना

---

७. अज्ञानकल्पितजगत्परमेश्वरत्वजीवत्वभेदकलुषीकृतभूमभावा।
स्वाभाविकस्वमहिमस्थितिरस्तमोहाप्रत्यक्चितिर्विजयते भुवनैकयोनिः॥
– सङ्क्षेपशारीरकम् १।२

८. य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽपिपासः सत्यकामः।
सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्य स विजिज्ञासितव्यः॥ – छान्दोग्योपनिषद् ८।७।१

खडा गरेर देवीदेवताको उपासना गर्दछ। [९]उपासना भनेको उपास्य वस्तुलाई शास्त्रोक्त विधिले बुद्धिको विषय बनाएर उपास्य वस्तुमा स्थित रहनु हो भनेर श्रीशङ्कराचार्यले आफ्नो गीताभाष्यमा लेख्नु भएको छ।

त्यस्तो उपासनालाई भक्ति भनिन्छ जुन भक्ति कुनै पनि फलको आशा नराखीकन एउटै आफ्नू उपास्यमा मात्रै एक चित्त भएर आस्था, श्रद्धा र विश्वास राखेर पूर्ण शुद्ध समर्पणका रूपमा गरिएको हुन्छ। त्यस्तो भक्ति भगवान्को पराभक्तिद्वारा पग्लिएर एक तान भएर चित्तको वृत्ति अखण्डरूपमा उपास्यमा लागेको हुन्छ। त्यस प्रकारको उपासना नै भक्ति हो भनेर [१०]आचार्य मधुसूदन सरस्वतीले लेख्नुभएको छ।

[११]भगवान्मा समर्पित अनन्य ज्ञानी भक्तहरू भगवान्का चरणकमलको चिन्तनरूप समाधिद्वारा शुद्ध भएको बुद्धिले आत्मतत्त्वको साक्षात्कार गर्दछन्। साक्षात्कारपछि आफ्ना आफ्ना मति र रुचि अनुसार भगवान्को स्वरूपको वर्णन गर्दछन्। त्यस्ता प्रेमस्वरूप भगवान् मसँग खुसी होउन् भनेर ब्रह्मज्ञानी शुकदेव स्वामीले भगवान्को प्रार्थना गर्नुभएको छ। उपासनाका धेरै प्रकार पाइन्छन्। उपासकले आफ्नु चित्तको विक्षेप शान्त गर्न स्थूल वस्तु

---

९. उपासनं नाम यथा शास्त्रम्, उपास्यस्य अर्थस्य विषयीकरणेन सामीप्यम् उपगम्य तैलधारावत् समानप्रत्ययप्रवाहेण दीर्घकालं यद् आसनं तद् उपासनम् आचक्षते। – गीता १२।३ शा.भा.

१०. द्रुतस्य भगवद्धर्माद् धारावाहिकतां गता।
सर्वेशे मनसो वृत्तिर्भक्तिरित्यभिधीयते॥ – भक्तिरसायनसिन्धुः ३

११. यदङ्घ्र्यभिध्यानसमाधिधौतया धियानुपश्यन्ति हि तत्त्वमात्मनः।
वदन्ति चैतत् कवयो यथारुचं स मे मुकुन्दो भगवान् प्रसीदताम्॥
– भागवत २।४।२१

अर्थात् विराट्देखि क्रमशः सूक्ष्मसम्म पुग्नु पर्ने शास्त्रीय विधान पाइन्छ र यसैक्रमले सगुण साकार, सगुण निराकार हुँदै निराकार अहङ्ग्रहोपासनासम्म उपासकले पुग्नुपर्दछ । यसमा प्रतीकोपासना, ऐश्वर्योपासना, अधिष्ठानोपासना समेत पर्दछन् ।

श्रुतिले विभिन्न उपासनाहरू बताएका छन् । जसमा (क)सर्वप्रथम अन्न उपलक्षित स्थूलशरीरलाई ब्रह्म ठानेर आफ्ना शरीरका (ख) प्राण, (ग) मन, (घ)विज्ञान र (ङ)आनन्दादि पञ्चकोषसमेतलाई नै आत्मत्वेन वा ब्रह्मत्वेन उपासना गर्नुपर्ने श्रुतिको उपदेश पाइन्छ । (च)अध्यात्मरूपले मनको र (छ)अधिदैवरूपले आदित्यको ब्रह्मरूपले उपासना गर्नुपर्ने उपदेश पनि श्रुतिको पाइन्छ ।

अन्त्यमा एउटा श्रुतिले शाण्डिल्यविद्याका रूपमा सर्वदृष्टिले (ज) फेरि त्यसै त्रिपादमृत, अनन्तगुणवान्, अनन्तशक्ति र अनेक प्रकारले उपासनीय ब्रह्मको विशिष्टगुणयुक्त तथा शक्तिमान्का रूपबाट उपासनाको विधान गरेको पाइन्छ । जस्तै (झ)यो सारा जगत् निश्चय ब्रह्म नै हो । यो उसै ब्रह्मबाट उत्पन्न हुन्छ, त्यसैमा लीन हुन्छ र

(क) अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् । – तैत्तिरीयोपनिषद् ३।२।१
(ख) प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात् । – तैत्तिरीयोपनिषद् ३।३।१
(ग) मनो ब्रह्मेति व्यजानात् । – तैत्तिरीयोपनिषद् ३।४।१
(घ) विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात् । – तैत्तिरीयोपनिषद् ३।५।१
(ङ) आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । – तैत्तिरीयोपनिषद् ३।५।१
(च) मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्म । – छान्दोग्योपनिषद् ३।१८।१
(छ) आदित्यो ब्रह्मेत्यादेश ... । – छान्दोग्योपनिषद् ३।१९।१
(ज) पुनस्तस्यैव त्रिपादमृतस्य ब्रह्मणोऽनन्तगुणवतोऽनन्तशक्तेरनेक भेदोपास्यस्य विशिष्टगुणशक्तिमत्त्वेनोपासनं विधित्सन्नाह । – शाङ्करभाष्य
(झ) सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत । अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति अथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत ।
– छान्दोग्योपनिषद् ३।१४।१

त्यसैमा चेष्टा समेत गर्दछ । यस प्रकार शान्त अर्थात् रागद्वेषरहित भएर उपासना गर्नुपर्दछ । किनभने पुरुष निश्चय नै क्रतुमय अर्थात् निश्चयात्मक हो । यस लोकमा पुरुष जसरी निश्चययुक्त हुन्छ त्यसरी नै यहाँबाट मृत्यु भएर गएपछि पनि ऊ निश्चययुक्त हुन्छ । अतः त्यस उपासक पुरुषले दृढ निश्चय गर्नुपर्दछ । यस्तो श्रुतिको उपदेश उपासनामा पाइन्छ ।

उपासना ध्येय ब्रह्मको हुन्छ । ध्येय ब्रह्मको उपासना आलम्बनका रूपमा सुरुमा सगुण साकार ब्रह्मको चिन्मय स्वरूपको कल्पना हृदयमा गर्नुपर्ने [१२]शास्त्रीय विधान छ । त्यो केवल प्रतीक हो । त्यसलाई प्रतीकोपासना भनिन्छ । प्रतीक धेरैथरी हुन्छन् । प्रतीक आधिदैविक, आध्यात्मिक र आधिभौतिकरूपमा शास्त्रले लिएको छ । यो प्रतीकोपासना केवल आलम्बन भएकाले ध्येयब्रह्मत्वेन उपासना हो । ज्ञेयत्वेन उपासना होइन किनभने सगुणत्मक आलम्बनका रूपमा कल्पना गरिएको [१३]त्यस प्रतीकलाई ज्ञेय ब्रह्मका रूपमा उपासना गर्न नसकिने भनेर श्रुतिले भनेको छ । यसैलाई [१४]ब्रह्मसूत्रले व्याख्या गरेको छ । ज्ञानकालमा प्रतीकत्व र उपासकत्व समेत दुवै समाप्त हुन्छन् । अज्ञानकालमा मात्रै उपासना आदि त्रिपुटी रहन्छन् यसै कारण प्रतीक चाहिन्छ । अहङ्ग्रहोपासना कालसम्म यी दुवै रहन्छन् । किन्तु त्रिपुटी समाप्त भएपछि ध्येय ब्रह्मसमेत ज्ञेय ब्रह्ममा परिणत हुन्छ ।

मलदोष र विक्षेपदोष समाप्त भएपछि पनि उपासकको आवरणदोष बाँकी रहन्छ, त्यसको भङ्ग वा नाश नहोउन्जेल ब्रह्मज्ञान

---

१२. सञ्चिन्त्येद्भगवतश्चणारविन्दम् । – भागवत ३।२८।२१

१३. मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्मथाधिदैवतमाकाशो ब्रह्मेत्युभयमादिष्टं भवत्यध्यात्मं चाधिदैवतञ्च । – छान्दोग्योषनिषद् ३।१८।१

१४. न प्रतीके न हि सः । – ब्रह्मसूत्र ४।१।३।४

हुनसक्तैन। यसका लागि श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुसँग गएर उपसत्तिपूर्वक आफ्नै वेदशाखाको विधिसहित मुमुक्षायुक्त र साधनचतुष्टयसम्पन्न भएर महावाक्यको श्रवण गर्नुपर्दछ। त्यसपछि निष्ठा, श्रद्धा र विश्वास राखेर मनन र निदिध्यासन गर्नुपर्दछ।

निदिध्यासनको अवस्थामा मुमुक्षु उपासकले [१५]म नै सर्वाधिष्ठान ब्रह्म हुँ र सर्वाधिष्ठान ब्रह्म म नै हुँ भन्ने भावनाले आफूलाई वास्तविक एकरस अनन्त ब्रह्मस्वरूपमा स्थापित गर्नुपर्दछ भनेर मुमुक्षु राजा परीक्षित्लाई ब्रह्मज्ञानी गुरु श्रीशुकदेवमुनिले अन्तिम उपदेश गर्नुभएको छ।

उपर्युक्त अनुसार व्यतिहारपूर्वक [१६]ब्रह्मद्वारा अहं अर्थात् अज्ञानावच्छिन्न अध्यासजन्य मिथ्या चिदाभासरूप आफैँलाई पुटित गर्नुपर्दछ। यसरी अहंलाई अगाडि र मलाई पछाडि राखेर गरिएको प्रथम अहं [१७]ब्रह्मको भावनाले उपासक मुमुक्षुको अन्तःकरणमा जन्मौँदेखि जमेर बसेका आविद्यिक अज्ञानजन्य [१८]शोकादि मलको निवृत्ति हुन्छ। शोकादि मलको अन्तःकरणबाट प्रायः मार्जन भएपछि मुमुक्षु उपासकका अन्तःकरणमा उत्पन्न विक्षेपरूपी दोषका निवृत्तिका लागि ब्रह्मलाई अगाडि र जीवलाई पछाडि राखेर गरिएको 'ब्रह्माहम्'को भावनाले ब्रह्मको पारोक्ष्यको निवृत्ति हुन्छ। अर्थात् जीव र ब्रह्मको ऐक्य हुनबाट छेकबार गरेर राख्ने मुमुक्षु उपासकका

---

१५. अहं ब्रह्म परं धाम ब्रह्माहं परमं पदम्।
एवं समीक्षन्नात्मानमात्मन्याध्याय निष्कले॥ – भागवत १२।५।११

१६. योऽहं स ब्रह्मैव यद् ब्रह्म तदहमेवेति समीक्षन् – तत्राहं ब्रह्मेति भावनया जीवस्य शोकादिनिवृत्तिः। ब्रह्माहमिति भावनया च ब्रह्मणः पारोक्ष्यनिवृत्तिर्भवतीति व्यतिहारो दर्शितः। – श्रीधरः

१७. परस्परीकरणं व्यतिहारः। पारोक्ष्यनिवृत्तिः साक्षात्कारः। – पण्डित वंशीधरः।

१८. तरति शोकमात्मविदिति। – छान्दोग्योपनिषद् ७।७३

अन्तःकरणमा जमेर रहेको अज्ञानात्मक कालो पर्दारूपी आवरणको निवृत्ति हुन्छ भनेर श्रीधरस्वामीले आफ्नू भावार्थदीपिकाटीकामा सङ्केत गर्नुभएको छ ।

प्रथम 'अहं ब्रह्म' ले परिसीमित अवस्थामा सीमित मुमुक्षु जीवलाई सर्वात्मभावमा पुऱ्याँउछ जसरी ऋषि वामदेवले म मनु हुँ, म सूर्य हुँ, म इन्द्र हुँ आदि भनेर सर्वात्मभावमा पुगेको प्रसङ्ग श्रुतिमा आएको छ । मुमुक्षु जीव सर्वात्मभावबाट अत्यन्त सूक्ष्मभाव र ब्रह्मभावमा नपुगीकन उसलाई ब्रह्मसाक्षत्कार नहुने भएकाले दोस्रो ब्रह्माहम् आएको देखिन्छ । श्रीधरस्वामीले गर्नु भएको विश्लेषणको तात्यर्य यही नै हो । मल, विक्षेप र आवरणदोष समाप्त भए उप्रान्त ध्येय ब्रह्मको उपासक मुमुक्षु ज्ञेय ब्रह्मको साक्षात्कारपछि उसका [१९]अन्तःकरणमा रहेको अज्ञानजन्य कैयौँ जन्मदेखिको सञ्चित कर्म, संस्कार र वासना समेत सबै समाप्त हुन्छन् । त्यस परात्पर कार्यकारणरूप ब्रह्मको साक्षात्कार भएपछि मुमुक्षु उपासक जीवको हृदयग्रन्थि छिन्नभिन्न हुन्छ । सम्पूर्ण संशय नष्ट हुन्छन् र सञ्चित कर्म क्षीण भएर जान्छन् भनेर उपनिषद्ले भनेको छ । त्यसपछि मुमुक्षु ब्रह्मविद् हुन्छ ।

प्रकृत निबन्धमा उल्लेख भएका साधक, उपासक र ब्रह्मविद् सनातन वैदिक परम्परामा आस्था, दीक्षित र तदनुरूप आचरणसमेत भएका भनेर बुझ्नुपर्दछ । त्यस भन्दा इतर तथाकथित साधक र उपासक यस निबन्धका चरित्र वा पात्र होइनन् । किनभने [२०]ब्राह्मणले विनाकारण वा विनास्वार्थ नियमविधिपूर्वक [२१]षडङ्ग

---

१९. भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ – मुण्डकोपनिषद् २।२।८

२०. ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च । – श्रुतिः

२१. शिक्षाकल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां ज्योतिषमिति षडङ्गानि । – श्रुतिः

सहित आफ्नै वेदशाखाको अध्ययन गर्नुपर्दछ भनेर श्रुतिको आदेश छ। अतः तदितर मनुष्य यसका उल्लेखनीय अधिकारी होइनन् भन्ने आँट गरिएको हो।

उपर्युक्त वेदको अध्ययन गरेर गुरुकुलबाट घर फर्किएपछि उपकुर्वाण ब्रह्मचारी गृहस्थाश्रममा प्रवेश गर्न असल ब्राह्मण कुलकी कुलिन कन्यासँग विवाह गर्दछ। त्यसपछि ऊ गृहस्थाश्रम अनुसार वैदिक सकाम तथा निष्कामकर्महरू गर्दछ। [२२]इहलोक र परलोकको कामना राखेर कहिले विहित तथा कहिले अविहित कर्म गर्दै ऊ साधक बन्दछ। विहित कर्महरूको साधना गर्दै त्यस साधकले निष्काम कर्मद्वारा आफ्नो चित्तमा रहेको मलदोषको परिमार्जन गर्दछ । त्यसपछि चाञ्चल्य अर्थात् विक्षेप दोष नाश गर्न भगवान्को अहैतुकी भक्ति र उपासना गर्दछ र उपासक बन्दछ। धेरै समयको उपासनाद्वारा उसका चित्तको विक्षेप दोष पनि नासिन्छ।

धेरै समयको भगवद्भक्ति र उपासनाद्वारा अन्तःकरण निर्मल र स्थिर भएपछि त्यस उपासकमा यस लोकको र परलोकको भोग समेतमा तीव्र विरक्ति पैदा हुन्छ। त्यस विरक्त उपासकमा आत्यन्तिक मुमुक्षा उत्पन्न हुन्छ। साधनचतुष्टयले युक्त भएको मुमुक्षु उपासक जिज्ञासु भएर ब्रह्मज्ञानका लागि गुरुसमक्ष जान्छ।

साध्य र साधनरूप सम्पूर्ण संसारदेखि विरक्त भएको त्यो मुमुक्षु कर्मद्वारा प्राप्त हुने लोकहरूको परीक्षा गरेर अत्यन्त निर्वेदमा प्राप्त हुन्छ। किनभने [२३]अकृत ब्रह्मज्ञान कृत कर्मबाट प्राप्त हुँदैन भन्ने

---

२२. स्वर्गकामो वाजपेयेन यजेत। – ताण्डिउपनिषद् १६।१५।५

२३. परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायन्नास्त्यकृतः कृतेन।
तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्॥
– मुण्डकोपनिषद् १।२।१२

जानेर मुमुक्षु उपासक अकृत नित्य ब्रह्मज्ञानका लागि प्रवृत्त हुन्छ। साक्षात् ब्रह्मज्ञान प्राप्त गर्नका लागि ऊ हातमा समिधा लिएर आफ्नै वेदशाखाका श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गरुसमक्ष जान्छ र उपसत्तिपूर्वक ब्रह्मजिज्ञासा गर्दछ भनेर उपनिषद्ले भनेको छ। ब्रह्मज्ञान भएपछि मुमुक्षु उपासक ब्रह्मविद् हुन्छ।

साधक, उपासक र ब्रह्मविद्का श्रेणी यसरी क्रमशः उत्तरोत्तर ऊर्ध्वगामी भएर मनुष्य ब्रह्ममा नै पुग्दछ। सामान्यरूपमा विद्वान् र वेदान्तीहरूले पनि यी शब्दहरूले दिने विशेष अर्थतर्फ ध्यानै नदिईकन जथाभावी प्रयोग गरेको देखिन्छ। साधकशब्द ज्ञानी, अज्ञानी, कर्मी, त्यागी, संसारी र असंसारी सबैका लागि सबैतिर प्रयोग गरेको देखिन्छ। सूक्ष्मरूपमा निरीक्षण र परीक्षण गर्ने हो भने तमोगुण उपसर्जनभावमा र रजोगुण मुख्यभावमा रहेको मनुष्य नै साधक हुन्छ। साधक एषणाले भरपुर अन्तःकरण भएको अहङ्कारी अज्ञानी, कर्मी तथा संसारी हो। उसका वृत्तिहरू अधोगामी हुन्छन्। उसको चित्त त्रिदोषले व्याप्त हुन्छ। उपासक साधकको अवस्थाबाट माथि उठेको मनुष्य हो। निष्काम तथा भगवद् अर्पित कर्मफलद्वारा उसका चित्तमा जन्मजन्मान्तरदेखि थुप्रिएर बसेको मलदोषको प्रक्षालन भएर चित्त प्रायः निर्मल भएको हुन्छ। उसका अन्तःकरणमा सत्त्वगुण उपसर्जनभावमा र रजोगुण मुख्यभावमा रहेका हुन्छन्। रजोगुणको आधिक्यका कारण उसका चित्तमा विक्षेपदोष बढ्छ। ऊ चञ्चल हुन्छ र सक्रिय कर्मी हुन्छ। सत्त्वगुणसमेत चित्तमा भएका कारण ऊ कर्मी भए पनि ऊर्ध्वमुखी चित्तवृत्ति भएको कामनारहित अहैतुकी भगवद् भक्तिमा लागेको भगवद्भक्त उपासक हो। श्रद्धा र विश्वासपूर्वक समर्पित भएर अनन्यभावले दीर्घकालसम्म गरिएको भगवद्भक्ति

र उपासनाबाट उपासकका चित्तमा रहेको विक्षेपदोष पनि समाप्त भएर ऊ शान्त बन्दछ ।

यसै कुरालाई श्रीमद्भागवतमा नवयोगेश्वर मध्येका ज्येष्ठ तथा श्रेष्ठ कविले विदेहराज निमिलाई उपदेश गर्दै भनेका छन् – [२४]हे राजन् ! जुन भगवद्भक्तले सम्पूर्ण सृष्टि प्रपञ्चमा रहेका चर, अचर, स्थावर, जङ्गम, पञ्चतत्त्व, दिशा, विदिशासमेत भगवान्कै विराट्स्वरूप हो भन्ने सम्झेर अनन्यभावले श्रद्धा र विश्वासपूर्वक अत्यन्त नम्र भएर प्रणाम गर्छ त्यस्तो भगवद्भक्त उत्तम उपासक हो ।

त्यस्ता अनन्य भगवद्भक्तमा भगवान्प्रति प्रेम चिन्मय दिव्य स्वरूपको स्फुरण र यस मिथ्या संसारप्रति तीव्र वैराग्यसमेत एकै पटक एकैसाथ उत्पन्न हुन्छन् । उदाहरणका रूपमा भोक लागेर भोजन गर्दा भोजन गर्ने मान्छेलाई प्रत्येक गाँसमा तुष्टि अथवा तृप्ति र सुख, पुष्टि अर्थात् जीवनी शक्तिको सञ्चार र भोक मेटिनु अर्थात् क्षुधानिवृत्ति समेत साथसाथै हुन्छन् ।

भगवद्भक्तिमा समर्पित उपासक पराभक्तिमा प्राप्त भएपछि त्यसबाट चित्तको विक्षेपदोष शान्त हुन्छ र उसमा संसारप्रति तीव्र वैराग्य पैदा हुन्छ । त्यसपछि ऊ यस भगवद्भक्तिलाई ब्रह्मज्ञानका लागि [२५]साधनका रूपमा लिँदै उपर्युक्त पङ्क्तिहरूमा उल्लेख भएअनुसार ब्रह्मज्ञानको जिज्ञासा लिएर विरक्त उपासक गुरुसमक्ष जान्छ । गुरुबाट उपदेश प्राप्त गरेर ऊ ब्रह्मविद् ज्ञानी बन्दछ ।

---

२४. भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिरन्यत्र चैष त्रिक एककालः ।
प्रपद्यमानस्य यथाश्नतः स्युस्तुष्टिःपुष्टिःक्षुदपायोऽनुघासम् ॥
– भागवत ११।२।४२

२५. भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते । भक्त्यर्थं कल्पितं दैतमद्वैतादपि सुन्दरम् ।
– वेदान्तसन्दर्भ ।

मुमुक्षु उत्तम अधिकारीले जुन वेला जीवित अवस्थामा नै ब्रह्मज्ञान गर्दछ तब तुरुन्त नै उसका बुद्धिका वृत्तिमा ग्रन्थिस्वरूप रहेका संस्कार, वासना र सञ्चितकर्महरू अर्थात् म यो शरीर हुँ, यो मेरो धन हो, म सुखी हुँ, म दुःखी हुँ भन्ने अविद्याजनित आध्यासिक भ्रमात्मक प्रतीति समाप्त हुन्छ, ब्रह्म हुन्छ र जीवन्मुक्त बन्दछ। सबै उपनिषद् वाक्यहरूको अनुशासन, आदेश र तात्पर्य पनि यही नै हो। यो भन्दा बढी केही छैन भनेर उपनिषद्ले नै उद्घोष गरेको छ।

साधक, उपासक र ब्रह्मविद्को पार्थक्य गर्न नसक्ता धेरै ठूलो सन्देह पैदा हुन सक्तछ। ब्रह्मज्ञानी देहत्यागपछि सोझै मुक्त हुन्छ भनेर श्रुतिले नै भनेको छ जसलाई फेरि जन्ममरणको दुश्चक्रमा फेरि पर्नु पर्दैन। मुक्तिमा तारतम्य हुँदैन। मुक्ति भनेको मुक्ति नै हो। सामान्यरूपमा जसका [२६]अन्तःकरणमा जन्मौंदेखि रहेका संस्कार र वासना सहित सञ्चितकर्म नाश हुन्छ र अविद्याको लेशसमेत नाश भएको छ त्यसको सद्योमुक्ति हुन्छ। जुन मुमुक्षु अन्त्यमा [२७]अकाम, निष्काम, आप्तकाम र आत्मकाम भएर जीवन्मुक्त भएको छ र प्रारब्ध कर्मद्वारा निर्धारित आयुको उपभोग गरेर देह त्याग गर्दछ, त्यसका प्राणसहित इन्द्रियहरूले उत्क्रमण गर्दैनन्, यहीँ नै लीन हुन्छन् र ऊ ब्रह्म नै भएर ब्रह्ममा प्राप्त हुन्छ भन्ने उपनिषद्हरूको भनाइ पाइन्छ।

---

२६. यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा यस्य हृदि श्रिताः।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते॥
यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः।
अथ मत्योऽमृतो भवत्येतावद्ध्यनुशासनम्॥ – कठोपनिषद् २।३।१४,१५

२७. योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति। अत्रैव समवलीयन्ते। – बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।६

जुन मुक्त पुरुषको संस्कार र वासनासहित सञ्चित कर्म नाश भएको हुन्छ तर उसको अविद्यालेश मात्रै शेष छ भने पनि त्यस्तो ब्रह्मविद्को सद्योमुक्ति नभएर [२८]अर्चिरादि मार्गद्वारा उसले सत्यलोक जानुपर्छ। त्यहाँ अविद्याको लेश नाश भएर [२९]ब्रह्माजी मुक्त हुँदा सँगै मुक्त हुन्छ भन्ने शास्त्रको भनाइ देखिन्छ।

यस निबन्धले आफ्नो शीर्षक अनुसार नै तीन शब्दहरूको विश्लेषण, चर्चा र कुन प्रसङ्गमा कुन शब्दको प्रयोग वा उल्लेख हुनुपर्दछ भन्ने विषयमा ऊहापोह गर्दै उपसंहारतर्फ प्रस्थान गर्न लागेको छ। अन्त्यमा उपासक र ब्रह्मविद् दुई शब्दहरूको छोटो चर्चा गरेर यसको उपसंहार गरिने छ।

अर्चिरादिमार्गबाट ब्रह्मलोक गएर मुक्त हुने पुरुषको मुक्तिलाई क्रममुक्ति र देह त्याग गर्ने बित्तिकै मुक्त हुने पुरुषको मुक्तिलाई पनि श्रुतिले सद्योमुक्ति भनेको छैन। यो नामकरण पुराणहरूले गरेको देखिन्छ। श्रुतिले अर्चिरादि मार्गबाट ब्रह्मलोक गएर मुक्त पुरुषलाई उपासक नभनेर [३०]ब्रह्मविद् भनेको छ। [३१]श्रीशङ्काराचार्यले पनि अर्चिरादि मार्गबाट मुक्त हुने मुक्तात्मालाई ब्रह्मविद् नै भनेर आफ्नू भाष्यमा उल्लेख गर्नुभएको छ।

त्यसरी अर्चिरादि मार्गबाट ब्रह्मलोक जाने ब्रह्मविद्लाई गीताप्रेस

---

२८. अथ यदु चैवास्मिञ्छव्यं कुर्वन्ति यदि च नार्चिषमेवाभिसम्भवन्ति
देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानमावर्तं ना वर्तन्ते।
– छान्दोग्योपनिषद् ४।१५।५

२९. ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे।
परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्॥ – कूर्मपुराण १।१२।२६९

३०. ब्रह्मविदाप्नोति परम्। – तैत्तिरीयोपनिषद् २।१।१

३१. अथ इदानीं यथोक्त ब्रह्मविदो गतिरुच्यते। – छन्दोग्योपनिषद्

गोरखपुरबाट प्रकाशित हुने उपनिषदहरूका हिन्दीटीकामा ब्रह्मविद् शब्दको अनुवाद गर्दा उपासक भनेर गरेको देखिन्छ। आचार्य श्रीशङ्करले भने उपासक नभनेर ब्रह्मविद् नै भन्नुभएको छ। त्यसलाई प्रस्ट पार्दै उहाँले [३२]ब्रह्मज्ञान हुनुपूर्वको अवस्थालाई साधक अवस्था भनेर आफ्नो भाष्यमा लेख्नु भएको छ। अतः अर्चिरादि मार्गबाट ब्रह्मलोक गएर मुक्त हुने मुक्तात्मालाई साधक वा उपासक नभनेर ब्रह्मविद् वा ब्रह्मज्ञानी भन्नु नै उपयुक्त हुने देखिन्छ। ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु।

---

३२. तस्मात् पूर्वमेव साधकाऽवस्थायां छन्दतोऽनुष्ठानं तस्य स्यात्।

– ब्रह्मसूत्र ३।३।१६।२८ शाङ्करभाष्य

सोऽहम्

विसर्गरहित अव्यय दन्त्य स नामशब्दका अगाडि जोडिएर आएमा सहित, सदृश, सम, सह, सित, समेत अर्थ आउने उपसर्ग जस्तो एकाक्षरी शब्दको रूप लिन्छ, जस्तै– सपरिवार, सगोल, सजाति, सगोत्री, सप्रयास, सकर्मक, सहित, सानुकूल आदि सले एकाक्षरी शब्द जस्तो रूप लिन्छ ।

यस लेखमा अव्यय सको चर्चा नगरेर [१]परोक्ष तद्बाट निष्पन्न विसर्ग भएको रूप चल्ने दन्त्यस्थानीय 'सः' को पछाडि जोडिएर आएको आत्मवाची सर्वनाम शब्दको चर्चा गर्दै दुवै शब्दहरू मिलेर बनेको 'सोऽहम्' वाक्यका बारेमा यथामति सङ्क्षिप्त चर्चा गरिनेछ ।

'स' का संस्कृत व्याकरणमा दुई रूपहरू छन् । एउटा विसर्ग नभएको स र अर्को विसर्ग भएको सः । विसर्ग नलागेको सलाई अव्यय भनिन्छ । यसका रूपहरू चल्दैनन् र अर्को 'सः' 'तद्' बाट निष्पन्न सर्वनाम शब्द हो । यसका रूपहरू चल्दछन् ।

देवनागरी वर्णमालाको स बत्तीसौँ व्यञ्जन वर्ण हो । संस्कृत व्याकरण अनुसार दन्त्य र नेपाली उच्चारण अनुसार तालुदन्त्यमूलीय अघोष अल्पप्राण उष्मध्वनिको प्रतिनिधित्व गर्ने पातलो स हो ।

'सोऽहम्' वाक्यलाई अजपा नामको गायत्री मन्त्र भनिन्छ । यसलाई हंसगायत्री पनि भनिन्छ । एकथरी साधकहरू यसको 'हंसो' नामबाट पनि साधना गर्दछन् । सास फेर्दा स्वयं जपिने

---

१. इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपतरवर्ती चैतदोरूपम् ।
अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥ – रूपचन्द्रिका

मन्त्र यो हो। [२]सास फेर्दा जब शरीरबाट सास बाहिर निस्कन्छ त्यस बेला 'ह' यस प्रकारको वर्णको उच्चारण हुन्छ। किन्तु सासलाई शरीरभित्र तान्दा भने 'सः' यस्तो वर्णको उच्चारण हुन्छ। सासभित्र लिने र बाहिर छोड्ने गर्दा सामान्यतया स्वस्थ मनुष्यले सामान्य अवस्थामा एक दिनमा अर्थात् २४ घण्टामा २१६०० पटक 'सोऽहम्' अजपा गायत्रीको जप गर्दछ भन्ने शास्त्रीय भनाइ देखिन्छ। तान्त्रिक परम्परामा यी दुई वर्ण मध्ये 'हं' लाई 'शिव' र 'स' लाई 'शक्ति' मान्ने गरिन्छ। उच्चारण विना नै जपिने भएकाले यसलाई अजपा गायत्री भनिएको हो।

अद्वैत वेदान्त अनुसार 'सोऽहम्' वैदिक महावाक्य जस्तो देखिन्छ। यसलाई लौकिक महावाक्य 'सोऽयं देवदत्तः' र वैदिक महावाक्य 'तत्त्वमसि' सँग पनि तुलना गरेको पाइन्छ। महावाक्यको परिभाषा गर्दै आचार्यहरूले [३]जीव र ब्रह्मको ऐक्य बुझाउने वैदिक वाक्यलाई नै महावाक्य भन्नुभएको छ।

वैदिक महावाक्यको चर्चा गर्नु अघि लौकिक महावाक्य भनेर चर्चा गरिने 'सोऽयं देवदत्तः'का बारेमा छोटो परिचय दिएर वैदिक महावाक्यको चर्चा गर्दा मुमुक्षु पाठकहरूले बुझ्न सजिलो हुने ठानेर त्यसै गर्न लागिएको छ। 'सोऽयं देवदत्तः' यस वाक्यमा 'सः' शब्दको अर्थ 'तत्काल तद्देश विशिष्ट देवदत्तः' र 'अयं' शब्दको अर्थ 'एतत्काल एतद्देशविशिष्ट देवदत्तः' एक अर्काका भेदका व्यावर्तक हुन्। अतः यी दुवैमा परस्पर विशेष्य विशेषणभाव रहन्छ। यिनमा

२. हकारेण बहिर्याति सकारेण विशेत्पुनः।
षट्शतानि दिवारात्रौ सहस्राण्येकविंशतिः।
अजपां नाम गायत्रीं जीवो जपति सर्वदा॥ – गरुडपुराण

३. अखण्डार्थबोधकं वाक्यं महावाक्यम्। – सङ्क्षेपशारीरकम्

[४]समानाधिकरण सम्बन्ध छ। कुनै एक अर्थमा दुई पदहरूको तात्पर्य रहेमा सामानाधिकरण्य रहन्छ जसमा विशेषणविशेष्यभावसम्बन्ध र लक्ष्यलक्षणभाव सम्बन्ध रहन्छ।

उपर्युक्त 'सोऽयं देवदत्तः' वाक्यमा सामानाधिकरण्य सम्बन्ध छ। कुनै एक अर्थमा दुई पदहरूको तात्पर्य रहनुलाई सामानाधिकरण्य भनिन्छ। जस्तै – यस 'सोऽयं देवदत्तः' अर्थात् यो उही देवदत्त हो भन्ने वाक्यमा 'सः' शब्द तत्काल तद्देशविशिष्ट देवदत्तको वाचक हो। 'अयं' शब्द एतत्काल एतद्देशविशिष्ट देवदत्तको वाचक हो। यस वाक्यमा दुवै पदहरूमा देश र कालको भेद भएर पनि समष्टिमा वाक्यको तात्पर्य देवदत्त नामक एक मनुष्य भन्नुमा नै गएर टुङ्गिन्छ।

'सोऽयं देवदत्तः' लौकिक वाक्यको विश्लेषणबाट 'तत्त्वमसि' महावाक्य बुझ्न सजिलो हुने भएकाले यसो गरिएको हो। कुनै पनि वैदिक वाक्य महावाक्य हुनका लागि केही निम्न कुरा हुनु नहुने र केही भने हुनुपर्ने परिभाषा अद्वैत वेदान्तका आचार्यहरूले दिनुभएको छ। जसमध्ये सर्वप्रथम आचार्य शङ्करले कुनै वाक्यका अर्थमा [५]संसर्ग अथवा विशिष्ट अर्थात् एक पदार्थदेखि विशिष्ट अपर पदार्थलाई वाक्यार्थ मान्न विद्वान्हरू सहमत छैनन्, तर अखण्ड एकरूप चैतन्य नै विद्वान्हरू वाक्यको अर्थका रूपमा मान्न सहमत छन् भनेर लेख्नुभएको छ।

उपर्युक्त अनुसार संसर्गबाट बनेका वाक्य र विशेषणयुक्त वाक्य महावाक्य हुँदैनन् भन्ने भएपछि संसर्गजन्य र विशिष्ट वाक्य के हुन्

---

४. सामानाधिकरण्यञ्च विशेषणविशेष्यता।
लक्ष्यलक्षणसम्बन्धः पदार्थप्रत्यगात्मनाम्॥ – वेदान्तसार

५. संसर्गो वा विशिष्टो वा वाक्याऽर्थो नात्र सम्मतः।
अखण्डैकरसत्वेन वाक्याऽर्थो विदुषां मतः॥ – वाक्यवृत्तिः ३८

त ? भनेर हेर्नुपर्ने हुन्छ । यसमा सामवेदीहरूका लागि श्रवणीय 'तत्त्वमसि' महावाक्यको नै उदाहरणका लागि विवेचना गरेर हेरौँ । उक्त महावाक्यका दुवै पदमा कुनै प्रकारले संसर्ग नहुनु वा नजोडिनु नै संसर्गराहित्य हो ।

[६]अभिहितान्वयवादका विभिन्न पदहरूसँग उपस्थाप्य अर्थको अन्वय संसर्गबाट ज्ञात हुने पदहरूको परस्परापेक्षारूप आकाङ्क्षाले किंवा वाक्यको विशिष्ट आनुपूर्वीरूप आकाङ्क्षाको अपेक्षा रहन्छ भनेर यस वादमा भनिन्छ । यस मतमा विभिन्न पदहरूसँग उपस्थाप्य अर्थको संसर्ग वाक्यार्थ हुन्छ भने [७]अन्विताऽभिधानवादमा एक पदार्थसँग संसृष्ट अपर पदार्थको नै वाक्यसँग अभिधान हुन्छ । यस मतमा एक पदार्थ संसृष्ट अपर पदार्थ नै वाक्यार्थ हुन्छ । यसबाट संसर्गजन्य वाक्य र विशेषणयुक्त वाक्य बुझ्न सुगम हुन्छ ।

वैदिक महावाक्यको लक्षणमा आचार्य श्रीशङ्करले संसर्ग वा विशिष्ट वाक्यार्थ मान्न विद्वान्हरूको स्वीकृति नभएको किन्तु अखण्ड एकरूप चैतन्य चाहिँ विद्वान्हरूको महावाक्यको अर्थरूपमा मान्न स्वीकार भएको भन्नुभएको छ । यस सन्दर्भमा संसर्ग वाक्यार्थ

---

६. यो नैयाकिहरूको एउटा विशेषप्रकारको सिद्धान्त हो । यस सिद्धान्तका अनुसार शब्द स्वतन्त्ररूपले आफ्नू अर्थ राख्तछ भनेर उनीहरू भन्दछन् । जुन पछि वाक्यमा प्रयुक्त हुँदाखेरि एक संयुक्त विचारलाई अभिव्यक्त गर्दछ । अर्थात् वाक्यका शब्दहरूको तर्कसङ्गत जुन सम्बन्ध हो त्यसले वाक्यको अभीष्ट अर्थलाई नै प्रकट गर्दछ किन्तु केवल शब्दको भावलाई मात्र प्रकट गर्दैन । अतः नैयायिकहरू तात्पर्यमा विश्वास राख्तछन् जुन वाच्यार्थ भन्दा भिन्न हुन्छ ।

७. मीमांसकहरूका मतमा शब्दहरूको अर्थ सामान्य या स्वतन्त्ररूपबाट हुँदैन । किन्तु कुनै विशेष वाक्यमा एउटा वाक्य अर्कोसँग सम्बद्ध भएर जुन शब्दको अर्थ निस्कन्छ, त्यही वाक्यार्थ हुन्छ ।

र विशिष्ट वाक्यको स्वरूपको परिचय दिनु सान्दर्भिक देखिन्छ। जुन कुरा माथि अभिहितान्वयवाद र अन्विताभिधानवादका रूपमा उल्लेख गरिसकिएको छ।

जुन वाक्यमा योग्यता, आकाङ्क्षा, सन्निधि र तात्पर्यज्ञान समेत रहन्छ त्यसलाई संसर्ग वाक्यार्थ भनिन्छ। जसमा एक शब्दको सम्बन्ध अर्को शब्दसँग भएर वाक्यार्थ बोध हुन्छ। जस्तै 'राम भात खान घर जान्छ' भन्ने वाक्यमा क्रिया, कारक (कर्ता) र कर्म समेतको परस्परमा संसर्ग वा सम्बन्ध भएपछि वाक्यको अर्थ बोध हुन्छ अन्यथा बोध हुँदैन। अर्को अन्विताभिधानवादमा एक शब्द विशेषण र अर्को शब्द विशेष्य भएर आएको हुन्छ । त्यसबाटै वाक्यको अर्थ बुझिने हुन्छ। जस्तै 'नीलो कमल' भन्ने वाक्यमा नीलो विशेषण र कमल विशेष्य भएर आएका छन् । सारांशमा अभिहित भएपछि अन्वय हुने भएकाले त्यसको नाम अभिहितान्वयवाद हो भने अन्वय भएपछि अभिहित हुने भएकाले अन्विताभिधानवाद भनिएको देखिन्छ।

यसरी बनेका वाक्यहरूबाट महावाक्यको अर्थ ग्रहण हुन सक्तैन। जुन वाक्यमा अखण्ड एकरूप चैतन्य मात्रको बोधक वाक्यार्थ सन्निहित वा प्रवाहित छ त्यही वाक्य नै महावाक्य हो भन्ने आचार्य श्रीशङ्करको मत भएको उहाँको ग्रन्थ वाक्यवृत्तिबाट ज्ञात हुन्छ।

संसर्ग र विशिष्ट वाक्यार्थ महावाक्य नभएर अखण्ड तथा एकरसबोधक वाक्यार्थ नै महावाक्य हो भन्ने भनाइबाट बुझ्न त्यति सजिलो नभएपछि त्यसलाई स्पष्ट गर्दै चित्सुखाचार्यले आफ्नो ग्रन्थमा [८]'संसर्ग र विशिष्टलाई विषय नगर्ने यथार्थज्ञानको हेतुत्व रहेको 'अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि' र

---

८. संसर्गासङ्गिसम्यग्धीहेतुता या गिरामियम् ।
उक्ताखण्डार्थता यद्वा तत्प्रातिपदिकार्थता ॥ – प्रत्यक्तत्त्वप्रदीपिका १।१९

'तत्त्वमसि' आदि वाक्यबाट अभिव्यक्त हुने अर्थलाई नै अखण्डतार्थ भनिएको हो अर्थात् अखण्डार्थता भनेको प्रातिपदिकार्थता हो भन्नुभएको छ।

चित्सुखाचार्यका अनुसार उपर्युक्त कारिकामा अखण्ड-तार्थतालाई नै प्रातिपदिकार्थता भनिएको हुँदा महावाक्य बुझ्न प्रातिपदिकार्थता बुझ्नु अनिवार्य देखिन्छ। अखण्डरूपले उपस्थित अखण्डार्थताको अर्थ नै [९]प्रातिपदिकार्थता हो भनेर आचार्य श्रीधर्मराजाध्वरीन्द्रले वेदान्तपरिभाषामा लेख्नुभएको छ।

उपर्युक्त अनुसार आचार्य श्रीशङ्करबाट अभिव्यक्त महावाक्यबोधक अखण्डैकरसताको अर्थ प्रातिपदिकार्थता हो भनेर चित्सुखाचार्यले भनेको देखियो। ती दुवै शब्दलाई नै एक अर्काका पर्यायवाची शब्द भएको भनेर आचार्य धर्मराजाध्वरीन्द्रको मत पनि उल्लेख गरिसकियो। [१०]जीवात्मा र परमात्माको तादात्म्यविषयको ज्ञान गराएर अखण्डबोध गराउँदै जीवात्माको मुक्ति गराउने एकमात्र साधन वैदिक महावाक्य हो भनेर श्रीशङ्कराचार्यले वाक्यवृत्तिमा उल्लेख गरिसक्नुभएको हुँदा मुक्ति भनेको अखण्डार्थता भएको निश्चित हुन आयो। त्यो अखण्डार्थता नै प्रातिपदिकार्थता भएको प्रत्यक्तत्त्वप्रदीपिकाको र वेदान्तपरिभाषाको समेत मत भएको देखिएपछि प्रातिपदिकार्थताको चर्चा गर्नु अत्यन्त आवश्यक देखिन्छ।

लौकिक महावाक्य 'सोऽयं देवदत्तः' मा 'सः' द्वारा प्रत्यभिज्ञापित तत्काल तद्देशविशिष्ट देवदत्त र 'अयं' शब्दद्वारा एतत्काल तथा

---

९. प्रातिपदिकार्थमात्र परत्वं अखण्डार्थत्वमितिचतुर्थपादार्थः।
– वेदान्तपरिभाषा प्रत्यक्षपरिच्छेदः

१०. तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं यज्जीवपरमात्मनोः।
तादात्म्यविषयं ज्ञानं तदिदं मुक्तिसाधनम्॥ – वाक्यवृत्तिः ६

एतद्देशविशिष्ट देवदत्त प्रातिपदिकार्थ हो । जुन वस्तु सबै कालमा र सबै वस्तुमा एकनास नियत उपस्थित रहन्छ त्यो नै प्रातिपदिकार्थ हो । त्यसैमा प्रातिपदिकार्थता अर्थात् अखण्डार्थता रहन्छ भनेर [११]पाणिनिले पनि भन्नुभएको छ ।

अब यस प्रातिपदिकार्थलाई श्रवणात्मक वैदिक महावाक्यहरूमा घटाएर हेर्दा बुझ्न सकिन्छ । सामवेदीहरूका लागि आएको 'तत्त्वमसि' अर्थात् त्यो आत्मा तिमी हौ र शुक्ल यजुर्वेदीहरूका लागि आएको 'अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि' अर्थात् अभय ब्रह्म तिमी नै हौ भन्ने वैदिक महावाक्यहरूमध्ये [१२]त्यो आत्मा तिमी हौमा आएको चेतन 'तत्' = परोक्ष, शुद्ध सत्त्वविशिष्ट आत्मा हो र 'त्वम्' = अपरोक्ष मलिन सत्त्वविशिष्ट जीव हो । परोक्ष शुद्ध सत्त्व विशिष्ट 'तत्' संज्ञक आत्मामा र अपरोक्ष मलिन सत्त्वविशिष्ट 'त्वम्' संज्ञक जीवमा अव्यवहित वा नियतरूपले उपस्थित सबै कालमा र वस्तुमा रहेको उपाधिरहित शुद्ध चेतन मात्र प्रातिपदिकार्थता हो । चेतनमा विशेषण वा उपाधिका रूपमा तत् र त्वम् संज्ञक सर्वनामरूप उपाधिको व्यावृत्ति भएपछि शुद्ध चेतनरूप आत्मामात्र बाँकी रहन्छ, त्यो नै प्रातिपदिकार्थता हो भनेर बुझ्नुपर्दछ ।

अर्को श्रवणात्मक महावाक्य [१३]'अभय (ब्रह्म) तिमी जनक नै हौ'मा शुद्ध चेतनमा लागेर आएको अभय (ब्रह्म) रूप विशेषण वा

---

११. प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिणामवचनमात्रे प्रथमा ।
नियतोपस्थितिः प्रातिपदिकार्थः । – सिद्धान्तकौमुदी २।३।४६
यस्मिन्प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेन उपस्थितः स प्रातिपदिकार्थ इत्यर्थः । – सिद्धान्तकौमुदी

१२. एतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतोः ।
– छान्दोग्योपनिषद् ६।१६।३

१३. अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि । – बृहदारण्यकोपनिषद् ४।२।४

उपाधि र शुद्ध चेतनमा उपाधि वा विशेषणका रूपमा आएको जनक (तिमी) को व्यावृत्ति वा अपसरण भएपछि केवल शुद्ध चेतन वा आत्मामात्र बाँकी रहन्छ त्यही नै प्रातिपदिकार्थ हो ।

यस लेखको लेख्य विषयमा सीमित हुँदै यसपछि अजपा मन्त्रले परिचित 'सोऽहम्' कै बारेमा केही चर्चा गरिने छ । 'सोऽहम्' को सामान्य परिचय लेखको थालनीमा नै दिइसकिएको छ। यसको अर्थ परोक्षरूपमा रहेको पुरुष वा आत्मा वा ब्रह्म म हुँ भन्ने हुन्छ। यसलाई तान्त्रिकहरूले अजपा भए पनि माला लिएर जप्ने गरेको देखिन्छ। त्यसका अतिरिक्त साधना र ध्यानमा लागेका साधक र ध्यानीहरूले पनि कसैले 'सोऽहम्' कै रूपमा र कसैले 'हंसो' भनेर जप्ने गरेका पनि पाइन्छन्। यो वाक्य वैदिक वा अवैदिक कुन वाक्यमा पर्छ र यसलाई वेद, उपनिषद् र शास्त्रहरूले वैदिक महावाक्य भनेका छन् वा छैनन्, त्यसतर्फ पनि विचार गर्नु आवश्यक छ। वैदिक महावाक्यले आत्मा र परमात्मा अर्थात् जीव र ब्रह्मको एकत्व वा तादात्म्य प्रतिपादन गर्ने काम गर्दछ । जसलाई [१४]अभेदबोधक वा अखण्डार्थबोधक श्रवणीय वाक्य भनिएको छ। किन्तु [१५]उपनिषद्ले चार वेदका चार वैदिक वाक्यहरूलाई मात्र महावाक्य भनेको छ। त्यसै गरेर विवरण [१६]ग्रन्थहरूले पनि चारै महावाक्य भनेका छन् ।

उपर्युक्त महावाक्यहरूमध्ये पनि कुन कुन महावाक्यहरू श्रवणात्मक हुन् र कुन कुन महावाक्यहरू अनुभवात्मक हुन् भनेर

---

१४. अभेदबोधकं वाक्यं महावाक्यम् । – सङ्क्षेपशारीरकम् । १।१७४

१५. अथ महावाक्यानि चत्वारि । यथा ॐ प्रज्ञानं ब्रह्म (ऋग्वेदः) ॐ अहं ब्रह्मास्मि (शुक्लयजुर्वेदः) ॐ तत्त्वमसि (सामवेदः) ॐ अयमात्मा ब्रह्म (अथर्ववेदः) – शुकरहस्योपनिषद्

१६. महावाक्यविवेक प्रकरण (५) पञ्चदशी

स्पष्टरूपमा उल्लेख भएको पाइँदैन । वैदिक महावाक्यमा सोभै उल्लेख गरेको नपाइए पनि यो 'सोऽहम्' वाक्य लौकिक, तान्त्रिक वा अवैदिक नभएर वेदमा आएको वैदिक वाक्य नै भएको देखिन्छ। शुक्लयजुर्वेद संहितामा [१७]'यो जुन आदित्यमण्डलस्थ पुरुष हो त्यो म हुँ' भनेको छ। कौषीतकि ब्राह्मणोपनिषद्मा पनि [१८]'जुन तिमी हौ त्यो म हुँ' भनिएको छ। यसै गरेर अरू वेद, ब्राह्मण, आरण्यक, उपनिषद् र पुराणहरूमा पनि 'सोऽहम्' विभिन्न सन्दर्भ, परिप्रेक्ष्य र प्रसङ्गमा पनि आएको पाइन्छ । उदाहरणार्थ [१९]श्रीमद्भागवतमा 'सोऽहम्' धेरै स्कन्ध र अध्यायहरूमा आएको छ।

यसरी विवेचना गर्दा यो पनि वैदिक महावाक्यको परिभाषाभित्र नै पर्ने देखिन्छ । यस महावाक्यमा आएको 'सः' ले परोक्षवाचक अर्थात् प्रकृष्ट सर्वज्ञ परमात्मालाई बुझाउँछ भने 'अहम्' ले निकटस्थ अल्पज्ञ जीवात्मालाई बुझाउँछ। सर्वज्ञविशिष्ट चेतन परमात्माको उपाधि सर्वनाम 'स' र अल्पज्ञविशिष्ट चेतन जीवात्माको उपाधि सर्वनाम 'अहम्' हटाएपछि केवल प्रातिपदिकार्थरूप चेतनमात्रै रहेर जीवात्मा र परमात्माको एकत्व हुन्छ । यसै अभेदबोधक वाक्यलाई नै महावाक्य भनिन्छ।

यसरी विचार गर्दा 'सोऽहम्' वाक्य वैदिक महावाक्य नै हो भन्न सकिन्छ। महावाक्यहरू दुईथरी छन्। जसमा एकथरी गुरुबाट श्रवण गर्नुपर्ने 'तत्त्वमसि' र 'अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि' जस्ता

---

१७. योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि। – शुक्लयजुर्वेदः, ई.उ.१६

१८. यस्त्वमसि सोऽहमस्मि। – कौषीतकिब्राह्मणोपनिषद् १।६

१९. भागवत १।१५।२०, २।६।३४, ६।२।२९, ७।८।१४, ३।१।४२, ११।७।१६ आदि।

महावाक्यहरू छन् । अर्काथरी अनुभवात्मक महावाक्यहरू छन्, जसमा [२०]‘तदहास्य विजज्ञौ’ र [२१]‘अहं ब्रह्मास्मि’ जस्ता मुमुक्षुले आफैँले अनुभव गर्नुपर्ने महावाक्यहरू पर्दछन् । यी महावाक्यको उपदेश गर्न मिल्दैन तर अनुभवमात्रै गर्न सकिन्छ । किनभने एकले ब्रह्मसाक्षात्कार गरेको अनुभवी गुरु नै भए पनि जिज्ञासु शिष्यलाई उपदेश गर्न मिल्दैन । यस परिप्रेक्ष्यमा विवेचना गर्दा ‘सोऽहम्’ उपदेशात्मक महावाक्य नभएर मुमुक्षु स्वयंले अनुभव गर्नुपर्ने महावाक्य हो । अतः यो श्वास र प्रश्वास लिँदा र छोड्दा अर्थात् सास फेर्दा स्वतः जपिने अजपा मन्त्र हो । यो अजपा मन्त्र जाग्रत्, स्वप्न र सुषुप्ति समेत तीनै अवस्थामा ज्ञात तथा अज्ञातरूपमा पनि जपिने अति महत्त्वपूर्ण महावाक्य हो जसलाई मुमुक्षु साधकले माला हातमा लिएर सङ्ख्याको गणना गर्दै जपिरहनु आवश्यक छैन । जुन मन्त्रको सङ्ख्या स्वस्थ तथा वयस्क मनुष्यले अहोरात्र वा चौबीस घण्टामा २१६०० पटक सास फेर्दा स्वतः जपिन्छ भने सुषुप्ति लगायत सम्पूर्ण अवस्थामा कसरी जप्न सकिएला ? वस्तुतः सकिँदैन । यसै कुरालाई शास्त्रहरूले जे भनेका छन् सोही कुरा निम्न [२२]उद्धरण सहित आलेखको प्रारम्भमा नै उल्लेख गरिसकिएको छ ।

उक्त अजपा नामक ‘सोऽहम्’ मन्त्रको जप षड्चक्र चिन्तन गर्नेहरू अहोरात्रमा श्वास प्रश्वास चल्दा वयस्क मनुष्यले सामान्यरूपमा

---

२०. तद्हास्य विजज्ञौ । – छान्दोग्योपनिषद् ६।१६।३

२१. अहं ब्रह्मास्मि । – बृहदारण्यकोपनिषद् १।४।१०

२२. हकारेण बहिर्याति सकारेण विशेत्पुनः ।
षट्शतानि दिवारात्रौ सहस्राण्येकविंशतिः ।
अजपां नाम गायत्रीं जीवो जपति सर्वदा ।। – गरुडपुराण

२१६०० पटक विना प्रयास जप्तछ । त्यसरी जपिएको 'सोऽहम्' जपलाई विभिन्न देवीदेवताहरूलाई निम्न अनुसार समर्पण गर्ने प्रचलन पनि भएको पाइन्छ ।

उक्त जपित 'सोऽहम्' मन्त्रमध्ये मूलाधारचक्रमा रहेका श्रीगणेशलाई ६००, स्वाधिष्ठानचक्रस्थित ब्रह्मलाई ६०००, मणिपुरचक्रमा रहनुभएका नारायणलाई ६०००, अनाहत चक्रमा अवस्थित शङ्करलाई ६०००, विशुद्धिनामक चक्रमा बसेका जीवात्मालाई १०००, त्यसपछि अज्ञानामको चक्रमा बस्नु हुने परमात्मालाई १००० र सहस्रारनामक चक्रमा अवस्थित गुरुदेवलाई समेत श्रद्धा र भक्तिपूर्वक १००० अजपा मन्त्र समर्पण गर्ने विभिन्न सम्प्रदाय र तान्त्रिकहरूको समेत विधि भएको पाइन्छ । ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु ।

हृदिस्थोऽप्यतिदूरस्थः

सम्पूर्ण चर, अचर, जङ्गम र स्थावर सबै परमात्माका विवर्तित रूपहरू हुन् । अखिल अनन्त विश्व ब्रह्माण्ड परमात्माको नै सत्ता पाएर सत्तावान् भएको छ। परमात्माको सत्ता वा आधार नपाईकन एक परमाणु वा प्रोटोनसम्मको पनि अस्तित्व रहन सम्भव छैन। अतः सबै नै परमात्मस्वरूप हो, परमात्ममय हो र परमात्माकै विराट्रूप हो ।

जसबाट वस्तुको ज्ञान हुन्छ रूप त्यही हो । रूपका अगाडि विभिन्न विशेषण र उपसर्गहरू लागेर स्वरूप, पररूप र स्वस्वरूप आदि शब्दहरू बन्दछन् । ती सबै अरूप हुन् तर परमात्माको सत्ता पाएर रूपवान् भएका हुन् । यिनमा स्वरूप भनेको साक्षी हो। पररूप भनेको अज्ञानावच्छिन्न चिदाभास हो र स्वस्वरूप भनेको मायिक उपाधिरहित शुद्ध तथा निष्कल परब्रह्म परमात्मा नै हो ।

परमात्मा निरूप भएर पनि सम्पूर्ण सृष्टि प्रपञ्चमा [१]तत् तत् रूपमा प्रतिरूप भएर प्रपञ्चका रूपमा विवर्तित हुने कुरा श्रुतिले पनि भनेको छ। परब्रह्म परमात्मा सत्, चित् र आनन्दस्वरूप हो। परब्रह्म रूपरहित हो । रूप र नाम भने मायिक हुन् तर परब्रह्म मायातीत हो । परमात्मामा मायाको लेशसम्म पनि पाइँदैन । किन्तु जिज्ञासु मुमुक्षुका ज्ञानको साधनत्वेन बुझाउन अरूपलाई पनि रूप जस्तो रूप भनेर नामकरण श्रुतिले गरेको देखिन्छ। वस्तुतः परब्रह्म परमात्मा [२]निष्कल, निष्क्रिय, शान्त, निरवद्य र निरञ्जन हो । अतः परब्रह्म अरूप, मायातीत र निराकार भएकाले उनलाई शुद्ध, निर्मल, स्वच्छ र सूक्ष्म मनले मात्रै अनुभव गर्न सकिन्छ।

---

१. रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव। – बृहदारण्यकोपनिषद् २।५।१९

२. निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्। – श्वेताश्वतरोपनिषद् ६।१९

त्यस्तो मायातीत, शुद्ध, निष्कल ब्रह्म कसरी र कुन उपाधिद्वारा धेरै रूपमा देखा पर्दछ त भन्ने जिज्ञासा हुन सक्ने देखिँदा श्रुति यस जिज्ञासालाई शान्त गर्दै भन्दछ – त्यो [३]ब्रह्म अनिर्वचनीया मायाको उपाधि स्वीकार गरेर अनेक रूपमा विवर्तित हुन्छ वा देखापर्दछ। जसरी सूर्य अनेकौँ जलाशयहरू, जलपूर्ण घटादि पात्रहरू, ऐना आदि उपाधिहरूमा प्रतिविम्बित भएर असङ्ख्यरूपमा देखापर्दछ।

परब्रह्म परमात्मा सबै प्राणीहरूका अन्तःकरणमा साक्षीरूपले विराजमान हुनुहुन्छ। मायिक उपाधिरूप अन्तःकरण अर्थात् बुद्धिमा प्रतिस्फलित भएर जीव वा चिदाभासका रूपमा रहनुहुन्छ। त्यसरी प्रत्येक प्राणीका [४]हृद्देशमा बसेर परमात्माले घुमाउने यन्त्रमा चढाएर शिशुहरूलाई चटकीले फनफनी घुमाएझैँ शरीररूपी यन्त्रमा आरूढ गराएर ब्रह्मादेखि भुसुनासम्मका प्राणीहरूलाई उनीहरूका प्रारब्ध कर्म अनुसार यस दुःखद संसारमा फनफनी घुमाउनु हुन्छ भनेर भगवान् श्रीकृष्णले गीतामा अर्जुनलाई उपदेश गर्नुभएको छ।

यसरी परमात्मा प्रत्येक प्राणीका हृदयमा नै मोक्षपर्यन्त रहे तापनि बहिर्मुखी मनुष्यले परमात्माको साक्षात्कार गर्न सक्तैन। किनभने उनीहरूको कामना र एषणामा अत्यन्त आसक्त रहने चित्त विविध विहित र अविहित काम्य आदि कर्महरूका वासनाले विक्षिप्त भएर सधैँ बहिर्मुखी भएर मायिक संसारतर्फ नै दौडिरहेको हुन्छ कहिल्यै पनि अन्तर्मुख भएर परमात्मातर्फ हेर्ने प्रयास नै गर्दैन। त्यसै कारण परमात्मा मनुष्यका अत्यन्त निकट हृदयमा रहेर पनि त्यस्ता संसारीका लागि अत्यन्त टाढा हुनुहुन्छ। परन्तु जुन मुमुक्षुले निष्काम तथा

---

३. इन्द्रो मायाभिःपुरुरूप ईयते। – बृहदारण्यकोपनिषद् २।५।१९

४. ईश्वरःसर्व भूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया॥ – गीता १८।६१

भगवद् तथा अहैतुकी भक्तिद्वारा चित्तको विक्षेप दोषलाई समाप्त गरेका छन् त्यस्ता भक्त मुमुक्षुका लागि चित्तवृत्तिद्वारा अग्राह्य भए पनि परब्रह्म परमात्मा अत्यन्त समीप हुने परम तथ्य [५]श्रीमद्भागवत महापुराणले पनि व्यक्त गरेको छ।

प्रायः संसारी मनुष्य आफ्ना इन्द्रियहरूलाई भित्रतर्फ फर्काएर अन्तर्मुखी भएर परमात्मालाई हेर्न सक्षम हुँदैन। किनभने त्यस्ता [६]जीवका इन्द्रियहरूलाई बाहिर फर्काएर ब्रह्माले शक्तिविहीन बनाइदिएका छन्। यसै कारण जीवात्मा बाहिरी विषयहरूलाई मात्र देख्तछ, तर आफैँभित्र रहेको अन्तरात्मालाई भने पटक्कै देख्न सक्तै न भन्दै उपनिषद् अन्त्यमा भन्दछ– ब्रह्मसाक्षात्कार गर्ने इच्छाले आफ्ना बाहिर फर्किएका बहिर्मुखी इन्द्रियहरूलाई भित्र अन्तरात्मातर्फ फर्काएर कुनै धीर मुमुक्षु पुरुषले विधिपूर्वक योग्य गुरुबाट आफ्नो वेद अन्तर्गतको महावाक्यको श्रवण गर्दछ, त्यसपछि मात्रै आफ्नै हृदयमा सदा विराजमान परमात्माको साक्षात्कार मुमुक्षुले गर्न सक्तछ। बहिर्मुखी मनुष्यले साक्षात्कार गर्न नसक्ने भन्ने नै उक्त उपनिषद्को तात्पर्य देखिन्छ।

संसारी मनुष्यहरू प्रायः भ्रमांश अर्थात् मायिक प्रपञ्चतर्फ नै फर्कछन्, तर आफ्नै अन्तःकरणमा रहेको अधिष्ठान अर्थात् साक्षीतर्फ भने नफर्केर आफ्नै स्वरूप वा आफैँबाट अत्यन्त टाढा हुन्छन्। वस्तुतः अज्ञानी र कामनासक्त मनुष्य आफ्नै हृदयमा रहेको परमात्मालाई जान्न नसकेर परमात्मा खोज्न टाढाटाढा नाना थरीका

---

५. हृदिस्थोऽप्यतिदूरस्थः कर्मविक्षिप्तचेतसाम्।
आत्मशक्तिभिरग्राह्योऽप्यन्त्युपेतगुणात्मनाम्॥ – भागवत १०।८६।४७

६. पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मन्।
कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्त्वमिच्छन्॥
– कठोपनिषद् २।१।१

तीर्थ, धाम, क्षेत्र आदिमा घुम्ने गर्दछ । किन्तु उसले बाहिर जति घुमे पनि परमात्मालाई भने प्राप्त गर्न सक्तैन । किन भने आफ्नै हृदय वा बुद्धिवृत्तिमा वा अन्तःकरणमा रहेको परमात्मा कसरी बाहिर प्राप्त हुन्छ ? सामान्य सिद्धान्त अनुसार पनि जुन वस्तु जहाँ हराएको वा बिर्सेको छ, त्यहीँ खोजे मात्रै हराएको वा बिर्सेको वस्तु प्राप्त हुन सक्तछ । घरभित्र हराएको वस्तु घर बाहिर खोजेर प्राप्त हुन नसके जस्तै आफ्नै हृदयभित्र हराएको परमात्मालाई हृदयभित्र संयम पूर्वक अन्तर्मुखी भएर खोजे मात्रै मनुष्यले प्राप्त गर्न सक्तछ । अन्यथा सबैभन्दा समीपमा रहेको परमात्मालाई बाहिर जति घुमे पनि मनुष्यले प्राप्त गर्न सक्तैन ।

परमात्मा ज्ञानीका लागि अत्यन्त [७]नजिक र अज्ञानीका लागि अत्यन्त टाढा रहने परम सत्य भनाइ पुष्पदन्ताचार्यको पाइन्छ । यस कुरालाई श्रुतिले प्रस्टरूपमा नै यस प्रकार भनेको छ – सत्तारूपले भूतभौतिक चराचरमा सर्वत्र व्याप्त परमात्मा अर्थात् [८]आत्मतत्त्व चल्द छ र चल्दैन पनि, आत्मतत्त्व प्राणीहरूको भित्र अत्यन्त टाढा र अत्यन्त नजिक पनि छ । त्यो आत्मतत्त्व सबै भूतप्राणीहरूका भित्र र बाहिर पनि छ ।

परमात्मा सर्वव्यापक भएकाले सबैको सत्ताका वा अस्तित्वका रूपमा निखिल चराचर ब्रह्माण्डमा व्याप्त छ । परमात्माको सत्ता भित्र र बाहिर सर्वत्र व्याप्त छ जसको सत्ता नपाईकन कुनै जड र चेतनको पनि अस्तित्व एक पल पनि कायम रहन सक्तैन । यो

---

७. नमो नेदिष्ठाय प्रियदव दविष्ठाय च नमो नमः क्षोदिष्ठाय त्रिनयन महिष्ठाय च नमः । – शिवमहिम्नः स्तोत्रम् २९

८. तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वदन्तिके ।
तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥ – ईशावास्योपनिषद् ५

अत्यन्त ध्रुवसत्य पारमार्थिक नियम हो । त्यसै कारण परमात्मा टाढा पनि छ र नजिक पनि छ भनिएको हो । परमात्मा व्यापक भएकाले उसका दृष्टिले कुनै वस्तु पनि टाढा र नजिक हुन सक्तैन । हामी परिच्छिन्नरूपमा व्यष्टित्वेन रहेका क्षुद्र प्राणीले आफ्नू सीमित दृष्टिले, सीमित सोचाइले, सीमित क्षमता र बुद्धिले बुझ्न नसकिने कुरा हो । पारमार्थिकरूपले विचार गर्ने हो भने भित्र र बाहिर, टाढा र समीप तथा आफ्नू र अर्काको भन्ने पार्थक्य छैन । किन्तु चेतनाको दृष्टिले मात्रै भित्र र बाहिर एवं टाढा र नजिक भनिएको हो ।

परमात्मा सत्ताका रूपले सर्वत्र जड र चेतनमा व्याप्त भए तापनि चेतनाका रूपमा प्राणीका अन्तःकरण अर्थात् बुद्धिवृत्तिमा प्रतिबिम्बका रूपमा, जीवात्माका रूपमा र चिदाभासका रूपमा रहेर चेतना दिन्छ, जीवनी दिन्छ र आध्यासिकरूपमा सम्पूर्ण शरीरलाई सञ्चालन गर्दछ । यसै कारण परमात्मा शरीरीका केन्द्रीय भाग अर्थात् हृदयमा रहन्छ भनिएको हो । ऊ सर्वत्र अस्तितत्व र सत्ताका रूपमा व्यापक भए तापनि चित्तत्त्वका रूपमा र चैतन्यका रूपमा प्रत्येक प्राणीका हृदयमा अर्थात् अन्तःकरण वा बुद्धिवृत्तिमा नै प्रतिष्फलित भएर जीवका रूपमा प्रकट हुने भएकाले 'हृदयस्थः' भनिएको हो ।

परमात्मा सर्वव्यापक एक तथा अद्वितीय हो । ऊ मायाको उपाधि ग्रहण गरेर अनेकरूपमा उद्भासित हुने परम रहस्यको उद्घाटन उपनिषद् (बृ.उ.२।५।१९) ले गरेको छ । त्यसै तथ्यलाई पुराण र शास्त्रहरूले जिज्ञासु अध्येताले बुझ्न सक्ने गरी सरल शैलीमा रूपक र उत्प्रेक्षा आदिका माध्यमबाट उदाहरण समेत दिएर प्रस्तुत गरेका छन् – [१]जसरी सपना देख्ने व्यक्तिले स्वप्नावस्थामा स्वतः नै विविध

१. स सर्वधीवृत्यनुभूतसर्व आत्मा यथा स्वप्नजनेक्षितेकः । – भागवत २।१।३९

पदार्थहरूका रूपमा आफैँलाई देख्त छ त्यसरी नै सबै प्राणीहरूको बुद्धिवृत्तिद्वारा सम्पूर्ण कुराको अनुभव गर्ने भएको अन्तर्यामी परमात्मा परब्रह्म पनि एकमात्र अद्वितीय हो भनेर भागवतले पनि भनेको छ ।

मायातीत परब्रह्म प्रत्येक प्राणीका हृदयमा सदासर्वदा एकनासले साक्षीका रूपमा बसे पनि बहिर्मुखी संसारी मनुष्यले देख्न सक्तैन । परमात्मा वाणी र मनको विषय हुँदै होइन, परमात्मालाई कुनै परिमाणले नाप्न, तौलन र देख्न पनि सकिँदैन, तर [१०]केही जिज्ञासु, मुमुक्षु, उपासक र साधकहरूले आलम्बनका रूपमा अनुमान र कल्पना गरेर आफ्ना शरीरका भित्र हृदयाकाशमा विराजमान परमात्माको प्रादेशमात्र अर्थात् एक कुरेत परिमाण भएका स्वरूपको धारणा गरेर ध्यान गर्दछन् । त्यस्ता हृदयस्थ परमात्मालाई शङ्ख, चक्र, गदा र पद्म समेत चार हातमा लिएका दिव्य स्वरूप भएको भगवान्को स्वरूपको कल्पना गरेर आँखा चिम्लिएर हृदयमा ध्यान गर्दछन् ।

श्रुतिले हृदयस्थ सूक्ष्म अवकाश भएको स्थानलाई दहराकाश भनेको छ । श्रुतिहरूमा दहराकाशको विशद उल्लेख पाइन्छ । खाली स्थानमा परमात्मा विराजमान भएको र त्यही नै परमात्माको साक्षात्कार गर्नुपर्दछ भनिएको छ । त्यस दहराकाशलाई श्रुतिले ब्रह्मपुर भनेको छ । त्यस [११]ब्रह्मपुरका भित्र जुन त्यो सूक्ष्म कमलाकार स्थान छ त्यसका भित्र जुन सूक्ष्म आकाश छ, त्यसका भित्र जुन वस्तु छ, त्यसको अन्वेषण र जिज्ञासा गर्नुपर्दछ ।

---

१०. केचित्स्वदेहान्तर्हृदयवकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं वसन्तम् ।
चर्तुभुजं कञ्जरथाङ्गशङ्खगदाधरं धारणया स्मरन्ति ॥
– भागवत २।२।८

११. अथयदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्त-स्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वावविजिज्ञासितव्यमिति ।
– छान्दोग्योपनिषद् ८।१।१

हृदयस्थ परमात्माको गर्भस्तुति गर्दै भागवतमा भनिएको छ– [१२]हे भगवन् ! हजुर सबैका विधाता हुनुहुन्छ । यदि हजुरको यो विशुद्ध सत्त्वमय निजस्वरूप नहुँदो हो त अज्ञान र त्यसका द्वारा हुने भएको भेदभावलाई नाश गर्ने भएको अपरोक्ष ज्ञान कसैलाई पनि हुने थिएन । जगत्मा देखिने तीनै थरी गुणहरू हजुरका नै हुन् । ती गुणहरू हजुरद्वारा नै प्रकाशित हुन्छन् । किन्तु ती तीनै थरी गुणहरूलाई जान्ने बुद्धिका वृत्तिहरूले हजुरका स्वरूपको केवल अनुमानमात्रै गर्न सक्तछन् परन्तु हजुरका स्वरूपको साक्षात्कार चाहिँ गर्न सक्तैनन् ।

त्यति मात्रै होइन स्तुति गर्दै भागवतमा अगाडि भनिएको छ– हे भगवन् ! मन र वेदवाणीद्वारा हजुरका स्वरूपको अनुमानमात्रै हुन्छ । किनभने हजुर ती मायिक करणहरूद्वारा जानिनु हुन्न । अर्थात् हजुर सबैको द्रष्टा हुनुहुन्छ र कसैको पनि दृश्य हुनुहुन्न । हजुर ती सबैको साक्षी हुनुहुन्छ । यसै कारण हजुरका गुण, जन्म, कर्म आदि मायिक उपाधिहरूबाट हजुरको निरूपण गर्न सकिँदैन । यति हुँदाहुँदै पनि उपासकहरू उपासना आदि क्रियायोगद्वारा हजुरको साक्षात्कार गर्ने प्रयास गर्दछन् ।

ब्रह्मसाक्षात्कार गरेर सधैँका लागि जन्ममृत्युको दुरन्त दुःखबाट मुक्त हुन इच्छा गर्ने मुमुक्षुहरू साधनका रूपमा परमात्माको उपासना गरेर चित्त अर्थात् अन्तःकरणको विक्षेपलाई शान्त गरेर अज्ञानको अभेद्य आवरण भङ्ग गरेर ब्रह्मसाक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्दछन् ।

---

१२. सत्त्वं न चेद्धातरिदं निजं भवेद्विज्ञानमज्ञानभिदापमार्जनम् ।
गुणप्रकाशैरनुमीयते भवान् प्रकाशते यस्य च येन वा गुणः ॥
न नामरूपे गुणजन्मकर्मभिर्निरूपितव्ये तव तस्य साक्षिणः ।
मनोवचोभ्यामनुमेयवर्त्मनो देव क्रियायां प्रतियन्त्यथापि हि ॥
– भागवत १०।२।३५,३६

त्यसका लागि सगुण साकार भगवान्का यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहारद्वारा हृदयमा स्वरूपको परिकल्पना गरेर हृदयमा धारणा गर्नुपर्दछ र यस चञ्चल तथा विक्षिप्त चित्तलाई बाहिरी विषयहरूतर्फ पटक्कै जान नदिएर एकाग्रभावले भगवान्को सगुण तथा साकार दिव्य स्वरूपमा नै स्थिर गर्नुपर्दछ।

हृदयकमलमा दिव्य भगवान्को कल्पना गरेर र धारणा गरेर त्यसपछि पाउदेखि शिरसम्म र फेरि शिरदेखि पाउसम्म भगवान्का प्रत्येक दिव्य तथा चिन्मय अङ्गहरूको एक एक गरेर चित्त स्थिर र शान्त भएपछि भगवान्को समग्ररूपमा चिन्मय स्वरूपको ध्यान गर्नु पर्दछ। यसका लागि उदाहरणका रूपमा भागवतमा वर्णित भगवान्का पाउको कसरी धारणा र ध्यान गर्ने भन्ने प्रक्रिया यहाँ उल्लेख गर्नु सान्दर्भिक हुने ठान्दछु। जस्तै [१३]भगवान्का चरणकमलको लामो समयसम्म ध्यान गर्नुपर्दछ। त्यो पाउ वज्र, अङ्कुश, ध्वजा र कमलका मङ्गलमय चिह्नहरूले युक्त छ। पाउका माथि उठेका राता राता शोभामय नखचन्द्रमण्डलका कान्तिद्वारा ध्यान गर्ने उपासकका हृदयको अज्ञानरूपी घोर अन्धकार नाश हुन्छ।

[१४]उपर्युक्त अनुसार भगवान्का पाउदेखि शिरसम्म र शिरदेखि पाउसम्म अनुलोम र विलोमका क्रमले प्रति अङ्गहरूको व्यष्टिरूपले र समग्र अङ्गको समष्टिरूपले ध्यान गरेर चित्त स्थिर भएपछि चित्तको विक्षेप शान्त हुन्छ। त्यसपछि साधकका मनमा भगवद्स्वरूपको

---

१३. सञ्चिन्तयेद् भगवतश्चरणारविन्दं वज्राङ्कुशध्वजसरोरुहलाञ्छनाढयम्।
उत्तुङ्गरक्तविलसन्नखचक्रवालज्योत्स्नाभिराहतमहद्धृदयान्धकारम्॥
— भागवत ३।२८।२१

१४. एवं हरौ भगवति प्रतिलब्धभावो भक्त्या द्रवद्धृदय उत्पुलकः प्रमोदात्।
औत्कण्ठ्यबाष्पकलया मुहुरर्द्यमानस्तच्चापि चित्तबडिशं शनकैर्वियुङ्क्ते॥
— भागवत ३।२८।३४

उदयह हुन्छ । साधकको हृदय भक्तिद्वारा द्रवित हुन्छ । शरीरमा आनन्दातिरेकका कारण रोमाञ्च हुन्छ र उत्कण्ठाजनित प्रेमाश्रुका धारामा भक्त साधक अनवरत आफ्नो शरीरलाई स्नान गराउँदछ । त्यति भएर साधकको साधना परिपाक भएपछि उसका चित्तको विक्षेप पूर्णरूपमा शान्त हुन्छ । त्यसरी माछा पक्रिने बल्छीका सरह भगवान्‌लाई आफ्नातिर आकर्षित गर्ने साधनस्वरूप आफ्नू चित्तलाई पनि बिस्तारै बिस्तारै ध्येय वस्तु अर्थात् भगवान्‌को चिन्मय स्वरूपबाट पर हटाउनुपर्दछ ।

यस प्रकार अनिमित्ता भगवद् भक्तिद्वारा चित्तलाई विक्षेपबाट निर्मुक्त गरिसकेपछि भने सधैँ त्यसैमा अल्भिएर रमाइरहेमा त्यो पनि बन्धन हुन सक्तछ । अतः त्यसबाट माथि उठेर मुमुक्षु साधकले अज्ञानको आवरण भङ्ग गरेर ब्रह्मसात्कार गर्न ब्रह्मज्ञानतर्फ प्रवृत्त हुनुपर्दछ । [१५]जसरी तेल, घिउ आदि वर्तन सकिएपछि दीपशिखा आफ्नै कारणरूप तैजसूतत्त्वमा लीन हुनपुग्दछ त्यसै गरी आश्रय, विषय र राग समेतबाट निर्मुक्त भएर मन अत्यन्त शान्त हुन्छ र तत्क्षण चित्त अर्थात् बुद्धिवृत्ति अत्यन्त निर्मल, अत्यन्त स्वच्छ र अत्यन्त सूक्ष्म हुन्छ । तदुपरान्त बुद्धिवृत्ति वा अन्तःकरण ब्रह्माकार भइहाल्दछ । त्यस्तो अवस्थामा पुगेपछि जीवात्मा गुणप्रवाहरूप देहादि उपाधिबाट निवृत्त हुन्छ र ध्याता, ध्यान एवं ध्येय आदि विभाग अर्थात् त्रिपुटीबाट रहित हुन्छ । त्यस्तो जीवन्मुक्त मुक्तात्माले सर्वत्र परमात्मामात्रै देख्तछ र सम्पूर्ण द्वैतप्रपञ्च उसका लागि निवृत्त हुन्छ ।

अहैतुकी भगवद्भक्ति र उपासनाबाट मुमुक्षु साधकको चित्तको

---

१५. मुक्ताश्रयं यर्हि निर्विषयं विरक्तं निर्वाणमृच्छति मनः सहसा यथार्चिः ।
आत्मानमत्र पुरुषोऽव्यवधानमेकमन्वीक्षते प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः ॥
– भागवत ३।२८।३४

विक्षेप हटेपछि ज्ञानमार्गमा लागेर ब्रह्मज्ञान गरेर अज्ञानको अभेद्य आवरण पनि समाप्त हुन्छ। [१६]यसरी ब्रह्मचिन्तन र ब्रह्मज्ञान गरेपछि मुमुक्षु भक्त साधकको चित्त अविद्यारहित हुन्छ। त्यस्तो मुक्तात्मा अविद्यारहित लयरूप निवृत्तिबाट आफ्नो सुखदुःखरहित स्वस्वरूप ब्रह्मरूप महिमामा अवस्थित हुन पुग्दछ।

यसरी ब्रह्मसाक्षात्कार गरेर जीवन्मुक्त बनेको मुक्त पुरुष ब्रह्मज्ञान हुनु पहिले आध्यासिकरूपमा प्राप्त मायिक बुद्धिका कर्तृत्व, भोक्तृत्व आदि धर्महरूलाई अज्ञानवश आत्माका अर्थात् शुद्ध चेतनका धर्म ठान्दथ्यो भने ब्रह्मसाक्षात्कार भइसकेपछि भने ऊ ती धर्महरूलाई बुद्धिका अर्थात् अविद्याकृत अहङ्कारका धर्म हुन् भनेर जान्दछ।

श्रुतिले हृदयाकाशलाई दहराकाश भनेको छ। त्यसै हृदयाकाशमा परमात्मा, ईश्वर वा साक्षीको प्रतिबिम्बभूत चैतन्य अर्थात् चिदाभास रहन्छ। हृदयकेन्द्रमा अवस्थित चेतन चिदाभासले आफ्ना बुद्धि, इन्द्रियहरू, करण र शरीरको नङ र केशसम्म आध्यासिक सम्बन्धले चेतना प्रसार गर्दछ र त्यसरी सम्पूर्ण शरीरका अङ्ग र प्रत्यङ्गहरू त्यस चैतन्य तत्त्वले सञ्चालन गरेर प्राणधारी प्राणी जीवात्माहरूलाई चङ्क्रमणशील गराउँछ। श्रुतिहरूले सोही कुरालाई यसरी व्यक्त गरेका छन् – [१७]हृदय वा दहराकाशका भित्र ज्योतिः स्वरूप पुरुष बस्तछ। [१८]त्यो आत्मा हृदयमा अवस्थित छ। अर्थात् [१९]यो आत्मा हृदयको केन्द्रमा रहन्छ।

---

१६. सोऽप्येतया चरमया मनसो निवृत्त्या तस्मिन्महिम्न्यवसितः सुखदुःखबाह्ये।
हेतुत्वमप्यसति कर्तरि दुःखयोर्यत् स्वात्मन् विधत्त उपलब्धपरात्मकाष्ठः॥
– भागवत ३।२८।३५

१७. हृद्यन्तर्ज्योतिःपुरुषः। – बृहदारण्यकोपनिषद् ४।३।७

१८. स वा एष आत्मा हृदि। – छान्दोग्योपनिषद् ८।३।३

१९. हृदि ह्येष आत्मा। – प्रश्नोपनिषद् ३।६

आत्मा हृदयमा बस्तछ भनेर श्रुति, स्मृति र पुराणादि शास्त्रहरूले भनेपछि हृदय भनेको के हो र त्यो शरीरको कहाँनिर रहन्छ भन्ने पनि बुझ्नु आवश्यक छ । यो शब्द 'हृ प्रसह्यकरणे' धातुबाट क्यन् प्रत्यय र दुक् आगम भएर बन्दछ । यसका अर्थहरू मुटु, चित्त, आत्मा, [२०]मन, छाती, वक्षस्थल, स्वान्त, मानस आदि हुन्छन् । हृदयरूपी दहराकाशमा आत्मा बस्तछ । दहराकाश भन्नाले हृदयभित्र रहेको खाली ठाउँलाई एकातर्फ भनिएको छ भने अर्कोतर्फ शरीरभित्र हृदयमा रहेको हिता र पुरीतत नाडीभन्दा भित्र रहने सूक्ष्म स्थान नै हृदयाकाश भएको पनि शास्त्रको भनाइ पाइन्छ । अत त्यहीँ नै आत्मा रहन्छ । सगुण वा निर्गुण परमात्माको कल्पित चिन्मय स्वरूपको ध्यान गर्ने स्थान पनि त्यहीँ हो ।

निष्काम तथा भगवद् अर्पित कर्म, अहैतुकी तथा अनिमित्ता भगवद्भक्ति र ब्रह्मज्ञान समेतबाट अत्यन्त निर्मल, अत्यन्त स्वच्छ र अत्यन्त सूक्ष्म भएको बुद्धिको ब्रह्माकाराकारित चरमवृत्ति नै पराभक्ति र ब्रह्मसाक्षात्कार गर्ने अन्तिम माध्यम वा स्थान वा साधन हो । [२१]जुन मुमुक्षुलाई स्वस्वरूपको ज्ञान, वा आत्मज्ञान वा ब्रह्मसाक्षात्कार गर्नु छ ऊ आत्मज्ञान हुनुभन्दा पहिले आत्मा अर्थात् जीवात्मा प्रमाता बन्छ । त्यस प्रमाताले आफ्नो स्वरूप वा आत्माको ज्ञान गरेपछि त्यही प्रमाता मुमुक्षु [२२]सर्व पापशून्य,

---

२०. चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः । – अमरकोषः १।४।३१
स्वान्तं चेतसि गह्वरे । हृत् क्लीबं बुक्कचित्तयोः
मानसं स्वान्तसरसोः । मनश्चित्ते मनीषायाम् ।

२१. अन्ष्टिव्यात्मविज्ञानात् प्राक् प्रमातृत्वमात्मनः ।
अन्वेष्टः स्यात् प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः ॥ – ब्रह्मसूत्र १।१।४।४

२२. य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः । – छान्दोग्योपनिषद् ८।४।१

जरारहित, सत्यकाम र सत्यसङ्कल्पयुक्त शुद्ध आत्मा अर्थात् ब्रह्म नै बन्दछ भनेर शास्त्र र आचार्यहरूले भनेका छन् ।

मुमुक्षु भक्तले मुक्त हुनका लागि बाहिर खोजेर कुनै मुक्तिको साधन प्राप्त गर्न सक्तैन । मुक्तिका लागि आफ्नै शरीरभित्र अन्तःकरणमा विराजमान प्रत्यगात्माका शरणमा जानुपर्दछ । जुन आत्मामा द्युलोक, पृथिवी, अन्तरिक्ष र सम्पूर्ण ज्ञानेन्द्रिय तथा कर्मेन्द्रियहरू समेत रहन्छन् । त्यसै आत्मालाई नै जान्नुपर्दछ । अरू मायिक विकारयुक्त प्रापञ्चिक संसारलाई बिर्सनुपर्दछ । अन्तर्मुखी भएर गरिने ब्रह्मचिन्तनमात्रै अमृत अर्थात् मोक्षप्राप्तिको साधन हो भनेर [२३]श्रुतिले भनेको छ ।

ब्रह्मचिन्तनको विधिको उपदेश गर्दै अगाडि श्रुति आचार्यद्वारा शिष्यहरूलाई उपदेश गरेको शैलीमा भन्दछ – [२४]रथचक्रका नाभि अर्थात् मूलकेन्द्रमा जसरी अरा अर्थात् सोइलाहरू टन्न भएर एकत्रित हुन्छन् त्यसै गरेर उपर्युक्त वर्णित हृदय वा मुटुभित्र यो आत्मा बौद्धप्रतीति अर्थात् बुद्धिबाट गरिने अनुभूतिको साक्षी भएर रहेको हुन्छ । हृदयस्थ त्यो आत्मा देखेझैँ, सुनेझैँ, मनन गरेझैँ र जाने झैँ गर्दछ । आत्माले त्यस्तो क्रियाकलाप मायिक अन्तःकरणरूप उपाधिमा संसर्गाध्यासद्वारा गरेझैँ गर्दछ । वस्तुतः निर्लेप, निःसङ्ग तथा मायातीत शुद्ध आत्माले पनि अविद्याजनित

---

२३. यस्मिन् द्यौःपृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनःसह प्राणैश्च सर्वैः ।
तमेवैकं जानथ आत्मनमन्या वाचो विमञ्चथामृतस्यैष सेतुः ॥
– मुण्डकोपनिषद् २।२।५

२४. अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः स एषोऽन्तश्चरन्ते बहुधा जायमानः ।
ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात् ॥
– मुण्डकोपनिषद् २।२।६

मायिक कर्तृत्व, भोक्तृत्व आदि उपाधिहरूलाई स्वीकार गरेर काम गरे झैँ, भोग गरे झैँ, [२५]ध्यान गरेझैँ र चेष्टा गरेझैँ गर्दछ भनेर अज्ञानीले ठान्दछ। परन्तु पारमार्थिकरूपमा आत्माले त्यसो गर्दैन। आत्मा विभु, निष्कल र निष्क्रिय हो। अतः त्यही निष्कल तथा शुद्ध आत्माको ॐ यस प्रणवाक्षरलाई माध्यम वा साधन वा आलम्बन बनाएर ध्यान अर्थात् चिन्तन गर्नु पर्दछ। यसका लागि श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुबाट आफ्नू अध्ययनमा अधिकार भएको वेदशाखा र त्यस अन्तर्गत पठित वैदिक महावाक्यको श्रवण गर्नुपर्दछ। मुक्तिको [२६]परम तथा साक्षात्साधन महावाक्य हो। अरूबाट हुन सक्तैन। ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु।

---

२५. कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमय प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः
    पुरुषः...ध्यायतीव लेलायतीव। – बृहदारण्यकोपनिषद् ४।३।७

२६. साक्षान्महावचनमेव विमुक्तिहेतुः। – सङ्क्षेपशारीरकम् ३।२९५

ज्ञाते तत्त्वे कः संसारः

उपर्युक्त शीर्षक तीव्र वैराग्ययुक्त साधनचतुष्टययुक्त उत्तम मुमुक्षु अधिकारीका लागिमात्रै हुने गरी भगवत्पाद श्रीशङ्कराचार्यले आफ्नो चर्पटपञ्जरिकास्तोत्रमा समाविष्ट गर्नुभएको भान हुन्छ । किनभने यो सामान्य अधिकारीका अव्यवसायात्मिका बुद्धिभन्दा माथिको पारमार्थिक विषय हो । अतः तत्त्व जान्न र बुझ्न कुशाग्र बुद्धि हुनु आवश्यक छ ।

'ओम्, तत् र सत्' ब्रह्मका नाम भएको [१]गीताले भनेको छ । 'ॐ'लाई 'ओमिति ब्रह्म' भनेर तैत्तिरीयक श्रुतिले भनेको छ भने 'तत्'लाई 'तदिति वा एतस्य महतो भूतस्य नाम भवति' भनेर ऐतरेयक श्रुतिले भनेको पाइन्छ। त्यसै गरेर तेस्रो 'सत्'को पनि 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' भनेर छान्दोग्य श्रुतिले निर्देश गरेको देखिन्छ ।

यस प्रसङ्गको लेख्य विषय 'तत्त्व' भएकाले त्यसमा मात्रै सीमित भएर चर्चा गरिने छ। तत्त्व शब्द तन्+क्विप्+तुक+ [२]तत् भएर भावमा त्व भएर बन्दछ। परमात्मवाची तत् सर्वनाममा भावमा त्व भएर पनि तत्त्व शब्द बन्दछ । यसले ब्रह्म बुझाउँछ । यसका सामान्य अर्थहरू वास्तविक दशा वा स्थिति, सत्य, साँचो, निष्कर्ष, अन्तिम निर्णय वा निश्चय, यथार्थ रूप, वस्तु, परमात्मा, मन, सारांश, नाचविशेष, पञ्चतत्त्व आदि हुन्छन् । किन्तु अब विभिन्न दर्शन, वाद, पन्थ, मत र मतान्तरहरूले परिभाषित गरेका र मान्दै आएका तत्त्वहरूको

१. ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः । – गीता १७।२३

२. पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् । पाणिनि सूत्र ६।३।१०९ (पृषोदर, पृषोस्थान बलाहक जीमूत, श्मशान, उलूखल, पिशाच, बृसी मयूर) इति पृषोदरादिराकृतिगण ।ः

सङ्क्षिप्त चर्चा गरिने छ ।

१.अद्वैतवेदान्तीहरूले तत्त्व भनेर [३]सजातीय, विजातीय र स्वगत भेदशून्य चिन्मात्र अद्वितीय ब्रह्मलाई भन्दछन् । २.प्रमाण प्रमेय आदि सोह्र तत्त्वहरू न्यायदर्शनले, ३.द्रव्यादि साततत्त्व वैशेषिक दर्शनले, ४.पृथिवी आदि चार भूतलाई चार्वाक दर्शनले, ५.शून्यवादी बौद्धले शून्यलाई, ५.विज्ञानवादी बौद्धले एक अद्वय विज्ञानलाई, ६. जीव र अजीव गरेर जैनहरूले दुईतत्त्वलाई, ७.रामानुजीहरूले जीव, ईश्वर र जड गरेर तीनतत्त्वलाई, ८.निरीश्वरवादी साङ्ख्यले चौबीस तत्त्वलाई र ९.सेश्वरवादी साङ्ख्यले छब्बीस तत्त्व मान्दछ । यसरी आफ्ना आफ्ना सिद्धान्तअनुसार सबै दर्शनहरूले तत्त्वको व्याख्या गरेका छन् ।

तत्त्वका सम्बन्धमा विनाविस्तृतीकरण र विनाविश्लेषण उल्लेख गर्नु पर्दा एक तत्त्वदेखि अठ्ठाइस तत्त्वसम्म मान्ने दर्शन र सम्प्रदायहरू पाइन्छन् । किन्तु चर्पटपञ्जरिकामा आएको 'ज्ञाते तत्त्वे कः संसारः' अर्थात् तत्त्व ज्ञान भइसकेपछि संसारको अस्तित्व रहँदैन अर्थात् यी सबैथरी तत्त्व जानेपछिमात्रै मोक्ष हुन्छ भनेको चाहिँ होइन । परन्तु अद्वैत वेदान्तीहरूले मानेको सजातीय, विजातीय र स्वगत भेदशून्य तत्पदवाच्य ब्रह्मको ज्ञान वा ब्रह्मसाक्षात्कार भएपछि मायिक वा अविद्यात्मक संसारको स्वतः निवृत्ति हुन्छ भनेको हो । जसरी सूर्यको उदयपछि अन्धकार स्वतः विलीन हुन्छ ।

'तत्' शब्द संस्कृत व्याकरण अनुसार सर्वनाम हो र यसलाई विशेषणका रूपमा प्रयोग गरिन्छ । यसले परोक्षमा रहेका वस्तुको सङ्केत गर्दछ । यसले त्यो, ऊ, पहिले भनिएको आदिलाई बुझाउँछ ।

---

३. सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यं चिन्मात्रमद्वितीयं ब्रह्मैव तत्त्वम् ।
– वेदान्तसन्दर्भ

तत् ब्रह्मवाची शब्द हो । [४]'तत्' ले ब्रह्मलाई बुझाउँछ । सर्वनाम शब्दहरू प्रायः जसो परमात्मवाची मानिन्छन् । यो [५]परोक्षबुद्धिविषयक शब्द हो । यसले पूर्वानुभूतपदार्थको परामर्श गर्दछ । 'तस्य भावः तत्त्वं' भावमा तत् पछाडि त्व लागेर तत्त्व शब्द निष्पन्न हुन्छ । परब्रह्मवाचक तत्त्वशब्दले मन, वचन र प्रकृतिभन्दामाथि रहेको परमात्मालाई बुझाउँछ ।

एकातिर तत् शब्दले परोक्षमा रहेको तत् तत्कालविशिष्ट उपाधियुक्त परब्रह्मलाई बुझाउँछ भने अर्कातर्फ एतत्कालविशिष्ट त्वंपदवाचक जीवलाई त्वंशब्दले बुझाउँछ । तत् र त्वम् विशेषणरूपी उपाधिले युक्त चेतनतत्त्वमा लागेको मायिक दुवै उपाधि हटेपछि [६]प्रातिपदिकार्थ नामक शुद्ध चेतन तत्त्व मात्रै रहन्छ, त्यही नै तत्त्ववाचक परिशुद्ध ब्रह्म हो । त्यही निष्कल ब्रह्मको ज्ञान भएपछि मात्रै मायाको कार्य अज्ञान र अज्ञानको कारण मायासमेत हटेर शुद्ध चेतनमात्रै रहने हो । त्यसका लागि नै साधनचतुष्टयसम्पन्न मुमुक्षुले श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुसँग आफ्नू वेदशाखाको महावाक्य विधिपूर्वक श्रवण गर्नुपर्ने विधान शास्त्रले गरेको हो ।

---

४. तदिति वा एतस्य महतो भूतस्य नाम भवति । (ऐतरेयकोपनिषद्) शोधितं तत्पदलक्ष्यं वस्तु दर्शयत्यात्मप्रभवमित्यादिना शिवमानन्दरूपम् । अरूपगन्धरसकमित्यर्थः । यथा च तच्छब्दवाच्यं शबले स्थितिमधिष्ठान-त्वेनानुमतमित्यर्थः – सङ्क्षेपशारीरकम् ३।२५१ टीका

५. इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपतरवर्ती चैतदो रूपम् ।
अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात् ।। – रूपचन्द्रिका

६. प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिणामवचनमात्र प्रथमा ।
– पाणिनि २।३।४६। नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः ।

उपर्युक्त [७]तत्परक वेदवाक्यहरूका अर्थबोधन प्रकारकाद्वारा मिथ्यात्वसाधक न्यायका सहायताबाट स्वयंप्रकाश, सर्वद्वैतरहित, अनावृत, शाश्वत, प्रत्यगात्मा रूपरसगन्धले रहित शिव नै 'तत्' शब्दको वाच्य भनेर निर्णीत हुन्छ भन्ने सङ्क्षेपशारीरकारको भनाइ छ। 'तत्' शब्दको वाच्य अर्थ विशिष्ट हो। 'तत्' पदको लक्ष्य शुद्ध ब्रह्म वैदिक [८]महावाक्यका द्वारा नै अभिलक्षित हुन्छ।

भगवत्पाद जगद्गुरु श्रीशङ्कराचार्यद्वारा रचित 'चर्पटपञ्जरिकास्तोत्रम्' अद्वैत वेदान्तको सर्वस्व सार वा सारसर्वस्व हो। प्रत्येक शब्दमा अर्थ गाम्भीर्य पाइन्छ। पढ्दा र सुन्दा भजनजस्ता देखिने सुनिने प्रत्येक शब्द र पदहरू विद्यावारिधि उपाधिका लागि गहन विषय हुन सक्तछन्। अद्वैत सिद्धान्तको गहन अध्ययन गरेर त्यसको रहस्य बुझेको विद्वान्लाई पनि त्यस स्तोत्रमा आएको अद्वैत वेदान्तपरक शब्दहरूको सतही अर्थ बाहेक तात्पर्य बुझ्न भने षड्विधतात्पर्यबोधक युक्तिको सहारा लिएर ऊहापोहपूर्वक मनन र निदिध्यासन गर्नै पर्दछ। अन्यथा हात्तीको स्नान जस्तै बोक्रे बुझाइमात्रै हुन्छ।

चर्पटपञ्जरिका आद्योपान्त पढेर भित्री अर्थ बुझ्ने त कुरै छोडौँ, त्यसको शीर्षकका रूपमा आएको चर्पटपञ्जरिका र भजनका शैलीमा गाउँदा प्रत्येक श्लोकका अन्तमा आएका भज गोविन्दं

---

७. तस्मात्तत्परवेदवाक्यगतिभिर्न्यायेन चाऽऽत्मप्रभं
सर्वद्वैतविवर्जितं विगलितध्वान्तं शिवं शाश्वतम्।
प्रत्यग्रूपमरूपगन्धरसकं तच्छब्दवाच्यं स्थितं
वाक्यार्थान्वयि लक्षितं भगवतो विष्णोः पदं गृह्यताम्।
– सङ्क्षेपशारीरकम् ३।२५१

८. स्वाध्यायधर्मपठितं निजवेदशाखावेदान्तभूमिगतमादरपालितञ्च।
सन्न्यासिना परदृशा गुरुणोपदिष्टं साक्षान्महावचनमेव विमुक्तिहेतुः॥
– सङ्क्षेपशारीरकम् ३।२९५

भज गोविन्दं गोविन्दं भज 'मूढमते !' भन्ने सम्बोधन परक वाक्यको पनि भित्री अर्थ बुझ्न म जस्तो अल्पज्ञ अर्थात् किञ्चिद्ज्ञलाई मुस्किल नै पर्दछ । त्यतिमात्रै होइन, सर्वप्रथम त स्तोत्रको शीर्षक 'चर्पटपञ्जरिका' को गूढ अर्थ नै बुझ्न सकिँदैन । विद्वान्‌को कुरै छोडौँ, म जस्तो स्वल्पज्ञले यसको बाहिरी अर्थ अहिलेसम्म पनि बुझ्न सकेको छैन ।

मैले बुझेको कोशले दिएको (चर्पट शब्दको) अर्थ झापड, खुलेको हातको पञ्जा हुन्छ भने पञ्जरिकाको अर्थ चरा बस्ने पिजँडा हुन्छ । यसको अर्थ गर्दा हातको पञ्जाको पिँजडा भन्ने हुन्छ । अर्को अर्थ [९]बाटोमा फ्याँकिएका थोत्रा जीर्णशीर्ण लुगाको पिँजडाभित्र थुनिएको मिथ्या पाञ्चभौतिक थोत्रो शरीर भन्ने पनि हुन सक्तछ । अर्को भित्री अद्वैत वेदान्तपरक अर्थ भने चर्पटपञ्जरिका भनेको निषेधित वा सकाम कर्मद्वारा पुण्य र पापको मिश्रणको प्रतीकका रूपमा प्राप्त हस्त उपलक्षित मनुष्यको थोत्रो मिथ्या पञ्चभूतात्मक शरीररूपी पिँजडा हो भन्ने सम्झनुपर्दछ । त्यस पिँजडामा आफ्ना कर्मद्वारा आध्यासिक सम्बन्धले बुद्धिरूपी उपाधि ग्रहण गरेर जन्म र मृत्युरूप दुश्चक्रमा परेर पिँजडाको सुगा जस्तो अनन्त जन्मसम्म शुभाशुभकर्मद्वारा निर्मित शरीररूपी पिँजडामा आफ्नो पाप र पुण्यरूपी कर्मको दुरन्त फल दुःख र सुख भोगेर घुमिरने हामी अज्ञानी जीवलाई भनेको हो भन्ने सम्झनुपर्दछ ।

---

९. रथ्याचर्पटविरचितकन्थः पुण्यापुण्यविवर्जितपन्थः ।
नाहं न त्वं नायं लोकस्तदपि किमर्थं क्रियते शोकः ॥
भज गोविन्दं भज गोविन्दं गोविन्द भज मूढ मते । – चर्पटपञ्जरिका १६
बालक बबुरो द्विज शुक नाम, हुँ म परेको छु पिजडामा ।
– पिजडाको सुगा – १ (लेखनाथ)

तत्त्वज्ञान भएपछि भने जीवन्मुक्त पुरुषले उसलाई प्रारब्धले दिएको शरीर धानेर बाँच्न बाटामा फ्याँकिएका थोत्रा लुगा लगाउन सक्ने देखिन्छ। ज्ञानको बाटो भनेको काम्यकर्म र निषेधितकर्मजन्य पुण्य र पापले नभेट्ने ब्रह्म पथ हो। तिमी, म र यो लोक अविद्याका कार्य हुन्। यी सबै क्षणभङ्गुर मिथ्या हुन्। यी जन्मेकै छैनन्। यी सबै दृश्य पदार्थ आध्यासिक गन्धर्व नगर, डोरीका सर्प, शुक्ति रजत र मृगमरीचिका जस्ता असत्य वा अलीक हुन्। जताततै ब्रह्ममात्रै छ भनेर जानेमा शोक हुँदैन। शोक भनेको द्वैतप्रपञ्च हो। जसले ब्रह्मज्ञान गर्दछ त्यो मनुष्य [१०]शोकरूपी असार संसारबाट पार हुन्छ भनेर श्रुतिले पनि भनेको छ। अतः हे मूढमते ! ब्रह्मज्ञानको साधन भूत भगवान्को उपासना निष्काम भएर अनन्यभावले गर भनेर यस स्तोत्रले बारम्बार भनेको देखिन्छ।

वस्तुतः यो संसार बटुवा जम्मा हुने चौतारी वा पाटीपौवा वा धर्मशाला जस्तो हो। आ–आफ्नू शुभाशुभ कर्मद्वारा उपार्जित प्रारब्धरूपी सम्बल लिएर त्यसको भोग गर्न विभिन्न दिशाविदिशाबाट यात्रीहरू केही समय त्यहाँ जम्मा हुन्छन्, विभिन्न प्रकारका साइनु लगाएर सम्बन्ध जोड्दछन् र कर्मफलरूपी सम्बल सकिएपछि आ-आफ्ना कर्मबाट उपार्जित गन्तव्यतर्फ लागे जस्तै संसारी जीवको एक अर्कासँग भेटघाट र सम्बन्ध हो। सबै क्षणिक, स्वार्थमूलक र मिथ्या हुन् भनेर बुझ्नु नै श्रेयोमार्गमा जाने प्रस्थान बिन्दु हो।

संसारमा [११]पञ्चाग्निमा होमिँदै प्रारब्धकर्मका वशमा परेर आफ्नू

---

१०. तरति शोकमात्मवित्। – छान्दोग्योपनिषद् ७।१।३

११. क) असौ वै लोकोऽग्निः(द्यौर्लोकोऽग्निः)। ख) पर्जन्योऽअग्निः।
ग) अयं वै लोकोऽग्निः (पृथिव्यग्निः)। घ) पुरुषाऽग्निः। ङ) योषाग्निः।
– बृहदारण्यकोपनिषद् ६।२।क) ९. ख)१०। ग)११ घ)१२ ङ) १३

सुख र दुःख भोग्न आएका अनुशयी जीवहरूको यहाँ आफ्नू कोही छैन। एक्लै आउँछन् र अन्तमा फेरि एक्लै नै आफ्नू सञ्चित कर्मको भारी अन्तःकरणमा बोकेर अचिन्तनीय र अदृश्य पथको पथिक भएर हराउँछन्। यो क्रम प्रत्येक जीवको मोक्ष पर्यन्त नै अनवरतरूपमा चलिरहन्छ।

साधनचतुष्टयसम्पन्न मुमुक्षु जब तीव्र वैराग्यमा पुग्द छ तब जिज्ञासापूर्वक श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरु समक्ष गएर विधिपूर्वक आफ्नै वेदशाखाको महावाक्यको श्रवण गरेर त्यसपछि मनन र निदिध्यासन दीर्घकालसम्म गरेपछि ब्रह्मज्ञान प्राप्त गर्दछ। त्यसपछि उसलाई यस मिथ्या संसारको कुनै भान रहँदैन। उसका इन्द्रियहरू सबै निष्क्रिय हुन्छन् र ऊ जीवन्मुक्त हुन्छ।

घोर [१२]अज्ञानी संसारी मनुष्यको मन तरुण भए पनि शरीर वृद्ध र दुर्बल हुन्छ र इन्द्रियहरू शक्तिहीन हुन्छन्। त्यसको स्वतः कामविकार शान्त हुन्छ। उसले यमनियमको पालना गर्नैपर्दैन। सम्पत्ति नहुने संसारी अज्ञको परिवारले उसलाई छोडिदिन्छन्। उसले छाडिरहनु पर्दैन। पानी सुकेपछि जलाशय स्वतः समाप्त हुन्छ, त्यसलाई सुकाइरहनु पर्दैन। त्यसै गरेर मुमुक्षुले तत्त्वज्ञान अर्थात् ब्रह्म साक्षात्कार गरेपछि अज्ञानबाट खडा भएको मिथ्या मायिक प्रपञ्च तातोरातो फलामको डल्लामा परेको पानीको थोपा उडे झैँ स्वतः उडेर जान्छ, उसले मिथ्या प्रपञ्चलाई उडाउने प्रयास गरिरहनु नै पर्दैन। उसका अन्तःकरणमा अनन्त जन्मदेखि सञ्चित भएर रहेका संस्कार र वासनासहित सञ्चितकर्म समेत नाश भएर जान्छन्। [१३]ऊ

---

१२. वयसि गते कः कामविकार : शुष्के नीरे कः कासारः।
नष्टे द्रव्ये कः परिवारो ज्ञाते तत्त्वे कः संसारः॥
भज गोविन्दं भज गोविन्दं गोविन्दं भज मूढमते! – पञ्जरिका चर्पट १०

१३. ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति। – बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।६

पहिले पनि ब्रह्म थियो र फेरि पनि ब्रह्म भइहाल्दछ । वस्तुतः उसका [१४]प्राणादि इन्द्रियहरूले उसका शरीरबाट उत्क्रमण गर्दैनन् । यहीँ नै तिनका तत्तत् उपादानकारणमा स्वतः लीन भएर शान्त हुन्छन् ।

ब्रह्मज्ञान गर्नका लागि साधनका रूपमा [१५]भगवद्भक्तिलाई स्वीकार गरिएको छ । साधनत्वेन भक्तिका लागि कल्पित द्वैत अद्वैतमा पुग्ने साधन हो । साधना गर्न सजिलो भएकाले अद्वैतभन्दा पनि भक्ति सुन्दर भएको भनेर अर्थवादयुक्त प्रशंसा शास्त्रमा गरिएको छ । विनाभक्ति ज्ञान मार्गमा प्रविष्ट हुन नसकिने भएकाले मूढमति भएका पण्डितहरूलाई सम्बोधन गर्दै गोविन्दको भजन गर भनेर आचार्य शङ्कर चर्पटपञ्जरिकाद्वारा सम्झाउनु हुन्छ । यस असार संसारबाट मुक्त हुन [१६]आफैँले प्रयास गर्नुपर्दछ । अरू कसैको पनि सहयोगले मुक्त हुन सकिँदैन । ब्रह्मज्ञान गरेर मुक्त हुन सके आफ्नू मित्र र सुहृद् पनि आफैँ हो तर संसारतर्फ गएर झन् गाडिने कुकर्म वा अकर्म गरे आफ्नू वैरी आफैँ हो । अतः आफ्नो उद्धार आफैँले गर्नुपर्दछ तर यसको प्रतिकूल आफैँले आफैँलाई लगेर खाडलमा डुबाउनु हुँदैन भन्ने गीताको उक्ति देखिन्छ ।

आफ्नो आत्माको हित र मुक्तिका लागि नै साधनतया संसारका सबै वस्तु प्रिय हुने कटु सत्यको उपदेश गर्दै याज्ञवल्क्य

---

१४. न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्म सन् ब्रह्माप्येति ।
– नृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषद् ५

१५. भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते । भक्त्यर्थं कल्पितं द्वैतमद्वैतादपि सुन्दरम् ।
– मधुसूदन सरस्वती

१६. उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ।। – गीता ६।५

गुरु शिष्या आफ्नी पत्नी मैत्रेयीलाई भन्नुहुन्छ– [१७]हे मैत्रेयि ! यो निश्चय हो कि पतिका प्रयोजनका लागि पति प्रिय हुने होइन परन्तु आफ्नै प्रयोजनका लागि पति प्रिय हुन्छन् र त्यसै गरेर स्त्रीका प्रयोजनका लागि पतिलाई स्त्री प्रिया हुन्न तर आफ्नै प्रयोजनका लागि स्त्री प्रिया हुन्छिन् ।

हे मैत्रैयि ! त्यति मात्रै होइन सबैका पुत्र, धन, ब्राह्मण, क्षत्रिय, लोक, देवता, प्राणीसमेत प्रयोजनका यी सबै प्रिय हुँदैनन्, आफ्नै प्रयोजनका लागि यी सबै प्रिय हुन्छन् भनेर सबैबाट विरक्त गराएर आत्मोपदेश गर्नका लागि याज्ञवल्क्यले वेदान्तको साधनचतुष्टयको सर्वप्रथम उपदेश मैत्रेयीलाई गर्नुभएको श्रुतिबाट देखिन्छ । अन्यथा आत्मोपदेश अर्थात् ब्रह्मज्ञान सहजरूपमा बुद्धिमा चढ्न नसक्ने हुन्छ ।

ब्रह्मज्ञान नभईकन एकातर्फ संसार अर्थात् अज्ञान र अज्ञानको कार्य सञ्चितकर्म मिथ्या प्रपञ्चको नाश हुँदैन भने अर्कोतर्फ उपर्युक्त संसारको निवृत्ति हुँदैन । यस्तो अवस्थामा श्रवणादि परोक्षज्ञानबाट स्थूल अज्ञान र त्यस्को प्रपञ्चादि कार्यको नाश हुन्छ । त्यसपछि ब्रह्मज्ञान हुन्छ । ब्रह्मज्ञान अर्थात् ब्रह्मसाक्षात्कार भएपछि सूक्ष्म अज्ञान र त्यसको कार्य अविद्यालेश समेत सबै नाश भएर कैवल्य मुक्ति हुन्छ भन्ने शास्त्रको मत पाइन्छ ।

उपर्युक्त विषयलाई श्रीशुकदेव मुनिले श्रीमद्भागवत महापुराणमा अन्तिम ब्रह्मोपदेश गर्ने सन्दर्भमा सरल भाषामा मुमुर्षु मुमुक्षु राजा परीक्षित्लाई गर्नुभएको उपदेश अत्यन्त पठनीय र

१७. स होवाच न वा अरे पत्युःकामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति । न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति । ...न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । – बृहदारण्यकोपनिषद् २।४।५

मननीय समेत भएको हुँदा यहाँ उल्लेख गर्नु सान्दर्भिक ठान्दछु । हे राजन् ! [१८]म नै सर्वाधिष्ठान परब्रह्म हुँ र सर्वाधिष्ठान निष्कल शुद्ध ब्रह्म अद्वितीयरूपमा म नै हुँ भनेर चिन्तन गर । यसरी मनन र निदिध्यासन पश्चात् तिमी आफैँ आफ्नू वास्तविक एकरस स्वस्वरूपको अवस्थामा प्राप्त भएर तिमी अद्वितीय ब्रह्मस्वरूपमा अवस्थित होऊ ।

यस श्लोकमा उपदेशका क्रममा व्यत्यय भएर आएका 'अहं ब्रह्म' र 'ब्रह्म अहम्' भन्ने उपदेशात्मक महावाक्यको अर्थलाई मुमुक्षुले बुझ्नु अति आवश्यक छ । यो उपदेश श्रुतिमा आएको अर्थात् ब्रह्मज्ञानी गुरु [१९]याज्ञवल्क्यले मुमुक्षु राजा जनकलाई उपदेश गरेको वैदिक महावाक्यको नै राजा परीक्षित्लाई ब्रह्मज्ञानी गुरु श्रीशुकदेव स्वामीले पनि उपदेश गर्नु भएको देखिन्छ ।

यस उपदेशमा दुई पटक अहं र ब्रह्म शब्दहरू व्यत्यय गरेर आउनुमा यिनको विशेष अर्थ भएको रहस्य आचार्य विद्वान् हरूले उल्लेख गर्नुभएको छ । पहिलो [२०]'अहं ब्रह्म'को भावनाले मुमुक्षुका अन्तःकरणमा रहेको शोकादिको निवृत्ति हुन्छ भने दोस्रो 'ब्रह्म अहं'को भावनाले ब्रह्मको पारोक्ष निवृत्ति हुन्छ । शोकादि भनेका मुमुक्षुका अन्तःकरणमा रहेका मलदोष र विक्षेप दोष नै हुन् । तिनको नाश नभई मोक्ष हुँदैन भनेको हो । श्रुति अनुसार शोक भनेको सकाम काम्यकर्मबाट उद्भूत अन्तःकरणमा बसेका

---

१८. अहं ब्रह्म परं धाम ब्रह्माहं परमं पदम् ।
एवं समीक्षन्नात्मानमात्मन्याधाय निष्कले ॥ – श्रीमद्भागवत १२।५।११

१९. अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि । (अभयं (ब्रह्म)जनक (त्वम्) असि ।
– बृहदारण्यकोपनिषद् ४।२।४

२०. तरति शोकमात्मविदिति । – छान्दोग्योपनिषद् ७।१।३
क) जीवस्य शोकादि निवृत्तिः, अहं ब्रह्मेति भावनया । – श्रीधरः

शुभाशुभकर्मको वासनारूपी मलदोष र विक्षेपदोष हुन् । ती दुवै दोषहरूको निवृत्ति नभई मुमुक्षु ब्रह्मसाक्षात्कारमा अगाडि बढ्न सक्तैन तर राजा परीक्षित्लाई भने भगवद् अर्पित निष्काम कर्म गरेर उनका अन्तःकरणमा रहेको मलदोष र भगवान्को अहैतुकी अनन्या भक्ति गरेर चित्तको चञ्चलता अर्थात् विक्षेपदोष परिमार्जन गर्ने अवकाश प्राप्त नभएकाले उनका निम्ति श्रीशुकदेव स्वामीले यस्तो सङ्क्षिप्त विधि उपदेश गर्नु भएको देखिन्छ।

उपर्युक्त दोषहरू हटे पनि अन्तःकरणमा रहेको अज्ञानको सुदृढ आवरणदोष भङ्ग नभएसम्म ब्रह्मसाक्षात्कार नहुने भएकाले राजा परीक्षित्का अन्तःकरणमा रहेको [२१]पारोक्ष्य अर्थात् आवरणको निवृत्तिका लागि दोस्रो व्यत्ययात्मक 'ब्रह्माहम्'को उपदेश स्वामीजीले गर्नु भएको देखिन्छ। त्यसपछि राजा परीक्षित्का अन्तःकरणमा रहेको आवरणदोष निवृत्त भएर उनले [२२]अभय ब्रह्मको साक्षात्कार गरेका थिए । लेखको उपर्युक्त शीर्षकमा आएको 'तत्त्व' शब्दले ब्रह्मलाई बुझाउँछ । किनभने अरू तत्त्वको ज्ञान अर्थात् साक्षात्कारबाट संसारोपलक्षित अज्ञान वा अविद्याको निवृत्ति हुन सक्तैन। अज्ञानात्मक आविद्यिक उपाधि अर्थात् आवरणको भङ्ग नभईकन मुमुक्षुको मुक्ति हुँदैन। अतः त्यसमा 'तत्त्व' भनेको निष्कल ब्रह्म भनेको बुझ्नु पर्दछ।

नामरूपादिरहित निष्कल ब्रह्मको ज्ञानबाट मुमुक्षुको मोक्ष हुने कुरा श्रुतिले भनेको हो। किन्तु ऐतरेय श्रुतिले टिप्पणी ४ मा उल्लेख भएअनुसार 'तत्' यो ब्रह्मको नाम हुन्छ भनेको छ। यसै श्रुति अनुसार

---

२१. ब्रह्माहमिति भावनया च ब्रह्मणः पारेक्ष्यनिवृत्तिर्भवतीति व्यतिहारो दर्शितः ।
– श्रीधरः

क) परोक्ष्यनिवृत्तिः साक्षात्कारः । परस्परीकरणं व्यतिहारः । – श्रीवंशीधरः

२२. भगवंस्तक्षकादिभ्यो मृत्युभ्यो न बिभेम्यहम् ।
प्रविष्टो ब्रह्मनिर्वाणमभयं दर्शितं त्वया ॥ – भागवत १२।६।५

श्रीमद्भगवद्गीताले पनि ‘ॐ, तत् र सत्’ लाई ब्रह्मका नाम भनेर निर्देश गरेको पाइन्छ। त्यसपछि [२३]वाक्यसुधाकारले पनि ‘अस्ति, भाति र प्रिय’ यी तीनओटा ब्रह्मका रूप हुन् र अरू दुईओटा नाम तथा रूपचाहिँ जगत् उपलक्षित मायाका हुन् भनेको छ।

मुमुक्षुलाई ब्रह्मचिन्तनतर्फ प्रवृत्त गराउन नै आलम्बनका लागि [२४]स्वरूप लक्षण, [२५]तटस्थलक्षण र नामादिको निर्देश श्रुति र स्मृति आदिले गरेको पाइन्छ। किनभने माया र मायाको कार्य नामरूपादिभन्दा पर रहेको निष्कल अव्यक्तब्रह्ममा चित्त लगाउनु मुमुक्षुलाई अत्यन्त कष्ट हुने [२६]गीताले भनेको छ। अतः [२७]नाम र रूप जस्ता ब्रह्मका नाम र रूप श्रुतिले कल्पना गरेको देखिन्छ। वस्तुतः तत्त्व भनेको नामरूपादि वर्जित शुद्ध ब्रह्म हो। त्यसै शुद्ध ब्रह्मको ज्ञानबाट नै मुमुक्षुका अन्तःकरणमा रहेको संसारको निवृत्ति हुन्छ र मुक्ति हुन्छ। शबल ब्रह्मको ज्ञानबाट मुमुक्षुको कुनै हालतमा पनि मुक्ति हुन सम्भव छैन। केवल सजातीय, विजातीय र स्वगतभेदशून्य चिन्मात्र अद्वितीय ब्रह्मको ज्ञान भएमा मात्रै मुमुक्षुको मुक्ति हुन्छ। ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु।

---

२३. अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम इत्येव पञ्चकम्।
आद्य त्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम्॥
– वाक्यसुधा – पञ्चदशी १३।७८ को टिप्पणीबाट साभार

२४. सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म। – तैत्तिरीयोपनिषद् २।१

२५. यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते। येन जातानि जीवन्ति। यत्प्रयन्त्यभिसंविसन्ति।
– तैत्तिरीयोपनिषद् ३।१

२६. क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते॥ – गीता १२।५

२७. द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तञ्चैवामूर्तञ्च मर्त्यञ्चामृतञ्च स्थितञ्च यच्च सच्च त्यच्च।
– बृहदारण्यकोपनिषद् २।३।१

ज्ञानाग्निः

ब्रह्मतत्त्वविदां मुक्तिः पाक्षिकी नियताऽथवा ।
पाक्षिक्यापान्तरतमः प्रभृतेर्जन्मकीर्तनात् ॥
नानादेहोपभोक्तव्यमीशोपास्तिफलं बुधाः ।
भुक्त्वाधिकारिपुरुषा मुच्यन्ते नियताततः ॥

– ब्र.सू.अ.३ पा.३ अधि. १८ श्लो. ४१,४२
वैयासकन्यायमाला

ब्रह्मज्ञानीको वर्तमान शरीर पात भएपछि फेरि देहान्तर प्राप्त हुन्छ अथवा हुँदैन भन्ने सन्देह पैदा भएपछि पूर्वपक्षी निर्गुण विद्याको फल मुक्ति हुँदैन भन्दछन् । किनभने श्रुति, स्मृति, इतिहास र पुराणादिमा अपान्तरतम आदि तत्त्ववेत्ताहरूले विभिन्न शरीर लिएको र परित्याग गरेको प्रचुर चर्चा पाइन्छ । यदि तत्त्ववेत्ता पुरुषको पुनर्जन्म मान्ने हो भने मोक्षको लक्षण नै असम्भव हुन्छ । किनभने अपुनरावृत्ति नै मोक्षको लक्षण हो भने मोक्षलाई विद्याको फल भन्न मिल्दैन । 'तेषां न पुनरावृत्तिः ।' (बृ.उ.६।२।१५) अर्थात् मुक्तात्माहरूको पुनर्जन्म हुँदैन भनेर श्रुतिले भनेको छ । किन्तु त्यो विद्याको फल नभएर केवल प्रशंसा मात्रै हो ।

जीवन्मुक्त पुरुषलाई विदेहमुक्त हुन त्यति नै विलम्ब हुन्छ, जबसम्म उसको शरीरपात हुँदैन । देहपात हुनेबित्तिकै ऊ ब्रह्म भइहाल्दछ, इत्यादि श्रुतिहरूका अनुसार जसरी विद्वान् आफ्नू प्रारब्ध कर्मको समाप्तिको प्रतीक्षा गर्दछ त्यसै गरेर वसिष्ठादि महर्षिहरूले पनि आफ्नू प्रारब्ध कर्मको फलभोगको प्रतीक्षा गरेको भनेर मान्नुपर्ने संशयवादीको शङ्का देखिन्छ ।

उपर्युक्त पूर्वपक्षी र संशयवादीहरूका भनाइलाई अस्वीकार गर्दै सिद्धान्ती श्रुतिस्मृति अनुसार आफ्नू सिद्धान्त अगाडि सार्दछन् । जुन कर्मले वसिष्ठादिको शरीरको आरम्भ गऱ्यो, त्यसको उपभोगको प्रतीक्षा यदि गरिएको हो भने अर्को शरीरको ग्रहण नहुनुपर्ने हो । किनभने एक पटक सुरु भएको प्रारब्ध कर्मको समाप्तिपछि त्यसै प्रारब्धले अर्को शरीर प्रारम्भ गर्दैन । प्रारब्ध कर्म समाप्त भएर शरीर ढल्नेबित्तिकै ब्रह्मज्ञानी मुक्त भइहाल्छ । यसैका लागि नै श्रुतिले भनेको हो– 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षेऽथ सम्पत्स्ये' (छा.उ.६।१४।२)

अपान्तरतमा आदि महर्षिहरूको सुष्ठु अनुष्ठित विद्याबाट परितुष्ट भएर परमेश्वरले उनीहरूलाई जुन आधिकारिक पदहरूमा नियुक्त गर्नुहुन्छ ती कार्यहरू पूरा भएपछि उनीहरू मुक्त हुन्छन् । महाभारतमा अपान्तरतमाको प्रसङ्ग आएको छ ।

निर्गुण विद्यामा श्रूयमाण अपवर्गरूप फल केबल अर्थवाद वा गौण भन्न मिल्दैन । किनभने पूर्वापरको पर्यालोचना गर्दा धेरैजसो प्रधान श्रुतिहरूको तात्पर्य मोक्षमा नै निश्चित हुन्छ । जुन सन्दर्भको जुन अर्थमा परम तात्पर्य हुन्छ त्यसको अन्यथाकरण गर्न सकिँदैन । यसमा प्रसिद्ध न्याय छ – 'न विधौ परः शब्दार्थः' अर्थात् विधिवाक्यहरू जस्तो प्रधानवाक्यका शब्दार्थमा गौणता रहँदैन, किन्तु प्रधानता नै रहन्छ । शबरस्वामी र वार्तिककारको भनाइ पनि यसै अनुकूल पाइन्छ ।

आधिकारिक पुरुषहरू पनि प्रारब्ध कर्मको नै उपभोग गर्दछन्, सञ्चित कर्मको भोग गर्दैनन् । तत्त्ववेत्ता पुरुषले आफ्नू प्रारम्भ भएको प्रारब्धकर्मको उपभोग गर्दागर्दै यदि अर्को प्रारब्धकर्म आविर्भूत हुन्छ भने त्यसको फलको पनि फल भोग गर्नै पर्दछ भन्ने

कुरा सम्भव छैन । किनभने ब्रह्मसाक्षात्कारपछि सञ्चित कर्मको बीज समेत भस्म हुन्छ भने पछि सञ्चित कर्मको अभावमा फेरि प्रारब्ध कर्म आविर्भाव हुन्छ भन्न पटक्कै मिल्दैन ।

यहाँ एउटा शङ्का उत्पन्न हुन्छ, त्यो के हो भने ब्रह्मविद्याद्वारा अविद्याको निवृत्ति भएपछि पनि यो निश्चित हुँदैन कि निःशेष कर्माशयको निवृत्ति भइहालोस् । किनभने अनादिकालदेखि जुन कर्मराशि सञ्चित हुँदै आइरहेको छ र जसको फलप्रदानको सीमा अखिल ब्रह्माण्डभरि फैलिएको हुन्छ, त्यसको एक क्षणमा कसरी नाश हुन सक्तछ ? अर्थात् नाश हुन सक्तैन ।

उपर्युक्त आशङ्का आधारहीन देखिन्छ । किनभने 'न चाविद्यादिक्लेश दाहे सति' अर्थात् अटव्य विशाल वनलाई डढाउन आगाको एउटा सानो झिल्को नै पर्याप्त हुन्छ । आगोले विकरालरूप लिएपछि वनको कुनै भाग डढ्ने र कुनै भाग बाँकी रहने कुरा हुनै सक्तैन । यदि तत्त्वज्ञानद्वारा समग्र कर्म दग्ध भएर जान्छ भने वसिष्ठादि तत्त्वज्ञानसम्पन्न मनीषीहरूको शरीरधारण कसरी सम्भव हुन्छ ? भनेर शङ्का पनि हुन सक्तैन । किनभने ' प्रवृत्तफलस्य तु कर्मणः' 'तस्य तावदेव चिरम्' (छा.उ.६।१४।२) त्यसको त्यतिमात्र विलम्ब हुन्छ जबसम्म शरीरपात हुँदैन भन्ने श्रुति प्रमाणबाट भविष्यमा कर्मको फल प्रदान गर्ने भएको कर्मराशि नै तत्त्वज्ञानबाट दग्ध भइसकेपछि फल नदिने कुरा सिद्ध हुन्छ । केवल प्रारब्धकर्म क्षीण हुँदैन । त्यही प्रारब्धकर्मद्वारा नै विद्वान्ले शरीर धारण गर्छ । गीताले पनि प्रारब्धकर्मबाहेक अरू कर्महरू भस्मसात् हुने कुराको उद्घोष गरेको छ । जस्तै 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा' (गी.४।३७) 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि

तस्मिन्दृष्टे परावरे' (मु.उ.२।२।८) 'स्मृतिलम्भे सवर्गग्रन्थीनां विप्रमोक्षः' (छा.उ. ७।२६।२) इत्यादि श्रुतिस्मृतिहरूबाट पनि सोही कुरा प्रमाणित हुन्छ।

अद्वैततत्त्वको साक्षात्कार भइसकेपछि अविद्यासमारोपित निखिल प्रपञ्चको समूल उन्मूलन गरेर जीवको परितापक संसाररूपी भयङ्कर आगोलाई त्यसले शमन गर्दछ। यो कुरा अनुभव, श्रुति र युक्तिद्वारा पनि प्रमाणित भइसकेको छ। यसमा वामदेवादि ऋषिहरूको अनुभव श्रुतिविश्रुत छ। 'तद्हास्य विजसज्ञौ' (छा.उ.६।१६।३) र 'अहं ब्रह्मास्मि' (बृ.उ.१।४।१०) आदि महावाक्यहरू अनुभवका द्योतक हुन्।

महावाक्यहरूको उपदेश सुनेर श्रोतामा आफूमा भेदभावको प्रत्यक्ष हुन सक्तैन। किनभने 'सम्बद्धं वर्तमानञ्च गृह्यते चक्षुरादिना' अर्थात् सम्बद्ध वर्तमान विषलाई नै चक्षु आदि इन्द्रियहरूले ग्रहण गर्न सक्तछन् भनेर कुमारिल भट्टले आफ्नो श्लोकवार्तिकमा भन्नुभएको छ। 'तत्त्वमसि' 'तत् त्वं वर्तसे' इत्यादि उपदेशहरूका श्रोता पुरुषलाई ब्रह्मात्मताको प्रत्यक्ष नै अनुभूति हुन्छ। किनभने यो वर्तमान ब्रह्मरूपताको उपदेश हो। अद्वैतवेदान्तले 'तत् त्वं मृतो ब्रह्म भविष्यसि' अर्थात् तिमी मरेपछि ब्रह्म हुन्छौ भनेको छैन। भावी ब्रह्मरूपताको उपदेश श्रुतिले गर्दैन। द्वैतमार्गीले गरेजस्तो तत्त्वमसिको अर्थ 'तत् तस्मैकृते त्वं असि' भन्न र श्रुतिमा आएको वर्तमानार्थक प्रत्ययलाई भावी अर्थ 'मृत' या 'मृत्वा' आदि शब्दहरूको अध्याहार गर्न पनि मिल्दैन।

ज्ञानको फल प्रत्यक्ष हो। हाताहात हो र उधारो होइन। यसको प्रतिकूल कर्मको फल उधारो हो। किनभने कर्मका फलरूप स्वर्गादि लोकहरू उधारा हुन्। किनभने स्वर्गादि भएको अनुभवमा आउँदैन

स्वर्ग छ कि छैन ? यसमा ठूलो आशङ्का उत्पन्न हुन्छ । किन्तु ज्ञानको फल त्यस्तो अनिश्चित भविष्यगामी होइन । ज्ञानको फल ता अनुभवमा तुरुन्तै आरूढ हुन्छ, भविष्य पर्खँदैन । किनभने श्रुतिले 'यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म' भनेको छ । जुन ब्रह्म साक्षात् छ, व्यवहित छैन । 'तत्त्वमसि' यो सिद्धवत् उपदेश हो । यस महावाक्यको अर्थ भविष्यवाची होइन । त्यसो गर्न पनि मिल्दैन । 'तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः' (बृ.उ.१।४।१०) अर्थात् त्यस ब्रह्मलाई हेर्दै ऋषि वामदेवले ब्रह्मप्राप्त गरेका थिए भनेर श्रुतिले भनेको छ । किनभने ऋषि वामदेवले ब्रह्मज्ञान हुनेबित्तिकै कैवल्य मुक्ति पाएका थिए । यसरी ब्रह्मज्ञानको फल कैवल्य मुक्ति हो । यो कुरा निश्चित छ । अतः ब्रह्मज्ञानीको आत्यन्तिकी मुक्ति नियत र निश्चित भएको सिद्ध हुन्छ । ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु ।

ज्ञानी र पण्डितमा फरक

ज्ञानी र पण्डित दुवैलाई समाजका आदरणीय तथा प्रबुद्ध व्यक्तिहरू मध्येमा गणना गरिन्छ । सामान्य मनुष्यले ज्ञानी र पण्डितका बीचमा विभेद गर्न सक्तैन । उसले दुवैको बाहिरी आवरण, भेषभूषा र दुवैले आफ्ना नामका अगाडि र पछाडि झुण्ड्याएका संसारी उपाधि र विशेषणलाई मात्रै देख्तछ र मान्दछ, तर त्यस मनुष्यले ती दुवैका भित्र झल्कने संविद्को प्रकाशपुञ्जलाई आवरणमण्डित चर्मचक्षुले देख्न सक्तैन ।

साँच्चै भन्ने हो भने त्यो ज्ञानी पनि पण्डित नै हो जसलाई सारा शब्दशास्त्र अर्थात् शब्दब्रह्मको जानकारी छ । जसले आफ्ना अनुयायीहरूलाई वाक्चातुर्य र वक्तृत्वकलाद्वारा आफू परम ज्ञानी भएको देखाउन सफल भएको हुन्छ । किन्तु उसले केवल ब्रह्म भन्ने शब्द र त्यसको शास्त्रीय परिभाषा उपनिषदादि शास्त्रहरू कण्ठ पारेर प्रवचनमा प्रभावकारी रूपमा भन्ने गर्दछ । वस्तुतः उसले बोक्रे शब्द बाहेक परमात्मा वा ब्रह्मको ज्ञान भने पटक्कै गर्नसकेको हुँदैन । ब्रह्म ज्ञान भनेको ब्रह्मको साक्षात्कार गर्नु हो, ब्रह्मसाक्षात्कार भनेको ब्रह्मानुभूति गर्नु हो र ब्रह्मसाक्षत्कार गर्नु भनेको आफ्नै स्वरूपलाई जान्नु भनेको हो । यसैउसले 'अनुभवावसाना हि ब्रह्मविद्या' शास्त्रले भनेको हो ।

बोक्रे किताबी ब्रह्मज्ञान भएको पण्डित हो भने अनुभवात्मक ब्रह्मज्ञान भएको ज्ञानी हो भनेर सामान्यरूपमा भन्न सकिन्छ । ब्रह्मज्ञान नभए पनि ब्रह्मज्ञान भएको घोषणा गर्दै हिँड्ने आडम्बरी पण्डित हो । ब्रह्मज्ञान भएर जान्दिन भन्ने ब्रह्मज्ञानी हो भने नजानेर पनि जानेको छु भन्ने पण्डित हो ।

यस सम्बन्धमा सङ्क्षिप्त एउटा उपाख्यान यहाँ प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक ठान्दछु । एक जना ज्ञानी मनुष्य नदीमा डुँगा चलाएर आफ्नो जीवनवृत्ति चलाउँदारहेछन् । एक दिन एक जना पण्डित आएछन् र नदी पार जानको लागि त्यस डुँगामा चढेछन् । डुँगामा चढेर नदी तर्दै गर्दा पण्डितले ज्ञानीलाई कति पढेका छौ ? भनेर सोधे छन् तर पढेको छैन भन्ने ज्ञानीको जबाफ आएछ । त्यसपछि पण्डितले ज्ञानीलाई भनेछन् तिम्रो चारआना जीवन त्यसै खेर गएछ । एक क्षणपछि के तिमीले गणित पढेका छौ ? भनेर फेरि पण्डितले ज्ञानीलाई सोधे छन् । त्यो पनि पढेको छैन भनेर ज्ञानीले जबाफ दिएपछि तिम्रो आठआना जीवन त्यसै खेर गएछ भनेर पण्डितले भने छन् । वस्तुतः पण्डित आफू विद्वान् र ज्ञानवान् भएको र डुँगा चलाउने व्यक्ति अज्ञानी तथा अशिक्षित भएको ठानेर उपर्युक्त प्रश्नहरू गरेर आफैँ आत्मरतिमा मग्न थिए ।

नदी विशाल थियो । अझै जानुपर्ने धेरै थियो । दुवै मौन थिए । ज्ञानीले आफ्नै चालमा शान्त भावमा डुँगा खियाइरहेका थिए । यसै अन्तरालमा नदीमा भयङ्कर हावा र आँधी चलेछ । डुँगा ढलफलाउन थालेछ । डुँगा सञ्चालक ज्ञानीले पण्डितलाई सोधेछन् के तपाईं पौडी खेल्न जान्नु हुन्छ ? पण्डितले जान्दिन भन्ने जबाफ दिएछन् । ज्ञानीले पण्डिततर्फ अत्यन्त दयार्द्र भावमा भनेछन् उसो भए पण्डितजी तपाईंको पूरै सोह्रैआना जीवन बेकार भयो । म ता पौडिन जान्दछु, तपाईंलाई नमस्कार भनेर डुब्न लागेको नाउबाट हाम फालेर ज्ञानी नदी पार भएछन् तर पण्डित भने डुँगासँगै त्यसै नदीमा समाधिस्थ भएछन् ।

यो सूक्ष्मरूपले गरिएको ज्ञानी र अज्ञानीको विश्लेषण हो । किन्तु सामान्यरूपमा शाब्दिक दृष्टिबाट हेर्दा ज्ञानी र पण्डितलाई समदर्शी आत्मज्ञानीका रूपमा नै शास्त्रहरूले लिएको देखिन्छ ।

[1]पण्डित अर्थात् ब्रह्मज्ञानीहरू विद्या एवं विनयले सम्पन्न ब्राह्मणमा, गाईमा, हात्तीमा, कुकुरमा र चाण्डाल समेतमा आत्मभावले समदर्शी हुन्छन् । अर्थात् उनी सबैका अन्तःकरणमा विराजमान ब्रह्मत्वेन प्रत्यगात्माको दर्शन गर्दछन् भन्ने भगवान् श्रीकृष्णको भनाइ देखिन्छ ।

[2]अविद्याका अन्तरालमा रहेका तर आफूलाई अत्यन्त ठूलो बुद्धिमान् र पण्डित ठान्नेहरू संसारमा प्रशस्त पाइन्छन् । त्यस्ता आफैँलाई विद्वान् र पण्डित भएको आत्मरतिमा डुबेका अज्ञानी पण्डितहरू ज्ञेय वस्तुलाई राम्ररी जान्दछौँ भन्ने ठान्दछन् र आफैँले आफैँलाई सर्वज्ञ पण्डित पनि ठान्दछन् । त्यस्ता पण्डितका पछि लागेर हिँड्ने अरू मूढहरू पनि अन्धा हुन् । जसरी एउटा अन्धाका पछि लागेका अरू अन्धाहरू खाडलमा गएर पर्दछन् त्यस्तै अज्ञानी पण्डितका पछि लागेर हिँड्ने अज्ञानी संसारीहरू पनि अज्ञानको खाडलमा गएर पर्दछन् भनेर श्रुतिले भनेको छ ।

जुन [3]व्यक्तिले अर्थात् जसलाई ब्रह्मज्ञात छैन अर्थात् म ब्रह्म जान्दिन भन्दछ त्यसले ब्रह्म जान्दछ । किन्तु जसले जान्दछु भन्दछ त्यसले ब्रह्म जानेको हुँदैन । किनभने ब्रह्म जान्दछु भन्नेका लागि अज्ञात हो र जान्दिन भन्नेका लागि ज्ञात हो भन्ने श्रुतिको उद्घोष पाइन्छ ।

उपर्युक्त श्रुतिवचन बुझ्न अत्यन्त मुस्किल देखिन्छ । सामान्य

---

१. विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताःसमदर्शिनः ॥ – गीता ५।१८

२. अविद्यायामन्तरे वर्तमानाःस्वयंमधीराः पण्डितं मन्यमानाः ।
जङ्घन्यमानाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥
– मुण्डकोपनिषद् १।२।८

३. यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । अविज्ञातं विजानताम् ॥
– केनोपनिषद् २।३

व्यावहारिक दृष्टिले जुन व्यक्तिलाई अमुक विषयको सम्यक्ज्ञान हुन्छ, त्यसले मैले जानेँ भन्दछ र व्यवहारमा प्रत्यक्षरूपमा प्रमाणित गरेर देखाए उसले जानेको ठहर्द छ । किन्तु जसले अमुक विषय जानेको छैन र जान्दिन भन्दछ भने पनि उसले प्रत्यक्ष गरेर देखाउनु वा प्रमाणित गर्नु पर्ने आवश्यकता देखिँदैन । किनकि उसले जान्दिन वा जानेको छैन भनेर स्वीकार गरिसकेको छ । ब्रह्म अन्य मायिक दृश्य वस्तु जस्तो विषय नभएकाले विषयतया मनुष्यले मायिक [४]मन, बुद्धि र वाणीद्वारा त्यस मायातीत द्रष्टालाई जान्न सक्दैन । श्रुतिले ब्रह्मलाई 'अवाङ्मनसगोचरः' भनेर स्पष्टै भनेको पनि छ । [५]ब्रह्म विदित अर्थात् मायाका कार्य दृश्य विषय भन्दा पर र अविद्या अर्थात् मायाभन्दा माथि भएको हुँदा करणहरूको माध्यमबाट ब्रह्म जान्न सकिँदैन ।

उपर्युक्त श्रुतिमा उल्लेख भएअनुसार माथि उल्लेख भएको बोध प्रसङ्गमा प्रदर्शित डुँगा चढेर नदी पार हुन खोज्ने मोहग्रस्त कर्मकाण्डी तथा शास्त्रहरूको शाब्दिक ज्ञानको सूचना सङ्ग्रह गरेको तर आत्मसात् नगरेको बोक्रे व्यक्ति हो भने नदीमा डुँगा खियाउने व्यक्ति मौन अवस्थामा पुगिसकेका ब्रह्मज्ञानी व्यक्ति हो । यस कथामा पूर्वपक्षीका रूपमा कर्मी पण्डित देखिन्छ भने उत्तरपक्षीका रूपमा ज्ञानी कर्णधार देखिन्छन् । पुराणादि शास्त्रहरूमा धेरै ठाउँमा उक्त कुरालाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ । जस्तै गीतामा कर्मी, धर्मशास्त्री वा पूर्वमीमांसकका रूपमा [६]अर्जुन र उत्तरपक्षी ब्रह्मज्ञानीका रूपमा

४. यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् । – केनोपनिषद् १।५

५. तद्विदितादथो अविदितादधि । –केनोपनिषद् १।३

६. कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।
धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥
अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदूष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसङ्करः ॥ -गीता १।४० ४१

[७]भगवान् श्रीकृष्ण हुनुहुन्छ। यसको प्रतिकूल भागवतमा धर्मशास्त्री वा वैदिक विधिनिषेधज्ञका रूपमा [८]भगवान् श्रीकृष्ण र आत्मज्ञानीका रूपमा [९]गोपीहरू देखापरेका छन् भने भागवतमा पूर्वपक्षीका रूपमा राजा [१०]रहूगण र उत्तरपक्षी ब्रह्मिष्टका भूमिकामा ज्ञानी ब्राह्मण [११]जडभरत हुनुहुन्छ। यस्तो शैली जिज्ञासु मुमुक्षुहरूलाई ज्ञानमार्गमा प्रेरित गर्ने उद्देश्यले शास्त्रहरूले अङ्गीकार गरेको देखिन्छ।

पण्ड+टाप् भएर पण्डा शब्द बन्दछ। यसका अर्थहरू बुद्धिमत्ता, शास्त्रज्ञान, प्रतिभा, विद्या, ठीक र बेठीक ठहऱ्याउन सक्ने बुद्धि आदि हुन्छन्। यसै पण्डाबाट पण्डा सञ्जात अस्य विग्रहमा इतच् प्रत्यय भएपछि पण्डित शब्द निष्पन्न हुन्छ। यो शब्द विशेषणका रूपमा आएको छ।

सामान्यतया स्थूलरूपमा शास्त्रीय परिभाषा अनुसार पण्डित र ज्ञानी शब्दहरूको अर्थ उस्तै उस्तै मानिन्छ तापनि पण्डित तिनै विद्वान्लाई भनिन्छ जसलाई वेदादि शास्त्रहरू अर्थ सहित कण्ठस्थ छ तर ब्रह्मको अनुभवात्मक ज्ञान भने छैन। ज्ञानीलाई भने अर्थ सहित वेदादि शास्त्र र ब्रह्मानुभूति पनि हुनु पर्दछ। यदि अनुभवात्मक ज्ञान छैन भने ती दुवै पण्डित मात्रै हुन्, ज्ञानी होइनन् भनेर जान्नुपर्दछ।

---

७. अशोच्याऽनन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः॥ गीता २।११

८. भर्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणां परो धर्मो ह्यमायया।
तद् बन्धूनाञ्च कल्याण्यः प्रजानां चानुपोषणम्॥ – भागवत १०।२९।२४

९. यत्पत्यपत्यसुहृदामनुवृत्तिरङ्ग स्त्रीणां स्वधर्म इति धर्मविदा त्वयोक्तम्।
अस्त्वेवमेतदुपदेशपदे त्वयीशे प्रेष्ठो भवांस्तनुभृतां किल बन्धुरात्मा॥
– भागवत १०।२९।३२

१०. शास्ताभिगोप्ता नृपतिः प्रजानां यः किङ्करो वै न पिनष्टि पिष्टम्।
स्वधर्ममाराधनमच्युतस्य यदीहमानो विजहात्यघौघम्॥ – भागवत ५।

११. अकोविदः कोविद वादवादान् वदस्यथो नातिविदां वरिष्ठः।
न सूरयो हि व्यवहारमेनं तत्त्वावमर्शेन सहामनन्ति॥ – भागवत ५।

[१२]विज्ञान सहितको अर्थात् अनुभवसहितको ज्ञान अर्थात् शास्त्रीय सैद्धान्तिक ज्ञानले मात्रै मोक्ष प्रदान गर्न समर्थ हुने उपदेश भगवान् श्रीकृष्णले अर्जुनलाई गर्नु भएकोबाट पनि यो कुरा थाहा हुन्छ।

चारथरी भगवद्भक्तहरू मध्ये उपर्युक्त [१३]ज्ञानी भक्तको प्रिय छु भन्दै भगवान्ले [१४]ज्ञानीलाई मेरो आत्मा अर्थात् ज्ञानी मेरो स्वरूप नै हो पनि भन्नुभएको छ। [१५]ज्ञान र विज्ञानमा परिनिष्ठित भएपछि अज्ञान सधैँका लागि नष्ट भएपछिमात्रै ब्रह्मसाक्षात्कार हुने तथ्य अनुभवका रूपमा परीक्षित्बाट भागवतमा पनि स्पष्ट आएको छ।

उपर्युक्त अनुसार विश्लेषण गर्दा पण्डित भनेर केवल शास्त्रीय शाब्दिक ज्ञान भएका तर ब्रह्मानुभूति नभएका विद्वान् हुन् भनेर बुझ्नु पर्दछ। ज्ञानी भन्नाले शास्त्रीय ज्ञान र अनुभवसमेत भएका विद्वान् हुन् भनेर बुझ्नु अति आवश्यक छ। श्रुतिले गरेको ब्रह्मको स्वरूपलक्षणमा [१६]'ज्ञान' पनि पर्दछ। त्यस्तो ज्ञानरूप ब्रह्मको जसले साक्षात्कार गरेको छ त्यस्तो विद्वान्मात्रै ज्ञानी हो। त्यस्तै ब्रह्मनिष्ठ [१७]ज्ञानीमात्रै वैदिक महावाक्यको उपदेष्टा बन्न सक्तछन् भनेर श्रुतिले भनेको हुँदा अनुभवविनाको ज्ञानी पण्डित वैदिक महावाक्यको उपदेष्टा बन्न नसक्ने प्रस्ट हुन्छ।

---

१२. ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥ – गीता ५।१

१३. प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः।

१४. ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्। – गीता ७।१८

१५. अज्ञानञ्च निरस्तं मे ज्ञानविज्ञाननिष्ठया।
भवता दर्शितं क्षेमं परं भगवतः पदम् ॥ – भागवत १२।६।७

१६. सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म। – तैत्तिरीयोपनिषद् २।१।१

१७. परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतःकृतेन।
तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥
– मुण्डकोपनिषद् १।२।१२

पारमार्थिक दृष्टिले श्रुतिद्वारा उद्घोषित मनुष्यको [१८]मनलाई नै अज्ञानजन्य यस मिथ्या संसारमा बारम्बार ब्रह्मादेखि लिएर भुसुनासम्मका विभिन्न चौरासी लाख योनिहरूमा घुमाएर जन्मने र मर्ने दुरन्त दुःखको अर्थात् मुक्त हुन नदिने कारण मानेको छ । मनुष्यको त्यो मन कुसङ्गत र कुसंस्कारमा लागेर भ्रमांश वा अज्ञानजन्य प्रपञ्चतर्फ लागेमा मनुष्य प्रपञ्चदेखि पार पाउनै नसकिने बन्धनमा पर्दछ। ताल्चा खोल्ने त्यस मन रूपी चाबीलाई कामना, लालसा, एषणा, भोगेच्छा आदि विषयतर्फ घुमायो भने संसारको दुःखद बन्धनमा मनुष्य जाकिन्छ भने त्यसै चाबीरूपी मनलाई सत्सङ्गत र सुसंस्कारद्वारा भगवद्अर्पित निष्कामकर्म, अहैतुकी तथा अनन्या भगवद्भक्ति र आत्यन्तिक मोक्षका मार्गमा ममुक्षु मनुष्यले लगाउन सकेमा मोक्ष पनि प्राप्त गर्न सक्त छ । त्यसै कारण मनुष्यको मनलाई ताल्चा खोल्ने चाबी जस्तै हो भनेर शास्त्रले भनेको छ । त्यस्तो दुरूह बन्धन र मोक्षको परम रहस्यलाई बुझेर जुन उपदेष्टा आचार्य वा गुरुले मुमुक्षु मनुष्यलाई उपदेश गर्दछ त्यो नै [१९]पण्डित हो, केवल विद्वत्ता प्रदर्शन गरेर विना पारमार्थिक ज्ञान अर्थलोलुप भएर पुराण आदि कथा भनी हिँड्ने पण्डित ज्ञानी होइन तर ऊ संसारी नै हो भनेर भगवान् श्रीकृष्णले ज्ञानी उद्धवलाई उपदेश गर्नुभएकोले पण्डित र ज्ञानीका बीचको पार्थक्य प्रष्ट हुन्छ ।

१८. मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
बन्धाय विषयासक्तं मुक्त्यैर्निर्विषयं मनः ॥ – शाट्यायनीयोपनिषद् १

१९. पण्डितो बन्धमोक्षवित् । – भागवत ११।१९।४९

ये के चात्महनो जनाः

प्राच्य परम्परामा आत्महत्यालाई ठूलो पाप मानिन्छ । दार्शनिक, धार्मिक, नैतिक, कानुनी र सामाजिक दृष्टिले पनि आत्महत्यालाई पाप र अपराध मानिन्छ। प्राच्य वैदिक परम्परामा मात्रै होइन पाश्चात्य परम्परामा पनि आत्महत्या पाप र दण्डनीय अपराध मानिन्छ।

संस्कृतशब्दकोशमा आत्मघात भन्नाले प्रारब्धकर्मद्वारा प्राप्त आफ्नो आयु पूरा नगर्दै विभिन्न उपायद्वारा मृत्युलाई वरण गर्नु र आफ्नू धर्म त्याग गरेर परधर्म ग्रहण गर्नु वा नास्तिक हुनुलाई समेत भनिएको छ । किनभने बौद्धादि नास्तिकहरू आत्माको अस्तित्व मान्दैनन्, ईश्वरको अस्तित्व मान्दैनन् र प्रकारान्तरले आफैँलाई पनि जीवन्मृत मान्न पुग्दछन् । किनकि प्रत्येक जीव, प्रत्येक प्राणी र प्रत्येक चेतन वस्तु आत्मत्वेन ईश्वरको अंश वा प्रतिबिम्ब हो। नास्तिकले ईश्वरको अस्तित्व वा सत्तालाई अस्वीकार गर्नु भनेको आफ्नै अस्तित्वलाई नमान्नु हो र आफैँलाई जीवन्मृत घोषणा गर्नु हो। पश्चिमी नास्तिक दार्शनिक फ्रेडरिक नित्से (१८४४–१९००) ले भगवान् मऱ्यो भनेर आफ्नै मृत्युको घोषणा गरेका थिए।

English Dictionary मा पनि आत्मघातलाई Suicide one who kills himself intentionally or self murder भनिएको छ । यस्तो मृत्युलाई सनातन वैदिक धर्म इतरका सम्प्रदायका धर्म, दर्शन, कानुन, नैतिक मूल्य र मान्यतामा पनि अपराध, पाप र घृणित कार्य मानिन्छ। अतः यसरी सबै धर्म, सम्प्रदाय, कानुन, समाज, देश र दर्शन समेतले आत्महत्या वा आत्मघातलाई राम्रो नमानेको प्रमाणित हुन्छ।

आत्महत्याका सम्बन्धमा गरिएको उपर्युक्त छोटो विवेचन धार्मिक, नैतिक, कानुनी, सामाजिक लगायत बाहिरी सतही विवेचनमात्र हो । माथि निबन्धको शीर्षकका रूपमा उल्लेख गरिएको 'ये के चात्महनो जनाः' भन्ने श्रुतिवाक्यलाई वैदिक दर्शन अर्थात् अद्वैत वेदान्त दर्शनका आधारमा विवेचना गर्नु आवश्यक छ ।

उपर्युक्त मन्त्रांशको दार्शनिक विवेचना गर्ने सन्दर्भमा सर्वप्रथम आद्य जगद्गुरु आचार्य श्रीशङ्करको भाष्यबाटै गर्दा यस निबन्धको सन्दर्भ मिल्ने ठानेर त्यसैबाट गर्न लागेको छु । जुन मान्छेले प्रारब्धद्वारा निर्धारित आफ्नो आयुलाई असमयमा नै समाप्त गर्दछ त्यस्तो कार्यलाई आत्महत्या भनिन्छ र त्यस्ता मान्छे नै आत्मघाती हुन् । त्यस्ता आत्मघाती मान्छे अज्ञानी हुन् । आफ्नो नित्य सिद्ध आत्मालाई अविद्यारूप दोषका कारण अज्ञानी संसारीहरू तिरस्कार गर्दछन् । त्यसरी तिरस्कार गर्नाले नित्य विद्यमान आत्माको अजरामरत्वादिज्ञानरूप कार्य अर्थात् फल मरे जस्तै भएर तिरोभूत हुन्छ । त्यसै कारण प्राकृत अज्ञानी मनुष्यलाई आत्मघाती भनिएको हो । त्यसै आत्मघातरूप दोषका कारण नै ती अज्ञ मनुष्यहरू अनवरत जन्ममरणको दुरन्त दुश्चक्रमा प्राप्त भइरहन्छन् ।

[१]त्यो आत्मा भोक, तिर्खा, शोक, मोह, जरा, मृत्युभन्दा पर, [२]सर्वपापशून्य, जरारहित, मृत्युरहित, शोकरहित, अशनायारहित,

---

१. योऽशनयापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति ।

– बृहदारण्यकोपनिषद् ३।५।१

२. य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः । – छान्दोग्योपनिषद् ८।४।१

पिपाशाशून्य, सत्यकाम र सत्यसङ्कल्प हो भनेर श्रुतिहरूका मन्त्रहरूले भनेका हुँदा मृत्युरहित आत्माको कहिल्यै पनि हत्या हुन सक्तैन ।

उपर्युक्त अनुसार श्रुतिले वर्णन गरेको आत्माको अजरामरतालाई व्याख्या गर्दै श्रीमद्भगवद्गीताले भनेको छ – [३]निरवयव मृत्युरहित आत्मालाई तरबार आदि शस्त्रहरूले काट्न सक्तैनन्, आगोले डढाउन सक्तैन, पानीले भिजाउन, हावाले उडाउन र सुकाउन पनि सक्तैन । त्यस्तो प्रत्यक्रूप जन्मादि षड्भावविकाररहित, अव्यय, नित्य र अविनाशी आत्मालाई कसैले पनि हत्या गर्न सक्तैन । त्यही अमर आत्मा नै सबै प्राणीमात्रको आत्मा भएकाले कसैले पनि हत्या गर्न सक्तैन । आत्मघातीले पनि आफ्नू आत्माको हत्या गर्न सक्तैन केवल मिथ्या मायिक पाञ्चभौतिक षड्भावविकारयुक्त शरीरको मात्रै नाश गर्न सक्तछ ।

श्रुतिको उक्त 'आत्महनो जनाः' लाई लिएर पुराणादि शास्त्रहरूले पनि अत्यन्त प्रमुखताका साथ चर्चा गरेका छन् । [४]जुन मनुष्यका एषणा, कामना, तृष्णा आदि सर्वदाका लागि नाश भइसकेका छन् त्यस्ता विरक्त मुमुक्षुहरू भवरोगको निवारण गर्ने, मन र कानलाई समेत आनन्द प्रदान गर्ने भएका भगवान्का गुणानुवादको श्रवण र मनन

---

३. नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥
वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ – गीता २।२३,२१

४. निवृत्ततर्षैरुपगीयमानाद्भवौषधाच्छ्रोत्रमनोऽभिरामात् ।
क उत्तमश्लोकगुणानुवादात्पुमान् विरज्येत विना पशुघ्नात् ॥ – भागवत १०।१।४
(अपगता शुग्यस्मात्तमात्मानं हन्तीत्यपशुघ्नस्तस्मात्, पशुघातिन इति वा । (श्रीधरः) भागवत ।१०।१।४)

समेत गर्दछन् । कामनारहित भएर भगवान्‌को अनन्या भक्ति गर्दछन् र आफ्नू चित्तको थामिनसक्नु विक्षेपलाई शान्त गरेर ब्रह्मज्ञानतर्फ लागेर वैदिक महावाक्य श्रवणका लागि श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठगुरु समक्ष गएर ब्रह्मज्ञानको जिज्ञासा लिएर उपसत्ति गर्दछन् ।

अहैतुकी अनन्या भगवद्भक्ति विना मुमुक्षु ज्ञानमार्गमा प्रवेश गर्न सक्तैन । आत्महा वा आत्मघाती मनुष्यबाहेक सबै मुमुक्षुले भगवद्भक्ति गर्नु आवश्यक छ, अन्यथा भगवद्भक्तिरहित मनुष्य आत्मघाती हो ।

यसै आत्महत्याका सम्बन्धमा भगवान् श्रीकृष्ण आफ्ना प्रिय शिष्य ज्ञानी उद्धवलाई उपदेश गर्दै भन्नुहुन्छ – यो अमूल्य शरीर पाएर पनि यदि मनुष्यले निरतिशय मुक्ति प्राप्त गर्ने प्रयास गरेन भने त्यस्तो मनुष्य आत्मघाती र अभागी हो । किनभने मनुष्यको शरीर पूर्व जन्मका समस्त शुभ कर्मका पुण्यपुञ्जको उदय भएपछि प्राप्त हुने अमूल्य फल हो । मनुष्यको शरीर अत्यन्त नै दुर्लभ भएर पनि अनायास नै सुलभ भए जस्तो भएको छ । वस्तुतः अनन्त अन्य योनिहरूमा अनन्तबार घुमेपछि अत्यन्त मुस्किलसँग प्राप्त भएको यो मनुष्य योनि हो किन्तु यो सजिलै प्राप्त भएको हो भनेर हामीलाई अज्ञानका कारणले भान भएको हो ।

[५]अत्यन्त दुर्लभ यो मनुष्यको मिथ्या शरीर संसाररूपी भवसागरबाट पार हुने एउटा सुदृढ नौका हो । यस नौकालाई खियाएर पार लगाउने माझीका ठाउँमा ज्ञानी श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरु हुनुहुन्छ भन्दै भगवान् श्रीकृष्णले उद्धवलाई सम्बोधन गर्दै भन्नुभएको यो प्रसङ्ग हो । भगवान् श्रीकृष्ण अन्त्यमा उपदेश गर्दै – हे उद्धव ! त्यसका लागि म तिम्रो गुरु

---

५. नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारम् ।
मयाऽनुकूलेन नभस्वतेरितं पुमान् भवाब्धिं न तरेत् स आत्महा ।।
– भागवत ११।२०।१७

कृष्ण तिमीलाई अनन्या अहैतुकी भक्तिरूपी अनुकूल वायुका रूपमा बगेर ब्रह्मसाक्षात्कार गर्न सहयोग गर्दछु । यतिका अनुकूल सुविधाहरू र अवसर पाएर पनि तिमीले निरतिशय मोक्ष प्राप्त गर्न सकेनौ भने यो तिम्रो आत्मघात ठहर्दछ भन्नुभएको छ ।

वेद, उपनिषद्, स्मृति र पुराण आदि वैदिकपरम्पराका शत्शास्त्रहरूले आत्मालाई अजर, अमर, जन्म र मृत्युशून्य, जरारहित, शाश्वत, नित्य आदि विशेषण दिएर एकातिर वर्णन गरेका छन् भने अर्कातर्फ यिनैले आत्महा पनि भनेका छन् । यस प्रकारको परस्पर बाझिए जस्ता लाग्ने शास्त्रवचनहरू सबै सत्य हुन् । हामी अज्ञानी भएकाले हामीले बुझ्न नसकेका हौँ । वास्तवमा अज्ञानवश नै चार्वाक जस्ता भएर यसै नाशवान् देहलाई आत्मा मान्छौँ र यसको नाश गरेर वा नाश भएमा आत्मा नै मरेको ठान्दछौँ ।

उपर्युक्त अनुसारको भ्रम हुनुमा अध्यास नै मूल कारण हो । [६]अध्यास भनेको जुन वस्तु जहाँ छैन त्यहीँ त्यो वस्तु देखेको बुद्धि हुनु हो । अर्थात् [७]एउटा वस्तु अर्को वस्तुमा प्रकाशित भएर देखिए जस्तो हुनु हो । [८]जुन जुन वस्तु अध्यस्त भएर अविद्याद्वारा देखा पर्दछन् ती ती वस्तु सबै मिथ्या हुन् भन्ने अद्वैतसिद्धान्त हो । जस्तै व्यावहारिकरूपमा सर्प नभएको डोरीमा अज्ञानद्वारा सर्प देखिन्छ, त्यस डोरीरूपि अधिष्ठानमा [९]अज्ञानद्वारा अध्यस्त भएको

---

६. अतस्मिन् वस्तुनि तद्बुद्धि ः ।

७. अधिकृत्य आस्ते वस्त्वन्तरं अधिकृत्य प्रकाशते ।

८. यद् यद् अध्यस्तं तत् तत् मिथ्या ।

९. तद्यथा – पुत्रभार्यादिषु विकलेषु सकलेषु वा अहमेव विकलः सकलो वेति बाह्य धर्मानात्मन्यध्यस्यति । तथा देहधर्मान् – स्थूलोऽहम्, कृशोऽहम्, गौरोऽहम्, तिष्ठामि, गच्छामि, लङ्घयामि चेति । तथेन्द्रियधर्मान् – मूकः, काणः, क्लीबः, बधिरः, अन्धोऽहम्,इति । तथा अन्तःकरणधर्मान्– कामसङ्कल्पविचिकित्साध्यवसायादीन् । – ब्रह्मसूत्र उपोद्घात शाङ्करभाष्य ।

वा झल्किएको मिथ्या सर्प हो । पारमार्थिकरूपमा नित्य आत्मामा बाह्य मिथ्या पदार्थहरूको अध्यास भएर पुत्र, भार्या आदि सुखी भएमा आफू पनि सुखी र दुःखी भएमा दुःखी भएको भ्रम हुनु हो । त्यसै गरेर मिथ्या शरीर र शरीरका धर्महरू जस्तै म मोटो हुँ, म दुब्लो हुँ, म गोरो हुँ, म जान्छु, म बस्छु, म नाच्छु, आदि देहका धर्महरूको अध्यास हुन्छ भने म लाटो हुँ, कानु हुँ, नपुंसक हुँ, बैरो हुँ, अन्धो हुँ भन्ने इन्द्रियका धर्महरूको आत्मामा अध्यास हुन्छ । त्यसै गरेर सङ्कल्प, संशय, निश्चय आदि अन्तःकरणका धर्महरूको आत्मामा अध्यास हुन्छ ।

नित्य आत्मामा तीन थरी मुख्य, मिथ्या र गौण आत्माको अध्यास वा भ्रम हुन्छ । मुख्य आत्मा भनेको जीवात्मा वा चिदाभास हो । चिदाभास पनि मिथ्या हो, किनभने जुन वस्तु तीनै काल अर्थात् जाग्रत्, स्वप्न र सुषुप्तिमा बाधित नभईकन अबाधित भएर रहन्छ त्यो मात्रै [१०]सत्य हो र अरू असत्य हुन् भन्ने अद्वैत वेदान्तको सिद्धान्त हो । तदनुसार सुषुप्तिकालमा मायिक मिथ्या जडबुद्धिमा साक्षीको प्रतिबिम्बरूप चिदाभास पनि बुद्धि अज्ञानात्मक अविद्याको अँध्यारो पेटभित्र विलीन हुँदा बुद्धि पनि सँगै विलीन हुन्छ । बुद्धि नै विलीन भइसकेपछि बुद्धिका सात्त्विक वृत्तिमा प्रतिबिम्बित हुने चिदाभास पनि विलीन भएर जान्छ । त्यसैकारण चिदासलाई मिथ्या भनिएको हो ।

बुद्धिका अतिरिक्त प्राणीको [११]मायिक शरीर पनि मिथ्या हो । किनभने जुन शरीर जन्मिनुभन्दा पहिले पनि थिएन र मृत्युपछि पनि रहँदैन । जुन बीचमा मात्रै झुलुक्क देखिन्छ

---

१०. त्रिकालाऽवाध्यत्वं सत्यत्वम् । – वेदान्तसन्दर्भ

११. आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ।
वितथैः सदृशाःसन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ॥
– माण्डूक्योपनिषद् , माण्डूक्यकारिका २।६

त्यो मिथ्या हो, अझ त्यो मिथ्या मात्रै झुलुक्क होइन हुँदै नभएको सरह हो भनेर गौडपादाचार्यले भन्नुभएको छ । [१२]गौण शरीर भनेका पुत्र, स्त्री, घर आदि हुन् । यी सबैमा आसक्ति र आत्मासरह गाढा प्रेम अज्ञात्मक अध्यासबाट हुन्छ । यसको चर्चा माथि भइसकेको छ । श्रीमद्भगवद्गीताले यसलाई सक्ति र अभिष्वङ्ग भनेर दुई कित्तामा छुट्याएको छ ।

उपर्युक्त परम ज्ञानको आध्यासिक स्वरूपलाई पितामह प्रह्लादलाई साक्षी राख्दै र अघि सार्दै दानवीर बलिले भगवान् श्रीवामनलाई सम्बोधन गर्दै भन्नुभएको प्रसङ्ग यहाँ सान्दर्भिक देखिन्छ। जुन यसप्रकार छ – हे भगवन् ! यो मिथ्या चिदाभासस्वरूप आत्मा पनि मिथ्या नै हो । किनभने एकदिन यसले छोडिहाल्दछ ।

यी गौण आत्मा भनिने [१३]पुत्रहरू केवल पिताको सम्पत्तिमा आँखा लगाएर बस्तछन् सेवामा हैन । किनभने तिनीहरू पुत्रको रूपमा सम्पत्तिमा आँखा लगाएर बस्ने चोर नै हुन् भने तिनको पनि के भर पर्ने ? यसैगरी गौण आत्मा भनेर वेदान्तले मानेकी पत्नीको पनि के विश्वास गर्ने ? किनभने जसका कारण पुत्रपुत्री आदि सन्तानहरू उत्पन्न हुन्छन् । तिनीहरूद्वारा नै मनुष्य यस संसारमा बाँधिएर बस्तछ भने त्यस्ती संसारकी बन्धनकी कारण

---

१२. असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु । – गीता १३।९।
सक्तिर्ममेदंमित्येतन्मात्रेण प्रीतिः । अभिष्वङ्गस्त्वहमेवायमित्यनन्यत्वभावनया प्रीत्यतिशयः, अन्यस्मिन् सुखिनिः, दुःखिनि वाऽहमेव सुखीदुःखीचेति ।
– मधुसूदनः गीता १३।५

१३. किमात्मनानेन जहाति योऽन्ततःकिं रिक्थहारैः स्वजनाख्यदस्युभिः ।
किं जायया संसृतिहेतुभूतया मर्त्यस्य गेहैः किमिहायुषो व्ययः ॥
– भागवत ८।२२।९

भएकी पत्नीको पनि के विश्वास गर्ने ? जहाँसम्म जड धन सम्पत्ति र घर दरबारको प्रश्न छ ती पनि बन्धनकै कारण हुन् । किनभने जसको आर्जन, संवर्धन र संरक्षण गर्दागर्दै मनुष्यको सम्पूर्ण आयु समाप्त भएर जान्छ । जसका कारण मनुष्यले भगवान्को भक्ति र ब्रह्मज्ञान गर्ने अवसर नै पाउँदैन । अतः उपर्युक्त सबै थरी आत्मा भनिने तथाकथित मुख्य, मिथ्या र गौण आत्माहरू व्यर्थ र बन्धनकारी हुन् । नचाहिँदो चिन्तनमा लागेर मनुष्य संवादी भ्रम छोडेर विसंवादी भ्रमको भुमरीमा परेर समाप्त हुन्छ । जीवन व्यर्थ हुन्छ । यदि यसै [१४]जन्ममा ब्रह्मसाक्षात्कार गरेर मुक्त हुन सके सार्थक हुन्छ र ठीक पनि हुन्छ । बुद्धिमान् मुमुक्षु सम्पूर्ण भूतप्राणीका घटघट अर्थात् अन्तःकरणमा बस्ने ब्रह्मलाई साक्षात्कार गरेर र अन्ततः आफैँ ब्रह्म भएर जान्छन् । अन्यथा यो अमूल्य जीवन त्यसै खेर गएमा मनुष्यले आत्महत्या गरेको ठहर्दछ भन्ने श्रुतिको उद्घोष देखिन्छ। ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु ।

१४. इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ।
भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः प्रेत्यास्माँल्लोकादमृता भवन्ति ॥
– केनोपनिषद् २।५

अनुक्रमणिका
खण्ड

अनुक्रमणिका

अ

आ

इ

ई

उ

ऊ

ऋ

ए

ओ

क

ग

च

ज

त

द

ध

न

प

फ

ब

भ

म

य

र

ल

व

श

स

ह

क्ष

त्र

ज्ञ

भूमिका खण्ड

१. ब्रह्मसाक्षात्कारको भूमिका

म सानो छँदा मेरा घरको वातावरण साहित्यिक र धार्मिक थियो। त्यसै वातावरणमा मेरो बाल्यजीवन व्यतीत भएको थियो । मैले २०१५ सालदेखि साहित्यतर्फ कलम चलाएको थिएँ। २०६२ साल सम्ममा मेरा केही समीक्षात्मक ग्रन्थहरू, केही कवितासङ्ग्रहहरू, केही खण्डकाव्यहरू, गीत र भजनसमेत गरेर एक दर्जनभन्दा बढी पुस्तकहरू प्रकाशित भइसकेका थिए । मलाई मानसिक शान्ति र आत्मसन्तुष्टि भने भएको थिएन । त्यसको कारण खोज्दा आफ्नू अवकाश प्राप्त जीवनलाई सहीरूपमा सदुपयोग गर्न नसकेको कुरा मैले महसूस गरेको थिएँ ।

मेरो बाल्यावस्थाको भक्तितर्फको संस्कार र विद्यार्थी अवस्थाको अद्वैतवेदान्तको अध्ययनको पृष्ठभूमिलाई मैले सदुपयोग गर्न नसकेको मलाई अनुभूति भएको थियो । हुन त अवकाश प्राप्त गर्नुभन्दा पहिलेदेखि नै सत्सङ्ग, धार्मिक तथा आध्यात्मिक प्रवचनको श्रवण र अद्वैतवेदान्तको अध्ययनतर्फ म लागिसकेको थिएँ । तै पनि ममा रिक्तताको अनुभूति घनीभूतरूपमा विद्यमान थियो । त्यस रिक्ततालाई हटाउँन धार्मिक तथा आध्यात्मिक ग्रन्थहरूको अध्ययन र अनुशीलन गर्न तीव्ररूपमा मैले शुरु गरेँ। श्रीमद्भागवतमहापुराणमा देवर्षि नारदले वेदव्यासलाई गर्नुभएको परमपावन उपदेशले मेरा पनि आँखा खोलिदियो । त्यसले मेरो आत्मिक असन्तुष्टिको रहस्यलाई खुलाइदियो। त्यसपछिमात्रै त्यतिन्जेलसम्मका मेरा धेरैजसो रचनाहरू सांसारिक कुराहरूमा मात्र सीमित र 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' (छा.उ. ६।१।४) मात्रै रहेछन् भन्ने मलाई थाहा भएको थियो। देवर्षि नारदको त्यस मार्मिक तथा हृदयग्राही उपदेशलाई यहाँ उद्धृत गर्नु म अत्यन्त सान्दर्भिक ठान्दछु –

न यद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो जगत्पवित्रं प्रगृणीत कर्हिचित् ।
तद्वायसं तीर्थमुशन्ति वायसा न यत्र हंसा निरमन्त्युशिक्क्षयाः ।।
– भागवत १।५।१०

अर्थात् जुन साहित्यमा वा रचनामा अलङ्कार, रस, भाव आदिको चित्रविचित्र संयोजन छ तापनि जगत्‌लाई पवित्र पार्ने भगवान्‌का महिमाको वर्णन भएको छैन भने त्यो रचना सर्वथा निरर्थक हो । त्यस्तो रचना ता कागहरूकालागि उच्छिष्ट फ्याँक्ने जुठेल्नु जस्तो अपवित्र हो । मानसरोवरको रमणीय कमलवनमा विचरण गर्ने हंसजस्ता भक्तज्ञानीहरू त्यस्ता अपवित्र रचनामा भुल्दैनन् । अर्थात् त्यस्ता अपवित्र साहित्यहरू उनीहरू पढ्दैनन् ।

त्यसैगरेर भागवतको एक अर्को श्लोकले पनि मेरो सुतेको चेतनालाई जगाइदिएको थियो । जस्तै –

नूनं दैवेन विहता ये चाच्युतकथासुधाम् ।
हित्वा शृण्वन्त्यसद्गाथाः पुरीषमिव विड्भुजः ।।
– भागवत ३।३२।१९

अर्थात् अभागी मानिसहरू भगवान्‌को कथारूपी अमृतलाई छोडेर सुँगुर र कुकुर विष्टामा रमाएझैँ गरेर विषयवार्तामा रमाउँछन् ।

त्यसपछि सांसारिक विषयतिर उन्मुख गराउने खालका रचनाहरू सिर्जना गर्न छोडेर भगवान्‌को यशोगान र ब्रह्मज्ञान भएका रचनाहरूतर्फ म लागेँ । फलस्वरूप केही फुट्कर पद्यहरूको समच्छन्दमा र विषमच्छन्दमा पनि मैले अनुवाद गरेँ । फलस्वरूप श्रीमद्भागवतमहापुराणभित्रका ज्ञान र भक्ति सम्बन्धी केही पद्यहरूको अनुवाद पनि गरेँ । तिनै कविताहरूलाई सङ्गृहीत गरेर ज्ञान र भक्तिका नामबाट २०६३ सालमा श्रीराजर्षिजनकस्मृतिकोषले प्रकाशित गरिदियो ।

मेरो अद्वैतवेदान्तको अध्ययन, सत्सङ्ग र श्रीमद्भागवत-महापुराणको स्वाध्याय गर्ने प्रवृत्ति झनै बढेर गयो । भागवतलाई ज्ञान, भक्ति र वैराग्यको त्रिवेणी भनिन्छ । यसका सबै कुरा अनुपम छन् । त्यसमा पनि दशमस्कन्ध भागवतको हृदय अर्थात् मुटु हो भने त्यसमा पनि २९ औँ अध्यायदेखि लिएर ३३ औँ अध्यायसम्मका ५ अध्यायहरू जसलाई रासपञ्चाध्यायी पनि भनिन्छ, भागवतका पञ्चप्राणै हुन् । त्यस अलौकिक तथा चिन्मय रासपञ्चाध्यायीका सम्बन्धमा विद्वान्हरूमा रहेको मतमतान्तर र सामान्य व्यक्तिहरूमा रहेको गलत धारणालाईसमेत यथाशक्य निराकरण गर्ने उद्देश्यले मैले रासपञ्चाध्यायीको रचना गरेँ । त्यसलाई पनि २०६४ सालमा कोषले प्रकाशित गरिदियो ।

त्यसपछि पनि अनुवाद गर्ने क्रम मैले जारी नै राखेँ । जसमा केही भागवत र उपनिषद्का अंशहरू पनि पर्दछन् । चतुःश्लोकीभागवतको अंश –

ममात्रै नै थिएँ पैले थिएनन् सत् असत् पर ।
अहिले पनि मै नै छु पछाडि पनि मै तर ।।१।।

नभए पनि देखिन्छ देखिँदैन भए पनि ।
देखिन्छ सब यो माया आभास तम झैँ बनी ।।२।।

सम्पूर्ण भूतप्राणीमा पसेको छु र छैन म ।
ममा छैनन् कुनै केही सबैमा बस्छु टम्म म ।।३।।

तत्त्वजिज्ञासुले यो नै बुझ्नुपर्दछ तत्त्वतः ।
अन्वयव्यतिरेकादि विचारीकन वस्तुतः ।।४।।

माण्डूक्योपनिषद्को अंश –

प्रज्ञाका अंशुले नै चरअचरसँगै लोक सम्पूर्ण ढाकी ।
जाग्रत्को भोग भोगी त्यसपछि सपना देख्छ संस्कार डाकी ॥

यी सारा भोग भोगी अनिपछि तमका भित्र आनन्दसाथ ।
सुत्ने त्यो ब्रह्म चौथोकन नमन सधैँ गर्छु सद्भक्तिसाथ ॥१॥

जाग्रत्मा विश्व आत्मा शुभअशुभ दुवै भोग भोगेर फेरि ।
आफ्ना नै वासनाले विरचित सपना भोग्छ चिज्ज्योति हेरी ॥

बिस्तारै नै सबै ती सुगहन तमका भित्र राखेर साथ ।
सुत्ने हे ब्रह्म ! चौथा जय गर सबको पाउमा राख्छु माथ ॥२॥

यसरी लेखनको क्रममा नै मैले केही अद्वैतवेदान्तपरक र केही भक्तिपरक लेखहरू पनि लेखेँ । तीमध्ये केही रचनाहरू मैले स्वाध्यायको क्रममा स्वाध्यायीहरूलाई सुनाएँ । सुनाएका रचनाहरूमध्येमा अध्यास, चतुःश्लोकीभागवत, तुरीयतत्त्व, ब्रह्मदर्शन, सुषुप्ति, चिदाभास, एषणा, हृदयग्रन्थिभेदन, शिशुब्राह्मण, मूर्तामूर्तब्राह्मण, सिद्धगीता, हंसगीता र ब्रह्मसमेत पर्दछन् । मैले लेखेका ३३ ओटा रचनाहरूमध्ये केही रचनाहरू सुनेपछि श्रीशङ्कराचार्यमठका स्वाध्यायीहरूमध्ये नारायणीमातालगायतका जिज्ञासुहरूले जतिसक्तो चाँडो यस सङ्ग्रहलाई प्रकाशन गर्ने भनेर मलाई प्रेरित गर्नुभयो । श्रीराजर्षिजनकस्मृतिकोषले यसलाई पनि प्रकाशन गरिदिने तत्परता देखाएपछि यसको प्रकाशन सम्भव भयो । यसका लागि म श्रीराजर्षिजनकस्मृतिकोषलाई धन्यवाद अर्पण गर्दछु । सम्पादन गर्नेजस्तो सूक्ष्म काम श्रीविश्वनाथ रूपाखेतीले गरिदिनुभएकोमा म उहाँलाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

ब्रह्मसाक्षात्कारको दर्शन गरेपछि भन्ने सारगर्भित प्राक्कथन लेखेर यसको महत्त्वख्यापन गरिदिनुभएकोमा आदरणीय प्राध्यापक श्रीशिवगोपाल रिसालज्यूमा म हार्दिक कृतज्ञता अर्पण गर्दछु । वर्षौं अघिदेखि प्रवचन र स्वाध्यायको माध्यमद्वारा ब्रह्मज्ञानतर्फ प्रेरित गर्ने डा. स्वामी श्रीरामानन्द गिरिज्यू र गुरु प्रा.डा. श्रीदीर्घराज घिमिरेज्यूमा पनि म कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । दशकौंदेखि श्रीराजर्षिजनकस्मृतिकोषको आयोजनामा चलिरहेको अद्वैतवेदान्तका स्वाध्यायमा संलग्न मित्रहरू श्रीरघुनाथ भण्डारी, श्रीशारदाप्रसाद दाहाल, श्रीविश्वनाथ रूपाखेती र श्रीमती इन्दिरा भट्टराईहरूसमेतले यो ग्रन्थको लेखन र प्रकाशनका लागि मलाई प्रेरणा दिनुभएकोमा म उहाँहरूलाई हृदयदेखि साधुवाद ज्ञापन गर्दछु । अन्त्यमा कम्प्युटर टाइप गरेर प्रत्यक्षरूपमा सहयोग पुऱ्याउने श्रीराजेन्द्रराज दाहाल र श्रीखड्गप्रसाद खनालका साथै अप्रत्यक्षरूपमा मलाई यसतर्फ प्रेरित गर्ने सबै मुमुक्षु तथा जिज्ञासु मित्रहरूलाई पनि धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । अस्तु । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

२०६५ फागुन ७ गते

विनीत –
शरत्कुमार भट्टराई

२. परमसत्यको भूमिका

यो परमसत्यनामक ग्रन्थमा समाविष्ट लेखहरू केही समयका अन्तरालमा सिर्जित लेखहरू हुन् । खासगरेर आफ्नै निवसस्थान र शङ्कराचार्यमठमा एक दशकभन्दा बढी समयदेखि अनवरतरूपमा चलिरहेको अद्वैतवेदान्तको स्वाध्यायका लागि आधारपत्रका रूपमा तयार भएका लेखहरू समेत परेका छन् । स्वाध्यायका क्रममा तयार गरिएका तत्सम्बन्धी ३३ ओटा रचनाहरू २०६५ सालमा ब्रह्मसाक्षात्कार नामक ग्रन्थमा प्रकाशित भइसकेका छन् ।

तदनुरूप नै यस ग्रन्थमा पनि अज्ञानदेखि लिएर सृष्टिसम्मका संयोगवश ३३ ओटा नै रचनाहरू परेका छन् । अद्वैतवेदान्त दर्शनको सिद्धान्त अनुसार नै यी लेखहरू लेखिएका छन् । सृष्टिदेखि लिएर प्रलयसम्मका क्रम र कारण समेतमा विभिन्न दर्शनहरूका विभिन्न मतहरू छन् । सामान्य म जस्तो अल्पज्ञ जिज्ञासुले सही कुरा बुझ्न गाह्रो पर्दछ । यसै कुरालाई गुरु र शास्त्रबाट मैले जे जति अल्प मात्रामा बुझेँ सो कुरा आफूमा मात्रै सीमित नरहोस् भनेर मैले लिपिबद्ध गरेर प्रकाशनमा ल्याएको हुँ । आफूले जानेको कुरा अरूसम्म सम्प्रेषण नगरेमा ज्ञानखल हुने भयले पनि मैले जानी नजानीकन नै जिज्ञासु पाठक समक्ष यो सङ्ग्रह प्रस्तुत गरेको हुँ ।

यस सङ्ग्रहको नामकरण 'परमसत्य' भनेर मैले गरेको छु । यस सङ्ग्रहमा 'परमसत्य' नामक कुनै लेख छैन । मैले यो नाम श्रीमद्भागवतमहापुराणमा मङ्गलाचरणको पहिलो श्लोकमा आएको 'सत्य परं धीमहि' को सारतत्त्वलाई लिएर यो नामकरण गरेको हुँ । त्यो परमसत्य प्रत्यगात्मा नै हो भनेर यहाँ भन्न खोजिएको छ । सो कुरा श्रीसर्वज्ञात्ममुनिले आफ्नू 'सङ्क्षेपशारीरकम्' ग्रन्थको मङ्गलाचरणको दोस्रो श्लोकमा 'प्रत्यक्चितिर्विजयते भुवनैकयोनिः'

भनेर प्रत्यगात्मा अर्थात् साक्षीलाई नै सम्पूर्ण जगत्को एकमात्र परमकारण भनेर लेख्नुभएको छ। अतः यसबाट परमसत्य प्रत्यगात्मा नै हो भन्ने थाहा हुन्छ।

अर्को लेख 'अनाम ब्रह्मज्ञानी ब्राह्मण' छ। श्रीमद्भागवतको १० स्कन्धको ८० औँ अध्यायमा आएको अनाम ब्रह्मज्ञानी ब्राह्मणको र उनकी धर्मपत्नीको समेत नाम छैन। किन्तु कथावाचक पण्डितहरू सुदामा र सुशीला भनेर कपोलकल्पित नाम राखेर श्रोताहरूलाई दिग्भ्रमित बनाइरहेका छन्। अतः यस बारेमा स्पष्ट पार्न खोजिएको छ।

त्यसैगरेर अद्वैतवेदान्तगत विवर्तवाद, वृत्तिको प्रयोजन, पञ्चाग्निविद्या, तत्त्वमसि र अहं ब्रह्मास्मि जस्ता महावाक्यहरूको महत्त्व, भागवतमा जार शब्दको अर्थ, गुरु र शास्त्रको महत्त्व र अरू पनि महत्त्वपूर्ण शीर्षकहरूमा अद्वैतवेदान्तका पारिभाषिक शब्दहरूलाई भर्सक स्पष्ट पार्दै लेख्ने प्रयास गरिएको छ। यो परमसत्य ब्रह्मसाक्षात्कारको पूरक भाग हो। त्यसमा छुटेका र स्पष्ट नभएका विषयहरू यसमा समाविष्ट गरेर स्पष्ट पार्ने प्रयास गरिएको छ। यसमा निबन्धहरूलाई वर्णानुक्रम अनुसार राखिएको छ।

यस ग्रन्थको प्रकाशनमा आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराएकोमा नेपाल सरकारलाई धन्यवाद दिन्छु। त्यसैगरेर सम्पादन कार्यमा सहयोग गर्नुहुने डा. गोविन्द टण्डन, श्रीविश्वनाथ रूपाखेती र ग्राफिक्स डिजाइनसमेत गरेर सहयोग पुऱ्याउनुहुने श्रीखड्गप्रसाद खनाललाई पनि म हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु। ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु।

२०६९ पुत्रदा एकादशी

विनीत –

शरत्कुमार भट्टराई

३. ब्रह्मविद्याको भूमिका

यस ग्रन्थको ब्रह्मविद्या भनेर मैले शोच विचार गरेर नै नाम राखेको हुँ । प्रायः गरेर ग्रन्थभित्र परेका विषयबाट ग्रन्थको नामकरण नगरेर ग्रन्थको समष्टि निचोडलाई लिएर नाम राख्ने मैले गरेको छु । यस पटक पनि मैले त्यसै गरेको छु । यस ग्रन्थमा परेका जन्मदेखि मृत्युसम्मका दर्शनका गहन कुराहरूको निचोड अर्थात् सारका रूपमा नै मैले 'ब्रह्मविद्या' नामकरण गरेको हुँ । साम्पराय, उत्क्रान्ति जस्ता अत्यन्त संवेदनशील निबन्धहरू पनि यसमा समाविष्ट छन् । ब्रह्मज्ञानविना मुक्ति हुँदैन । यसैकारण श्रुतिले 'ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः' भनेको हो ।

यस ग्रन्थमा 'वेद र वेदान्त'देखि लिएर 'अन्तकालको प्रार्थना'सम्म भक्ति र अद्वैतदर्शनका विषयहरूमा लेखिएका ४२ ओटा लेखहरू समाविष्ट छन् । यसमा परेका धेरैजसो लेखहरू अद्वैतवेदान्तको प्रस्थानत्रयी मध्येको ब्रह्मसूत्रमा परेका विषयहरूमा आधारित छन् । ब्रह्मसूत्रको शाङ्करभाष्य पढ्न र बुझ्नसमेत अत्यन्त कठिन छ । भाषामात्रै कठिन नभएर विभिन्न अध्याय, पाद र अधिकरणहरूमा परेका कुराहरू झन् दुरूह छन् । त्यसका ९१ अधिकरणहरू अन्तर्गत परेका विषयहरू हामीहरू जस्ता धेरैजसोले अध्ययन गर्ने र मनन गर्ने कुरा त परै जाओस् नसुनेको पनि हुनसक्तछ । जस्तै ती विषयहरू हुन्– आतिवाहिक, अमानव पुरुष, संवर्गविद्या, भूमाविद्या, पाञ्चरात्र, साम्पराय, उत्क्रान्ति, दहराकाश, सद्योमुक्ति, क्रममुक्ति, अर्चिरादि आदि । यिनमा मैले शाङ्करभाष्य र भामती टीकाको सार लिएको छु । अझ साँच्चै भन्ने हो भने आचार्य श्रीवाचस्पति मिश्रको भामती टीकाबाट मैले धेरै ठाउँमा जस्ताको तस्तै साभार अनुवाद गरेर समावेश गर्ने धृष्टतापनि गरेको छु । यसो गर्दा मैले बुझ्न

नसकेका धेरै कुराहरू बुझ्ने मौका पनि पाएको छु। आद्य जगद्गुरु आचार्य शङ्कर ता मेरा सम्प्रदायका परम सद्गुरु नै हुनुहुन्छ। मैले जीवनभर उहाँका भाष्यसमेतका ग्रन्थहरू पढेर र सुनेर बुझ्ने प्रयास गर्दै आएको छु। आजभन्दा ५४ वर्षअघि प्रातः स्मरणीय विद्वद् वरेण्य प्राचार्य पद्मप्रसाद भट्टराईज्यूको निर्देशनमा आदरणीय गुरु प्रा. गोपालनिधि तिवारीज्यूको प्राध्यापनमा अद्वैतवेदान्त अध्ययन गर्न मैले थालेको थिएँ। घरमा डेढ दशकदेखि नियमितरूपमा वेदान्तको स्वाध्याय चलिरहेको छ र पशुपति शङ्कराचार्यमठमा पनि प्रायः हुने स्वाध्यायमा म सहभागी हुन्छु, कहिले वक्ताका रूपमा र कहिले श्रोताका रूपमा पनि।

यसरी केही वर्षदेखि अझ खास गरेर २०५२ सालदेखि भने मैले आफ्नू पूर्ण समय अध्ययन, श्रवण र ग्रन्थलेखनमा समर्पण गरेको छु। गार्हस्थ कामको झमेलाबाट माथि उठेर म घरमा नै बसेर नै पनि हिलामा कमल जस्तै निर्मुक्त हुने प्रयासमा छु। किन्तु म जस्तो संसारी प्राणीका लागि असम्भव नै हुँदोरहेछ। प्रयास गर्दै जाऊँ जसो होला। मेरो काम प्रयास गर्ने हो, त्यसको परिणति अदृष्टको हातमा छ।

म जे जति पनि पढ्छु र लेख्छु सबै स्वान्तःसुखायका लागि नै हो। अर्थोपार्जन, यशप्राप्ति आदि गर्नका लागि होइन। अझै स्पष्ट शब्दमा भन्ने हो भने यो अध्ययन र लेखन कालक्षेपण गर्न बसिबियाँलोको लागि भने पटक्कै हुँदैहोइन। यी दुवै कुरा मेरा सङ्कल्पका विपरीत हुन्। अतः सुनेका र पढेका अद्वैत वेदान्त सम्बन्धी महत्त्वपूर्ण कुराहरूलाई म आफैँमा लुकाएर र कुहाएर सीमित गर्न पनि चाहन्न। जानेका कुराहरू ग्रन्थका रूपमा लेखेर र ब्रह्माभ्यासीहरूका बीचमा भनेर बाँड्न चाहन्छु र मैले झण्डै दुई दशकदेखि त्यही नै गरिरहेको पनि छु। यसो गर्दा मेरा सहाध्यायी

साथीहरूलाई ज्ञानको अभिवृद्धिमा किञ्चित् भए पनि सहयोग पुग्यो भने म अत्यन्त कृतकृत्य हुनेछु र मेरा लागि यो नै ठूलो उपलब्धी र सन्तोषको विषय हुने छ।

अर्को कुरा जुन मानिसले आफूले जानेको कुरा अरूलाई बाँड्दैन, त्यस्ता मान्छेलाई 'ज्ञानखल' भनेर शास्त्रहरूले भनेका छन्। जस्तै – 'सरस्वती ज्ञानखले यथा सती' (भागवत १०।२।१९) अतः केही ज्ञान भएपछि अरूलाई बाँडिहाल्नुपर्छ भन्ने मैले सिद्धान्त लिएको छु र तदनुरूप म गरिरहेको पनि छु।

यस ग्रन्थमा ४२ ओटा लेखहरू किन समावेश गरिए ? ४१ वा ४३ किन भएनन् ? भनेर जिज्ञासा हुनसक्ने देखिन्छ। यसकारण यस सम्बन्धमा स्पष्ट पार्नु आवश्यक देख्तछु । कुरा के हो भने लौकिक, आध्यात्मिक र दार्शनिकसमेत गरेर अहिलेसम्म साना ठूला ३२ ओटा ग्रन्थहरू मैले लेखेँ र तिनको प्रकाशनसमेत भइसकेको छ । अझै केही प्रकाशनका प्रतीक्षामा पङ्क्तिबद्ध छन् । तिनमा भक्ति र ज्ञानपरक ग्रन्थहरू पनि पर्दछन्। २०६७ सालमा प्रकाशित 'ब्रह्मसाक्षात्कार' ग्रन्थमा अनजानमा ३३ ओटा लेखहरू पर्न गएका थिए । २०६९ सालमा प्रकाशित 'परम सत्य'मा भने मैले जानेर नै ब्रह्मसाक्षात्कारमा परेको सङ्ख्या अनुरूप गनी गनी ३३ ओटा लेखहरू समावेश गरेँ। यसरी दुबै ग्रन्थहरूमा गरेर ६६ ओटा लेख परिसकेका हुँदा यस 'ब्रह्मविद्या'मा ४२ ओटा लेखहरू समावेश गरेर १०८ सङ्ख्या पुऱ्याउने मलाई लहड चल्यो र लेख्तै जाँदा उक्त सङ्ख्या पुग्यो पनि । यसबाट मलाई सन्तोषै लागेको छ। यसका पाठकहरूलाई पनि यस ग्रन्थको अध्ययनबाट सन्तुष्टि प्राप्त हुन सक्यो भने म आफूलाई कृतकृत्य सम्झने छु।

नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालय, वाल्मीकिसंस्कृतविद्यापीठका वेदान्त विभागप्रमुख, अद्वैतवेदान्ताचार्य, प्राध्यापक श्रीभवानीप्रसाद

खतिवडाज्यूबाट यस ब्रह्मविद्याको पाण्डुलिपीको अत्यन्त मनोयोगपूर्वक अध्ययन र विद्वत्तापूर्ण विश्लेषणसमेत गरी शुभकामनायुक्त आफ्नो मन्तव्य 'पूर्ण कलशमा एक थुँगो फूल' प्राप्त भएकोमा उहाँप्रति म हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु। त्यसैगरेर उक्त विद्यापीठमा नै अध्यापनरत अद्वैतवेदान्ताचार्य सहप्राध्यापक सुमोधवर्धन कौण्डिन्न्यायनज्यूबाट पनि अत्यन्त सारगर्भित, विद्वत्तापूर्ण, शास्त्रसम्मतविश्लेषणयुक्त र अत्यन्त सकारात्मक सुझावसहितको मन्तव्य 'शुभाशंसा' प्राप्त भएकोमा उहाँप्रति पनि हृदयतः कृतज्ञा ज्ञापन गर्दछु।

अन्त्यमा यस ग्रन्थको सम्पादनमा सहयोग गर्नुहुने यस कोषका महासचिव डा.श्रीगोविन्द टण्डनज्यूलाई म हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु। धेरै वर्षदेखि ब्रह्माभ्यासमा मसँगै सङ्लग्न रहनुभएका मेरा सबै मित्रहरूका साथै यस ग्रन्थको उत्टङ्कणमा संलग्न श्रीखड्गप्रसाद खनालज्यूलाई पनि हार्दिक धन्यवाद दिँदै यस ग्रन्थको प्रकाशक कोषलाई पनि धन्यवाद दिन्छु। ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु।

२०७० साल पुत्रदा एकादशी

विनीत –
शरत्कुमार भट्टराई

४. पराविद्याको भूमिका

यस ग्रन्थमा पनि लेखकले आफ्नू लेखकीय परम्पराअनुसार यस सङ्ग्रहमा पर्दै नपरेको विषयलाई लिएर यस ग्रन्थको नाम 'पराविद्या' राखेको छ । सामान्यरूपमा पराका अर्थहरू आध्यात्मिकविद्या, ब्रह्मविद्या, सामगानविशेष, नदीविशेष, गङ्गानदी, पररहेकी स्त्री, परमेश्वरी भगवती देवी, नादयोग अनुसार वाणीका परा, पश्यन्ती, मध्यमा र वैखरीमध्ये शरीरको मूलाधारबाट पहिले उत्पन्न हुने नाद समेत हुन्छन् ।

पराका बारेमा [१]श्रुतिले पनि उल्लेख गरेको छ। परा नादयोगअनुसार वाणीका परा, पश्यन्ती, मध्यमा र वैखरी यी चार अवस्थाहरूमध्ये मूलाधारबाट पहिले उत्पन्न हुने नाद हो । यो 'परा' नाद समताको कारणले जान्न कठिन हुन्छ। जब यो हृदयमा पुग्छ त्यसपछि योगीहरूले यसलाई देख्तछन् । त्यसैकारण यसलाई पश्यन्ती भनिन्छ । जब यो बुद्धिले जान्न सकिने भएर हृदयबीचमा रहन्छ तब यसलाई मध्यमा

---

१ चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः ।
गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ती तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ॥

– ऋग्वेदः १।१६४।४५

परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति चत्वारीति एकैव नादात्मिका वाक् मूलाधारादुदिता सती परेत्युच्यते। नादस्य सूक्ष्मत्वेन दुर्निरूपत्वात् सैव हृदयगामिनी पश्यन्तीत्युच्यते, योगिभिर्द्रष्टुं शक्यत्वात् । सैव बुद्धिं गता विवक्षां प्राप्ता मध्यमेत्युच्यते, मध्ये हृदयाख्ये उदीयमानत्वाद् मध्यमा । अथ यदा सैव वक्त्रे स्थिता ताल्वोष्ठादिव्यापारेण बहिर्निर्गच्छति तदा वैखरीत्युच्यते। अत एव चत्वारि वाचः पदानि परिमितानि मनीषिणो मनसः स्वामिनः स्वाधीनमनस्का ब्राह्मणा वाच्यस्य शब्दब्रह्मणोऽधिगन्तारो योगिनः परादीनि चत्वारि पदानि विदुर्जानन्ति । तेषु मध्ये त्रीणि परादीनि गुहायां निहिता निहितानि हृदये हृदयान्तर्वर्तित्वात् तुरीयं तु पदं वैखरी संज्ञकं मनुष्याः सर्वे वदन्ति । – सायणभाष्य

भनिन्छ । जब यो कण्ठमा पुगेर तालु र ओठबाट बोली भई बाहिर निस्कन्छ तब यसलाई वैखरी भनिन्छ । नादब्रह्मका साधकहरूले वाणीका यी चार पदहरू जान्दछन् । किन्तु साधारण मानिसहरूले त यी नादहरूमध्ये वैखरीलाई मात्र जान्दछन् र बोल्ने गर्दछन् ।

[२]कुण्डलिनीलाई मूलाधारबाट उठाएर सुषुम्णाको बाटोबाट लगेर हृदयमा रहेको आत्माका साथ मिलाएर घाँटीको बाटोबाट शिरमा रहेको सहस्रारबिन्दुमा परमशिव परमात्मासँग जोडिदिँदा अमृत चुहिन्छ, जसको पान गर्दा साधकले अमरत्व प्राप्त गर्दछ । यसबाट परावाणीको रहस्य थाहा हुन्छ ।

आकाशस्वरूपिणी परावाणी त्यो हो जुन अत्यन्त सूक्ष्मरूपबाट मूलाधारबाट उठेर नादरूपबाट नाइटोसम्म व्याप्त हुन्छ । यसको अत्यन्त सूक्ष्मरूप भएको हुँदा यसलाई जान्न नसकिने र यसको कुनै प्रकारबाट पनि वर्णन हुनसक्तैन । जब यो परावाणी नाइटोबाट उठेर हृदयमा पुग्दछ तब यो योगीहरूबाट देखिने हुँदा त्यस अवस्थालाई पश्यन्ती भनिन्छ । त्यसपछि यो जब बुद्धिरूपमा व्याप्त हुन्छ र बोल्ने इच्छा मानिसले गर्दछ तब यो मध्यमा हुन्छ, त्यसबाट पनि माथि उठेर बोलीका रूपमा कण्ठ, तालु र ओठ आदिबाट बाहिर व्यक्त हुन्छ अर्थात् बोलिन्छ तब यो वाणी वैखरी बन्दछ ।

[३]प्रकृति पनि परा र अपरा दुईथरी हुन्छन् । अपरा प्रकृति निकृष्ट जड प्रकृति हो भने सारा जगत्लाई धारणा गर्ने चिति शक्ति नै

---

२ मूलाधारात् कुण्डलिनीमुत्थाप्य सुषुम्णामार्गेण हृदयस्थजीवात्मना सह संयोज्य कण्ठदेशेन मस्तकान्तः स्थिते सहस्रकमले परमशिवे परमब्रह्मणि संयोजयेत् तदैवामृतक्षरणं जायते । – तन्त्रसार

३ भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ – गीता ७।४,५

आत्मरूपा परा प्रकृति हो। पराम्बा भगवतीलाई तन्त्रमा र पुराणहरूमा पनि [४]सृष्टि, स्थिति र संहारकर्तृका रूपमा वर्णन गरिएको छ। परा, पश्यन्ती, मध्यमा र वैखरीका रूपमा पनि पराम्बा भगवती नै हुनुहुन्छ। उहाँ ब्रह्मा, विष्णु र महेश्वर समेतबाट आराधिता हुनुहुन्छ। पराशब्दवाच्या चितिशक्तिको स्वरूप अत्यन्त गरिमामय छ।

विद्याका सामान्य अर्थहरू शिक्षा वा पढाइद्वारा प्राप्त हुने ज्ञान, दुर्गादेवी, सरस्वती, मन्त्र, छन्द आदि हुन्छन्। केही [५]नीतिशास्त्रहरूले आन्वीक्षिकी अर्थात् तर्कशास्त्र, त्रयी अर्थात् ऋग्वेद, यजुर्वेद र सामवेद, वार्ता अर्थात् व्यापार, पशुपालन र दण्डनीति अर्थात् नीतिशास्त्रसमेत यी चारलाई विद्या मानेका छन्। [६]स्मृतिशास्त्रहरूमा चार वेद र वेदका अङ्गहरू शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, ज्योतिष, छन्द, मीमांसा, न्याय, पुराण र धर्मशास्त्र समेत गरेर चौधथरी विद्याहरू मानिएका छन्। विष्णुपुराणमा उपर्युक्त चौधविद्याका अतिरिक्त [७]आयुर्वेद, धनुर्वेद, गान्धर्ववेद र अर्थशास्त्रसमेत गरेर अठार विद्याहरूको उल्लेख गरिएको छ।

सम्पूर्ण वैखरी वर्णरूपमा वाणीहरू जसरी पराबाट पश्यन्ती र मध्यमा हुँदै बाहिर प्रस्फुटित हुन्छन् त्यसैगरेर परमात्माबाट नै सम्पूर्ण

---

४ सृष्टौ या सर्गरूपा जगदवनविधौ पालनी या च रौद्री,
संहारे चापि यस्या जगदिदमखिलं क्रीडनं या पराख्या।
पश्यन्ती मध्यमाथो तदनु भगवती वैखरी वर्णरूपा,
सास्मद्वाचं प्रसन्नां विधिहरिगिरिशाराधितालङ्करोतु॥
– देवीभागवतमाहात्म्यम् १।१

५ आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती।
विद्या ह्येताश्चतस्रस्तु लोकसंस्थितिहेतवः॥ – कामन्दकनीतिशास्त्र

६ अङ्गानि विद्याश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः।
पुराणं धर्मशास्त्रञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश॥ – स्मृतिशास्त्र

७ आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः।
अर्थशास्त्रं चतुर्थन्तु विद्येत्यष्टादशैव तु॥ – विष्णुपुराण

चराचर जगत् बाहिर देखापर्दछ ।

पराविद्याको सन्दर्भमा यसको मूलमा पुग्न श्रुतिको सहारा लिनुपर्ने हुन्छ । श्रुतिले दुईथरी [८]परा र अपरा विद्याहरूको वर्णन गरेको छ । ती विद्याहरूमा ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द र ज्योतिष समेत [९]अपराविद्या हुन् भने अर्कोतर्फ जुन विद्याबाट अक्षर ब्रह्मको ज्ञान हुन्छ त्यो [१०]पराविद्या हो । बुद्धिको चरम अखण्डाकार वृत्तिमा आरूढ ब्रह्मचैतन्यलाई पराविद्या भनिन्छ ।

उपनिषद्वेद्य अक्षरविषयक विज्ञान नै पराविद्या हो । पराविद्या शब्दराशि होइन । किनभने अपराविद्यामा ऋग्वेदादि पर्दछन् । यिनलाई शब्दराशि भनिन्छ । शब्दसमूहको ज्ञान गरेर त्यसको अर्थ बुझेपछि मात्रै ब्रह्मज्ञानका लागि गुरूपसत्तिपूर्वक ब्रह्मजिज्ञासा गर्नुपर्ने हुन्छ । प्रयत्नान्तर र तीव्रवैराग्यका विना ब्रह्मज्ञान सम्भव नभएको कुरा पनि उपनिषद्बाट नै ज्ञात हुन्छ । यसबाट सर्वप्रथम वेदका अक्षर अर्थात् शब्दसमूह र त्यसको अर्थ राम्रोसँग बुझिसकेपछि मात्रै ब्रह्मज्ञानका लागि साधनचतुष्टयसम्पन्न विरक्त तथा मुमुक्षु पुरुष पराविद्याको लागि अधिकारी हुन सक्ने स्पष्ट देखिन्छ ।

पराविद्याबाट मात्रै कैवल्य मुक्ति सम्भव छ । किन्तु अपराविद्याले संसार नै प्राप्त गराउँछ । मुमुक्षुले ब्रह्मसाक्षात्कारका लागि वेदविहित निष्काम कर्मद्वारा अन्तःकरणमा जन्मजन्मान्तर, कल्पकल्पान्तर र युगयुगान्तरदेखि जम्मा भएर रहेको मललाई सर्वप्रथम पखाल्नुपर्दछ । त्यसपछि मनको विक्षेपलाई शमन गर्न भगवान्को अहैतुकी भक्ति

---

८ द्वे विद्ये वेदितव्ये परा चैवापरा च । – मुण्डकोपनिषद् १।१।४

९ तत्रापारा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदो द्रथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति ॥ – मुण्डकोपनिषद् ।१।१।५

१० अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते । – मुण्डकोपनिषद् १।१।५

गर्नुपर्दछ। त्यसपछि मात्रै अन्तःकरणमा टम्म जमेर बसेको अज्ञानरूपी आवरणलाई डढाउन ब्रह्मज्ञानका लागि मुमुक्षुले [११]पराविद्या अर्थात् ब्रह्मविद्यामा प्रवेश गर्नुपर्दछ। त्यसपछि मुक्तिको द्वार खुल्नसक्तछ। यो भन्दा अर्को [१२]बाटो छैन भनेर श्रुतिले नै उद्घोष गरेको छ।

यसै उद्देश्यका लागि यस पराविद्यामा 'अविद्यास्तमयो मोक्षः' 'अविद्याको निवृत्ति' देखि लिएर ज्ञान र प्रारब्धकर्मसम्मका ४७ ओटा अत्यन्त महत्त्वपूर्ण अद्वैतवेदान्तपरक उच्चस्तरका पराविद्यापरक धेरैजसो अनुसन्धानमूलक निबन्धहरू समावेश गरिएका छन्। कुनै कुनै निबन्धहरू विषयको गाम्भीर्य र दुरूहताका कारण बुझ्न गाह्रो पर्नसक्तछ। त्यतिमात्रै नभएर दुरूह र गहन विषयलाई लिपिबद्ध गर्दा कतिपय ठाउँमा भाषा पनि बुझ्न केही कठिन भएको हुनसक्तछ। वस्तुतः कठिन साध्यलाई सम्प्रेषण गर्न प्रयोग गरिएको भाषा पनि कठिन हुनु स्वाभाविकै हो।

मन तथा वाणी आदि समेतबाट जान्न नसकिने ब्रह्मलाई मायिक शब्दराशिले कसरी व्यक्त गर्न सक्तछ ? जहाँ मन, वचन आदि केही पनि पुग्न सक्तैनन्। किनभने [१३]माया आफैँ पनि स्वप्रकाश ब्रह्मका सामु पर्न नसकेर टाढै भाग्दछे। अतः ब्रह्मज्ञान शब्दको सामर्थ्यभन्दा माथिको विषय भएको बुझ्नु अत्यन्त आवश्यक छ। किनभने त्यो ब्रह्म [१४]अशब्द, अस्पर्श, अरूप, अव्यय, रसहीन, नित्य र गन्धरहित छ। जुन अनादि, अनन्त, महत्तत्त्वभन्दा पर र निश्चल छ। त्यसै

---

११ विद्यया तदारोहन्ति। – शतपथब्राह्मण १०।५।४।१६

१२ तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय।
– श्वेताश्वतरोपनिषद् ६।१५

१३ माया परैत्यभिमुखे च विलज्जमाना। – भागवत २।७।४७

१४ अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथारसं नित्यमगन्धवच्च यत्।
अनाद्यन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते॥
– कठोपनिषद् १।३।१५

ब्रह्मलाई जानेर अर्थात् साक्षात्कार गरेर नै मुमुक्षु ब्रह्म नै बन्दछ । यस ग्रन्थमा सङ्ग्रहीत विभिन्न निबन्धहरूमा उल्लेख गरिएका वैदिक महावाक्यहरूको अर्थ यस प्रकार गर्दा महावाक्यहरूको अर्थ बुझ्न सहज हुने देखिन्छ । गुरुबाट मुमुक्षुलाई उपदेश गरिने यी सबै महावाक्यहरू हुन् । ब्रह्मसाक्षात्कार भएपछि मुक्त पुरुषले अनुभव गर्ने महावाक्य व्यक्तिगत अनुभवमा आधारित हुने भएकाले उल्लेख गर्न सम्भव हुँदैन । उपनिषद्हरूमा आएका चारै वेदशाखाका उपदेशात्मक चार महावाक्यहरू यसप्रकार छन् १. प्रज्ञानम् (त्वम्) ब्रह्म (असि) – ऋग्वेदः २. अभयम् (ब्रह्म) जनक (त्वम्) असि – शुक्लयजुर्वेदः ३. तत् (आत्मा) त्वम् (श्वेतकेतुः) असि – सामवेदः र ४. अयमात्मा (त्वम्) ब्रह्म (असि) – अथर्ववेदः ।

यो लघु ग्रन्थ तयार गर्न यस लेखकले अद्वैत वेदान्तका ठूलाठूला आचार्यहरूका प्रकरणग्रन्थ र विवरणग्रन्थहरूको सहयोग लिएको छ । सहयोगमात्रै होइन कहीँकहीँ ता उहाँहरूका विचार, सिद्धान्त र शब्दावलीसमेत साभार ग्रहण गरिएको छ । कतिपय निबन्धहरूका शीर्षकहरू पनि उहाँहरूका ग्रन्थका आधारमा नै राखिएका छन् । उहाँहरू सबैका बारेमा यहाँ उल्लेख गर्दा भूमिका लामु हुन्छ भन्ने ठानेर गरिएन । अन्तमा अनुक्रमणिकामा उद्धृत ग्रन्थहरूको विवरणमात्र यहाँ दिइएको छ । त्यसैबाट आचार्यहरू, आचार्यहरूका ग्रन्थहरू र विषयसमेत विद्वान् जिज्ञासु अध्येताहरूले बुझ्न सक्नुहुनेछ । प्रातःस्मरणीय आचार्यहरूको ऋणी भएको व्यहोरा निवेदन गर्दै उहाँहरूप्रति म सश्रद्ध कृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।

यस उमेरमा र अनि यस अवस्थामा पुगेको मलाई अद्वैत वेदान्तजस्तो अलौकिक र अनुपम दार्शनिक विषयमा श्रवण, मनन, निदिध्यासन र ब्रह्माभ्यासका साथै तद्विषयमा कलम चलाउन प्रेरणा, सामर्थ्य र ऊर्जा समेत दिएर अनवरत प्रेरित गरिरहने अदृष्ट

अन्तर्यामी नै भएको कुरामा म अत्यन्त विश्वस्त छु । किनभने म जस्तो अकिञ्चन, निरीह र अज्ञानी व्यक्तिलाई पथप्रदर्शन गर्दै, हातमा समातेर डोऱ्याउँदै र ताती गर्दै प्रथम शैशव अवस्थादेखि यस अवस्थासम्म जुन अदृष्टले मलाई ल्याइपुऱ्यायो, जसले असत्‌बाट सत्‌तर्फ, अन्धकारबाट उज्यालोतर्फ र मृत्युबाट अमृततर्फ अग्रसर हुने अवसर, प्रेरणा र सद्‌बुद्धि मलाई प्रदान गऱ्यो त्यस अदृष्टप्रति म कृतज्ञ छु ।

यी पङ्क्तिहरू लेखिरहँदा मलाई त्यस दिनको सम्झना आउँछ जुन दिन साहित्यविषयमा उत्तरमध्यमामा उत्तीर्ण भएर शास्त्रीको कक्षामा प्रविष्ट हुन अनुमति प्राप्त गर्न राजकीय तत्कालीन संस्कृत महाविद्यालयका स्वनामधन्य प्रातःस्मरणीय वरिष्ठ विद्वान् प्राचार्य पद्मप्रसाद भट्टराईका कार्यकक्षमा म गएँ । उहाँले अब शास्त्रीमा तिमी कुन विषय लिन्छौ ? भनेर मलाई सोध्नुभयो । मैले साहित्य विषय लिएर शास्त्रीको कक्षामा प्रविष्ट हुने आफ्नू इच्छा गुरुसमक्ष निवेदन गरेँ । किन्तु 'साहित्य विषय पछि पढे पनि हुन्छ, अहिले अद्वैत वेदान्त विषयमा नाम लेखाएर प्रा. गोपालनिधि तिवारी गुरुसँग पढ्न थाल' भनेर उहाँले मलाई आदेश दिनुभयो । मेरो इच्छा नहुँदानहुँदै पनि गुरुको आज्ञा उल्लङ्घन गर्ने ममा सामर्थ्य नभएर अद्वैतवेदान्त विषयको शास्त्रीको प्रथम वर्षको कक्षामा अरू तीन जना साथीहरूलाई पनि साथमा लिएर म प्रविष्ट भएँ र पढ्न थालेँ । समयले आफूसँगै मलाई पनि अगाडि बगाउँदै लग्यो । उत्तीर्ण हुँदै अगाडिका कक्षामा बढ्दै चढ्दै अद्वैत वेदान्तको अन्तिम कक्षासम्म म पुगेँ । मसँगै अध्ययनरत सहाध्यायीहरूलाई समयको प्रवाहले कता लग्यो थाहै भएन । म पनि समयको प्रवाह र नियतिको अकाट्य विधानले गर्दा आफूले पढेको विषय र आफैँलाई समेत विस्मृत गरेर भवाटवीको अन्धकारपूर्ण महारण्यमा पसेर हराएँ ।

प्रारब्ध र अविज्ञात सखाका प्रेरणाले तीन दशकको अन्तरालपछि भवाटवीको अन्धकारबाट स्वात्मप्रकाशको धरातलमा म फेरि फर्किएँ र अहिलेसम्म पनि म त्यसैमा अत्यन्त आनन्दपूर्वक विचरण गरिरहेको छु। अहिले मलाई त्यस दिनको अत्यन्त अनुस्मरण हुन्छ जुन दिन श्रद्धेय गुरु पद्मप्रसाद भट्टराईले मलाई अद्वैत वेदान्त विषयमा प्रविष्ट हुन आदेश दिनुभएको थियो। त्यस बेला त्यस आदेशको कति दूरगामी प्रभाव मेरो जीवनमा पर्न सक्तछ भन्ने मैले अनुमान नै गर्न सकेको थिइन जुन आदेश श्रुतिको आदेशभन्दा पनि ठूलो, जीवन्त र आनन्ददायी बनेको छ जसद्वारा वर्तमान जीवन र आगामी जीवन पनि मेरो आनन्दपूर्ण बनेको मैले अनुभूति गरेको छु। मलाई वस्तुतः अभयको मार्ग त्यस दिन गुरुले देखाउनु भएको रहेछ भन्ने आज आएर अनुभूति भइरहेको छ। यसका लागि म उहाँको चिरऋणी छु र ब्रह्मलीन गुरु पद्मप्रसाद भट्टराईज्यूप्रति सश्रद्ध हार्दिक कृतज्ञता र शब्दश्रद्धाञ्जलि अर्पण गर्दछु। ब्रह्मविद्यातर्फ सततः संलग्न रहन गुरुका रूपमा र उत्प्रेरकका रूपमा मलाई दुई दसकदेखि अनवरत रूपमा प्रेरणा दिइरहनु हुने श्रद्धेय डा. स्वामी रामानन्द गिरिज्यू र प्रा.डा. दीर्घराज घिमिरेज्यूमा समेत हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्नु म आफ्नू कर्तव्य सम्झन्छु।

मलाई गुरुहरूले अभयको मार्गतर्फ लाग्न प्रेरणा दिनुभएका कारण नै वर्तमान समयमा आफैसँग रमाएर आफ्ना शेष दिनहरू म विना अशान्ति र पश्चात्ताप सहजताका साथ व्यतीत गरिरहेको छु। अन्यथा अरू संसारी मान्छेका सरह म पनि अदम्य कामना र एषणाको भारी बोकेर यत्रतत्र घुमिरहेको हुनसक्तथेँ।

अभय भनेको ब्रह्म हो। जसले त्यसतर्फ लाग्न उपदेश दिएर निवृत्ति मार्गको बाटो देखाउँछ त्यही नै गुरु हो, स्वजन हो, पिता हो, माता हो, दैव र पति हो, अन्यथा कोही केही पनि होइन भनेर

शास्त्रहरूले भनेका छन् । त्यतिमात्रै होइन, शास्त्रहरूले ता अभय प्रदान गर्नु अर्थात् ब्रह्मज्ञान गराउनु भनेको वेदाध्ययन, यज्ञ, तप, दान आदि भन्दा धेरै गुना ठूलो हो भनेका छन् । अतः यस ब्रह्मपथमा लाग्न उपदेश दिने गुरुको कति ठूलो महत्त्व र गरिमा रहेछ, यसबाट बुझ्न सकिन्छ ।

अन्त्यमा यसका कार्यकारी सम्पादक सहप्राध्यापक ध्रुवप्रसाद भट्टराई, प्रकाशक श्रीराजर्षिजनकस्मृतिकोष, कम्प्युटर सञ्चालक श्रीखड्गप्रसाद खनालसमेतलाई म धन्यवाद दिन्छु। ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु।

पुत्रदा एकादशी श्रावण, २०७१

विनीत –
शरत्कुमार भट्टराई

५. औपनिषद पुरुषको भूमिका

प्रत्येक प्राणीको वर्तमान समय अत्यन्त क्षणिक हुन्छ । त्यो आँखाको एक उन्मेषमा नै समाप्त भएर जान्छ । त्यो क्षण फेरि फर्केर आउँदैन । समयको अगाडिपट्टिको सिङ समात्न सकिन्छ । तर त्यसको पछाडिपट्टिको पुच्छर समात्न सकिँदैन । यसको तात्पर्य हो, समयलाई तुरुन्तै सदुपयोग गरेर कल्याण हुने स्थायी काम गरेमा समयको सिङ समातेको अर्थात् समयलाई चिनेर सही काम गरेको ठहर्छ । तर समय गइसकेपछि पश्चात्ताप गरेर र थकथकाएर फेरि त्यस समयलाई छोप्न सकिँदैन । किनभने समयको गाई, भैँसीहरूको जस्तो अगाडिपट्टि शिरमा सिङ हुन्छ, किन्तु पछाडिपट्टि झुन्डिएको हातले सजिलै समात्न सकिने पुच्छर भने हुँदैन । त्यसै कारण समयको सिङ हुन्छ तर पुच्छर हुँदैन भनिएको हो ।

समयलाई चिन्न नसक्ता सबै साधन, सुविधा, अनुकूल वातावरण, अनुकूल परिस्थिति, अत्यन्त महत्त्वपूर्ण विषयको अध्ययन, उद्भट विद्वान्को शिक्षादीक्षा र मार्गनिर्देशन पाएर पनि मैले आफ्नू अमूल्य समयको सदुपयोग गर्न सकिनँ । तथापि तीन दशक जति समय बितेर गए तापनि बाल्यकालको भक्ति र छात्र अवस्थामा गुरुमुखी भएर गरिएको अद्वैत वेदान्तको अध्ययनबाट उद्भूत संस्कारले मलाई फेरि पुरानै मानसिक धरातलमा फर्काएर ल्यायो र फलस्वरूप त्यसै संस्कारले दुई दशकभन्दा पनि बढी समयदेखि अद्वैत वेदान्तको अध्ययन, मनन र लेखनमा समर्पित भावले तल्लीन रहन प्रेरणा दियो ।

त्यसै कारणले नै जस्तोसुकै परिस्थिति आइपरे पनि हाल मेरो अध्ययन र लेखन समेत रोकिएको छैन । पहिलेदेखि नै अध्ययन र लेखनको क्रममा कतिपय सन्दर्भमा सन्देह, संशय र शङ्का उत्पन्न

हुँदा सम्बन्धित विषयका आधिकारिक विद्वान्हरूसँग सोधेर आफ्नू शङ्का, सन्देह र संशयका गाँठाहरू फुकाउने मेरो बानी थियो। शुरु शुरुमा मेरो अनभिज्ञताको अवस्थामा विना ननु न च उहाँहरूको उत्तर म स्वीकार गर्दथेँ। किन्तु केही बुझ्न थालेपछि उहाँहरूको उत्तरबाट मेरो सन्देहको गाँठो फुक्नुको साटो झन् कसिँदै जान थालेको र यसबाट विसंवादिभ्रमजन्य दिग्भ्रमको स्थिति उत्पन्न भएजस्तो अनुभूति अन्तःकरणमा स्फुरण भएपछि म त्यताबाट विरमत हुन पुगेँ।

अध्येता वा लेखक जुन अवस्थामा पुगेर शास्त्रहरूको अध्ययन र लेखन गर्दछ त्यसै अवस्थमा पुगेर उसका जिज्ञासाहरू शान्त गरिदिने सबै दृष्टिले समान अवस्थामा पुगेको आफूभन्दा अर्को व्यक्ति संसारमा प्राप्त गर्न मुस्किलै हुँदो रहेछ। कुनै विषयमा सन्देह उत्पन्न भयो भने त्यसको समाधान गर्ने समान अनुभूति र संवेदना भएको मानिस नपाएमा गुणहरूबाट सम्मोहित र विक्षिप्त नभएको शुद्ध सत्त्वगुणापन्न अन्तःकरण अर्थात् सात्त्विकी बुद्धिका विद्यात्मिका वृत्तिको सहायता लिएर आफ्नू सन्देहको अपसरण वा परिमार्जन गर्न सकिन्छ। अरू प्रमाणहरूको खोजी गरिरहनु पर्दैन भन्ने श्रुतिको वचन छ।

[१]कुनै संवेदनशील र आफूले स्पष्ट नबुझेको विषयमा सन्देह उत्पन्न भएमा शास्त्र र आप्तपुरुषको सहयोग लिएर सन्देह हटाउनु पर्दछ। यदि त्यसबाट चित्त बुझेन भने सात्त्विक अन्तःकरण भएको समझदार मुमुक्षुले आफ्नै विशुद्ध सात्त्विक अन्तःकरणका वृत्तिलाई गुरु मानेर त्यसै आधारमा निश्चय गर्नुपर्दछ। अकाट्य प्रमाण त्यही हुन्छ भन्ने महाकवि कालिदासको विचार पाइन्छ। अतः योभन्दा

१ सतां हि सन्देह पदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः।

– अभिज्ञानशाकुन्तलम्

अन्तिम प्रमाणहरू केही पनि हुनसक्तैनन् । यही बुझेर लेखकले लेख्नुपर्दछ ।

अद्वैत वेदान्तमा अन्तःकरण वा बुद्धिलाई जड मानिन्छ । चेतनतत्त्वको संसर्गाध्यासका कारणले नै जड बुद्धिलाई पनि चेतनत्वेन व्यवहार गरिन्छ । त्यस जडवृत्तिलाई कसरी प्रमाण मान्न सकिन्छ भन्ने प्रश्न पैदा हुनसक्तछ । यस प्रश्नको समाधान अद्वैतवेदान्तको प्रक्रिया अनुसार गर्नुपर्दछ । किनभने प्रत्येक चेतन प्राणीको अन्तःकरण अर्थात् बुद्धिमा बसेको साक्षीले प्राणीले गरेको र गर्ने सबै मानसिक क्रियाहरूको साक्षी भएर जाग्रत्, स्वप्न र सुषुप्ति तीनै अवस्थामा हेरिरहेको हुन्छ । त्यतिमात्रै होइन प्रत्येक प्राणीका चेतन, अर्धचेतन, अवचेतन र अचेतन मनमा रहेका सबै कुरालाई जान्ने भएकाले ईश्वरलाई अन्तःकरणको साक्षी भनिएको हो । अर्थात् [२]प्राणीले जानेर, नजानेर जुनसुकै अवस्थामा गरेको र उसले बिर्सिएको भए पनि साक्षीले सबै जान्दछ । किनभने जाग्रत् अवस्थामा सत्त्वात्मक अन्तःकरण अर्थात् बुद्धिद्वारा गरिएका क्रियाहरू, स्वप्नको अवस्थामा तैजस अन्तःकरणबाट सम्पादित प्रातिभासिक कार्यहरू, सम्पूर्ण मायिक इन्द्रियहरू र अन्तःकरणात्मक बुद्धिसमेत तामस अज्ञानका गहन अन्धकारभित्र विलीन भएर अचेतन अवस्थाका प्राणीका मानसिक स्थिति पनि साक्षीलाई थाहा हुन्छ ।

आफूलाई सन्देह लागेका कुनै वस्तुको मायिक प्रमाणहरूका सहायताले र तिनै प्रमाणहरूका आधारमा निश्चय गर्ने वा निर्णय दिने विद्वान्‌हरूका भनाइबाट पनि जिज्ञासु मुमुक्षुको सन्देह निवृत्त हुन नसकेमा आफ्नै अन्तःकरणका वृत्तिहरूलाई प्रमाणका रूपमा ग्रहण गरेर सन्देहको समाधान गर्नुपर्दछ भन्ने महाकवि कालिदासका उपर्युक्त उक्तिमा अत्यन्त गहन वेदान्तको सिद्धान्त अन्तर्निहित भएको पाइन्छ ।

---

२ वेद्यत्वेऽवेद्यत्वे सति सर्वं साक्षीवेद्यम् । – वेदान्तसन्दर्भ

वस्तुतः अन्तःकरण अचेतन र जड भएकाले त्यसका वृत्तिहरू पनि अचेतन र जड नै हुन्छन् । अतः तिनबाट सन्देहको समाधान हुने सम्भावना छैन । वृत्तिलाई नै प्रमाण भन्नुको तात्पर्य बुद्धि उपलक्षित चेतन साक्षीलाई भनिएको हो । [३]सगुण निराकार ईश्वर प्रत्येक प्राणीका बुद्धिका वृत्तिमा बिम्बरूपले बसेर आफ्नै प्रतिबिम्बभूत जीवात्माको सञ्चालन गर्दछ भनेर भगवान् श्रीकृष्णले गीतामा भन्नुभएको छ ।

दर्शनको गहन विषयमा चिन्तन, मनन र लेखन गर्ने सन्दर्भमा सन्देह उत्पन्न भएमा विद्वान् गुरु, प्रामाणिक शास्त्र वा विद्वान् मित्रको सहयोगबाट मनमा पैदा भएको सन्देहको समाधान गर्न सकिन्छ । किन्तु चिन्तकको मनोभाव बुझेर सन्देहको निवृत्ति गरिदिने गुरु पाउन अत्यन्त मुस्किल छ । अथाह शास्त्रको सागरभित्र अवगाहन गरेर सन्देहको परिमार्जन गरिदिने चिन्तकले खोजेजस्तै प्रमाण पाउन ता झन् मुस्किल छ । समान स्तरको मित्रसँग बसेर विचार आदानप्रदान गरेर पनि चिन्तक वा लेखकका अन्तःकरणमा पैदा भएको व्यक्तै गर्न नसकिने अवर्णनीय अत्यन्त गूढ तथा मायातीत तत्त्वका बारेमा उठेको जिज्ञासा वा सन्देहको सही समाधान चित्त बुझ्दो गरी हुन असम्भव देखिन्छ । अतः यस अवस्थामा चिन्तक र लेखकले पनि बाह्य गुरु, शास्त्र र मित्र समेतको सहयोगबाट पनि आफ्नू सन्देहको समाधान नहुने देखेपछि आफ्नै अन्तःकरणका वृत्तिका शरणमा जानुभन्दा अर्को उपाय देखिँदैन ।

अध्ययन, चिन्तन, शास्त्र र लेखको माध्यम वैखरी वाणीमा आधारित शास्त्रलाई मान्नै पर्दछ । त्यस्ता [४]शास्त्रहरू नित्य अर्थात् अपौरुषेय वेद, उपनिषद् आदि हुन् अथवा कृतक अर्थात् पौरुषेय स्मृति, पुराण, धर्मशास्त्र आदि नै हुन्, जसबाट मनुष्यको परलोक सप्रन

---

३ ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ – गीता १८।६१

सकोस्, त्यस्ता शास्त्रहरूलाई अध्येतासम्म सम्प्रेषण गर्न रचनाकारले अवलम्बन गर्ने भाषिक माध्यम लौकिकी, परकीया र [५]समाधिभाषा समेत गरेर तीनथरी भाषा हुने विधान शास्त्रहरूले नै गरेका छन् ।

सामान्य संसारी मायिक विषयमा अज्ञानी संसारी मनुष्यले बुझ्ने गरी विद्वान्ले लेख लेख्नु वा बोल्नु पर्‍यो भने उनीहरूले बुझ्ने गरी उपर्युक्त भाषाहरू मध्ये लौकिकी र परकीय भाषामा लेख्नुपर्दछ र बोल्नु पर्छ । अन्यथा उनीहरूले बुझ्न सक्तैनन् । किन्तु मायातीत अलौकिक विषयमा लेख्नु पर्‍यो भने विद्वान् लेखकले समाधि भाषाको शरण लिनु पर्दछ ।

कुनै विषयमा चिन्तन, मनन र लेखन गर्दा कुनै सन्देह उत्पन्न भएमा एवं कुनै प्रमाण नपाइएमा सर्वप्रथम बाहिरतिर छरिएका राजसिक वृत्तिहरूलाई अन्तर्मुखी बनाउनु पर्छ । मूढावस्थामा रहेका तामसिक वृत्तिहरूलाई राजसिक वृत्तिले दबाउनु पर्दछ । त्यसपछि बहिर्मुखी राजसिक वृत्तिहरूलाई सात्त्विक वृत्तिहरूद्वारा दबाएर चिन्तक वा लेखकले आफू पूर्ण अन्तर्मुख भएर आफ्नै बुद्धि वृत्तिको प्रकाशक तथा साक्षीका शरणमा जानु पर्दछ । ईश्वर अर्थात् साक्षी ब्रह्मको बिम्ब हो र त्यसै ईश्वर वा साक्षीको प्रतिबिम्ब जीव भएकाले बिम्ब स्थानीय साक्षीको अन्तिम शरणमा जीवले जानु बाहेक अर्को उपाय देखिँदैन । साक्षी नै [६]अधिष्ठान हो र अरू

---

४ प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।
पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥ – श्लोकवार्तिक पृ.४०६

५ समाधि भाषा प्रथमा द्वितीया लौकिकी तथा ।
तृतीया परकीयेति शास्त्रभाषा त्रिधा स्मृता ॥ – भारद्वाजसंहिता ।

६ अधिष्ठानांशसंयुक्तो भ्रमांशमवलम्बते ।
यदा तदाह संसारीत्येवं जीवोऽभिमन्यते ॥
भ्रमांशस्थतिरस्कारादधिष्ठानप्रधानता ।
यदा तदा चिदात्माहमसङ्गोऽस्मीति बुध्यते ॥
– पञ्चदशी तृप्तिदीपप्रकरण ७।८

भ्रमांश हुन् । रजोगुण र तमोगुणका वृत्तिहरू भ्रमांशवाहक हुन् । अतः चिन्तक लेखकले अधोगामी वृत्तिहरूलाई निरोध गरेर सत्त्व गुणमा बसेर ध्यानस्थ भएर साक्षी आत्मालाई गुरु बनाएर आफ्ना सन्देहहरूको निवारण गर्दै त्यसै अवस्थामा स्थिर चित्त गरेर लेखन गर्नु पर्दछ । यस अवस्थामा बसेर व्यक्त गरिने अर्थात् लेखिने भाषालाई नै समाधि भाषा भनिएको हो ।

अत्यन्त सन्देहग्रस्त भएर चिन्तित भगवान् वेदव्यासलाई नारदमुनिले उपदेश गरेपछि उहाँले सर्वप्रथम आफ्नो बुद्धिको वृत्तिलाई निरोध गरेर पूर्ण योगावस्थामा बसेर ईश्वरको ध्यान गर्नुभयो । अर्थात् अर्को शब्दमा [७]भक्तियोगद्वारा आफ्नो मनलाई पूर्णतया एकाग्र र निर्मल बनाएर मायिक बुद्धिका वृत्तिहरूमा अर्थात् अन्तःकरणमा विराजमान ईश्वर किं वा साक्षीलाई साक्षात्कार गर्नुभयो । सम्पूर्ण सन्देह हटेपछि त्यसै योगवस्था वा समाधिको अवस्थामा रहेर उहाँले आफ्नै रचना ब्रह्मसूत्रको भाष्यभूत मोक्षको साधन भएको उत्कृष्ट अहैतुकी भक्ति र अद्वैत औपनिषद ज्ञानले आप्लावित परम उत्कृष्ट श्रीमद्भागवत महापुराणको प्रणयन गर्नुभयो । चिन्तक लेखकले पनि त्यस्तै अन्तर्मुखी भएर अर्थात् समाहित चित्त भएर आफ्नो अनुपम रचना गर्ने प्रयास गर्नुपर्दछ । त्यसो गर्न सकेमा लौकिक अर्थात् साहित्यिक रचना वा पारलौकिक भक्ति र वेदान्त जुनसुकै रचना भए पनि त्यस्ता रचना सारगर्भित, उत्कृष्ट र अनुपम हुन जान्छन् ।

महाभारतयुद्धको पूर्वक्षणमा योगेश्वर भगवान् श्रीकृष्णले योगको परम अवस्थामा पुगेर अद्वैत सिद्धान्तले ओतप्रोत गीताज्ञानको उपदेश अर्जुनलाई गर्नुभएको थियो । महाभारतयुद्ध समाप्त भएर राज्यारोहण गरिसकेपछि फेरि सोही ज्ञानको उपदेश गर्न भगवान्

---

७ भक्तियोगेन मनसि सम्यक् प्रणिहितेऽमले ।
अपश्यत्पुरुषं पूर्वं मायाञ्च तदपाश्रयाम् ॥ – भागवत १।७।४

श्रीकृष्णलाई अर्जुनले अनुरोध गर्दा केही अन्यमनस्कभावमा [८]उहाँले त्यही योगावस्थामा पुगेर म तिमीलाई फेरि गीताको उपदेश गर्न सक्तिन भनेको तथ्य अनुगीताबाट थाहा हुन्छ ।

वस्तुतः उक्त सिद्धान्त बिम्बभूत सगुण निराकार ईश्वर वा साक्षीदेखि लिएर बिम्बभूत सगुण साकार श्रीकृष्णसम्ममा पनि लागु हुन्छ । त्यतिमात्रै होइन सिर्जना वा रचनाको गुरुतर कार्यमा लागेका प्रतिबिम्बभूत ब्रह्माजीदेखि क्षुद्र जीवमा पनि लागु हुन्छ भन्ने मेरो व्यक्तिगत धारणा छ । उदाहरणका लागि यसै औपनिषद पुरुष ग्रन्थमा समाविष्ट प्रथम निबन्ध 'अकर्मकम्'देखि लिएर अन्तिम त्रिपन्नौँ निबन्ध 'ज्ञानं विज्ञानसहितम्' मध्येका केही निबन्धहरू फेरि लेख्नुपर्दा अहिले आएर म लेख्न सक्तिनँ । कुन अवस्थामा रहेर त्यस बेला मैले रचना गरेँ त्यो पनि व्यक्त गर्न म सक्तिनँ । समान अनुभूति भएका र सर्जकको भावना बुझ्न सक्ने संवेदनशील रसिक अध्येताले मात्रै बुझ्ने यो संवेदनायुक्त विषय हो ।

[९]वेद र वेदको शिरोभाग उपनिषद्को ज्ञान नभईकन मुमुक्षुले त्यस औपनिषद पुरुष ब्रह्मको ज्ञान गर्न सक्तैन भनेर श्रुतिले भनेको छ । उपनिषद्बाट मात्रै जान्न सकिने आत्मतत्त्व अर्थात् पुरुष भएकाले ब्रह्मलाई औपनिषद पुरुष भनिएको हो । यसै परमसत्यका प्रतीकका रूपमा यस ग्रन्थको नाम 'औपनिषद पुरुष' राखिएको हो ।

यस सन्दर्भमा यसको सङ्क्षिप्त चर्चा गर्नु सान्दर्भिक हुने ठान्दछु । एकपटक राजा जनकका दरबारमा ब्रह्मज्ञानी गुरु याज्ञवल्क्यका समुपस्थितिमा विद्वान्हरूका बीचमा जल्पकथाका आधारमा ब्रह्मचर्चा

---

८ न च साद्य पुनर्भूयः स्मृतिर्मे सम्भविष्यति ।
न च शक्यं पुनवर्क्तुमशेषेण धनञ्जय ॥
– महाभारत आश्वमेधिक पर्व १६।१०,११,१३

९ नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम् । – तैत्तिरीयब्राह्मण ३।१२९

भएको पावन प्रसङ्ग बृहदारण्यकोपनिषद्को याज्ञवल्कीय काण्डमा आएको छ। त्यस सभाका सहभागीहरू मध्येका धेरैजसो विद्वान् र विदुषीहरूले विभिन्न प्रश्नहरू पूर्वपक्षीका रूपमा गुरु याज्ञवल्क्यलाई सोधेका थिए। याज्ञवल्क्यले प्रश्न अनुरूपको उत्तर एक एक गरेर दिनुभएको थियो।

सहभागी विद्वान्हरू मध्येका अन्तिम विद्वान् शाकल्यले औपनिषद प्रमाण विनाका आकाशदेखि पातालसम्मका धेरै प्रश्नहरू सोधेर याज्ञवल्क्यलाई सताउन खोजेपछि अन्त्यमा याज्ञवल्क्यले चेतावनी सहित [१०]औपनिषद पुरुषको बारेमा के जान्दछौ ? भन, अन्यथा तिम्रो मूर्धा पतन हुनेछ भन्नुभयो। तर शाकल्यले औपनिषद पुरुषका बारेमा केही पनि भन्न नसकेपछि तुरुन्तै उसको मूर्धा पतन भएको थियो र उसका अरू अवशेष समेत समाप्त भएका थिए।

उपनिषद्को उक्त आख्यायिकामा आएको गुरु याज्ञवल्क्य र शाकल्यका बीचमा भएको शास्त्रार्थमा याज्ञवल्क्यले शाकल्यलाई सोधेको औपनिषद पुरुष सम्बन्धी प्रश्नको उत्तर दिन नसकेका कारण उसको शिर विशीर्ण हुनु जस्तो ज्वलन्त घटनाबाट अद्वैत वेदान्तका अध्येता, व्याख्याता, प्रवचनकर्ता, उपदेष्टा, जिज्ञासु र मुमुक्षुहरूले यस सम्बन्धमा अत्यन्त विचार पुऱ्याउनु पर्ने देखिन्छ। त्यसै कारण उक्त उपनिषद्मा आएको यो आख्यायिका अद्वैत वेदान्तीहरूका लागि अत्यन्त पठनीय, चिन्तनीय र मननीय समेत छ। किनभने यो आख्यायिका उपनिषद् नै नपढीकन ब्रह्मचर्चा, शास्त्रार्थ र प्रश्नोत्तरमा सहभागी हुने, वेदान्तको प्रचन गर्दै हिँड्ने, आफ्नो वेदशाखा र त्यसमा पठित मुक्तिको साक्षात्कारण भएको वैदिक महावाक्य र त्यसको अर्थ समेतको कत्ति ज्ञान नभईकन ब्रह्मसाक्षात्कार गराइदिन्छु भन्दै भ्रम छर्दै

---

१० तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि तं चेन्मे न विवक्ष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति। तं ह न मेने शाकल्यस्तस्य ह मूर्धा विपपातापि हास्य परिमोषिणोऽस्थीन्यापजह्रुरन्यन्मानाः। – बृहदारण्यकोपनिषद् ३।९।२६

हिँड्नेहरूका लागि उपनिषद्ले दिएको शिक्षा एवं चेतावनी हो ।

उक्त आख्यायिकामा आएको शाकल्य एक प्रतीक हो । ऊ अज्ञानी तर ज्ञानी भएको भ्रम पालेर हिँड्नेहरूको प्रतिरूप हो । यस ग्रन्थमा समाविष्ट कुनैकुनै निबन्धहरूमा अल्पज्ञ भएर पनि बहुज्ञ सम्झने प्रमादग्रस्त वेदान्तीहरू र मोहग्रस्त भएर आत्मरतिमा डुबेका तथाकथित वेदान्तका अध्येता, उपदेष्टा र भ्रमित व्यक्तिहरूलाई आफ्नू वास्तविक योग्यता र धरातल चिन्न प्रेरणा दिने सदुश्यले केही झर्रा, तीक्ष्ण र कटु जस्ता लाग्ने शब्दहरू जान अनजानमा पर्न गएका भए क्षमा याचना गर्दछु । किन्तु अहङ्कार नभएका सज्जन विद्वानूहरूले भने यसलाई औषधिका रूपमा ग्रहण गर्नुहुने छ भन्ने मेरो विचार छ । आद्योपान्त सबै ग्रन्थहरूको समीक्षा गर्दै यस 'औपनिषद पुरुष' ग्रन्थमा प्रत्यभिज्ञापूर्वक शुभकामना व्यक्त गर्दै सारगर्भित आशीर्वचनात्मक तथा प्रेरणाप्रद मन्तव्यद्वारा यस अकिञ्चनलाई प्रेरित गर्नु हुने अविज्ञात सखा आदरणीय त्यागी बाबाज्यूमा हार्दिक कृतज्ञता अर्पण गर्दछु ।

यस ग्रन्थमा समाविष्ट निबन्धका शीर्षकहरू प्रायः उपनिषद्का मन्त्रका अंश, श्लोकका अंश, शास्त्रीय वचन, शब्द र उक्तिसमेत उद्धृत गरेर दिइएको छ । यसबाट जिज्ञासु पाठकहरूलाई बुझ्न सजिलो हुनेछ ।

यस ग्रन्थको सम्पादन गरिदिएकोमा सहप्राध्यापक ध्रुवप्रसाद भट्टराईज्यूमा धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु । अत्यन्त मिहिनेतपूर्वक उत्टङ्कण गरी प्रकाशन योग्य बनाइदिनुहुने कम्प्युटर सञ्चालक खड्गप्रसाद खनालज्यूलाई हार्दिक धन्यवाद दिन्छु । धन्यवाद ।

मिति : २०७२।४।२२

विनीत
शरत्कुमार भट्टराई

६. उपनिषत्सारको भूमिका

उपनिषद्‌लाई वेदको शिरोभाग र वेदको ज्ञानकाण्ड पनि भनिन्छ। उपनिषद् शब्द विशरण, गति र अवसादन अर्थ भएको उप एवं नि उपसर्ग लागेको षद्‌लृ धातुबाट क्विप् प्रत्यय भएर बन्दछ। यसको विशद व्युत्पत्ति र व्याख्या आचार्य शङ्करले उपनिषद्‌का आफ्ना विभिन्न भाष्यहरूमा गर्नुभएको छ। कठोपनिषद्‌को सम्बन्धभाष्यमा 'सदेर्धातोर्विशरणगत्यवसादनार्थस्यो-पनिपूर्वस्य क्विप्प्रत्ययान्तस्य रूपमुपनिषदिति' भनेर लेख्नुभएको छ। यसको प्रतिपाद्य र वेद्य विषयमा पनि आचार्य शङ्करले सङ्क्षिप्त चर्चा गर्नुभएको छ। जस्तै– 'उपनिषच्छब्देन च व्याचिख्यासितग्रन्थप्रतिपाद्यवेद्यवस्तुविषया विद्योच्यन्ते। ये मुमुक्षवो दृष्टानुश्रविकविषयतृष्णाः सन्त उपनिष-च्छब्दवाच्यां वक्ष्यमाणलक्षणां विद्यामुपसद्योपगम्य तन्निष्ठतया निश्चयेन शीलयन्ति तेषामविद्यादेः संसारबीजस्य विशरणाद्‌धिंसनाद् विनाशनादित्यनेनार्थयोगेन विद्या उपनिषदित्युच्यते।'

त्यसैगरेर मुण्डकोपनिषद्‌को सम्बन्धभाष्यमा पनि आचार्य शङ्करले यस्तो लेख्नुभएको छ। जस्तै – 'य इमां ब्रह्म विद्यामुपायन्त्यात्मभावेन श्रद्धाभक्तिपुरः सराः सन्तस्तेषां गर्भजन्मजरारोगाद्यनर्थपूगं विशातयति परं वा ब्रह्म गमयत्यविद्यादिसंसारकारणं चात्यन्तमवसादयति विनाशयतीत्युपनिषद्। उपनिपूर्वस्य सदेरेवमर्थस्मरणात्।'

श्रीमद्‌भगवद्‌गीतामा उपनिषद्‌लाई 'ब्रह्मसूत्रपदैः' (गीता.१३।४) भनिएको छ। यसको व्याख्या गर्दै स्वामी मधुसूदन सरस्वतीले यसरी टिप्पणी गर्नुभएको छ – 'ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव-ब्रह्मसूत्र्यते सूच्यते किञ्चिद्‌व्यवधानेन प्रतिपाद्यत एभिरिति ब्रह्मसूत्राणि। 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्यभिसं-विसन्ति' इत्यादीनि तटस्थलक्षणपराण्युपनिषद्‌वाक्यानि। तथा पद्यते

ब्रह्मसाक्षात्प्रतिपाद्यत एभिरिति पदानि स्वरूपलक्षणं 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादीनि तैर्ब्रह्मसूत्रैः पदैश्च ।'

विभिन्न विद्वान्‌हरूले उपनिषद्‌को व्याख्या आ-आफ्ना तरिकाले गरेको पाइन्छ। धर्मसम्राट् स्वामी करपात्रीज्यूले उपनिषद्‌को तात्पर्यका बारेमा यस्तो उल्लेख गर्नुभएको छ । जस्तै – प्रत्यक् चैतन्याभिन्न परमात्मालाई प्राप्त अथवा व्यक्त गराउने, निःसन्धिबन्धनात्मिका चिज्जडग्रन्थिस्वरूपा अविद्यालाई शिथिल गराउने, अविचारितरमणीय नामरूपक्रियात्मक मायामय विश्वप्रपञ्चलाई समूलोन्मूलन गरेर जीवलाई ब्रह्मात्माको बोध गराउने ब्रह्मविद्या नै उपनिषद् हो । त्यसका उत्पादक वा व्यञ्जक भएका हुनाले नै ईशावास्य, केन, कठ आदि मन्त्र ब्राह्मण वेदशीर्ष ग्रन्थहरू पनि उपनिषत्पदवाच्य हुन्छन् । यी मन्त्र एवं ब्राह्मण उभयस्वरूप वेदशीर्ष उपनिषद् हुन् । यी सबै नै अनादि, अविच्छिन्न, सम्प्रदायपरम्परया प्राप्त तथा अस्मर्यमाणकर्तृक भएका हुँदा अपौरुषेय वेदस्वरूप नै हुन् ।

वेदशीर्ष उपनिषद्‌का आधारमा नै गीताको उपदेश भगवान् श्रीकृष्णबाट अर्जुनलाई भएको हो । यसैगरेर उपनिषद्‌हरूको समन्वय र व्याख्या सूत्रात्मकरूपमा गर्न नै महर्षि वेदव्यासले ब्रह्मसूत्रको प्रणयन गर्नुभएको हो । त्यतिमात्र नभएर महाभारत, रामायण, पुराण, धर्मशास्त्र, विभिन्न पन्थ र सम्प्रदायहरूको प्रणयन र सिर्जना पनि यिनै विभिन्न मन्त्र, ब्राह्मण, आरण्यक र उपनिषद्‌का आधारमा भएका हुन् । उपनिषद्‌का अभावमा हाम्रा सम्पूर्ण धर्म, संस्कृति, सभ्यता, भाषा, आचारविचार र रीतिरिवाजको समेत परिकल्पनासम्म पनि गर्नसकिँदैन । यी सबैका मूल आधार उपनिषद्‌हरू नै हुन् ।

त्यसै गरेर उपनिषद्‌का बारेमा स्वामी अखण्डानन्दज्यूको विचार यस्तो छ – 'वेदशब्दको अर्थ ज्ञान हो । वेदपुरुषका शिरोभागलाई उपनिषद् भनिन्छ । उप अर्थात् व्यवधानरहित, नि अर्थात् सम्पूर्ण, षद्

अर्थात् ज्ञान नै उपनिषद्का अवयवार्थ हुन् । यो सर्वोत्तम ज्ञान जुन ज्ञेयबाट अभिन्न एवं देश, काल, वस्तुका परिच्छेदबाट रहित जुन परिपूर्ण ब्रह्म हो, त्यो नै उपनिषद्पद्को अभिप्रेत अर्थ हो ।

चक्रवर्ती राजगोपालाचारीको मत यसप्रकारको छ – 'उपनिषद्का सारतत्त्वलाई वेदान्त भनिन्छ। ज्ञान, भक्ति र आफ्ना सम्पूर्ण कर्महरूमा भगवत् शरणागतिको भाव नै उपनिषद्को मथितार्थ हो ।

उपनिषद्का बारेमा विभिन्न विचार, परिभाषा, मत, व्युत्पत्ति, निर्वचन र मतमतान्तर देखिन्छन् । उपनिषद् अक्षयज्ञानको भण्डार हो । अनन्त, अपौरुषेय वेदवाङ्मयको ज्ञानकाण्ड नै उपनिषद् हो । जसलाई 'तत्कर्म यन्न बन्धाय सा विद्या या विमुक्तये' भनिएको छ । यसको अर्को परिभाषा यस्तो छ 'उपनिषद्यते प्राप्यते ब्रह्मात्मभावोद्रनया इति उपनिषद् ।'

उपनिषद्हरू असङ्ख्य छन् । यी मध्ये धेरैजसो वेदकै प्राचीन अङ्ग वा भाग वा शिरोभाग भए तापनि केही अर्वाचीन र प्रक्षिप्त पनि छन् । यिनीहरूको सङ्ख्या निश्चित छैन । मुक्तिकोपनिषद्मा १०८ उपनिषद्हरूको नाम देखिन्छ। पण्डित जगदीश शास्त्रीबाट सम्पादित र मोतीलाल बनारसीदासले दिल्लीबाट सन् १९९८ मा प्रकाशन गरेको उपनिषत्सङ्ग्रहमा १८८ उपनिषद्हरू छन् । जसको द्वितीय भागको शाक्तोपनिषदः खण्डको ५१ सङ्ख्यामा संस्कृत र अरबी भाषामा लेखिएको 'अल्लोपनिषद्' पनि समाविष्ट भएको देखिन्छ। मद्रासबाट प्रकाशित उपनिषत्सङ्ग्रहमा १७९ उपनिषद्हरूको नाम पाइन्छ। उपनिषद् वाक्य महाकोषमा २२३ उपनिषद्हरूको नामावली देखिन्छ । २२० उपनिषद्हरूको नामावली कल्याणको उपनिषद् अङ्क सङ्ख्या १ पूर्णसङ्ख्या २६६ मा मिति सन् १९४९ जनवरीमा प्रकाशित भएको देखिन्छ। जुन यसप्रकार छन् –

१.अक्षमालोपनिषद्, २. अक्षि-उपनिषद्, ३.अथर्वशिखोपनिषद्,

४.अथर्वशिर उपनिषद्, ५.अद्वयतारकोपनिषद्, ६.अद्वैतोपनिषद्, ७.अद्वैतभावनोपनिषद्, ८.अध्यात्मोपनिषद्, ९.अनुभवसारोपनिषद्, १०.अन्नपूर्णोपनिषद्, ११.अमनस्कोपनिषद्, १२.अमृतनादोपनिषद्, १३.अमृतबिन्दूपनिषद् (ब्रह्मबिन्दूपनिषद्), १४.अरूणोपनिषद्, १५. अल्लोपनिषद्, १६. अवधूतोपनिषद् (वाक्यात्मक एवं पद्यात्मक), १७.अवधूतोपनिषद् (पद्यात्मक), १८.अव्यक्तोपनिषद्, १९.आचमनोपनिषद्, २०.आत्मपूजोपनिषद्, २१.आत्मप्रबोधोपनिषद् (आत्मबोधोपनिषद), २२.आत्मोपनिषद् (वाक्यात्मक), २३.आत्मोपनिषद्(पद्यात्मक), २४.आथर्वणद्वितीयोपनिषद्(वाक्यात्मक एवं मन्त्रात्मक), २५.आयुर्वेदोपनिषद्, २६.आरुणिकोपनिषद् (आरुणेरयुपनिषद्), २७. आर्षेयोपनिषद्, २८. आश्रमोपनिषद्, २९.इतिहासोपनिषद्(वाक्यात्मकएवंपद्यात्मक), ३०.ईशावास्योपनिषद् (उपनिषत्स्तुति, शिवरहस्यान्तर्गत, अहिलेसम्म अनुपलब्ध), ३१.ऊर्ध्वपुण्ड्रोपनिषद्(वाक्यात्मकएवंपद्यात्मक), ३२.एकाक्षरोपनिषद्, ३३.ऐतरेयोपनिषद्(अध्यायात्मक), ३४.ऐतरेयोपनिषद्(खण्डात्मक), ३५.ऐतरेयोपनिषद्(अध्यायात्मक), ३६.कठरुद्रोपनिषद्(कण्ठोपनिषद्), ३७.कठोपनिषद्, ३८.कठश्रुत्युपनिषद्, ३९.कलिसंतरणोपनिषद् (हरिनामोपनिषद्), ४०.कात्यायनोपनिषद्, ४१. कामराजकीलितो-द्धारोपनिषद्, ४२.कालाग्निरुद्रोपनिषद्, ४३.कालिकोपनिषद्, ४४.कालीमेधादीक्षितोपनिषद्, ४५.कुण्डिकोपनिषद्, ४६.कृष्णोपनिषद्, ४७.केनोपनिषद्, ४८.कैवल्योपनिषद्, ४९.कौलोपनिषद्, ५०.कौषीतकि-ब्राह्मणोपनिषद्, ५१.क्षुरिकोपनिषद्, ५२.गणपत्यथर्वशीर्षोपनिषद्, ५३.गणेश-पूर्वतापिन्युपनिषद् (वरदपूर्वतापिन्युपनिषद्), ५४. गणेशोत्तर-तापिन्युपनिषद् (वरदोत्तरतापिन्युपनिषद्), ५५. गर्भोपनिषद्, ५६. गान्धर्वो-पनिषद्, ५७. गायत्र्युपनिषद्, ५८. गायत्रीरहस्योपनिषद्, ५९. गारुडो-पनिषद् (वाक्यात्मक एवं

मन्त्रात्मक), ६०. गुह्यकाल्युपनिषद्, ६१. गुह्यषोढान्यासोपनिषद्, ६२. गोपालपूर्वतापिन्युपनिषद्, ६३. गोपालोत्तरतापिन्युपनिषद्, ६४. गोपीचन्दनोपनिषद्, ६५. चतुर्वेदो-पनिषद्, ६६. चाक्षुषोपनिषद् (चक्षुरूपनिषद्, चक्षूरोगोपनिषद्, नेत्रोपनिषद्), ६७. चित्त्युपनिषद्, ६८. छागलेयोपनिषद्, ६९. छान्दोग्यो-पनिषद्, ७०. जाबालदर्शनोपनिषद्, ७१. जाबालोपनिषद्, ७२. जाबाल्यु-पनिषद्, ७३. तारसारोपनिषद्, ७४. तारोपनिषद्, ७५. तुरीयातीतो-पनिषद् (तीताबधूतो.), ७६. तुरीयातीतोपनिषद्, ७७. तुलस्युपनिषद्, ७८. तेजोबिन्दूपनिषद्, ७९. तैत्तिरीयोपनिषद्, ८०. त्रिपाद्विभूति-महानारायणोपनिषद्, ८१. त्रिपुरातापिन्युपनिषद्, ८२. त्रिपुरोपनिषद्, ८३. त्रिपुरामहोपनिषद्, ८४. त्रिशिखिब्रह्मणोपनिषद्, ८५. त्रिसुपर्णो-पनिषद्, ८६. दक्षिणामूर्त्युपनिषद्, ८७. दत्तात्रेयोपनिषद्, ८८. दंत्तोपनिषद्, ८९. दुर्वासोपनिषद्, ९०. (१) देव्युपनिषद् (पद्यात्मक एवं मन्त्रात्मक) (२) देव्युपनिषद् (शिवरहस्यान्तर्गत–अनुपलब्ध), ९१. द्वयोपनिषद्, ९२. ध्यानबिन्दूपनिषद्, ९३. नादबिन्दूपनिषद्, ९४. नारदपरिव्राजको-पनिषद्, ९५. नारदोपनिषद्, ९६. नारायणपूर्वतापिन्युपनिषद्, ९७. नारायणोत्तरतापिन्युपनिषद्, ९८. नारायणोपनिषद् (नारायणाथर्वशीर्ष), ९९. निरालम्बोपनिषद्, १००. निरुक्तोपनिषद्, १०१. निर्वाणोपनिषद्, १०२. नीलरुद्रोपनिषद्, १०३. नृसिंहपूर्वतापिन्युपनिषद्, १०४. नृसिंहषट्चक्रोपनिषद्, १०५. नृसिंहोत्तरतापिन्युपनिषद्, १०६. पञ्चब्रह्मोपनिषद्, १०७. परब्रह्मोपनिषद्, १०८. परमहंस-परिव्राजकोपनिषद्, १०९. परमहंसोपनिषद्, ११०. पारमात्मिकोपनिषद्, १११. पारायणोपनिषद्, ११२. पाशुपतब्रह्मोपनिषद्, ११३. पिण्डोपनिषद्, ११४. पीताम्बरोपनिषद्, ११५. पुरुषसूक्तोपनिषद्, ११६. पैङ्गलोपनिषद्, ११७. प्रणवोपनिषद् (पद्यात्मक), ११८. प्राणबोपनिषद् (वाक्यात्मक), ११९. प्रश्नानेपनिषद्, १२०. प्राणाग्निहोत्रोपनिषद्, १२१. बटुकोपनिषद्,

१२२. बह्वृचोपनिषद्, १२३. बाष्कलमन्त्रोपनिषद्, १२४. विल्वोपनिषद् (पद्यात्मक), १२५. विल्वोपनिषद् (वाक्यात्मक), १२६. बृहज्जाबालोपनिषद्, १२७. बृहदारण्यकोपनिषद्, १२८. ब्रह्मविद्योपनिषद्, १२९. ब्रह्मोपनिषद्, १३०. भगवद्गीतोपनिषद्, १३१. भवसंतरणोपनिषद्, १३२. भस्म जाबालोपनिषद्, १३३. भावनोपनिषद् (कापिलोपनिषद्), १३४ भिक्षुकोपनिषद्, १३५. मठाम्नायोपनिषद्, १३६. मण्डलब्राह्मणोपनिषद्, १३७. मन्त्रिकोपनिषद् (चूलिकोपनिषद्), १३८. मल्लायुपनिषद्, १३९. महानारायणोपनिषद् (बृहन्नारायणोपनिषद्, उत्तरनारायणोपनिषद्), १४०. महावाक्योपनिषद्, १४१. महोपनिषद्, १४२. माण्डूक्योपनिषद्, १४३. माण्डूक्योपनिषत्कारिका (क) आगम (ख) अलातशान्ति (ग) वैतथ्य (घ) अद्वैत, १४४. मुक्तिकोपनिषद्, १४५. मुण्डकोपनिषद्,१४६. मुद्गलोपनिषद्, १४७. मृत्युलाङ्गूलोपनिषद्, १४८. मैत्र्यायण्युपनिषद्, १४९. मैत्रेरयुपनिषद्, १५०. यज्ञोपवीतोपनिषद्, १५१. याज्ञवल्क्योपनिषद्, १५२. योगकुण्डल्युपनिषद्, १५३. योगचूडा-मण्युपनिषद्, १५४. (१) योगतत्त्वोपनिषद्, १५५. (२) योगतत्त्वोपनिषद्, १५६. योगराजोपनिषद्, १५७. योगशिखोपनिषद्, १५८. योगोपनिषद्, १५९. राजश्यामलारहस्योपनिषद्, १६०. राधिकोपनिषद् (वाक्यात्मक), १६१. राधोपनिषद् (वाक्यात्मक), १६२. रामपूर्वतापिन्युपनिषद्, १६३. रामरहस्योपनिषद्, १६४. रामोत्तरतापिन्युपनिषद्, १६५. रुद्रहृदयोपनिषद्, १६६. रुद्राक्षजाबालोपनिषद्, १६७. रुद्रोपनिषद्, १६८. लक्ष्म्युपनिषद्, १६९. लाङ्गूलोपनिषद्, १७०. लिङ्गोपनिषद्, १७१. बज्रपञ्जरोपनिषद्, १७२. वज्रसूचिकोपनिषद्, १७३. वनदुर्गोपनिषद्, १७४. वराहोपनिषद्, १७५. वासुदेवोपनिषद्, १७६. विश्रामोपनिषद्, १७७. विष्णुहृदयोपनिषद्, १७८. शरभोपनिषद्, १७९. शाट्याय-नीयोपनिषद्, १८०. शाण्डिल्योपनिषद्, १८१.

शारीरकोपनिषद्, १८२. (१) शिवसङ्कल्पोपनिषद्, १८३. (२) शिवसङ्कल्पोपनिषद्, १८४. शिवोपनिषद्, १८५. शुकर हस्योपनिषद्, १८६. शौनकोपनिषद्, १८७. श्यामोपनिषद्, १८८. श्रीकृष्णपुरुषोत्तमसिद्धान्तोपनिषद्, १८९. श्रीचक्रोपनिषद्, १९०. श्रीविद्यातारकोपनिषद्, १९१. श्रीसूक्तम्, १९२. श्वेताश्वतरोपनिषद्, १९३. षोढोपनिषद्, १९४. सङ्कर्षणोपनिषद्, १९५. सदानन्दोपनिषद्, १९६. सन्ध्योपनिषद्, १९७. संन्यासोपनिषद् (अध्यायात्मक), १९८. संन्यासोपनिषद् (वाक्यात्मक), १९९. सरस्वतीरहस्योपनिषद्, २००. सर्वसारोपनिषद् (सर्वोप.), २०१. स ह वै उपनिषद्, २०२. संहितोपनिषद्, २०३. सामरहस्योपनिषद्, २०४. सावित्र्युपनिषद्, २०५. सिद्धान्तविठ्ठलोपनिषद्, २०६. सिद्धान्तशिखोपनिषद्, २०७. सिद्धान्तसारोपनिषद्, २०८. सीतोपनिषद्, २०९. सुदर्शनोपनिषद्, २१०. सुबालोपनिषद्, २११. सुमुख्युपनिषद्, २१२. सूर्यतापिन्युपनिषद्, २१३. सूर्योपनिषद्, २१४. सौभाग्यलक्ष्म्युपनिषद्, २१५. स्कन्दोपनिषद्, २१६. स्वसंवेद्योपनिषद्, २१७. हयग्रीवोपनिषद्, २१८. हंसषोढोपनिषद्, २१९. हंसोपनिषद्, २२०. हेरम्बोपनिषद् ।

यी माथि उल्लेख भएका उपनिषद्हरूबाट मात्रै पनि उपनिषद् हरूको सङ्ख्या थाहा हुनसक्तैन। वेदका मन्त्रभागका जति संहिताहरू हुन्छन्, त्यति नै सङ्ख्यामा ब्राह्मण, आरण्यक सरह नै उपनिषद्हरू पनि हुन्छन् । वेदको सङ्ख्याको सम्बन्धमा 'अनन्ता वै वेदाः' भनेर शास्त्रले भनेको छ। अहिलेसम्म प्राप्त प्रमाणका आधारमा वेदका शाखाहरूको सङ्ख्या महाभाष्यमा ११३१, स्कन्द पुराणामा ११३७ र मुक्तिकोपनिषद्मा ११८० उल्लेख भएको पाइन्छ। वेदका शाखाहरूको लोप भएझैँ उपनिषद्हरू पनि लुप्त भएका हुनसक्तछन्। 'नैव वेदाः प्रलीयन्ते महाप्रलयेद्रपि ।' भनेर मेधातिथिले उल्लेख गरेको भए तापनि हाल उपलब्ध नहुनुलाई युगधर्म वा विडम्बना नै

हो भन्नुपर्दछ।

उपर्युल्लिखित अल्लोपनिषद्बाहेक प्रायः सबै उपनिषद्हरू संस्कृत भाषामा लेखिएका छन् । प्रायः यी वेदका शिरोभाग हुन् र ज्ञानका भण्डार हुन् । तर केही उपनिषद्हरू पछि लेखिएका वा लेखाइएका पनि देखिन्छन् । उदाहरणका लागि माथि २२० उपनिषद्हरूमध्ये १५ औँ सङ्ख्यामा परेको अल्लोपनिषद्लाई लिन सकिन्छ। उपनिषद्को अत्यन्त महत्त्व देखेर मुगलशासनको समयमा अर्थात् मुगलसम्राट् अकबरका पालामा कुनै चाटुकार विद्वान्ले ' अल्लोपनिषद्' नामक अरबी र संस्कृत भाषामा सानू उपनिषद् लेखेका थिए। त्यसपछि उपनिषद्को महत्त्व न्यून गर्न म्याक्समूलरले एउटा 'मक्स्योपनिषद्' नामक उपनिषद् लेखेर 'सरस्वती' नामक मासिक पत्रिकामा छपाएका पनि थिए। अरू पनि यस्ता उपनिषद्हरू लेखिएका वा प्रकाशित भएका हुनसक्तछन्। यसप्रकारका कुकृत्यहरूबाट पनि उपनिषद्को शाश्वत महत्त्व एवं महिमामा कुनै फरक परेको देखिँदैन, बरू दिनानुदिन बढिरहेकै देखिन्छ।

हाम्रो पूर्वीय संसारमा मोक्षविद्यामा उपनिषद् शास्त्रको महत्त्व अनादिकालदेखि अहिलेसम्म अक्षुण्णरूपमा रहिआएको छ। यस शास्त्रको प्रभाव पश्चिमी संसारमा पनि पहिलेदेखि नै रहेको पश्चिमी दर्शनको अनुशीलनबाट थाहा हुन्छ। ईशाभन्दा धेरै पहिले ग्रीसमा जन्मेका महान् दार्शनिक सोक्रेटस्ले केनोपनिषद्को भाषा बोलेका थिए। केनोपनिषद्ले भनेको छ – 'यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥' (केनोपनिषद् २।३) अर्थात् जुन महापुरुषले परब्रह्म परमेश्वरको साक्षात्कार गर्दछ उसले परब्रह्मलाई जानैँ भन्दैन । तर जसले जानैँ भन्दछ त्यसले परब्रह्मलाई जानेको हुँदैन । यही कुरा सोक्रेटस्ले पनि आफ्नू जीवनको अन्तिम समयमा आफ्ना शिष्यहरूका प्रश्नहरूको उत्तर

दिँदै भनेका थिए – 'I am wiser than my contemporaries because I alone know that I know nothing.'

त्यसपछि पनि पश्चिमी दार्शनिकहरूमध्येमा गोल्डस्टार, रोनाल्ड, डायसन, निक्सन, विल्सन, शोपेनहर आदि धेरै दार्शनिकहरूले उपनिषद्को अध्ययन, मनन र अनुसन्धान समेत गरेका थिए । उनीहरूले उपनिषद्को मुक्तकण्ठले प्रशंसा पनि गरेका थिए । प्रशंसकहरूमध्येमा जर्मनदार्शनिक शोपेनहर प्रमुख देखिन्छन् । उनले आफ्नू किताबमा उपनिषद्को गुणगान गर्दै लेखेका छन् – 'In the whole world, there is no study to elevating as that of the upanishadas. It has been the solace of my life and it will be the solace of beath.' अर्थात् यस सम्पूर्ण विश्वमा उपनिषद्हरू सरह जीवनलाई माथि उठाउँन सक्ने अरू कुनै पनि अध्ययनको विषय छैन । यसकै अध्ययनबाट मैले जीवनमा शान्ति प्राप्त गरेको छु र यसबाट नै मलाई मृत्युमा पनि शान्ति प्राप्त हुनेछ ।

ईशावास्योपनिषद् आदि केही महत्त्वपूर्ण उपनिषद्हरू वेदका शिरोभाग र अपौरुषेय भएको कुरा निर्विवाद छ । यिनै उपनिषद् हरूमध्येका ११ उपनिषद्हरूमा भगवत्पाद आचार्य शङ्करले भाष्य लेख्नुभएको छ र तिनको मात्रै यस उपनिषत्सारमा सङ्क्षिप्त चर्चा गरिएको छ ।

२०१७।१८ सालमा गुरुवर गोपालनिधि तिवारीज्यूसँग अद्वैत वेदान्तको अध्ययन गर्दा मैले ईश, केन, कठ, प्रश्न, मुण्डक, माण्डूक्य, तैत्तिरीय, ऐतरेय, श्वेताश्वतर, छान्दोग्य र बृहदारण्यकोपनिषद् सामान्यरूपमा पढेको थिएँ । तर अल्लारेपन, उपनिषद्को महत्त्व थाहा नहुनु, पढाइमा ध्यान नदिनु र पढाइको जग कमजोर हुनु आदि विविध कारणहरूले गर्दा अपेक्षित ज्ञान आर्जन गर्न मैले सकेको थिइन । तीन दशकको लामू अन्तरालपछि मैले फेरि आफूलाई विद्यार्थीकै रूपमा

पुऱ्याएर विद्वान् गुरुहरूसँग ती उपनिषद्हरू अध्ययन गर्नथालेपछि मैले यत्किञ्चित् बुझ्न थालेको छु। त्यही अध्ययन, श्रवण, मनन र लेखनको परिणाम नै यो सङ्क्षिप्त उपनिषत्सार हो। यो सार जिज्ञासु पाठकहरूलाई उपयोगी नै होला भन्ने मैले ठानेको छु। किनभने संस्कृत भाषाको ज्ञान नभएका र समय दिन नसक्ने पाठकहरूका लागि उपनिषद्हरूमा प्रवेश गरेर पार पाउँन मुश्किल हुने देखिन्छ। यसैकारण पनि मैले यसको लेखनमा बढी ध्यान दिएको हुँ। श्रद्धेय गुरु प्रा.डा. दीर्घराज घिमिरेज्यूबाट प्राप्त उत्साहप्रद आशंसाका लागि हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु। सम्पादन गर्न सहयोग गर्नुहुने आदरणीय दाजु विश्वनाथ रूपाखेती र कम्प्युटरकर्मी खड्गप्रसाद खनाललाई पनि म धन्यवाद अर्पण गर्दछु। अस्तु। ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु।

२०६७ पुत्रदाएकादशी — विनीत

पूजनीया माताज्यूको पुण्यतिथि — शरत्कुमार भट्टराई

७. ब्रह्मसूत्रसारको भूमिका

म सानो छँदा मेरा घरको वातावरण साहित्यिक र धार्मिक थियो। त्यसै वातावरणमा मेरो बाल्यजीवन व्यतीत भएको थियो । मैले २०१५ सालदेखि साहित्यतर्फ कलम चलाएको थिएँ। २०६२ साल सम्ममा मेरा केही समीक्षात्मक ग्रन्थहरू, केही कवितासङ्ग्रहहरू, केही खण्डकाव्यहरू, गीत र भजनसमेत गरेर एक दर्जनभन्दा बढी पुस्तकहरू प्रकाशित भइसकेका थिए । मलाई मानसिक शान्ति र आत्मसन्तुष्टि भने भएको थिएन । त्यसको कारण खोज्दा आफ्नू अवकाश प्राप्त जीवनलाई सहीरूपमा सदुपयोग गर्न नसकेको कुरा मैले महसूस गरेको थिएँ ।

मेरो बाल्यावस्थाको भक्तितर्फको संस्कार र विद्यार्थी अवस्थाको अद्वैतवेदान्तको अध्ययनको पृष्ठभूमिलाई मैले सदुपयोग गर्न नसकेको मलाई अनुभूति भएको थियो । हुन त अवकाश प्राप्त गर्नुभन्दा पहिलेदेखि नै सत्सङ्ग, धार्मिक तथा आध्यात्मिक प्रवचनको श्रवण र अद्वैतवेदान्तको अध्ययनतर्फ म लागिसकेको थिएँ। तै पनि ममा रिक्तताको अनुभूति घनीभूतरूपमा विद्यमान थियो। त्यस रिक्ततालाई हटाउँन धार्मिक तथा आध्यात्मिक ग्रन्थहरूको अध्ययन र अनुशीलन गर्न तीव्ररूपमा मैले शुरु गरेको थिएँ । श्रीमद्भागवतमहापुराणमा देवर्षि नारदले वेदव्यासलाई गर्नुभएको परमपावन उपदेशले मेरा पनि आँखा खोलिदिएको थियो । त्यसले मेरो आत्मिक असन्तुष्टिको रहस्यलाई खुलाइदिएको थियो । त्यसपछिमात्रै त्यतिन्जेलसम्मका मेरा धेरैजसो रचनाहरू सांसारिक कुराहरूमा सीमित र 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' (छा.उ. ६।१।४) मात्रै रहेछन् भन्ने मलाई थाहा भएको थियो । देवर्षि नारदको त्यस मार्मिक तथा हृदयग्राही उपदेशलाई यहाँ उद्धृत गर्नु म अत्यन्त सान्दर्भिक ठान्दछु –

न यद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो जगत्पवित्रं प्रगृणीत कर्हिचित् ।
तद्वायसं तीर्थमुशन्ति वायसा न यत्र हंसा निरमन्त्युशिक्क्षयाः ॥
– भागवत १।५।१०

अर्थात् जुन साहित्यमा वा रचनामा अलङ्कार, रस, भाव आदिको चित्रविचित्र संयोजन छ तापनि जगत्लाई पवित्र पार्ने भगवान्का महिमाको वर्णन भएको छैन भने त्यो रचना सर्वथा निरर्थक हो । त्यस्तो रचना ता कागहरूकालागि उच्छिष्ट फ्याँक्ने जुठेल्नु जस्तो अपवित्र हो । मानसरोवरको रमणीय कमलवनमा विचरण गर्ने हंसजस्ता भक्तज्ञानीहरू त्यस्ता अपवित्र रचनामा भुल्दैनन् । अर्थात् त्यस्ता अपवित्र साहित्यहरू उनीहरू पढ्दैनन् ।

त्यसैगरेर भागवतको एक अर्को श्लोकले पनि मेरो सुतेको चेतनालाई जगाइदिएको थियो । जस्तै –

नूनं दैवेन विहता ये चाच्युतकथासुधाम् ।
हित्वा शृण्वन्त्यसद्गाथाः पुरीषमिव विड्भुजः ॥
– भागवत ३।३२।१९

अर्थात् अभागी मानिसहरू भगवान्को कथारूपी अमृतलाई छोडेर सुँगुर र कुकुर विष्टामा रमाएझैँ गरेर विषयवार्तामा रमाउँछन् ।

त्यसपछि सांसारिक विषयतिर उन्मुख गराउने खालका रचनाहरू सिर्जना गर्न छोडेर भगवान्को यशोगान र ब्रह्मज्ञान भएका रचनाहरूतर्फ म लागेको थिएँ । फलस्वरूप केही फुट्कर पद्यहरूको समच्छन्दमा र विषमच्छन्दमा पनि मैले अनुवाद गरेको थिएँ । फलस्वरूप श्रीमद्भागवतमहापुराणभित्रका ज्ञान र भक्ति सम्बन्धी केही पद्यहरूको अनुवाद पनि गरेको थिएँ । तिनै कविताहरूलाई सङ्गृहीत गरेर ज्ञान र भक्तिका नामबाट २०६३ सालमा श्रीराजर्षिजनकस्मृतिकोषले प्रकाशित गरिदिएको थियो ।

मेरो अद्वैतवेदान्तको अध्ययन, सत्सङ्ग र श्रीमद्भागवत-महापुराणको स्वाध्याय गर्ने प्रवृत्ति झनै बढेर गएको थियो। भागवतलाई ज्ञान, भक्ति र वैराग्यको त्रिवेणी भनिन्छ। यसका सबै कुरा अनुपम छन्। त्यसमा पनि दशमस्कन्ध भागवतको हृदय अर्थात् मुटु हो भने त्यसमा पनि २९ औँ अध्यायदेखि लिएर ३३ औँ अध्यायसम्मका ५ अध्यायहरू जसलाई रासपञ्चाध्यायी पनि भनिन्छ, भागवतका पञ्चप्राणै हुन् । त्यस अलौकिक तथा चिन्मय रासपञ्चाध्यायीका सम्बन्धमा विद्वान्हरूमा रहेको मतमतान्तर र सामान्य व्यक्तिहरूमा रहेको गलत धारणालाईसमेत यथाशक्य निराकरण गर्ने उद्देश्यले मैले रासपञ्चाध्यायीको रचना गरेको थिएँ। त्यसलाई पनि २०६४ सालमा कोषले प्रकाशित गरिदिएको थियो।

त्यसपछि पनि अनुवाद गर्ने क्रम मैले जारी नै राखेको थिएँ। जसमा केही भागवत र उपनिषद्का अंशहरू पनि पर्दछन् । चतुःश्लोकीभागवतको अंश –

ममात्रै नै थिएँ पैले थिएनन् सत् असत् पर।
अहिले पनि मै नै छु पछाडि पनि मै तर ॥१॥

नभए पनि देखिन्छ देखिँदैन भए पनि।
देखिन्छ सब यो माया आभास तम झैँ बनी ॥२॥

सम्पूर्ण भूतप्राणीमा पसेको छु र छैन म।
ममा छैनन् कुनै केही सबैमा बस्छु टम्म म ॥३॥

तत्त्वजिज्ञासुले यो नै बुझ्नुपर्दछ तत्त्वतः।
अन्वयव्यतिरेकादि विचारीकन वस्तुतः ॥४॥

माण्डूक्योपनिषद्को अंश –

प्रज्ञाका अंशुले नै चरअचरसँगै लोक सम्पूर्ण ढाकी।
जाग्रत्को भोग भोगी त्यसपछि सपना देख्छ संस्कार डाकी ॥

यी सारा भोग भोगी अनिपछि तमका भित्र आनन्दसाथ ।
सुत्ने त्यो ब्रह्म चौथोकन नमन सधैँ गर्छु सद्भक्तिसाथ ।।१।।

जाग्रत्मा विश्व आत्मा शुभअशुभ दुवै भोग भोगेर फेरि ।
आफ्ना नै वासनाले विरचित सपना भोग्छ चिज्ज्योति हेरी ।।

बिस्तारै नै सबै ती सुगहन तमका भित्र राखेर साथ ।
सुत्ने हे ब्रह्म ! चौथा जय गर सबको पाउमा राख्छु माथ ।।२।।

यसरी लेखनको क्रममा नै मैले केही अद्वैतवेदान्तपरक र केही भक्तिपरक लेखहरू पनि लेखेको थिएँ । तीमध्ये केही रचनाहरू मैले स्वाध्यायको क्रममा स्वाध्यायीहरूलाई सुनाएको पनि थिएँ । सुनाएका रचनाहरूमध्येमा अध्यास, चतुःश्लोकीभागवत, तुरीयतत्त्व, ब्रह्मदर्शन, सुषुप्ति, चिदाभास, एषणा, हृदयग्रन्थिभेदन, शिशुब्राह्मण, मूर्तामूर्तब्राह्मण, सिद्धगीता, हंसगीता र ब्रह्मसमेत पर्दछन् । मैले लेखेका ३३ ओटा रचनाहरूमध्ये केही रचनाहरू सुनेपछि श्रीशङ्कराचार्यमठका स्वाध्यायीहरूमध्ये नारायणीमातालगायतका जिज्ञासुहरूले जतिसक्तो चाँडो यस सङ्ग्रहलाई प्रकाशन गर्ने भनेर मलाई प्रेरित गर्नुभएको थियो । श्रीराजर्षिजनकस्मृतिकोषले यसलाई पनि प्रकाशन गरिदिने तत्परता देखाएपछि यसको प्रकाशन सम्भव भएको हो । यसका लागि म श्रीराजर्षिजनकस्मृतिकोषलाई धन्यवाद अर्पण गर्दछु । सम्पादन गर्नेजस्तो सूक्ष्म काम श्रीविश्वनाथ रूपाखेतीले गरिदिनुभएकोमा म उहाँलाई हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

ब्रह्मसाक्षात्कारको दर्शन गरेपछि भन्ने सारगर्भित प्राक्कथन लेखेर यसको महत्त्वख्यापन गरिदिनुभएकोमा आदरणीय प्राध्यापक श्रीशिवगोपाल रिसालज्यूमा म हार्दिक कृतज्ञता अर्पण गर्दछु । वर्षौँ अघिदेखि प्रवचन र स्वाध्यायको माध्यमद्वारा ब्रह्मज्ञानतर्फ प्रेरित गर्ने डा. स्वामी श्रीरामानन्द गिरिज्यू र गुरु प्रा.डा. श्रीदीर्घराज घिमिरेज्यूमा

पनि म कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु। दशकौंदेखि श्रीराजर्षिजनकस्मृतिकोषको आयोजनामा चलिरहेको अद्वैतवेदान्तका स्वाध्यायमा संलग्न मित्रहरू श्रीरघुनाथ भण्डारी, श्रीशारदाप्रसाद दाहाल, श्रीविश्वनाथ रूपाखेती र श्रीमती इन्दिरा भट्टराईहरूसमेतले यो ग्रन्थको लेखन र प्रकाशनका लागि मलाई प्रेरणा दिनुभएकोमा म उहाँहरूलाई हृदयदेखि साधुवाद ज्ञापन गर्दछु । अन्त्यमा कम्प्युटर टाइप गरेर प्रत्यक्षरूपमा सहयोग पुऱ्याउने श्रीराजेन्द्रराज दाहाल र श्रीखड्गप्रसाद खनालका साथै अप्रत्यक्षरूपमा मलाई यसतर्फ प्रेरित गर्ने सबै मुमुक्षु तथा जिज्ञासु मित्रहरूलाई पनि धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु। अस्तु। श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

२०६५ फागुन ७ गते

विनीत–
शरत्कुमार भट्टराई

८. अध्यास र चतुःसूत्रीको भूमिका

आद्य जगद्गुरु भगवत्पाद श्रीशङ्कराचार्यले ब्रह्मसूत्रका ५५५ सूत्रमा गहन भाष्य लेख्नुभएको छ । ती मध्ये प्रथम अध्यायको प्रथमपादको 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा'देखि लिएर 'तत्तु समन्वयात् 'सम्मका चार ओटा सूत्रहरूमा श्रीशङ्कराचार्यका पट्टशिष्य श्रीपद्मपादाचार्यले पञ्चपादिका नामको ग्रन्थ अर्थात् टीका लेख्नुभएको छ । त्यसै पञ्चपादिकामा स्वामी श्रीप्रकाशात्ममुनिले व्याख्या लेख्नुभएको छ। जसलाई विवरण भनिन्छ। मैले पनि तिनै चार सूत्रहरूका शाङ्कर भाष्यलाई नेपाली भाषामा अनुवादका साथै अध्यास भाष्यको वाचस्पति मिश्रको भामती टीकाको अनुवाद गरेर यहाँ दिएको छु।

मेरो अत्यन्त सीमित अध्ययन, ज्ञान र क्षमताबाट मैले योभन्दा पहिले पनि अद्वैत वेदान्तसम्बन्धी केही ग्रन्थहरू लेखेर जिज्ञासु पाठकसमक्ष ल्याइसकेको छु । ब्रह्मसूत्र शाङ्करभाष्यका बारेमा पहिलेदेखि नै विभिन्न आचार्यहरूले विद्वत्तापूर्ण थुप्रै वृत्ति, टीका, वार्तिक समेत लेख्नुभएको छ। त्यो क्रम हालसम्म पनि अक्षुण्ण रहेको देखिन्छ। वस्तुतः प्रस्थानत्रयी मध्येका श्रीमद्भगवद्गीता, अद्वैतपरक उपनिषद्हरू र तीसँग सम्बन्धित अरू शास्त्रहरूको अध्ययन गर्दा ब्रह्मको बारेमा विभिन्न विचार र दृष्टिहरू प्रस्तुत भएका देखिन्छन् । सामान्य पाठक यसबाट रनभुल्ल पर्ने सम्भावना टड्कारो देखिन्छ। यसैको परिहार गर्न उपनिषद् र अरू शास्त्रहरूमा देखापरेको वैमत्य र विभिन्नताको समन्वय र निक्यौल ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यले गरेको छ।

उपनिषद्लाई ब्रह्मविचाराख्यशास्त्र भनिन्छ। विभिन्न मतमतान्तर हरूको समन्वय ब्रह्मसूत्रका चार अध्यायहरूले गरेका छन् । यसलाई भारती तीर्थमुनिले यसरी सूत्रबद्ध गर्नुभएको छ। जस्तै –

शास्त्रं ब्रह्मविचाराख्यमध्यायाः स्युश्चतुर्विधाः ।
समन्वयाविरोधौ द्वौ साधनं च फलं यथा ॥

अद्वैतवेदान्तमा ब्रह्मसूत्रको ठूलो महत्त्व छ । यो कठिन ग्रन्थ भएको हुँदा बुझ्न अत्यन्त गाह्रो छ । यसलाई बुझ्न र स्वाध्याय गर्न पनि यसको सोपानक्रम निर्धारण गरिएको छ । त्यो सोपानक्रम यस्तो छ – १. अधिकारी निर्णय, २. गुरूपसत्ति, ३. पदार्थद्वय, ४. तदैक्य, ५. विरोधपरिहार, ६. साधन र ७. फल । यस क्रममा ब्रह्मज्ञानका लागि साधनचतुष्टय सम्पन्न मुमुक्षु नै अधिकारी हुनसक्तछ । ब्रह्मसूत्रको प्रथमसूत्र अथातो ब्रह्मजिज्ञासाले यही कुरा बताएको छ । ब्रह्मजिज्ञासाका लागि श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरु समक्ष गएर गुरूपसत्ति गर्नुपर्दछ । सम्प्रदायपरम्परा भएको गुरुले मात्रै शिष्यलाई ब्रह्मज्ञान प्रदान गर्नसक्तछ । विनागुरुका स्वयंघोषित गुरुबाट यो सम्भव छैन । गुरुले पदार्थद्वय अर्थात् तत्पदार्थ र त्वम्पदार्थको उपपत्ति पूर्वक शिष्यलाई उपदेश गर्दछन् । त्यसपछि अर्थात् त्वम्पदार्थ र तत्पदार्थको शोधन गर्ने ज्ञान गुरुबाट प्राप्त भएपछि शिष्यले त्वम् पदार्थ अर्थात् जीव र तत्पदार्थ अर्थात् ब्रह्मको एकताको अनुभव गर्दछ । जीव र ब्रह्मको एकताका बारेमा अरू दर्शनहरूले गरेको विरोधलाई पनि शिष्यले उपनिषद् वाक्यहरूको सूक्ष्म विश्लेषणबाट परिहार गर्दै आत्मा र ब्रह्मको एकत्वमा आफूलाई पारङ्गत गर्न सक्तछ । अन्त्यमा सोपानक्रममा मोक्ष प्राप्तिको साधन र त्यसको फलको पनि गुरुद्वारा शिष्यले उपदेश प्राप्त गर्दछ ।

यिनै कुरा ब्रह्मसूत्रका समन्वय, अविरोध, साधन र फल समेत चार अध्यायहरूमा अत्यन्त सूक्ष्मरूपमा आचार्य शङ्करले वर्णन गर्नुभएको छ, तर बुझ्न अत्यन्त मुश्किल छ । अध्यासका बारेमा एउटा निबन्ध लेखेर २०६६ सालमा प्रकाशित मेरो ब्रह्मसाक्षात्कार ग्रन्थमा परिसकेको छ भनेर मैले ब्रह्मसूत्रसारमा समावेश गरेको

थिइन । किन्तु अत्यन्त सङ्क्षिप्तरूपमा त्यो लेखिएको हुँदा त्यसबाट सायद जिज्ञासु पाठकहरूको जिज्ञासा शान्त हुन सकेन कि ! भन्ने लागेर यस चतुःसूत्रीमा त्यस अध्यासभाष्यलाई संस्कृतबाट जस्ताको तस्तै नेपालीमा अनुवाद गरेर दिएको छु । यस दुरूह भाष्यलाई अझै स्पष्ट पार्न आचार्य वाचस्पति मिश्रको भामती टीकाको सङ्क्षिप्त अनुवाद गरेर नेपालीमा मैले दिएको छु । चतुःसूत्रीको शङ्कराचार्यको भाष्यलाई पनि जस्ताको तस्तै नेपालीमा अनुवाद गरेर कहीँ कहीँ टिप्पणी पनि दिएको छु । यसको अन्त्यमा १९१ अधिकरणमा विभाजन गरेर सूत्र र सूत्रहरूको नेपालीमा अर्थ पनि दिएको छु । यसबाट जिज्ञासु पाठकहरूलाई अध्ययन गर्न सुगम हुनेछ भन्ने मैले विश्वास लिएको छु ।

मैले झन्डै ५ दशकभन्दा अघि अर्थात् २०१८ सालमा गुरु श्रीगोपाल निधि तिवारीज्यूसँग पढेको ब्रह्मसूत्र शाङ्करभाष्य ३० वर्षको लामू अन्तरालपछि फेरि अहिले आएर २०५२ सालदेखि गुरु प्रा.डा. दीर्घराज घिमिरेज्यूसँग पढिरहेको छु, तर पनि मैले यसलाई छ्याङ्ग बुझ्न सकेको छैन । त्यसैकारण नै श्रवणपछि मननका रूपमा विभिन्न शैलीबाट आफ्ना टुटेफुटेका शब्दमा यसलाई लेखेर आफ्ना अपवित्र वाणीहरूलाई पवित्र पार्ने दुष्प्रयास म गरिरहेको छु । यस सन्दर्भमा प्राचीन आचार्यहरूका भनाइलाई यहाँ उद्धरण गर्नु सान्दर्भिक ठान्दछु । भामतीकार वाचस्पति मिश्रले आफ्नू भामती टीकाको प्रारम्भ गर्दै लेख्नुभएको छ :–

आचार्यकृतिनिवेशनमप्यवधूतं वचोद्रस्मदादीनाम् ।
रथ्योदकमिव गङ्गाप्रवाहपातः पवित्रयति ॥

त्यसैगरेर शाङ्करभाष्यका रत्नप्रभाका टीकाकार स्वामी रामानन्दले त्यस्तै आशय प्रकट गर्नुभएको छ । जस्तै –

श्रीमच्छारीरकं भाष्यं प्राप्य वाक्शुद्धिमाप्नुयात् ।
इति श्रमो मे सफलो गङ्गा रथ्योदकं यथा ॥

आचार्यचरणहरूको पदचिह्नलाई अनुसरण गर्दै मैले पनि योभन्दा अघि शाङ्करभाष्यमा आधारित भएर ब्रह्मसूत्रसार र उपनिषत्सार लेखेर प्रकाशन गरिसकेको छु । यस कार्यबाट पनि मैले पूर्ण सन्तुष्टि प्राप्त गर्न नसकेको हुँदा भगत्पाद श्रीशङ्कराचार्यबाट प्रणीत ब्रह्मसूत्रको उपोद्घात अध्यासभाष्य, अथातो ब्रह्म जिज्ञासा, जन्माद्यस्य यतः, शास्त्रयोनित्वात् र तत्तुसमन्वयात् समेत चार सूत्रहरूको शाङ्करभाष्यको अक्षरशः नेपालीमा अनुवाद गर्दै आफ्नू अशुद्ध वाणीलाई शुद्ध पार्ने सत्प्रयास गरेको छु । जस्तै–

श्रीमत् शङ्करको भाष्य अध्यास चारसूत्रको ।
अवगाहनले मेरो होला कि ! शुद्धि चित्तको ॥

अध्यास भाष्य बुझ्न अत्यन्न कठिन हुने कुरा जिज्ञासु पाठकहरूले बुझ्नु भएकै हुनुपर्दछ । त्यसलाई केहीमात्रामा भए पनि सुगम होस् भन्ने दृष्टिकोणले मैले वाचस्पति मिश्रको भामती टीकालाई पनि सङ्क्षिप्तीकरण गरेर नेपालीमा दिएको छु ।

ब्रह्मसूत्रको अध्यास र चतुःसूत्रीको पाण्डुलिपि तयार भएपछि सो लिएर म आदरणीय डा.स्वामी रामानन्द गिरिज्यूका समक्ष आशीर्वचनका लागि पुगेको थिएँ । त्यो पाण्डुलिपि देखेपछि अत्यन्त खुशी भएर स्वामीज्यूले मलाई यस कार्यका लागि धन्यवाद दिनुभएको थियो । सिकारु विद्यार्थीका रूपमा मैले विगत वर्षहरूमा लेखेका ब्रह्मसूत्रसार, उपनिषत्सार समेतका ग्रन्थहरूप्रति पनि उहाँको अत्यन्त सकारात्मक भावना छ । मलाई बारम्बार लेखिरहन स्वामीज्यू प्रेरणा र प्रोत्साहन दिने गर्नुहुन्छ । प्रस्तुत “ब्रह्मसूत्रको अध्यास र चतुःसूत्री” को अनुवाद देखेपछि स्वामीज्यू झन् खुशी हुनुभएको थियो । यस ग्रन्थमा स्वामीज्यूको आशीर्वचनका लागि मैले अनुरोध गरेको थिएँ ।

मैले अनुरोध गरेपछि स्वामीज्यूले मेरो आग्रहलाई सहर्ष स्वीकार गरी अध्यासका बारेमा अत्यन्त विशद तथा विद्वत्तापूर्ण अनुसन्धानात्मक आशीर्वादात्मक सम्मति 'अद्वैतवेदान्तदर्शनसम्मत अध्यासस्वरूपविवेचन' दिनुभएकोमा म स्वामीज्यूप्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । यसबाट मैले गरेको प्रयासलाई बल प्राप्त भएको छ । अत्यन्त दुरूह अध्यासमा नयाँ आयाम र प्रकाश प्राप्त भएको छ । यस गहन तथा अमूल्य सम्मतिका लागि म फेरि स्वामीज्यूमा हार्दिक कृतज्ञता अर्पण गर्दछु ।

वस्तुतः मेरो प्रयास केवल बालप्रयास मात्र हो । स्वामीज्यूको शुभाशीर्वचनबाट यस बालप्रयासलाई ऊर्ध्वगामी प्रेरणा र ऊर्जा प्राप्त भएको छ । अध्यासका सम्बन्धमा स्वामीज्यूबाट प्राप्त सम्मतिमा कतिपय गहन विचारहरूका साथै केही महत्त्वपूर्ण पारिभासिक शब्दावली र लक्षणहरू पनि सम्मिलित भएका छन् । त्यसबाट दुर्बोध अध्यास बुझ्न केही सुगम भएको मैले महसूस गरेको छु । जस्तै – 'अधिकृत्य आस्ते वस्त्वन्तरं अधिकृत्य प्रकाशते' 'सत्यानृतमिथुनीकरण लक्षणोद्रध्यासः' 'सामान्यतः ज्ञाते विशेषतः अज्ञाते वस्तुनि भ्रमो भवति' 'अधिष्ठानसमसत्ताकस्य अवभासः अध्यासः' 'यद् यद् अध्यस्तं तत् तत् मिथ्या' इत्यादि ।

अन्त्यमा सम्पादनमा यथाशक्य सहयोग पुऱ्याउने श्रीविश्वनाथ रूपाखेती र कम्प्युटर उत्टङ्कण गर्ने श्रीखड्गप्रसाद खनाललाई धन्यवाद दिन्छु । प्रकाशनको गुरुतर अभिभारा लिइदिनुभएकोमा रत्नपुस्तक भण्डारका प्रोपराइटर श्रीरमेशश्रेष्ठज्यूप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु ।

२०६८ पुत्रदा एकादशी

विनीत –
शरत्कुमार भट्टराई

९. वेदान्तपरिभाषासारको भूमिका

यो 'वेदान्तपरिभाषासार' आचार्य श्रीधर्मराजाध्वरीन्द्रप्रणीत अद्वैतवेदान्तको प्रकरण ग्रन्थ वेदान्तपरिभाषा र आचार्य श्रीसदानन्दकृत वेदान्तसारको नेपाली भाषामा साथसाथै गरिएको अनुवाद हो। यी दुवै ग्रन्थहरूका बारेमा आदरणीय डा.स्वामी श्रीप्रपन्नाचार्यज्यूबाट प्राप्त 'मेरो भावना शुभकामना'मा व्यक्त भइसकेको छ। अत्यन्त विद्वत्तापूर्ण विश्लेषणात्मक आशीर्वचनात्मक सम्मतिले मेरो सामान्य प्रयासलाई पनि चम्काएर माथि पुऱ्याइदिएको छ। यस सन्दर्भमा मलाई भर्तृहरिको सदुक्तिको सम्झना आयो – 'परगुणपरमाणुन्पर्वतीकृत्य नित्यं निजहृदिविकसन्त सन्ति सन्तः कियन्तः।'

यसरी म जस्तो सामान्य तथा अकिञ्चन व्यक्तिलाई पनि सन्मार्गतर्फ प्रोत्साहित गरेर माथि उठाउन खोज्नु उहाँहरूजस्ता महान् सन्तहरूको गुण नै हो। उहाँको विशाल हृदय र अगाध वैदुष्यको परिचय पनि यस सम्मतिबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ। उहाँजस्तो महान् विद्वान् सन्तका बारेमा यो भन्दा बढी लेख्न खोज्नु मेरो धृष्टतामात्र ठहरिनेछ। त्यतिमात्र नभएर वेदान्तपरिभाषा र वेदान्तसारका बारेमा यहाँ मैले केही लेख्न खोज्नु दुस्साहस गरेको ठहरिने छ। अतः स्वामीज्यूको 'मेरो भावना शुभकामना'बाट नै यथार्थ कुरा जिज्ञासु पाठकहरूले अवगत गर्नुहुने नै छ। उहाँले आफ्नू कमजोर स्वास्थ्य र उमेरलाईसमेत वास्तै नगरी आफ्नै हस्ताक्षरमा यस्तो महत्त्वपूर्ण आशीर्वादात्मक सम्मति मलाई प्रदान गर्नुभएकोमा उहाँप्रति म हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु।

वि.सं.२०१८ सालमा अद्वैतवेदान्त विषयको शास्त्रीप्रथम वर्षको म विद्यार्थी थिएँ। पढाइमा म अत्यन्त कमजोर थिएँ र नव्यन्यायको ज्ञान पनि मलाई थिएन। त्यसबेला नव्यन्यायको शैलीमा आचार्य

श्रीधर्मराजाध्वरीन्द्रद्वारा लेखिएको वेदान्तपरिभाषा मेरो लागि फलामको चिउरा भएको थियो । गुरुमुखी भएर मैले पढेको थिएँ तापनि परीक्षामा मैले राम्रोसँग उत्तर दिन सकेको थिइँन । जसरी तसरी मैले उत्तरपुस्तिका भरेको थिएँ । मेरो कमजोर अध्ययनको कारण परीक्षामा मैले दिएको उत्तरबाट म सन्तुष्ट थिइँन । पछि परीक्षाफल प्रकाशित हुँदा म उत्तीर्णसम्म भएको थिएँ । त्यसबाट ममा हीनताबोध उत्पन्न भएको थियो र त्यो भावना मेरो मनमा अहिलेसम्म पनि विद्यमान छ । त्यही हीनताबोधको प्रक्षालन गर्नका लागि नै मैले विद्यार्थी जीवनबाट टाढा भएको पाँच दशकपछि यसको नेपालीमा अनुवाद गर्ने धृष्टता गरेको हुँ । म जस्तो अल्पज्ञले यस उमेरमा आएर उक्त अनुवाद गर्ने दुस्साहस गर्दा जस्ताको तस्तै अनुवाद गर्न नसकेको हुनसक्तछु । यसका लागि विद्वान् पाठक समक्ष म क्षमा याचना गर्दछु ।

अन्त्यमा एकपटक फेरि म शुभाशीर्वादका लागि स्वामीज्यूमा हार्दिक कृतज्ञता निवेदन गर्दछु । यसको सम्पादनमा सहयोग गर्नुहुने श्रीविश्वनाथ रूपाखेतीज्यू र कम्प्युटर उत्टङ्कणकर्ता श्रीखड्गप्रसाद खनाललाई धन्यवाद दिन्छु । प्रकाशनको गुरुतर अभिभारा लिइदिनुभएकोमा रत्नपुस्तक भण्डारका प्रोपराइटर श्रीरमेशश्रेष्ठज्यूप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु। ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु ।

२०६८ पुत्रदा एकादशी

विनीत –

शरत्कुमार भट्टराई

११. अध्यासको भूमिका

आद्य जगद्गुरु भगवत्पाद श्रीशङ्कराचार्यले ब्रह्मसूत्रका ५५५ सूत्रमा गहन भाष्य लेख्नुभएको छ । ती मध्ये प्रथम अध्यायको प्रथमपादको 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा'देखि लिएर 'तत्तु समन्वयात् 'सम्मका चार ओटा सूत्रहरूमा श्रीशङ्गराचार्यका पट्टशिष्य श्रीपद्मपादाचार्यले पञ्चपादिका नामको ग्रन्थ अर्थात् टीका लेख्नुभएको छ । त्यसै पञ्चपादिकामा स्वामी श्रीप्रकाशात्ममुनिले व्याख्या लेख्नुभएको छ। जसलाई विवरण भनिन्छ। मैले पनि तिनै चार सूत्रहरूका शाङ्कर भाष्यलाई नेपाली भाषामा अनुवादका साथै अध्यास भाष्यको वाचस्पति मिश्रको भामती टीकाको अनुवाद गरेर यहाँ दिएको छु।

मेरो अत्यन्त सीमित अध्ययन, ज्ञान र क्षमताबाट मैले योभन्दा पहिले पनि अद्वैत वेदान्तसम्बन्धी केही ग्रन्थहरू लेखेर जिज्ञासु पाठकसमक्ष ल्याइसकेको छु । ब्रह्मसूत्र शाङ्करभाष्यका बारेमा पहिलेदेखि नै विभिन्न आचार्यहरूले विद्वत्तापूर्ण थुप्रै वृत्ति, टीका, वार्तिक समेत लेख्नुभएको छ। त्यो क्रम हालसम्म पनि अक्षुण्ण रहेको देखिन्छ। वस्तुतः प्रस्थानत्रयी मध्येका श्रीमद्भगवद्गीता, अद्वैतपरक उपनिषद्हरू र तीसँग सम्बन्धित अरू शास्त्रहरूको अध्ययन गर्दा ब्रह्मको बारेमा विभिन्न विचार र दृष्टिहरू प्रस्तुत भएका देखिन्छन् । सामान्य पाठक यसबाट रनभुल्ल पर्ने सम्भावना टड्कारो देखिन्छ। यसैको परिहार गर्न उपनिषद् र अरू शास्त्रहरूमा देखापरेको वैमत्य र विभिन्नताको समन्वय र निक्यौंल ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यले गरेको छ।

उपनिषद्लाई ब्रह्मविचाराख्यशास्त्र भनिन्छ। विभिन्न मतमतान्तर हरूको समन्वय ब्रह्मसूत्रका चार अध्यायहरूले गरेका छन् । यसलाई भारती तीर्थमुनिले यसरी सूत्रबद्ध गर्नुभएको छ। जस्तै –

शास्त्रं ब्रह्मविचाराख्यमध्यायाः स्युश्चतुर्विधाः ।
समन्वयाविरोधौ द्वौ साधनं च फलं यथा ॥

अद्वैतवेदान्तमा ब्रह्मसूत्रको ठूलो महत्त्व छ । यो कठिन ग्रन्थ भएको हुँदा बुझ्न अत्यन्त गाह्रो छ। यसलाई बुझ्न र स्वाध्याय गर्न पनि यसको सोपानक्रम निर्धारण गरिएको छ। त्यो सोपानक्रम यस्तो छ – १. अधिकारी निर्णय, २. गुरूपसत्ति, ३. पदार्थद्वय, ४. तदैक्य, ५. विरोधपरिहार, ६. साधन र ७. फल । यस क्रममा ब्रह्मज्ञानका लागि साधनचतुष्टय सम्पन्न मुमुक्षु नै अधिकारी हुनसक्तछ । ब्रह्मसूत्रको प्रथमसूत्र अथातो ब्रह्मजिज्ञासाले यही कुरा बताएको छ। ब्रह्मजिज्ञासाका लागि श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरु समक्ष गएर गुरूपसत्ति गर्नुपर्दछ । सम्प्रदायपरम्परा भएको गुरुले मात्रै शिष्यलाई ब्रह्मज्ञान प्रदान गर्नसक्तछ। विनागुरुका स्वयंघोषित गुरुबाट यो सम्भव छैन । गुरुले पदार्थद्वय अर्थात् तत्पदार्थ र त्वम्पदार्थको उपपत्ति पूर्वक शिष्यलाई उपदेश गर्दछन्। त्यसपछि अर्थात् त्वम्पदार्थ र तत्पदार्थको शोधन गर्ने ज्ञान गुरुबाट प्राप्त भएपछि शिष्यले त्वम् पदार्थ अर्थात् जीव र तत्पदार्थ अर्थात् ब्रह्मको एकताको अनुभव गर्दछ। जीव र ब्रह्मको एकताका बारेमा अरू दर्शनहरूले गरेको विरोधलाई पनि शिष्यले उपनिषद् वाक्यहरूको सूक्ष्म विश्लेषणबाट परिहार गर्दै आत्मा र ब्रह्मको एकत्वमा आफूलाई पारङ्गत गर्न सक्तछ। अन्त्यमा सोपानक्रममा मोक्ष प्राप्तिको साधन र त्यसको फलको पनि गुरुद्वारा शिष्यले उपदेश प्राप्त गर्दछ।

यिनै कुरा ब्रह्मसूत्रका समन्वय, अविरोध, साधन र फल समेत चार अध्यायहरूमा अत्यन्त सूक्ष्मरूपमा आचार्य शङ्करले वर्णन गर्नुभएको छ, तर बुझ्न अत्यन्त मुश्किल छ। अध्यासका बारेमा एउटा निबन्ध लेखेर २०६६ सालमा प्रकाशित मेरो ब्रह्मसाक्षात्कार ग्रन्थमा परिसकेको छ भनेर मैले ब्रह्मसूत्रसारमा समावेश गरेको थिइन । किन्तु अत्यन्त

सङ्क्षिप्तरूपमा त्यो लेखिएको हुँदा त्यसबाट सायद जिज्ञासु पाठकहरूको जिज्ञासा शान्त हुन सकेन कि ! भन्ने लागेर यस चतुःसूत्रीमा त्यस अध्यासभाष्यलाई संस्कृतबाट जस्ताको तस्तै नेपालीमा अनुवाद गरेर दिएको छु । यस दुरूह भाष्यलाई अझै स्पष्ट पार्न आचार्य वाचस्पति मिश्रको भामती टीकाको सङ्क्षिप्त अनुवाद गरेर नेपालीमा मैले दिएको छु । चतुःसूत्रीको शङ्कराचार्यको भाष्यलाई पनि जस्ताको तस्तै नेपालीमा अनुवाद गरेर कहीँ कहीँ टिप्पणी पनि दिएको छु । यसको अन्त्यमा १९१ अधिकरणमा विभाजन गरेर सूत्र र सूत्रहरूको नेपालीमा अर्थ पनि दिएको छु । यसबाट जिज्ञासु पाठकहरूलाई अध्ययन गर्न सुगम हुनेछ भन्ने मैले विश्वास लिएको छु ।

मैले झन्डै ५ दशकभन्दा अघि अर्थात् २०१८ सालमा गुरु श्रीगोपाल निधि तिवारीज्यूसँग पढेको ब्रह्मसूत्र शाङ्करभाष्य ३० वर्षको लामू अन्तरालपछि फेरि अहिले आएर २०५२ सालदेखि गुरु प्रा.डा. दीर्घराज घिमिरेज्यूसँग पढिरहेको छु, तर पनि मैले यसलाई छ्याङ्ग बुझ्न सकेको छैन । त्यसैकारण नै श्रवणपछि मननका रूपमा विभिन्न शैलीबाट आफ्ना टुटेफुटेका शब्दमा यसलाई लेखेर आफ्ना अपवित्र वाणीहरूलाई पवित्र पार्ने दुष्प्रयास म गरिरहेको छु । यस सन्दर्भमा प्राचीन आचार्यहरूका भनाइलाई यहाँ उद्धरण गर्नु सान्दर्भिक ठान्दछु । भामतीकार वाचस्पति मिश्रले आफ्नू भामती टीकाको प्रारम्भ गर्दै लेख्नुभएको छ :–

आचार्यकृतिनिवेशनमप्यवधूतं वचोद्रस्मदादीनाम् ।
रथ्योदकमिव गङ्गाप्रवाहपातः पवित्रयति ॥

त्यसैगरेर शाङ्करभाष्यका रत्नप्रभाका टीकाकार स्वामी रामानन्दले त्यस्तै आशय प्रकट गर्नुभएको छ । जस्तै –

श्रीमच्छारीरकं भाष्यं प्राप्य वाक्शुद्धिमाप्नुयात् ।
इति श्रमो मे सफलो गङ्गा रथ्योदकं यथा ॥

आचार्यचरणहरूको पदचिह्नलाई अनुसरण गर्दै मैले पनि योभन्दा अघि शाङ्करभाष्यमा आधारित भएर ब्रह्मसूत्रसार र उपनिषत्सार लेखेर प्रकाशन गरिसकेको छु । यस कार्यबाट पनि मैले पूर्ण सन्तुष्टि प्राप्त गर्न नसकेको हुँदा भगत्पाद श्रीशङ्कराचार्यबाट प्रणीत ब्रह्मसूत्रको उपोद्घात अध्यासभाष्य, अथातो ब्रह्म जिज्ञासा, जन्माद्यस्य यतः, शास्त्रयोनित्वात् र तत्तुसमन्वयात् समेत चार सूत्रहरूको शाङ्करभाष्यको अक्षरशः नेपालीमा अनुवाद गर्दै आफ्नू अशुद्ध वाणीलाई शुद्ध पार्ने सत्प्रयास गरेको छु । जस्तै–

श्रीमत् शङ्करको भाष्य अध्यास चारसूत्रको ।
अवगाहनले मेरो होला कि ! शुद्धि चित्तको ॥

अध्यास भाष्य बुझ्न अत्यन्न कठिन हुने कुरा जिज्ञासु पाठकहरूले बुझ्नु भएकै हुनुपर्दछ । त्यसलाई केहीमात्रामा भए पनि सुगम होस् भन्ने दृष्टिकोणले मैले वाचस्पति मिश्रको भामती टीकालाई पनि सङ्क्षिप्तीकरण गरेर नेपालीमा दिएको छु ।

ब्रह्मसूत्रको अध्यास र चतुःसूत्रीको पाण्डुलिपि तयार भएपछि सो लिएर म आदरणीय डा.स्वामी रामानन्द गिरिज्यूका समक्ष आशीर्वचनका लागि पुगेको थिएँ । त्यो पाण्डुलिपि देखेपछि अत्यन्त खुशी भएर स्वामीज्यूले मलाई यस कार्यका लागि धन्यवाद दिनुभएको थियो । सिकारु विद्यार्थीका रूपमा मैले विगत वर्षहरूमा लेखेका ब्रह्मसूत्रसार, उपनिषत्सार समेतका ग्रन्थहरूप्रति पनि उहाँको अत्यन्त सकारात्मक भावना छ । मलाई बारम्बार लेखिरहन स्वामीज्यू प्रेरणा र प्रोत्साहन दिने गर्नुहुन्छ । प्रस्तुत “ब्रह्मसूत्रको अध्यास र चतुःसूत्री” को अनुवाद देखेपछि स्वामीज्यू झन् खुशी हुनुभएको थियो । यस ग्रन्थमा स्वामीज्यूको आशीर्वचनका लागि मैले अनुरोध गरेको थिएँ ।

मैले अनुरोध गरेपछि स्वामीज्यूले मेरो आग्रहलाई सहर्ष स्वीकार गरी अध्यासका बारेमा अत्यन्त विशद तथा विद्वत्तापूर्ण

अनुसन्धानात्मक आशीर्वादात्मक सम्मति 'अद्वैतवेदान्तदर्शनसम्मत अध्यासस्वरूपविवेचन' दिनुभएकोमा म स्वामीज्यूप्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । यसबाट मैले गरेको प्रयासलाई बल प्राप्त भएको छ । अत्यन्त दुरूह अध्यासमा नयाँ आयाम र प्रकाश प्राप्त भएको छ । यस गहन तथा अमूल्य सम्मतिका लागि म फेरि स्वामीज्यूमा हार्दिक कृतज्ञता अर्पण गर्दछु ।

वस्तुतः मेरो प्रयास केवल बालप्रयास मात्र हो । स्वामीज्यूको शुभाशीर्वचनबाट यस बालप्रयासलाई ऊर्ध्वगामी प्रेरणा र ऊर्जा प्राप्त भएको छ । अध्यासका सम्बन्धमा स्वामीज्यूबाट प्राप्त सम्मतिमा कतिपय गहन विचारहरूका साथै केही महत्त्वपूर्ण पारिभासिक शब्दावली र लक्षणहरू पनि सम्मिलित भएका छन् । त्यसबाट दुर्बोध अध्यास बुझ्न केही सुगम भएको मैले महसूस गरेको छु । जस्तै – 'अधिकृत्य आस्ते वस्त्वन्तरं अधिकृत्य प्रकाशते' 'सत्यानृतमिथुनीकरण लक्षणोद्रध्यासः' 'सामान्यतः ज्ञाते विशेषतः अज्ञाते वस्तुनि भ्रमो भवति' 'अधिष्ठानसमसत्ताकस्य अवभासः अध्यासः' 'यद् यद् अध्यस्तं तत् तत् मिथ्या' इत्यादि ।

अन्त्यमा सम्पादनमा यथाशक्य सहयोग पुऱ्याउने श्रीविश्वनाथ रूपाखेती र कम्प्युटर उत्टङ्कण गर्ने श्रीखड्गप्रसाद खनाललाई धन्यवाद दिन्छु । प्रकाशनको गुरुतर अभिभारा लिइदिनुभएकोमा रत्नपुस्तक भण्डारका प्रोपराइटर श्रीरमेशश्रेष्ठज्यूप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु ।

२०६८ पुत्रदा एकादशी

विनीत –
शरत्कुमार भट्टराई

फेरि भन्नुपर्दा

केही वर्षदेखि लौकिक साहित्यको साटो अद्वैतवेदान्तपरक ग्रन्थहरूको लेखन र प्रकाशनसमेत गर्दै आएको कुरा मैले निवेदन गरिरहनुपर्ला जस्तो लाग्दैन। गत वर्ष अर्थात् वि.सं.२०६८ सालमा श्रीशङ्कराचार्यले ब्रह्मसूत्रको उपोद्घातका रूपमा प्रणयन गर्नुभएको अध्यास, अध्यासको भामतीटीका र चतुःसूत्रीको शाङ्करभाष्यको नेपाली अनुवाद प्रकाशित भएको थियो। यो वर्ष धेरै मुमुक्षु जिज्ञासु पाठकहरूको आग्रह र जिज्ञासासमेत भएको हुँदा सङ्क्षिप्तीकरण गरी परिमार्जितरूपमा अध्यासको नामबाट प्रकाशित गर्ने काम गरिएको छ। वस्तुतः अद्वैतवेदान्तमा जिज्ञासा राख्ने र मुमुक्षामा प्रवृत्त भएका पाठकहरूले अध्यासको बारेमा ज्ञान नगरीकन वेदान्तको गहन विषयमा प्रविष्ठ हुननसक्ने कुरा सिद्ध छ। सोही कुरालाई हृदयङ्गम गरी मैले यसलाई सकेसम्म सरल र प्राञ्जल भाषामा मुमुक्षु पाठकहरूका समक्ष ल्याउने प्रयास गरेको हुँ। डा. स्वामी श्री १००८ रामानन्द गिरिज्यूको बारम्बारको प्रेरणाले पनि अद्वैतपरक ग्रन्थहरूको लेखन र प्रकाशनमा म प्रवृत्त हुन सकिरहेको छु। यसका लागि म स्वामीज्यूमा हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु। अरू कुरा यसै ग्रन्थमा प्रकाशित स्वामीज्यूका दुईपटकका शुभाशीर्युक्त शुभकामनाबाट अवगत हुने नै छ। अध्यासको बारेमा म धेरै निवेदन नगरौँ। स्वामीज्यूको मन्तव्यबाट र अध्यासको अनुवादबाट विज्ञ पाठकहरूले अवगत गर्नु नै हुनेछ। धन्यवाद!

शुभविजयादशमी, २०६९

विनीत –
शरत्कुमार भट्टराई
विजयचोक, प्रयागमार्ग, बत्तीसपुतली, काठमाडौँ।

१२. अद्वैतसिद्धिको भूमिका

अद्वैतवादमा छ्यापे द्वैतीले जुन दूषण ।
धोएर सब ती दोष बनाई शुद्ध भूषण ॥

दिए यो जसले सिद्धि फँ्याकी जालो असत्यको ।
गर्छौं हृदयमा ध्यान उनै परमसत्यको ॥

अद्वैतवेदान्तका मूर्धन्य विद्वान् स्वामी श्रीमधुसूदन सरस्वती लोकोत्तर प्रतिभाले सम्पन्न व्यक्ति हुनुहुन्थ्यो । उहाँ अद्वैतमार्गका साथै भक्तिमार्गका पनि निष्णात मनीषी हुनुहुन्थ्यो भन्ने कुरा उहाँका अद्वैतसिद्धि र भक्तिरसायनजस्ता उत्कृष्ट ग्रन्थहरूबाट थाहा हुन्छ । उहाँको जन्म सन् १५४० मा भारतको बङ्गालप्रदेशको फरीदपुर जिल्लाअन्तर्गत पोटालीपाडा प्रगण्डामा एक नैष्ठिक ब्राह्मणपरिवारमा भयो । उहाँका पिताको नाम प्रमोद पुरन्दराचार्य थियो । उहाँ एक तपस्वी तथा विद्वान् व्यक्ति हुनुहुन्थ्यो । उहाँका चार भाइ छोराहरूमध्ये श्रीमधुसूदन सरस्वती साँहिला छोरा हुनुहुन्थ्यो । उहाँको न्वारानको नाम कमलजनयन थियो । श्रीमधुसूदन सरस्वतीको शुरुको पढाइ बङ्गालको नवद्वीपमा नै त्यस समयका न्यायका प्रसिद्ध विद्वान् श्रीमथुरानाथ तर्कवागीशसँग भयो । तर्कवागीशसँग न्यायशास्त्र पढेपछि श्रीमधुसूदन सरस्वती वाराणसी जानुभयो । त्यहाँ गएपछि श्रीविश्वेश्वर सरस्वतीसँग उहाँले अद्वैतवेदान्तको अध्ययन गर्नुभयो र उहाँबाटै संन्यास पनि ग्रहण गर्नुभयो । त्यसपछि कमलजनयन स्वामी श्रीमधुसूदन सरस्वतीका नामबाट अद्वैतवेदान्तको आकाशमा उदित हुनुभयो । श्रीमधुसूदन सरस्वतीले आफ्नो यसै अद्वैतसिद्धिको मङ्गलाचरणको दोस्रो श्लोकमा “श्रीरामविश्वेश्वरः...” भनेर आफ्ना गुरु श्रीविश्वेश्वर सरस्वतीको नाम अत्यन्त आदरका साथ उल्लेख

गर्नुभएको छ। यसका अतिरिक्त आफ्ना अन्य ग्रन्थहरूमा पनि धेरै ठाउँमा श्लोकबद्ध गरेर गुरुको स्तुति गर्नुभएको छ। जस्तै :–

मामक्षरं यः परमक्षरं हि परोपदेशेन चिदक्षरेण ।
चकार विभ्रान्त्यपनोदविद्यस्तं काशिराजं गुरुराजमीडे ॥

उहाँले आफ्ना सम्बन्धमा पनि अद्वैतसिद्धिनामक ग्रन्थका शुरुमा नै लेख्नुभएको छ :–

श्रद्धाधनेन मुनिना मधुसूदनेन
सङ्गृह्य शास्त्रनिचयं रचितातियत्नात् ।
बोधाय वादि विजयाय च सत्वराणा–
मद्वैतसिद्धिरियमस्तु मुदे बुधानाम् ॥

अद्वैतसिद्धिको प्रणयन स्वामी श्रीमधुसूदन सरस्वतीबाट कुन सन्दर्भमा भएको थियो र त्यसको उद्देश्य के थियो भन्ने आदि समेतका सम्बन्धमा तल उल्लेख गरिनेछ । यहाँ उहाँका केही महत्वपूर्ण ग्रन्थहरूको नाम उल्लेख गर्नु प्रासङ्गिक ठान्दछु । जो यसप्रकार छन् १.अद्वैतसिद्धि, २.सिद्धान्तबिन्दु, ३.गूढार्थदीपिका (श्रीमद्भगवद्गीताको टीका) ४.भक्तिरसायन अथवा भगवद्भक्तिरसायन,५.शिवमहिम्न-स्तोत्रव्याख्या,६.वेदान्तकल्पलतिका, ७.अद्वैतरत्नरक्षण, ८.सारसङ्ग्रह, ९.वेदस्तुतिटीका, १०.हरिलीलाविवेक, ११.परमहंसप्रिया, १२.कृष्ण-कुतूहलनाटक, १३.आत्मबोधटीका, १४.ईश्वरप्रतिपत्तिप्रकाश र अन्य ग्रन्थहरू।

अद्वैतवेदान्तका साथै भक्तिमार्गका पनि अद्वितीय विद्वान् श्रीमधुसूदन सरस्वती संस्कृतजगत्का एक मूर्धन्य व्यक्तित्व भएको कुरा विवादरहित छ । रामचरितमानसका रचयिता गोस्वामी श्रीतुलसीदासलाई उहाँको समकालीन मानिएको छ । यी दुई

विद्वान्हरू समकालीनमात्र थिएनन् बरू दुवै विद्वान्हरूका बीचमा घनिष्ट मित्रतापनि थियो । यसको प्रमाणका रूपमा त्यस समयमा रामायणलाई भाषामा रूपान्तरण गरेको हुँदा त्यस बेलाका सम्पूर्ण संस्कृतका विद्वान्हरूले श्रीतुलसीदासको घोर विरोध गरेका थिए । यसै कुरालाई लिएर श्रीतुलसीदासले श्रीमधुसूदन सरस्वतीलाई पत्र लेख्नुभयो । जस्तै –

हरिहरयश सुरनरगिरा वरणहिँ सन्त सुजान ।
हाँडी हाटक चारु रुचि राँधे स्वाद समान ॥

अर्थात् जस्तै सुन अथवा माटाका हाँडीमा पकाएको भातमा समेत कुनै स्वाद फरक पर्दैन । त्यस्तै भगवान्को गुणगान संस्कृतमा अथवा भाषामा गरे पनि त्यसको भाव, अर्थ र प्रभावमा समेत कुनै फरक पर्दैन । यसको जबाफमा श्रीमधुसूदन सरस्वतीले श्रीतुलसीदासको प्रशंसा गर्दै संस्कृत भाषामा उत्तरपत्र लेख्नुभयो । जस्तै –

परमानन्दपत्रोद्रयं जङ्गमस्तुलसीतरुः ।
कवितामञ्जरी तस्य रामभ्रमरभूषिता ॥

अर्थात् तुलसीदास एउटा यस्ता हिँड्ने डुल्ने तुलसीका वृक्ष हुन् जसको कवितारूपी मञ्जरी रामरूपी भमराबाट सुशोभित भएको छ ।

श्रीमधुसूदन सरस्वतीको नाम अकबरको समयमा अबुलफल्ज (सन् १५९८) ले तयार गरेको आईने अकबरीमा अरू विद्वान्का साथ उल्लेख भएको पाइन्छ । किंवदन्ती अनुसार श्रीमधुसूदन सरस्वतीको घनिष्ट सम्बन्ध अकबरका अर्थमन्त्री टोडर मलसँग थियो । एक पटक विद्वान् श्रीमधुसूदन सरस्वतीलाई उनको विद्वत्ताबाट प्रभावित भएर बादशाहा अकबरले वाराणसीबाट दिल्लीमा सम्मानका लागि बोलाएका थिए । उहाँका सम्मानमा एउटा विशाल विद्वत्सभाको आयोजना गरियो । सभाको सभापतित्व विद्वान् श्रीमधुसूदन सरस्वतीबाटै भयो । उहाँको विद्वत्ताबाट प्रभावित भएर त्यस

सभामा बादशाहा अकबर र सम्पूर्ण सभासद्समेतले सर्वसम्मतिबाट श्रीमधुसूदन सरस्वतीलाई अभिनन्दन गरे । जुन अभिनन्दनपत्र यसप्रकार छ –

वेत्ति पारं सरस्वत्या मधुसूदनसरस्वती ।
मधुसूदनसरस्वत्याः पारं वेत्ति सरस्वती ॥

यी माथि उल्लेख भएका शब्दावलीहरूद्वारा उहाँको प्रशंसा गरियो। श्रीमधुसूदन सरस्वती त्यस समयका कति ठूला विद्वान् हुनुहुन्थ्यो भन्ने कुरा यसबाट पनि थाहा हुन्छ। स्वामी श्रीमधुसूदन सरस्वतीले लेख्नुभएका थुप्रै महत्त्वपूर्ण ग्रन्थहरू छन् । तिनमा अद्वैतवेदान्तपरक अद्वैतसिद्धिग्रन्थ पनि एक हो। यो ग्रन्थ नव्यन्यायको शैलीमा लेखिएको आजसम्मको सबैभन्दा प्रौढ र दुरूह ग्रन्थ हो। केही विद्वान्हरूको भनाइ अनुसार अद्वैतसिद्धि कुनै खास मौलिक ग्रन्थ नभएर अद्वैतवेदान्तका विरुद्धमा व्यासराज तीर्थद्वारा लेखिएको न्यायामृतग्रन्थको आमूलचूल आनुपूर्वी खण्डन ग्रन्थ हो। अद्वैसिद्धिग्रन्थको प्रतिपादनशैली अत्यन्त सुदृढ, परिष्कृत, वैदूष्यपूर्ण र प्राञ्जलसमेत भएको हुँदा सामान्य व्यक्तिले यस ग्रन्थलाई व्यासराज तीर्थको ग्रन्थ न्यायामृतको खण्डन गर्न लेखिएको ग्रन्थ हो भनेर पत्तो लगाउन सक्तैन। श्रीगौडब्रह्मानन्द स्वामीले अद्वैतसिद्धिको टीका लघुचन्द्रिकामा कहींकहीं व्यासराजको न्यायामृतग्रन्थको उल्लेख गर्नुभएको छ। किन्तु अद्वैतसिद्धिग्रन्थको मूलमा भने कहीं पनि न्यायामृतग्रन्थको उल्लेख श्रीमधुसूदन सरस्वतीले गर्नुभएको छैन । अद्वैतदर्शनको विशाल परिवारमा यस प्रकारको प्रमेयबहुल, परिष्कृत तथा सुदृढ प्रक्रियायुक्त अरू ग्रन्थ देखिँदैनन् । अद्वैतवेदान्तको संसारमा यो अद्वैतसिद्धिग्रन्थ वास्तवमा महासागर नै हो भन्दा कुनै अत्युक्ति हुँदैन।

अद्वैतसिद्धिग्रन्थको प्रतिपादन शैली नितान्त प्राञ्जल र परिष्कृतसमेत छ । भाषामा कहीं कतै पनि सभ्यता र वादको

मर्यादालाई उल्लङ्घन गरेको पाईदैन। न्यायामृतग्रन्थमा जस्तो कटु भाषा यसमा श्रीमधुसूदन सरस्वतीले प्रयोग गर्नुभएको छैन । यस सम्बन्धमा अगाडि अद्वैतसिद्धिग्रन्थका रचनाकार स्वामी श्रीमधुसूदन सरस्वती र न्यायामृतग्रन्थका रचयिता श्रीव्यासराज तीर्थले प्रयोग गर्नुभएको भाषा, तर्क र शैलीसमेतका बारेमा सङ्क्षिप्त तुलनात्मक समीक्षा प्रस्तुत गरिने छ।

वास्तवमा माध्वसम्प्रदायका प्रखर विद्वान् श्रीव्यासराज तीर्थले आफ्नू न्यायामृतम् भन्ने दार्शनिकग्रन्थमा अद्वैत वेदान्तमा प्रतिपादित कैयौँ मूल सिद्धान्तहरूलाई अत्यन्त तर्क र प्रमाणका साथ खण्डन गर्दै द्वैतसिद्धान्तको अत्यन्त सुदृढताका साथ स्थापना गर्नुभएको छ। माध्वसम्प्रदायका विद्वत्परम्परामा श्रीव्यासराज तीर्थको ठूलो स्थान छ। जब द्वैतको विशाल आकाशमा द्वैतको एकक्षत्र आधिपत्यलाई चिर्दै अद्वैतसिद्धान्त उद्भासित भएको थियो । त्यसैबेलादेखि नै अद्वैत र द्वैत सम्प्रदायका आचार्यहरूमा एक अर्काका सिद्धान्तको खण्डन र मण्डन गर्दै विभिन्न ग्रन्थहरूको रचना गर्नु एक किसिमको परम्परा नै चल्यो।

आद्यजगद्गुरु श्रीशङ्कराचार्यभन्दा पूर्ववर्ती विद्वान् भर्तृप्रपञ्च लगायत अन्य दर्शनका विभिन्न विद्वान्हरूका अद्वैतविरोधी तर्कहरूलाई सप्रमाण सशक्तरूपमा खण्डन गर्दै आफ्नू अद्वैतपरक सिद्धान्तलाई स्थापना गर्न प्रस्थानत्रयीमा आफ्नो अत्यन्त ओजस्वी भाष्य लेख्नु भएपछि सारा अद्वैत विरोधी दर्शनहरू चक्रव्यूह निर्माण गरेर अद्वैतवेदान्तमाथि आइलागे। अझ यसमा खास गरेर द्वैतमत निराकरणका लागि श्रीशङ्कराचार्यले ब्रह्मसूत्र भाष्यमा उल्लेख गर्नुभएको "यद्यपीदं वेदान्तवाक्यानामैदम्पर्यं निरूपयितुं शास्त्रं प्रवृतं न तर्कशास्त्रवत्केवलाभिर्युक्तिभिः कञ्चित्सिद्धान्तं साधयितुं दूषयितुं वा प्रवृत्तम्, तथापि वेदान्तवाक्यानि वाचक्षाणैः सम्यग्दर्शनप्रतिपक्ष-

भूतानि साङ्ख्यादिदर्शनानि निराकरणीयानि (ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् २।२।१।१)" भन्ने भनाइ प्रतिपक्षका लागि गम्भीर चुनौती भयो । यसबाट द्वैतवादको साम्राज्य खडा गर्न खोज्ने आचार्यहरूमा खलबली पैदा भयो। वाग्युद्ध र शास्त्रार्थको परम्परा शुरु भयो। यसको खण्डन र मण्डनमा कैयौँ ग्रन्थहरूको सिर्जना गरियो। यसै सन्दर्भमा विशिष्टाद्वैत सम्प्रदायका विशिष्ट विद्वान् श्रीवेङ्कटनाथ वेदान्तदेशिक (सन् १२६९–१३६९) ले आफ्नू कलम चलाउनु भयो । तीमध्ये सन् १९५६ मा श्रीअनन्तकृष्ण शास्त्रीले "शतदूषणी"लाई आनुपूर्वी समीक्षा गर्दै "शतभूषणी" ग्रन्थ प्रकाशन गर्नुभयो । यसै क्रममा पक्षविपक्षमा धेरै विद्वान्हरूले आफूलाई अघि सार्नुभएको देखिन्छ। श्रीचित्सुखाचार्यले शाङ्करपरम्परालाई अगाडि बढाउँदै ब्रह्मसूत्रका समन्वय, अविरोध, साधन र फलका क्रमले नै चार अध्याय भएको चित्सुखीग्रन्थ (तत्त्वप्रदीपिका) प्रणयन गर्नुभयो ।

यसरी अद्वैत र द्वैतका सम्बन्धमा आफ्नाआफ्ना सम्प्रदायका आचार्यहरूले विद्वत्तापूर्ण ग्रन्थहरूको निर्माण गरेको देखिन्छ । चित्सुखीको प्रणयनपछि चित्सुखीकै शैली टिपेर माध्वसम्प्रदायका विद्वान् श्रीव्यासराज तीर्थले अद्वैतवेदान्तको विरूद्धमा प्रतिपक्षता प्रदर्शन गर्दै अत्यन्त प्रौढ नव्यन्यायका भाषामा अद्वैत वेदान्तका प्रमुख सिद्धान्तहरूलाई खण्डन गर्नुभयो । तिनै खण्डन गरिएका सिद्धान्तहरूलाई न्यायामृतकै शैलीमा उस्तै भाषामा तर विनालाञ्छना, विनाकटुता र अत्यन्त शिष्ट भाषामा श्रीमधुसूदन सरस्वतीले त्यसलाई खण्डन गरेर अद्वैतवेदान्तको सिद्धान्तलाई सौम्यरूपमा स्थापना गर्नुभयो छ । सर्वप्रथम न्यायामृताकारका केही उदाहरण यहाँ दिइन्छ। जस्तै –

१. प्रपञ्चमिथ्यात्ववाद :–

न्यायामृतकारले मिथ्यात्त्वका पाँच लक्षणहरूमाथि विचार

गर्नुभएको छ। ती पाँच लक्षणहरूमध्ये प्रथम लक्षण श्रीपद्मपादाचार्य, द्वितीय र तृतीय श्रीप्रकाशात्ममुनि, चतुर्थ श्रीचित्सुखाचार्य तथा पाँचौँ श्रीआन्दबोधबाट लिइएका छन् । यस सम्बन्धमा श्रीगौडब्रह्मानन्दले लेख्नुभएको छ। जस्तै –

आद्यं स्यात्पञ्चपाद्युक्तं ततो विवरणोदिते ।
चित्सुखीयं चतुर्थं स्यादन्त्यमानन्दबोधजम् ॥

(क) सत्त्वासत्त्वानधिकरणत्त्वम् :– यस लक्षणमा न्यायामृतकारले ३ विकल्पहरू उठाउनु भएको छ :– (१) सत्त्वविशिष्टासत्त्वाभाव, (२) सत्त्वात्यन्ताभाव र असत्त्वात्यन्ताभावरूप दुईथरी धर्मको आधारता । (३) सत्त्वात्यन्ताभावविशिष्ट असत्वात्यन्ताभावरूप एक धर्मको आधारता।

यी तीनै पक्षमा उहाँले दोष देखाउनु भएको छ । जस्तै, (क) माध्वमतानुसार यिनमा सिद्धसाधनता देखिन्छ । किनभने माध्वसिद्धान्तमा प्रपञ्च केवल सद्रूप मानिन्छ। यसकारण प्रपञ्चमा सत्त्वविशिष्ट असत्त्वको अभाव सहजसिद्ध छ। (ख) सत्त्वात्यन्ताभाव र असत्त्वात्यन्ताभाव, यी दुई एकै ठाउँमा रहन सक्तैनन् । किनभने सत्त्वात्यन्ताभावको अर्थ असत्त्व हुन्छ र असत्त्वात्यन्ताभावको अर्थ सत्त्व हुन्छ । यसकारण यी दुवै एकै ठाउँमा रहन अत्यन्त असम्भव छ । (ग) तेस्रो विकल्पमा पनि व्याघातदोष देखिन्छ । किनभने एउटै आधारमा रहने दुई पदार्थहरूमा एक पदार्थभन्दा दोस्रो पदार्थलाई विशिष्ट मानिन्छ । तर यहाँ सत्वाभाव र असत्त्वाभाव जब एकै आधारमा रहन सक्तैनन् त्यस अवस्थामा सत्त्वाभावविशिष्ट असत्त्वाभाव कसरी सम्भव छ ?

अब व्यासराजतीर्थको पूर्वपक्षलाई खण्डन गर्दै अद्वैतसिद्धिकार स्वामीश्रीमधुसूदनसरस्वतीलेदोस्रोरतेस्रोविकल्पकोनिर्दोषतास्थापित गर्नुभएको प्रसङ्ग यहाँ दर्शाइन्छ। स्वामी श्रीमधुसूदन सरस्वतीले “स

त्वात्यन्ताभावासत्त्वात्यन्ताभावरूपधर्मद्वय विवक्षायां दोषाभावात्" । अर्थात् सत्त्व र असत्त्व दुवै धर्म एक अर्काका अभाव नभएर दुबै नै स्वतन्त्र भावरूप धर्म हुन् भनेर उल्लेख गर्नुभएको छ। उहाँको भनाइ अनुसार सत्त्वको लक्षण हो, त्रिकालाबाध्यत्व र असत्त्वको लक्षण हो, "क्वचिदपि उपाधौ सत्त्वेन प्रतीयमानत्वानिधिकरणत्व" । अर्थात् खपुष्पादिमा असत्त्व रहन्छ र ब्रह्ममा सत्त्व रहन्छ। प्रपञ्चमा भने सत्त्व असत्त्व दुबैको अभाव छ। माध्वमतानुसार पनि त्रिकालाबाध्यत्वरूप सत्त्व प्रपञ्चमा सिद्ध हुनसक्तैन । त्यसकारण प्रपञ्चमा सत्त्वाभाव रहनुमा मध्वमतावलम्बीलाई आपत्ति नहुनु पर्ने हो । असत्त्वाभावता माध्वहरूले स्वीकार गरेकै सिद्धान्त हुँदै हो । त्यस कारण सत्त्व र असत्त्वका दुईथरी अभाव अथवा ती दुईमा एउटाको अभावले विशिष्ट अपर अभाव रहनु व्याहत अथवा विरूद्ध हुनसक्तैन ।

२. त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वम् :–

यस लक्षणका सम्बन्धमा त्रैकालिकनिषेधलाई लिएर न्यायामृतकारले ३ विकल्प उठाएर तिनमा दोष पनि देखाएका छन् "त्रैकालिकस्य निषेधस्य तात्त्विकत्वे अद्वैत हानिः, प्रातिभासिकत्वे सिद्धसाधनाद्व्यावहारिकत्वेद्रपि तस्य बाध्यत्वेन तात्त्विकसत्त्वाविरो धित्वेनार्थन्तरात्" । अर्थात् ब्रह्ममा प्रपञ्चको त्रैकालिक अभाव यदि ब्रह्मकै सरह तात्त्विक मान्ने हो भने तब अद्वैतको हानि होला । प्रपञ्चको वास्तविक अभाव नमानेर प्रातिभासिक अभाव मानेको खण्डमा त माध्वमतावलम्बीहरूलाई पनि अभीष्ट नै हुन्छ । त्यसै प्रकारले प्रपञ्चको व्यावहारिक अभाव पनि वस्तुतः बाधित नै हुन्छ। त्यसकारण बाधित अभावको प्रतियोगिता प्रपञ्चमा मानेको खण्डमा वास्तविक सत्ताको अपहार हुँदैन । अतः सिद्धसाधनता र अर्थान्तर ता दोष हुन्छ ।

अद्वैतसिद्धिकार स्वामी मधुसूदन सरस्वतीले उक्त निषेधलाई सही माने तापनि उहाँले अद्वैतको हानि नहुनुको साथै ब्रह्मरूप नै रहने कुरामा जोड दिनुभएको छ।

३. ज्ञाननिवर्त्यत्वम् :–

यस सम्बन्धमा न्यायामृतकार व्यासराजको भनाइ यस प्रकार छ ?– अतीत घटादिमा यो लक्षण अव्याप्त छ। किनभने यो ज्ञानद्वारा निवृत्त नभएर मुद्गरपातादिकाद्वारा ध्वस्त हुन्छ। अर्को कुरा, ज्ञानगत "निवर्तकता ज्ञानत्वेन विवक्षित" हुन्छ कि ? ज्ञानत्वव्याप्य धर्मले विवक्षित हुन्छ ? प्रथम पक्ष मानेमा शुक्तिरजतादिमा अव्याप्ति हुन्छ। किनभने त्यसको शुक्तिज्ञानमा निवर्तकता अधिष्ठान साक्षात्कारत्वेन हुन्छ तर ज्ञानत्वेन हुँदैन। दोस्रो पक्षलाई लिने हो भने, संस्कारमा अतिव्याप्ति हुन्छ। किनभने त्यसको निवर्तकता स्मृतिरूप ज्ञानमा ज्ञानत्वव्याप्य स्मृतित्वेन हुन्छ।

अद्वैतसिद्धिकार स्वामी मधुसूदन सरस्वतीले यी सबै विकल्पहरूबाट पर हटेर नयाँ मार्ग खोज्नुभएको छ। जस्तै "ज्ञानप्रयुक्तावस्थिति-सामान्यविरहप्रतियोगित्वं हि ज्ञाननिवर्त्यत्वम्" मायादि अनादि पदार्थहरूको निवृत्ति पनि आत्मज्ञानबाट नै हुन्छ। अतीत घटादिको निवृत्ति पनि ईश्वरीय ज्ञानबाट नै हुन्छ। किनभने ईश्वरको ज्ञान कार्यमात्रमा साधारण कारणका रूपमा मानिन्छ। अधिष्ठानसाक्षात्कारादि पनि ज्ञानकै समकक्षमा आउँछन्। उत्तर ज्ञानद्वारा पूर्व ज्ञानको जुन निवृत्ति हुन्छ, त्यो निवृत्ति सामान्य या अत्यन्त निवृत्तिका रूपमा हुँदैन। किनभने त्यो ज्ञान संस्कारादिका रूपले रही नै रहन्छ। त्यसकारणले अतिव्याप्ति पनि हुँदैन।

४. स्वाश्रयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् :–

यस लक्षणमा पनि न्यायामृतकारले अत्यन्ताभावको तात्त्विकतादिको पहिलेको जस्तै विकल्प उठाएर दोष देखाएका छन्। यसको उत्तर पनि अद्वैतसिद्धिकारले पहिलेजस्तै ब्रह्मनिष्ठ

प्रपञ्चको अत्यन्ताभाव तात्त्विक भएर पनि ब्रह्मभन्दा भिन्न भएको मानिदैन, त्यसकारण द्वैतापत्ति हुँदैन भनेर भनेका छन् ।

५. सदविविक्तत्वम् :-

न्यायामृतकारले यस पाँचौँ लक्षणमा सत्ताका लागि ३ विकल्पहरू उठाएर दोष देखाएका छन् । जस्तै- सत्ता जातिका आधारलाई सत् मानिने हो कि ? अथवा अबाध्य वस्तुलाई सत् मानिने हो ? अथवा ब्रह्मलाई सत् मानिने हो ? पहिलो कल्प मान्ने हो भने प्रपञ्चमा अव्याप्ति हुन्छ । किनभने सत्ता जाति त्यसमा मानिएको छ । त्यसकारण त्यो सत् हो, सद्विविक्त होइन । दोस्रो कल्प मान्ने हो भने मिथ्यात्वको स्वरूप पर्यवसित हुन्छ बाध्यत्व, त्यो प्रपञ्चमा सम्भव छैन । तेस्रो कल्पमा पनि ब्रह्मरूप सत् वस्तुको भेद प्रपञ्चमा सम्मत भएको कारण सिद्धसाधनता दोष रहन्छ ।

यहाँ पनि अद्वैतसिद्धिकारले सत्त्वको आफ्नै परिभाषा बनाएर न्यायामृतकारले उठाएका सबै दोषहरूलाई निराधार सिद्ध गर्नुभएको छ ।

६. प्रपञ्च सत्त्ववाद :-

'सन् घटः, सन् पटः' इत्यादि प्रत्यक्ष प्रतीतिकाद्वारा प्रपञ्चमा सत्त्व सिद्ध हुन्छ । त्यसकारण प्रपञ्चमा सत्त्वाभावरूप मिथ्यात्वको अनुमान हुनसक्तैन भनेर यस प्रकारको आरोप न्यायामृतकारले लगाए । सत्त्वलक्षणको जटिलताको जालमा परेर न्यायामृतकार हार्नुभयो । अद्वैतीहरूको 'कीदृक् सत्वं तवाभिमतम् ?' भन्ने प्रश्न उत्तरविहीन नै भएर रहेको छ । अन्त्यमा माध्ववादीले हार खाएर निम्नअनुसारको उत्तर दिएका थिए । जस्तै-

यादृशं ब्रह्मणः सत्त्वं तादृशं स्याज्जगत्यपि ।
तत्र स्यात्तदनिर्वाच्यं चेदिहापि तथास्तु नः ॥

अर्थात् अद्वैतवेदान्तीहरू ब्रह्ममा जस्तो सत्त्व मान्दछन्, त्यस्तै नै हामी माध्वमतावलम्बीहरू पनि सत्त्व मान्दछौँ । अद्वैतसिद्धिकार

त्यस प्रकारको उत्तरप्रति उपहास गर्दै भन्नुहुन्छ- "नूनं विवाहसमये कन्यायाः पित्रा निजगोत्रं पृष्टस्य 'यदेव भवतां गोत्रम्, तदेव ममापि गोत्रम्' इतिवदतो वरस्य भ्राता भवान् ।" अर्थात्, विवाहका समयमा कन्याका पिताले दुलाहासँग तपाईंको गोत्र के हो ? भनेर सोधेकोमा दुलाहाले 'जुन तपाईंको गोत्र हो, त्यही मेरो पनि गोत्र हो' भनेर उत्तर दिनु केवल मूर्खताको परिचायक मात्रै हुन आउँछ। किनभने समान गोत्रमा विवाह सम्बन्ध वैध मानिँदैन। त्यसप्रकार माध्वगणका 'यादृशं ब्रह्मणः सत्त्वं तादृशं स्याज्जगत्यपि' भनेर भन्नु सर्वथा अनुचित देखिन्छ। अत्यन्ताबाधितत्वरूप सत्त्व जगत्‌मा कहिल्यै सम्भव हुँदैन।

असत् प्रपञ्चमा अर्थक्रियाकारित्वः- जस्तै असत् रजतबाट सत्य गहनाहरूको निर्माण कहिल्यै पनि हुनसक्तैन। त्यसैगरेर दृश्यत्वादि असत्य हेतुबाट मिथ्यात्वको सिद्धि पनि हुनसक्तैन भनेर न्यायामृतकारले अद्वैतसिद्धिकारलाई आक्षेप लगाएका छन्। त्यसको उत्तरमा अद्वैतसिद्धिकारले वाचस्पति मिश्रको 'उत्पादका-प्रतिद्वन्द्वित्वात्' भन्ने शब्द नै दोहोऱ्याएर दृश्यत्वादि हेतुलाई आफूमा केवल व्यवहार कालाबाध्यत्व अपेक्षित छ र त्रिकालाबाध्यत्व छैन। अतः दृश्यत्वादिकाद्वारा प्रपञ्चगत त्रिकालाबाध्यत्वाभाव सिद्ध गर्नलाई कुनै प्रकारको पनि विरोध उपस्थित हुनसक्तैन। अर्थक्रियाकारिताका लागि वस्तुको पारमार्थिक सत् हुनु आवश्यक छैन। किनभने स्वप्नकालमा सधवा स्त्रीलाई देख्नु असत् भए पनि भावी सत्यशुभको सूचक मानिन्छ।

अविद्याको लक्षण

अविद्याका दुईथरी लक्षणहरू प्रसिद्ध छन्। (१) 'अनादिभाव-रूपत्वे सति ज्ञाननिवर्त्यत्वम्' र (२) 'भ्रमोपादानम्'। यी दुवैथरी लक्षणहरूलाई न्यायामृतकारले दूषित गरिदिनु भएको छ 'आद्यलक्षणे अव्याप्तिः सादिशुक्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञानानामनादित्वा-योगस्योक्तत्वात्। द्वितीयलक्षणेद्रपि यावन्ति ज्ञानानि तावन्त्यज्ञानानीति

मते अभ्रमपूर्वकप्रमानिवर्त्याज्ञाने अभावारोपनिवर्तकप्रमानिवर्तक-प्रमानिवर्त्याज्ञाने चाव्याप्तिः । यी दोषहरूलाई निराकरण गर्दै अद्वैतसिद्धिकार लेख्नु हुन्छ :- "रूप्योपादानाज्ञानमप्यनादि चैतन्या-श्रितत्वादनाद्यैव" अर्थात्, शुक्त्यादि सादि पदार्थहरूले अवच्छिन्न चैतन्यको आवरकीभूत अज्ञान पनि अनादि चैतन्यकै आश्रयमा रहने हुँदा त्यो पनि अनादि नै हो, सादि होइन । त्यसै गरी आकाशादि अनादि पदार्थ घटादिले अवच्छिन्न भएर पनि अनादि नै रहन्छन्, सादि हुँदैनन् । दोस्रो लक्षणको पनि व्यवस्था गर्दै सिद्धिकार लेख्नुहुन्छ- "इदं च लक्षणं विश्वभ्रमोपादानं मायाधिष्ठानं ब्रह्मेति पक्ष, न तु ब्रह्ममात्रोपादानत्वपक्ष ब्रह्मसहिताविद्योपादानत्वपक्षे वा, अतो ब्रह्मणि नातिव्याप्ति" । अर्थात्, विश्वविभ्रमको कारण अज्ञान या माया हो । मायाको विषयीभूत ब्रह्म विश्वको अधिष्ठान हो । यस सिद्धान्त अनुसार मायाको यो दोस्रो लक्षण गरिएको हो । त्यस कारणले पनि ब्रह्ममा उक्त लक्षण अतिव्याप्त हुँदैन ।

अविद्याभासकवाद

न्यायामृतकारले प्रश्न गरे :- के अविद्या शुद्ध चैतन्यवेद्य हो ? अथवा वृत्तिप्रतिबिम्बित चैतन्य वेद्य हो ? यदि प्रथम पक्ष मान्ने हो भने निर्दोष चैतन्यबाट प्रकाशित भएको कारण अविद्या पारमार्थिक हुनजान्छ। दोस्रो पक्ष मान्ने हो भने अविद्याको कहिले कहीँ अप्रतीतिको प्रसक्ति पनि आउन सक्तछ । यसको समाधान अद्वैतसिद्धिकारले यसरी गर्नुभएको छ- अविद्या साक्षिवेद्य हो, शुद्ध चैतन्यवेद्य होइन । किनभने शुद्ध चैतन्यलाई साक्षी नभनेर अविद्यावृत्तिमा प्रतिबिम्बित चैतन्यलाई साक्षी भनिन्छ । अविद्या शुद्ध चैतन्यद्वारा साक्षात् भासित नहुने हुँदा अविद्यामा पारमार्थिकत्वा-पत्ति आउन सक्तैन ।

अविद्याविषयक विचार

न्यायामृतकार स्वामी श्रीव्यासराज तीर्थले 'अविद्या विषयोद्रपि

दुर्वचः' (अविद्याको विषय भन्न नसकिने छ।) अज्ञान आवरणका आठ थरीका प्रयोजन छन् । जस्तै- (१) सिद्ध प्रकाशको लोप (२) असिद्ध प्रकाशको अनुत्पत्ति (३) विद्यमान प्रकाशको विषयका साथ असम्बन्ध (४) प्राकाट्य संज्ञक कार्यको प्रतिबन्ध (५) नास्ति न प्रकाशते भन्ने दोहोरो व्यवहार (६) अस्ति प्रकाशते भन्ने व्यवहारको अभाव (७) नास्ति न प्रकाशते भन्ने व्यवहारको अयोग्यता (८) अस्ति प्रकाशते भन्ने व्यवहारको योग्यता । घटादि परप्रकाश पदार्थहरूमा अपेक्षित प्रकाशको अभाव हुनु अथवा प्रकाशको अनुत्पत्ति हुनु । स्वयंप्रकाश चैतन्यमा यस प्रकारको अभाव रहँदैन । अतः आत्मामा प्रथम, द्वितीय र तृतीय कल्पको सम्भावना रहँदैन । प्राकाट्यरूप विषयगत धर्म भाट्टाभिमत भए पनि अद्वैतसम्मत होइन । यसकारण चारौँ विकल्प पनि निराधार हो । पाँचौँ कल्प स्वीकार गर्ने हो भने सुषुप्ति अवस्थामा 'न किञ्चिदवेदिषम्' भन्ने अनुभूति हुन नसक्ने हुन्छ । अज्ञानावस्थामा पनि आत्मस्वरूप अभिज्ञात्मक व्यवहार अद्वैत वेदान्तमा स्वीकार्य छ । अतः त्यसको अभाव आवरणको प्रयोजन हुनसक्तैन । ब्रह्मनिर्धर्मक भएको हुँदा ब्रह्ममा छैटौँ, सातौँ र आठौँ विकल्पहरू पनि लागू हुनसक्तैनन् भनेर पूर्वपक्षी न्यायामृतकार स्वामी श्रीव्यासराज तीर्थले अद्वैतवेदान्तको अविद्याविषयक सिद्धान्तमाथि आक्षेप गर्नु भएको छ ।

उक्त विषयमा अद्वैतसिद्धिकार स्वामी श्रीमधुसूदन सरस्वतीले उहाँको आक्षेपको प्रतिवाद गर्दै निम्न अनुसारको सङ्क्षिप्त विचार राख्नु भएको छ । 'अविद्या विषयोऽपि सुवचः' अर्थात् अविद्याको विषय भन्न सकिने छ । किनभने, अविद्याको विषय चिन्मात्र नै हो । आवरणका सम्बन्धमा माथि भनिएका विकल्पहरूको प्रयोजन जबसम्म ब्रह्मज्ञान हुँदैन तबसम्म रही नै रहन्छ । यससम्बन्धमा विवरणकारले पनि 'अज्ञानस्य चिन्मात्रमेव विषयः' अर्थात् अज्ञानको विषय चित्मात्रै हो भनेका छन् ।

उपर्युक्त सङ्क्षिप्त विवरण पाठकहरूको उत्सुकता बढाउने दृष्टिबाट मात्रै दिइएको हो । अद्वैतसिद्धिका बारेमा आद्योपान्त पढ्न भाषा, शैली, विषय र प्रस्तुतिका दृष्टिबाट समेत अत्यन्त दुरूह छ। यसलाई सीमित ज्ञानबाट सकेसम्म सरल बनाएर नेपाली भाषामा अनुवाद गरेर यो प्रथम खण्ड प्रस्तुत गरिएको छ। अनुवाद गर्न थालेपछि शुरुमा अत्यन्त मुश्किल भएर अनुवाद गर्न सक्दिन कि भन्ने लागेको थियो । किन्तु धैर्यधारणा गरेर विस्तारै अनुवाद गर्दैजाँदा अन्तःस्थ अन्तर्यामीको प्रेरणाले पछिपछि सजिलो हुँदै गयो। त्यसै अन्तरालमा गत २०६८ साल असोज ६ गते नेपालबाट म अष्ट्रेलिया गएँ । मेरो त्यस प्रवासका समयमा समय निकालेर यसको अनुवाद गर्नलाई अद्वैतसिद्धिग्रन्थ आफ्ना साथमा लिएर म गएँ। त्यता प्रस्थान गर्नुअघि मैले नेपालमै छँदा मङ्गलाचरण र ' मित्थ्यात्वेविप्रतिपत्तिप्रदर्शनं तत्प्रयोजनञ्च' सम्म मात्र नेपाली भाषामा अनुवाद गरेको थिएँ। त्यसपछिका परिच्छेदहरूमध्ये अष्ट्रेलियाको प्रवासको समय डेढमहिना भित्रमा नै 'दृश्यत्वहेतूपपत्तिः' सम्मको परिच्छेद पूरा गरेर फर्किने मेरो विचार थियो, तर त्यस परिच्छेदको केही अंश चाहिँ नेपाल फर्किने समयसम्ममा पनि पूरा हुन नसकेको हुँदा नेपाल फर्किने क्रममा जेटमा नै बसेर मैले पूरा गरेँ। लेखनको क्रमको अनुभव मैले मेरो तेस्रो अष्ट्रेलियायात्राको दैनिकीमा दिएको हुँदा यहाँ धेरै उल्लेख गरिनँ। यसका अरू खण्डहरू क्रमिक रूपमा लेखन र प्रकाशनसमेत गर्दैजाने प्रयास गरिनेछ।

यस अद्वैतसिद्धि ग्रन्थलाई पनि परवर्ती समयमा आएर बृहत्प्रस्थानत्रयी मध्येमा गणना गर्न थालिएको छ । अरू दुईओटा ग्रन्थहरूमा श्रीश्रीहर्षरचित खण्डनखण्डखाद्यम् ग्रन्थ र चित्सुखा-चार्यद्वारा रचित तत्त्वप्रदीपिका ग्रन्थलाई लिइन्छ । यी सबै ग्रन्थहरू अद्वैतवेदान्तको आचार्यपरीक्षामा राखिएका छन् ।

लघुप्रस्थानत्रयीमा भने आचार्यशङ्करद्वारा भाष्य गरिएका ब्रह्मसूत्र, उपनिषद् र श्रीमद्भगवद्गीता पर्दछन् । यी ग्रन्थहरू अद्वैतवेदान्तको शास्त्री-परीक्षाका लागि निर्धारण गरिएका छन् ।

नव्यन्यायका शैलीमा रचना गरिएका उपर्युक्त अद्वैतसिद्धिः, खण्डनखण्डखाद्यम् र तत्त्वप्रदीपिका अत्यन्त दुरूह ग्रन्थहरू मानिन्छन् । संस्कृत पढेका विद्वान्‌हरूले पनि विना गुरु पढ्न र बुझ्न खोज्नु अनाधिकार दुष्प्रयास गरेको ठहरिन्छ भने संस्कृत नपढेका सामान्य जिज्ञासु पाठकहरूका लागि त यी कति कठिन होलान्, सजिलै अनुमान गर्न सकिन्छ। यस्तो दुरूह बृहत्प्रस्थानत्रयी-मध्येको एक ग्रन्थ अद्वैतसिद्धि सामान्य मान्छेले पढ्ने त के कुरा नामसम्म पनि नसुनेको हुनसक्तछ। जुन जिज्ञासु मुमुक्षुले सुन्नुभएको छ र पढ्ने प्रयास गर्नुभएको छ भने पनि बुझ्न गाह्रो परेको हुनुपर्दछ। किनभने यसको शैली र प्रतिपाद्य विषयसमेत दुरूह भएका हुँदा यस्तो हुनु स्वभाविकै हो । यो ग्रन्थ माध्वसम्प्रदायका उद्भटविद्वान् व्यासराजतीर्थको न्यायामृतनामक ग्रन्थमा प्रतिपादित अद्वैतवेदान्तविरोधी अनर्गल कुराहरूलाई खण्डन गरेर श्रुतिप्रतिपादित शाश्वत अद्वैतसिद्धान्तलाई मण्डन गर्न नव्यन्यायकै शैलीमा लेखिएको यो अद्वितीयग्रन्थ अद्वैतसिद्धि हो । यस्तो उत्कृष्ट तथा दुरूह ग्रन्थलाई नेपाली भाषामा अनुवाद गर्ने प्रयास मैले जुन गरेँ यो मेरो दुष्प्रयास र धृष्टता मात्र हो भन्ने म ठान्दछु । मेरो यस धृष्टताबाट पनि जिज्ञासु पाठकहरू लाभान्वित हुन सक्नुभयो भने म आफूलाई धन्य सम्झनेछु ।

यस ग्रन्थको ग्राफिक्स डिजाइनसमेत गरेर सहयोग पुऱ्याउनुहुने श्रीखड्गप्रसाद खनाललाई पनि म हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।
ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु ।

२०६९ अक्षयतृतीया

विनीत–

शरत्कुमार भट्टराई

१३. अजातवादको भूमिका

अद्वैत वेदान्तको अध्ययनका सन्दर्भमा २०१८ सालमा लेखकले आदरणीय गुरु प्राध्यापक गोपालनिधि तिवारीज्यूबाट माण्डूक्योपनिषद् श्रवण गरेको थियो । परीक्षा उत्तीर्ण गरेपछि वेदान्तको श्रवण, मनन, निदिध्यासन गर्न छोडेर जीविकोपार्जनका लागि सरकारी सेवामा लेखक प्रविष्ट भयो । समयको तीन दशक लामु अवधिसम्म यतातिर सोच्ने अवकाशसम्म नपाएको लेखक सं. २०५० सालमा सरकारी सेवामा कार्यरत छँदाछँदै आफ्नू संस्कारअनुसार पुनः अद्वैतवेदान्तको श्रवण, मनन, निदिध्यासन र लेखनका साथै ब्रह्माभ्यासतर्फ प्रवृत्त हुन पुग्यो । तदुपरान्त यस दुई दशकको अन्तरालमा वेदान्तका गुरु, महात्मा, ज्ञानी संन्यासी र विद्वानूहरूबाट अद्वैतवेदान्तका गुह्य तथा महत्त्वपूर्ण सन्दर्भहरू सुन्ने र बुझ्ने अनुपम मौका लेखकले पायो । जसमा अद्वैतवेदान्तका अत्यन्त महत्त्वपूर्ण शास्त्रहरू माण्डूक्योपनिषद् र माण्डूक्यकारिका पनि पर्दछन् ।

माण्डूक्योपनिषद् १२ मन्त्रहरूमात्र भएको सङ्क्षिप्त उपनिषद् हो । यसको व्याख्याका रूपमा माण्डूक्यकारिका आएको देखिन्छ । जसमा आद्यजगद्गुरु श्रीशङ्कराचार्यको प्राञ्जल तथा विशद भाष्यसमेत छ । यसबाट उपनिषद् र कारिकाको समेत महत्त्व थाहा हुन्छ । माण्डूक्योपनिषद् अथर्ववेदीय ब्राह्मणभागअन्तर्गत पर्दछ । माण्डूक्य-कारिकाका लेखक गौडपादाचार्य श्रीशुकदेव स्वामीका शिष्य भएको भनाइ अद्वैतवेदान्तको [१]गुरूपरम्परामा पाइन्छ । उहाँका कारिकाहरू अद्वैतवेदान्तको परम्परामा अत्युत्तम मानिन्छन् र अरूहरूका लागि पनि आदरणीय देखिन्छन् । कारिकाहरू अत्यन्त

---

१. व्यासं शुकं गौडपदम् । – माण्डूक्योपनिषद्को भूमिकाबाट

उदात्त र मर्मस्पर्शी छन् । कविता र साहित्यका दृष्टिकोणले पनि यिनको ठूलो महत्त्व देखिन्छ । यी कारिकाहरू अद्वैतसिद्धान्तका आधारशिला मानिन्छन् । कारिकामा सङ्क्षेपमा साधन, सिद्धान्त, परमतनिराकरण र स्वमतप्रतिष्ठापन समेतको शास्त्रसम्मत र सयुक्तिक वर्णन पाइन्छ । यो ग्रन्थ जिज्ञासु मुमुक्षुका लागि अत्यन्त ग्रहणीय भएको कुरामा विद्वान्हरू एक मत देखिन्छन् ।

माण्डूक्यकारिकामा चारओटा प्रकरणहरू छन् । प्रथम आगमप्रकरणमा २९ कारिका, द्वितीय वैतथ्यप्रकरणमा ३८ कारिका, तेस्रो अद्वैतप्रकरणमा ४८ कारिका र चौथो अलातशान्तिप्रकरणमा १०० कारिका छन् । स्वरूपका दृष्टिकोणले स्वल्पकाय भए पनि सिद्धान्तका दृष्टिले यसको अत्यन्त ठूलो महत्त्व छ ।

प्रथम आगमप्रकरण हो । यसमा सम्पूर्ण माण्डूक्योपनिषद् र त्यसका व्याख्यात्मक कारिकाहरूका अतिरिक्त जगत् उत्पत्तिका धेरैथरी मतहरू देखाएर तिनको खण्डनसमेत गरिएको छ । अद्वैतसिद्धान्तअनुसार [२]पूर्णकाम भगवान्को सृष्टि गर्नुमा कुनै प्रयोजन छैन र यो चाहिँ उहाँको स्वभाव नै भएको हो भन्ने सिद्धान्त स्थापना कारिकामा गरिएको छ । त्यतिमात्रै होइन, यो जुन सृष्टिप्रपञ्च देखिन्छ त्यो वास्तविक नभएर भ्रमले देखा परेको भनिएको छ ।

अत्यन्त विश्लेषणात्मकरूपमा माण्डूक्योपनिषद्मा ओङ्कारका तीन मात्रा 'अ', 'उ' र 'म्' द्वारा स्थूल, सूक्ष्म र कारणशरीरका व्यष्टिअभिमानी विश्व, तैजस र प्राज्ञको वर्णन गरिएको छ, त्यसैगरेर समष्टिअभिमानी वैश्वानर, हिरण्यगर्भ र ईश्वरका साथ अभेदरूपमा पनि वर्णन गरिएको छ । यिनीहरूको अभिव्यक्तिका अवस्थाहरूको पनि वर्णन गरिएको छ । जसमा क्रमिकरूपमा जाग्रत्, स्वप्न र सुषुप्ति अवस्थाहरू पर्दछन् । यिनीहरूका भोग स्थूल, सूक्ष्म र आनन्द

---

२ देवस्यैष स्वभावोद्रयमाप्तकामस्य का स्पृहा । – माण्डूक्यकारिका १।९

क्रमैसँग हुन्छन् । यी सबैमा अनुस्यूत भएर चेतनतत्त्व रहेको छ । यही नै सबैको अधिष्ठान हो र यही साक्षी पनि हो । यसै साक्षीलाई उपनिषद्‌ले ओङ्कारको चतुर्थपाद अमात्र भनेको छ। यसैलाई तुरीय आत्माका रूपमा वर्णन गरिएको छ।

तुरीय आत्मा नित्य, शुद्ध, आनन्दरूप, सर्वात्मा र सर्वसाक्षी हो । ऊ प्रकाशस्वरूप हो जसमा अन्यथाग्रहणरूप स्वप्न र तत्त्व अग्रहणरूप सुषुप्तिको सर्वथा अभाव छ । जुन समयमा [३]अनादि मायाद्वारा सुतेको जीव जागा हुन्छ त्यसै समयमा उसलाई अजन्मा, स्वप्न र निद्राबाट रहित यस अद्वैततत्त्वको बोध हुन्छ।

उपर्युक्त अनुसार आगमप्रकरणमा वस्तुको निर्देशन गरेर जीव र ब्रह्मको एकता र प्रपञ्चलाई मायामय भनेर प्रतिपादन गरिएको छ। दोस्रो वैतथ्यप्रकरणमा त्यसलाई युक्ति र उपपत्तिपूर्वक पुष्ट गरिएको छ। धेरैथरी युक्तिहरू दिएर सपनालाई मिथ्या भनेर सिद्ध गरिएको छ। यसैका आधारमा जाग्रत्कालीन दृश्यलाई पनि मिथ्या भनेर प्रतिपादन गरिएको छ। यसका साक्षीका रूपमा कुनै शाश्वत तथा अविनाशी चेतनतत्त्वको विद्यमानता हुनु आवश्यक छ, अन्यथा यो भनाइ कोरा कपोलकल्पना मात्र ठहरिने छ र अन्ततोगत्वा वैनाशिकको प्रलाप जस्तै ठहरिने छ । अतः यस्तो नभएर अद्वैत वेदान्तमा यो जाग्रत्, स्वप्न र सुषुप्तिसमेत सम्पूर्ण प्रपञ्च स्वयं प्रकाश आत्मा आफ्ना [४]मायाद्वारा स्वयं नै कल्पना गर्दछन् र उनै परमब्रह्म सबै सांसारिक प्रपञ्च र भेदलाई समेत जान्दछन् भन्दै गौडपादाचार्यले यही नै वेदान्तको निश्चय हो भन्नुभएको छ।

उपर्युक्त अनुसार यसमा प्रपञ्चको प्रतीति मायाकै कारण भएको भनेर प्रतिपादन गरिएको छ। यसै मायाबाट नै भेदको प्रतीति हुन्छ।

---

३ अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते ।
अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा ॥ – माण्डूक्यकारिका १।१६

मायाको परिचय दिँदै मायालाई न सत्, न असत्, न सदसत्, न भिन्न, न अभिन्न, न भिन्नाभिन्न, न सावयव, न निरवयव र न उभयरूप नै हो भनिएको छ। वास्तवमा आफ्नू निजी स्वरूपको विस्मृति माया हो भनिएको छ। स्वरूपज्ञान वा स्वस्वरूपानुभूतिबाट नै बहुरूपा मायाको निवृत्ति हुने कुरा पनि कारिकाको वैतथ्यप्रकरणमा आएको छ। किनभने मायामोहित जीवको ब्रह्मज्ञानद्वारा मायाको आवरण नासिन्छ र एउटै मात्र अखण्ड, शाश्वत तथा अद्वैत वस्तु ऊ आफूमात्रै अवशिष्ट रहन्छ।

यसमा प्राणात्मवाद, भूतात्मवाद, गुणात्मवाद, तत्त्वात्म-वाद, पादात्मवाद, विषयात्मवाद, लोकात्मवाद, देवात्मवाद, वेदात्मवाद, यज्ञात्मवाद आदि अनेकौँ मतवादहरूको उल्लेख गरिएको छ। अन्त्यमा यी सबै मतवादहरू मिथ्या र भ्रान्ति भन्दै [५]न प्रलय छ, न उत्पत्ति छ, न कोही बद्ध छ, न कोही साधक छ, न कोही मुमुक्षु छ, न कोही मुक्त छ भन्दै यही नै परमार्थ भएको कुरा बताइएको छ।

परमार्थतत्त्व एक, अखण्ड, चिद्घन वस्तुलाई छोडेर उत्पत्ति, प्रलय, बद्ध, साधक, मुमुक्षु, मुक्त आदि द्वैतप्रपञ्च नभएको हुँदा अरू सबै मिथ्या हुन्, मायाको विलासमात्र हो। वस्तुतः सांसारिक द्वैत जन्मेकै छैन। अतः देखिएको सबै मिथ्या हो भन्दै यस वैतथ्यप्रकरणमा युक्तिपूर्वक द्वैताभावको प्रतिपादन गरिएको छ। जुन कुरा आगम-प्रकरणमा शास्त्रप्रमाणबाट अद्वैतमात्र भएको कुरा उल्लेख गरिएको थियो। यसमा आगमप्रमाण र युक्तिसमेतबाट द्वैतवादी कृपण र अद्वैतवादी अकृपण भएको कुरा देखाउन खोजिएको छ। किनभने समभावमा स्थित अजाति अर्थात् अजन्मा वस्तु नै अकार्पण्य हो।

वैतथ्यप्रकरणमा सारा प्रपञ्च मिथ्या र खरायोको सीङ जस्तै

---

४ कल्पयत्यात्मनात्मानमात्मा देवः स्वमायया।
स एव बुध्यते भेदानिति वेदान्तनिश्चयः ॥ – माण्डूक्यकारिका २।१२

अत्यन्त असत् भन्न खोजिएको छ । वस्तुतः जुन वस्तु [६]आदि र अन्त्यमा हुँदैन अर्थात् भूतकालमा र भविष्यत्कालमा जुन असद्रूप हो त्यो वर्तमान कालमा देखिए पनि असत् नै हो । किनभने सांसारिक मायिक वस्तुहरू असत् भएर सत् जस्ता देखिएका हुन् ।

कारिकाको तेस्रो प्रकरण अद्वैतप्रकरण हो । यसमा अद्वय तत्त्वको प्रतिपादन गरिएको छ । श्रवण, मनन, निदिध्यासन आदिको लामु ब्रह्माभ्यासबाट कालान्तरमा जब मुमुक्षुलाई आत्मतत्त्वको बोध हुन्छ त्यसपछि चित्त सङ्कल्परहित हुन्छ । त्यसपछि मन अमनस्क हुन्छ । उसले संसारको कुनै वस्तुको ग्रहण गर्दैन । त्यो अग्रह निरोधजनित नभएर बाहिरी ग्राह्य वस्तुका अभावका कारणले नै भएको हो । यसलाई शास्त्रले बह्माकाराकारित वृत्ति भनेको हो । यसैलाई [७]'अस्पर्शयोग' पनि भनिएको छ । अस्पर्शयोग भनेको निश्चय पनि योगीहरूलाई अत्यन्त मुस्किलले देखापर्दछ । अभयपदमा भय देख्ने योगीहरू यसबाट त्रस्त बन्दछन् । अद्वैत प्रकरणको अन्त्यमा गएर कुनै पनि [८]जीव उत्पन्न हुँदैन, किनभने उत्पन्न हुनुपर्ने कारण नै छैन । जुन अजन्मा ब्रह्ममा कुनै कुराको उत्पत्ति हुँदैन त्यही नै सर्वोत्तम सत्य हो भन्दै अद्वैतप्रकरणको उपसंहार गरिएको छ ।

माण्डूक्यकारिकाको चौथो र अन्तिम प्रकरण अलात-शान्तिप्रकरण हो । संस्कृतशब्द अनुसार अलात भनेको भुङ्ग्रो वा

---

५ न विरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ – माण्डूक्यकारिका २।३२

६ आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ।
वितथैः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ॥– माण्डूक्यकारिका २।६

७ अस्पर्शयोगो वै नाम दुर्दर्शः सर्वयोगिभिः ।
योगिनो बिभ्यति ह्यस्मादभये भयदर्शिनः ॥ – माण्डूक्यकारिका ३।३९

८ न कश्चिज्जायते जीवः सम्भवोऽस्य न विद्यते ।
एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न विद्यते ॥ – माण्डूक्यकारिका ३।४८

बल्दो [९]अगुल्टो हो । अलात शब्दको प्रयोग संस्कृत साहित्य र दर्शनशास्त्रहरूमा प्रशस्त भएको पाइन्छ । महाकवि कालिदासले आफ्नू महाकाव्य [१०]'कुमारसम्भवम्'मा अलात शब्दको प्रयोग गर्दै यमराज पनि आफ्नू त्यस तेजहीन दण्डले भुइँ कोतर्दछन्, जुन अमोघ भएर पनि आज आगो निभेको अगुल्टो जस्तो तुच्छ र व्यर्थ जस्तो भएको छ भनिएको छ।

यस प्रकरणमा बलेको अगुल्टाको प्रतीक दिएर आचार्यले यो दृश्यमान प्रपञ्च आगाको बल्दो अगुल्टाबाट निस्केको झिल्का जस्तै क्षणिक, मिथ्या र अस्तित्वहीन भनेर देखाउन खोज्नुभएको देखिन्छ। सृष्टिचक्र पनि आगोबाट निस्कने क्षुद्र झिल्काहरू जस्तै भएको वर्णन [११]पुराणहरूमा पनि पाइन्छ।

अलातशान्तिप्रकरणमा प्रमाण र युक्तिसमेत दिएर प्रपञ्च मिथ्या हो भनिएको छ। आगाको बल्दो अगुल्टो घुमाउँदा आगाका नानाथरीका आकृतिहरू देखा पर्दछन् । साँच्चै भन्ने हो भने न त्यस अगुल्टाबाट कुनै आकृति निस्कन्छ न त त्यसमा फेरि गएर लीन नै हुन्छ। अगुल्टो घुमाउन छोडेपछि निस्कन बन्द हुन्छ। यदि अगुल्टाबाट निस्कने र फेरि त्यसैभित्र पस्ने भए घुमाउन छोडेपछि पनि निस्कनु र पस्नु पर्ने थियो। यस कुरालाई अद्वैतवेदान्तका दृष्टिले हेर्ने हो भने अगुल्टाका स्पन्दनबाट मात्रै सबै भएको हो । त्यसको

---

९ अलातमुल्मुकं ज्ञेयम् – हलायुधकोशः ।
अङ्गारोऽलातमुल्मुकम् – अमरकोशः ।
अङ्गारमुल्मुकम् – विश्वकोशः ।

१० यमोऽपि विलिखन्भूमिं दण्डेनास्तमितत्विषा ।
कुरुतेऽस्मिन्नमोघेऽपि निर्वाणालतलाघवम् ॥ – कुमारसम्भवम् २।२३

११ यथार्चिषोऽग्नेः सवितुर्गभस्तयो ।
निर्यान्ति संयान्त्यसकृत्स्वरोचिषः ॥ – श्रीमद्भागवतमहापुराणम् ८।२३

खास अस्तित्व देखिँदैन । त्यसैगरेर यो सारा दृश्य प्रपञ्च केवल मनका स्पन्दनका कारण प्रतीत भएको हो । जब मन अमनीभावमा पुग्दछ तब यो सारा प्रपञ्च कपूर हावामा उडेझैँ गरेर हराएर जान्छ।

यो सम्पूर्ण प्रपञ्चको प्रतीति र अप्रतीति भ्रान्तिजनित हो । पारमार्थिक दृष्टिले न प्रपञ्चको उत्पत्ति हुन्छ न लय नै हुन्छ। सम्पूर्ण भ्रान्तिजन्य प्रपञ्चको आधार परब्रह्म नै हो । किनभने कुनै पनि भ्रान्ति अधिष्ठानविना निराधार रहन सक्तैन। जस्तै रज्जुविना सर्पको भ्रान्ति र शुक्तिविना रजतको भ्रान्ति हुन सक्तैन।

अलातशान्तिप्रकरणमा विभिन्न वादहरूको खण्डन गरेर आचार्यले अजातवादको स्थापना गर्नुभएको छ । सयुक्तिक र सप्रमाण खण्डन गरिएका वादहरूमा सद्वाद, असद्वाद, बीजाङ्कुरसन्ततिवाद, विज्ञानवाद, शून्यवाद समेत प्रमुख-वादहरू पर्दछन् । तिनको निराकरणपछि अजातवादको कुरा बुझ्न सुगम हुन्छ। त्यस कुरालाई एउटै कारिकामा सङ्क्षिप्तरूपले लोहोटामा महासमुद्र भरेझैँ गरेर आचार्यले भर्नुभएको छ। वस्तुतः कुनै पनि वस्तु न ता आफैँबाट [१२]उत्पन्न हुन्छ, न ता कुनै अरूबाट उत्पन्न हुन्छ। जसरी कुनै घट अहिलेसम्म उत्पन्न भएको छैन भने उसैबाट उही घटको कसरी उत्पत्ति हुनसक्तछ ? त्यसैगरेर तयार भएको घटबाट पनि अर्को कुनै घट कसरी उत्पन्न हुन्छ ? त्यतिमात्रै होइन सत् असत् अथवा सदसत्रूपबाट पनि कुनै वस्तुको उत्पत्ति हुन सक्तैन। जुन वस्तु छ त्यसको उत्पत्ति कसरी हुने ? जसको अत्यन्ताभाव छ, त्यसको पनि कसरी उत्पत्ति हुने ? र अत्यन्ताभावबाट पनि भावको कसरी उत्पत्ति हुने ? कुनै पनि वस्तुलाई छ र छैन पनि भन्न मिल्दैन। किनभने एउटै वस्तु छ र छैन हुन सक्तैन। यसरी विचार गर्दा कुनै प्रकारको कुनै

१२ स्वतो वा परतो वापि न किञ्चिद्वस्तु जायते।
सदसत्सदसद्वापि न किञ्चिद्वस्तु जायते ।। – माण्डूक्यकारिका ४।२२

पनि वस्तुको उत्पत्ति हुने सम्भावना नै छैन । अतः अजातवाद सिद्ध हुन्छ ।

उपर्युक्त भनाइलाई सशक्तरूपमा अघि बढाउँदै कारिका अगाडि भन्दछ – न ता [१३]असत्पदार्थ असत्को कारण हुनसक्तछ, न सत् पदार्थ नै असत्को कारण हुनसक्तछ, त्यसैगरेर सत् पदार्थ पनि सत्को कारण हुँदैन भने फेरि असत् नै सत्को कारण कसरी हुनसक्तछ ? अर्थात् हुनसक्तैन ।

निरालम्ब स्थितिको वर्णन गर्दै आचार्य फेरि अगाडि भन्नुहुन्छ कि जुन जुन धर्मको आग्रह हुन्छ त्यस सर्वविशेष-शून्य परमार्थतत्त्व अनायास नै आच्छादित हुन्छ । त्यसरी आच्छादित भएपछि त्यस आवरणलाई भङ्ग गर्न कठिन हुन्छ । यसकारण ब्रह्म अत्यन्त दुदर्श हो । ब्रह्मलाई आच्छादन गर्ने मतमतान्तरहरू धेरैथरी छन् । तीमध्येमा कसैले [१४]ब्रह्म छ भन्दछ, कसैले छैन भन्दछ । कसैकसैले भन्दछन् ब्रह्म छ पनि छैन पनि । कसैकसैले जोड दिँदै छैन छैन भन्दछन् । यी सबै भनाइहरूमध्ये अस्तिभाव चल हो । किनभने घटादि अनित्य पदार्थहरू भन्दा यो विलक्षण हो । नास्तिभाव भने स्थिर हो । किनकि त्यसमा कुनै विशेषता छैन । अस्ति र नास्तिभाव उभयरूप हो भने नास्ति नास्तिभाव अभावरूप हो आदि भनाइहरूबाट मूर्खहरू परमात्मालाई आच्छादित गर्दछन् र जान्न सक्तैनन् । किन्तु ब्रह्म यी सबै भावदेखि विलक्षण हो । माथि आएका मतमतान्तरहरू मायिक हुन् भने ब्रह्म मायातीत र सर्वभावातीत हो । जसले परमार्थतत्त्वलाई यसरी जान्दछ त्यो नै सर्वज्ञ हो ।

---

१३ नास्त्यसद्धेतुकमसत्सदसद्धेतुकं तथा ।
सच्च सद्धेतुकं नास्ति सद्धेतुकमसत्कुतः ॥ – माण्डूक्यकारिका ४।४०

१४ अस्ति नास्त्यति नास्तीति नास्ति नास्तीति वा पुनः ।
चलस्थिरोभयाभावैरावृणोत्येष बालिशः ॥ – माण्डूक्यकारिका ४।८३

सम्पूर्ण वादीहरूका अल्पज्ञतापूर्ण कुदृष्टिहरूलाई खण्डन गर्दै श्रीगौणपादाचार्यले अन्त्यमा अजातवादको स्थापना गर्नुभएको छ। जुन अत्यन्त दुरूह र सामान्य वेदान्तीका लागि दुर्बोध पनि छ। अन्तिम परमार्थतत्त्व त्यो विशुद्ध ब्रह्म [15]दुदर्श, अत्यन्त गम्भीर, अज, निर्विशेष र भेदशून्य हो भन्ने जानेर हामीहरू त्यस परमसत्तालाई बारम्बार नमस्कार गर्दछौँ भन्दै परमगुरु गौडपादाचार्य माण्डूक्यकारिकाको अलातशान्तिप्रकरणको उपसंहार गर्नुहुन्छ।

अद्वैतवेदान्तको महाकाशमा माण्डूक्यकारिकाको ठूलो स्थान छ। यसलाई अद्वैतसिद्धान्तको परिष्कृत, सुस्पष्ट, सशक्त, सुसङ्गठित तथा सारगर्भित प्रथम निबन्ध भनिन्छ। कारिकाकार आचार्य गौडपादको जीवनी, देश, वंश र जीवनकालका बारेमा इदमित्थंरूपमा विद्वानूहरूले भन्न सकेका छैनन्। बङ्गालमा वेदान्तदर्शनको इतिहास भन्ने ग्रन्थका लेखक स्वामी प्रज्ञानानन्द सरस्वतीले उहाँलाई गौडदेशीय अर्थात् बङ्गाली भनेर लेखेका छन्। उनले प्रमाणका रूपमा नैष्कर्म्यसिद्धि ग्रन्थका ग्रन्थकार आचार्य सुरेश्वरको उक्त ग्रन्थबाट एउटा श्लोक दिएर प्रमाणित गर्न खोजेका छन्। त्यस श्लोकमा 'यसप्रकार हाम्रा पूज्य [16]गौडपादाचार्य र द्राविड भगवत्पूज्यपाद श्रीशङ्कराचार्यले पनि अज्ञानमात्र उपाधि भएको अहङ्कारादिको साक्षी भएर जीवरूपले ब्रह्म रहेको छ' भनिएको छ। मुक्तिकोपनिषद्मा 'माण्डूक्यमेकमेवालं मुमुक्षूणां विमुक्तये' भनिएको छ। यसबाट पनि यसको महत्त्व र प्राचीनता थाहा पाइन्छ।

वस्तुतः अद्वैतसिद्धान्त औपनिषद सिद्धान्त हो र अनादि

---

१५ दुर्दर्शमतिगम्भीरमजं साम्यं विशारदम्।
बुद्ध्वा पदमनानात्वं नमस्कुर्मो यथाबलम्॥ – माण्डूक्यकारिका ४।१००

१६ एवं गौडैर्द्राविडैर्नः पूज्यैरर्थः प्रभाषितः।
अज्ञानमात्रोपाधिः सन्नहमादिदृगीश्वरः॥ – नैष्कर्म्यसिद्धिः ४।४४

पनि हो । आचार्यहरूले यसै परम्परालाई अगाडि बढाएका हुन् । त्यसै शृङ्खलामा गौडपादाचार्यको पनि अद्वैताकाशमा जाज्वल्य नक्षत्रका रूपमा उदय भएको देखिन्छ । आफ्ना परमगुरुद्वारा प्रणीत यसै माण्डूक्यकारिकालाई समेत आधार बनाएर आद्यजगद्गुरु श्रीशङ्कराचार्यले अद्वैतसिद्धान्तलाई जोडदार र सशक्तरूपले अगाडि बढाउन सफल हुनुभएको हो भन्ने विद्वान्हरूको धारणा देखिन्छ ।

गौडपादीय माण्डूक्यकारिकालाई अद्वैतसिद्धान्तको परम्परामा एउटा कोसेढुङ्गा वा प्रकाशस्तम्भका रूपमा उदारमना विद्वान्हरूले लिएका छन् । किन्तु केही सम्प्रदायका सीमित सीमाभित्र सीमित पूर्वाग्रहपीडित विद्वान्हरू भने यसमाथि कुदृष्टि राख्ने गर्दछन् । गौडपादको यो माण्डूक्यकारिका यद्यपि औपनिषद् ब्रह्मवादको स्थापनाका लागि प्रणीत हो तापनि भाव र भाषाका दृष्टिकोणले आदिदेखि अन्त्यसम्म माध्यमिक दर्शनको प्रभाव परेको स्पष्टै देखिन्छ भन्दै उनीहरूले यसको प्रमाणका लागि माण्डूक्य-कारिकामा आत्माका विषयमा आएको [१७]अस्ति, नास्ति, अस्तिनास्ति र नास्तिनास्ति भन्ने चतुष्कोटियुक्त कारिकालाई अगाडि सारेका छन् । जसमा आत्मा सत्, असत्, सदसदुभ-यात्मक तथा सदसद्विलक्षण यी चारै कोटिमा कुनै कोटिबाट पनि स्पृष्ट छैन भनिएको छ ।

चतुष्कोटिविनिर्मुक्त आत्मालाई जसले साक्षात्कार गरेको छ त्यो नै सर्वदर्शी र सर्वज्ञ हो भन्ने कारिकाहरूले देखाउँछन् । किनभने यी कारिकाहरूमा आएको चतुष्कोटिविनिर्मुक्त आत्माको कुरा

---

१७ अस्ति नास्त्यति नास्तीति नास्ति नास्तीति वा पुनः ।
चलस्थिरोभयाभावैरावृणोत्येष बालिशः ॥
कोट्यश्चतस्र एतास्तु ग्रहैर्यासां सदावृतः ।
भगवानभिरस्पृष्टो येन दृष्टः स सर्वदृक् ॥ – माण्डूक्यकारिका ४।८३,८४

गौडपादाचार्यभन्दा धेरै पहिले नागार्जुनबाट लेखिएको [१८]माध्यमिक कारिकामा आइसकेको हुँदा गौडपादाचार्यको माण्डूक्यकारिकामा उपर्युक्त भनाइ नागार्जुनका कारिकाको प्रतिध्वनिमात्र हो, उनको त्यो आफ्नो मौलिक भनाइ होइन भन्ने समालोचकको मत पाइन्छ। त्यतिमात्रै होइन, समालोचकले फेरि दुवै [१९]कारिकाहरूबाट एउटा एउटा कारिकाको उद्धरण गर्दै शून्यवादीको शून्य अथवा तत्त्व र गौडपादाचार्यको आत्मा प्रायः एकै प्रकारको देखिन्छ भनेका छन् । यस तुलनाबाट ती आलोचकहरूको विचारमा गौडपादाचार्यको अजातवाद पनि नागार्जुनरचित माध्यमिककारिकामूलक नै हो भन्ने देखिन्छ ।

कुन कारिकाको प्रभाव कुन कारिकामा परेको हो अथवा केवल काकतालीमात्र हो भन्ने सम्बन्धमा यस भूमिकाको उपान्ततिर गएर दुवै कारिकाहरूको रचनाकालसमेतको विवेचनाबाट पनि समीक्षा गर्ने प्रयास गरिने छ । त्यसभन्दा अघि ती आलोचकहरूका केही विचारको यहाँ उद्धरण गर्नु अझै सान्दर्भिक हुनेछ। अद्वैत वेदान्तमा आएको व्यावहारिक सत्ता र पारमार्थिक सत्ताको विभाग वा सत्ताभेद बौद्धदर्शनका अति प्राचीन पालिसाहित्यहरूमा पाइन्छ। यो भेद अरू दर्शनहरूमा पाइँदैन भन्दै त्यसको प्रभावका साथै माण्डूक्य-कारिकामा आएका केही पारिभाषिक शब्दहरू केवल बौद्धदर्शनका ग्रन्थहरूमा मात्रै पाइन्छन्, अन्यत्र पाइँदैनन् पनि उनले भनेका छन् । यसकारण

---

१८ न सन्नासन्न सदसन्न चाप्यनुभयात्मकम् ।
चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिका विदुः ॥ – माध्यमिककारिका १।६

१९ न स्वतो नापि परतो न द्वाभ्यां नप्यहेतुतः ।
उत्पन्ना जातु विद्यन्ते भावाः क्वचन केचन ॥ – माध्यमिककारिका १।७
स्वतो वा परतो वापि न किञ्चिद्वस्तु जायते ।
सदसत् सदसद्वापि नकिञ्चिद्वस्तु जायते ॥ – माण्डूक्यकारिका ४।२२

पनि बौद्धदर्शन र आचार्य नागार्जुनरचित [२०]मध्यमकारिकाको प्रभाव गौडपादको माण्डूक्यकारिकामा परेको हो भन्ने उनीहरूको भनाइ पाइन्छ ।

नागार्जुनको [२१]मध्यमकारिका अनुसार बौद्धदर्शनको शून्यवादी सिद्धान्तले दुईओटा सत्यलाई आधार मानेर उपदेश गर्दछ । ती हुन् लोकसंवृत्ति सत्य अर्थात् व्यावहारिक सत्य र पारमार्थिक सत्य ।

उपर्युक्त सम्बन्धमा कुन कारिकाको प्रभाव कुन कारिकामा परेको हो वा खालि त्यस्तो संयोग मिल्न गएको हो भन्ने सम्बन्धमा दुवै आचार्यको आविर्भाव भएको समय, रचना र प्रभाव समेतको विश्लेषणबाट छुट्याउनु न्यायोचित हुने देखिन्छ । कालक्रम र गुरूपरम्पराअनुसार गौडपादाचार्यलाई श्रीशुकदेव स्वामीका साक्षात् शिष्य मानिन्छ । यसबाट भगवान् बुद्धभन्दा गौडपादाचार्यको समय प्राचीन मान्न सकिन्छ । बुद्धको समय गौडपादाचार्यको समयभन्दा पछाडि मानिएपछि बुद्धका अनुयायी नागार्जुनको समय बुद्धभन्दा प्राचीन हुने कुरै भएन । बुद्धका सिद्धान्तका आधारमा लेखिएको आचार्य नागार्जुनको मध्यमकारिका भगवान् बुद्धभन्दा निकै पछि लेखिएको इतिहासबाट थाहा हुन्छ । गौडपादाचार्यप्रणीत माण्डूक्यकारिकामा आचार्य नागार्जुनप्रणीत मध्यमकारिकाको प्रभाव नपरेर बरू त्यसको उल्टो मध्यमकारिकामा माण्डूक्यकारिकाको प्रभाव परेको हुनसक्तछ भन्ने तथ्य उपर्युक्त छोटो विश्लेषणबाट अनुमान गर्न सकिन्छ । अथवा कुनै प्रभाव कुनैमा पनि नपरेर केवल शब्दावली र भावनासमेत मिल्न जानु काकताली वा संयोगमात्र हुनसक्तछ । दुवै

---

२० उक्त समीक्षा, महामहोपाध्याय पं. गोपीनाथ कविराजद्वारा लेखिएको ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यको भूमिकामा आधारित छ ।

२१ द्वे सत्ये समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशना ।
लोकसंवृत्ति सत्यञ्च सत्यञ्च परमार्थता ।। – मध्यमकारिका १११

आचार्यहरू आफ्नाआफ्ना दर्शनका मूर्द्धन्य विद्वान्हरू भएकाले उच्छृङ्खल प्रलाप गरेर कुनै आचार्यको पनि मानमर्दन गर्नु विद्वान्, समीक्षक र समालोचकको कर्तव्य होइन ।

व्यावहारिक सत्ता र पारमार्थिक सत्ताको विभाग वा भेद अरू दर्शनमा नभएर बौद्धदर्शनका अति प्राचीन पालिसाहित्य र ग्रन्थहरूमा मात्र पाइन्छ, तिनैको प्रभाव अद्वैत दर्शनमा, त्यसमा पनि खास गरेर गौडपादाचार्यका कारिकामा र शङ्कराचार्यका भाष्यहरूमा समेत परेको हो भन्ने आलोचकको जुन भनाइ छ त्यो भनाइ अध्ययनको अत्यन्त कमी र पूर्वाग्रहजन्य हो भन्ने स्पष्टै देखिन्छ । किनकि यी कुराहरू वेद, उपनिषद्, ब्राह्मण र आरण्यक ग्रन्थहरू समेतमा भएको तथ्य अध्ययनशील, गुणग्राही र पूर्वाग्रहरहित विद्वान्हरूले थाहा पाउनुभएकै विषय हो । जानकारीका लागि केही उदाहरण उपनिषद्बाट दिनु सान्दर्भिक ठान्दछु । जस्तै – व्यावहारिक सत्ता केवल [२२]वाणीमाथि अवलम्बित मायिक सत्ता हो । वस्तुतः पारमार्थिक सत्ता नै परम सत्ता हो । त्यतिमात्रै होइन परमार्थ अर्थात् पारमार्थिक सत्ता भूमा[२३] हो, महान् हो । व्यावहारिक सत्ता अल्प हो, जुन मायिक हो र त्रिपुटीको पेटभित्र पर्दछ । अतः भूमा अर्थात् पारमार्थिक सत्ताको जिज्ञासा गर्नुपर्दछ इत्यादि ।

उपर्युक्त अनुसार पूर्वाग्रहहीन भएर स्वच्छ र स्वस्थ बुद्धिले शास्त्रहरूको अध्ययन र आलोडन गर्ने हो भने अद्वैत दर्शनको विचार, पारिभाषिक शब्दावली र सिद्धान्तको बौद्धदर्शनमा, आचार्य नागार्जुन आदि आचार्यहरूका साथै सम्पूर्ण बौद्ध वाङ्मयमा परेको सजिलै थाहा पाइन्छ । केवल २५०० वर्षको छोटो अवधिमा सिर्जित

---

२२ वाचारम्भणं विकारो नामधेयम् । – छान्दोग्योपनिषद् ६।१।४

२३ यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति, भूमैव सुखं भूमात्वेन विजिज्ञासितव्यः ।
– छान्दोग्योपनिषद् ७।२३।१

बौद्धदर्शनको प्रभाव शाश्वत तथा अनादि वेदान्तदर्शनमा परेको भन्नु कुवाको अल्प पानीको प्रभाव अगाध समुद्रको जलमा पऱ्यो भन्नुजस्तै हो । अथवा वृद्ध हजुरबामा भर्खरै जन्मेको बालकको संस्कार पऱ्यो वा घटाकाशको प्रभाव महाकाशमा र एक अल्पज्ञ वा अज्ञको प्रभाव ब्रह्मज्ञानीमा पऱ्यो भन्नुजस्तै हास्यास्पद कुरा हो । किनभने अद्वैतदर्शन भनेको अपौरुषेय, शाश्वत र अनादि ब्रह्मका निःश्वासभूत वेद, उपनिषद् आदि आकर ग्रन्थमा अवलम्बित र अनुप्राणित शाश्वत दर्शन हो । बौद्धदर्शन जस्तो लामु परम्परा र आकरग्रन्थशून्य एउटा अवतारी पुरुषको उपदेश र देशनामा अवलम्बित यो अद्वैतदर्शन होइन । यो दर्शन मुक्तिका लागि सुन्नुपर्ने, मनन गर्नुपर्ने र निदिध्यासन गर्नुपर्ने दर्शनहरूमध्येको अत्यन्त दर्शनीय[२४] र सर्वश्रेष्ठ दर्शन हो ।

वनमा जसरी स्याल आदि [२५]क्षुद्रजन्तुहरू त्यति बेलासम्म हल्ला मच्चाइरहन्छन्, जतिबेलासम्म सिंहले गर्जना गर्दैन । सिंहको गर्जना सुनेपछि स्याल आदि क्षुद्र जन्तुहरू कुनामा गएर लुक्छन् । त्यसै गरेर त्यति बेलासम्म यी आस्तिक र नास्तिक दर्शनहरू मनगढन्त तथा कपोलकल्पित सिद्धान्त बोकेर वादविवाद मच्चाइरहन्छन्, जबसम्म अद्वैतवेदान्तरूपी सिंह गर्जंदैन । वेदान्तरूपी औपनिषद् दर्शन जब गर्जन थाल्दछ तब अरू क्षुद्रदर्शनहरू चुप लागेर भाग्दछन् । यसै कुरालाई गर्वोक्तिसाथ आचार्य [२६]श्रीश्रीहर्षले भन्नुभएको छ – जुन योद्धाले आफ्ना हातमा ब्रह्मतत्त्व नामको एउटा अमोघ ब्रह्मास्त्र

---

२४ सर्वेषु दर्शनेषु दर्शनीयतमं दर्शनं वेदान्तदर्शनम् ।
– आचार्य श्रीवाचस्पति मिश्रः

२५ तावद् गर्जन्ति शास्त्राणि जम्बुका विपिने यथा ।
नगर्जीति महासिंहो यावद् वेदान्तकेशरी ।। – समयोचितपद्यमालिका

२६ एकं ब्रह्मास्त्रमादाय नान्यं गणयतः क्वचित् ।
आस्ते न धीरवीरस्य भङ्गः सङ्गरकेलिषु ।। – खण्डनखण्डखाद्य १।१५

लिएको छ र ऊ धीरवीर पनि छ भने उसले युद्धभूमिमा आफ्नू प्रतिद्वन्द्वीलाई भुसुनो जति पनि गन्दैन । त्यसै गरेर ब्रह्मज्ञानरूपी अस्त्र धारण गरेका ब्रह्मज्ञानीले अरू क्षुद्र दर्शनहरूलाई केही कत्ति नसम्भिmएर शास्त्रार्थको रणभूमिमा सबैलाई जित्तछ ।

कतिपय [२७]विद्वान्हरू अजातवादपरक योगवासिष्ठ महा-रामायणको हजारौँ पटक अध्ययन गरेर अद्वैतसिद्धान्तको शिखरमा पुगेका गौडपादाचार्यले अद्वैतवेदान्तको अत्यन्त निचोड अर्थात् सारमात्रैको सङ्ग्रह गरेर माण्डूक्योपनिषद्को छत्रछायामा माण्डूक्यकारिकाको रचना गर्नुभएको हो भन्दछन् । वस्तुतः उक्त भनाइ सत्य देखिन्छ । यसै कारण यस ग्रन्थको नाम अजादवाद रहन गएको हो ।

यस माण्डूक्यकारिकाको अनुवाद गर्न डा.स्वामी रामानन्द गिरिज्यूको प्रेरणा र मार्गदर्शन मैले पाएको हुँ । यसका साथै यस ग्रन्थलाई आफ्नू आशीर्वादयुक्त मन्तव्य समेत प्रदान गर्नुभएकोमा उहाँमा श्रद्धापूर्वक हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । कार्यकारी सम्पादक सहप्राध्यापक ध्रुवप्रसाद भट्टराई, कम्प्युटर सेटिङ गर्ने श्रीखड्गप्रसाद खनाल र प्रकाशक श्रीराजर्षिजनकस्मृतिकोषलाई समेत धन्यवाद अर्पण गर्दछु । ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु ।

२०७१ आश्विन, विजयादशमी

विनीत–
शरत्कुमार भट्टराई

---

२७ सहस्रधा गौडपादो वासिष्ठमनुचिन्तयन् ।
माण्डूक्यकारिकां चक्रे शुद्धाद्वैतविभासिनिम् ॥
माण्डूक्यवार्तिकैवैषा वासिष्ठाख्या महामतिः ।
सर्वोपनिषदां सूत्रं माण्डूक्योपनिषच्छिवा ॥ – पञ्चदशी ४

लेखकका साहित्यिक कृतिहरू

२६. उसैको लागि (समीक्षात्मक ग्रन्थ) – २०२६

२७. ऋतुमन्थन (समीक्षात्मक ग्रन्थ) – २०४४

२८. सिर्जनाका फूलहरू (कवितासङ्ग्रह) – २०५१

२९. बहादुर शाह (ऐतिहासिक काव्य) – २०५२

३०. श्रद्धाञ्जलि (शोकात्मक काव्य) – २०५२

३१. गीत तथा भजनहरू – २०५२

३२. अमरसिंहको चिट्ठी, काव्य (ऐतिहासिक काव्य) – २०५३

३३. क्रान्तिदूत (ऐतिहासिक काव्य) – २०५३

३४. विविधयात्रा (कवितासङ्ग्रह) – २०५५

३५. यात्रैयात्रा (यात्रात्मक कवितासङ्ग्रह) – २०५८

३६. पत्रैपत्र (छन्दोबद्ध पत्रात्मक कवितासङ्ग्रह) – २०५९

३७. पृथ्वीविजय (ऐतिहासिक काव्य) – २०६२

३८. अनुस्मृति (स्वलिखित जीवनगाथा) – २०६७

३९. वन्दना (श्रद्धाञ्जलिमय काव्यसङ्ग्रह) – २०६८

४०. कविशतक (केही कविहरूका बारेमा) – २०६८

४१. अष्ट्रेलियाको दैनिकी (यात्रा वृत्तान्त) – २०६९

४२. आभास (कवितासङ्ग्रह) – २०७२

४३. कवितामञ्जरी (ऐतिहासिक पारिवारिक कवितासङ्ग्रह) – २०७४

लेखकका दार्शनिक तथा आध्यात्मिक ग्रन्थहरू

१. ज्ञान र भक्ति (समछन्दमा नेपाली भाषामा अनुवाद) – २०६३
२. रासपञ्चाध्यायी (समछन्दमा नेपाली भाषामा अनुवाद) – २०६४
३. यात्रावृत्तान्त (नेपाल र भारतका विभिन्न तीर्थहरूको यात्राविवरण) – २०६४
४. ब्रह्मसाक्षात्कार (अद्वैत वेदान्तपरक निबन्धग्रन्थ) – २०६५
५. उपनिषत्सार – २०६७
६. ब्रह्मसूत्रसार – २०६७
७. मणिरत्नमाला प्रश्नोत्तरी (समछन्दमा नेपाली भाषामा अनुवाद) – २०६७
८. अध्यास र चतुःसूत्री (नेपाली भाषामा अनुवाद) – २०६८
९. वेदान्तपरिभाषासार (नेपाली भाषामा अनुवाद) – २०६८
१०. श्रीकृष्णाय वयन्नुमः (समछन्दमा नेपाली भाषामा अनुवाद) – २०६९
११. परमसत्य (अद्वैत वेदान्तपरक निबन्धग्रन्थ) – २०६९
१२. अध्यास (नेपाली भाषामा अनुवाद) – २०६९
१३. अद्वैतसिद्धिः १ खण्ड (नेपाली भाषामा अनुवाद) – २०६९
१४. अद्वैतसिद्धिः २ खण्ड (नेपाली भाषामा अनुवाद) – २०७०
१५. अन्तिम उपदेश (समछन्दमा नेपाली भाषामा अनुवाद) – २०७०
१६. ब्रह्मविद्या (अद्वैत वेदान्तपरक निबन्धग्रन्थ) – २०७०
१७. अजातवाद (समछन्दमा नेपाली भाषामा अनुवाद) – २०७१
१८. पराविद्या (अद्वैत वेदान्तपरक निबन्धग्रन्थ) – २०७१
१९. अपरोक्षाऽनुभूति (समछन्दमा नेपाली भाषामा अनुवाद) – २०७२
२०. औपनिषद पुरुष (अद्वैत वेदान्तपरक निबन्धग्रन्थ) – २०७२
२१. श्रीमद्भागवतमहापुराणको अवतरणिका (समछन्दमा नेपाली भाषामा अनुवाद) – २०७४
२२. अवधूतगीता (समछन्दमा नेपाली भाषामा अनुवाद) – २०७५
२३. अष्टावक्रगीता (समछन्दमा नेपाली भाषामा अनुवाद) – २०७५
२४. ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः (अद्वैत वेदान्तपरक निबन्धग्रन्थ) – २०७५
२५. सङ्क्षेपशारीरकसार (संस्कृत भाषामा) – २०७५

ISBN 993705119-3
9 789937 051194